

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Інститут рукопису

*До 100-річчя Національної Академії наук України
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Археографічні дослідження унікальних
архівних та бібліотечних фондів

ВИПУСК 22

Київ 2018

УДК 025.171(477)(066)

До збірника увійшли археографічні, джерелознавчі, архівознавчі, кодикологічні студії, статті з історії книжкових колекцій та зібрань, публікації документів тощо, які висвітлюють різні аспекти вивчення рукописної та книжкової спадщини України.

Так, статті, що висвітлюють певні знакові події з історії НАН України, зокрема святкування першого ювілею Академії, склад та зміст особових архівів академіків А. В. Чекунова, О. І. Бродського, А. Д. Коваленка, С. П. Федорова, родини педагогів та краєзнавців Гориновичів з фондів Інституту архівознавства НБУВ та Інституту рукопису репрезентовані в першому розділі збірника. Дослідження книжкових колекцій та зібрань представлені розвідками про долю книгозбірень католицьких монастирів Волинської губернії у світлі їхньої касації 1832 р. російською імперською владою, про історію особового книжкового зібрання Д. І. Багалія, про становлення бібліотеки Київського реального училища. Студії стосовно атрибуції старообрядницького рукопису 20-х років XIX ст. та списків Уставу церковного Єрусалимського XVII ст. вирішують питання кодикології та кодикографії. Історіографічна, археографічна, джерелознавча проблематика аналізується в розділі «Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін». У збірнику також актуалізуються публікації нових документів та напрацювання в галузі інформаційних технологій. Комплекс тематичних статей присвячений ювілеєві відомого українсько-го книгознавця С. Й. Петрова.

Розраховано на істориків, філологів, мистецтвознавців, культурологів, а також на дослідників, які цікавляться вітчизняною історією.

Наукова рада

О. С. Онищенко, д-р філол. наук, акад. НАН України, В. І. Попик, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України, Г. І. Ковальчук, д-р іст. наук, І. Н. Войцехівська, д-р іст. наук, проф., С. М. Мішук, д-р іст. наук, Аліна Дзентьол (Польща), д-р гуманіст. наук, Ксенія Кабузинські (Канада), д-р філософії в галузі літератури, Рима Ціценене (Литва), д-р гуманіст. наук, Олаф Хаманн (Німеччина), д-р філософії.

Редакційна колегія

Л. А. Дубровіна (гол. ред.), д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України, О. П. Степченко (заст. гол. ред.), канд. іст. наук, Т. В. Коваль (заст. гол. ред.), канд. іст. наук, М. А. Філіпович (заст. гол. ред.), канд. іст. наук, Н. М. Зубкова (заст. гол. ред.), канд. іст. наук, Г. В. Боряк, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України, Л. А. Гнатенко, д-р іст. наук, Г. В. Папакін, д-р іст. наук, О. О. Хамрай, д-р філол. наук, Н. А. Шип, д-р іст. наук, С. О. Булатова, канд. іст. наук, О. М. Гальченко, канд. іст. наук, О. А. Іванова, канд. філол. наук, О. С. Боляк (відп. секр.), Т. В. Герасімова (відп. за випуск).

Рецензенти

В. А. Брехуненко, д-р іст. наук, професор
К. В. Лобузін, д-р наук із соціальних комунікацій.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України.

ISBN 966-02-2780-9 (серія)
ISBN 978-966-02-8728-0 (вип. 22, друковане видання)
ISBN 978-966-02-8729-7 (вип. 22, електронне видання)

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2018

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 930.25:[001.32(477):001.818]

*Дмитро Вікторович Байкеніч,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу академічної науки
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: b1946@ukr.net*

ОРГАНІЗАЦІЯ СВЯТКУВАННЯ ПЕРШОГО ЮВІЛЕЮ ВУАН У СВІТЛІ ЗВІТНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ АКАДЕМІЧНИХ УСТАНОВ

Розглянуто комплекс джерел з фондів архівів України, що розкриває процес підготовки до святкування десятиріччя Всеукраїнської академії наук. Висвітлено діяльність Ювілейної комісії, створеної з метою організації заходів. Проаналізовано архівні документи, що містять інформацію про перебіг підготовки запланованих комісією святкових заходів окремими установами ВУАН. Репрезентовані маловідомі документи, які відображають коло проблем, пов'язаних зі святкуванням першого ювілею провідної наукової установи УСРР.

Ключові слова: Всеукраїнська академія наук, ювілей, Ювілейна комісія, академічні установи, звіти, архівні ресурси.

У 2018 р. Національна академія наук України відзначає сторічний ювілей свого існування. Перше засідання Української академії наук, заснованої згідно з указом гетьмана Павла Скоропадського, відбулося 27 листопада 1918 р. Десятирічний ювілей ВУАН припав на досить важкий етап в історії України кінця 1920-х років – період становлення комуністичного тоталітарного режиму. Тоді відбулися серйозні зміни в українській науці – переформатування складу Академії через поповнення його компартійними діячами, розроблення нового статуту та структури ВУАН тощо. Попри кількарічну підготовку до святкування, комплекс заходів із нагоди першого ювілею Академії втілено в життя не було.

Нашим сучасникам небагато відомо про намагання науковців відсвяткувати перший ювілей Академії. Напередодні сторічного ювілею НАНУ може бути цікавим висвітлення надбань і досягнень тогочасної наукової спільноти, врахування досвіду в організації академічних заходів.

Оприлюднення джерел стосовно згаданої події дасть уявлення про забуту сторінку історії української науки кінця 1920-х – початку 1930-х років.

Мета цієї статті – узагальнення сукупності архівного матеріалу на прикладі звітної документації академічних установ, що дасть змогу висвітлити підготовку та реалізацію практичних заходів до святкування десятирічного ювілею ВУАН.

Історіографічна база порушеної проблематики розроблена ще не повною мірою. Тематика першого ювілею ВУАН розглядалася в працях з історії Академії міжвоєнного періоду сучасниками подій Н. Д. Полонською-Василенко [1] та С. О. Єфремовим [2]. Автори в загальних рисах висвітлили основні моменти підготовки ВУАН до святкування: створення Ювілейної комісії, планування заходів, вирішення фінансових питань тощо. Окремо вивчалася робота науковців над запланованими друкowanими виданнями. Разом із тим, участь окремих академічних установ у загальній підготовці до свята та роботи з організації виставок досягнень залишилася поза увагою дослідників.

Єдиною студією, що висвітлює організацію заходів до святкування першого ювілею ВУАН академічними установами, є стаття М. О. Принь про виставку досягнень української археологічної науки за період 1918–1928 рр. [3]. У своїй праці автор розглянула організаційну діяльність ВУАК, внесок як членів комітету, так і працівників регіональних музеїв у поповнення виставки експонатами, структурну розробку експозиції тощо.

Згадка про підготовку до святкування десятиріччя ВУАН присутня в кількох колективних ювілейних виданнях НАН України [4; 5]. У них згадується постанова Раднаркому СРСР «З приводу десятилітнього ювілею Всеукраїнської Академії наук», ідеться про виділення на святкові приготування фінансових асигнувань.

Питання, що досліджується, частково документально висвітлено в низці наукових видань. Серед них – «Історія Національної Академії наук України. 1924–1928» [6], «Національна академія наук України – 100 : головні тенденції розвитку і здобутки: документи і матеріали» [7], дослідження Г. А. Вербіленко [8]. У наведених архівних джерелах подано інформацію про організаційні та матеріально-технічні складові процесу підготовки ювілейних заходів, представлено кілька звітів академічних установ.

За спогадами Н. Д. Полонської-Василенко, питання про урочисте святкування ювілею ВУАН постало ще в 1927 р. «...Спочатку свято мало носити скромний академічний характер – всі установи мали відзначити свої досягнення за минулі 10 років, вшанувати діячів, які працювали в них», – згадувала вчена [1, с. 75]. Проте низка подій, пов'язаних із втручанням радянських і партійних керівників у діяльність Академії, в тому числі перевірка діяльності академічних установ комісією Наркомосвіти навесні 1928 р., відтермінувала початок приготувань [5, с. 58–60].

До питання відзначення десятиріччя Академії Рада ВУАН повернулася 5 листопада 1928 р. Цього дня було створено Ювілейну комісію та Ювілейний комітет, що мав розробити розгорнутий план святкування десятиріччя наукової діяльності Академії наук [1, с. 57]. Разом із тим, у тодішній столиці Української СРР Харкові було організовано філію комісії на чолі з акад. Д. І. Багалієм. Згодом, на пропозицію Укрнауки, ювілейну підкомісію створили в Одесі.

Найбільш інформативні документи з обраної теми зберігаються у фонді 166 «Міністерство народної освіти України» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), а також у складі архівного фонду Х «Всеукраїнська академія наук (ВУАН) (1918–1933)» Інституту рукопису НБУВ та у фондах інших установ НАН України.

У документах ЦДАВО України особливою цінністю й історичною інформативністю вирізняються звіти про стан підготовки окремих установ до ювілею ВУАН (див. додаток 2). Вони були основою звітності Ювілейної комісії протягом 1929–1931 рр. [9, арк. 8–8 зв., 18–19, 22–29, 38–44, 46–47, 52–61, 67–70, 99–104].

Архівні документи свідчать, що підготовка до ювілею проводилася за двома напрямками: виставково-екскурсійним та видавничим.

Перший полягав у популяризації результатів роботи Академії через організацію та проведення тематичних виставок і екскурсій. Зважаючи на величезні зусилля, спрямовані на їхню реалізацію, цей напрям був найбільш яскравим та ефективним і став основою урочистих заходів. У звітах Ювілейної комісії йдеться про організаційно-технічний бік питання, наповненість заходів, стан підготовки, а також проведену роботу: замовлення, купівлю, монтаж меблів (вітрини, шафи та ін.) та устаткування (апаратура, лабораторний посуд, прилади для дослідів тощо); упорядкування експонатів і матеріалів для виставок (графіків, діаграм, мап, моделей, портретів, фото і т. ін.); художнє оформлення приміщень; ремонт будинків і приміщень (24-й корпус Києво-Печерської лаври, приміщень Кабінету антропології ім. Ф. Вовка та Музею етнології ім. Ф. Вовка, складського приміщення, в якому зберігалися видання Академії, історичних установ, нового будинку ВУАН та ін.); упорядкування прилеглої території (пішохідних доріжок, садиб, садка і т. ін.) тощо.

Другим напрямом роботи була підготовка та публікація відповідних наукових і популярних видань («Київ: Провідник», «Список праць Академії Наук, виданих за 10 літ її існування (1918–1928)» та ін.), а також закупівля наукової літератури. Тож у звітах він відображений відповідними тематичними матеріалами.

Найціннішою частиною аналізованих звітів комісії є списки установ ВУАН, що брали участь у підготовці ювілейних заходів. Із них можна довідатися, які інституції долучилися до процесу організації та відзначення десятиріччя Академії.

Серед «активних» академічних інституцій були комісії Кафедри історії України, ВБУ, установи математичного, медичного, хімічного й інших напрямів, відомі музеї (ботанічний, геологічний, зоологічний, етнологічний, мистецтв та ін.) та заповідники (Карлівський степовий, Старосільська лісова дача).

Також варто відзначити інформацію, яка свідчить, що в цей час відбувався процес утворення нових структурних підрозділів Академії, а саме: інститутів патофізіології, народного здоров'я, прикладної фізіології, прикладної механіки, Приморської біологічної станції, Науково-дослідної мікробіологічної станції, лабораторій фізіології рослин і хімічної, кафедр математичної статистики, мікробіології і фізики та інших, урочисте відкриття яких планувалося на час святкових заходів.

Досить цікавими також є матеріали про терміни завершення підготовки до святкування ювілею (календарні плани здавання до друку ювілейних видань, плани заходів та матеріали щодо їхнього коригування і т. ін.) та фінансову ситуацію (динаміка і статистика щодо надання та витрачання коштів, потреби в додатковому фінансуванні кожної окремої установи), за якими можна простежити зміну концепції проведення ювілейних заходів.

За спогадами Н. Д. Полонської-Василенко, члени Ювілейної комісії широко анонсували річницю створення ВУАН. Передбачалося прийняти понад 100 закордонних учених і 500 гостей із різних міст СРСР. У ЦДАВО України зберігаються списки гостей з-за кордону, на приїзд яких очікували, підготовлені Історично-філологічним та Фізично-математичним відділами Академії. В них названо науковців з європейських країн та Північної Америки, а також зазначені їхні місця роботи та посади [9, арк. 31–36].

Окрему інформаційну цінність становлять протоколи засідань Президії ВУАН та Ювілейної комісії (див. додаток 2), в яких відображена загальна звітна організаційно-технічна та фінансова інформація із акцентом на вирішенні найважливіших проблем. Так, під час засідання Президії після прослуховування інформації про стан підготовки ухвалювалися питання стосовно затвердження плану проведення ювілейних заходів, ішлося про перенесення дати святкування, можливості виділення додаткового фінансування завдяки підтримці вищих державних та політичних органів [9, арк. 6, 16–17 зв., 20–20 зв.].

Певна інформація міститься в річних звітах наукових інституцій, що здійснювали підготовку заходів з нагоди десятирічного ювілею Академії

наук. Так, звіти про роботу Комісії з наукового дослідження території Дніпрельстану [7, с. 386], Дніпрянської біологічної станції [7, с. 416] та інших установ висвітлюють їхню участь в організації ювілейної виставки. У звітах деяких установ, наприклад ВУАК і Музею етнології ім. Ф. Вовка, підкреслюється поживлення загальної роботи [10, арк. 4], ідеться про придбання меблів і експонатів за рахунок додатково наданих до ювілею коштів [11, арк. 9–12].

Серед інших документів вирізняється звіт Всенародної бібліотеки України, в якому згадується десятирічний ювілей самої установи (заснована в серпні 1918 р.) та відзначене її переміщення до нового бібліотечного будинку по вул. Короленка, 8 (нині – вул. Володимирська, 62) [7, с. 394].

Більш детальна інформація про поточну роботу з підготовки до святкових заходів наукових інституцій представлена в звітній документації, яка цілеспрямовано надсилалася до Ювілейної комісії з окремих академічних установ (див. додаток 3). Цей матеріал міститься у фондах ІР НБУВ. Серед виявлених документів варті уваги звітні матеріали Комісії з наукового дослідження території Дніпрельстану та Кафедри історії українського народу.

Специфікою звітних документів Комісії з наукового дослідження території Дніпрельстану є інформація в них щодо залучення до її комплексної виставки відомостей про досягнення інших академічних установ, які працювали в контексті дослідження території Дніпрельстану. Прикладом є кошториси ювілейної виставки за результатами гідробіологічних робіт на території Дніпрельстану та в частині р. Дніпра, подані до комісії Дніпрянською біологічною станцією [12, арк. 19] та Музеєм етнології ім. Ф. Вовка разом із Кабінетом антропології ім. Ф. Вовка [13, арк. 39].

Важливими також є звіти про стан підготовки установи до святкових заходів. У них, зокрема, подано інформацію про секції виставкового павільйону комісії – антропологічну, археологічну, біологічну, етнографічну, історичну та ін. Окрім того, представлено й охарактеризовано експозиційну складову – діаграми, моделі, плани та фотоматеріали [14, арк. 1; 15, арк. 15–15 зв.; 16, арк. 37; 17, арк. 61–61 зв.]

Серед іншого варті уваги група документів, які репрезентують фінансову звітність щодо проведеної роботи та висвітлюють витрати за всіма напрямками підготовки до ювілею ВУАН [15, арк. 15–15 зв.; 17, арк. 61–61 зв.; 18, арк. 40; 19, арк. 57].

Присутня також інформація щодо подачі комісією звіту про її діяльність із моменту заснування до загального збірника діяльності ВУАН за десятиріччя [16, арк. 37] та підготовки покажчика виставки по Дніпрельстану [20, арк. 47].

Цікаво, що тільки в звітах зазначеної комісії знаходимо інформацію про можливий показ під час святкових заходів кінофільму про Дніпрельстан¹ [14, арк. 1; 16, арк. 37]. У жодному загальному звіті Ювілейної комісії про це не йдеться.

Окрім того, в звітних документах міститься інформація стосовно технічних питань, як-от: про надання комісії приміщення для розташування експозиції виставки, розрахунки необхідної площі, кількість і розмір виставкових стендів і т. ін. [20, арк. 47; 21, арк. 54].

Серед документів Кафедри історії українського народу найбільш змістовними є декадні інформації про використання ювілейних коштів установами кафедри та фінансовий звіт за весь період підготовки (1928–1930 рр.) [22, арк. 4–4 зв.; 23, арк. 28; 24, арк. 34–36 зв.]. Ці документи відтворюють динаміку розподілення та витрат отриманих до ювілею коштів за окремими позиціями.

Одним із основних напрямів фінансових витрат кафедри була видавнича діяльність. У звітних кошторисах неодноразово зустрічаємо інформацію про випуск збірника «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», підготовку до друку «Київського збірника археології, історії, мистецтва та побуту», купівлю фотознімків м. Києва для ювілейного альбому, а також виплату авторських гонорарів [25, арк. 10; 26, арк. 13; 27, арк. 12].

Серед документів виявлено звітну інформацію про заплановані ремонтні роботи в приміщенні установ кафедри по вул. Короленка, 35 (нині – Володимирська, 37). У будинку ремонтували підлогу та кімнати, в яких мали розміститися виставки. Також згадано про ремонт фасаду будинку за адресою вул. Короленка, 55 (нині – вул. Володимирська, 55), його центрального входу, флігеля та тротуару [28, арк. 26–26 зв.].

У кошторисі виставок історичних установ із нагоди ювілею ВУАН міститься інформація про кількість і назви запланованих виставок – археографічної, історичної пісенності, історичної літератури та історичної перспективи [29, арк. 18].

Серед іншого варте уваги листування Президії ВУАН із науковими інституціями кінця 1930-х – початку 1931-го р., де чітко структуровані вимоги, за якими мали звітувати установи щодо ювілейних виставок [24, арк. 34–36 зв.; 28, арк. 26–26 зв.].

Відзначення ювілею неодноразово переносили. Остаточною датою проведення було визначено 27–29 грудня 1930 р., однак окремі приготування проводилися до весни 1931 р., коли через політичні процеси,

---

¹ У кількох архівних документах цей фільм згадується під назвою «Дніпрельстан Комісії». У ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного вдалося виявити лише кінофільм 1927 р. під назвою «Дніпробуд» (№ 3054).

пов'язані з ВУАН, захід було офіційно відмінено [8, с. 204]. Комплексна виставка, що готувалася до 10-ї річниці Академії наук, відкрита так і не була. Установи ВУАН, зокрема ВУАК, провели індивідуальні профільні виставки [3, с. 164] та виставки і лекції, присвячені 15-м роковинам жовтневих подій 1917-го року [30, арк. 1–4 зв.].

Підсумовуючи огляд звітної документації наукових установ, варто зазначити, що архівним матеріалам притаманна різнобічна інформація стосовно форм репрезентації їхньої діяльності, а також провідної ролі Ювілейній комісії в організації та відзначенні першого ювілею ВУАН. У документах доволі детально висвітлені видавнича та виставкова складові в загальному контексті запланованих заходів. Також наведена динаміка статистичних даних рівня підготовки наукових інституцій до святкування ювілею протягом кількох років. Окреслено організаційні, технічні, фінансові та інші проблемні моменти, які не дали змоги втілити запланований задум у життя.

Інформаційний потенціал залучених документів дає можливість відстежити та комплексно реконструювати генезу концепції урочистих заходів щодо відзначення першого ювілею провідного наукового осередку України 1920-х років та участь у цьому процесі академічних установ.

Щоб відтворити якнайповнішу картину організації відзначення ювілею ВУАН, надалі варто розширити джерелознавчу базу через залучення організаційно-розпорядчих документів вищих органів влади СРСР та УСРР, протоколів з Архіву Президії НАН України, листування Ради ВУАН та науковців з іншими установами та організаціями.

Додатки¹

№ 1

СТАН ПІДГОТОВКИ ЮБІЛЕЮ ВУАН № 12
на 10 Червня 1930

I. Ювілейні видання.

1. Провідника за ред. Ф. Л. Ернста². Матеріал, набраний та переданий для перегляду, ще не повернуто. Друк не можна почати. З огляду на те, що коректури статтів до «Провідника» проходять надто багато інстанцій, а саме: 1) перегляд відповід[ального] редактора; 2) автора кожної статті; 3) редактора мови; 4) редактора правопису; 5) художньо-технічного редактора; 6) Окрлігу; 7) військової цензури; 8) перегляд уповноваженого Укрнауки; 9) спеціальних установ – зокрема Окрплану; 10) зокрема надіслані були до Харкова, що затримало коректуру на 1 ½ місяці, а далі статті ще й досі, більш ніж 1 ½ місяця, знаходяться у Харкові, –

¹ Документи подано мовою оригіналу без застережень.

² Ідеться про працю – Київ: Провідник / за ред. Федора Ернста. Київ : ВУАН. 1930. 800 с.

редактор прохає вжити надіршучіших заходів до повернення усіх статтів з Харкова й спрощення усієї процедури друкування, складаючи з себе відповідальність за вчасний вихід «Провідника» з друку. Перекладено половину тексту. Переклад на французьку мову припинено до повернення рукописів.

15.718-66¹ 48² %

Продовжується підготовка Збірника «Київ як культурний центр». До юбілею буде підготовано за пляном весь матеріал.

812-39 21 %

2. Ювілейний Збірник за ред[акцією] А. Е. Кристера³. Продовжується підготовка. Здано до друку звідомлення Історично-Філологічного відділу. Звідомлення Фізично-Математичного та Соціально-Економічного Відділів перероблено. Переклад на німецьку мову звідомлень Історично-Філологічного та Фізично-Математичного Відділів закінчено.

110-50⁴

II. Підготовка окремих установ.

1. Археологічний Комітет⁵: в стані підготовки до Юбілею ВУАН ніяких змін не сталося.

2.488 54 %

2. Кабінет Антропології⁶: продовжується підготовка. Дальша робота переводиться на розкопах в Мізені⁷.

Виходячи з потреб, краще й докладніше упорядкувати матеріали до виставки з приводу Юбілею ВУАН, а також у зв'язку з непередбаченим змінням цін і невкладанням в попередній кошторис, Кабінет Антропології ім. Вовка просить доасигнувати суму, що зазначено нижче на такі потреби:

І. 1) Рами під бемським шклом для виготовлених плянів, мап та кресленників з намолітничної Мізеньської станції та інших, що стосуються намоліту України, – 150 крб. 2) Виготовити додаткові портрети видатних вчених України й закордону (4 шт.) – 100 крб. 3) Монтаж кременних та кістяних виробів (шкло для експозиційних табличок, підставки т. інш.) – 150 крб. 4) Виготовити кресленники з дослідів Мізеньської станції (Вовка – 3 шт., 1916 року – 2 шт., інш. – 2) 7 прим. – 140 карб. 5) Підставки до палеонтологічних експонатів // шт. – 100 карб. 6) Продовження праці по впорядкуванню й зарисовці та каталогізації виробів Міз[инської] станції так ще не закінченої, як і біля нових здобутків р. 1930 – 450 карб. 7) Повернути витрати на проводку електрики та купівлю арматури в зв'язку з виставк[ою] – 54.89. 8) Ремонт меблів в зв'язку з Юбілеєм (зроблено) – 50. 9) Додатково до вже асигнованих 528 карб. на виготовлення рисунків до «Провідника» – 50. Разом 1.244-89, соцстрах 4,72.

1.249-61

¹ Тут і далі в документах показано суму використаних установою коштів.

² Тут і далі в документах показано використання запланованих коштів у відсотках.

³ Ідеться про зведений звіт усіх академічних установ за час діяльності.

⁴ Показник використання запланованих коштів у відсотках у документі відсутній.

⁵ Повна назва – Всеукраїнський археологічний комітет.

⁶ Повна назва – Кабінет антропології ім. Ф. Вовка.

⁷ Мова йде про археологічні розкопки на Мізеньській стоянці.

II. В зв'язку з тим, що каталогізація десятків тисяч кременних виробів з Мізинської палеолітичної станції надзвичайно складна справа, і в зв'язку з спішністю підготовки до Юбілею каталогізації проведено в черновому вигляді; залишається передрукувати на спеціальні картки, що вимагає окремого асигнування. В разі можливо буде, Кабінет просить, щоб не залишати справу незакінченою видаючи додатково (10 000 шт.×5 коп.) – 500 карб.

Друга експедиція до Мізина – 2982-90	4.082-69	90 %
3. Музей Етнології ¹ : Переводиться дальша підготовка за пляном.	3.810-92	68 %
4. Кабінет Музичної Етнографії: плян виконано.	7.000	100 %
5. Музей Мистецтв: Підготовляється провідник по Музею. Каталог, що має вийти друком до Юбілею, – підготований, затримка за фотознімками для клише. Рукопис буде поданий на I.VII.		
6. Театральний Музей: 1) прийнято вітрини-гумбу для кімнати побутового театру; 2) перевезено з театру І. Франка 20 макетів і 60 шкідців; 3) прийняв з театр[у] ім. Занковецької ² і виготовлено до експозиції 4 макети; 4) одержано макет от театрів «ім. Шевченка» та «Дондрами»; 5) закінчено реставрування вертепу. Надзвичайно поважний темп ремонту в Музеї унеможливило деяку термінову роботу до підготовки Музею.	3.300-20	66 %
7. Катедра Історії Укр[аїнського] Народу: Продовжено підготовку за пляном.	11.788-86	84 %
8. Катедра Історії Укр[аїнського] Народу за доби імперіялізму: підготовка не провадиться. Гроші буде використано іншими установами.		
9. Комісія Західної Європи: відомостей не подано.	1.649-70	30 %
10. Музей українських діячів: за останню декаду без змін.	2.071-51	45 %
11. Кабінет дослідження дитячої творчості: продовжено дальшу підготовку.	1.104-16	73 %
12. Кабінет Масового революційного Мистецтва: Продовжено підготовку. Потрібно збільшити асигнування.	200	80 %
13. Етнографічна Комісія ³ : продовжується підготовка експозиційного матеріалу.	1.914-47	81 %
14. Дніпрянська біологічна станція: замовлено у столярній майстерні Комборбезу вітрини та шафи на с[уму] 1367 карб. 76 к. Це замовлення майстерня не виконала.	757-53	25 %

¹ Повна назва – Музей етнології ім. Ф. Вовка.

² Повна назва – Театр ім. М. Занковецької.

³ Повна назва – Етнографічно-Фольклорна комісія.

15. Зоологічний Музей: продовжується підготовка на додаткові асигнування (3.000).	7.188-92	79 %
16. Кращезнавча Комісія: Не подано відомостей. За від'їздом керівника не можна було перевірити стан підготовки.	170	17 %
17. Акліматизаційний Музей: Продовжено підготовку.	1.444-92	72 %
18. ВБУ: не подано відомостей. В справі підготовки ще мало зроблено.	1.066	6 %
19. Видавництво ВУАН: переводиться збирання матеріалів для діаграм.		
20. Кабінет нацменів ¹ : за останню декаду продовжувалася нормальна підготовка.	1.318-29	88 %
21. Комісія Дніпрельстану ² : За останню декаду виконано робот на 3 %.	1.821-75	60 %
22. Інститут Наукової української мови: 1. Виготовлено дві великих вітрини для книжок. 2. Зроблено обкладенки з золотом для всіх словників Інституту, що вийшли з друку до цього часу (15 назв по 2 прим[ірники]). 3. Виготовлено 8 портретів словників (в рамках за шклом).		
23. Нумізматичний Кабінет: Кошти передано Бібліотеці I Відділу.	119-20	19 %
24. Ботанічний Музей: за останню декаду без змін.	2.586-18	74 %
25. Шевченківські видання: Виконання робіт, що їх мав провести на юбілейні кошти Комітет для видавання творів Шевченка, трохи затрималося з причин, від Комітету незалежних, – а саме основну роботу – в Чернігівському Держмузею – затримав фотограф цього музею. Тепер він працює над виконанням нашого замовлення, і комітет має певні відомості, що в середині червня фотографії з Шевч[енківських] автографів будуть одержані. Фотографування автографів в Харкові затрималося також через від'їзд секретаря Інституту Т. Шевченка ([І. Я.] Айзенштока), що мав налагодити цю справу. Тепер це замовлення нарешті буде виконано.	100-50	5 %
26. Рефлексологічна лабораторія ³ : підготовку в розмірі асигнувань виконано. Установа прохає збільшити асигнування.	2.376-83	99 %
27. Бібліографічна Комісія: В підготуванні покажчика того, що писано про ВУАН від заснування і до даного часу, і далі провадить роботу над збиранням матеріалу: закликані співробітники обслідують видання Київські, Харківські, Одеські – кожен у своїй ділянці. Сподіваємося на 15–20/VI закінчити збирання основного матеріалу.		

¹ Повна назва – Кабінет національних меншостей.

² Повна назва – Комісія з наукового дослідження території Дніпрельстану.

³ Повна назва – Лабораторія рефлексології та експериментальної педагогіки.

Разом з тим, редагується картки, щоб по закінченні збирання даних, негайно розсортувати матеріал певним пляном у покажчиків. Редагуючи картки й ознайомлюючись з матеріалом, складають і плян покажчика. На цей день проредагував понад 2000 карток.

28. Кабінет українського мистецтва: плян виконано.	500	100 %
29. Фото-лябораторія: продовжує підготовку: замовлено різні речі.	1.438-15	57 %
30. Інститут Транспортної Механіки: підготовку в розмірі асигнувань виконано. Продовжується підготовка на нові асигнування.	4.804-96	68 %
31. Геофізична Комісія ¹ : підготовку майже закінчено.	400-12...	...87 %
32. Геологічний Кабінет: за останню декаду переведені такі роботи за юбілейні кошти. Частина роботи 2-х вітрин; змонтовано частина палеонтол[огічної] колекції в с. Гребіників на 150 карб. та виплачено за шкляні палички до вітрин 1.204 карб.	2.379-59	79 %
33. Кабінет Радянського будівництва ² : продовжується нормальна підготовка. Продовжується устаткування. Придбано літературу. Переводиться картографування. Продовжується поповнення книжкового фонду.	2.443-60	81 %
34. Карлівський Заповідник ³ : продовжуються (виконання пляну) ремонтні роботи.	6.116-47	10 %
35. Заповідник Максимовичів ⁴ : продовжується виконання пляну.	2.199-77	70 %
36. Геологічний Музей: Продовжується підготовка.	8.377-36	41 %
37. Кабінет наукової організації шкільної праці: 1) Виготовлено 20 столиків-апаратів; 2) закуплено 20 електромагніт[них] лічильників до них; 3) закуплено хронограф штанговий Кувшинникова; 4) виготовлюється кілограф на 20 пер.; 5) залишається ще перевести електромонтаж, що до цього ведуться переговори з конторою ВУАН. Грошей витрачено 2.500-07=55,55 % асигнов[ань] коштів. Відсоток виконання роботи 75 % (приблизно).	2.554-45	56 %
38. Акліматизаційний сад: почато літні підготовчі роботи.	950-15	50 %

¹ Повна назва – Комісія з дослідів над питаннями геофізики.

² Повна назва – Кабінет радянського будівництва і права.

³ Повна назва – Карлівський степовий заповідник.

⁴ Ідеться про садибу з садом і ділянкою лісу на Михайловій Горі в 7 км нижче Канева, яку професор М. О. Максимович заповів для створення заповідника. В 1931 р. на цьому місці виник Прохорівський заповідник.

III. Організація нових установ.		
1. Інститут Патології: За останню декаду без змін.	3.587-05	23 %
2. Інститут Народного здоров'я: не надіслано пляну.	1.853-19	5 %
3. Інститут Прикладної фізіології: Розпочато підготовку за пляном.	3.507	23 %
4. Приморська біологічна станція: Проводиться дальша підготовка за пляном.	2.594	11 %
5. Лябораторія фізіології рослин – кошти буде витрачено на ремонт будинку в Старосіллі ¹ .		
6. Інститут Прикладної Механіки: за останню декаду витратив на наукове встаткування і матеріали 480 карб.	11.726-02	78 %
7. Катедра фізики. Витрат не переводилося.		
8. Катедра Мікробіології.		
9. Катедра Мат[ематичної] Стат[истики]. Взято аванс на дальші витрати.	1.536-10	76 %
10. Дослідч[а] Мікробіологічна станція. Подано плян і почато підготовку.	200	2 %
11. Хемічна лабораторія	1.678-81	56 %
IV. Устаткування, ремонт та нові будинки.		
1. Придбано арматури для нового будинку ² .	818-01	54 %
2. Влаштування садка.	02-84	33 %
3. Ремонт будинків.	51.039-82	91 %
Організаційні витрати –	3.469-34	57 %
Оплата персоналу –	1.641-52	20 %
Придбання меблів (для Конференцзали).	4.582-60	51 %
ВСЬОГО витрачено юб[ілейних] коштів.	193.857-42	75 %
V. Підготовка до ювілейних виставок.		
Розпочато справу підготовки до Ювілейних Виставок такими установами:		
Кабінет Антропології та Музей Етнології.		
Кабінет Музичної Етнографії.		
Музей Мистецтв.		
Кабінет Дослідження Дитячої Творчости.		

¹ Ідеться про будинок на території заповідника «Старосільська лісова дача».

² Ідеться про добудову нового будинку ВУАН за адресою: м. Київ, вул Короленка, 55 (нині – Великий конференц-зал НАН України, вул. Володимирська, 55).

Кабінет Масового революційного Мистецтва.

Етнографічна Комісія.

Кабінет Нацменів.

Кабінет Наукової Організації Шкільної Праці.

Скликано спеціальну нараду представників зазначених установ для з'ясування загального характеру Виставок згаданих установ, потрібного часу на відвідування та огляд, а також справу підготовки покажчиків та каталогів.

Підготовкою цієї частини відає Комісія в складі: [П. П.] Курінного, [А. З.] Носова, [Л. С.] Шульгиної та секретаря Ювілейної Комісії.

II. Таку ж підготовку в частині Музею Ботанічного, Зоологічного, Дніпрянської Біологічної Станції, Акліматизаційного Музею, Геологічного Музею та Геологічного Кабінету доручено т. т. [Д. С.] Белінгу та [Ф. М.] Полонському.

III. Аналогічну роботу в частині академічних лабораторій та інститутів Будівельної Механіки й Транспортної Механіки доручено ак[адеміку] [В. Г.] Шапчонікову.

Бухгалтер [Завадинський]

ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1512. Арк. 52–58. Машинопис. Оригінал.

№ 2

Витяг з Протоколу Засідання пленуму Виставочної комісії

Ювілейного Оргкомітету ВУАН 19/XI–1930 року

До Катедри історії України

[...]¹

2. Слухали:

а) Інформації Секретаря Комісії Ф. [Г.] Маковського про стан справи з підготовкою виставок. За інформацією Ф. [Г.] Маковського більшість установ ще не приступила до справжнього розгортання виставок.

б) Інформації представників установ про підготовчу працю до виставок:

1) Музей Акліматизації. Виставка розгорталася, але місце для виставки зайняв Геологічний Музей для експозиції кістяка еlefанта, через що перервано роботу, порушено плян виставки і не складено покажчика. Виставка залежить від приміщення.

2) Геологічний Музей. Відділ корисних копалин майже готовий. Коли будуть відпущені вчасно додаткові асигнування на монтаж кістяка еlefанта, виставку буде вчасно закінчено. Покажчик буде виготовлено до I.XII-1930 р.

3) Ботанічний Музей – представник відсутній.

4) Зоологічний Музей – представник відсутній.

5) Дніпрянська біологічна станція. Матеріал готовий, для закінчення роботи потрібно додаткових асигнувань. Покажчика не буде.

6) Санітарно-гігієнічний Музей. Музей не має відповідного приміщення. Коли буде задоволено потреби з приміщенням, виставку буде закінчено до 15/XII[-1930]. Покажчика не буде.

¹ Знято інформацію про присутніх на засіданні та розгляд питання структури комісії.

7) Музей Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка. Виставка матиме 3 частини: а) по лінії Музею Етнології, де підготовку майже закінчено, але для повного розгортання треба збільшення на час виставки площі. Виставка буде готова до 15/ХІІ[-1930]. Показчик здано до друку, б) по лінії Музею Антропології виставка буде готова до 15/ХІІ[-1930]. Показчик буде здан до друку 25/ХІ[-1930], в) по лінії Музею Палеонтології готується виставка під назвою «МІЗИН». Виставка буде готова до 15/ХІІ[-1930]. Показчик буде здано до друку до 25/ХІ[-1930]. Для закінчення виставок потрібно додаткових асигнувань залежно від діапазону виставок від 300–1500 карб.

8) Катедра історії України. Виставка майже готова. Залишилися зробити монтаж рельєфної мапи та декілька портретів. Виставка буде готова до 15/ХІІ[-1930]. Потрібно недоданих асигнувань. Показчик здано до друку.

9) ВУАК. Коли будуть додаткові асигнування на перевезення експонатів, виставку буде закінчено до 20/ХІІ[-1930].

10) Театральний Музей. Ремонт приміщення не закінчено. В залежності від додаткових асигнувань (250 карб., як мінімум) роботу буде закінчено до 20/ХІІ[-1930]. Показчика не буде.

11) Музей Діячів укр[аїнської] науки та мистецтва¹. Для закінчення виставки бракує додаткових асигнувань 700 карб. на меблі та оплату робітників. Показчика не буде.

12) Комісія Масового Револуційного Мистецтва та

13) Кабінет Дитячої творчості. Матеріяли викинчено остаточно. Бракує зовсім приміщення. Потрібно призначених додаткових асигнувань. Показчика не буде.

14) Археологічна Комісія². Виставка буде готова до 15/ХІІ[-1930]. Показчик буде здано до друку до 5/ХІІ[-1930].

15) Комісія Дніпрельстану³. Немає приміщення для виставки, потрібні призначені асигнування. Показчик готовий до друку.

16) Музей Мистецтва. Готує спеціальну виставку мистецтва Сходу. Матеріяли готові, справу гальмує ремонт приміщення. Виставка буде готова до 20/ХІІ[-1930].

17) Всенародня Бібліотека України. Виставка буде готова до 15/ХІІ[-1930].

18) Комісія Науково-культурної Пропаганди. Виставка культшефства над Сталінщиною, треба невеликих асигнувань.

Ухвалили: На підставі поданих матеріалів констатувати:

а) Стан підготовки виставок до Ювілею визнати за незадовільний. Установи за невеликими винятками не впоралися достатньо навіть з основною частиною роботи.

б) Пленум вважає за потрібне запропонувати всім установам максимально прискорити темпи роботи так, щоб всю роботу було закінчено не пізніше 12 грудня, до якого часу робота має бути вже апробована.

в) Доручити Підкомісіям приступити негайно до роботи.

¹ Повна назва – Музей українських діячів науки та мистецтва.

² Можливо, йдеться про Археографічну комісію.

³ Повна назва – Комісія з наукового дослідження території Дніпрельстану.

г) Протягом 5 днів Президія Комісії має з'ясувати всі справи фінансового порядку.

д) Протягом 5 днів установи мають подати варіанти своїх виставок (враховуючи додаткові асигнування і не враховуючи їх) та обґрунтовані кошториси на додаткові асигнування.

е) Показчики мають бути здані до друку не пізніше 5-го грудня.

ж) Просити Господарчу частину ВУАН, зважаючи на терміновість справи, роботи, зв'язані з виставками, виконувати в першу чергу.

з) Музеєві Акліматизації вияснити справу з приміщенням.

і) Сан-Гігієнічному Музеєві вияснити справу з приміщенням.

к) Музею Антропології та Етнології подати 3 варіанти виставок в залежності від додаткових асигнувань і без них.

л) ВУАКові доручити підкомісії вивчити протягом 5 днів ґрунтовно справу про доцільність і можливість перевести експонати для виставки.

м) Театральному Музеєві – скласти 2 варіанти виставки залежно від додаткових асигнувань і без них.

н) Музей Діячів укр[аїнської] Науки та мистецтва. Підтримати прохання музею про додаткові асигнування. Запропонувати Музею подати 2 варіанти виставки в залежності від додаткових асигнувань і без них.

о) Комісія Масового Революційного Мистецтва та Кабінет дитячої творчості. Доручити підкомісії знайти відповідне приміщення.

п) Комісії Дніпрельстану – запропонувати протягом 5 днів подати 2 варіанти виставки. Вдатися з клопотанням до Оргкомітету, щоб було асигновано додаткові суми для повности експозиції.

р) Музей Мистецтва. Вдатися до Комгоспу з проханням прискорити ремонт приміщення.

с) Комісії Науково-культурної пропаганди доручити ув'язатися з М[ісцевим] К[омітетом] ВУАН, а М[ісцевому] К[омітетові] просити надати справі виставки культуршефства над Сталінщиною громадського характеру.

т) Щодо мапи наукового зв'язку ВУАН, то на протязі 5 днів скласти плян і кошторис виготовлення мапи.

3. Слухали про відповідальність за виставки.

Ухвалили: відповідальною особою перед ВУАН за виставку є голова установи. Окрім того, в межах кожної установи, що влаштовує виставку, виділяється відповідальна за виставку особа, відома Виставочній Комісії і відповідній Підкомісії, від яких вона одержує настановлення про виставочну роботу. Прізвища тих осіб голови установ мають подати на протязі 3-х днів.

4. Слухали – про доступність та зрозумілість виставок.

Ухвалили: зобов'язати установи, що влаштовують виставки, відповідальних за виставки осіб, а також голів підкомісій подбати про те, щоб виставки були як найзрозуміліші та найдоступніші для огляду. Зобов'язати установи забезпечити обслуговування відвідувачів, особливо чужоземних гостей, виділивши спеціальних осіб, що підчас одвідування виставок могли б давати пояснення закордонними мовами та, де це потрібно, зробити на одній з закордонних мов етикетаж.

5. Слухали – про основні завдання виставки.

Ухвалили – зважаючи на особливу важливість Ювілейно-виставочної справи, на її історичне значіння, визнати за неодмінне, щоб всі виставки як за своїм змістом і характером, так і за оформленням максимально одсвітлювали розвиток і досягнення наукової творчості УСРР, що повстала з революційно-визвольного клясово-політичного і національного руху, щоби червоною ниткою у всій виставочній справі проходила ідея могутніх сил робітничої кляси і науки, що поклик[ана] служити здійсненню історичних прагнень цієї кляси до соціалізму. Всі висновки мусять максимально мірою висвітлити ролі і значіння Всеукраїнської Академії Наук в здобутках наукової і мистецької творчості України.

Визнати за конче потрібне, аби установи і відповідальні за виставки особи подбали про фіксування експонатів самих виставок відповідним порядком (фотографування, кінофільмування, виготовлення моделей тощо), для використання цих матеріалів, матеріалів історичного періоду Академії, першого її ювілею.

Голова Комісії

Н. [М.] Миколенко

Секретар

Ф. [Г.] Маковський¹

ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 3822. Арк. 49–50 зв. Машинопис. Оригінал.

№ 3

ДО ЮВІЛЕЙНОГО КОМІТЕТУ ВУАН

ЗВІТ про підготовку до ювілею ВУАН

в Катедрі історії України за доби торгового капіталу

Коли повстало при кінці 1928 року питання про підготовку до ювілею ВУАН, то з боку Історичних Установ (Катедри історії України і 10-х комісій при ній) запроєктовано було спорудити такі виставки: а) археографічну, б) історичної пісенности, в) історичної літератури, г) історичних перспектив – історичні місцевості, портрети, автографи тощо, д) відповідно до потреб ювілею і ювілейних вистав[ок] відремонтувати і устаткувати приміщення² Катедри і комісій.

На показаний плян потрібно було – 11.700 крб. в 1928–29 бюджетному році. Коли виявилось, що ВУАН одержує з всесоюзних коштів дотацію в 700.000 крб., Катедра в 1929/30 році подала плян робіт, що ставав продовженням наміченого з додатком витрат на окремі ювілейні видання Комісії, що з різних причин не вийшли у плян видань по ВУАН (видання Ювілейного Збірника по історії Києва, видання культурно-історичної Комісії «Первісне Громадянство»³). На цю другу частину робіт потрібно було коштів – 14.000 крб.

Під час виконання пляну підготовки до Ювілею сталися організаційні зміни в структурі Катедри, а разом з тим і плян археографічної виставки, що був деталь-но розроблений і в значній мірі виконаний.

¹ Підпис Ф. Г. Маковського в документі відсутній.

² Мова йде про будинок за адресою: м. Київ, вул. Короленка, 35 (нині – вул. Володимирська, 37).

³ Ідеться про періодичний етнографічний і соціологічний часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», який виходив друком у 1926–1930 рр.

З позначеного в основному пляні підготовки до ювілею Катедра виконала таке:

1. Відремонтовано і наново устатковано усі приміщення Катедри (на першому поверсі тільки частково переустатковано), відповідно до потреб ювілею, за плянами керівника художнього оформлення приміщення проф. В. Г. Кричевського.

2. Підготовлено виставку: професійні співці, носії народної творчості (експозиція Комісії Культурно-історичної).

3. Придбано велику кількість історичної літератури з Ленінградського державного фонду, бібліотеку П. [Г.] Житецького з усім його архівом.

4. Придбано низку цінних збірок картин[них] етюдів, краєвидів для історичних перспектив; споруджено збірку портретів – діячів історії і культури на Україні; споруджено рельєфний плян старого Києва (закінчується роботою) і ювілейний альбом видів Києва 1930 року.

5. Придбано низку предметів народного мистецтва для художнього оформлення приміщення вистав[ок] (килими).

6. Видано на ювілейні кошти: а) Ювілейний Збірник по історії Києва, б) три випуски «Первісного Громадянства».

Таким чином, завдяки ювілейним асигнуванням Катедра і зв'язані з нею комісії мали змогу наново переустаткувати своє приміщення, придбати багато наукового матеріалу, потрібного їй для наукової роботи, і тим у великій мірі поліпшити взагалі умови роботи, спорудити такі речі наукового і науково-підручного характеру (докладніше дивись рукопис: «Історичні установи Всеукраїнської Академії Наук» під час ювілею).

27/IV-1931 р.

Секретар Катедри:

П. [С.] Глядківський

ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 3793. Арк. 17–17 зв. Машинопис. Оригінал.

Список використаних джерел

1. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук. : нарис історії. Київ : Наук. думка, 1993. 414 с.
2. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. Київ : Газета «Рада». 1997. 843 с.
3. Принь М. О. Виставка досягнень археологічної науки України за 1918–1928 рр. в рамках святкування ювілею ВУАН // Шості Зарембівські читання (м. Київ, 18 квіт. 2017 р.) : зб. наук. пр. 2017. С. 159–164.
4. Історія Академії наук України. 1918–1993. Київ : Наук. думка. 1994. 318 с.
5. Правовий статус Національної академії наук України : історія та сучасність : до 95-річчя створення НАН України : моногр. / [відп. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемчуненко]. Київ : Юрид. думка. 2013. 702 с.
6. Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. Київ : НБУВ. 1998. 762 с.
7. Національна академія наук України – 100 : головні тенденції розвитку і здобутки : документи і матеріали. Книга 1 : 1918–1945. Київ, 2018. 948 с.

8. Вербіленко Г. Діяльність Всеукраїнської академії наук за документами вищого політичного керівництва України другої половини 20-х – першої половини 30-х років // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1997. № 1–2. С. 186–206.
9. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1512.
10. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 309.
11. Відділ архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 43–3. Спр. 122.
12. ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 14040.
13. Там само. Од. зб. 14060.
14. Там само. Од. зб. 14026.
15. Там само. Од. зб. 14037.
16. Там само. Од. зб. 14058.
17. Там само. Од. зб. 14079.
18. Там само. Од. зб. 14061.
19. Там само. Од. зб. 14076.
20. Там само. Од. зб. 14067.
21. Там само. Од. зб. 14073.
22. Там само. Од. зб. 3780.
23. Там само. Од. зб. 3804.
24. Там само. Од. зб. 3810.
25. Там само. Од. зб. 3784.
26. Там само. Од. зб. 3788.
27. Там само. Од. зб. 3790.
28. Там само. Од. зб. 3802.
29. Там само. Од. зб. 3794.
30. Там само. Од. зб. 5813.

References

1. Polonska-Vasylenko, N. D. (1993). *Ukrainska Akademiia nauk: narys istorii* [Ukrainian Academy of Sciences: history essay]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
2. Yefremov, S. O. *Shchodennyky, 1923–1929* [Diaries, 1923–1929]. (1997). Kyiv: Hazeta "Rada". [In Ukrainian].
3. Pryn, M. O. (2017). Vystavka dosiahnen arkheolohichnoi nauky Ukrainy za 1918–1928 v ramkakh sviatkuvannia yuvileiu VUAN [Exhibition of achievements of the archeological science of Ukraine for 1918–1928 within the All-Ukrainian Academy of Sciences anniversary celebration] In *Shosty Zarembivski chytannia : zbirnyk naukovykh prats* [The 6th Zarembo readings: collection of scientific works] (pp. 159–164). Kyiv. [In Ukrainian].
4. *Istoriia Akademii nauk Ukrainy. 1918–1993* [History of the Academy of Sciences of Ukraine. 1918–1993]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
5. Shemchunenko, Yu. S. (Ed.-in-Chief). (2013). *Pravovyi status Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: istoriia ta suchasnist : do 95-richchia stvorennia NAN Ukrainy: monohrafiia* [Legal status of the National Academy of Sciences of Ukraine: history and

modernity: on the 95th anniversary of the NAS of Ukraine foundation: monograph]. Kyiv: Yurydychna dumka. [In Ukrainian].

6. *Istoriia Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy. 1924–1928. Dokumenty i materialy* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1924–1928]. Kyiv: VNLU. [In Ukrainian].

7. *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy – 100: holovni tendentsii rozvytku i zdobutky: dokumenty i materialy. Knyha 1 : 1918–1945* [National Academy of Sciences of Ukraine – 100: main tendencies of development and achievements: documents and materials]. (2018). Kyiv. [In Ukrainian].

8. Verbilenko, H. (1997). *Diialnist Vseukrainskoi Akademii nauk za dokumentamy vyshchoho politychnoho kerivnytstva Ukrainy druhoi polovyny 20-kh – pershoi polovyny 30-kh rokiv* [Activity of the All-Ukrainian Academy of Sciences on the documents of the higher political government of Ukraine of the second half of the 20s – first half of the 30s]. In *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB* [From the archives of the All-Ukrainian Extraordinary Commission–State Political Directorate–People's Commissariat for Internal Affairs–Committee for State Security], Nos. 1–2, pp. 186–206. [In Ukrainian].

9. Fund. 166. Inventory. 9. Unit. 1512. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

10. Fund of the All-Ukrainian Archeology Committee. Unit. 309. Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine [In Ukrainian].

11. Fund 43–3. Unit. 122. Viddil arkhivnykh naukovykh fondiv rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy [Department of Archival Scientific Funds of Manuscripts and Phonographic Records of M. T. Rylsky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology of the NAS of Ukraine], Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

12. Fund X. Unit 14040. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

13. Fund X. Unit 14060. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

14. Fund X. Unit 14026. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

15. Fund X. Unit 14037. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

16. Fund X. Unit 14058. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

17. Fund X. Unit 14079. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

18. Fund X. Unit 14061. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

19. Fund X. Unit 14076. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

20. Fund X. Unit 14067. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

21. Fund X. Unit 14073. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

22. Fund X. Unit 3780. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

23. Fund X. Unit 3804. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

24. Fund X. Unit 3810. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

25. Fund X. Unit 3784. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

26. Fund X. Unit 3788. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

27. Fund X. Unit 3790. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

28. Fund X. Unit 3802. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

29. Fund X. Unit 3794. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

30. Fund X. Unit 5813. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Dmytro Viktorovych Baikienich,
Candidate of Historical Sciences,
Research Fellow of the Department of Academic Science History,
Institute of Archival Studies,
Vernadsky National Library of Ukraine
e-mail: b1946@ukr.net

Organization of the first anniversary of the All-Ukrainian Academy of Sciences celebration in the light of academic institutions' reporting documentation.

Before the celebration of the 100th anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine the preparation for the celebration of the first tenth anniversary of the All-Ukrainian Academy of Sciences in the late 1920s through the early 1930s was explored and historically reconstructed.

The article based on documents from the archives of Ukraine highlights the participation of the Academy's scientific institutions in the preparation of a complex of a great jubilee events that were to demonstrate the achievements of Ukrainian academic science during its existence. Attention is drawn to the aspiration of Ukrainian scientists to present the results of their institutions for the popularization of relevant branches of science.

For the first time little known facts were introduced into the scientific circulation, based on the archival documents deposited in the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine and the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

The main sources for the article were reporting documents of scientific institutions of the NAS of Ukraine and the Jubilee Commission created to plan, guide the preparation and conduct of a complex of anniversary events dedicated to the 10th anniversary of the NAS of Ukraine.

These documents contain a variety of information on the forms of representation of the results of the activities of academic institutions and the Jubilee Commission. The main attention is drawn to the publishing and exhibition components in the general context of the planned events. The statistics of the preparation of institutions for the jubilee was presented. With their help, one can trace the interest of certain scientific institutions in the popularization of their work.

The publication also presents archival documents covering the jubilee events preparation process and related current problems, including the organizational, technical, financial ones, etc.

Key words: All-Ukrainian Academy of Sciences, anniversary, Jubilee Commission, academic institutions, reports, archival resources.

Байкенич Дмитрий Викторович,

кандидат исторических наук,

научный сотрудник отдела истории академической науки

Института архивоведения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: b1946@ukr.net

Организация празднования первого юбилея ВУАН в свете отчетной документации академических учреждений

Накануне празднования столетнего юбилея Национальной академии наук Украины исследована и исторически реконструирована подготовка мероприятий к празднованию первого ее десятилетнего юбилея в конце 1920-х – в начале 1930-х годов.

На основе документов из фондов архивов Украины освещено участие научных учреждений Академии в подготовке комплекса юбилейных мероприятий, которые должны были демонстрировать достижения украинской академической науки за период своего существования. Подчеркнуты устремления украинских ученых представить результаты работы своих институций для популяризации соответствующих отраслей науки.

Впервые в научный оборот вводятся малоизвестные факты на основе выявленных архивных документов, хранящихся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и Центральном государственном архиве высших органов власти и управления Украины.

Основными источниками для написания статьи стали отчетные документы научных учреждений ВУАН и Юбилейной комиссии, созданной для планирования, руководства подготовкой и проведения комплекса юбилейных мероприятий, посвященных десятилетию ВУАН.

Выявленные документы содержат разнообразную информацию по формам репрезентации результатов деятельности академических учреждений и Юбилейной комиссии. Обращено внимание на издательскую и выставочную составляющие в общем контексте запланированных мероприятий. Приведены статистические данные уровня подготовки академических учреждений к проведению юбилея. С их помощью прослеживается заинтересованность тех или иных научных институций в популяризации своей работы.

Также в публикации представлены архивные документы, освещающие процесс подготовки юбилейных мероприятий и связанные с этим текущие проблемы: организационные, технические, финансовые и прочие.

Ключевые слова: Всеукраинская академия наук, юбилей, Юбилейная комиссия, академические учреждения, отчеты, архивные ресурсы.

*Статья подготовлена 27 лютого 2018 року;
подана до друку 25 квітня 2018 року.*

*Євген Костянтинович Чернухін,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу фонду юдаїки
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: geikle@hotmail.com*

**ФОНД 350 (АРХІВ РОДИНИ ГОРИНОВИЧІВ)
В ІНСТИТУТІ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО:
ФОНДОУТВОРЮВАЧІ, СТРУКТУРА, ОГЛЯД МАТЕРІАЛІВ**

Фонд 350 створено з документів, переданих Михайлом Володимировичем Гориновичем (1927–2016) до ІР НБУВ у 1996–2006 рр. Більшу частину зібрання складає архів батьків фондоутворювача – Володимира Миколайовича Гориновича (1900–1979) та Ніни Семенівни Гаєвської (1898–1987), учителів початкової школи с. Забір'я Київської області. Серед документів фонду – біографічні, службові матеріали представників трьох поколінь роду Гориновичів, краєзнавчі записки, літературні твори, спогади, листування, фотографії.

Ключові слова: Гориновичі, Михайло Горинович, Володимир Горинович, Ніна Гаєвська, Забір'я.

Особливістю низки фондів, що надійшли в останні десятиріччя до Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), є відносна систематизація матеріалів, яку проводили ще самі фондоутворювачі. Це значно полегшує роботу з наукового описування фондів, а також певним чином окреслює або й навіть програмує наперед суспільно значущі напрями дослідження документів. До того ж свідоме ставлення фондоутворювачів до формування фонду забезпечує якість відтворення їхніх біографій і близьких до них осіб. До таких відносно впорядкованих ще до надходження до ІР фондів належить і архів родини Гориновичів. Загальна кількість описаних документів, що увійшли до складу фонду, склала 4563 од. зб.

Матеріали фонду надходили до ІР НБУВ у два етапи – восени 1996 р. і десять років потому, 2006 р., від Михайла Володимировича Гориновича (1927–2016), гірника-інженера періоду СРСР.

Біографія головного фондоутворювача хоча й доволі насичена різноманітними подіями, не дуже яскрава як на погляд історика або соціолога. Михайло Горинович народився 6 травня 1927 р. в селі Будаївка (нині в складі м. Боярка) Києво-Святошинського району Київської області в родині вчителів – Володимира Миколайовича Гориновича (1900–1979) і Ніни Семенівни Гаєвської (1898–1987). Михайло був другою дитиною в родині, старша сестра Олександра народилася 29 квітня 1925 р., а 21 червня 1937 р. в родині з'явилася ще одна донька – Катерина.

Михайло навчався в забірській трудовій (початковій, чотирикласній) школі, де його батьки викладали з осені 1924 р. В 1939 р. подружжя перевели до Янковичів (від 1947 р. – Іванковичі Васильківського р-ну), де старші діти продовжили навчання. В 1941 р. батько Михайла Гориновича пішов добровольцем на фронт, а родина залишилася в Янковичах. Михайло спробував влаштуватися до військово-морського спецучилища в Києві, але не пройшов і мусив повернутися додому. Вже в липні 1941 р. до села зайшли німці. Деякий час Ніна Гаєвська з дітьми блукала навколишніми селами через режим «фронтової зони». Коли повернулася, знайшла розграбовану хату. На плечі Михайла ліг важкий обов'язок із підтримки родини. Мати почала працювати в чотирикласній школі, відкритій німцями в Янковичах. Михайло підробляв, де міг, продавав, міняв речі, подорожуючи містами і селами України. Восени 1942 р. сестра Олександра була інтернована на роботи до Німеччини. Михайло, аби якось убезпечити себе від такої само долі, вступив до Боярського технікуму бджільництва й шовківництва. Там годували, але більше змушували працювати в полі й на городі, аніж учили.

Після визволення Київської області восени 1943 р. намагався влаштуватися до залізничного технікуму в Києві, пізніше знов почав навчатися в боярському технікумі і ходив на заняття до середини травня 1944 р. Між тим неповна родина повернулася до Забір'я, до старої школихати. Про долю батька й сестри нічого не знали.

У середині травня 1944 р. Михайло вступив до артилерійської спецшколи, але всіх учнів відрядили на заготівлю лісу до осені. В жовтні в школу прибув полковник Б. С. Храбров – набирали охочих до військової спецшколи при славнозвісному Київському артилерійському училищі¹. Відтак, з 1 грудня 1944 р. Михайло Горинович був зарахований до складу курсантів для пришвидченої річної підготовки молодших офіцерів. У лютому 1945 р. він випадково травмував коліно й раптово підхопив

---

¹ Відоме в історії Києва як «КОЛКАУ» (Киевское ордена Ленина Краснознаменное артиллерийское училище) імені С. М. Кірова, пізніше ще як «КВЗРИУ» (Киевское высшее зенитно-ракетное инженерное училище). Борис Сергійович Храбров був начальником учебної частини.

зараження крові, ледве не втратив ногу. Коли в квітні одужав, дуже відстав у навчанні, але намагався надолужити пропущене. Між тим, після перемоги над Німеччиною необхідність у «пришвидчених» офіцерах уже відпала. Почалося «чищення» курсантського складу від «неблагонадійних» і «заплямованих». Михайло як такий, що був «в окупації», до того ж – син «колабораціоністки» й «пропалого безвісти» був переведений до рядового складу. Проте після низки посадових переміщень у різних військових частинах опинився при тому самому училищі імені С. М. Кірова. Служив при штабі, був писарем, пішов на курси шоферів і так дійшов до закінчення служби. Попри всю складність військових обов'язків, були в них і свої позитиви. На початку служби Михайло писав матері: «ти не уявляєш, як це добре після селянського лахміття вдягтися в усе нове й мати гарантовану їжу». Отже, буремні післявоєнні роки й голодомор 1946–1947 рр. Михайло пережив досить спокійно. Ходив до київських родичів у гості, багато фотографував. Між тим, повернулася з Німеччини старша сестра Олександра, а згодом озвався й батько – був у полоні, потому чекав на звільнення у фільтраційному таборі. Повернувся лише навесні 1947 р.

У 1948 р. Михайло одержав дозвіл на відвідування київської робітничої школи для молоді № 15, яку й закінчив зі срібною медаллю 1951 р.

Марія Довгань. 1955 р.

30 березня того ж року він був демобілізований з лав Червоної армії в званні молодшого сержанта. Восени вступив на гірничий факультет Київського політехнічного інституту (далі – КПІ). Будучи студентом, познайомився з дівчиною Марією Фотіївною Довгань з села Попівка (Звенигородського р-ну Черкаської обл.), яка навчалася в київському кулінарному технікумі. В квітні 1954 р. молоді побралися. 26 листопада 1955 р. в них народилася перша дитина – Олександр. Перші тижні жили в Києві в тітки, потому поїхали до батьків у Попівку. Батьки дружини – пересічна селянська родина. Фотій Якович Довгань (1907–1969) прожив усе життя в Попівці, після війни був учителем трудового виховання в сільській школі. Мати Любов Самійлівна Довгань (Стрикаленко, 1907–1980) до 1960 р. працювала в радгоспі.

Ще під час студентської гірничої практики Михайло бував на Донбасі, а після закінчення КПІ в серпні 1956 р. взяв направлення до шахтар-

ської лави. Умови праці й проживання були жахливі, що давалося взяти на бутті молодій родині. Ці важкі для молодих роки проходили переважно в шахтарському селищі Нова Бутівка (нині м. Макіївка). Досить часто до молодих приїздили родичі: батьки, сестри. Малу дитину намагалися якнайчастіше відправляти до «дідів» – до Забір'я або Попівки. А от самі настраждалися вдосталь – нестача харчових і промислових продуктів, питної води, жахливі умови побуту. Все це гнітюче діяло насамперед на дружину, яка кожного дня терпляче чекала на чоловіка, котрий працював ледь не 18 годин на добу, без вихідних.

Недिवлячись на досить швидкий кар'єрний ріст Михайла Гориновича – від помічника начальника ділянки до виконуючого обов'язки головного інженера копальні, шахтарська праця його не задовольняла. Ця праця в усіх її різновидах була важкою і відповідальною: вибухи в лавах, аварії, звільнення, прогули, пиятика й брутальність у стосунках – усе це мусив якось «перетравлювати» доволі інтелігентний за походженням і вдачею Михайло Горинович. За ці шахтарські роки з ним траплялося різне: були заохочення й догани, непорозуміння з начальством і технічні інновації, звільнення й поновлення на посадах, але насамкінець – повна відмова робити кар'єру «за рахунок робочого класу» та підлабузництва. Тим часом, 29 травня 1958 р. в Макіївці в Михайла народилася друга дитина – донька Наталка, дружина закінчила вечірню середню школу й вступила на заочне відділення місцевого педінституту за фахом учителя молодших класів.

Михайло Горинович. 1955 р.

У 1960 р. Михайло Горинович цілком свідомо вступив до лав КПРС. Проте шахтарське середовище дедалі сильніше руйнувало психіку Михайла – дружина в листах до Ніни Семенівни жалілася на грубість чоловіка, лайку і навіть зловживання міцними напоями. Попри все Михайло якось тримався, навіть якийсь час заохочував до роботи на вугільних копальнях своїх друзів. Але кінець кінцем після чергової сутички з керівництвом доволі імпульсивно, як і завжди, звільняється з роботи і в квітні 1962 р. їде шукати кращої долі до Києва. Радянська влада загалом не вітала тих, хто переселявся за власним бажанням. Столичні міста для них були традиційно

«закриті». «Приписатися» до літніх батьків у Забір'ї закон не дозволив. Єдиний вихід – знайти «особливу» роботу з «бронєю» для прописки.

Попервах Михайло Горинович влаштувався на Комбінат будівельних матеріалів у с. Біличах, поблизу Києва, на посаду інженера планово-виробничого відділу. Але не надовго. Того ж року він уже в УкрНДПроекті, де працює два роки інженером-випробувачем у відділі буровибухових робіт, а потому знов шукає роботу – розглядає можливість улаштування на посаду гірничого майстра об'єднання «Ватутінвугілля». Тим часом до Києва переїжджає родина. Дружина йде працювати вчителькою молодших класів. Старший син Олександр восени 1962 р. пішов до забірської школи і жив переважно в діда й баби.

З 1964 до 1983 р. Михайло Горинович працює на різних відповідальних посадах: у Комітеті Ради Міністрів УРСР з Держтехнагляду, в Метробуді, в ЦК профспілки робітників геологорозвідувальних робіт, в управлінні «Вибухпром» Укрміжколгоспбуду, в Управлінні київського округу Держтехнагляду. Нарешті, з 1983 до лютого 1992 р., Михайло Горинович перебуває на посаді інженера з техніки безпеки в Спеціальному конструкторсько-технологічному бюро Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона. Загальний трудовий стаж за підрахунками самого Михайла Гориновича склав 57 років 11 місяців. За період від 1946 р. мав типову низку державних ювілейних нагород, численні грамоти, подяки й відзнаки з боку керівництва. З подальшим навчанням якимось не складалося, хоча мав наміри здобути економічну освіту. В 1967 р. закінчив майже обов'язковий за тих часів Університет марксизму-ленінізму. Того ж року нарешті одержав квартиру в Києві.

Михайло Горинович завжди був ініціативним, авторитетним фахівцем, хоча на керівні посади не вибивався і залишився «пересічним» інженером. Грошей теж не заробив – середня зарплата весь час була близько 200 крб. За власними свідченнями, розкиданими по його листах і нотатках, мав виразне почуття несправедливості в стосунках начальства й пересічних робітників і службовців, ніколи не брав участі в різних фінансових схемах і маніпуляціях, не покривав злодіїв і тому не тримався на посадах, кожен раз звільняючись, аби не заплямувати себе брудними справами.

У 1980-х вітав «горбачовську» перебудову й новий курс партії, а пізніше – незалежність України. Проте членські внески до КПРС сплачував до січня 1991 р. Під кінець життя виявив «державницьке мислення» і пристав до свого національного коріння. Власноруч свідчив про Голодомор 1932–1933 рр.¹

---

¹ Свідчення М. В. Гориновича, 1927 року народження, про голод на Київщині. 29 листопада 2006 р. Ф. 68. Спр. 396. Т. 10. Арк. 134 зв. Оригінал. Рукопис. Свідчить: ГОРИНО-

Після 1992 р. Михайло Горинович доживав віку зі своєю дружиною по вулиці Червоноармійській, 131, зустрічався з друзями, ветеранами «КОЛКАУ», співпрацював з краєзнавцями, Національним музеєм історії України в Другій світовій війні, вивчав історію власного роду. До останніх днів цікавився літературою та історією, напам'ять цитував вірші, що зрештою не дивно, беручи до уваги освіченість батьків дореволюційного гарту та шанованих ним предків. Помер 19 листопада 2016 р.

Біографії його дружини та дітей, про які ми теж дізнаємося з матеріалів фонду, доволі невиразні й типові для нашої доби. Марія Фотіївна після закінчення Київського пединституту понад 40 років працювала вчителькою молодших класів у київських школах № 28 і № 112. Діти – Олександр і Наталя – після закінчення київських шкіл училися в КПІ. Син, будучи ще студентом, одружився з Любов'ю Борисівною Богорською, має сина Романа, 1980 р. народження. Працював у КДБ УРСР. Усі проживають у Києві. Донька Наталя після невдалого першого шлюбу одружилася вдруге, працювала в різних установах, але в травні 1996 р. разом з другим чоловіком Євгеном Добровольським і сином Денисом (1991 р.) виїхала на постійне проживання до Торонто (Канада). Можливо, це своєрідне «розлучення» стало поштовхом до передачі документів родини на зберігання в ІР НБУВ.

У родині Гориновичів існував очевидний культ батьків, насамперед Володимира Миколайовича Гориновича. Батьківський будинок (колишня попівська садиба, пізніше перша забірська школа) упродовж десятиліть залишався центром життя родини. Утвердженню культу певним чином сприяли й зовнішні чинники – школа за визначенням була центром забірського життя в пореволюційні роки, а її перші вчителі були й залишалися в людській пам'яті першими особами села до самої їхньої смерті. За «внутрішні» чинники слугували, окрім особистісних родинних стосунків, сімейні легенди та низка історичних фактів.

Давній інтерес до свого коріння виявився в записках Михайла Гориновича про походження роду, що датуються кінцем 1990-х – початком 2000-х років. Очевидно, що ці записи доволі наївні, подекуди навіть міфологічні, але навряд чи вигадані самим Михайлом. В основі їх лежать перекази батьків і дідів, адресовані неповнолітнім дітям, – напівказкові оповідання про предків. Звідси теза про походження роду від Змія Гориновича, князя на Горині, що одружився з Путятою, донькою Альоши Поповича. Пізніше князь Змій нібито зрікся православ'я та втік до Литви. Тому, власне, й був проклятий і зберігся в народному фольклорі як «Змій Горинич».

ВИЧ Михайло Володимирович. «Я, Горинович Михайло Володимирович, 1927 р. народження, с. Забір'я. ...» [1, с. 346].

Інша сімейна легенда більш вірогідна. Мати Володимира Гориновича – Катерина народилася 1860 р. в Калузі ще як кріпосна родини Розумовських. Її батько, Аристарх Розумовський, походив з Лемешів, що під Києвом. Був родичем матері Олексія Розумовського (1709–1771). Хтось із синів Кирила Розумовського (1728–1803) нібито одружив Аристарха з дівчиною-французженкою з роду Бурбонів, котру програв йому в карти її брат – утікач з революційної Франції. Ця історія загалом укладається в характер і поведінку деяких представників російського і французького дворянства, але навряд чи буде колись документально підтверджена. До того ж дуже важко пов'язати когось із Розумовських з подіями кінця 1840-х років, коли мало відбутися це гіпотетичне одруження. Швидше за все, поява цієї легенди пов'язана з фактом програшу в карти князем Олександром Миколайовичем Голіциним (1769–1817) своєї дружини Марії Григорівни (Вяземської, 1772–1865), що, зрештою, призвело до бажаного шлюбу з Львом Кириловичем Розумовським (1757–1818). Якщо ж щось подібне й насправді сталося з Аристархом Розумовським, то це могло відбутися лише до смерті останніх синів Кирила Розумовського – десь до середини 1830-х років, або ж ідеться про гру в карти котрогось з його онуків, які вже не жили в Росії. Через те, що російська гілка роду Розумовських згасла, не зовсім зрозуміло й те, чиїм, власне, кріпаком, залишався Аристарх і, відповідно, його дочка в 1860 р.

Хай там як, але Аристарх Розумовський був не простим кріпаком, хоча й не дуже оригінальним, як на ті часи. Учився на Заході на кондитера і після повернення заснував власну кондитерську в Калузі, звідки постачав продукцію до імператорського двору Санкт-Петербурга. За легендою, в родині було багато дітей, але батьки рано померли, і доньку Катерину виховували при імператорському дворі. Десь тут на неї надібав хтось з людей відставного полковника Василя Олександровича Пашкова (1831–1902), одного із засновників руху євангельських християн у Росії. Під впливом таких ідей сформувався її релігійний світогляд. За звичаями доби Катерина Розумовська працювала медсестрою в шпиталях на заході й півдні України. Там, власне, вона й зустріла скаліченого Миколу Єлисейовича Гориновича (1855–1912), яким опікувалася, а пізніше вийшла за нього заміж.

Ця частина історії роду Гориновичів достовірніша, хоча й не всі її сюжети однаково висвітлені в історіографії. Микола Горинович народився в м. Немирів у багатодітній родині Єлисея Миколайовича Гориновича, майбутнього столоначальника київського генерал-губернатора, та Марини Петрівни (Борецької). Посилання Михайла Гориновича на герб роду («Рудниця»), швидше за все, вигадка, – за документами 1900-х років його дід Микола Єлисейович – почесний громадянин, за віросповіданням –

евангельський християнин. Хоча можливо, що ця гілка роду Гориновичів не стала доводити або підтверджувати своє шляхетське походження за невідомих нам сьгодні обставин.

Учився Микола Горинович у 2-й Київській гімназії. 1872 р. вступив у юнкери, брав участь у польському поході, але 1874 р. вийшов у відставку. Якийсь час Микола Горинович вештався без роботи, шукав місце вчителя, однак невдало склав іспит на право вчителювати. Зверталися по допомогу до родини не хотів і після випадкового знайомства з народниками увійшов до одного з київських гуртків. Брав участь у революційній діяльності – пропагував ідеї народників, але був заарештований і три місяці перебував у Київській лук'янівській в'язниці. Під час ув'язнення пережив психічний криз і вирішив зректися народного руху, дав щирі покази щодо своєї діяльності в надії розпочати нове життя. Натомість був звільнений під «гласний надзор» і відтак не мав можливості влаштуватися на роботу. Навесні 1876 р. знову викликаний до поліції в гучній справі «193-х» і спереляку вирішив тікати за кордон – в Болгарію, де вже розгортався національно-визвольний рух проти османів. До організації втечі залучив друзів і приятелів по революційних гуртках і виїхав до Єлисаветграда. Між тим, був звинувачений членами одного з гуртків у зраді і як шпигун приречений до страти. 10 червня 1876 р. під Одесою його забили до нестями «друзі» по київській гімназії, а на додаток йому на голову вилили сірчану кислоту, щоб спотворити обличчя. Однак під час цього замаху на вбивство щось пішло не так, вірогідно, через недосвідченість «кілерів» або поспіх. Микола Горинович вижив, але назавжди втратив обличчя й зір, майже півтора року перебував у місцевому шпиталі. Імена виконавців смертного вироку відомі. Один з них марксист Лейба Гершович Дейч (1855–1941) був навіть засуджений за це 1884 р. до каторги і відбував покарання до 1896 р.

Після масового арешту членів більшості революційних гуртків у 1873–1877 рр. Микола Горинович був звинувачений разом з усіма під час процесу «193-х», що тривав із жовтня 1877 по лютий 1878 р. Був визнаний винуватим і засуджений до заслання, але суд просив звільнити його від покарання, оскільки він був одним із трьох осіб, що співпрацювали зі слідством. За наказом імператора Олександра III від 11 травня 1878 р. Микола Горинович був звільнений від усякої відповідальності. Проте підозра в зраді тяжіла над Миколою Гориновичем упродовж усього життя, хоча сам він відкидав подібні закиди. За сімейним переказом, наприкінці життя до нього приходив один із тих давніх «приятелів» – Яків Васильович Стефанович (1853–1915), за розрадою і прощенням у наклепі, але документального підтвердження невинуватості Миколи Гориновича не існує. Революціонером-народником був також молодший брат Миколи – Василь Єлисейович Горинович (1858–1913).

Тим часом батьки Миколи Гориновича померли, і він залишився наодинці зі своїм горем, блукаючи по богадільнях. У такому жакливому стані його й побачила Катерина Розумовська, за сімейною легендою, в богадільні містечка Нова Ушиця, де вона працювала. Вірогідно, там само Микола Горинович мав бесіди з кимось із «пашківців», що опікувалися богадільнями, можливо, навіть із графом Олексієм Павловичем Бобринським (1826–1894). Ці розмови сприяли його духовному відродженню.

Між тим, опікування хворим закінчилося 1881 р. для Катерини Розумовської весіллям і повним наверненням Миколи Гориновича до євангельської церкви, а згодом і до пастирської діяльності. Відсутність зору до певної міри компенсували навчання за кордоном, користування книжками для сліпих, церковне служіння і щасливе подружнє життя. У родині було вісім дітей: Борис, Катерина, Марина, Лідія, Віра, Надія, Любов і Володимир. Усі діти одержали середню освіту. Їхні долі склалися по-різному. Старший син Борис (1885 – † після 1922 р.) став військовим хірургом, загинув десь у Сибіру. Три сестри: Віра, Надія і Любов – більше тулилися до Києва, але Надія емігрувала 1920 р. до Румунії, залишивши доньку Євгенію (1912–1973) в сестри Люби († 1952).

Катерина й Марина поїхали до Москви, де Катерина стала дружиною відомого євангельського проповідника Павла Христофоровича Мордовіна (заарештований 1930 р., помер на засланні 1935 р.), працювала викладачем німецької мови. Марина була хвороблива дівчина: не витримала умов московської євангельської громади й повернулася в Україну, де вчителювала¹. Померла в молодому віці, як і Лідія.

Віра (1891–1966) закінчила гімназію в Бердянську, але пізніше жила, навчаючи дітей «заможних» людей, у Києві. Певний час служила в родині Володимира Львовича Семиренка (1891–1938), була також репресована. Після повернення із заслання жила переважно в Москві або на підмосковних дачах, у різних родин: письменника Анатолія Корнільовича Виноградова (1888–1946), Віпперів, Нольде та ін. Коли вже нездужала, повернулася до Києва, де й померла. Катерина Розумовська після смерті чоловіка та у міжвоєнні роки жила переважно в Києві, але померла 1944 р. в Немирові.

Володимир Миколайович Горинович – батько Михайла – закінчив реальне вчилище в м. Бердянську і в 1916 р. вступив на природничий факультет Київського комерційного інституту, де навчався до 1918 р. Потому одержав посаду рахівника, але революційні події і нескінченні зміни в Ки-

¹ Про деякі епізоди життя в одній з євангельських громад Москви, зокрема про долю Марини Горинович і про Павла Мордовіна, йдеться у відкритому листі Ф. Птіцина до одного наставників євангелістів Б. Фетлера, надрукованого в збірнику антисектанських свідчень [2, с. 41–43, 51–52].

єві властей затягли його на декілька років у загальний вир пошуків себе й засобів до прожиття. Спробував себе в журналістиці, працював на заготівлях лісу та іншого інвентаря по військовому відомству і в частинах особливого призначення, побачив багато міст і сіл України.

Де і як перетнулися шляхи Ніни Гаєвської та Володимира Гориновича достеменно невідомо. Найвірогідніше, на це вплинуло поширене тоді серед молоді захоплення езотерикою та теософією. Так чи інакше, але вони опинилися в гуртку студента Університету св. Володимира Євгена Володимировича Крамаренка (1888–1921)¹. Цей гурток, або навіть «ложа» чи «орден», заснований ще 1914 р., продовжував діяти під час громадянської війни й політичної невизначеності українських теренів. Повний перелік членів містичної організації невідомий. Зазвичай, її називають «Гізбар» (це східне слово, але стосовно етимології та його значення існують різні думки). До складу гуртка входили в різні часи різні особи, зокрема Олександр Костянтинович Анохін (1882–1920), а також деякі майбутні приятелі Гориновичів – Марія Чеславівна Зеленко (1890–1973), Олексій Максимович (1890–1942), Олександра Василівна (1896–2002) й Віра Василівна (1898–1977) Смирнови, Борис Леонідович Смирнов (1891–1967)², Леонід Миколайович Соболев (1904–1986) та інші. Загалом ця тема дуже делікатна, як і вся «масонська» або теософська тематика, оскільки зачіпає інтереси та особисте життя багатьох людей, в тому числі тих, що пізніше намагалися всіма засобами позбутися свого «прикрого» минулого.

Про діяльність «ордену» не збереглося достовірних документів, за винятком спогадів або листування його колишніх членів. Ще в 1921 р. він діяв, але після смерті Є. Крамаренка та О. Анохіна гурток занепав, хоча якась його рефлексія зберігалася в «комуні» на хуторі Довжик під Житомиром, де в 1922–1923 рр. ще збиралися колишні адепти (за власною класифікацією – «місти»). Саме там, на хуторі Довжик, у липні 1923 р. Володимир Горинович літературно освічується в коханні Ніни Гаєвській (текст зберігся в архіві). Молоді побралися 8 березня 1924 р. й згодом вирішили «заховатися» на педагогічній ниві в котромусь із сіл Київщини. 20 вересня 1924 р. Володимир одержує посвідчення про закінчення тримісячних курсів української освіти, і подружжя готує папери до Наркомпросвіти. Тим часом вони

¹ Деякі подробиці з життя київських оккультистів і теософів тієї доби подає Дмитро Шльонській у книзі, присвяченій Андріївському узвозу в Києві: згадуються головні осередки теософських гуртків, їхні керівники, наведені, зокрема, цитати зі спогадів В. Гориновича, а також низка фотографій, у тому числі Є. Крамаренка, Б. Смирнова, В. Гориновича, Н. Гаєвської та ін. [3, с. 94–103].

² Прихильники східних філософських течій підтримують сайт, де можна знайти інформацію про київський період життя Б. Смирнова, його переклади і, зокрема, про В. Гориновича. Див.: www.bolesmir.ru/

одержали направлення до села Забір'я з правом учителювати «в першому концентрі трудової школи з фаху груповода». Наскільки це був випадковий вибір або задоволення якогось конкретного прохання молодої пари, – невідомо. Проте місцина була знайома, принаймні для Ніни Гаєвської. Забір'я, так само, як і трохи відоміші Боярка, Дзвінкава, Ірпінь, Святошин, входило до переліку приміських зон відпочинку для заможних киян початку ХХ ст.

Отак з осені 1924 р. розпочалася забірська доба Гориновичів, що розтяглася на все їхнє подальше життя. Володимир Горинович працював завідувачем забірської трудової школи до 1938 р., а Ніна Гаєвська вчителькою до 1939 р. У 1938 р. до школи надіслали «молоду» директорку, яку невдовзі звільнили, і в наступному, 1939, році Володимир Горинович знову очолив школу, але ненадовго – подружжя вчителів перевели до Янковичів. Переміщенню передували якісь брудні інтриги, пов'язані з призначенням і діяльністю «молодої» директорки забірської школи. Про цей епізод збереглося два свідчення. Одне з них належить Ніні Гаєвській, яка посилається на несприйняття директорки старими кадрами, що зрештою призвело до конфліктів і розформування викладацького колективу школи. Інше належить Михайлові Гориновичу, який покладає провину на саму директорку, що не могла стерпіти високий статус Гориновичів у школі й сільській громаді й розпочала писати скарги. Це останнє ближче до істини, оскільки Ніна Гаєвська часто неправдива у своїх спогадах і помітно намагається підлаштувати їх під якусь нейтрально-радянську концепцію історії. В кожному разі, як на ті часи, то в цілому відбулося доволі мирне вирішення того «конфлікту поколінь», чому можна було лише радіти. Адже ще 1937 р. Володимир Горинович був зарештований у Забір'ї в межах виконання регіонального плану з «вичищення» радянського суспільства від «ворогів народу» і направлений до Василькова. На своє щастя, він натрапив на колишнього товариша по службі по ЧОП і був звільнений. Надалі не притягався, – очевидно, план уже виконали.

Отже, літом 1939 р. вся родина була переведена до семирічної школи в недалеких, але трохи заможніших на той час Янковичах, розташованих на старовинному васильківському тракті. На новому місці Володимир Миколайович працював завучем, а Ніна Семенівна, вчителькою, старші діти продовжили навчання.

З початком війни Володимир Горинович пішов на фронт добровольцем. Воював на передовій, був за кулеметника, двічі мав поранення, писав, доки це було можливо, листи додому з фронту й шпиталю, але марно, – доходили листи лише до деяких родичів на «великій землі». Після 1942 р. й ті листи припинилися, і до 1946 р. ніхто не знав про його долю. Як виявилось, після другого поранення в серпні 1943 р. потрапив у полон,

який, на щастя, був доволі поблажливим, – працював на кінному заводі, а з травня 1945 р. – при бібліотеці в Нюрнберзі. Після повернення до СРСР Володимир Горинович опинився на Далекому Сході у фільтраційному таборі в Бухті Находка. Чому доля посміхнулася йому й на цей раз, достеменно невідомо, але ж не всіх колишніх полонених влада була спроможна розстріляти або тримати за ґратами. Отож у квітні 1947 р. Володимир Миколайович одержав «свободу» й продовольчий атестат і вирушив потягом до Києва. За цей час Ніна Семенівна перехворіла на тиф, ледь не вмерла. Допомогали численні родичі, друзі, котрі потроху поверталися до Києва та Забір'я. Всі чекали на батька.

Володимир Миколайович повернувся в травні 1947 р. і став до роботи, але не до школи, а на смоляно-дьюгтярному заводі під Києвом. Після давнього менінгіту й фронтової контузії він дещо недочував, і це стало формальним приводом відмови в педагогічній роботі. Правда причина була теж зрозуміла – полон і фільтраційний табір. Та й не хотів він наплягати й вичавлювати в освітянського начальства дозвіл.

Отож почав старий Горинович нові пошуки себе й свого місця в побудові соціалізму. Влітку 1947 р. попрацював бухгалтером у піонерському таборі, – себе спробувати й якусь копійчину заробити. Потому кардинально змінив фах – став шліфувальником-абразивником на Київському шліфувально-полірувальному заводі. Там і пройшли наступні 13 років життя. Попервах жив у гуртожитку в Києві, на вихідні приїздив до Забір'я. Якби шліфувальники залишали свої імена на тому камінні, що обробляють, то ім'я Володимира Гориновича було б викарбуваним на більшості гранітних пам'яток Києва – у декорі Хрещатика, на постаментах ледь не всіх відомих нам пам'ятників і надгробків «видатних» осіб. Талановитий самоук-винахідник, котрий ще в 1920-ті роки створював

*Володимир Горинович
і Ніна Гаєвська.
1952 р.*

для сільської школи фізичне приладдя, легко пристосувався до технології обробки каменю, став відомим майстром – героєм локальної робітничої і міської преси. Праця шліфувальника була тяжкою й виснажливою,

але водночас цікавою для людини з природничо-науковими здібностями. Він швидко опанував професію, мав подяки за роботу, проте на пенсію вийшов без вагань, – робота була тяжка: забагато повзав навколішки, задирався від пилу.

Однак ця остання зміна соціального статусу була й для нього певним стресом, попри всі оккультні навички й філософські знання. На початку 1960-х років Володимир Горинович пережив інфаркт, вряди-годи находили депресивні стани. Допомогали діти, онуки, розумна жінка й вірні друзі. Серед останніх найближчими по духу були Борис Смирнов та Леонід Соболев. Обидва – колишні «колеги» по гуртку Євгена Крамаренка, обидва мали клопоти в 1930-ті, проте зрештою були «прощені» й визнані радянською владою, але в різних сферах. Борис Смирнов – нейрохірург, академік Туркменської АН, а Леонід Соболев – геохімік і рослинознавець, учень Л. Г. Раменського (1884–1953), професор Всесоюзного науково-дослідного інституту кормів імені В. Р. Вільямса.

Однак стосунки з Борисом Смирновим треба було відновлювати. Гарним приводом було повернення до давньої втіхи 1920-х років – вивчення санскриту й читання давньоіндійських культових текстів. Борис Смирнов на той час просунувся в тій царині набагато далі й уже впевнено перекладав «Махабхарату». Проте й Володимир Горинович швидко надолужив у цій справі, – результатом було плідне для обох листування на ведійсько-санскритську тематику. На жаль, власні переклади Володимира Гориновича з санскриту нам не доступні, оскільки їхні рукописи з ревністю зберігає син Катерини Горинович Максим Голубев. Проте їхня наукова цінність дуже сумнівна.

З Леонідом Соболевим, здається, листовне спілкування ніколи не переривалося, але збереглися переважно листи починаючи з 1960-х років. Це, власне, й час активного відновлення філософських роздумів колишніх оккультистів у новий час – час переосмислення «буржуазного» теософського спадку на тлі пануючої і шанованої ними марксистсько-ленінської ідеології.

Іншим напрямом діяльності для Володимира Гориновича виявилось краєзнавство. Принаймні в трьох важливих аспектах його ім'я стає відомим і шанується по цей час. Насамперед, це історія села Забір'я. Прискіпливо збираючи різні доступні йому матеріали, спираючись на місцеві перекази й спогади, Володимир Горинович створив начерк історії села, який нині посідає важливе місце в низці краєзнавчих видань, присвячених Забір'ю [4].

Наступна тема пов'язана з пожвавленням у 1960-ті роки піонерсько-комсомольських патріотичних рухів. Річ у тім, що саме поблизу Забір'я проходила та сама «вузькоколійка», що стала символом непереможної

волі нової радянської людини, втіленої в образі Павки Корчагіна надзвичайно відомим для свого часу письменником Миколою Островським (1904–1936). Нескінченна кількість музеїв, шкіл, гуртків, класів імені Миколи Островського по всьому СРСР потребувала матеріалів, лекторів, свідків, нових фактів щодо його життя й діяльності. Це був «зоряний час» для старого Гориновича, котрий насправді чимало зробив, аби розпитати людей про ту колію, що її прокладали в лісі до ст. Боярка. Чи казав він піонерам і комсомольцям усю правду про ті далекі події? Це нам невідомо.

Нарешті, менш відомим за тих часів був факт визнання Гориновичем Забір'я селом, де мешкав Тевель, герой повісті Шолом-Алейхема (1859–1916) «Тев'є-молочар», що й справді забезпечував боярських («бойберікських») дачників свіжими забірськими молокопродуктами.

У 1970-х роках, уже після смерті Бориса Смирнова, тема східних світоглядів, зокрема йогічних практик і медитації, знову несподівано виринула в родині Гориновичів. У продовження ще недавньої хрущовської «відлиги» і попри всі суловсько-брежневські обмеження в суспільстві зростав потяг до всього раніше забороненого або «нового» для замкненого за ідеологічними лаштунками радянського населення. Онуки Володимира Гориновича, що зростали в умовах сімейних легенд і розмов дорослих, були з дитинства просякнуті окремими «нерадянськими» ідеями, нахapaлися певних тез, що їх уживали батьки, і були в цьому відношенні трохи вільнішими і розумнішими за своїх однолітків. Отже, з навчанням Олександра й Нагалки Гориновичів у КПІ пов'язаний прикрий і разом характерний епізод у житті родини. Знаючи з дитинства про особливі здібності діда та деякі факти його біографії, онуки доволі вільно роповідали про нього своїм приятелям. У студентському середовищі могли похизуватися дідом-«чаклуном», що розмовляв на санскриті і мав дотичність до перекладу культурної для молоді «Бхагават-Гіти». Деякі «слухачі» зацікавилися дідом та його поглядами. Так виникла тема учнівства в «Діда», як його прозвали нові адепти стародавніх знань. Траплялися й інші випадки «навернення», не пов'язані зі студентськими колами Києва. Поступово, десь на середину 1970-х років, сформувався такий собі гурток молодих теософів-окультистів, що регулярно відвідували Діда, аби набратися східної мудрості від нього особисто або ж від його розумної і балакучої дружини, котра виявилася напрочуд освіченою в тих самих справах. Ці «члени» гуртка різнилися за походженням, розумовими здібностями і місцем проживання, не завжди були добре знайомі між собою, хоча й не цуралися один одного. З філософського погляду, «навчання» було еkleктичним, на кшталт прослуховування різноманітних лекцій з історії давніх культів і світоглядних систем – від Стародавнього Єгипту до Далекого

Сходу. Можливо, були використані й певні практики, формалізація членства, якісь схеми поведінки з досвіду того ж «Гізбара» тощо. В практичній площині йшлося про розвинення сенсуальних здібностей, інтуїції, екстрасенсорики, техніки регулювання дихання й сновидінь тощо. Якогось особливого практичного виходу вся ця маячня не мала. Хлопці займалися своїми справами, десь училися, працювали, одружувалися. Їхня подальша доля складалася по-різному і, здається, ніяк не була пов'язана з таємними окультними осередками. З погляду суспільної комуністичної ідеології, безперечно, все це було вкрай шкідливим для радянської молоді.

Важко сказати, як усі ці забаганки молодості відбилися на їхніх долях, але в житті старого Діда вся ця історія могла зіграти трагічну роль. Десь у 1978 р. хтось «настукав» на хлопців, що нібито створили таємну окультну секту. Часи вже були далеко не ліберальні, і їх усіх викликали «куди треба». Зрозуміло, всі швиденько «здали» старого Діда. Невідомо, чи були в нього гості з КДБ, але цілком очевидно, що Володимир Гориневич знав, що відбувається. Відтак постає питання, чи не уникнув він цього несподіваного повтору «фільтрації», призначаючи в розмові з Олександром Киркевичем дату свого «уходу» з життя на 18 лютого 1979 р.? [5]

Після смерті «Діда» гурток розпався, хоча декілька осіб ще продовжували вже радше світські стосунки з Ніною Гаєвською, котра, однак, охоче надавала їм інформаційні послуги в цій делікатній царині.

Відомості, що їх подає Михайло Гориневич про рід матері, достовірніші, хоча подекуди також легендарні. Її батько Семен Іванович Гаєвський народився 1866 р. в родині почесного громадянина Івана Михайловича Гаєвського, директора жіночої прогімназії в Золотоноші. Після закінчення Чернігівської гімназії поїхав до Києва, навчався в Київському університеті св. Володимира на медичному та юридичному факультетах. Мав різнобічні таланти, гарно малював, але більшу схильність виявив до юриспруденції, дослужився до статського радника й був за товариша судді Чернігівського суду до подій жовтня 1917 р. За покликом душі співпрацював із чернігівськими архівістами. Під час громадянської війни продовжував роботу в суді за всіх «влад», що йому пізніше поставили в провину більшовики. Після встановлення комуністичного режиму працював на різних посадах, зрештою прилаштувався до архівної справи, сприяв організації Чернігівського обласного архіву, чимало зробив для порятунку як власне архівної спадщини, так й історичних пам'яток Чернігівщини [7, с. 128–129]. Усунутий 1929 р. від державної служби та організаційної роботи намагався робити переклади з іноземних мов українською, бо мав виразний літературний хист, але не встиг утвердитися на перекладацькій ниві – 15 жовтня 1930 р. був заарештований і засуджений на п'ять років заслання. Збе-

реглися чутки, що Семена Івановича Гаєвського навіть бачили в Чернігові після повернення, але за іншими цілком офіційними довідками він помер 11 травня 1931 р. в Архангельській обл. Отже, остаточна доля його невідома.

Подружнє життя Семена Гаєвського не було надто вдалим. Перша дружина – Євгенія Олександрівна (1877–1921) походила з роду Грузевичів-Нечаїв (гербу «Побуг»). Її батько, Олександр В'ячеславович, працював в артистично-театральному середовищі, якийсь час був за антрепренера в Марка Кропивницького (1840–1910). Рід Нечаїв, за сімейною легендою, походить від Івана Нечая, котрий одружився з однією з дочок Богдана Хмельницького – Оленою або Степанидою. Мати Євгенії Олександрівни, Євгенія Федотівна, походила з відомого старшинського роду Коленків. Могили й склепи предків Ніни Семенівни з материнського роду знаходилися на Аскольдовому кладовищі і були знищені в середині 1930-х років. Родині Коленків належала маєтність, на території якої був закладений Київський Свято-Володимирський собор, а в будинку, де доживали віку останні Коленки, нині знаходиться консульство Австрії.

Донька Семена Гаєвського – Ніна – народилася 16 листопада 1898 р. Родина була доволі заможна, отож дівчина мала непоганих учителів і багато часу проводила за кордоном – звідси добре знання іноземних мов і певна пересиченість «гарним життям», що далось взнаки пізніше.

Ніна Семенівна починала вчитися в рідному їй Чернігові, але напередодні війни 1914 р. була переведена до найпрогресивнішої жіночої гімназії Києва – приватного закладу Аделаїди Володимирівни Жекуліної (уродженої Євреїнової, 1866–1950). Будинок гімназії був неподалік від дому – на вул. Ярославів Вал, 32 (пізніше в новому приміщенні на вул. Львівській, сучасна школа № 138 по вул. Січових стрільців). Училася не дуже добре, надаючи перевагу гуманітарним дисциплінам.

Після закінчення гімназії в травні 1917 р. Ніна вступила на юридичний факультет Університету св. Володимира. Через різні обставини їй, так само, як і майбутньому чоловікові, не вистачило впевненості, аби закінчити навчання. Утім припинення навчання за умов подій кінця 1917 – початку 1920-х років – загальний тренд у житті багатьох представників «верхніх» прошарків українського суспільства. Десь у цей заплутаний період через прихильність матері до окультизму до нього пристає й Ніна Гаєвська. Зав'язуються нові знайомства, що матимуть значний вплив на її подальшу долю: члени літературно-театральної родини Смирнових, що переїхали до Києва, соціал-революціонерка Марія Зеленко, лікар Борис Смирнов і... Володимир Горинович.

Між тим, 1921 р. від тифу померла Євгенія Олександрівна – мати Ніни Гаєвської, і вона згодом залишає їхню квартиру на вул. Великій

Житомирський і переїздить до батька в Чернігів, у приватний будинок неподалік від архіву. У батька на той час була вже нова родина: друга дружина Леокадія Карлівна (Шорш) мала сина Семена (1911 р.н.) від першого шлюбу, чекала на другу дитину – Марійку (1922 р.н.). Батьки дружини жили на Буковині¹, а сестра в Югославії, тому тема тимчасового виїзду за кордон стає нагальною упродовж наступних років. На жаль, ці плани не здійснилися.

Між тим, Ніна Гаєвська починає працювати вчителькою в Чернігові, але пізніше перебирається до Житомира, де на хуторі Довжик обирає свою подальшу долю й долю роду Гориновичів.

Наступні роки пройшли в родинних і сільських клопотах: пристосовували попівський будинок під школу, вели лікнепи, опікувалися клубом, пережили колективізацію і голодомор, відкрили 1932 р. нову школу, а говлне – виховували трьох власних дітей і кількадесят забірських.

Майже до кінця 1920-х років колишні однокласники, однокурсники або колишні київські «місти» ще підтримували особисті стосунки – деякі навіть навідувалися до Забір'я. Самі Гориновичі бували в гостях у батька Ніни в Чернігові. Надалі спілкування перервалося і не тільки через фізичні перешкоди – переїзди до інших міст і країн, але й через політичні обставини – старі зв'язки загрожували арештами й довгими неприємними розслідуваннями. Документальних відомостей про ці важкі часи мало. За спогадами Михайла Гориновича, в 1930-ті роки тісні зв'язки підтримували з родичами в Києві – там жили Віра й Люба Горинович, Євгенія Фридрих (дочка Надії) з двома дітьми – Галиною та Дмитром, стара Катерина Розумовська.

З початком війни Ніна Гаєвська залишилася наодинці з усіма бідами. Рятувалася з дітьми як могла серед чужих людей, на довгий час утратила старшу доньку, ледь не розстріляли сина, голодувала мала Катеринка. Після визволення Київщини повесні 1944 р. Ніна Семенівна вирішила припинити це почасті вимушене «заслання» до Янковичів і повернутися додому. Охочих працювати в знекровленому Забір'ї не було, отож її затвердили завідувачкою до старої школи. Оселилися на тому ж попівському подвір'ї, тобто в старій сільській школі. Відтоді Ніна Семенівна й надалі вчителювала в забірській школі, перші роки завідувачкою, а надалі вчителькою до 1953 р.

У перші ж повоєнні часи постало питання з'ясування долі численних родичів і знайомих. Попри всі намагання Ніни Гаєвської ця справа була

---

¹ Вірогідно, що батько дружини – Карл Шорш згадується серед імен в'язнів Талергофа як учитель з села Василіва на Буковині [7, № 8707].

нелегкою й розтяглася на 20 років. Назавжди були втрачені сліди батька та його другої родини. У вереміях буремних подій загубилися подруги по гімназії, друзі молодості, учні забірської школи.

З кінця 1950-х років Ніна поновлює свої розшуки, і на цей раз їй вдається витягти з небуття низку осіб, – деякі будуть поряд з нею до кінця життя. Так поступово формується коло кореспондентів і адресатів Ніни Гаєвської, наслідком чого стали сотні листів, що упродовж багатьох років відкладалися в її забірському домі, а пізніше були передані її сином до ІР НБУВ.

Тут варто відзначити особливий «феномен Гаєвської» як організатора свого роду «соціальної мережі», котру вона свідомо або несвідомо створювала навколо себе. За взірць могли слугувати родинні схеми листування, що їх практикували в більшості сімей XIX–XX ст. Таке внутрішнє епістолярне коло породжувало почуття певної соціальної єдності, взаємної підтримки і стабільності. Розсилаючи повсякчас частки інформації про себе і своїх близьких, ми провокуємо співдописувача на такі самі дії стосовно нас самих. Зрештою цей інформаційний обмін стає сталим і навіть не терпить порожнечі, – відсутність чергових повідомлень відчувається вкрай болісно і дратує. Очевидно, що здебільшого інформацію таких повідомлень складають побутові наративи про життя-буття, часом стосунки завмирають на рівні формальних вітань, але, буває, переходять у площину моральних повчань або вирішення наукових чи бодай псевдонаукових питань.

Листування Ніни Гаєвської неважко поділити на декілька центрів. Насамперед, це родина – чоловік, діти, онуки, родичі чоловіка, їхні рідні тощо. Перші листи цієї групи – від чоловіка. Але вже від 1947 р. він знову поруч та й не дуже був схильним до епістолярного жанру. Найбільш залученим до «соціальної мережі» Ніни Гаєвської серед її рідних був син – Михайло Горинович. Починаючи з перших місяців служби в армії і далі до повернення до Києва 1962 р. він докладно писав матері не менше як двічі на місяць, одержуючи у відповідь від неї такі самі розлогі листи. Майже так само часто почала писати до свекрухи його дружина Марія. Згодом писали онуки: Олександр і Наталка Гориновичі, Максим і Галина Голубеви. Дітей до листування приохочували ледь не з самого народження, передаючи від них вітання, пізніше перші малюнки й перші літери. Також регулярно писали численні родичі й родички чоловіка: «старі» Гориновичі та їхні нащадки – Мордовіни, Паншини, Фридрихи.

На другому місці цього кореспондентського кола – колишні оккультисти й друзі юності по Києву, приміських дачах: Олександра Смирнова, Марія Зеленко, Леонід Соболев, Ірина Татищева і Сергій Єдиневський.

Ще далі – колишні «жекулінки» випуску 1917 р., насамперед віднайдені однокласниці, менше – інші випускниці тієї ж гімназії: Ольга Бош-Коцюбинська, Ольга Грінштейн, Валентина Зеленська, Катерина Кистяківська, Катерина Коровицька, Надія Мандельштам (Хазіна), Юлія Тулуб (Поспелова), Анисья Старовойтенко, Євгенія Тартаківська, Зоя Шварцман.

До останньої, четвертої, категорії можна зарахувати колишніх учнів або вихідців із Забір'я, сусідів, «нове покоління» радянської інтелігенції, почасти випадкових осіб: Ніну Бабенко, Надію Гаєву, Олександра Киркевича, Антоніну Летенко, Миколу Лугового, Марію Сусло (Бугай), Бориса Устименка, Ганну Яцун та інших. У цій останній категорії траплялися дописувачі надто пересічні й невибагливі, але що було, то було, і листування з ними теж тривало роками – незатійливе, без особливих спільних спогадів і, як на мене, доволі обтяжливе для Ніни Семенівни.

З огляду на загальну кількість написаних і одержаних листів здається, що ця епістолярна справа була чи не найважливішою в житті Ніни Семенівни. Хоча на першому місці, звичайно ж, мало бути хатнє господарство, чоловік і виховання онуків. Іншого роду соціальна ангажованість не була властива Гаєвській, хоча вона радо відповідала на листи з київської середньої школи № 138, що примістилася в будинку колишньої гімназії Аделаїди Жекуліної, і надавала їм якісь матеріали. Проте загалом її життя пройшло майже винятково в межах Забір'я, хіба-що були поодинокі виїзди за межі Київської області. Це нетривалі подорожі до Одеси, на обстеження в Інституті очних хвороб і тканинної терапії ім. В. П. Філатова, й до сина в Макіївку в 1958 р., а також у 1968 р. – до батькового будинку в Чернігові.

Після смерті Володимира Гориновича останнім офіційним носієм талітства «посвячення», «уламком» київських окультистів 1920-х років залишався Леонід Миколайович Соболев. Листування Володимира Гориновича з Леонідом Соболевим тривало майже все життя, однак навряд чи воно було надто філософським. Більшість листів Леоніда Соболева ще за життя Володимира Гориновича була адресована також і Гаєвській. Вона ж і відповідала частіше, беручи на себе обов'язки секретарки. Однак після смерті Володимира Гориновича вона й Леонід Соболев залишилися останніми з тих київських романтиків, що колись шукали «філософського каменю» в темному вариві юдейсько-індійської філософії. Ці останні роки їхнього життя породили рясне листування на доволі абстрактні й несподівані теми. Леонід Соболев намагався використати знання Ніни Гаєвської для вирішення своїх натуралістичних або природознавчих завдань. Та, в свою чергу, нарешті, після років перебування в тіні чоловіка, відчула свою особисту необхідність, корисність як джерела відомостей, занедбаних і

невизнаних ув тогочасному суспільстві. З наукового погляду зміст того листування двох стареньких оккультистів не є надто цікавим. Примітивними були мовознавчі запитання Ніни Гаєвської, її спроби тлумачити релігійні тексти, – усе це доволі уїдливо висміює її опонент, знавець латини й західноєвропейських мов, католик і півчий церковного хору. Але не менш наївними були його питання до Гаєвської з приводу системи сефірот, котру він настійливо намагався пристосувати для створення єдиної інформаційної теорії щодо життя на нашій планеті. Попри взаємні образи й часті непорозуміння ця дружба й взаємозалежність тільки посилювалися, і, здається, смерть Леоніда Соболева в червні 1986 р. була нищівним ударом для Ніни Гаєвської, обривом останньої нитки, що пов'язувала її з далеким минулим. Після цього були втрачені якісь містичні сенси життя, і вона вже його не здужала, хоча протрималася ще рік.

Після втрати Леоніда Соболева єдиною давньою подругою і спогадом про далекі 1920-ті роки залишалася Олександра Смирнова (Іскандер), але це спілкування за всіх обставин було надто «жіночим»: про дітей та онуків, життєві негаразди й хвороби... Подібне побутове листування підтримувала Гаєвська ще з кількома особами до серпня 1987 р.

Питання про збереження рукописної спадщини родини, швидше за все, постало ще за життя подружжя. Більшість переданих до ІР НБУВ матеріалів зберігалася в картонних папках, зв'язках, пакунках, конвертах, що їх особисто готували Володимир Горинович або Ніна Гаєвська, підписуючи відповідні назви або наклейки: «спогади», «листування», «вірші» тощо. Відкладалися дотичні до родини Гориновичів вирізки з газет, а також друковані матеріали різної тематики, копії поетичних текстів і т. ін.

Після смерті Володимира Гориновича формування родового архіву стало виразнішим. До нього додалися численні записи Ніни Гаєвської: оповідання, есе, нариси, спогади, міркування тощо. Багато чого вона переписала або пригадала з пам'яті, – так «з'явилися» вірші 1919–1922 рр., спогади дитинства, біографічні портрети. Втім найбільша частина архіву припадає на листування. Через значний кількісний склад дописувачів, їхню різноманітність і, зазвичай, схильність до написання листів утворилося неординарне зібрання свідчень про життя-буття різних прошарків радянського суспільства за період 1944–1987 рр. При цьому рівень освіченості кореспондентів і, відповідно, тематики листів перебував у широкому діапазоні від одноманітних безграмотних текстів про сільське життя до філософських роздумів щодо мети Всесвіту. Десь посередині знаходилися літературні теми й обговорення політичного тогодення.

Ще за життя Ніни Гаєвської і Володимира Гориновича їхніми спогадами й філософськими концепціями зацікавилися різні кола дослідників.

Про залученість їх до відтворення історії села Забір'я, гімназії А. В. Жекуліної вже йшлося. Наступна тема на той час була заборонена, але принаймні двоє з умовного «гуртка» молодих окультистів уже після смерті Володимира Гориновича ставили питання про вивчення, збирання матеріалів і навіть публікації спогадів, фактів чи історії київських теософів, ложі «Гізбар» тощо. Залучаючи до справи Леоніда Соболева, Ніні Гаєвській вдалося відновити й підготувати низку матеріалів. Усе це було передане до рук останнього формалізованого адепта вчення Олександра Геннадійовича Кіркевича, про що він особисто оповідає в зазначеному нарисі «Дух пламенеющий» і в своїх автобіографічних записках.

Після смерті Ніні Гаєвської в серпні 1987 р. архів родини зазнав подальших утрат. Документи були певним чином розподілені між родичами. Частину паперів залишив у себе син Катерини Максим Юрійович Голубєв, щось осіло в Забір'ї, де постійно мешкала донька Олександра. Отож архів родини Гориновичів у сучасному його стані є неповним. Відсутні тексти зі спогадами Ніні Гаєвської про своє дитинство, творчі матеріали Володимира Гориновича (записники, переклади з санскриту тощо), листи Б. Л. Смирнова до В. М. Гориновича, найдавніші сімейні фотоматеріали). Деякі з цих документів доступні в мережі Інтернет¹.

Проте більша частка архіву родини збереглася в Михайла Гориновича. Саме вона й була передана до ІР НБУВ 1996 р. На жаль, навіть у цьому, вже обмеженому родичами, вигляді архів родини є неповним, що почасти простежується у відсутності листів, від яких збереглися конверти, бракує листів, про які йдеться в наступних листах або в написах на обкладинках папок.

У наступні роки фондоутворювач підготував до передачі до ІР документи власної родини, фотоматеріали, а також нотатки до історії роду, генеалогічні таблиці, різні довідки й особисті документи. Остаточне надходження матеріалів до ІР НБУВ мало місце в червні 2006 р. в обсязі «двох великих папок». Вони містили документи Михайла Гориновича, його дружини Марії Фотіївни, їхньої доньки, батьків дружини та ін.

Під час наукового описування архіву була збережена його, насамперед, родова структура, що віддзеркалює сімейні стосунки всередині родини Гориновичів. Відтак, виокремлюються розділи за рівнями спорідненості, починаючи від формального фондоутворювача Михайла Володимировича Гориновича і його власної родини. Затим вміщені розділи з описами документів його батьків і сестер. При цьому документи, укладені тими чи іншими особами, розміщені в призначених для них розділах у ви-

---

¹ Див. блог Максима Голубєва: <https://carabaas.livejournal.com/>

значеному укладачем опису порядку. Таким чином, усі листи, направлені, до прикладу, Володимирові Гориновичу, зберігаються в розділах, де представлені документи його дружини, дітей, онуків тощо.

Зрозуміло, що з огляду на історію формування архіву, кількість документів, описаних у розділах, нерівна. Цілком очевидно також, що переважна більшість матеріалів архіву так чи інакше пов'язана з особою Ніни Гаєвської, яка була своєрідним «комунікативним» центром родини. Між тим, тематично-родовий розподіл документів виводить багато одиниць зберігання за межі її «власного» розділу як такі, що уклалися різними особами – членами родини Гориновичів. Однак це не заважає пошуку відповідних документів за прізвищами їхніх укладачів.

Доволі численними в архіві виявилися «колекційні матеріали» або «матеріали інших осіб», до яких зараховані різноманітні документи, що їх збирали члени родини упродовж десятиліть. Це переважно рукописні копії текстів або вирізки з газет, часописів із літературними, публіцистичними, науковими творами, якими цікавилися Гориновичі або одержували в якості дарів від їхніх авторів. Самостійної художньої або наукової цінності ці твори не мають, але слугують ілюстрацією того культурного довкілля, яким жила родина.

Архів рясніє різноманітними фотоматеріалами, переважно аматорськими світлинами, які робив власноруч Михайло Горинович. Однак трапляються й інші, доволі рідкісні фотографії різних часів і осіб, які можуть бути корисними дослідникам.

На сьогодні, внаслідок стрімкого розвитку інформаційних технологій і зростаючої уваги до «дрібних» питань вітчизняної історії, відомості про окремих представників родів Гориновичів і Гаєвських є доволі поширеними в різних джерелах, які можна умовно розділити на дві групи: 1) друковані довідкові, науково-популярні, публіцистичні й художні твори, в яких стисло або побіжно, на тлі інших питань згадуються їхні імена; 2) публікації в мережі Інтернет (в тому числі у Вікіпедії), на різних сайтах, де розміщуються біографії, спогади, листи, записки котрогось із членів родини, або так звані «форуми» й «блоги», де обговорюються деякі питання, дотичні до представників цих родів або тих ділянок культури, до яких вони були причетні. Невдаючись до критики цих надзвичайно різноманітних джерел і відомостей, складених зазвичай нефахово і почасти випадковими особами, зазначу наостанок, що підготовлений інвентарний опис архіву Гориновичів слугуватиме гарним підґрунтям для подальшої пошукової роботи з метою відтворення не тільки історії зазначених українських родів, але й широкого спектру питань культури ХХ століття.

Список використаних джерел

1. Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. / НАН України, Ін-т історії України [та ін.]; [авт.-упоряд.] : Людмила Аулова, Василь Даниленко [відп. упоряд.], Валентин Лавренюк ; [відп. ред. Василь Марочко]. Львів : Центр дослідж. визвол. руху, 2010. 469 с.
2. Открытое письмо секретаря Петроградской баптистской общины Ф. Птицына к наставнику баптистов Б. Фетлеру // Введенский А. П. Сектанты о сектантах. Одесса, 1915. С. 36–57.
3. Шленский Д. История одной улицы. Дрогобыч ; Киев : Коло, 2017. 224 с., ил.
4. Зелик С. М., Горинювич В. М., Сизонов Ю. Б. Забір'я – джерело незвіданих глибин. Київ : Р. К. Майстер-принт, 2015. 111 с. : фот.
5. Кіркевич О. Г. Дух пламенеющий. URL: metodich.ru/aleksandr-kirkevich-duh-plameneuyushij-dolina-nadsona/index.html
6. Українські архівісти. XIX–XX ст. : біобібліогр. довід. / Держкомархів України. УНДІАСД ; упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. Київ, 2007. 752 с.
7. Мирович Р. Д. Алфавитный указатель жертв австро-мадьярского террора во время первой мировой войны 1914–1918 гг. на землях Галицкой и Буковинской Руси, в пяти книгах. Третья, значительно пополненная редакция (9047 душ). Львов, 1971. URL: <http://personalhistory.ru/papers/talergof.txt>

References

1. Aulova, L., Danylenko, V., Lavreniuk, V. (Comps.). (2010). *Holodomor 1932—1933 rokiv v Ukraini za dokumentamy HDA SBU* [Holodomor of 1932—1933 in Ukraine in the documents of the Main State Archives of the Security Service of Ukraine] (V. Marochko, Ed.). Lviv: Center of Liberation Movement Studies. [In Ukrainian].
2. *Otkrytoe pismo sekretaria Petrogradskoi baptistskoi obshchiny F. Ptitsyna k nastavniku baptistov B. Felleru* [An open letter of the secretary of Petrograd baptist community to the baptist leader B. Fetler]. (1915). In A. P. Vvedenskii, *Sektanty o sektantakh* [Sectarians about the sectarians] (pp. 36–57). Odesa. [In Russian].
3. Shlenskii, D. (2017). *Istoria odnoi ulitsy* [The history of one street]. Drohobych, Kyiv: Kolo. [In Russian]
4. Zelyk, S. M., Horynovych, V. M., Syzonov Yu. B. (2015). *Zabiria — dzherelo nezvidanykh hlybyn: istoryko-kraieznavche vydannia* [Zabirya – the source of unknown depths]. Kyiv: R. K. Maister-print. [In Ukrainian].
5. Kirkevych, O. H. *Dukh plameneiushchii* [The flaming spirit]. URL: metodich.ru/aleksandr-kirkevich-duh-plameneuyushij-dolina-nadsona/index.html. [In Russian]
6. *Ukrainski arkhivisty (XIX—XX st.): biobibliografichniy dovidnyk* [Ukrainian arhivists (19—20th ct.): biobibliographical reference book]. (2007). [In Ukrainian].
7. Myrovich, R. D. (1971). *Alfavitnyi ukazatel zhertv avstro-madiarskogo terrora vo vremia pervoi mirovoi voyny 1914–1918 na zemliakh Galitskoi i Bukovinskoj Rusi, v piati knigakh. Tretia, znachitelno popolnennaia redaktsiia (9047 dush)* [Alphabetical index of victims of the Austro-Hungarian terror during the World war I of 1914–1918 on the lands of Galitsia and Bucovina Rus, in five books. The third mostly improved edition (9047 persons)]. Lviv. URL: <http://personalhistory.ru/papers/talergof.txt>. [In Russian].

Yevhen Kostiantynovych Chernukhin,
Candidate of Philological Sciences,
Senior Research Fellow of the Judaica Funds Department,
Institute of Manuscript,
Vernadsky National Library of Ukraine
e-mail: geikle@hotmail.com

The fund 350 (the archives of the Horynovych family) in the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine: founders, structure, review of the documents

The fund 350 was formed from various documents of the Horynovych family which came to Institute of Manuscript of VNLU in 1996–2006. The main founder was Mykhailo Volodymyrovych Horynovych (1927–2016), born in the Zabirya village. After finishing the primary seven-class school he served in the Kyiv Artillery Military School. After finishing the high school for working youth in 1951 he entered the mining faculty of the Kyiv Politechnical Institute, later worked in the Donbas coal pits, occupied different working positions, connected with coal mining or mine investigations, explosion works and safety arrangements. After retiring he devoted himself to some social activities, studied the history of his family. He collected and presented to the Institute of Manuscript of VNLU the archives of his parents – Volodymyr Mykolaiovych Horynovych (1900–1979) and Nina Semenivna Haievka (1898–1987), the first teachers of Zabirya of the Soviet period of 1924–1939. After the World War II Volodymyr Horynovych worked at the Kyiv Polishing-Grinding Mill while Nina Haievka returned to teaching in the Zabirya school. The structure of the fund reflects the relations of the main founder of the archives and other members of the Horynovych family. The fund contains biographical documents of three generations of the family, historical documents, the notes on the local lore, compiled by Volodymyr Horynovych, various writings and memoirs of Nina Haievka. The correspondence of the members of the Horynovych family, the letters of the former classmates of Nina Haievka at the Kyiv A. V. Zhekulina Gymnasium, of her own pupils, friends and other persons make a significant part of the fund. There are also numerous photographs and other collection materials.

Key words: the Horynovych, Mykhailo Horynovych, Volodymyr Horynovych, Nina Haievka, Zabirya.

Евгений Константинович Чернухин,
кандидат филологических наук,
старший научный сотрудник отдела фондов юдаики Института рукописи
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
e-mail: geikle@hotmail.com

Фонд 350 (архив семьи Гориновичей) в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского: фондообразователи, структура, обзор документов

Фонд 350 образован из различных документов семьи Гориновичей, поступивших в ИР НБУВ в 1996–2006 гг. Главным фондообразователем является Михаил Владимирович Горинович (1927–2016), уроженец села Заборье. После окончания

семилетней школы Михаил Горинович находился на военной службе в Киевском артиллерийском училище. Окончив школу рабочей молодежи, в 1951 г. поступил на горный факультет Киевского политехнического института и по окончании учебы выехал работать на Донбасс. За время трудовой деятельности занимал разные должности, сопряженные с добычей угля или разработкой месторождений полезных ископаемых, взрывными работами и техникой безопасности при проведении подобных работ. После выхода на пенсию занимался общественной работой, изучал историю своего рода. Собрал и передал в ИР НБУВ архив родителей: Владимира Николаевича Гориновича (1900–1979) и Нины Семеновны Гаевской (1898–1987), первых учителей в Заборье советского периода 1924–1939 гг. После окончания войны Владимир Горинович работал на Киевском шлифовально-полировальном заводе, а Нина Гаевская вернулась к преподаванию в школе с. Заборье. Структура фонда отражает родственные связи главного фондообразователя и других членов семьи Гориновичей. В фонде представлены биографические материалы трех поколений семьи Гориновичей, исторические документы, записи краеведческого характера Владимира Гориновича, литературные сочинения и воспоминания Нины Гаевской. Значительную часть архива составляют обширная переписка членов семьи Гориновичей между собой, а также письма к Нине Гаевской от ее одноклассниц по Киевской гимназии А. В. Жекулиной, бывших ее учеников, друзей и других лиц. В фонде представлены многочисленные фотодокументы, коллекционные материалы.

Ключевые слова: Гориновичи, Михаил Горинович, Владимир Горинович, Нина Гаевская, Заборье.

*Стаття підготовлена 16 березня 2018 року;
подана до друку 19 квітня 2018 року.*

*Світлана Володимирівна Старовойт,
кандидат історичних наук,
завідувачка відділу археографії
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: star-t@ukr.net*

НОВІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАУКИ У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ АРХІВОЗНАВСТВА НБУВ

Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського розробляє питання документальної історії Національної академії наук України та вивчає процеси формування її архівного фонду. Також діяльність інституту спрямована на поповнення цього фонду новими документами, зокрема особового походження. Протягом 2015–2017 рр. до Інституту архівознавства надійшло понад 30 особових архівів таких учених НАН України, як Ю. О. Митропольський, Г. С. Писаренко, П. С. Сохань, П. Т. Тронько, Є. П. Федоров та інших.

Ключові слова: архівний фонд, документ, Інститут архівознавства НБУВ, НАН України.

Понад два десятиліття тематика наукових досліджень Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ) пов’язана з розробленням питань документальної історії Національної академії наук України (далі – НАН України) та вивченням проблем формування її архівного фонду. Результати плідного дослідження значного за обсягом джерельного комплексу з історії НАН України представлені в серії видань «Історія Національної академії наук України», що налічує 10 книг документів і матеріалів, опублікованих у 14-ти томах, і охоплює хронологічно період діяльності НАН України з 1918 р. до 1960 р. включно. Результати формування структури і наповнення складу документів архівного фонду НАН України фізично не можна репрезентувати у вигляді опублікованої монографії, однак власне успішна робота в цій царині уможливило всі подальші дослідження академічної історії. Вона закладає підвалини для створення широкої джерельної бази, елементами якої є законодавчі та нормативні документи, що регулюють діяльність Президії та установ НАН України, науково-організаційна, науководослідна документація та документація з особового складу установ, особові архіви провідних учених НАН України.

Дана стаття присвячена питанням збереження спадщини українських науковців і формування цього комплексу документальних джерел як складової архівного фонду НАН України та Національного архівного фонду протягом 2015–2017 рр. у межах виконання науково-дослідної теми «Історія Національної академії наук України в документах».

Робота з особовими архівами вчених включає два головні етапи: перший – формування особового архівного фонду вченого, другий – наукове описування документів та створення до них науково-довідкового апарату. Реалізація першого етапу можлива за умови тісної співпраці як з керівництвом установ, де працювали вчені, так і з членами їхніх родин. Вона необхідна для успішного виявлення, відбирання і проведення експертизи наукової та історичної цінності документів, подальшого формування їх в особові архівні фонди. Робота здійснювалася в межах Києва та під час наукової експедиції до Львова.

За три останні роки в питаннях виявлення і відбирання документів учених співробітники ІА НБУВ контактували з представниками (директорами, вченими секретарями, завідувачами архівних підрозділів та співробітниками) низки академічних, і не тільки, установ. Серед них – академічні інститути математики, енциклопедичних досліджень, електродинаміки, хімії високомолекулярних сполук, проблем матеріалознавства, біології і генної інженерії, екології Карпат, філософії, біоорганічної хімії та нафтохімії, фізики, геологічних наук, хімії поверхні ім. О. О. Чуйка, механіки ім. С. П. Тимошенка, держави і права ім. В. М. Корецького, фізіології ім. О. О. Богомольця, електрозварювання ім. Є. О. Патона, теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова, зоології ім. І. І. Шмальгаузена, геофізики ім. С. І. Субботіна, надтвердих матеріалів імені В. І. Бакуля, ботаніки ім. М. Г. Холодного, Головна астрономічна обсерваторія, ДУ «Інститут геохімії навколишнього середовища», Міжнародний науково-навчальний центр інформаційних технологій і систем НАН України і МОН України. Поза системою НАН України – це ДУ «Інститут ендокринології та обміну речовин ім. В. П. Комісаренка», НТУУ «КПІ», КНУ імені Тараса Шевченка, Київський університет туризму, економіки і права.

Також відгукнулися на ініціативу формування особових архівів члени сімей учених НАН України – Г. Г. Гнесіна, Г. В. Донченка, А. О. Лебедева, Ю. О. Митропольського, В. І. Монченка, С. Ф. Морочковського, І. Г. Походні, В. М. Ремесла, Т. М. Тамразова, О. І. Титка, А. Ф. Фролова, К. І. Чурюмова, Ю. М. Шевченка, А. П. Шпака та інших.

Підсумком діяльності в галузі комплектування документів особового походження стало поповнення протягом 2015–2017 рр. фондів ІА НБУВ документальними матеріалами низки вчених НАН України. Вони стали

основою для створення 21-го нового особового архівного фонду. Дуже втішним є той факт, що додаткові надходження документальних матеріалів поповнили вже створені раніше 33 фонди. Найбільш значимими за обсягом та вагомими за складом документів є архіви представників точних наук – фізика Ю. Г. Птушинського, математика Ю. О. Митропольського, астронома Є. П. Федорова та астрофізика К. І. Чурюмова. Галузь природничих наук представлена архівами хіміка О. О. Чуйка, геолога І. І. Чебаненка, фізіологів Д. С. Воронцова та П. Г. Костюка, зоолога В. І. Монченка, ботаніка К. М. Ситника, селекціонера-рослинника академіка ВАСГНІЛ та АН СРСР В. М. Ремесла. Документи геофізика В. А. Даниленка, біохіміка Г. В. Донченка, ученого в галузі радіобіології Д. М. Гродзинського репрезентують науки, що виникли на межі класичних дисциплін.

Одне з найбільших об'єднань наукових установ у системі НАН України – це установи Відділення фізико-технічних проблем матеріалознавства. Значна кількість документів, що надійшли до ІА НБУВ, складається з архівів учених, які працювали в установах цього Відділення НАН України. Найбільші з них – архіви матеріалознавців М. В. Новікова та Г. Г. Гнесіна, вчених у галузі металургії і технології металів І. К. Походні та Д. Ф. Чернеги, в галузі механіки Ю. М. Шевченка та С. М. Кожевникова.

Даний блок документів після вивчення, наукового описування та включення до складу архівного фонду НАН України стане повноцінною джерельною базою для просопографічних досліджень, досліджень з історії науки загалом, діяльності установ НАН України та інших вітчизняних наукових і освітніх установ. Етап наукового описування документів особових архівних фондів є важливою сферою діяльності в галузі формування архівного фонду НАН України як складової НАФ, як і подальше введення їх до наукового обігу з метою забезпечення використання в широкому колі досліджень з історії вітчизняної науки, техніки, культури. Це значний комплекс видів робіт, що включає експертизу їх наукової та історичної цінності, атрибуцію документів, пов'язану зі встановленням авторства, оригінальності, часу створення та способу відтворення документів, багаторівневу систематизацію.

Протягом трьох останніх років в ІА НБУВ був опрацьований значний комплекс документів особового походження представників різних наукових галузей – суспільних, природничих, технічних наук. Серед цього масиву найбільше вирізняється як кількісним, так і якісним наповненням фонд академіка НАН України історика П. Т. Тронька [1]. Загалом до складу фонду включено 11 754 документи. Наукову діяльність ученого представлено п'ятьма монографіями, двома збірниками нарисів з пам'яткознавства, текстами опублікованих і неопублікованих статей та

низкою інших документів, в т. ч. і чотирма брошурами методичного характеру за тематикою роботи над науковими проектами «Історія міст і сіл УРСР» та «Звід пам'яток історії і культури Української РСР». Великий інтерес для дослідників становитимуть робочі матеріали до наукових праць, серед яких – документи з історії Другої світової війни, ілюстративні матеріали до тем «Україна під час німецької окупації», «Битва за р. Дніпро», «Пам'ятники історії українського козацтва», «Пам'ятки фортифікаційної архітектури України», «Пам'ятки сакральної скульптури та архітектури України», «Пам'ятники історії українського мистецтва», «Пам'ятки давньої історії України та доби Київської Русі» тощо.

Дослідити історичну канву життя вченого допоможуть наявні у фонді документи біографічного характеру: автобіографія, біографічні довідки, характеристики, диплом про закінчення КДУ ім. Т. Г. Шевченка, документи про захист докторської дисертації, присудження Державної премії СРСР у галузі науки і техніки, присвоєння почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки Української РСР» та про обрання П. Т. Тронька до складу дійсних членів АН УРСР. Значний масив складають документи про нагородження вченого державними нагородами та громадськими відзнаками.

Надзвичайно змістовними частинами фонду є листування та документи з питань діяльності вченого. Серед адресатів і кореспондентів П. Т. Тронька – президент АН УРСР Б. Є. Патон та віце-президент АН УРСР В. І. Трефілов, провідні працівники вищої школи України, відомі діячі мистецтва М. І. Головащенко, М. Ф. Гораніна, М. В. Іванюк, А. А. Карнабеда, представники краєзнавчого та пам'яткоохоронного руху А. К. Багінський, Т. М. Безрукова, М. П. Киценко, Т. М. Курінна та інші.

Широко представлена документами діяльність П. Т. Тронька у НАН України: як голови Комісії АН УРСР з підготовки і проведення святкування 1500-річчя Кисва, віце-президента АН УРСР та голови Секції суспільних наук АН УРСР, голови Наукової ради АН УРСР «Історичне краєзнавство в УРСР», завідувача відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України, директора Інституту української книги НБУВ та ін. Також значним є комплекс документів про участь вченого в роботі міжнародних наукових комісій та комітетів, таких як Комісія істориків СРСР і НДР, Комісія істориків СРСР – ЧССР, Міжнародний комітет славістів. Діяльність у галузі охорони і відтворення пам'яток культурної спадщини представлена документами з питань розбудови Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на о. Хортиця, відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря, створення та організації діяльності Музею народної архітектури та побуту України, про роботу як голови правління УТОПК тощо.

Цікавими і численними є фотодокументи, представлені у фонді П. Т. Тронька. Це фотографії воєнних років, фотознімки, що відображають його участь у різних офіційних і урочистих заходах, роботі засідань Верховної Ради УРСР, ілюструють зустрічі з іноземними делегаціями, під час перебування в складі українських урядових делегацій тощо. Представлено також світлини, на яких П. Т. Тронька зображено під час спілкування з науковцями НАН України – О. В. Палладіним, В. М. Глушковым, Л. В. Губерським, Ф. Д. Овчаренком, Г. С. Писаренком, А. Ф. Прихотько, А. Д. Скабою, П. П. Толочком і В. І. Шинкаруком, а також з академіками АН СРСР М. П. Алексєєвим, О. Ф. Беловим, П. М. Поспєловим, Б. О. Рибаківим і академіком АМН СРСР Д. Ф. Чеботарьовим. Низка фотодокументів висвітлює співпрацю П. Т. Тронька з ученими ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Доповнюють масив джерел у галузі історії суспільних наук документи особових фондів учених-істориків – членів-кореспондентів НАН України П. С. Соханя [2] та І. М. Мельникової [3]. Так, в особовому фонді П. С. Соханя описано 4 537 документів, серед яких монографії, статті, доповіді, лекції, що повною мірою відображають напрями наукових інтересів ученого. Важливою інформаційною складовою фонду є масив нотаток та реферативних записів, зроблених П. С. Соханем під час науководослідної роботи в архівних установах та бібліотеках, реферативних записів із різних джерел до проблем «Національні меншини в Україні», «Вклад України в розвиток культури Болгарії», «Українська революція 1917–1921 рр.», «Історія слов'янства», значна кількість робочих матеріалів про М. С. Грушевського та В. Б. Антоновича.

Потужний джерельний комплекс складають документи щодо діяльності вченого, серед яких документи про участь у міжнародних конгресах з балканістики, україністики та історичних наук, у міжнародних з'їздах славістів, у заходах НАН України з питань міжнародного наукового співробітництва, координації наукових досліджень та ін. Окремо варто відзначити документи про встановлення наукових контактів та налагодження співпраці з Інститутом українських студій Гарвардського університету, Канадським інститутом українських студій при Альбертському університеті, Українським історичним товариством (США), Центром досліджень XVIII століття Університету Поля Валері. До цієї ж групи джерел належить листування з науковцями української діаспори Ю. М. Кочубєєм та О. Й. Пріцаком з питань організації тюркологічних досліджень в АН УРСР.

Оскільки П. С. Сохань був одним із засновників Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, важливим сегментом джерел у його фонді є документи про організацію та розбудову діяльності цієї установи за майже двадцятилітній

період. Ще один інформаційно потужний масив – документи про публікацію творчої спадщини Д. І. Яворницького, М. С. Грушевського, П. П. Скоропадського, В. К. Липинського, М. П. Драгоманова, а також таких історичних джерел, як Волинська (Руська) метрика та «Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775». Великий пласт джерел репрезентує участь ученого у перевиданні «Енциклопедії українознавства», співпрацю з Видавництвом «Літопис УПА», редакційними колегами науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та «Енциклопедії історії України», участь в організації «Українського археографічного щорічника», виданні журналів «Пам'ятки України: історія, культура» та «Архіви України», часопису «Старожитності» та в створенні видавництва «Джерела». Візуалізацію життя та діяльності вченого забезпечують численні фотодокументи, на яких П. С. Соханя зображено з видатними діячами науки та громадськими діячами України – академіками та членами-кореспондентами НАН України Л. В. Губерським, М. Г. Жулинським, Ю. Ю. Кондуфором, І. Ф. Курасом, О. С. Онищенко, П. Т. Троньком, В. С. Шемшученком, Г. В. Боряком, В. М. Литвином, І. М. Мельниковою, В. В. Німчуком, О. П. Реєнтом, В. І. Семчиком, іноземними членами НАН України А. І. Жуковським, Я. Пеленським, академіком Болгарської АН Д. К. Косевим, гетьманівною О. П. Отт-Скоропадською, онукою М. П. Драгоманова Н. С. Драгомановою, а також І. Л. Бутичем, Я. Р. Дашкевичем та іншими.

Фонд історика-славіста І. М. Мельникової – дещо менший за обсягом (164 документи), однак містить важливі джерела про її участь у міжнародній науковій співпраці, низку документів біографічного характеру та фотодокументи.

Наступний великий за обсягом сегмент документів особового походження репрезентовано документами вчених-механіків НАН України академіків А. О. Лебедева [4], Г. С. Писаренка [5], В. Л. Рвачова [6] та члена-кореспондента С. М. Кожевникова [7]. У складі їхніх фондів сформовано 1523 архівні справи, що об'єднують джерела за 1914–2012 рр. у кількості 10 455 документів. У цьому комплексі джерел наукова діяльність учених представлена не тільки класичними видами наукових праць – монографіями, науковими статтями, доповідями, а й численною групою таких документів, як авторські свідоцтва та описи винаходів. Наприклад, серед документів академіка А. О. Лебедева, який досліджував питання механіки матеріалів і міцності конструкцій, представлено авторські свідоцтва «Устройство для испытанія трубчатых образцов на длительную прочность», «Образец для испытанія материалов при плоском напряженном состоянии», «Установка для испытанія материалов в условиях гидро-

статического давления», «Способ испытания листового материала на растяжение» та «Способ определения характера и причин разрушения деталей»; у фонді В. Л. Рвачова – дослідника крайових задач математичної фізики та автора теорій R-функцій і атомарних функцій – авторське свідоцтво і опис винаходу «Процессор для обработки массивов данных»; у фонді С. М. Кожевникова, який вивчав проблеми динаміки металургійних машин і агрегатів, – авторські свідоцтва «Подвижный суппорт ножниц», «Правильно-тянущая секция машины непрерывного литья заготовок», патенти «Dispositif pour l'équilibrage des forces d'inertie de masses animées d'un mouvement rectiligne alternatif», «Device for balancing forces of inertia of the reciprocally moving masses», «Dispositivo per effettuare la rotazione periodica di articolazioni in macchina», «Supporting apparatus for the work rolls of a tube cold-rolling mill» та ін.

Традиційний склад біографічних документів у цих фондах поєднуються з великим розмаїттям документів з питань діяльності вчених. Так, у фонді А. О. Лебедева сконцентровано значний масив джерел про його участь у наукових конференціях, з'їздах, засіданнях, симпозіумах, школах, що проходили в СРСР, СНД, країнах Європи, Америки та Азії, документи про творчу співпрацю з науковими організаціями і підприємствами колишнього СРСР, науково-дослідними установами Чехословаччини, Німеччини, Польщі упродовж 20-ти років – з 1979 до 2000 рр. Важливими з точки зору визначення принципів розвитку механіки як у теоретичній, так і практичній площині є документи про діяльність ученого в Науковій раді з проблеми «Механіка деформівного твердого тіла» АН УРСР, Національному комітеті СРСР з теоретичної і прикладної механіки, Міждержавній раді з фізики міцності і пластичності матеріалів, Національному комітеті України з теоретичної та прикладної механіки, Національній раді з проблеми «Фізико-хімічна механіка матеріалів» та ін. У фонді В. Л. Рвачова ця сфера діяльності репрезентована документами про його діяльність як голови секції математики, механіки і обчислювальної техніки Північно-Східного наукового центру АН УРСР та документами про участь у роботі секції «Інформатика» Наукової ради АН СРСР з комплексної проблеми «Кібернетика».

Насиченим за видовим складом та інформаційним наповненням є особовий фонд академіка Г. С. Писаренка, науково описаний співробітниками ІА НБУВ упродовж 2014–2016 рр. Серед документальної спадщини вченого – великий масив наукових праць – значна кількість індивідуальних та колективних монографій, статей та курсів лекцій. Крім статей з основної тематики наукових досліджень вченого представлено низку статей, присвячених питанням історії науки, зокрема розвитку механіки

в НАН України, історії кафедри опору матеріалів КПП, визначним науковцям – С. П. Тимошенку, М. К. Янгелю, С. В. Серенсену, Б. Є. Патону. Різномпланову обдарованість Г. С. Писаренка засвідчують представлені в його фонді праці автобіографічного характеру – «Жизнь в науке» та «Воспоминания и размышления». Для дослідників особистості Г. С. Писаренка вони є важливим джерелом інформації «з перших уст» про життя та діяльність ученого, яке може бути доповнене низкою біографічних документів, репрезентованих у фонді, зокрема дипломом про закінчення Г. С. Писаренком Горьківського індустріального інституту, витягом з протоколу засідання Вченої ради Київського індустріального інституту про присвоєння ступеня кандидата технічних наук, документами про присудження Державних премій УРСР та СРСР, про висунення кандидатури вченого до складу академіків АН СРСР та ін.

У фонді відклалися документи, що висвітлюють діяльність Г. С. Писаренка в академічних інститутах – проблем матеріалознавства та проблем міцності, як голови Північно-Західного наукового центру та члена Президії НАН України тощо.

Не дуже великий, але важливий блок документів у фонді – це листування. Серед адресатів та кореспондентів – іноземні та вітчизняні вчені: президент Болгарської АН А. Балевський, член Німецької асоціації досліджень і випробувань матеріалів С. Бачофер, генеральний секретар Міжнародної академії астронавтики Дж. М. Контант, президент АН Латвійської РСР О. К. Малмейстер, академік НАН України В. В. Панасюк, один з перших академіків ВУАН С. П. Тимошенко, академіки А. С. Бережний, В. П. Васильєв, Я. М. Григоренко, члени-кореспонденти П. М. Василенко, О. М. Гузь, І. Л. Повх та інші. Одним з кореспондентів Г. С. Писаренка був і академік В. Л. Рвачов, у фонді якого зберігається листування з академіком Г. С. Писаренком щодо різних питань діяльності Інституту проблем машинобудування НАН України.

У фонді вченого-механіка члена-кореспондента АН УРСР С. М. Кожевникова привертають увагу біографічні документи, представлені випискою з метричної книги про народження, посвідченням про закінчення ФЗУ, довідкою про трудову діяльність у вечірній робочій профтехнічній школі при заводі «Клейтук», документами про навчання в Московському індустріально-педагогічному інституті, довідками про викладацьку діяльність, особовою справою вченого тощо. Серед документів з науково-організаційної та педагогічної діяльності – документи про співпрацю С. М. Кожевникова з Інститутом машинознавства АН СРСР, доповідні записки про організацію в системі АН УРСР Інституту механізації і автоматизації промисловості, документи про викладацьку діяль-

ність у Рибінському авіаційному інституті, Московському поліграфічному та Московському авіаційно-технічному інститутах, Донецькому політехнічному та Запорізькому індустріальному інститутах.

Фотодокументи представлені як суто біографічними фотознімками, так і фотографіями С. М. Кожевникова з друзями, учнями, студентами, колегами, під час випробування приладів і механізмів, у розробці яких брав участь учений – металорізального верстата, бурякозбирального комбайна на польових роботах, з провідними науковцями АН СРСР та АН УРСР І. І. Артоболевським, О. М. Боголюбовим, А. П. Бессоновим, В. Ф. Мальцевим, У. А. Джолдасбековим та іншими.

Опрацьовано та включено до комплексу джерел з історії науки також документи низки провідних учених-астрономів та математиків. У цьому комплексі об'єднано 6 593 документи. Зокрема, у фонді академіка Є. П. Федорова [8] на особливу увагу заслуговує блок документів щодо діяльності вченого в академічних наукових установах УРСР та СРСР, міжнародної наукової співпраці з проведення широтних спостережень. Доволі широко представлені документи про діяльність ученого в Астрораді АН СРСР, на посаді президента й члена Комісії № 19 «Обертання Землі» Міжнародного астрономічного союзу, про співпрацю з Міжнародною службою широти. Листування Є. П. Федорова висвітлює широке коло його наукових контактів із представниками світової наукової спільноти.

Значний комплекс документів сформовано у фонді математика академіка Ю. О. Митропольського [9]. Наукову діяльність ученого репрезентують дев'ять монографій, низка брошур та наукових статей з питань коливань у нелінійних системах з багатьма ступенями свободи, аналітичних методів теорії нелінійних коливань, розв'язування нелінійних систем рівнянь в частинних похідних нейтрального типу, підвищення стійкості пружних систем, розв'язання квазілінійних гіперболічних рівнянь другого порядку та ін. Значна кількість праць Ю. О. Митропольського присвячена історії розвитку математичної науки та внеску в розвиток математики окремих вітчизняних та іноземних учених (М. М. Крилова, М. М. Боголюбова, М. О. Лаврентьєва, М. І. Мусхелішвілі та ін.), історії розвитку досліджень в Інституті математики НАН України тощо. Також у фонді зберігаються курси лекцій, підготовлені в тому числі й для слухачів математичної школи в м. Бресаноні (Італія), Міжнародного математичного центру ім. С. Банаха у Варшаві.

Джерела до біографії вченого представлено низкою документів, серед яких – дипломи про закінчення вищих навчальних закладів, автобіографії, дипломи кандидата та доктора наук, документи про присудження Ленінської премії, нагородження державними та науковими нагородами,

зокрема золотою медаллю імені академіка А. М. Ляпунова, срібною медаллю Чехословацької АН «За заслуги перед наукою та людством». Документи з діяльності репрезентують роботу вченого на посаді академіка-секретаря Відділення математики АН УРСР, завідувача відділу математичної фізики і теорії нелінійних коливань Інституту математики АН УРСР, як керівника Міжнародного математичного центру, члена редколегій низки наукових фахових видань.

Варто відзначити, що фонд Ю. О. Митропольського – один з небагатьох, у складі документів якого зберігаються документи інших осіб. У даному випадку – це світліни із зображенням родичів Ю. О. Митропольського по лінії батька та матері.

Становлять інтерес для дослідників і документи у незначних за обсягом особових фондах учених-математиків Й. І. Гіхмана [10] та О. В. Погорелова [11], за підручниками яких навчалося не одне покоління школярів України, та вчених-фізиків академіків Я. Б. Файнберга [12] та І. К. Янсона [13].

Серед уключених до архівного фонду НАН України нових джерел є й документи представників української фізіологічної школи, репрезентованої фондами академіків Д. С. Воронцова [14] та його учня П. М. Серкова [15]. Серед наукових праць Д. С. Воронцова можна відзначити його ранні фахові статті, опубліковані в закордонних виданнях упродовж 1920–1930-х років, альбоми з результатами лабораторних досліджень та протоколи дослідів, проведених ученим у 1948–1965 рр. Можливість вивчити широке коло наукових контактів Д. С. Воронцова надає епістолярій вченого, що складається зі 143-х листів. Одним з найактивніших його кореспондентів був голова Грузинського товариства фізіологів, біохіміків та фармакологів академік АН СРСР та АН Грузинської РСР І. С. Беріташвілі.

Особовий фонд учня Д. С. Воронцова, одного з яскравих представників плеяди українських фізіологів академіка П. М. Серкова, налічує 179 справ, до складу яких увійшли наукові статті вченого, курс лекцій з фізіології, особова справа, документи з діяльності вченого на посадах у різних вищих навчальних закладах та академічних інститутах, документи про висування монографії П. М. Серкова та В. М. Казакова «Нейрофізіологія таламусу» на здобуття премії ім. О. О. Богомольця АН УРСР, фотодокументи – П. М. Серков під час проведення наукових дослідів, як учасник конференцій та урочистих заходів, з колегами та друзями, серед яких академік П. Г. Костюк та член-кореспондент В. Ф. Сагач.

Важливий інформативний комплекс джерел міститься у фонді віцепрезидента НАН України академіка М. П. Семененка [16], в якому сформовано документи, що хронологічно охоплюють період з 1928 р. до 2005 р.

Серед наукових праць ученого – монографії, брошури, наукові звіти, статті, тексти лекцій та структурно-петрографічні, петрологічно-тектонічні карти і схеми, складені М. П. Семененком особисто та в співавторстві. Особливу увагу привертають щоденники його наукових геологічних експедицій.

Широко представленими є всі напрями діяльності М. П. Семененка – його робота у вищих навчальних закладах та державних установах: Дніпропетровському геологічному інституті, Іркутському гірничо-металургійному інституті, КДУ ім. Т. Г. Шевченка, в Українському геологічному управлінні; діяльність в інститутах геологічних наук, геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України, комісіях НАН України, Міжнародному геологічному конгресі й Карпато-Балканській геологічній асоціації. У фонді відклався блок документів, що висвітлюють його діяльність як віце-президента АН УРСР, у Відділенні геолого-географічних наук АН СРСР та його установах – Комісії з міжнародних тектонічних карт, Петрографічному комітеті та Науковій раді з геології докембрію, Комісії з визначення абсолютного віку геологічних формацій при Відділенні наук про Землю АН СРСР та документи про діяльність як члена Національного комітету геологів СРСР.

Надзвичайно вагомий блок документів у цьому фонді – листування. Зокрема, представлено листи вітчизняних та іноземних науковців: академіків АН УРСР В. І. Беляєва, М. Ф. Гулого, Г. В. Курдюмова, О. П. Маркевича, академіків АН СРСР Д. С. Корижинського, В. С. Соболева, академіка Румунської АН та міністра геології СРР О. Кадарча, члена-кореспондента Болгарської АН Б. Г. Каменова, академіка АН ЧССР Б. Цамбела, низки співробітників Геологічного інституту Фрейберзької гірничої академії, Чехословацького геологічного інституту, Університету Техаса в Остіні, Музею природничої історії (Франція), Центрального геологічного інституту (НДР) та ін.

Незначні за обсягом, але важливі інформативно документи фондів ученого-матеріалознавця академіка Ю. М. Тарана-Жовніра [17], вчених-економістів членів-кореспондентів Л. К. Безчасного [18], М. Т. Мелешкіна [19] та П. О. Хромова [20], представників української школи хіміків-органіків членів-кореспондентів М. Г. Лук'яненка [21] та С. М. Баранова [22], вченого в галузі фізики моря академіка А. Г. Колесникова [23] та геофізика члена-кореспондента О. М. Харитонова [24].

Комплекс документів з історії розвитку сільськогосподарської науки в Україні представлено в особовому фонді селекціонера-рослинника академіка ВАСГНІЛ та АН СРСР В. М. Ремесла [25], документи якого охоплюють тривалий відрізок часу – з 1921 до 2010 рр. Серед його біографічних документів – автобіографії, документи про навчання в Пирятинській

семирічній трудовій школі й Масловському інституті селекції та насінництва ім. К. А. Тімірязєва. Документи з діяльності репрезентують його роботу на різних науково-дослідних селекційних станціях та в Миронівському НДІ селекції і насінництва. Серед них – численні фотодокументи із зображенням В. М. Ремесла під час проведення наукових дослідів, як учасника наукових конференцій та урочистих заходів, з колегами та друзями.

Підсумовуючи роботу з поповнення НАФ новими документами, зауважимо, що протягом 2015–2017 рр. працівниками ІА НБУВ здійснено значну наукову роботу в галузі формування архівних фондів видатних учених як складової архівного фонду НАН України. У кількісних показниках результати цієї діяльності виражаються так: сформовано та науково описано документи 35-ти особових архівних фондів видатних учених України в складі більш як 39-ти тисяч документів, об'єднаних у 4831 архівну справу. Всебічний аналіз документів дає змогу констатувати їх широкий видовий склад, значний інформативний потенціал щодо висвітлення діяльності установ НАН України та інших наукових і освітніх установ України, розвитку наукових напрямів у НАН України, залучення фахівців НАН України до розробок різних економічних та суспільних проєктів. Наявність документів біографічного характеру, документів, що висвітлюють зв'язки українських науковців з представниками наукової спільноти зарубіжних країн, формують простір для просопографічних досліджень. Присутність серед документів особового походження таких, що містять зображення логотипів установ, печаток, водяних знаків на паперовій основі документа, велика кількість листівок та марок у вітальній кореспонденції та листуванні роблять цю групу джерел привабливою для широкого кола дослідників у галузі спеціальних історичних дисциплін. Усе це дозволяє стверджувати, що новий масив документів особового походження є повноцінною джерельною базою для проведення історичних досліджень загалом та історії науки зокрема, вивчення розвитку окремих галузей науки в Україні, реконструкції діяльності НАН України, архівознавчих та просопографічних досліджень.

З метою актуалізації нового комплексу джерел його наукове розроблення було розпочате співробітниками ІА НБУВ, які опублікували низку статей, присвячених згаданим вище фондам [26, 27, 28, 29, 30, 31]. Звернення до цих матеріалів дозволить глибше ознайомитися з окремими групами документів у фондах. Склад особового фонду Г. С. Писаренка ґрунтовно розглянуто у виданні «Архівна спадщина академіка Георгія Степановича Писаренка» [32]. З метою широкого інформування дослідників про склад усіх доступних для вивчення особових архівних фондів українських учених, що зберігаються в ІА НБУВ, у 2017 р.

було підготовлене й опубліковане видання «Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : путівник» [33].

Маємо надію, що зусилля, спрямовані на збереження архівної спадщини української науки та її популяризацію, досягнуть головної мети – забезпечать широке коло дослідників новим важливим та інформативно насиченим комплексом джерел, який стане необхідним підґрунтям для їхніх наукових пошуків та подальшого вивчення різнопланової історії та культури нашої держави.

Список використаних джерел

1. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). Ф. 429 «Гронько Петро Тимофійович (12.07.1915–12.09.2011) – академік НАН України за спеціальністю «історія СРСР» (1978), віце-президент НАН України (1978–1979)». 904 од. зб.
2. Там само. Ф. 418 «Сохань Павло Степанович (18.11.1926–14.06.2013) – член-кореспондент НАН України за спеціальністю «всесвітня історія» (1985)». 451 од. зб.
3. Там само. Ф. 397 «Мельникова Ірина Миколаївна (24.10.1918–03.11.2010) – член-кореспондент НАН України за спеціальністю «історія соціалістичних країн» (1973)». 36 од. зб.
4. Там само. Ф. 420 «Лебедев Анатолій Олексійович (01.02.1931–28.03.2012) – учений-механік, академік НАН України за спеціальністю «механіка» (1988)». 266 од. зб.
5. Там само. Ф. 142 «Писаренко Георгій Степанович (12.11.1910–09.01.2011) – академік НАН України за спеціальністю «механіка, міцність у машинобудуванні» (1964), віце-президент АН УРСР (1970–1978)». 657 од. зб.
6. Там само. Ф. 366 «Рвачов Володимир Логвинович (21.10.1926–26.04.2005) – академік НАН України за спеціальністю «механіка» (1978)». 92 од. зб.
7. Там само. Ф. 290 «Кожевников Сергій Миколайович (23.09.1906–29.09.1988) – член-кореспондент АН УРСР за спеціальністю «механізація металургійного виробництва» (1951)». 518 од. зб.
8. Там само. Ф. 250 «Федоров Євген Павлович (26.06.1909–08.11.1986) – академік АН УРСР за спеціальністю «астрономія» (1969)». 333 од. зб.
9. Там само. Ф. 125 «Митропольський Юрій Олексійович (03.01.1917–14.06.2008) – академік НАН України за спеціальністю «математична фізика» (1961)». 519 од. зб.
10. Там само. Ф. 74 «Гіхман Йосип Ілліч (26.05.1918–30.07.1985) – член-кореспондент АН УРСР за спеціальністю «математика» (1965)». 7 од. зб.
11. Там само. Ф. 145 «Погорелов Олексій Васильович (03.03.1919–17.12.2002) – академік НАН України за спеціальністю «геометрія» (1961)». 18 од. зб.
12. Там само. Ф. 367 «Файнберг Яків Борисович (07.09.1918–07.03.2005) – академік НАН України за спеціальністю «теоретична радіофізика» (1979)». 24 од. зб.

13. Там само. Ф. 387 «Янсон Ігор Кіндратович (18.03.1938–26.07.2011) – академік НАН України за спеціальністю «електроніка» (1992)». 9 од. зб.
14. Там само. Ф. 400 «Воронцов Данило Семенович (24.12.1886–12.07.1965) – академік АН УРСР за спеціальністю «нормальна фізіологія» (1957)». 96 од. зб.
15. Там само. Ф. 399 «Серков Пилип Миколайович (09.10.1908–01.08.2011) – академік НАН України за спеціальністю «фізіологія, медицина» (1978)». 179 од. зб.
16. Там само. Ф. № 162 «Семененко Микола Пантелеймонович (16.11.1905–25.08.1996) – академік НАН України за спеціальністю «петрографія, рудні родовища» (1948)». 917 од. зб.
17. Там само. Ф. 325 «Таран-Жовнір Юрій Миколайович (26.06.1927–14.08.2003) – академік НАН України за спеціальністю «матеріалознавство, технологія металів» (1985)». 34 од. зб.
18. Там само. Ф. 348 «Безчасний Леонід Костянтинович (25.03.1937–26.07.2004) – член-кореспондент НАН України за спеціальністю «політична економія» (1988)». 25 од. зб.
19. Там само. Ф. 306 «Мелешкін Михайло Тимофійович (06.08.1918–29.05.1980) – член-кореспондент АН УРСР за спеціальністю «економіка» (1976)». 28 од. зб.
20. Там само. Ф. 240 «Хромов Павло Олексійович (15.10.1907–09.04.1987) – член-кореспондент за спеціальністю «економіка» (1939)». 10 од. зб.
21. Там само. Ф. 390 «Лук'яненко Микола Григорович (16.10.1947–22.07.2011) – член-кореспондент НАН України за спеціальністю «органічна хімія» (1992)». 27 од. зб.
22. Там само. Ф. 327 «Баранов Сергій Микитович (14.11.1918–23.06.2000) – член-кореспондент НАН України за спеціальністю «органічна хімія» (1965)». 30 од. зб.
23. Там само. Ф. 311 «Колесников Аркадій Георгійович (05.12.1907–04.03.1978) – академік АН УРСР за спеціальністю «фізика моря» (1967)». 41 од. зб.
24. Там само. Ф. 305 «Харитонов Олег Матвійович (06.04.1937–16.04.1998) – член-кореспондент НАН України за спеціальністю «геофізика» (1992)». 34 од. зб.
25. Там само. Ф. 444 «Ремесло Василь Миколайович (10.02.1907–04.09.1983) – селекціонер-рослинник, доктор сільськогосподарських наук (1964)». 131 од. зб.
26. Булгаков Ю. В., Шаповал А. І. Архівна спадщина академіка НАН України П. Т. Тронька : краєзнавчий аспект // Краєзнавство. 2015. № 3/4. С. 19–26.
27. Булгаков Ю. В. Джерельний потенціал архівної спадщини члена-кореспондента НАН України П. С. Соханя // Бібліотека. Наука. Комунікація: стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3–5 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 456–459.
28. Принь М. О., Принь О. В., Дегтярьов С. І. Correspondence Between the Academician Evgeny Fedorov and Tsou Yi-Hsin: Materials to the History of Latitude Investigations // Сумський історико-архівний журнал. 2015. № XXV. С. 33–41.
29. Принь М. О., Принь О. В., Дегтярьов С. І. The correspondence between S. M. Kozhevnikov and J. P. den Hartog as a source for the study of scientific collaboration between the mechanicians (to the 110th anniversary of Sergei Kozhevnikov's birth) // Сумський історико-архівний журнал. 2016. № XXVI. С. 24–37.

30. Старовойт С. В. Особовий архівний фонд академіка НАН України А. О. Лебедева в Інституті архівознавства НБУВ // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2016. Вип. 44. С. 650–659.

31. Шаповал А. І. Співпраця І. М. Мельниковою з чехословацькими вченими (за матеріалами Інституту архівознавства НБУВ) // Слов'язознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 трав. 2017 р.). Київ, 2017. С. 331–334.

32. Бойко Ю. О., Брязкало Т. В. Архівна спадщина академіка Георгія Степановича Писаренка. Київ, 2017. 382 с.

33. Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства ; авт. та упоряд. : С. В. Старовойт, А. І. Шаповал, Ю. В. Булгаков [та ін.] ; редкол. : Л. М. Яременко (відп. ред.) [та ін.]. Київ, 2017. 772 с.

References

1. Fond 429, 904 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

2. Fond 418, 451 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

3. Fond 397, 36 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

4. Fond 420, 266 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

5. Fond 142, 657 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

6. Fond 366, 92 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

7. Fond 290, 518 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

8. Fond 250, 333 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

9. Fond 125, 519 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

10. Fond 74, 7 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

11. Fond 145, 18 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

12. Fond 367, 24 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

13. Fond 387, 9 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

14. Fond 400, 96 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

15. Fond 399, 179 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

16. Fond 162, 917 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
17. Fond 325, 34 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
18. Fond 348, 25 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
19. Fond 306, 28 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
20. Fond 240, 10 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
21. Fond 390, 27 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
22. Fond 327, 30 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
23. Fond 311, 41 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
24. Fond 305, 34 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
25. Fond 444, 131 units. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
26. Bulhakov, Yu. V., Shapoval, A. I. (2015). *Arkhivna spadshchyna akademika NAN Ukrainy P. T. Tronka: kraieznavchyi aspekt* [Archival heritage of the academician of the National Academy of Sciences of Ukraine P. T. Tronko: local history aspect]. In *Kraieznavstvo* [Regional studies], No. 3/4, pp. 19–26. [In Ukrainian].
27. Bulhakov, Yu. V. (2017, October). *Dzherelnyi potentsial arkhivnoi spadshchyny chlena-korespondenta NAN Ukrainy P. S. Sokhania* [The source potential of the archival heritage of the Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine P. S. Sokhan]. In *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia* [Library. Science. Communication]: *Proceedings of the International Scientific conference* (pp. 456–459). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
28. Pryn, M. O., Pryn, O. V., Dehtiarov S. I. (2015). *Correspondence Between the Academician Evgeny Fedorov and Tsou Yi-Hsin: Materials to the History of Latitude Investigations*. In *Sumskiy istoriko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal], No. XXV, pp. 33–41. Sumy. [In English].
29. Pryn, M. O., Pryn, O. V., Dehtiarov S. I. (2016). *The correspondence between S. M. Kozhevnikov and J. P. den Hartog as a source for the study of scientific collaboration between the mechanics (to the 110th anniversary of Sergei Kozhevnikov's birth)*. In *Sumskiy istoriko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal], No. XXVI, pp. 24–37. Sumy. [In English].
30. Starovoit, S. V. (2016). *Osobovy arkhivnyi fond akademika NAN Ukrainy A. O. Lebedieva v Instytuti arkhivoznavstva NBUV* [Personal archival fond of the NAS of Ukraine academician A. O. Lebediev in the Institute of Archival Studies of VNLU]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific works of Vernadsky National Library of Ukraine], Vol. 44, pp. 650–659. Kyiv [In Ukrainian].

31. Shapoval, A. I. (2017, May). Spivpratsia I. M. Melnykovi z chekhoslovatskymy vchenymy (za materialamy Instytutu arkhivoznavstva NBUV) [Cooperation of I. Melnykova with Czechoslovak scientists (by documents of the Institute of Archival Studies of VNLU)]. In *Slovianoznavstvo i novi paradyhmy ta napriamy sotsiohumanitarnykh doslidzhen* [Slavic studies and new paradigms and directions of socio-humanitarian research]: *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 331–334). Kyiv. [In Ukrainian].

32. Boiko, Yu. O., Briazkalo, T. V. (2017). *Arkhivna spadshchyna akademika Heorhii Stepanovycha Pysarenka* [Archival heritage of academician Heorhii Stepanovych Pysarenko]. Kyiv. [In Ukrainian].

33. Starovoi, S. V., Shapoval, A. I., Bulhakov, Yu. V., et. al. (2017). *Osobovi arkhivni fondy vchenykh NAN Ukrainy v Instytuti arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho : putivnyk* [Personal archival funds of scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine at the Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine: guidebook] (L. M. Yaremenko, et al., Eds.). Kyiv. [In Ukrainian].

Svitlana Volodymyrivna Starovoi,
Candidate of Historical Sciences,
Head of the Archaeography Department,
Institute of Archival Studies,
Vernadsky National Library of Ukraine
e-mail: star-t@ukr.net

New sources on the history of science in the funds of the Institute of Archival Studies of VNLU

The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine deals with the issues of documentary history of the National Academy of Sciences of Ukraine and studies the processes of its archival fund formation. The Institute's activities are aimed at replenishing the fund with new documents. During 2015–2017, the staff of the Institute of Archival Studies of VNLU carried out significant scientific work on the formation of archival funds of prominent scientists as part of the archival fund of the National Academy of Sciences of Ukraine. As a result of this activity there are 35 personal archival funds, consisting of more than 39,000 scientifically substantiated documents. The documents have a wide variety of types and significant information potential for the study of the activities of the institutes of the National Academy of Sciences and other scientific and educational institutions of Ukraine, the development of scientific directions at the National Academy of Sciences of Ukraine, the involvement of specialists of academic institutions in the development of various economic and social projects. Available biographical documents and links between Ukrainian scientists and representatives of the scientific community of foreign countries are the basis for prosopographical research. This group of sources is attractive to a wide range of researchers in the field of special historical disciplines, as the documents present the logos of institutions, seals, watermarks on paper, a large number of letters and post stamps in greetings and correspondence. The new group of personal documents is a complete source for historical

research in general and directly for the study of the history of science, the development of its scientific directions, the reconstruction of the activities of the National Academy of Sciences of Ukraine, biographical research and of special historical disciplines.

Key words: archival fond, document, Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.

Светлана Владимировна Старовойт,

кандидат исторических наук,

заведующая отделом археографии

Института архивоведения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: star-t@ukr.net

Новые источники по истории науки в фондах Института архивоведения НБУВ

Институт архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского разрабатывает вопросы документальной истории Национальной академии наук Украины и изучает процессы формирования ее архивного фонда. На протяжении 2015–2017 гг. сотрудники Института архивоведения НБУВ проделали значительную научную работу в области формирования архивных фондов выдающихся ученых Украины как составной части архивного фонда НАН Украины. В результате этой деятельности было научно описано свыше 39-ти тысяч документов в составе 35 личных архивных фондов ученых. Их всесторонний анализ позволяет констатировать широкий видовой состав документов, значительный информационный потенциал в вопросах освещения деятельности учреждений НАН Украины и других научных и образовательных учреждений, исследования развития научных направлений в НАН Украины, привлечения академических специалистов к разработке различных экономических и общественных проектов. Наличие документов биографического характера, документов, освещающих связи украинских ученых с представителями научной общественности зарубежных стран, формируют почву для просопографических исследований. Наличие среди прочих документов с изображениями логотипов различных учреждений, печатей, водяных знаков на бумажной основе документа, значительного количества почтовых открыток и марок в поздравительной корреспонденции и переписке делает эту группу источников привлекательной для широкого круга исследователей в области специальных исторических дисциплин. Новый массив документов личного происхождения является полноценной источниковой базой для проведения исторических исследований в целом и непосредственно для изучения истории науки, развития ее научных направлений, реконструкции деятельности НАН Украины, исследований в области биографистики и ряда специальных исторических дисциплин.

Ключевые слова: архивный фонд, документ, Институт архивоведения НБУВ, НАН Украины.

*Стаття підготовлена 19 березня 2018 року;
подана до друку 26 квітня 2018 року.*

*Ольга Анатоліївна Вакульчук,
кандидат історичних наук,
завідувачка відділу пресознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського,
e-mail: o-vakulchuk@ukr.net*

БАГАТОТИРАЖНІ ГАЗЕТИ УКРАЇНИ: СТВОРЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ, ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ

Ідеться про специфічний вид періодичних видань – багатотиражні газети. Розглядаються можливості використання їх як історичного джерела, зокрема надається загальна характеристика багатотиражних газет, висвітлюються передумови їхнього виникнення, особливості розвитку і функціонування на тлі суспільно-політичних процесів в Україні в радянський період, аналізується тематика публікацій. Актуалізується питання щодо створення бібліографії багатотиражних газетних видань і, враховуючи сучасний стан розвитку бібліографії, – електронної бази даних.

Ключові слова: партійно-радянська преса, стінні газети, багатотиражні газети, робсількорівський рух, бібліографія газет.

Багатотиражні газети – група видань радянської преси, що виходили на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, навчальних закладах друкарським, літографським або іншими розмножувальними способами і відображали, здебільшого, трудову діяльність колективів. Багатотиражна преса як вид періодики – явище унікальне, «дзеркало» повсякденного життя, де зафіксовані всі тогочасні проблеми і події – від побутових до загально-політичних. Віддаючи належне періодичній пресі як засобу синхронного відбиття всіх значних явищ і подій життя, Артур Шопенгауер визначав газету як секундну стрілку історії. І якщо це стосується і т. зв. «великої» преси, то багатотиражна за своєю сутністю є послідовним літописом, що відбиває історію певного підприємства, установи, навчального закладу у фактах, документах, поглядах сучасників; у цьому полягає її особливість і унікальність. Багатотиражна преса вводить дослідника в проблеми галузі, що проявляються на рівні колективу, надає можливість вивчати її крізь призму функціонування одного конкретного підприємства, установи, а регулярність і частота виходу газети роблять можливим відслідковування процесів в їхніх генезі і розвитку. Однак не варто применшувати здатності багатотиражних газет відображати життя в найширшому діапазоні, адже на їхніх

сторінках публікувалися звіти органів управління, відбивалася загальна хроніка подій, порушувалися актуальні питання розвитку окремих галузей виробництва тощо. Слід зазначити, що багатотиражні газети випускалися не лише на промислових підприємствах великих міст, а й у провінції.

Хоча значення багатотиражної преси як інформативного джерела для вивчення історичної дійсності наукою вже доведено, цей феномен системно не досліджений, інформаційний потенціал багатотиражної преси не розкритий. Серед причин майже повної відсутності розробок цього виду періодичних видань – недооцінка їх науковцями, які студіюють «велику» пресу, відсутність методики вивчення «малої» преси, значний масив цих видань.

Більшість наукових розвідок, що висвітлюють різні аспекти буття багатотиражних газет, належить до радянських часів і є дослідженням партійно-радянської преси, де побіжно йдеться про багатотиражні газети як один з її видів. Серед авторів таких праць – В. Будніков, М. Дмитрієнко, А. Москаленко, О. Мукомела, В. Рубан, В. Солдатенко, Л. Суярко, Й. Цьох, Ю. Юров та ін.

Давно на часі створення бібліографії багатотиражних газет. Питання про необхідність укладання зведеного довідника реєстраційно-облікового типу на багатотиражні газети порушувалося ще в 60-х роках ХХ ст. в зв'язку із зацікавленістю науковців цим видом видань. Зазначимо, що в НБУВ зберігається велика колекція багатотиражних газет. Протягом останніх років співробітниками відділу газетних фондів (нині – відділ пресознавства) підготовлено й опубліковано серію каталогів газет України, що охоплюють період від 1917 р. до 1960 р. Усі каталоги включають багатотиражки, а до покажчика «Газети України 1956–1960 рр. у фондах НБУВ» увійшли й колгоспні газети, що свого часу стали по-справжньому масовими.

Термін «багатотиражна преса» виник значно пізніше самого явища. Перші друковані фабрично-заводські газети створювалися на основі поширених на початку 1920-х років стінних газет шляхом їхнього тиражування на гектографі. Стінна газета (стінгазета, стіннівка) – газета трудового, студентського, учнівського колективу, військового підрозділу, часто надрукована на друкарській машинці або написана від руки, яка вившувалася на стіні або спеціальному стенді і відображала основну діяльність певного колективу. Більшість з них пізніше стала багатотиражками, залишивши при цьому не лише ту саму назву, але й валову нумерацію. Наприклад, «Аго-прес»¹ (1929) – орган робітників та службовців Київської фабрики взуття, «Блискавка трамваю» – орган робітників та службовців Одеського трамваю.

---

¹ Заголовок газети походить від назви машини, що використовувалася у взуттєвій промисловості.

Вважається, що радянську традицію випуску стінгазет започатковано в Москві 28 жовтня 1918 р., коли вийшов перший номер газети РОСТА¹. В 1919 р. стінгазети з'явилися в Петербурзі, пізніше – в губерніях і повітових центрах. В Україні одна з перших стіннівок побачила світ на Полтавському паровозоремонтному заводі. Випускалися стінгазети з періодичністю 1–4 рази на місяць, готувалися редакційною колегією, обраною на загальних зборах колективу, йому ж (колективові) редколегія звітувала про свою роботу. Роль стінгазет у системі друку СРСР як знаряддя впливу на маси і як форми активності цих мас визначена резолюцією XIII з'їзду РКП(б) про завдання друку (травень 1924 р.), постановою Оргбюро ЦК РКП(б) «Про стінні газети» (грудень 1924 р.). В зазначеній постанові йдеться про керівництво, роль, зміст стінгазет, у тому числі сільських. Щодо тематики статей, то в згаданих документах прописано, що вона має бути безпосередньо пов'язана з діяльністю підприємства – виконанням виробничих завдань, інформуванням про технічні досягнення; в разі появи викривальних статей або статей про недоліки стінгазета має надати пропозиції щодо їхнього усунення; стінгазета на селі повинна висвітлювати питання покращення сільського господарства, кооперації, підвищення культурного рівня села, захисту селян від «куркулів»; обов'язковим є вміщення політичної інформації – «останніх новин». Зазначалося, що статті мають бути короткими і доступними масовому читачеві; керівництво роботою з підготовки стінної газети покладалося на партійні комітети.

У середині 1920-х років випуск стінгазет набув масового характеру. Кожне підприємство, цех, бригада, ВНЗ, школа, клуб, театр тощо мали свою стінну газету; із середини 1920-х років їхня кількість по всьому СРСР наближалася до 100 тисяч. Наприклад, лише в Харкові в цей період існувало 400 стіннівок, з них 90 – друкованих². Серед харківських стіннівок – «Красные крылья», «Клич комсомольца», «К посевной кампании», «До праці», «Доброхим» тощо. Стінгазети випускалися на підприємствах Києва («Будильник», «Жовтень», «Голота», «Київський ярмарок», «Красный конвоир»), Катеринослава («Воздухофлот», «За серп и молот», «В добрый путь!»), Одеси («Великий посев», «Красная гранка»), Єнакієвого («Голос петровца»), Кам'янка-Подільського («Голос праці»), Корсуня («Єднання»), Охтирки («Единый сельхозналог»), Пириятина («Знання і праця»), Ніжина («Воля і праця»), Житомира («Красный вестник»), Умані («Красный полиграфист») тощо.

Стінні газети перебували під постійною увагою й опікою з боку партійних органів, їм відводилася роль органів «широкої самодіяльності

¹ РОСТА – Российское телеграфное агентство.

² Перша з харківських щоденних стінних газет з'явилася на заводі «Серп і молот».

мас». Від самого початку КПРС розглядала стінні газети як важіль впливу на маси, важливу ділянку організаційної та ідеологічної роботи. В офіційних документах зазначалося: «партийные комитеты должны помогать, содействуя редакциям в организации семинариев для стенгазетчиков, бюро рецензий, выставок стенгазет и пр.» [11, с. 185].

Стінгазети виходили на промислових підприємствах і будівництвах, у колгоспах і радгоспах, військових частинах, наукових установах, театрах, ліспромгоспах, на залізничних станціях тощо; випускалися заводські і цехові, колгоспні і бригадні, факультетські, літературні, сатиричні газети; подекуди такі газети були щоденними. Вважалося, що стінгазети сприяють покращенню роботи підприємств, цехів, колгоспів, ВНЗ. На сторінках стіннівок велася кампанія проти прогулів, пияцтва, інших вад і недоліків, містилися огляди культмасової роботи. З розвитком стіннівок вони вже не обмежувалися висвітленням окремих фактів із життя певного підприємства чи установи. Поволі ці газети починали вмещувати матеріали ширшого змісту: раціоналізація та покращення виробництва, індустріалізація, державна позика тощо. Варто зазначити, що в 1920-х роках кількість стіннівок вже майже не піддавалася обліку – так багато їх було. В 1928 р., під час підготовки Всеукраїнської робсьількорівської наради, було зроблено спробу їх порахувати, проте ця спроба виявилася невдалою: «Досі не можна встановити точного числа стінгазет на Україні, бо загального, повного обліку не вдалося зробити» [2, арк. 132]. І донині полічити кількість цих газет, облікувати їх, скласти повну бібліографію практично неможливо.

Стінні і багатотиражні газети тісно пов'язані з робсьількорівським рухом¹ – надзвичайно поширеним явищем у СРСР. Ініціатором його створення був В. І. Ленін. Його настанови щодо необхідності організації мережі кореспондентів із міських, важливості дописів із заводів, майстерень, копалень прозвучали ще в 1919 р. Безпосередню участь у становленні і розвитку робсьількорівського руху брали Максим Горький, М. Калінін, Н. Крупська, В. Маяковський, М. Ульянова, в Україні – П. Постишев.

Основні форми і методи керівництва робсьількорівським рухом, заходи, спрямовані на зміцнення зв'язку робсьількорів із масами трудящих прописані в резолюції XIII з'їзду РКП(б) від 31 травня 1924 р. «Про пресу», постанові Оргбюро ЦК РКП(б) від 1 червня 1925 р. «О рабселькоровском движении», постанові ЦК ВКП(б) від 27 серпня 1926 р. «Об очередных задачах партии в области рабселькоровского движения», постанові ЦК ВКП(б) від 16 квітня 1931 р. «О перестройке рабселькоровского движе-

---

¹ Робсьількор – робітничо-селянський кореспондент.

ния», а також у постановах «Об улучшении руководства массовым движением рабочих и сельских корреспондентов советской печати» (1958), «О дальнейшем развитии общественных начал в советской печати и радио» (1960). Основний посыл названих документів зводився до закликів щодо зміцнення інституту робітничих кореспондентів, залучення до лав робітників широких мас робітників і селян, здійснення партійного керівництва роботою робітничих організацій, редакцій газет.

Методичну допомогу в професійному навчанні робітників здійснював журнал «Рабоче-крестьянский корреспондент»¹, хоча від самого початку ця робота не вимагала ні спеціальної освіти, ні навіть високого рівня грамотності: «Рабор начинает с того, что учится грамоте, учится писать и излагать свои мысли» [3, с. 3], «Не нужно смущаться тем, что заметка будет написана коряво... – мы учимся строить свою рабочую газету» [13, с. 5].

Партійне керівництво України задля навчання зростаючої армії робітників вважало за необхідне створити місцеві професійні видання. Так, 1927 р. в Харкові було засновано два журнали – «Робкор України» і «Сількор України», з 1929 р. їх об'єднано під спільною назвою «Робіткор»². Відділ преси ЦК КП(б)У і редакція журналу закликали до популяризації видання, його поширення читальнями, клубами, редколегіями газет, до висвітлення в ньому досвіду роботи робітничих організацій, гуртків, стінгазет тощо. Основне завдання журналу було визначене як роз'яснення азів журналістики кореспондентам-початківцям.

В Україні робітничий рух сформувався на Донбасі навколо Бахмутської (Артемівської) газети «Кочегарка» («Всероссийская кочегарка», «Всесоюзная кочегарка») в 1922 р.³ Є відомості, що основні засади руху почали складатися в Україні раніше – в 1920–1921 рр., коли проводилися дискусії навколо організаційних питань: обирати чи призначати робітників, хто має це робити, навчати робітників через гуртки «друзів газети» чи іншим чином. У 1921–1922 рр. робітники вже досить активно друкували свої матеріали в додатках до «Коммуниста», таких як, наприклад, «Рабочая Украина» (Харків, 1922), в газеті «Украинский гудок»/«Южный гудок» (Харків, 1921). Актуальні питання роботи робітничих організацій регулярно обговорювалися на сторінках газети «Коммунист».

Робітничий гурток, що сформувався навколо газети «Кочегарка», спочатку налічував 7 осіб, через кілька місяців – уже більш як 130, а в 1924 р. з газетою співпрацювали вже 1000 постійних робітників; відповідно,

¹ Журнал виходив із 1924 р. по 1990-ті роки в Москві з перервою в 1941–1957 рр.

² Із 1934 р. журнал виходив у Києві.

³ «Кочегарка» відома ще й тим, що при її редакції розпочало роботу літературне об'єднання пролетарських письменників Донбасу.

зростала кількість дописів з місць, збільшувалися наклади. В 1923 р. тираж газети становив 25 тис. прим., у 1924 р. – 28 тис., а в 1925 р. – майже 40 тис. «Кочегарка» друкувала матеріали всесоюзних і республіканських партійних з'їздів, з'їздів Рад; на сторінках газети обговорювалися проблеми села, велася роз'яснювальна робота щодо партійного керівництва на селі; широко висвітлювалося життя Донбасу – виробничі, технічні, побутові питання; щодня до редакції надходили понад 350 листів.

Лави робкорів постійно поповнювалися, і якщо в 1925 р. їхня кількість в Україні складала майже 25 тис., то наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років до армії робсількорів входили вже понад півмільйона осіб. Їхні дописи публікували численні на той час газети: 206 районних і міських і більш як 400 фабрично-заводських. «Велика радянська енциклопедія» зазначає, що делегати п'ятої Всесоюзної наради, що відбулася в лютому 1931 р., репрезентували тримільйонну армію робсількорів. Можна стверджувати, що частка учасників з України була чималою з огляду на те, що Україна за кількістю і типами друкованих видань посідала серед інших республік СРСР провідне місце. Отже, основною рисою, що характеризує робсількорівський рух як явище, є його масовість: «Наша печать потому и советская, что в ней участвуют массы через рабкоров. Рабкоровское движение – одна из форм советской демократии, реального приобщения масс к активному советскому строительству» [3, с. 3].

Дописи робсількорів часто були гострими і викривальними. В 1924 р. прокуратура УСРР вела слідство по 10 тис. справ за матеріалами робсількорів. Лише в Катеринославі в тому ж 1924 р. прокуратурою проведено розслідування за матеріалами 1105-ти робкорівських дописів, на підставі яких порушено 126 судових справ і накладено чимало адміністративних стягнень. Основними темами, які висвітлювали в своїх публікаціях робсількори, були такі: питання партійного і комсомольського життя; проблеми сільського господарства (землеустрій, хлібозаготівля, діяльність сільськогосподарських артільей); робота радянського апарату; благоустрій міст, діяльність райвиконкомів, органів міліції, сільрад, викриття злочинів; критика безгосподарності, медичне обслуговування, школи, побут тощо.

Зазначимо, що всі «гострі» матеріали торкалися, як правило, викриття бюрократії і бюрократів, неправомірних звільнень робітників із підприємств, питань марнотратства, відриву адміністрацій підприємств від мас тощо, але обходили болючі теми щодо загального становища суспільства в ці та подальші 1930-ті роки, а надто – катастрофічного стану, в якому опинилося українське селянство. Проте варто наголосити, що робсількорівський рух, навіть з огляду на всі політичні та ідеологічні особливості

історичного періоду, що розглядається, мав неабияке позитивне значення для тогочасного суспільства, принаймні його частини, – власне робількорів. Завдяки можливості стати кореспондентом газети, нехай і стінної, звичайні робітники і селяни опановували ази журналістики, підвищуючи свій освітній і культурний рівень.

Багатотиражні газети як суто радянський феномен з'явилися в 1922–1925 рр. Проте професійні газети, як-от: «Вестник труженников реки» – орган спілки трудівників Дніпровського комерційного флоту (Київ, 1919), «Вестник сахарной промышленности» – газета товариства цукрозаводчиків (Київ, 1917–1918), «Вечер» – видання акціонерного товариства видавничої справи (Київ, 1918), «Вісті Вінницького союзу споживчих товариств» (Вінниця, 1918), «Вісник УКРОСТА» – видання пересувного бюро агітпоїзда «Більшовик» (Синельникове, Лозова, 1920), існували й раніше – до і після 1917 р. Характерною ознакою періоду 1917–1920 рр. є поява нового типу газет, що виготовлялися і друкувалися на фронті, в пересувних редакціях і друкарнях. Майже кожна дивізія мала свій друкований орган, виходили бригадні й полкові газети, нерідко одноденні. Визначальні риси цих газет – короткі статті, просякнуті гаслами, воєнні повідомлення, що закликали до боротьби, героїчні репортажі, в цілому – гостре агітаційне спрямування матеріалів. Політвідділи частин і з'єднань Червоної армії часто видавали свої газети спільно з місцевими партійними і радянськими органами. Так, «Червону правду» видавав політвідділ 1-ї Кінної армії разом з партійними і радянськими організаціями; газета «Шлях червоноармійця» була органом політвідділу 44-ї дивізії М. Щорса тощо.

На початку 1920-х років і до 1925 р. на території України виходило чимало різноманітних бюлетенів, одноденних і стінних газет різного спрямування і тематики. Це були, наприклад: «Бюллетень лесной торговли Украины», «Бюллетень Одесской товарной биржи», «Бюллетень 7-го губернского продсовещания»; одноденні «Долой взятку!», «Донбасс на страже», «За освіту», «Красноармейская грамота», «Металлист», «Молодой печатник», «На варті»; стінні «Біднота», «Боротьба за врожай», «Воздухофлот», «Голос свинца», «До праці», «Робітничо-селянська змичка» тощо.

Багатотиражна преса позиціонувалась як засіб колективної пропаганди, агітації та організації. Люди, які працювали на підприємствах та в установах, навчалися у ВНЗ, були зобов'язані читати не тільки центральні газети типу «Правди», але й «своє» видання. Багатотиражні газети об'єднував курс на висвітлення визначеної тематики в публікаціях: трудові успіхи і досягнення країни та республіки, трудові успіхи й звершення окремого підприємства, установи. Основне призначення – мотивація до праці, створення в колективі настрою трудового пориву, ентузіазму, почуття єдності.

Всебічно підтримувана компартією багатотиражна преса від самого початку мала найсприятливіші умови для свого розвитку; її популярність і авторитет зростали з року в рік. На XII з'їзді РКП(б), що відбувся в квітні 1923 р., одним із питань, що розглядалися, були багатотиражні газети: «Как на новое явление в области партийно-советской печати, наряду с рабочими корреспондентами, следует указать на фабрично-заводские газеты, которые в центре начинают играть заметную роль. Газеты эти являются продуктом творчества передовых пролетариев» [5, с. 271]. Про підтримку багатотиражної преси свідчать і матеріали наступного, XIII, з'їзду компартії¹: «Фабрично-заводские газеты играют уже большую роль в области улучшения производства, правильной его постановки и строительства нового быта, в борьбе с неграмотностью и религиозными предрассудками» [5, с. 307].

Стрімкий розвиток «низової» преси, що включала в себе районні, фабрично-заводські, колгоспні газети, а також видання місцевих відомств, розпочався в другій половині 1920-х років, коли пріоритетними завданнями економіки було визначено індустріалізацію і колективізацію. Ці газети, будучи, як і вся тогочасна радянська преса, знаряддям пропаганди, конкретизували її через місцеві умови, задачі, приклади. Розвиток багатотиражної преси відбувався за ініціативою і під контролем місцевих партійних органів. Відкриття відомчих газет заохочувалося, парторганізації підприємств, де планувався випуск газет, мали забезпечувати їх кадрами і щоденно керувати ними. Редактори таких газет висувалися парторганізаціями підприємств і затверджувалися міським комітетом КП(б)У. На засіданнях бюро обласного і міського комітетів партії затверджувалися плани тиражів і приймалися рішення щодо покращення випуску газет. Творча робота редакцій обговорювалася на засіданнях комітетів КП(б)У, після чого з'являлися спеціальні постанови про «покращення роботи, усунення недоліків», викриття «опортуністів» тощо.

Багатотиражні газети набули особливого значення наприкінці 1920-х років. Найбільше їх виходило в промислових центрах – Харкові, Краматорську, Єнакієвому, Макіївці, Дніпропетровську; накладі – від 2000 до 15 000 примірників. Газети «Генератор», «Харьковский паровозник» (Харків), «Домна», «Лева» (Макіївка), «Петровець» (Дніпропетровськ) та інші виходили за межі внутрішніх заводських справ і висвітлювали на своїх сторінках господарські та побутові питання міста і навколишніх сіл. На підтвердження тези про масове розгортання мережі багатотиражних газет наприкінці 1920-х років наведемо такий приклад: лише в пер-

---

¹ З'їзд відбувся у травні 1924 р.

шому кварталі 1929 р. вийшло 110 багатотиражних газет разовим тиражем 247 330 примірників, загальний тираж за квартал склав 1 106 830. У той самий період вийшло 125 стіннівок із разовим тиражем 283 430 примірників і загальним тиражем за квартал — 1 192 230. У ЦДАВО зберігається документ, де зазначено, що в 1929 р. виходили газети друкарів, будівельників, хіміків, комунальників, гірників, транспортників, текстильників, деревообробників, цукровиків, металургів, медиків, радторгслужбовців, працівників харчової промисловості, а також газети виборчкомів, виправно-трудоустанов, профспілки працівників освіти, ВНЗ, шкільні, військові, кооперативні тощо. Більшість із цих газет – російськомовні (61 проти 48 україномовних, одна газета – «іншими мовами»). Щодо стіннівок, то з 66 з 125-ти виходили російською і 58 – українською, ще одна – «іншими мовами» [1, арк. 7].

На початку 1930-х років багатотиражки затвердились як масовий вид преси. Так, у 1933 р. в СРСР виходило понад 2 700 фабрично-заводських газет, значну частину яких становили газети новобудов п'ятирічки, такі як, наприклад, «Днепрострой» (Запоріжжя). Загалом в Українській СРР у роки перших п'ятирічок з'явилося 12 промислових об'єктів¹ – 7 новобудов і 5 капітально реконструйованих. Серед новобудов – металургійні гіганти Азовсталь, Запоріжсталь, Криворіжсталь, а також Харківські тракторний, верстатобудівний, турбогенераторний заводи і завод «Серп і молот», Дніпрогес; докорінної реконструкції зазнали Луганський паровозобудівний завод і металургійні заводи в Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську (Алчевську), Макіївці, суднобудівний завод «Ленінська кузня» в Києві. Багатотиражна преса, всебічно підтримувана компартією, здійснила чималий внесок у створення і розбудову соціалістичної індустрії та сільського господарства, розгортання соцзмагання на підприємствах та на селі. Деякі багатотиражки навіть відзначалися державними нагородами. Так, у 1932 р. газета сталінградських тракторобудівників отримала орден Леніна.

У цей час широко практикувалася робота виїзних редакцій «великих» газет на об'єктах народного господарства, зокрема на ударних будовах, у селах. Редакції таких газет призначалися окружними комітетами компартії, адже мали відігравати важливу агітаційну роль у процесі індустріалізації і колективізації. Наприклад, газета «Пролетарська правда»² – орган Київського обласного і міського комітетів КП(б)У, обласної та міської рад депутатів – лише в 1930-х роках мала понад 160 додатків, котрі

¹ Загалом у СРСР у ці роки налічувалося 35 таких об'єктів.

² Заснована 1921 р.

були багатотиражними газетами; їхні матеріали готувалися на місцях виїзними редакціями; частина цих газет має свою нумерацію, інші – лише дату виходу. Так, протягом 1930–1935 рр. друкувалися спеціальні випуски виїзної редакції газети на підприємствах і в установах Києва та області: «Пролетарська правда» на заводі «Більшовик», «Пролетарська правда» на водоканалі, «Пролетарська правда» в с. Княжичах». «Пролетарська правда» мала чималу кількість одноразових газет і бюлетенів типу: «Пролетарська правда» за організаційно-господарче зміцнення колгоспів»: однораз. бюл. «П. п.» та облземуправління, «Пролетарська правда»/«За соціалістичну перемогу»/«Ударник»: одnodен. газета конвеєра преси на Жмеринському залізничному вузлі тощо.

Одним із напрямів роботи, що характеризує всі багатотиражні газети, є зворотний зв'язок із читачами через листування. Видова особливість цих видань як історичного джерела полягає в специфіці суб'єктно-об'єктних відносин автора/творця газети і читача, що розкривається, зокрема, й через зазначений вид комунікації. Варто підкреслити, що значна частина листів ініціювалася «зверху» – партійними комітетами, але певна їх кількість все ж надходила від безпосередніх читачів.

Становлення і розвиток багатотиражних газет як важливої складової в структурі радянської преси тісно пов'язані з компартійними рішеннями. Так, перші офіційні документи щодо низової преси з'явилися на початку 1930-х років: у січні 1931 р. – постанова ЦК ВКП(б) «О сельской районной и низовой печати», в серпні 1932 р. – постанова ЦК ВКП(б) «О фабрично-заводской печати», в липні 1933 р. – постанова «О работе политотделов МТС, о колхозной ячейке и о взаимоотношениях политотделов и райкомов», в якій декілька пунктів було присвячено газетам політвідділів МТС. В одному з пунктів, зокрема, зазначалося: «Організувати протягом 1933 р. в кожному політвідділі МТС по невеликій загальнодоступній газеті і ввести до штату політвідділу посаду редактора газети; організувати протягом 2–3 місяців при кожному політвідділі МТС книжково-газетний кіоск» [7, с. 187]. У 1934 р. частина газет політвідділів МТС перетворилася на районні, інші залишилися багатотиражками МТС та радгоспів.

У період Другої світової війни фабрично-заводські багатотиражки продовжували виходити. До їхнього числа належали, наприклад: «Коминтерновец» – газета Харківського паротягобудівного заводу, «Темп» – газета Харківського тракторного заводу, «Коммунар» – газета Миколаївського суднобудівного заводу ім. 61 комунара, «Ленинец» – Горлівська газета шахтного комітету і управління шахти ім. Леніна, Криворізька шахтна газета «Червоний гірник», Дніпродзержинська газета «Энергетик» тощо. В 1941 р. ЦК ВКП(б) прийняв рішення «О фабрично-заводских газетах».

Документ закликав перебудувати роботу фабрично-заводських газет так, щоб кожен номер був присвячений справам конкретного підприємства, яке видає газету, а не передруковував матеріали з обласних, міських і районних газет. Було запропоновано також скоротити штати, залишивши в редакції одного платного співробітника – відповідального секретаря, створити редколегії з трьох–п’яти осіб, склад яких мав затверджувати районний або міський комітет ЦК ВКП(б); встановлювалася й періодичність виходу фабрично-заводських газет – один раз на тиждень; центральні, республіканські, міські, галузеві газети повинні були систематично розміщувати на своїх сторінках огляди фабрично-заводських газет.

У роки війни видавалися газети підпільних обкомів партії, обласних штабів партизанського руху, партизанських загонів і з’єднань, численні листівки. Масовий їхній вихід розпочався з листопада 1942 р., коли ЦК КП(б)У та Український штаб партизанського руху¹ (УШПР) долучилися до процесу допомоги партизанським угрупованням в організації самостійного підпільного друку. Партизани України отримали 84 портативні друкарні, чималу кількість паперу та інших матеріалів для налагодження випуску газет і листівок; до партизанських загонів було відряджено 15 редакторів та фахівців із друкарської справи. Газети і листівки друкувалися в партизанських з’єднаннях О. Федорова (Чернігівське з’єднання партизанських загонів), С. Ковпака (Сумське з’єднання), О. Сабурова (Житомирське з’єднання), І. Шитова (Тернопільське з’єднання) та ін.

У довідці ЦК КП(б)У про видання підпільних і партизанських газет на окупованій території республіки (грудень 1942 р.), підписаній завідділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. Литвином, зазначається, що на той час їх виходило не менше дев’яти, серед них: «Партизан України», «Красный партизан», «Комуніст»/«Радянська Україна», «Більшовик», «Червоне Полісся»; регулярно видавалися стіннівки і бойові листки. Так, у чотирьох підрозділах загону Олексія Федорова виходили стінні газети під загальною назвою «За Родину»; загалом у його загоні видавалося 14 стіннівок і бойових листків. Деякі загони систематично друкували великими тиражами «Інформаційні листки», де розміщували повідомлення «Совинформбюро»² і телеграми про найважливіші події в СРСР та інших країнах. За даними В. І. Смірної – старшого наукового співробітника меморіального комплексу «Національний музей історії України в Другій світовій війні», в музеї зберігається майже повна колекція газет, що

¹ Створений у травні 1942 р.

² «Совинформбюро» – інформаційно-пропагандистське відомство в СРСР, створене при РНК СРСР 24 червня 1941 р. В політико-ідеологічному відношенні воно знаходилося у віданні безпосередньо ЦК ВКП(б).

видавалися в українських радянських партизанських формуваннях, усього 33 назви. Повна колекція, що складається з газет, у тому числі стіннівок, бойових листків та листівок українських радянських партизанських формувань і підпільних організацій періоду окупації, складає 462 найменування. Навіть завдяки побіжному огляду зазначених видань можна дійти висновку про вражаючі масштаби пропагандистсько-агітаційної діяльності українських партизанів і підпільників у роки війни. Варто зазначити, що велика кількість «низової» партизанської преси зі зрозумілих причин втрачена назавжди.

У червні 1956 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про порядок дозволу на видання багатотиражних газет та про зміни назв місцевих газет». Важливим є той факт, що цією постановою центральним комітетам союзних республік надавалося право самостійно, без рішень ЦК КПРС, а лише за узгодженням із відповідними міністерствами і відомствами, котрі фінансували газети і забезпечували їх папером, вирішувати питання про видання багатотиражок на підприємствах, будовах, у ВНЗ тощо. Проте зазначалося, що видавати газети дозволяється лише тим установам, де кількість працюючих є не меншою за дві тисячі. Загалом у період з 1950 р. по 1960 р. значно зросла кількість фабрично-заводських, будівельних, шахтних та інших багатотиражок. Якщо в 1950 р. їх виходило 305, то в 1960 – вже 482.

З 1956 р. розпочався масовий вихід колгоспних газет, а Книжкова палата УРСР саме з цього року почала їх фіксувати. Лише в УРСР за два останні місяці 1956 р. і в 1957 р. з'явилися 600 газет даного типу. Ці періодичні видання на той час були одним із найдоступніших засобів масової інформації і дієвим інструментом впливу на політичну і трудову активність селян. Колгоспні газети писали про успіхи сільського господарства, передовиків виробництва, переможців соцзмагань, викривали недоліки, засуджували порушників трудової і партійної дисципліни. Редакторами, як правило, були секретарі первинних компартійних осередків. Переважна більшість цих видань друкувалася українською мовою. За даними Книжкової палати УРСР, протягом 1956–1960 рр. вийшло 8 084 колгоспні газети.

Для випуску багатотиражної газети було необхідним отримання цензурного дозволу. Відомо, що в пресі існувала жорстка цензура щодо відхилень і «помилوک» ідейно-політичного характеру, військових, економічних «секретів», катастроф і нещасних випадків, існування виправно-трудова таборів, професійних захворювань тощо. Крім того, деякі газети підпадали під цензурні обмеження через те, що виходили на оборонних заводах, отже, розкривали «таємницю» існування цих заводів. Питання про можливість видання газет засекречених заводів вирішувалося на рівні КДБ і

Ради Міністрів УРСР. На межі 1920–1930-х років уся преса Радянської України, разом із багатотиражними виданнями, підпорядковується і стає підконтрольною командно-адміністративній системі. Всім періодичним виданням належало пропагувати державну ідеологію. «Низова» преса відіграла роль засобу офіційної пропаганди і агітації, формування масової свідомості, хоча, з іншого боку, вона була трибуною для тисяч радянських громадян. Ступінь правдивості відображення дійсності залежав і від самої газети, професійного рівня, відповідальності і позиції керівництва та всіх, хто випускав конкретну газету.

Багатотиражна преса є змістовним комплексом з історії як окремих підприємств, відомств, установ, ВНЗ, колгоспів тощо, так і промисловості, сільського господарства, освіти загалом, адже є їхнім «зрізом». Багатотиражні газети – це синхронні історичні джерела, специфіка яких полягає в тому, що виникли вони в період здійснення певних подій і процесів, а в подальшому не зазнавали жодних змін.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України. Ф. 555. Оп. 1. Спр. 125.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2699.
3. Всеукраинское совещание редакторов // Коммунист. Киев, 1925. 5 февраля.
4. Каганов Ю. О. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950–1985 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету, 2014. Вип. 38. С. 219–224.
5. О партийной и советской печати : сб. документов и материалов. Москва : Правда, 1954. 691 с.
6. О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Москва, 1972. 635 с.
7. Періодичні видання УРСР 1917–1960. Газети. Розділ другий : обласні, міські та районні газети : бібліограф. довід. Харків : ред.-вид. відділ КП УРСР, 1965. 575 с.
8. Преса Української РСР 1918–1975 : наук.-стат. довід. Харків, 1976. 222 с.
9. Преса Української РСР 1918–1980 : стат. довід. Харків, 1981. 217 с.
10. Рубан В. А. Становлення української радянської преси (1917–1925 рр.). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1963. 195 с.
11. Советская печать в документах. Москва : Госполитиздат, 1961. 560 с.
12. Шпакович К. В. Культурно-освітній розвиток УСРР 1920-х рр. (за матеріалами харківської періодики) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016. 20 с.
13. Юров Ю. Твоя заводская газета. Москва : Гос. изд-во полит. л-ры, 1960. 117 с.

References

1. Fund 555, Inventory 1, Unit 125. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Fund 1, Inventory 20, Unit 2699. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

3. Vseukrainskoe soveshchanie redaktorov [All-Ukrainian conference of editors]. (1925, February 5). In *Kommunist* [Communist]. Kyiv. [In Russian].
4. Kahanov, Yu. O. (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti v Ukraini (1950–1985 rr.) [Soviet press and construction of mass public consciousness in Ukraine (1950–1985)]. In *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizhko Natsionalnoho universytetu* [Scientific works of Historical Faculty of Zaporizhzhia National University], Is. 38, pp. 219–224. [In Ukrainian].
5. *O partiinoy i sovetckoy pechati: sbornik dokumentov i materialov* [About party and Soviet printed media: collection of documents and materials]. (1954). Moscow: Pravda. [In Russian].
6. *O partiinoy i sovetckoy pechati, radioveshchaniy i televidenii* [About party and Soviet printed media, radio and television]. (1972). Moscow. [In Russian].
7. *Periodychni vydannia URSR 1917–1960. Hazety. Rozdil druhyi: oblasni, miski ta raionni hazety: bibliografichnyi dovidnyk* [UkrSSR periodicals of 1917–1960. Newspapers. Chapter 2: regional, city and district newspapers: bibliographic guide]. (1965). Kharkiv: Editorial and Publishing Department of the Communist Party of UkrSSR. [In Ukrainian].
8. *Presa Ukrainskoi RSR 1918–1975: naukovo-statystychnyi dovidnyk* [UkrSSR press of 1918–1975: scientific and statistical guide]. (1976). Kharkiv. [In Ukrainian].
9. *Presa Ukrainskoi RSR 1918–1980: statystychnyi dovidnyk* [UkrSSR press of 1918–1980: statistical guide]. (1981). Kharkiv. [In Ukrainian].
10. Ruban, V. A. (1963). *Stanovlennia ukrainskoi radianskoi presy (1917–1925)* [The formation of the Ukrainian Soviet press (1917–1925)]. Kyiv: Publishing House of the University of Kyiv. Kyiv. [In Ukrainian].
11. *Sovetskaia pechat v dokumentakh* [Soviet printed media in documents]. (1961). Moscow: State Printing House of Political Literature. [In Russian].
12. Shpakovych, K. V. (2016). *Kulturno-osvitnii rozvytok USRR 1920-kh rr. (za materialamy Kharkivskoi periodyky)* [Cultural and educational development of UkrSSR in the 1920s (based on the materials of Kharkiv periodicals): extended abstract of Ph.D. dissertation]. Kyiv. [In Ukrainian].
13. Yurov, Yu. (1960). *Tvoia zavodskaia gazeta* [Your factory newspaper]. Moscow: State Printing House of Political Literature. [In Russian].

Olha Anatoliivna Vakulchuk,
Candidate of Historical Sciences,
Head of the Press Studies Department,
Vernadsky National Library of Ukraine
e-mail: o-vakulchuk@ukr.net

Mass-circulation Ukrainian newspapers: creation, functioning, characteristic features

The article deals with the mass-circulation Ukrainian newspapers – a specific type of periodicals typical for the Soviet period of the history of the country. Even though the science has already proved the importance of mass-circulation press as a source for studying historical reality, this phenomenon has not yet been systematically studied;

the information potential of the mass-circulation newspapers is not covered. It has long been necessary to create a bibliography of mass-circulation newspapers, including an electronic database.

The first printed factory newspapers were created based on wall newspapers popular in the 1920s by means of replicating them. The majority of wall newspapers later turned into mass-circulation newspapers, while retaining not only the name, but also the gross numbering. Wall and mass-circulation newspapers are closely linked with the activities of worker and peasant correspondents – a widespread phenomenon in the USSR.

Mass-circulation newspapers as a Soviet phenomenon appeared in 1922–1925 and were positioned as a means of collective propaganda, agitation and organization. The main subject of publications is labor achievements and achievements of the country and the republic, individual enterprises, organizations, collective farms; the main purpose is to motivate to work, create the mood of labor impulse, enthusiasm and unity in the team. Being comprehensively supported by the Communist Party the mass-circulation press from the very beginning had favorable conditions for its existence. The rapid development of the “grassroots” press comes in the second half of the 1920s, when industrialization and collectivization became the priority tasks of the economy. In the early 1930s the mass-circulation newspapers became a mass type of media.

The mass-circulation press is an important information source for studying the history of individual enterprises, institutions, departments, universities, collective farms, as well as industry, agriculture and education in general.

Key words: Soviet press, wall and mass-circulation newspapers, movement of worker and peasant correspondents, bibliography of newspapers.

Ольга Анатольевна Вакульчук,

кандидат исторических наук,

заведующая отделом прессоведения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: o-vakulchuk@ukr.net

Многотиражные газеты Украины: возникновение, бытование, характерные особенности

В статье рассматриваются многотиражные газеты Украины как специфический вид периодических изданий, характерных для советского периода истории страны. Хотя значение многотиражной прессы как источника для изучения исторической действительности наукой уже доказано, этот феномен системно не изучен, информационный потенциал многотиражных газет не раскрыт. Давно назрела необходимость создания библиографии многотиражных газет, в т. ч. электронной базы данных.

Первые печатные фабрично-заводские газеты создавались на основе популярных в 1920-е годы стеновых газет путем их тиражирования. Большая часть стеногазет позже превратилась в многотиражки, сохранив при этом не только название, но и валовую нумерацию. Стеновые и многотиражные газеты тесно связаны с деятельностью рабоче-крестьянских корреспондентов – широко распространенным в СССР явлением.

Многотиражные газеты как советский феномен появились в 1922–1925 гг. и позиционировались как средство коллективной пропаганды, агитации и организации. Основная тематика публикаций – трудовые успехи и достижения страны и республики, отдельных предприятий, организаций, колхозов; основное предназначение – мотивация к труду, создание в коллективе настроения трудового порыва, энтузиазма, единства. Всесторонне поддерживаемая компартией, многотиражная пресса с самого начала имела благоприятные условия для своего существования. Стремительное развитие «низовой» прессы приходится на вторую половину 1920-х годов, когда приоритетными задачами экономики признаны были индустриализация и коллективизация. В начале 1930-х годов многотиражки утвердились как массовый вид прессы.

Многотиражная пресса является важным информационным источником для изучения истории отдельных предприятий, учреждений, ведомств, ВУЗов, колхозов, а также промышленности, сельского хозяйства и образования в целом.

Ключевые слова: советская пресса, стенные и многотиражные газеты, рабселькоровское движение, библиография газет.

*Стаття підготовлена 14 березня 2018 року;
подана до друку 27 квітня 2018 року.*

УДК 821.161.2Шев.09"193":[930.253:027.54(477-25)]

*Оксана Іванівна Вербіцька,
кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник
відділу історії академічної науки
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: xenaver2@gmail.com*

РОЗВИТОК ШЕВЧЕНКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ В 1930-х роках (ЗА ДОКУМЕНТАМИ АРХІВНОГО ФОНДУ НАН УКРАЇНИ)

Надано загальну характеристику документальних ресурсів Архівного фонду НАН України в галузі шевченкознавства як національної наукової школи в 1930-х роках. До опрацювання теми залучено документи центральних державних архівів України, архіву Президії НАН України, Інституту архівознавства НБУВ, архів НБУВ. Детально досліджені звітні документи АН УРСР зазначеного періоду, що дозволило поетапно висвітлити процеси роботи над окремими науководослідними темами та з підготовки наукових видань в академічних установах.

Ключові слова: документальні джерела, шевченкознавство 1930-х років, історія НАН України, ювілеї Т. Г. Шевченка.

Документальний комплекс з шевченкознавства, що міститься в Архівному фонді НАН України, є важливим за змістом та значним за обсягом інформаційним ресурсом з історії розвитку шевченкіани в системі вітчизняної Академії наук. Його окремі частини зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Центрального державного історичного архіву України, в архівах установ НАН України (у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділі фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка), в особових фондах визначних учених НАН України Інституту архівознавства та Інституту рукопису НБУВ, у фондах архіву Президії НАН України. Документи з історії шевченкознавчих досліджень у 1930-х роках належать до різних типів – це постанови вищих органів влади та управління в державі,

листування керівників ВУАН/АН УРСР з ЦК КП(б)У, державними відомствами, інформація про відзначення шевченківських свят, діловодні документи Ради/Президії ВУАН/АН УРСР, звітні документи Академії наук, які частково були опубліковані в періодичних наукових виданнях, окремі повідомлення про діяльність АН у пресі тощо. Досі джерельно-інформаційний потенціал цих ресурсів не став предметом комплексного наукового дослідження, хоча має важливе й актуальне значення для вивчення шевченкознавства в Україні в ХХ ст.

На сьогодні значну роботу з публікації документальної спадщини з історії НАН України та розробку наукових ресурсів у цій галузі здійснює Інститут архівознавства НБУВ [1]. Аналіз впливу державно-партійних органів на розвиток шевченкознавства в країні здійснений у публікації В. В. Антоненко і Л. В. Батрак, виконаній на документах про Т. Г. Шевченка з фондів ЦДАГО України [2; с. 37–51]. Ґрунтовні джерелознавчі розвідки Г. В. Карпінчук, В. І. Кацай, О. В. Меленчук присвячені діяльності окремих учених-шевченкознавців НАН України цього періоду. І. О. Ходак дослідила розробку науковцями мистецької спадщини Кобзаря в процесі створення восьмого тому повного зібрання його творів [3; с. 67–104.]. Питанню репресій українських учених у 1930-х роках присвятили свої розвідки Т. В. Галицька та В. І. Пристайко. С. І. Білокінь опублікував серію праць стосовно доробку та долі шевченкознавців України за доби гегемонії партійної влади¹. В. І. Варенікова досліджувала генезу шевченкознавчих досліджень ХІХ – першої третини ХХ ст. У розділі «Шевченкознавство» наукового видання «Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 1926–2001. Сторінки історії» (Київ, 2003; автори – І. Д. Бажинов, Л. С. Генералюк, В. П. Мовчанюк, М. М. Павлюк, В. Л. Смілянська, Н. П. Чамата) представлено історію розвитку шевченкознавчих досліджень у цій установі.

Отож запропонований нами історіографічний огляд засвідчив відсутність системного комплексного дослідження архівних ресурсів України як джерела з історії розвитку шевченкознавства в 30-х роках ХХ ст. Об'єктом вивчення досі були переважно лише аспекти науково-дослідної діяльності установ НАН України або літературознавчі та мистецтвознавчі дослідження окремих учених. У запропонованій нами статті здійснено спробу комплексно дослідити документальні ресурси АФ НАН України з історії шевченкознавства як національної наукової школи.

Як відомо, на 1930-ті роки припав апогей ідеологічного тиску партійно-державної влади на українську культуру, науку та освіту. За сфа-

¹ Маються на увазі праці С. І. Білокіня: «Большевики й академічний Шевченко», «Большевизм і шевченкознавство», «Репресовані шевченкознавці», «Володимир Міяковський» та інші, опубліковані в електронній формі на особистому веб-сайті вченого. Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name>.

брикованим судовим процесом «Союзу визволення України» (1929–1930) до кримінальної відповідальності було притягнуто 45-х осіб, половина з яких працювала в системі ВУАН. Після цього репресивного акту діяльність ВУАН постійно обговорювалася на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У; рішення, прийняті на них, призводили до радикальних змін у роботі Академії, її структурі, навіть стосувались обрання членів та керівництва установи. Так, про пряме втручання в діяльність Академії свідчать, зокрема: постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про Академію наук» від 22 листопада 1929 р., якою було ухвалено змінити склад Президії ВУАН та бюро партійної фракції; пропозиція НКО УСРР про організацію, спільно із партійною фракцією Президії ВУАН, чистки апарату Академії; постанова від 28 січня 1931 р. з ухвалою розширити кількість членів Президії ВУАН до семи осіб і з обговоренням переведення ВУАН до м. Харкова [4; спр. 7, арк. 93–93 зв., 163–163 зв., спр. 8, арк. 25–25 зв.] та ін. Планувалося скласти для Академії новий статут і здійснювати подальше наближення роботи ВУАН до актуальних потреб соціалістичного будівництва [5; арк. 57–61 зв.]. Подальшим кроком стала постанова РНК УСРР від 22 липня 1930 р., якою було реорганізовано мережу науково-дослідних установ, затверджено створення єдиного державного плану підготовки кадрів для проведення реконструкції народного господарства, а також задекларовано заходи щодо поліпшення якості підготовки кадрів – шляхом відбору останніх «за соціальним станом та партійністю» [6; арк. 220–224]. Отож у документах ВУАН зустрічаються згадки про те, що до аспірантури вступали навіть особи, які не мали вищої освіти, проте дотримувалися «партійної лінії».

Шевченкознавчі студії на початку 1930-х років в Академії наук майже згасли – практично припинилася робота над літературознавчими дослідженнями творчості Кобзаря через арешт і заслання акад. С. О. Єфремова, який здійснював керівництво і сам багато працював над підготовкою до видання III і IV томів повного зібрання творів Т. Г. Шевченка в десяти томах, а також брав участь в опрацюванні наукових матеріалів до VII тому художньої спадщини Т. Г. Шевченка (пізніше цей том став т. VIII). Акад. О. П. Новицький, Ф. Л. Ернст, М. М. Новицький та інші науковці ще продовжували роботу над дослідженням художньої творчості Т. Г. Шевченка, зокрема в межах роботи Кабінету мистецтвознавства ВУАН та в харківському Інституті Тараса Шевченка, проте вони також опинилися під ударом.

У документах ВУАН початку 1930-х років знаходимо лише поодинокі згадки про дослідження творчості Т. Г. Шевченка. Так, у складеній у жовтні 1930 р. пояснювальній записці до перспективного п'ятирічного плану Соціально-економічного відділу ВУАН, до якого увійшли всі гуманітарні установи ВУАН після її реорганізації, розробка шевченківської

науково-дослідної тематики присутня лише в межах роботи Комісії для вивчення та видавання пам'яток новітнього письменства, де зазначається, що «буде виготовлено до друку академічні видання тт. I, II та VIII творів Т. Шевченка». Примітно, що тут ідеться саме про ті номери томів, які вже були підготовлені за участі С. О. Єфремова [8, арк. 171–179]. Одним рядком подібні відомості подано в доповіді про діяльність ВУАН, направленої Президією ВУАН до Президії Центрального виконавчого комітету СРСР (від 19 квітня 1932 р.): «Начата большая работа над академическим изданием сочинений Т. Г. Шевченко» [9; арк. 20]. Повідомлення про початок великої роботи «коло академічного видання творів [Т. Г.] Шевченка» було опубліковано й у квітневому номері 1932 р. офіційних академічних «Вістей ВУАН» [10; с. 11–28]. По суті, окрім інформації про власне факт роботи більше нічого не повідомлялося. Видається, ці студії в умовах перебудови діяльності та структури Академії проводилися переважно над текстологічною частиною, без глибоких наукових розвідок – літературних, лінгвістичних, історичних тощо, та ще над опрацюванням мистецьких творів Т. Г. Шевченка. Кафедра історії українського мистецтва під керівництвом акад. О. П. Новицького, що діяла в межах роботи циклу мистецтвознавчих установ, у цей час, як відомо з розвідок Г. В. Карпінчук, О. В. Меленчук та інших, продовжувала досліджувати малюнки, гравюри, зарисовки та інші художні твори Т. Г. Шевченка, а також готувати до видання т. VII повного зібрання його творів.

У 1933 р. Редакційний комітет для видання творів Т. Г. Шевченка при Соціально-економічному відділі ВУАН у своєму періодичному друкованому органі – бюлетені – повідомив про підготовку нового проекту видання повного зібрання творів Т. Г. Шевченка, при тому, що VIII том уже був підготовлений до друку [11; с. 2]. Оскільки на характеристиках цього тому та процесі його підготовки детально зупинялись у своїх розвідках С. І. Білокінь, І. О. Ходак, З. П. Тарахан-Бережа, Г. В. Карпінчук, а також О. І. Бонь і В. М. Яцюк, в даній статті ці питання не розглядатимуться. Відзначимо лише, що т. VIII був підготовлений до видання, зроблено набір сигнальних примірників, але в 1934 р. тираж був вилучений з 1-ї друкарні м. Києва і майже повністю знищений. Із реорганізацією структури ВУАН 17 червня 1933 р. було ліквідовано створену в 1920 р. Комісію для видання творів Т. Г. Шевченка [12; арк. 38–42]. Ліквідували й Комісію з дослідження давньої української писемності та інші установи гуманітарного циклу.

Питання розробки творчої спадщини Т. Г. Шевченка та вшанування пам'яті видатного українського поета, письменника і художника постало на порядку денному засідань керівних державно-партійних органів України лише в переддень відзначення в 1934 і 1939 рр. 120- та 125-річчя від дня

народження Кобзаря, яке набуло всеукраїнського, а потім – і всесоюзного характеру. В постановах директивних органів ішлося про необхідність розвитку шевченкознавчих досліджень та поновлення роботи над академічним виданням його творів у ВУАН. Так, 29 травня 1933 р. нарком освіти УСРР В. П. Затонський подав до Політбюро КП(б)У доповідну записку, в якій наголошував на важливості належної і вчасної підготовки до Шевченкового ювілею, зокрема публікації 2–3-го томів академічного видання творів Т. Г. Шевченка, редагування яких доручалося спеціально створеній комісії НКО УСРР [13; арк. 1–2]. Політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою від 17 червня 1933 р. «Про 120-річний ювілей із дня народження Тараса Шевченка» затвердило заходи до знаменної дати, згідно з якими Академії доручалася підготовка академічного видання творів поета і популярної брошури про Т. Г. Шевченка; для координації підготовки до ювілею при Наркоматі освіти УСРР цією ж постановою створювалася комісія [14; спр. 283, арк. 110–111; спр. 308, арк. 61]. У протоколі засідання бюро Шевченківського комітету про підготовку до 120-ї річниці від дня народження Т. Шевченка від 3 березня 1933 р. також згадується про створення академічного десяти томного видання творів [15; арк. 10–10 зв.]. Отож, як бачимо, вшанування пам'яті Кобзаря вийшло на новий, державний, рівень.

На виконання зазначених постанов директивних органів Президія ВУАН 1 листопада 1933 р. прийняла ухвалу видати академічне зібрання творів Т. Г. Шевченка [16; арк. 67–68 зв.]; у постанові Президії ВУАН від 2 грудня 1933 р. це видання було названо ювілейним і відповідальним за його підготовку призначено В. М. Григор'єва [17; арк. 70–76] – не вченого-шевенкознавця, а керівника Видавництва ВУАН, що підтверджує думку про виключно редакційну підготовку літературних творів Кобзаря до видання.

На окрему увагу заслуговує постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про видання творів Т. Г. Шевченка» від 28 березня 1934 р. [18; арк. 164]. У ній зазначалося, що твори Т. Г. Шевченка, які видавали різні видавництва, часто мали «націоналістичний» (у розумінні тодішніх партійних керівників) характер, а значну кількість повних та скорочених видань «Кобзаря» «зредаговано українськими контрреволюційними елементами» С. О. Єфремовим та А. Річицьким¹, які «по-націоналістичному коментували та оформляли ці твори, роздмухуючи елементи націоналістичної обмеженості та ідеалізації минулого в творчості Шевченка». Також у документі йшлося про необхідність доповнення даного академічного видання «марксівськими коментарями і передмовою». Підготовку до видання «відповідно зредагованих» академічного та популярно-масового видань творів Т. Г. Шевченка

¹ Псевдонім літературознавця А. А. Пісоцького.

було покладено на Інститут Тараса Шевченка, який мав нести відповідальність за якість редагування, передмов, коментарів та характер художнього оформлення, а керівництво *підготовкою* видань здійснював Відділ культурної пропаганди ЦК КП(б)У. Про пильний нагляд за ювілейними святкуваннями свідчить підписаний секретарем ЦК КП(б)У П. П. Постишевим протокол засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 28 лютого 1936 р. [19; арк. 84], в якому йшлося про скликання сесії АН УРСР з нагоди 75-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка і було затверджено порядок денний заходу – доповіді партійного діяча і вченого-економіста акад. О. Г. Шліхтера «Чернишевський, Добролюбов і Шевченко», поета, літературознавця (зі створенням у 1936 р. Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка – його директора) акад. П. Г. Тичини «Шевченко й радянська поезія», заступника наркома освіти УРСР А. А. Хвилі «Шевченко і народна творчість» та літературознавця (на той час ученого секретаря і старшого наукового співробітника Інституту Тараса Шевченка) Ю. Д. Йосипчука «Етапи творчості Шевченка».

Увагу вищих партійних органів до ходу підготовчих заходів було посилено напередодні 125-літнього ювілею Т. Г. Шевченка, який відзначався як «найбільше культурне свято радянського народу». У 1939 р. Верховною Радою СРСР було видано указ «Об увековечении памяти поэта Т. Г. Шевченко в связи с 125-летием со дня рождения» [20; с. 1], на розвиток якого Політбюро ЦК КП(б)У постановою «Про хід підготовки до святкування 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка» від 16 лютого 1939 р. доручило начальнику Головліту УРСР Ільїну, начальнику управління в справах мистецтв при РНК УРСР Компанійцю і керівникові редакційної колегії з підготовки творів Т. Г. Шевченка акад. О. Є. Корнійчуку встановити суворий контроль за якістю друкованої продукції [2]. 22 лютого цього ж року в «Известиях» з'явилася нотатка «ЦК КП(б)У про підготовку до ювілею Шевченка» [21; с. 1], де коротко повідомлялося, що на початок березня заплановано вихід художнього видання «Кобзаря», повного зібрання творів Т. Г. Шевченка, портретів і автопортретів поета, репродукцій картин радянських художників про Т. Г. Шевченка, альбомів та монографій з шевченкіани.

Значним інформаційним ресурсом є планово-звітні документи Академії, повідомлення її установ про виконану роботу, довідки стосовно проведення шевченкознавчих досліджень у ВУАН/АН УРСР цього періоду, повідомлення про структуру та проведення наукових досліджень, що подавались керівництвом Академії до директивних органів, тощо. В структурі Академії в середині 1930-х років діяли Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка (створений у 1936 р.), Інститут мовознавства (1930), Інститут українського фольклору (1936), Кабінет по вивченню єврейської радянської літератури, мови та фольклору (1936).

Так, у документі «Проблематика Всеукраїнської академії наук на 1934 рік у народногосподарчому розрізі» від квітня 1934 р. представлено інформацію про шевченкознавчу тематику досліджень установ АН, включену до затвердженого урядом України плану народногосподарських завдань другої п'ятирічки. Зокрема, завдання вивчення творчості Т. Г. Шевченка поставало у формі створення академічного видання творів Кобзаря (томи I, II, III, IV, VII), публікації окремих творів шевченківської серії (10 назв), вибраних творів єврейською мовою, документів про життя і діяльність, видання ювілейної збірки статей та матеріалів, статей та розвідок про творчість Т. Г. Шевченка, статей у галузі літературної критики, що мали бути спрямовані «проти ворожої музичної інтерпретації Шевченкових творів». Виконувати поставлені завдання мали Інститут Тараса Шевченка, Інститут єврейської пролетарської культури, Комісія літератури і мистецтва [22; с. 1–23].

У звіті за 1932 р. про роботу Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН міститься інформація про проведені «Досліди фактури української гравюри. (Гравюри Т. [Г.] Шевченка). – Акад. О. [П.] Новицький» [23; арк. 1–5]; у звіті відділу опрацювання Всенародної бібліотеки України за цей же рік – згадка про опрацювання «шевченконіяни» [24; арк. 7–77]. У поданій до друку у «Вістях УАН» інформації про діяльність УАН у 1934 р. (скорочена стенограма доповіді на сесії УАН від 22 червня 1935 р.) акад. О. В. Палладін зазначив, що чималу роботу розгорнув також Інститут єврейської пролетарської культури, серед наукових проблем згадувалася підготовка до друку вибраних творів Т. [Г.] Шевченка єврейською мовою [25; с. 10–31]. Пояснювальна записка до видавничого плану ВУАН на 1934 р. містить інформацію, що Інститут Тараса Шевченка запланував видати, окрім академічного видання творів Т. Г. Шевченка, монографії обсягом 27 друк. арк., присвячені літературно-громадській діяльності Т. Г. Шевченка та його рукописній спадщині, та вісім робіт науково-популярного характеру про вивчення окремих творів класика [26; с. 3–11]. Пояснювальна записка від 25 травня 1934 р. щодо проблематики ВУАН на другу п'ятирічку містить інформацію стосовно того, що Комісія літератури і мистецтва при Президії ВУАН до 1935 р. мала завершити роботу над академічним виданням творів Т. Г. Шевченка, а упродовж п'ятирічки – широко розгорнути опрацювання питань його «життя, діяльності і творчості» [27; арк. 3–6 зв.].

Створений у системі Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка з 1936 р. розпочав реалізацію всіх завдань з розробки літературної спадщини Кобзаря, раніше розпорошеної по кількох установах. Так, в інформації про півроку роботи установи, поданій до Президії АН т. в. о. директора інституту О. І. Білецьким та вченим секретарем Ю. Г. Костюком 14 травня 1937 р., зазначено таке: від 1 листопада 1936 р. до 1 травня 1937 р.

опубліковано II том академічного видання творів Т. Г. Шевченка, проводиться остаточне редагування та читання гранок III тому, що знаходиться в друці (Проза Т. Г. Шевченка), підготовлено текст і примітки V тому (Щоденник Т. Г. Шевченка), розпочато підготовку до друку VI тому (Листування Т. Г. Шевченка) та роботу над монографіями про українських дореволюційних і радянських письменників [28; арк. 245–249].

Стаття Д. М. Іофанова «Обговорення тематичних планів інститутів суспільних наук», опублікована у виданні «Вісті Академії наук УРСР» [29; с. 37–38] (1938), репрезентує відомості стосовно процесу підготовки до ювілею Т. Г. Шевченка в 1939 р. Зокрема, в діяльності Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка першою з двох основних тем було складання курсу з історії української літератури, другою – підготовка науково перевіреного на основі автографів Т. Г. Шевченка академічного видання його творів.

Загалом, слід відзначити, що з прийняттям на найвищому рівні рішення про підготовку до ювілейних дат і відповідно – масового видання праць про Т. Г. Шевченка і академічного видання його творів звіти стали конкретнішими. Зокрема, у звіті АН УРСР про роботу у 1938 р. міститься інформація про широкий спектр шевченкознавчих досліджень у переддень ювілейного 1939 р. Так, Інститут історії відтермінував виконання чотирьох своїх тем, переключивши роботу співробітників на підготовку п'яти статей для шевченківського ювілейного збірника та розробку історичних коментарів до видання «Кобзаря». Інститут мовознавства включив до свого плану нову тему – «Шевченко як основоположник сучасної української мови». Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка відігравав провідну роль у підготовці до ювілеїв – проводилася робота з підготовки до друку т. I академічного видання творів Т. Г. Шевченка, статей до ювілейного збірника АН, присвяченого Кобзареві. Співробітники Інституту українського фольклору підготували три статті до цього збірника, досліджуючи фольклорні та музичні зразки, написані під впливом шевченківських поезій. Фахівці Бібліотеки АН УРСР опублікували статті про рукописи Т. Г. Шевченка у «Вістях АН УРСР» [30; арк. 4–123].

Комплексну інформацію про шевченкознавчі дослідження та підготовку видань в 1939 р. представлено в доповіді про роботу АН УРСР на сесії в березні 1940 р. Так, Інститутом української літератури ім. Т. Г. Шевченка було підготовлено й опубліковано два томи академічного видання творів Т. Г. Шевченка, причому це видання було проголошене першою спробою «дати повністю визволений від фальсифікації та перекручень» текст, звірений з автографами і першоджерелами. Поза планом, у зв'язку зі 125-річчям

від дня народження Т. Г. Шевченка, установа підготувала до друку низку видань його творів, альбом-фотовиставку «Життя, творчість і революційна діяльність Т. Г. Шевченка» (150 ілюстрацій і 3 друкованих аркуші тексту). Було завершено і передано на редагування «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» (повна хронологія життя та діяльності Т. Г. Шевченка), що мав стати основою повної наукової біографії поета. Вийшов з друку підготовлений інститутами історії України та української літератури ім. Т. Г. Шевченка збірник «Боротьба українського народу проти польської шляхти в творчості Шевченка», де кожен твір супроводжувався коментарями. Важливу роботу здійснив Інститут мовознавства в галузі вивчення мови Т. Г. Шевченка: було складено картотеку лексики (виписані на картки всі слова, вжиті в поезіях), написано статті з питань лексики і мовного стилю Т. Г. Шевченка. В Інституті українського фольклору було складено «Збірник зразків народної творчості про Т. Г. Шевченка» і досліджено взаємовплив фольклору та творчості Т. Г. Шевченка. Кабінет з вивчення єврейської радянської літератури, мови та фольклору виконав науково-дослідну тему «Мова перекладів Т. Г. Шевченка», де висвітлено проблематику перекладання поезії Т. Г. Шевченка єврейською мовою та її редагування [31; с. 5–37].

Інформацію про діяльність АН у галузі шевченкознавчих досліджень часто репрезентував офіційний періодичний орган АН – «Вісті АН УРСР». Серед публікацій часопису одним із найбільш ґрунтовних стало повідомлення у № 9 за 1940 р. про те, що вивчення творчості Т. Г. Шевченка увійшло до семи провідних комплексних тем установ Відділу суспільних наук АН УРСР [32; с. 20–27]. В інформації про роботу за перше півріччя 1941 р., підготовленій президентом АН УРСР акад. О. О. Богомольцем 14 червня 1941 р. і опублікованій у виданні «Більшовик України», відзначалося завершення комплексної роботи з вивчення творчості Т. Г. Шевченка і підготовки наукового видання його творів, а також ішлося про початок роботи з підготовки словників лексики Т. Г. Шевченка та М. М. Коцюбинського [33; арк. 28–62].

Роботу над зазначеним академічним виданням творів детальніше висвітлює пояснювальна записка до тематичного плану Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, підготовлена його директором акад. О. І. Білецьким та заступником директора з науки Д. Д. Копицею не пізніше січня 1941 р. У ній зазначається, що установа мала провести повторну перевірку близько 800 авторських аркушів коректур видань творів І. Я. Франка та Т. Г. Шевченка; до виконання тематичного плану залучалися позаштатні наукові співробітники – фахівці з Києва, Харкова, Москви, Ленінграда. Також у документі містилися дані щодо кадрового потенціалу установи – працюють 4 дійсних члени АН (О. І. Білецький, П. Г. Тичина,

О. Є. Корнійчук та А. Ю. Кримський), 1 член-кореспондент, 4 доктори наук і 10 кандидатів філологічних наук; загалом штат установи складала 40 осіб (у м. Києві та у Львівській філії); окрім того, згадувалися ще 43 особи залучених провідних виконавців та керівників окремих тем [34; арк. 9–11].

Відзначимо, що кількість фахівців, які працювали у ВУАН/АН УРСР на ниві шевченкознавства на початку третього десятиліття ХХ ст., була дуже незначною. Репресованими були О. К. Дорошкевич (в середині 1930-х років висланий з України на Урал, де працював у педагогічному інституті м. Свердловська), М. К. Зеров (1936), Ф. Л. Ернст (1934), С. О. Єфремов (1930), В. В. Міяковський (1930), М. М. Новицький (1937), М. А. Плевако (1938; висланий на 5 років), П. І. Рулін (1936), П. П. Филипович (1936). Частина співробітників ВУАН/АН УСРР у 1930-х роках не пройшла т. зв. партійних «чисток». Виїхав у 1934 р. з України колишній в. о. директора Інституту Тараса Шевченка Б. О. Навроцький.

Проте з реорганізацією установ Академії з'явилися нові імена дослідників багатогранної творчості Кобзаря. Ними стали: керівник групи шевченкознавства Львівського відділу Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка акад. В. Г. Щурат (1940–1941), чл.-кор. П. М. Попов, чл.-кор. Є. С. Шаблювський (також був репресований 1935 р.), Ю. Д. Йосипчук, Є. П. Кирилюк, Ю. Г. Костюк, Є. О. Серeda; мовознавці акад. Л. А. Булаховський, акад. М. Я. Калинович, проф. Є. М. Рудницький, О. Б. Курило; історик К. Г. Гуслистий; мистецтвознавці Д. М. Ревуцький, П. Д. Павлій, В. Й. Харків; дослідник єврейської літературної спадщини М. А. Левітан; писали на шевченкознавчу тематику економіст акад. О. Г. Шліхтер і партійний діяч, публіцист і фольклорист А. А. Хвиля. Наприкінці 1930-х років вже відзначалося значне кількісне зростання штату Відділу суспільних наук – на 1 жовтня 1938 р. він складав 152 особи, а на 1 жовтня 1940 р. – уже 215.

Іншою характерною особливістю цього періоду можна вважати й зміни в територіальному розміщенні установ, що так чи інакше стосувалися вивчення шевченкової спадщини. Згідно з постановою РНК УРСР «Про організацію наукових установ в Західних областях УРСР» від 2 січня 1940 р., у Львові було створено низку установ АН УРСР і засновано Львівську філію Бібліотеки АН УРСР. У 1940 – на початку 1941 р. у західних областях України шевченківські дослідження здійснювали відомі вчені акад. М. С. Возняк, К. Й. Студинський і В. Г. Щурат, а також В. В. Дорошенко, Ю. І. Полянський та багато інших. Про це свідчать листи до акад. К. Й. Студинського від співробітника Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР М. М. Ткаченка від 30 січня 1940 р. з проханням допомогти з отриманням інформації про зв'язки Т. Г. Шевченка з В. М. Білозерським [35; арк. 7] та вченого секретаря тієї ж установи

О. І. Кисельова від 10 березня 1940 р., де йшлося про доручення вченої ради інституту західноукраїнському науковцеві прочитати доповідь на тему «Кобзар» на Україні в 60-х роках [XIX ст.] та надіслати її текст або тези виступу [36; арк. 135]. У постанові Президії АН УРСР від 22 травня 1940 р. зафіксовано інформацію про розгляд питання щодо передавання для експонування на ювілейній Шевченківській виставці автопортрета Т. Г. Шевченка та шевченківської літератури з книжкового фонду Львівської філії БАН УРСР [37; арк. 1–15].

Протоколи засідань Президії ВУАН – ще одне цінне джерело з історії шевченкознавчих досліджень в Академії. У постановах, що входять до цих протоколів, представлено ухвали, прийняті в ході виконання зазначених постанов директивних органів України, та широкий спектр рішень з наукових та науково-організаційних питань розвитку шевченкознавчих досліджень в установах Академії (загалом понад 25 постанов). Це, зокрема: ухвала Президії АН стосовно участі в заходах з підготовки святкування 120-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка і доручення академічній бібліотеці підготувати з цієї нагоди виставку; інформація про складання в 1934 р. БАН для Інституту Тараса Шевченка «повної бібліографії Т. Г. Шевченка»; інші документи: про те, що головою Редакційного комітету з видання творів Т. Г. Шевченка в цей період був акад. В. П. Затонський; про скликання 9–10 березня 1936 р. сесії Ради АН для відзначення 75-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка; щодо гонорарів на підготовку академічного видання творів Т. Г. Шевченка; про прочитану акад. О. В. Палладіним доповідь, присвячену вшануванню пам'яті Т. Г. Шевченка; про рішення скликати 11 березня 1937 р. в конференц-залі АН урочисті збори, виділивши на проведення заходу 6 000 крб. [38; спр. 56, арк. 57–61, 140–148; спр. 62, арк. 13–21, 179–191; спр. 65, арк. 38–50], тощо.

У протоколах засідань Президії АН УРСР у 1938–1941 рр. міститься інформація, що розкриває процес підготовки в Академії наук заходів до 125-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. Зокрема, про роботу ювілейної комісії АН УРСР з підготовки до відзначення знаменної дати та про укладання ювілейного збірника, статті до якого мали представити співробітники інститутів Академії – літератури, історії України, українського фольклору; про підготовку експозиційного плану виставки, до роботи над яким були залучені співробітники інститутів літератури, історії України та Бібліотеки АН УРСР; про скликання ювілейної наукової сесії АН УРСР та про об'єднання її роботи з пленумом Спілки радянських письменників СРСР; рішення щодо скликання сесії АН УРСР, присвяченої пам'яті Т. Г. Шевченка, 19–20 травня 1939 р.; про проведення 11 березня 1941 р. разом зі Спілкою радянських письменників України

ювілейного вечора, присвяченого 80-річчю від дня смерті Т. Г. Шевченка, на якому мали виголосити доповіді акад. А. Ю. Кримський і письменник Д. М. Косарик; дозвіл Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка на проведення наукової сесії 25–26 квітня 1941 р., присвяченої 100-річчю створення поеми «Гайдамаки» [39; спр. 71, арк. 148–154, 77–90; спр. 74, арк. 15–16, 55–70, 136–148; спр. 88, арк. 102–110, 168–180] та ін.

Деякі постанови було присвячено розгляді питань з підготовки академічного видання творів Т. Г. Шевченка, зокрема затвердженню редколегії в складі акад. О. Є. Корнійчука (голова), заступника наркома освіти УРСР Ф. А. Редька, акад. П. Г. Тичини, акад. М. Т. Рильського та Д. Д. Копиці та через два місяці – про залучення до її складу акад. О. І. Білецького, чл.-кор. С. І. Маслова і М. В. Геппенера; процесу, пов'язаному з виходом у світ академічного видання творів Т. Г. Шевченка [40; спр. 71, арк. 51–62; спр. 74, арк. 1–11, 167–182; спр. 75, арк. 82–90; спр. 88, арк. 22–48, 57–92, 168–180 та ін.]. У 1941 р. постановою Президії АН УРСР від 31 березня були встановлені такі терміни публікації творів Т. Г. Шевченка: т. III видати до 1 липня 1941 р., т. V подати до видавництва до 13 травня, т. IV – до 1 жовтня, т. V – до 1 листопада 1941 р. [41; арк. 126–152]. Друга світова війна та військові дії в Україні змінили ці плани: робота над виданням продовжувалася, хоч і не в такому обсязі, в м. Уфі та м. Новосибірську, куди були евакуйовані гуманітарні інститути АН УРСР та частина оригіналів творів Т. Г. Шевченка.

Отож період кінця 1929 р. – початку 1941 р. можна визначити як окремих, новий етап у порівнянні з шевченкознавчими дослідженнями в Академії в перше десятиліття її діяльності. В 1930-х роках постанови ЦК КП(б)У стали головним чинником для визначення напрямів досліджень, способу подання матеріалу, редагування творів Т. Г. Шевченка. Розпорядження керівництва ВУАН/АН УРСР, листування та інші документи свідчать про тісний зв'язок шевченкознавчих досліджень із запитами, політикою та ідеологією владних структур того часу. Аналіз науково-організаційних документів дозволив дістати комплексне уявлення про розвиток цих досліджень, підготовку до видання творів Т. Г. Шевченка із суворо регламентованими методами і формами дослідження творчості Кобзаря, про вшанування його пам'яті в ювілейні 1934 та 1939 рр. Процес розвитку шевченкознавства в порівнянні з 1920-ми роками набув нових форм, дослідження стали проводитись у великих наукових установах – інститутах. Попри ідеологічний тиск, в Академії наук у цей період було зроблено чималий крок щодо розвитку шевченкознавства, об'єднано наукові сили та запроваджено комплексні науково-дослідні роботи з вивчення спадщини Кобзаря.

Список використаних джерел

1. Історія Національної Академії наук України. 1929–1933 : документи і матеріали. Київ, 1998. 542 с.; Історія Національної академії наук України. 1918–1933 : наук.-довід. апарат. Київ : НБУВ, 2002. 448 с.; Історія Національної академії наук України (1934–1937) : документи і матеріали. Київ : НБУВ, 2003. 832 с.; Історія Національної академії наук України (1938–1941) : документи і матеріали. Київ : НБУВ, 2003. 920 с.
2. Антоненко В. В., Батрак Л. В. Документи про Т. Г. Шевченка у фондах ЦДАГО України // Архіви України. 2014. № 2.
3. Ходак І. Восьмий том Повного зібрання творів Тараса Шевченка : спроба реконструкції проекту (1923–1934) // Студії мистецтвознавчі. 2011. Число 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/StudM_2011_2_7.
4. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 7, 8.
5. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1422.
6. Там само. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 9516.
7. Там само. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 428.
8. Там само. Ф. 4708. Оп. 1. Спр. 189.
9. Богомолець О. О. Тези доповіді Президії ВУАН на Президії ВУЦВК'у // Вісті ВУАН. 1932. № 4.
10. Дорощкевич О. Академічне видання Шевченкових творів // Бюлетень Комітету для видання творів Т. Г. Шевченка при II Відділі Всеукраїнської академії наук. 1933. Число 1.
11. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 55.
12. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6230.
13. Там само. Оп. 6. Спр. 283, спр. 308.
14. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1080.
15. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 55.
16. Там само. Спр. 56.
17. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 338.
18. Там само. Спр. 407.
19. Известия. 1939. 8 марта. № 54 (6824).
20. ЦК КП(б)У о подготовке к юбилею Шевченко // Известия. 1939. 22 февраля. № 43 (6813).
21. Тематичний план Всеукраїнської Академії наук на 1934 рік. Київ : Вид-во ВУАН, 1934.
22. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 429.
23. Архів НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 378.
24. Вісті УАН. 1935. № 8–10.
25. Видавничий план на 1934 р. Київ : Вид-во ВУАН, 1934.
26. ІА НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 38-б.
27. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 68.
28. Іофанов Д. М. Обговорення тематичних планів інститутів суспільних наук // Вісті Академії наук УРСР. Київ, 1938. № 1.
29. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 69.
30. Наукова робота Академії наук в 1939 р. // Вісті Академії наук УРСР. Київ, 1940. № 4.

31. Славін Л. М. Діяльність інститутів Відділу суспільних наук у 1940 р. // Вісті Академії наук УРСР. 1940. № 9.
32. ЦДАВО України. Ф. 4708. Оп. 1. Спр. 87.
33. ІА НБУВ. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 20.
34. ЦДАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 400.
35. Там само. Спр. 61.
36. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 82.
37. Там само. Спр. 56, 62, 65.
38. Там само. Спр. 71, 74, 88.
39. Там само. Спр. 71, 74, 75, 88 та ін.
40. Там само. Спр. 88.

References

1. *Istoriia Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy. 1929–1933 : dokumenty i materialy* [The history of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1929–1933: documents and materials]. (1998). Kyiv. [In Ukrainian]; *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918–1933: naukovy-dovidkovyi aparat* [The history of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1918–1933: scientific reference apparatus]. (2002). Kyiv: VNLU. [In Ukrainian]; *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1934–1937): dokumenty i materialy* [The history of the National Academy of Sciences of Ukraine (1934–1937): documents and materials]. (2003). Kyiv: VNLU. [In Ukrainian].
2. Antonenko, V. V., Batrak, L. V. (2014). Dokumenty pro T. H. Shevchenka u fondakh TsDAHO Ukrainy [Documents about T. H. Shevchenko]. In *Arkhivy Ukrainy* [The archives of Ukraine], No. 2. [In Ukrainian].
3. Khodak, I. (2011). Vosmyi tom Povnoho zibrannia tvoriv Tarasa Shevchenka: sprobа rekonstrukttsii proektu (1923–1934) [The eighth volume of the Full collection of works of Taras Shevchenko]. In *Studii mystetstvoznavchi* [Art Studies], No. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/StudM_2011_2_7. [In Ukrainian].
4. Fund 1. Inventory 16. Units 7, 8. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Fund 166. Inventory 9. Unit 1422. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Fund 337. Inventory 1. Unit 9516. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Fund 166. Inventory 8. Unit 428. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
8. Fond 4708. Inventory 1. Unit 189. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Bohomolets, O. O. (1932). Tezy dopovidi Prezydii VUAN na Prezydii VUTsVK^u [The theses of a speech of the Presidium of the All-Ukrainian Academy of Sciences at the Presidium of the All-Ukrainian Central Executive Committee]. In *Visti VUAN* [News of the All-Ukrainian Academy of Sciences], No. 4. [In Ukrainian].
10. Doroshkevych, O. (1933). Akademichne vydannia Shevchenkovykh tvoriv [Academic publication of Shevchenko's works]. In *Biuletен Komitetu dlia vydannia tvoriv T. H. Shevchenka pry II Viddili Vseukrainskoi akademii nauk* [Bulletin of the Committee for Publication of Works of T. H. Shevchenko of the 2nd Department of the All-Ukrainian Academy of Sciences], No. 1. [In Ukrainian].

11. Fund 251. Inventory 1. Unit 55. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Fund 1. Inventory 20. Unit 6230. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Fund 1. Inventory 6. Units 283, 308. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
14. Fund 166. Inventory 10. Unit 1080. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
15. Fund 251. Inventory 1. Unit 55. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
16. Fund 251. Inventory 1. Unit 56. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
17. Fund 1. Inventory 6. Unit 338. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
18. Fund 1. Inventory 6. Unit 407. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. [In Ukrainian].
19. *Izvestiia* [News], No. 54 (6824). (1939, March 8). [In Russian].
20. TsK KP(b)U o podgotovke k iubileiu Shevchenko [Central Committee of the Communist Party of Ukraine (Bolsheviks)]. (1939, February. 22). In *Izvestiia*. [News], No. 43 (6813). [In Ukrainian].
21. *Tematychnyi plan Vseukrainskoi Akademii nauk na 1934 rik* [Thematic plan of the All-Ukrainian Academy of Sciences for 1934]. (1934). Kyiv: Publishing of the All-Ukrainian Academy of Sciences. [In Ukrainian].
22. Fund of the All-Ukrainian Archeology Committee. Unit 429. Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
23. Fund 258. Inventory 1. Unit 378. Archives of Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
24. *Visti UAN* [News of the Ukrainian Academy of Sciences], Nos. 8–10. (1935). [In Ukrainian].
25. *Vydavnychi plan na 1934 r.* [Publishing plan for 1934]. (1934). Kyiv: Publishing of the All-Ukrainian Academy of Sciences. [In Ukrainian].
26. Fund 258. Inventory 1. Unit 38-b. Archives of Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
27. Fund 251. Inventory 1. Unit 68. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
28. Iofanov, D. M. (1938). Obhovorennia tematychnykh planiv instytutiv suspilnykh nauk [Negotiation of thematic plans of institutes of social sciences]. In *Visti Akademii nauk URSR* [News of the Academy of Sciences of the UkrSSR], No. 1. Kyiv. [In Ukrainian].
29. Fund 251. Inventory 1. Unit 69. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
30. Naukova robota Akademii nauk v 1939 r. [Scientific work of the Academy of Sciences in 1939]. (1940). In *Visti Akademii nauk URSR* [News of the Academy of Sciences of the UkrSSR], No. 4. Kyiv. [In Ukrainian].
31. Slavin, L. M. (1940). Diialnist instytutiv Viddilu suspilnykh nauk u 1940 r. [Activity of the institutes of the Department of Social Sciences in 1940]. In *Visti Akademii nauk URSR* [News of the Academy of Sciences of the UkrSSR], № 9. [In Ukrainian].

32. Fund 4708. Inventory 1. Unit 87. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. [In Ukrainian].

33. Fund 244. Inventory 1. Unit 20. Archives of Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

34. Fund 362. Inventory 1. Unit 400. Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. [In Ukrainian].

35. Fund 362. Inventory 1. Unit 61. Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. [In Ukrainian].

36. Fund 251. Inventory 1. Unit 82. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

37. Fund 251. Inventory 1. Units 56, 62, 65. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

38. Fund 251. Inventory 1. Units 71, 74, 88. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

39. Fund 251. Inventory 1. Units 71, 75, 88. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

40. Fund 251. Inventory 1. Unit 88. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Oksana Ivanivna Verbitska,

Candidate of Philosophical Sciences,

Senior Research Fellow of the Department of History of Academic Science,

Institute of Archival Studies,

Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: xenaver2@gmail.com

The development of T. H. Shevchenko studies in the National Academy of Sciences of Ukraine in the 1930s (based on the documents of the Archival Fund of the NAS of Ukraine)

The article analyzes the archival resources of the National Academy of Sciences of Ukraine in the field of development of Shevchenko's studies as a scientific school at the National Academy of Sciences of Ukraine in the 1930s. Documents of various archival institutions – central state archives of Ukraine, the archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, etc. were drawn to the development of the topic. Reporting documents of the AS of the UkrSSR of this period provided for a gradual covering of the processes of work on separate research topics and preparation of scientific publications in academic institutions. Decisions and directives of the decision-making bodies aimed at creating a closer connection of scientific research with the requirements of building an ideological Soviet society are of great importance for understanding the socio-political atmosphere in the republic. A significant part of the documents identified are the decisions of the decision-making bodies and the Presidium of the Academy of Sciences, devoted to preparing for the celebration of Shevchenko's jubilees – the 120th anniversary and the 125th anniversary of the birth of the classic of Ukrainian culture T. Shevchenko. Publications in the official periodicals of the National Academy of Sciences of Ukraine of that time were also involved in the study. In the process of researching archival resources, the main aspects of the scientific and scientific-organizational activity of the NAS of Ukraine were determined during the late 1929 – first half of 1941. It is concluded that

the period of the 30s of the twentieth century was a special stage in the development of Shevchenko's studies, characterized by the transition from scientific work in small commissions to humanitarian institutes, the expansion of their geography, a significant change in personnel, and strict regulation of the methods of scientific research of the Kobzar's creative work. New documents are introduced into scientific circulation, highlighting the scientific and publishing activities of a leading scientific institution in Ukraine.

Key words: history of the NAS of Ukraine, documentary sources, Shevchenko studies in the 1930s, Shevchenko anniversaries.

Оксана Ивановна Вербицкая,

кандидат философских наук,

старший научный сотрудник отдела истории академической науки

Института архивоведения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: xenaver2@gmail.com

Развитие шевченковедческих исследований в Национальной академии наук Украины в 1930-х годов (по документам Архивного фонда НАН Украины)

В статье предпринята попытка исследовать документальные ресурсы Архивного фонда НАН Украины в области развития шевченковедения как научной школы в НАН Украины периода 1930-х годов. К разработке темы были привлечены документы различных архивных учреждений – центральных государственных архивов Украины, архива Президиума НАН Украины, Института архивоведения НБУВ и др. Отчетные документы АН УССР этого периода позволили поэтапно осветить процессы работы над отдельными научно-исследовательскими темами и подготовки научных изданий в академических учреждениях. Большое значение для понимания социально-политической атмосферы в республике имеют постановления и распоряжения директивных органов, направленные на создание более тесной связи научных исследований с требованиями построения заидеологизированного советского общества. Значительную часть выявленных документов составляют постановления директивных органов и Президиума АН Украины, посвященные подготовке к празднованию шевченковских юбилеев – 120-летия и 125-летия со дня рождения классика украинской культуры Т. Г. Шевченко. К изучению привлечены также публикации в официальных периодических изданиях АН Украины того времени. В процессе исследования архивных массивов были определены основные аспекты научной и научно-организационной деятельности АН Украины на протяжении конца 1929 – первой половины 1941 гг. Сделан вывод о том, что период 30-х годов XX в. – особенный этап в развитии шевченковедения, характеризующийся переходом от научной работы в небольших комиссиях до институтов гуманитарных направлений, расширением их географии, значительной сменой кадрового состава и строгой регламентацией методов научных исследований творчества Кобзаря. В научный оборот вводятся новые документы, освещающие научную и издательскую деятельность ведущего научного учреждения в Украине.

Ключевые слова: история НАН Украины, документальные источники, шевченковедение 1930-х годов, юбилеи Т. Г. Шевченко.

*Стаття підготовлена 6 квітня 2018 року;
подана до друку 25 квітня 2018 року.*

УДК 642.72+025.171:027.54(477-25)НБУВ:929.7:392.8(=161.3)

*Світлана Олегівна Булатова,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: irnbuv@gmail.com*

**ТРАДИЦІЙНІ НАПОЇ ШЛЯХЕТСЬКОГО ДВОРУ
НА БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII ст.:
СТОЛОВЕ НАЧИННЯ ТА ПОСУД
(ЗА РУКОПИСОМ МЛЕЧКА ІЗ ЗІБРАННЯ ХРЕПТОВИЧІВ
З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО):**

На матеріалі рукопису Миколая Млечка із зібрання Хрептовичів, що зберігається у фондах Інституту рукопису НБУВ, розглядаються начиння для напоїв білоруської шляхти Великого князівства Литовського та традиції столування в XVII ст. В контексті культури бароко проаналізовані різновиди столового посуду для напоїв та специфіка їх застосування. За даними інвентарів висвітлюються особливості використання Млечками фамільного столового срібла, оздобленого геральдичною символікою, а також скляного начиння.

Ключові слова: рукопис Млечка, напої, шляхта, Велике князівство Литовське, бароко, столове начиння, срібло, скло.

Комплексно досліджуючи історичну традицію напоїв білоруської шляхти XVII ст., неможливо оминати такий суттєвий культурологічний аспект, як столове приладдя тієї доби. Цінний фактографічний матеріал з питання, яким саме начинням для трунків користувалася білоруська шляхта Великого князівства Литовського, міститься в рукопису Млечка із зібрання Хрептовичів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Окрім назв приладдя та посуду, згаданих у процесі виготовлення алкоголю, в тексті варта уваги термінологія начиння, дотична до особливо-

стей місцевої культури повсякдення. В інвентарних списках рухомого майна, укладених у Холопеницькому маєтку, серед кухонного посуду зафіксовані спорадичні дані щодо начиння для зберігання, сервірування та вживання напоїв. Питний посуд фігурує поряд з іншим у п'ятьох реєстрах, переважно датованих 1622–1624 рр. та 1633 р. (арк. 6 зв., 16–16 зв., 17 зв., 19, 25, 62). Розглянуті реєстри є синкретичними та різноманітними за метою укладання, в них наведено не лише назви домашнього посуду в Холопеничах, але й віддзеркалено процеси купівлі, транспортування та джерела постачання начиння.

За цими джерелами визначається старопольська термінологія начиння для зберігання та вживання трунків до повсякденного або урочистого столу. Варто виокремити й начиння для вимірювання рідини, зокрема «garniec» – гарнець (обсягом близько 4 кварт): «garniec złocisty z nakrywką», «garniec srebny niezłocisty to ten u Jey Mością wzięto» (арк. 6 зв.).

Відповідно до матеріалу, з якого виготовлялося столове начиння з маєтку Млечків, вирізняються вироби з олова, коштовного срібла та витонченого скла. Втім, за даними списків 1624 та 1633 рр., у кількісному відношенні переважають набори зі скла. Місцевого гончарного посуду для напоїв, який, безперечно, застосовувався в господарстві Млечків, в інвентарних списках немає, оскільки, за твердженням польського історика А. Виробіша, в них фіксувалося лише цінне рухоме майно, а дешеві глиняні вироби, виготовлені, зазвичай, у власному господарстві, до цієї категорії не належали [38, S. 138].

Серед срібного столового приладдя для пиття виокремлюються срібні чари, або чарки, передусім згадані в тексті. На думку дослідника старопольських інвентарів рухомого майна А. Поспеха, срібна чарка для горілки відігравала неабияку роль, адже тріада – срібна чарка поряд із срібною ложкою та шаблею зі срібла – набувала культурового значення у відтворенні сарматського образу шляхтича, – як «на показ», так і вдома, серед гостей [39, S. 269].

Чарки, як й інше начиння, прикрашалися на замовлення власників гербовою символікою, демонструючи, окрім мистецьких уподобань, їхнє давнє походження і спадкоємність родових традицій. Зокрема, в переліку срібних сімейних коштовностей 1624 р. зазначені три чари різного об'єму, оздоблені шляхетськими гербами: «Czara wielka... z herbem trzy wręby w hełmie Lyszka Litery I: Z:». Друга czara mneysza... z herbem Lew w kracie litery H: G: Czara trzecia mneysza... z herbem PP. Słuszkow (далі в тексті – зображення герба з літерами «Z» та «S» обабіч герба» (арк. 19).

За описанням фамільних гербів у переліку маємо припустити, що найбільша чара з гербом «Trzy wręby w hełmie Lyszka Litery I: Z:» походила

від якогось представника шляхетського роду з ініціалами «I: Z:», котрий позначався різновидом герба «Korczak». Другий герб на середній чарі – «Lew w kracie litery H: G:» – можна атрибутувати як «Prawdźic» або «Zaremba». Він належав шляхтичеві з ініціалами «H: G:», можливо, з литовської родини Голинських герба «Zaremba»; до речі, це прізвище згадується в тексті рукопису Млечка (арк. 25). Походження третьої, найменшої, чаші вказано в тексті – це литовська родина Слушків; поряд із даною позицією розташовано рисунок їхнього власного герба «Ostoja» з ініціалами «Z» та «S». Отож у побутових за змістом переліках начиння епізодично деталізуються історико-генеалогічні дані щодо білорусько-литовських шляхетських родин, причому не тільки пов'язаних за походженням з Оршанщиною. Зрештою, срібне начиння вказує на їхніх первинних власників – представників роду, які водночас визначаються як замовники, адже вироби, гравійовані фамільним гербом, були виконані за індивідуальним бажанням.

Далі в списку срібла Млечків зазначені «pucharze» – кубки для декорування столу в бароковому стилі. «Pucharz» – урочистий великий кубок до вина, на кшталт вази. Зазначимо, що парадне начиння в старопольському побуті особливо підкреслювало смакові властивості трунку та використовувалося під час урочистих подій. Згідно зі спостереженнями З. Глогера, в магнатських родинах зберігалось до п'яти таких «pucharzów» [40]. Хоча Млечки не належали до магнатської еліти, саме таку кількість занотовано в їхньому інвентарному списку: «para pucharzow białych srebrnych, znowu trzeci pucharz wyszszy tego, ...pucharzykow znowu mniejszych para srebrnych to Jej Mość wzięła z sobą w drogą (2)» (Пара пухарів із білого срібла, третій пухар вищий того, ...ще менших пару срібних пухариків, – Її Милість взяла з собою в дорогу) (арк. 6 зв.).

Серед розмаїття столового срібла Млечків привертає увагу «rostruchan», рострухан – великий келих із накривкою. За доби бароко рострухан був найбільш самобутнім типом питного посуду для урочистих трапез, який виконував, насамперед, репрезентативну функцію. Так, у переліку срібла Млечків зазначений «Rostruchan orzechu indyjskiego z nakrywką srebrnem oprawnu złocisty na wierchu chłopek złocisty» (Рострухан індійського горіху з накривкою, оправлений у позолочене срібло із золоченою чоловічою фігуркою зверху») (арк. 6 зв., 19). Зауважимо, що в XVII ст. індійським горіхом іменували кокосовий горіх. Срібний рострухан, найчастіше прикрашений декором із зооморфними мотивами, згідно з тогочасним етикетом використовувався при виголошенні тостів на святкових учтах. Для цих виробів європейські золотарі застосовували екзотичні матеріали, які майстерно опрацьовували сріблом: морські мушлі, т. зв. наутилузи, ко-

косовий горіх, страусине яйце, слонову кістку, бурштин тощо. За описом, рострухан Млечків був оригінальним зразком подібних витворів: виконаний з кокосового горіху, оправленого позолоченим сріблом, з накривкою, яку зверху увінчувала мініатюрна чоловіча фігурка з позолотою (арк. 6 зв., 19). Не випадковим є срібне оправлення природної шкаралупки кокосового горіха як форми для трунків, бо, за традицією, вона мала здатність нейтралізувати отруту в напоях.

Загалом, серед столового срібла Млечків згадуються численні «kubki» (кубки) для трунків: «Kubkow para srebrnych po brzegach złociste; kubkow znowu bezzłokowatych srebrnych cztyry. Kubeczek mały do gorzałki w karpiową łuską» (Пара срібних кубків, позолочених по краях; чотири срібні джкоподібні кубки. Маленький кубочок для горілки у «риб'ячу луску») (арк. 6 зв.). За іншим списком срібла Млечків вказано, що всього кубків, враховуючи кубок для горілки, гравійований орнаментом «риб'яча луска», налічується 10 (арк. 19).

Популярним начинням не лише в магнатсько-шляхетському середовищі, але й у споживачів з інших соціальних прошарків Речі Посполитої вважався «Kufel» – кухоль, призначений для пива та інших напоїв [41]. Пивні кухлі користувалися значним попитом серед міщанства та середньо-заможної шляхти з теренів усієї Речі Посполитої, отож масово закуповувалися в Гданську – найбільшому центрі польського золотарства в XVII ст. [42]. Відповідно, в переліку посуду Млечків занотований «Kufel złocisty z nakrywką» – золотистий кухоль з накривкою (арк. 19). Серед срібла згадані також дві посудини для рідини – «garniec złocisty z nakrywką» – золочений гарнець з накривкою та «garniec srebny niezłocisty» – срібний незолочений гарнець (арк. 6 зв.).

Отож, як видно з описів, усе столове срібло Млечків поділялося на біле та позолочене. Своєю чергою, срібні вироби оброблялися позолотою повністю або в діахромному біло-позолоченому вигляді, що надавало їм теплого відтінку та фактурності. Для цього біле срібло за спеціальною технологією декорувалося золоченням, найчастіше по краях, як на кубках із золоченим облямунням вгорі по краях: «Kubkow para srebrnych po brzegach złociste».

Рукопис є дуже інформативним джерелом з історії декоративно-прикладного мистецтва бароко початку XVII ст. Порівнюючи окремі елементи срібних виробів, можна стверджувати, що вони є типовими предметами золотарства європейського бароко з притаманним їм підкресленою декоративністю та помпезністю. В деталях, побіжно вказаних в описаннях питного посуду, відбивається тогочасна тенденція мистецтва урочистих трапез, де декорування переважало над побутовою функціональністю.

Прикмети бароко в розглянутих позиціях виробів визначаються або поширеною технологією позолочення срібла – срібний великий золочений кухоль, або гармонійним поєднанням в одному витворі позолоченого та білого срібла – два срібних кубки із позолоченою облямівкою по краях, або екзотичним матеріалом зі східних країн – оправлений у срібло рострухан із темно-коричневого кокосового горіха, або мистецтвом оздоблення виробів литими фігурками – стилізованою чоловічою фігуркою зверху на накривці рострухана, що знаменує розвиток срібної пластики, або декоративними мотивами, успадкованими з попередніх стильових епох, – гравірування орнаментом «*karpiowa łuska*» («риб'яча луска») кубочка для горілки. Принагідно зауважимо, що згадане нижче скляне начиння Млечків, судячи з репертуару їхніх форм, розмірів та декоративних мотивів, також виконане в стилі барокового склярства.

Зрозуміло, що на підставі реєстрів срібла ідентифікувати конкретні імена майстрів виробів не видається можливим, адже в описах предметів індивідуальні «клейма» золотарів не зафіксовані. Радше за все, індивідуальні знаки у вигляді ініціалів імені та прізвища не позначали ці предмети взагалі, оскільки у той період вони ще не набули поширення в практиці золотарства. Проте окремі деталі в тексті репрезентують належний мистецький рівень виконання срібних виробів XVI–XVII ст. Через брак документальних даних можемо лише гіпотетично пов'язати джерела постачання срібла Млечків зі столичним осередком золотарства – Вільно, а також із великими портовими містами на Балтиці – Ригою та Кенігсбергом, звідки на Оршанщину могли привозити модну срібну продукцію з європейських країн. Не можна виключати й постачання виробів від місцевих білоруських майстрів, вочевидь, досвідчених у золотарстві, адже не випадковим був факт, що згодом, у середині XVII ст., в Московію для Срібної палати Московського Кремля привозили майстрів з білоруських місцевостей (Полоцька, Вітебська, Мінська, Копісі, навіть Холопенич) [43].

Зазначимо, що надзвичайно коштовне срібло на початку XVII ст. трактувалося в соціумі як показник накопичення багатства і матеріальних статків та було історично усталеним способом інвестування. Речі з цього шляхетного металу, нарівні із золотом, успадковувалися членами родини, їх дарували на ознаку поваги на урочистості близьким, жертвували духівництву та на прикрашання церковних реліквій. Зокрема, друга дружина М. Млечка Регіна Цехановецька (пом. до 1619 р.), ревна прибічниця кальвінізму, за життя офірувала на кальвіністський збір у Вільно золото та срібло [44]. Показово, що срібний посуд фігурує в загальних реєстрах коштовностей поряд з іншим сріблом Млечків: військовою атрибутикою, родовими обладунками, шоломами, кінським убранням, палашами, оздобленням на хоругви та намети, бунчуками, гудзиками, срібною біжутерією тощо (арк. 6 зв., 19).

Традиційно срібний посуд для трунків цінувався за антисептичні властивості та вважався міцним і практичним у побуті. Але, крім утилітарної функції, срібне начиння для сервірування бенкетів, насамперед, репрезентувало заможність і шляхетність роду його власника та демонструвало його мистецькі уподобання в царині золотарства, адже столові вироби доби бароко мали на меті здивувати гостей вишуканою формою, оздобленням, матеріалом. За спостереженнями польського дослідника А. Поспеха, за даними інвентарів в асортименті начиння для столування визначається закономірність: начинню для трунків зі срібла відповідало начиння для їжі (миски, полумиски, тарілки) з нешляхетного металу, зокрема з олова, – т. зв. «супа». Старопольський стіл одночасно сервірували комбінацією зі срібного та олов'яного посуду, а для напоїв переважно використовувалося срібло [45]. Можливо, тенденція обрання посуду зі срібла для напоїв пов'язана з ритуалізацією трунків у тогочасній ментальності або з міркувань гігієни, враховуючи звичай передавати на бенкетах кубки сусідам по столу.

У повсякденному побуті Млечків поряд із коштовним сріблом широко використовувався для зберігання напоїв посуд із олова, «супа», який також оздоблювався орнаментом та гербовою символікою. Так, за реєстром, олов'яних кубків налічувалося 9 шт., кутових фляш – 4, на кшталт ладовниць – 4, а також ще 9 фляш різного походження – від матері М. Млечка та інших родичів (6 шт.). У тексті відзначаються назви старопольського начиння, призначеного не тільки для вживання, а й для сервірування, а також для зберігання та транспортування напоїв під час подорожей – «flasze» (фляші). Зазначимо, що серед олов'яних виробів зафіксовані кубки – питний посуд із «супи» – рідкісна позиція в інвентарях шляхетського рухомого майна, згідно зі спостереженнями А. Поспеха.

У переліку олов'яного посуду вирізняється «kopew wielka z nakrywka» – велика кінва з накривкою, об'ємом у гарнець, що раніше належала небіжчику Анджейові Цехановецькому з його гербом (арк. 16 зв.). Кінвою називалося начиння для рідини або відро [46].

Спорадично в тексті вказані джерела походження столового приладдя в господарстві Холопеницького маєтку. Значну частину начиння (олов'яні кубки, різноманітні фляші різного об'єму – кутові, пласкі, округлі, грановані) М. Млечко успадкував від матері – Хелени, княжни з Козельська Огінської Матвійвни, великої литовської ловчанки [3, S. 13]. Поодиноке столове начиння (різні олов'яні фляші та кінва з родовим гербом) залишилося в маєтку від другої дружини М. Млечка Регіни Цехановецької, гербу Домброва, яка померла перед 1619 р., та її батька небіжчика Анджея Цехановецького. Одна величезна, об'ємом на чотири гарнця, металева фляша з трьома

кільцями належала литовським землянам Вержбовським (арк. 16 зв.). Принагідно зауважимо, що, згідно з висновками А. Поспеха [39, S. 265–266], неодноразові згадки М. Млечка про походження предметів, успадкованих від матері Х. Огінської та небіжчиці-дружини Р. Цехановецької, підкреслюють особливу психологічну цінність та символічність для нього самого цих речей і мають відтінок теплих почуттів до близьких.

За списками 1622, 1624, 1633 рр., до холопеницького двору, віддаленого від торговельно-культурних центрів, нове начиння періодично надходило зі столичного Вільно, а також із Риги – одного із найзначніших у цей період торговельних міст Швеції, звідки на білорусько-литовські терени постачалася продукція західноєвропейських майстрів (арк. 17 зв., 16, 62). Джерела постачання пояснювалися територіальною близькістю в межах Литовського князівства, а також обмеженими торговельно-економічними зв'язками з Лівонією на Балтиці. Навпаки, надходження до Холопенич з інших міст, розташованих у землях Корони, не мало усталеного характеру, зокрема згадка про купівлю посуду у Варшаві зафіксована лише двічі, але йшлося про начиння для їжі, оздоблене власним гербом Млечків (арк. 16).

Слід зазначити, що М. Млечко як депутат Головного трибуналу Великого князівства Литовського періодично відвідував Вільно та користувався нагодою облаштувати власні, зокрема й майново-господарчі, справи. За списком 24 лютого 1624 р., скляне начиння з Вільно привіз з okazji він сам, повертаючись після засідання Головного трибуналу; також в іншому реєстрі срібла, надісланому братові Кшиштофові Млечку, ковенському військовому, занотовано, що М. Млечко перебував у Вільно 16 серпня 1624 р., тобто в період засідань Трибуналу (арк. 17 зв., 19).

Під час транспортування та зберігання начиння Млечки також зверталися до послуг посередників – довірених осіб: у 1624 р. до Вільно срібло посилалося через якихось Мусницького та Заблоцького (арк. 19), дехто Шоповський повертав срібло, надане йому в 1623 р. «od samey Jej Mości» (арк. 6 зв.), у 1633 р. з Риги скляне начиння у футлярах, іменованих «olstro», привіз дехто Мізгир (арк. 62). Помічник Краєвський у Холопеничах опікувався після перевезення з Вільно численним венеціанським склом, заховавши його в чотирьох коробах у свірні маєтку (арк. 17 зв.).

Списки начиння фіксують процеси купівлі, транспортування, а також повернення позиченого посуду. Столове металеве начиння з олова та срібла, незважаючи на вагу, було досить транспортабельним на відміну від крихкого скла, не призначеного для користування під час мандрів його власників. Звичний власний посуд, поряд з іншими необхідними речами, супроводжував Млечків в їхніх подорожах і переїздах, зокрема близько 1623 р. «Jej Mość» (імовірно, йдеться про матір Хелену з Огінських, менш віро-

гідно – про третю дружину Миколая – молоду Єфимію Млечкову, дочку його племінника Яна Казимира, упитського земського підсудка [3, S. 13, 32] брала з собою в дорогу півтори дюжини ложок, пару срібних кубків та срібний незолочений гарнець (арк. 6 зв.). За даними іншого списку, близько 1624 р. (арк. 19), срібло Млечків транспортувалося в межах Великого князівства Литовського до близьких родичів, зокрема у Вільно до брата Миколая – Кшиштофа Млечка (1587–1627), ковенського войського [3, S. 13].

Окрему групу посуду Млечків становить цінне начиння зі скла, що є ознакою формування нових звичок у культурі столування шляхти на початку XVII ст. Хоча столове скло використовувалося в родинах різного соціального стану, але за цієї доби його найкращі зразки становили предмети розкоші. За твердженням дослідника А. Виробіша, на терени Литви, де не було скла власного виробництва, продукція надходила з таких центрів склярства, як Гданськ, Краків, Познань, а закордонне скло доставлялося морем через Ригу та Кенігсберг [38, S. 181].

У господарчому реєстрі скла від 19 лютого 1624 р. «Szkło złożone w Chołopiniczach do krobi – czterech A 1624 febr. 19 Krajewski składał u do swirna wniesione» доволі репрезентативною є партія тендітних скляних виробів із Вільно (арк. 17 зв.). За даними цього списку, скло було придбане переважно у Вільно та якась частка в Мозирі, із вказівкою на конкретну вартість виробів, та перевезене до Холопеницького маєтку М. Млечком після завершення засідань Головного трибуналу Великого князівства Литовського, про що йдеться в тексті.

Радше за все, М. Млечко придбав імпортне столове скло, оскільки домінує коштовне начиння майстрів-склоробів із Венеції. Найбільшим за кількістю був венеціанський набір скляниць до питного меду «szkliennic do miodu» (102 шт.). «Szkliennica» (скляниця) – скляний кубок для пива, у виняткових випадках – для вина та меду [47]. Згадані великі «szkliennice» (7 шт.) – з накривками, одна з них – величезна, об'ємом в гарнець (величина якого варіювалася до 4 кварт), з малюнком, своєрідної форми – на ніжках-кульках, т. зв. «mogilkami» (7 шт.). Загалом налічується венеціанських келихів 32 шт., серед яких декором і матеріалом вирізнявся келишок сапфірового кольору із кришталевого скла з накривкою зверху. До окремої коробки Краєвський поклав «flasz» – низку скляних пляшів різного розміру (18 шт.). Серед скла для напоїв фігурує також «dżban» – великий джбан з накривкою (арк. 17 зв.).

До групи посуду з коштовного венеціанського скла, придбаного у Вільно в 1624 р., варто долучити скляні вироби з Риги, за списком 1633 р. Тоді з Риги було привезено значну партію різнокаліберних за розміром пляшей. Презентовані «Flasz» і «flaszeczki» в окремих фуглярах – від

великих, об'ємом у гарнець та півгарнця, до маленьких, – загалом 53 фляші (арк. 62). В тексті не згадана країна виробництва цих фляшей, проте, враховуючи шлях постачання – Ригу, цілком імовірно визначити їхнє походження осередками західноєвропейського склярства.

На жаль, на відміну від важкого металевого посуду, частина виробів із прозорого крихкого скла розбивалася вщент при перевезенні. Так, під час транспортування у футлярах з Вільно значну кількість – 32 шт. – скляного начиння було розбито, з Риги було розбито менше – 3 шт. Слід мати на увазі ще один потенційний шлях втрати скляного начиння – звичай у дусі сарматських традицій навмисно розбивати келих на учтах під час виголошення тосту [38, S. 136, 138].

Вочевидь, шляхтич М. Млечко, переглядаючи нове скло з Риги 21 грудня 1633 р., як зазначено в тексті, вподобав собі зразки вишуканого посуду. Адже серед комплектів його начиння, зокрема за описом 1624 р., були різновиди скляної продукції добірного гатунку (криштал, венеціанське скло з малюнком). Особиста зацікавленість власника столовим склом, безперечно, знаменувала новий щабель у розвитку його побутових звичок та естетичних смаків у прикладному мистецтві. Відтак, наведені факти придбання М. Млечком цінних наборів зі скла до вжитку в Холопеничах відбивають тенденцію в культурі сервірування XVII ст. до поступового заміщення важкого срібла витонченим склом (арк. 62). Хоча за рєстрами в новітньому скляному начинні, на відміну від срібла, геральдичні оздоблення не зафіксовані, їхнє використання на бенкетах підтримувало престиж власника серед близького оточення не менш, аніж родові герби на чарах. Свого апогею тривалий процес заміщення фамільного срібла недовговічним склом досяг у наступному, XVIII ст., визначаючи системну переорієнтацію в усіх сферах із традиційних форм демонстрації соціального статусу на поширення європейського культу новизни [48].

Насамкінець відзначимо, що серед усього репертуару питного посуду лише в двох позиціях у тексті вказане його цільове призначення для конкретного напою: це срібний маленький кубочок з орнаментом під «риб'ячу луску» – для горілки та великі за обсягом «скляниці» – для питного меду (арк. 6 зв., 17 зв.). Утім, в інших випадках певне начиння обиралося для легких або міцних напоїв згідно з традицією, за умовчанням, а також варіювалося ситуативно – для повсякдення або урочистостей, за об'ємом, зручністю, навіть за індивідуальними вподобаннями споживача, його віком, статтю тощо.

Отже, списки різновидів начиння для пиття в рукопису є багатоаспектним джерелом. Дані цих списків дозволяють визначити тогочасні новації в декоративно-прикладному мистецтві бароко та їхню рецеп-

цію в повсякденній культурі білоруської шляхти (на прикладі її представників Млечків) Великого князівства Литовського в XVII ст. Водночас вони містять цінну геральдичну та історико-генеалогічну інформацію щодо білорусько-литовських заможних родин. Загалом аналіз конкретного репертуару столового начиння є потенційно змістовним аспектом вивчення традицій уживання напоїв у Холопеничах, в Оршанській землі, як історико-культурного явища першої чверті XVII ст.

Список використаних джерел

1. Пташицкий С. Л. Щорсовская библиотека графа Литавора Хрептовича. Краткие сведения о собрании рукописей. Москва, 1899. С. 11–12.
2. Szczorse // Słownik Geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich. Warszawa, 1890. T. 11. S. 859–861.
3. Mleczeko St. Mleczeko, Raczko, Saczko i Lyczko. Przyczynek do kwestyi ustalania się nazwisk szlacheckich w XV wieku. Lwów, 1912.
4. Mleczeko h. Korczak I Doliwa // Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1914. T. 11. S. 143–144.
5. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 1, Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek / red. A. Rachuba. Warszawa, 2004. S. 692.
6. Chołopenicze // Słownik Geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich. Warszawa, 1880. T. 1. S. 625.
7. Електронний ресурс. URL: szlachcic.hbz.pl/korczak/korczakim.doc. Назва з екрана.
8. Rajewscy // Niesiecki K. Herbarz polski / K. Niesiecki ; wyd. przez J. N. Bobrowicza. Lipsk, 1841. T. 8. S. 86.
9. IP НБУВ. Ф. І. № 5953, 6012.
10. Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. Киев, 1988. С. 57–63.
11. Мяскова Т. Родове зібрання Хрептовичів : перспективи дослідження // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 28. Київ, 2010. С. 396–404.
12. Laucevicius E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. T. 1–2. Vilnius, 1967.
13. Syrenius S. Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zowią... Kraków, 1613; Інститут книгознавства НБУВ, відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі ІК НБУВ, ВБЗІК). Coll. Reg. X, 385.
14. Haur J. K. Oekonomika ziemianska generalna ... Kraków, 1675; ІК НБУВ, ВБЗІК. В. Z. 857.
15. Wyczański A. Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w. Warszawa, 1969 / Instytut historii PAN. S. 147, tab. 52, 152, tab. 53.
16. Piwo / Gloger Z. // Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa, 1903. T. 4. S. 29.
17. Szydłowicze // Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich. Warszawa, 1892. T. 12. S. 100.

18. Walden A. Marszałkowie świeccy Trybunału Głównego Wielkiego Xięstwa Litewskiego w latach 1633–1648 // *Czasopismo prawno – historyczne*. Poznań, 2013. T. 65. Z. 1. S. 162.
19. Osiec // *Słownik języka polskiego* przez M. S. B. Linde. Lwów, 1857. T. 3. S. 590.
20. Słodziny // *Słownik języka polskiego* przez M. S. B. Linde. Lwów, 1857. T. 5. S. 320.
21. Kadz // *Słownik języka polskiego* przez M. S. B. Linde. Lwów, 1855. T. 2. S. 287.
22. Szanki / Glogier Z. // *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. Warszawa, 1903. T. 4. S. 302.
23. Beczka / Glogier Z. // *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. Warszawa, 1900. T. 1. S. 137–138.
24. Miód / Glogier Z. // *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. Warszawa, 1902. T. 3. S. 218–219.
25. Gołębiowski L. Domy i dwory przytem opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki.... Warszawa, Gluksberg, 1830 [Електронний ресурс]. URL: https://archive.org/stream/domyidworyprzyt00gogoog/domyidworyprzyt00gogoog_djvu.txt. Назва з екрана.
26. Klonder A. Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI–XVI wieku (produkcja – import – konsumpcja) // *Studia i materiały z historii kultury materialnej*. T. 60 / red. Z. Kamieńska. Zakład narodowy im Ossolinskich. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1989. S. 47.
27. Mir // *Słownik Geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich*. Warszawa, 1885. T. 6. S. 485–488.
28. Skorulski Andrzej // *Polski słownik biograficzny*. Wrocław, 1997–98. T. 38. Z. 55. S. 552–553. 269.
29. *Compendium medicum auctum...* W Jasnej Gory Częstochowskiej, 1725. K. 663–664.
30. M. Arcta *Słownik staropolski*. T. 1 / ul. A. Krasnowolski, W. Niedzwiedzki. Warszawa, [1914]. S. 410.
31. IP НБУВ. Ф. 332. № 352.
32. Szkarlat / Glogier Z. // *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. Warszawa, 1903. T. 4. S. 310.
33. Biernacki S. Przyczynek do historii roślinnych leków nasercowych. Rozd. 1: Dawne leki nasercowe roślinne // *Archiwum historii i filozofii medycyny oraz historii nauk przyrodniczych* / red. A. Wrzosek. T. 3, Z. 2. Poznań, 1925. S. 193–1202.
34. Aqwawita / Glogier Z. // *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. Warszawa, 1900. T. 1. S. 35.
35. Кривонос В. З історії діяльності греків у Львові в XVI – першій половині XVII ст. // *Зап. іст.-філол. т-ва Андрія Білецького*. Вип. 4, кн. 1. Київ, 2003. С. 116–124.
36. Wijaczka J., Guldon Z. Związki handlowe ziem litewskich i białoruskich z Królewstwem w świetle rejestrów celnych komory grodzieńskiej z lat 1600 i 1605 // *Komunikaty mazursko-warminskie*. nr 1, 21–33. 1993. S. 30. URL: http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Komunikaty_Mazursko_Warminskie/Komunikaty_Mazursko_Warminskie-r1993-t-n1/Komunikaty_Mazursko_Warminskie-r1993-t-n1-s21-31/Komunikaty_Mazursko_Warminskie-r1993-t-n1-s21-31.pdf. Назва з екрана.
37. IP НБУВ. Ф. 332. № 352, 354.

38. Wyrobisz A. Szkło w Polsce : od XIV do XVII wieku. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1968.
39. Pośpiech A. Prowincja szlachecka w Polsce XVII wieku. Ludzie – przedmioty – życie codzienne (zarys problematyki) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. T. 44, № 3, 1996. S. 263–270.
40. Pucharz / Gloger Z. // Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa, 1903. T. 4. S. 129–131.
41. Kufel / Gloger Z. // Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa, 1902. T. 3. S. 114–115.
42. Электроний ресурс. URL: [www. Wilanow`-palac.pl/gdansk-jako_zlotnicze_centrum_rzeczypospoitej_w_xvii_w.html](http://www.Wilanow-palac.pl/gdansk-jako_zlotnicze_centrum_rzeczypospoitej_w_xvii_w.html). Назва з екрана.
43. Ларченко М. Н. К вопросу о работе так называемых «польских» мастеров в Оружейной палате во второй половине XVII в. // Материалы и исследования. Государственные музеи Московского Кремля. Москва, 1984. Вып. 4. С. 184–192.
44. Akta synodów prowincjalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625. Wilno, 1915. S. 52; Seria: (Monumenta reformationis Poloniae et Lithuanicae).
45. Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmierne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku / Studia i materiały z historii kultury materialnej. Warszawa, 1992. T. 64. S. 86–88.
46. Konew // Słownik języka polskiego przez M. S. B. Linde. Lwów, 1855. T. 2: G–L. S. 426.
47. Szekliennica / Gloger Z. // Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa, 1903. T. 4. S. 310–311.
48. Dumanowski J. Moda, rywalizacja społeczna i tożsamość szlachty polsko-litewskiej Rzeczypospolitej w XVIII wieku // Baltijos Regiono istorija ir kultura ; Lietuva ir Lenkija. Socialine istorija, kulturologija. Acta historica universitatis Klaipedensis. T. XIV. Klaipėda, 2007. K. 82–83.

References

1. Ptashchitskii, S. L. (1899). Shchorsovskaja biblioteka grafa Litavora Khreptovicha [Shchors library of Duke Litavor Khreptovich]. In *Kratkie svedeniia o sobranii rukopisei* [Brief information on the collection of manuscripts] (pp. 11–12). Moscow. [In Russian].
2. Szczorse. (1890). *Słownik Geograficzny Krolestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich*, T. 11, S. 859–861. Warszawa. [In Polish].
3. Mleczek, St. (1912). Mleczek, Raczko, Saczko i Lyczko. *Przyczynek do kwestyi ustalania się nazwisk szlacheckich w XV wieku*. Lwów. [In Polish].
4. Mleczek, H. (1914). Korczak i Doliwa. In S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej* (T. 11, S. 143–144). Warszawa. [In Polish].
5. Rachuba, A. (Ed.). (2004). *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: T. 1. Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek* (S. 692). Warszawa. [In Polish].
6. Chołopienicze. (1880). *Słownik Geograficzny Krolestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich* (T. 1. S. 625). Warszawa. [In Polish].
7. Online resourve. URL: szlachcic.hbz.pl/korczak/korczakim.doc. [In Polish].

8. Rajewscy. (1841). In K. Niesiecki, *Herbarz polski* (wyd. przez J. N. Bobrowicza, T. 8. S. 86). Lipsk. [In Polish].
9. Fund 1, Units 5953, 6012. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
10. Kolesnik, E. A. (1988). *Knizhnye kollekcii Tcentralnoi nauchnoi biblioteki Akademii nauk USSR* [Book collections of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Sotsialist Republic] (pp. 57–63). Kyiv. [In Russian].
11. Miaskova, T. (2010). Rodove zibrannia Khreptovychiv: perspektyvy doslidzhenia [Family collection of the Khreptovich: perspectives of research]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific works of Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 28, pp. 396–404. Kyiv. [In Ukrainian].
12. Laucevičius, E. (1967). *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a*, T. 1–2. Vilnius. [In Lithuanian].
13. Syrenius, S. (1613). *Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zowią...* Kraków. [In Polish]; Coll. Reg. X, 385. Institute of Book Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Department of Librarian Gatherings and Historical Collections, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
14. Haur, J. K. (1675). *Oekonomika ziemianska generalna...* Kraków. [In Polish]; B. Z. 857. Institute of Book Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Department of Librarian Gatherings and Historical Collections, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
15. Wyczański, A. (1969). *Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.* Warszawa (Instytut historii PAN, S. 147, tab. 52, 152, tab. 53). [In Polish].
16. Gloger, Z. (1903). Piwo. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, T. 4, S. 29. Warszawa. [In Polish].
17. Szydłowicze. (1892). In *Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich*, T. 12, S. 100. Warszawa. [In Polish].
18. Walden, A. (2013). Marszałkowie święccy Trybunału Głównego Wielkiego Xięstwa Litewskiego w latach 1633–1648. In *Czasopismo prawno – historyczne*, T. 65, Z. 1, S. 162. Poznań. [In Polish].
19. Osiec. (1857). In *Słownik języka polskiego* (przez M. S. B. Linde, T. 3, S. 590). Lwów. [In Polish].
20. Słodziny. (1857). In *Słownik języka polskiego* (przez M. S. B. Linde, T. 5, S. 320). Lwów. [In Polish].
21. Kadź. (1855). In *Słownik języka polskiego* (przez M. S. B. Linde, T. 2, S. 287). Lwów. [In Polish].
22. Glogier, Z. (1903). Szanki. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (T. 4, S. 302). Warszawa. [In Polish].
23. Gloger, Z. (1900). Beczka. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (T. 1, S. 137–138). Warszawa. [In Polish].
24. Gloger, Z. (1902). Miód. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (T. 3, S. 218–219). Warszawa. [In Polish].

-
25. Gołębiowski, L. (1830). *Domy i dwory przytem opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki...* Warszawa, Gluksberg. URL: https://archive.org/stream/domyidworyprzyt00gogoog/domyidworyprzyt00gogoog_djvu.txt. [In Polish].
26. Klonder, A. (1989). Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI–XVI wieku (produkcja – import – konsumpcja). In *Studia i materiały z historii kultury materialnej* (T. 60, red. Z. Kamińska, Zakład narodowy im Ossolinskich, S. 47). Wrocław, Warszawa, Kraków. [In Polish].
27. Mir. (1885). In *Słownik Geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich* (T. 6, S. 485–488). Warszawa. [In Polish].
28. Skorulski Andrzej. (1997–1998). In *Polski słownik biograficzny* (T. 38, Z. 55, S. 552–553). Wrocław. [In Polish].
29. *Compendium medicum auctum... W Jasnej Gory Częstochowskiej* (K. 663–664). (1725). [In Polish].
30. Krasnowolski, A., Niedzwiedzki, W. (Comps.). (1914). *M. Arcta Słownik staropolski* (T. 1, S. 410). Warszawa. [In Polish].
31. Fund 332, Unit 352. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
32. Gloger, Z. (1903). Szkarlat. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (T. 4, S. 310). Warszawa. [In Polish].
33. Biernacki, S. (1925). Przyczynek do historii roślinnych leków nasercowych. Rozd. 1: Dawne leki nasercowe roślinne. In *Archiwum historii i filozofii medycyny oraz historii nauk przyrodniczych* (red. A. Wrzosek, T. 3, Z. 2, S. 193–1202). Poznań. [In Polish].
34. Gloger, Z. (1900). Aqawawita. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (T. 1, S. 35). Warszawa. [In Polish].
35. Kryvonos, V. (2003). Z istorii diialnosti hrekiv u Lvovi v XVI – pershii polovyni XVII st. [From the history of activity of Greeks in Lviv in the 16th – first half of the 17th centuries]. In *Zapysky istoryko-filolohichnoho tovarystva Andriia Biletskoho* [Notes of Andrii Biletskyi History and Philology Society] (Is. 4, Book. 1, pp. 116–124). Kyiv. [In Ukrainian].
36. Wijaczka, J., Guldon, Z. (1993). Związki handlowe ziem litewskich i białoruskich z Królewccem w świetle rejestrów celnych komory grodzieńskiej z lat 1600 i 1605. In *Komunikaty mazursko-warminskie* (nr 1, 21–33, S. 30). URL: http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Komunikaty_Mazursko_Warminskie/Komunikaty_Mazursko_Warminskie-r1993-t-n1/Komunikaty_Mazursko_Warminskie-r1993-t-n1-s21-31/Komunikaty_Mazursko_Warminskie-r1993-t-n1-s21-31.pdf. [In Polish].
37. Fund 332, Units 352, 354. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
38. Wyrobisz, A. (1968). *Szkło w Polsce: od XIV do XVII wieku*. Wrocław, Warszawa, Kraków. [In Polish].
39. Pośpiech, A. (1996). Prowincja szlachecka w Polsce XVII wieku. Ludzie – przedmioty – życie codzienne (zarys problematyki). In *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (T. 44, No. 3, S. 263–270). [In Polish].

40. Gloger, Z. (1903). Pucharz. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (T. 4, S. 129–131). Warszawa. [In Polish].
41. Gloger, Z. (1902). Kufel. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (T. 3, S. 114–115). Warszawa. [In Polish].
42. Online resource. URL: www.Wilanow-palac.pl/gdansk-jako_zlotnicze_centrum_rzeczypospoitej_w_xvii_w.html. [In Polish].
43. Larchenko, M. N. (1984). K voprosu o rabote tak nazyvaemykh “polskikh” masterov v Oruzheinoi palate vo vtoroi polovine XVII v. [On the issue of work of so called “Polish” craftsmen in the Weaponry Chamber in the second half of the 17th ct.]. In *Materialy i issledovaniia. Gosudarstvennye muzei Moskovskogo Kremlia* [Materials and studies. State museums of the Moscow Kremlin] (Is. 4, pp. 184–192). Moscow. [In Russian].
44. *Akta synodów prowincjalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625* (S. 52). (1915). Wilno. Seria: Monumenta reformationis Poloniae et Lithuaniae. [In Polish].
45. Pośpiech, A. (1992). Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku. In *Studia i materiały z historii kultury materialnej* (T. 64, S. 86–88). Warszawa. [In Polish].
46. Konew. (1855). In *Słownik języka polskiego* (przez M. S. B. Linde, T. 2: G–L, S. 426). Lwów. [In Polish].
47. Gloger, Z. (1903). Szkliennica. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (T. 4, S. 310–311). Warszawa. [In Polish].
48. Dumanowski, J. (2007). Moda, rywalizacja społeczna i tożsamość szlachty polsko-litewskiej Rzeczypospolitej w XVIII wieku. In *Baltijos Regiono istorija ir kultura; Lietuva ir Lenkija. Socialine istorija, kulturologija. Acta historica universitatis Klaipedensis* (T. XIV, K. 82–83). Klaipeda. [In Polish].

Svitlana Olehivna Bulatova,

Candidate of Historical Sciences,

Senior Research Fellow,

Senior Research Fellow

of the Department of Codicology and Codicography,

Institute of Manuscript,

Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: irnbuv@gmail.com

Traditional beverages at the court of the nobles of the Belarusian lands of the Grand Duchy of Lithuania in the first quarter of the XVII century: tableware (according to the manuscript of Mlechko in the Khreptovich collection from the funds of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine)

Tableware for beverages of the Belarusian nobles of the Grand Duchy of Lithuania and the tradition of serving the table were considered based on the materials of the manuscript by Nikolai Mlechko from the Khreptovich collection, deposited in the funds of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine. The types of

Old Polish tableware for beverages, common in the first quarter of the XVII century, as well as the specifics of their use by the nobles in the daily and ceremonial way are analyzed in the context of the Baroque culture. Traditions and peculiarities of use of the ancestral table silverware, decorated with heraldic symbols, in the Mlechko manor are considered on the base of the documents of tableware inventories. When comparing in the descriptions the elements of silver products, it was established that they are typical objects of Baroque jewelry with their inherent decorativeness and pomposity. Attention is also paid to the use of fashionable glassware for beverages, which got wide popularity in European countries in that period. The sources of receipt and transportation of various types of beverage tableware to the Mlechko's Kholopenichi estate, as well as their contacts with the Baltic trade and cultural centers have been analyzed. Inventory lists of beverage tableware contained in the manuscript of N. Mlechko are a multidimensional source for research. The data recorded in them make it possible to identify innovations in the decorative and applied arts of the Baroque and their reception in the everyday culture of the Belarusian nobles (as exemplified by its representatives the Mlechko) of the Grand Duchy of Lithuania in the XVII century. At the same time, the lists contain valuable heraldic and historical-genealogical information regarding the Belarusian and Lithuanian aristocratic families who lived in this period in the Grand Duchy of Lithuania.

Key words: Mlechko manuscript, beverages, nobles, Grand Duchy of Lithuania, Baroque, tableware, silver, glass.

Светлана Олеговна Булатова,

кандидат исторических наук,

старший научный сотрудник,

старший научный сотрудник

отдела кодикологии и кодикографии

Института рукописи

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: irnbuv@gmail.com

Традиционные напитки при дворе шляхты белорусских земель Великого княжества Литовского в первой четверти XVII в. : столовая посуда и утварь (по рукописи Млечка в собрании Хрептовичей из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)

На материале рукописи Николая Млечка из собрания Хрептовичей, хранящейся в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, рассмотрена столовая посуда для напитков белорусской шляхты Великого княжества Литовского и традиции сервировки стола. В контексте культуры барокко проанализированы виды старопольской посуды для напитков, распространенные в первой четверти XVII в., а также специфика их использования в повседневном и торжественном обиходе шляхты. На документальном материале инвентарей посуды освещаются традиции и особенности применения Млечками фамильного столового серебра, украшенного геральдической

символикой. При сопоставлении в описаниях элементов серебряных изделий установлено, что они являются типичными предметами ювелирного искусства барокко, с присущей им декоративностью и помпезностью. Также уделено внимание использованию Млечками модной стеклянной посуды для напитков, приобретающей в ту эпоху широкую популярность в европейских странах. Проанализированы источники поступления и транспортировки различных видов питьевой посуды в имение Млечков Холопеничи, а также их контакты с прибалтийскими торгово-культурными центрами. Инвентарные списки питьевой посуды, содержащиеся в рукописи Н. Млечка, представляют собой многоаспектный источник для исследований. Данные, зафиксированные в них, дают возможность определить новации в декоративно-прикладном искусстве барокко и их рецепцию в повседневной культуре белорусской шляхты (на примере ее представителей Млечков) Великого княжества Литовского в XVII в. В то же время списки содержат ценную геральдическую и историко-генеалогическую информацию относительно белорусских и литовских аристократических родов, проживавших в данную эпоху на территории Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: рукопись Млечка, напитки, шляхта, Великое княжество Литовское, барокко, столовая посуда, серебро, стекло.

*Стаття підготовлена 28 березня 2018 року;
подана до друку 26 квітня 2018 року.*

УДК 930.253:52+52(092)(477):929Федоров Є.П.

*Марина Олегівна Принь,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу археографії
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
e-mail: marine.pryn@gmail.com*

**ОСОБОВИЙ ФОНД АКАДЕМІКА Є. П. ФЕДОРОВА
ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИСВІТЛЕННЯ
МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧЕНОГО:
ВИДОВИЙ СКЛАД
ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДОКУМЕНТІВ**

Присвячено висвітленню інформаційного потенціалу документів особового фонду Є. П. Федорова, який зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, з вивчення його міжнародної діяльності, наукових та особистих зв'язків у світовому астрономічному співтоваристві. Проаналізовано видовий склад документів, які визначають діяльність ученого як голови Комісії № 19 «Змінність широт» та члена Міжнародного астрономічного союзу, його участь у розвитку Міжнародної служби широти.

Ключові слова: особовий фонд, Є. П. Федоров, Міжнародний астрономічний союз, Міжнародна служба широти, астрономія.

Євген Павлович Федоров – одна з найяскравіших постатей української астрономічної науки. Основною метою публікації є висвітлення інформаційного потенціалу особового фонду Є. П. Федорова як джерела з вивчення міжнародної діяльності вченого, його наукових та особистих зв'язків у світовому астрономічному співтоваристві.

Є. П. Федоров, доктор технічних наук (1959), академік АН УРСР (1969), лауреат Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1983), народився 9 червня 1909 р. в м. Іркутськ у родині лікаря. Освіту здобув в Іркутському державному університеті, після закінчення якого викладав курси механіки твердого тіла, теорії пружності та гідромеханіки на кафедрі теоретичної механіки як асистент та старший викладач, очолював астрономічну обсерваторію університету.

У 1944 р. вступив до аспірантури Головної астрономічної обсерваторії АН СРСР. Під керівництвом видатного астронома академіка АН УРСР О. Я. Орлова працював над кандидатською дисертацією «Теория движения земных полюсов и результаты наблюдений широты Полтавской

обсерватории за время май 1945 г. – июль 1946 г.» в Полтавській гравіметричній обсерваторії АН УРСР, а захищав її в Ленінградському державному університеті. Докторську дисертацію «Нутация и вынужденное движение земной оси» Є. П. Федоров захистив у Головній астрономічній обсерваторії АН СРСР.

У подальшому вся професійна діяльність ученого була пов'язана з АН УРСР. Він працював на посадах молодшого наукового співробітника та вченого секретаря Полтавської гравіметричної обсерваторії АН УРСР, завідувача відділу фундаментальної астрометрії, директора, старшого наукового співробітника, консультанта Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР. Основними напрямками наукової роботи були проблеми астрометрії, теоретичні та практичні проблеми обертання Землі, його пов'язаність з різними геофізичними процесами, а також питання побудови координатних систем в астрометрії та геодинаміці.

Особовий фонд № 250 академіка АН УРСР Є. П. Федорова, сформований в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, налічує 333 справи. Документальне наповнення фонду є достатнім для дослідження біографії вченого, його наукової та організаційної діяльності. Значний блок документів репрезентує міжнародну діяльність Є. П. Федорова, епістолярій науковця доповнює інформативність цього комплексу, репрезентуючи його широкі наукові контакти із закордонними вченими, участь у науковому та організаційному житті міжнародної астрономічної спільноти.

Відповідно до основного напрямку наукових досліджень Є. П. Федорова – вивчення руху полюсів Землі – в особовому фонді вченого зберігаються документи, що висвітлюють його співпрацю з Міжнародною службою широти, участь у вирішенні питань її роботи, розвитку та реорганізації, а також у роботі Міжнародного астрономічного союзу (далі – МАС) та його органів.

Міжнародна служба широти (далі – МСШ) була створена в 1895 р. на Другій міжнародній геодезичній конференції в Берліні. Від 1899 р. розпочала свою роботу перша мережа служби в складі шести астрономічних станцій: «Гайтерсбург», «Цинциннаті» та «Юкая» (США); «Мізусава» (Японія); «Чарджуй» (Російський Туркестан); «Карлофорте» (Італія). В різні роки Центральне бюро служби розташовувалося в Постдамі, Мізусаві, Туріні [1, с. 147–148].

Міжнародний астрономічний союз, заснований у 1919 р., об'єднує астрономічні товариства всього світу. Його членами є як держави, так і окремі професійні астрономи. До складу союзу належать понад 50 постійних комісій за напрямками досліджень. Кожні три роки збирається Генеральна Асамблея МАС.

У 1955 р. на IX Асамблеї МАС у Дубліні Є. П. Федорова було обрано президентом Комісії № 19 «Змінність широт» (у подальшому – «Обертання Землі») МАС, діяльність якої полягає в забезпеченні координації робіт з вивчення коливань широти та руху полюсів Землі. Комісія є відповідальною за підтримку всесвітнього часу, стандартних небесної та земної систем координат. Цю комісію вчений очолював протягом двох термінів, з 1955 р. до 1961 р., в подальшому залишившись постійним членом її організаційного комітету.

В особовому фонді вченого відклався масив різновидових документів про роботу Є. П. Федорова на посаді президента Комісії № 19. Найчисленнішим видом документів, які ввійшли до справ за цей період, є листування Є. П. Федорова з провідними астрономами світу з організаційних питань, серед яких – формування персонального складу комісії, організація заходів, робота мережі широтних станцій тощо. Також привертають увагу дослідників рекомендації, прийняті на IX Асамблеї МАС у Дубліні, звіти про роботу мережі широтних станцій за різний період тощо [2].

Перебуваючи на посаді президента Комісії № 19, Є. П. Федоров брав особисту участь в організації X Генеральної Асамблеї МАС, яка проходила в Москві в 1958 р. Під час проведення цього заходу планувалося підбиття підсумків роботи Комісії № 19 за три роки перебування Є. П. Федорова на посаді її президента. У фонді відклалося значне за обсягом листування Є. П. Федорова з астрономами-широтниками як з організаційних питань заходу, так і з метою збирання інформації для підготовки загального звіту [3].

Під час проведення X Генеральної Асамблеї МАС було підбито основні підсумки роботи Комісії № 19 за три роки діяльності. Зокрема, в звіті наголошено, що існуючий на той час стан широтних робіт вимагав повного перегляду. Визначення принципових напрямів розвитку широтних спостережень потребувало вивчення низки нерозроблених питань. Як результат, на X Генеральній Асамблеї МАС була прийнята рекомендація з організації широкої дискусії про поточний стан та майбутнє робіт з вивчення коливання широт та руху полюсів Землі, заплановано проведення в м. Гельсінкі спеціального симпозіуму з цих питань [2, арк. 71–71 зв.]. Участь Є. П. Федорова в цьому заході відображена у фонді 99-ма документами, переважно змістовним листуванням. Також зберігся робочий варіант резолюції з рукописними правками Є. П. Федорова.

Симпозіум у м. Гельсінкі був присвячений обговоренню проблем функціонування та можливої реорганізації існуючої Міжнародної служби широти з Центральним бюро в м. Туріні (Італія), яка вже не відповідала вимогам часу щодо обробки результатів широтних спостережень в усіх

обсерваторіях та на спеціальних широтних станціях. Як зазначав директор Центрального бюро Міжнародної геодезичної асоціації проф. П. Тарді, на початку діяльності МСШ її основне завдання номінувалося як встановлення реальності такого явища, як варіація широти Землі. Проте за 70 років досліджень це стало більше проблемою астрономії, аніж геодезії.

Ученого цікавила думка всіх провідних астрономів щодо реорганізації МСШ, для чого він і вирішив організувати професійну дискусію в світовому масштабі. З метою отримання високого наукового результату від проведення симпозіуму він ретельно працював над організацією заходу. Оскільки перед симпозіумом ставилося завдання підготувати план організації робіт з вивчення руху полюсів, Є. П. Федоров запропонував обговорювати тільки доповіді з цього питання, наголошуючи на необхідності проведення глибокої фахової дискусії.

До розгляду були запропоновані такі основні теми: доцільність продовження діяльності Міжнародної служби широти; питання її реорганізації; методи отримання якнайточніших даних про рух полюсів Землі за матеріалами спостережень як міжнародних станцій, так і незалежних обсерваторій; організація збирання та зведеної обробки результатів широтних спостережень.

Симпозіум у м. Гельсінкі відбувся в липні 1960 р., під час проведення XII Асамблеї Міжнародного союзу з геофізики та геодезії. Є. П. Федорова обрали головою симпозіуму.

За результатами роботи симпозіуму було прийнято резолюцію, основними положеннями якої були, зокрема: реорганізація Міжнародної служби широти в Міжнародну службу руху полюсів, яка буде використовувати результати спостережень часу та широтних спостережень, що проводимуться як на незалежних станціях, так і на існуючих станціях мережі МСШ; рекомендації щодо покращання устаткування деяких широтних станцій та ін. Також була сформована робоча група щодо розробки плану з реорганізації МСШ [4; 5, с. 18–19].

Листування стосовно участі Є. П. Федорова в XI Генеральній Асамблеї МАС у 1961 р. в м. Берклі містить інформацію про підготовку закордонного відрядження вченого, розповідає про активну дискусію з питань об'єднання двох комісій МАС: № 19 «Змінність широт» та № 31 «Час» в одну комісію «Обертання Землі», про вибір місця для Центрального бюро новостворюваної Міжнародної служби руху полюсів тощо.

Низка документів, загальна кількість яких перевищує 180, ілюструє діяльність Є. П. Федорова як члена Міжнародного астрономічного союзу, і охоплює період з 1955 р. до 1982 р. У значному за обсягом робочому листуванні простежуються діяльність Є. П. Федорова в Комісії

№ 19 МАС, його участь у роботі колоквиумів, співпраця з іншими комісіями МАС, обмін досвідом з провідними астрономами та співробітниками обсерваторій, які здійснюють широтні спостереження, програми для широтних станцій, питання розвитку і трансформації МСШ.

Резолюції, доповіді надають інформацію про розвиток астрономічних спостережень з питань змінності широт, обертання Землі, суміжних проблем визначення часу тощо. Наукову цінність становлять аналітичні записки з інформацією про стан широтних спостережень як в СРСР, так і за кордоном.

Важливими є також документи з підготовки звітів для представлення на чергових засіданнях Генеральної Асамблеї МАС та власне звіти, що дозволяють простежити розвиток досліджень з теми «Змінність широт» в СРСР [6; 7].

Є. П. Федоров протягом багатьох років активно працював над питаннями вдосконалення широтних спостережень, брав активну участь у всіх дискусіях і обговореннях. На XIV з'їзді Міжнародного геодезичного та геофізичного союзу в 1975 р. постало питання стосовно створення нової Служби обертання Землі. Були зібрані пропозиції та підготовлено документ «Майбутнє служби обертання Землі», представлений згодом на XVI Генеральній Асамблеї МАС 1976 р. Одним з розробників резолюції з цього питання був український астроном [8, арк. 208–209]

У документах особового фонду Є. П. Федорова знайшло відображення питання, яке хвилювало астрономічну наукову спільноту протягом декількох років, а саме – переміщення Міжнародної широтної станції із Карлофорте до Кальярі. Широтна станція Карлофорте, розташована на невеликому острові Сан-П'єтро, була однією з найстаріших у системі Міжнародної служби руху полюсів Землі й, на думку багатьох учених, мала бути замінена на обсерваторію з більш зручним розташуванням. У справі відклалися листування з цього питання, доповіді, інформації [9].

Інтерес для дослідників становить комплекс документів, що свідчить про тісні наукові контакти Є. П. Федорова з японськими колегами. В 1971 р. він брав участь у підготовці та проведенні Міжнародного симпозіуму № 48 «Обертання Землі» в японському м. Моріока. Комплекс документів, який відклався в зазначеному особовому фонді, складається переважно з листування з організаційних питань, обговорення попереднього варіанту головної доповіді, анотацій двох доповідей Є. П. Федорова, які він зробив під час проведення заходу. Оголошення, порядок проведення симпозіуму, список учасників, попередні варіанти резолюцій містять інформацію про проведення заходу та його результати, висвітлюють особисту участь ученого в його роботі [10].

Ще в 1962 р. Міжнародна служба широти була реорганізована в Міжнародну службу руху полюсів Землі (далі – МСРП), а місцем її Центрального бюро, за пропозицією Є. П. Федорова, було обрано м. Мізусава в Японії. Як член міжнародної ради керування МСРП учений підтримував тісні контакти з японськими вченими-астрономами як Мізусавської широтної обсерваторії, так і Токійської астрономічної обсерваторії.

Тісна співпраця вченого з японськими колегами відбилася в його листуванні зі співробітниками Міжнародної широтної обсерваторії С. Такагі (S. Takagi), Ч. Сугавою (Ch. Sugava), її директорами Т. Ікедою (T. Ikeda) та Т. Окудою (T. Okuda); з директорами Центрального бюро МСРП Ш. Юмі (S. Yumi) та К. Йокоямою (K. Yokoyama), співробітниками Токійської астрономічної обсерваторії Ш. Аїмою (S. Iijima), Н. Секігучі (N. Sekiguchi), С. Оказакі (S. Okazaki) та ін. У своїх листах науковці обговорювали питання проведення широтних спостережень, обмінювалися новими науковими публікаціями. Також Є. П. Федоров часто на прохання японських колег надавав консультаційну допомогу та рецензував їхні наукові праці [11].

Листування Є. П. Федорова з Т. Ікедою, директором Міжнародної широтної обсерваторії Мізусава, містить інформацію про кадрові питання, пов'язані з реорганізацією МСРП, які обтяжилися раптовою смертю голови Центрального бюро МСРП Т. Хатторі, про призначення на цю посаду доктора Ш. Юмі [12; 13]. З розвитком широтних досліджень в Японії після Другої світової війни до їх проведення залучалися співробітники Міжнародної широтної обсерваторії Мізусава, які активно обмінювалися досвідом з провідними астрономами світу. Так, до Європи та СРСР було відряджено завідувача сектору спостережень № 1, співробітники якого займалися саме широтними спостереженнями, Ч. Сугаву. В своїх листах до Є. П. Федорова він з теплотою згадував про візит до Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР в Києві та Головної астрономічної обсерваторії АН СРСР у Ленінграді [14].

Найбільш значним за обсягом є листування між Є. П. Федоровим та Ш. Юмі. У фонді відклався 21 лист за період з 1963 р. до 1980 р.

Професійне життя Шигеру Юмі було пов'язане з Міжнародною широтною обсерваторією Мізусава, де він пройшов шлях від звичайного астронома, завідувача обчислювального центру, завідувача сектору спостережень № 1 (широтних спостережень) до директора Центрального бюро МСРП [6, арк. 103].

Зі своїм українським колегою Ш. Юмі в листуванні обговорював проблеми, які мали виноситися на засідання робочих груп, деталі проведення наукових робіт, обмінювався публікаціями.

У 1971 р. Ш. Юмі відвідав Кітабську обсерваторію (Узбекистан) [15], а Є. П. Федоров у 1972 р. – Міжнародну широтну обсерваторію Мізусава. Інформація про ці події також відклалася в особовому фонді вченого [16].

Окрема справа сформована з листування вченого з астрономами Аргентини, Франції, Німеччини, США щодо проведення широтних спостережень [17].

Загалом епістолярій з фонду Є. П. Федорова складається з більш як 380-ти листів. Листування вченого, який вільно володів англійською мовою, свідчить про активний обмін науковою літературою та власними публікаціями між фахівцями з усього світу, зокрема зі Сполучених Штатів Америки, Великої Британії, Італії, Федеративної Республіки Німеччина, Канади, Китайської Народної Республіки, Бельгії, Португалії, Аргентини, Греції, Японії, Австралії та Нової Зеландії.

Серед астрономів США, з якими листувався Є. П. Федоров, були співробітник астрономічного департаменту Університету Індіани Р. Е. Аткінсон (R. d'E. Atkinson), співробітник Об'єднаного інституту лабораторної астрофізики університету Колорадо П. Л. Бендер (P. L. Bender), керівник відділу Військово-морської обсерваторії Б. Л. Клок (B. L. Klock), член МАС У. Марковіц (Wm. Markowitz), співробітник NASA Х. Е. Невелл (H. E. Newell) та ін.

Листування вченого свідчить про тісні наукові, а подеколи – й дружні стосунки Є. П. Федорова з науковцями Великобританії. Серед них були, зокрема: професор Кембриджського університету А. Бір (A. Beer), директор Королівської Гринвіцької обсерваторії Р. Вулі (R. v. d. R. Woolley), член Торбейської астрономічної спілки, Британської астрономічної асоціації Р. Пірс (R. Pearce), генеральний секретар МАС Д. Г. Седлер (Sadler D. H.), президент Комісії № 19 МАС Х. Сміт (H. Smith) та ін. Зміст листів стосується переважно робочих питань діяльності МАС та його комісій, обміну науковими публікаціями та враженнями від зустрічей на наукових заходах.

Окремо слід зупинитися на листуванні Є. П. Федорова з видатним англійським астрономом, президентом Королівського астрономічного товариства (1955–1957) Генрі Джеффрісом (H. Jeffreys) та його дружиною Бертою, яке тривало до самої смерті Є. П. Федорова і охоплювало широке коло питань. Але навіть суто наукові питання обговорювалися в дружньому тоні, що свідчить про теплі стосунки між ученими. Дружина Г. Джеффріса володіла російською мовою та переклала для свого чоловіка фундаментальну роботу Є. П. Федорова «Нутація та вимушений рух полюсів Землі» [18; 19; 20; 21].

Зацікавленість викликає й листування Є. П. Федорова з Цзоу Ісінь (Zsou-Yi-Sin, Chow Yeehsin) – китайським астрономом, яка була керівником

нової широтної станції в Тянцзині. Тісні наукові та дружні стосунки між ними розпочалися ще в 1957 р., коли Цзоу Ісінь проходила стажування в Полтавській гравіметричній обсерваторії АН УРСР, й продовжувалися через листи до 1965 р. Її кореспонденції містять інформацію про стажування китайських астрономів-широтників у СРСР, становлення широтних спостережень в КНР, про процес розбудови широтної станції в Тянцзині. Своєю чергою, Є. П. Федоров надавав колезі методичну допомогу в питаннях проведення широтних спостережень [22].

Аналіз документів особового фонду Є. П. Федорова свідчить про його значний внесок у розвиток астрономічної науки в Україні та світі й доводить високий авторитет українського вченого як видатного астронома та організатора науки.

Список використаних джерел та літератури

1. Koichi Yokoyama. History of the International Polar Motion Service / International Latitude Service // *Polar Motion : Historical and Scientific Problems*. 2000. Vol. 208. P. 148–162.
2. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). Ф. 250. Оп. 1. Од. зб. 90. 155 арк.
3. Там само. Од. зб. 92. 65 арк.
4. Там само. Од. зб. 101. 122 арк.
5. Євген Павлович Федоров: нариси та спогади про вченого / кол. авторів. Київ : Наук. думка, 2009. 248 с.
6. Там само. Од. зб. 88. 151 арк.
7. Там само. Од. зб. 89. 168 арк.
8. Там само. Од. зб. 95. 216 арк.
9. Там само. Од. зб. 97. 87 арк.
10. Там само. Од. зб. 104. 45 арк.
11. Там само. Од. зб. 247. 17 арк.
12. Там само. Од. зб. 125. 3 арк.
13. Там само. Од. зб. 196. 4 арк.
14. Там само. Од. зб. 243. 7 арк.
15. Там само. Од. зб. 166. 10 арк.
16. Там само. Од. зб. 260. 13 арк.
17. Там само. Од. зб. 94. 17 арк.
18. Там само. Од. зб. 119. 2 арк.
19. Там само. Од. зб. 120. 2 арк.
20. Там само. Од. зб. 185. 4 арк.
21. Там само. Од. зб. 186. 7 арк.
22. Pryn M., Pryn O., Degtyarev S. Correspondence Between the Academician Evgeny Fedorov and Tsou Yi-Hsin : Materials to the History of Latitude Investigations // *Сумський історико-архівний журнал*. 2015. № XXV. С. 33–41.

References

1. Yokoyama, K. (2000). History of the International Polar Motion Service / International Latitude Service. In *Polar Motion: Historical and Scientific Problems*, Vol. 208, pp. 148–162. [In English].
2. Fund 250, Inventory 1, Unit 90. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English, French, Italian, Russian, Spanish].
3. Fund 250, Inventory 1, Unit 92. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English, French, Russian].
4. Fund 250, Inventory 1, Unit 101. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English, French, Italian, Russian].
5. *Yevhen Pavlovych Fedorov: narysy pro vchenoho* [Yevhen Pavlovych Fedorov: essays about the scientist]. (2009). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
6. Fund 250, Inventory 1, Unit 88. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English, French, Italian, Russian].
7. Fund 250, Inventory 1, Unit 89. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English, French, Italian, Russian].
8. Fund 250, Inventory 1, Unit 95. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English, French, Russian].
9. Fund 250, Inventory 1, Unit 97. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English, French, Italian, Russian].
10. Fund 250, Inventory 1, Unit 104. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English, Russian].
11. Fund 250, Inventory 1, Unit 247. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English, Russian].
12. Fund 250, Inventory 1, Unit 125. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English].
13. Fund 250, Inventory 1, Unit 196. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English, Russian].
14. Fund 250, Inventory 1, Unit 243. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English].
15. Fund 250, Inventory 1, Unit 166. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English].
16. Fund 250, Inventory 1, Unit 260. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English].
17. Fund 250, Inventory 1, Unit 94. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English, French, German, Russian].
18. Fund 250, Inventory 1, Unit 119. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English].
19. Fund 250, Inventory 1, Unit 120. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English].
20. Fund 250, Inventory 1, Unit 185. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English, Russian].
21. Fund 250, Inventory 1, Unit 186. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English].

22. Pryn, M., Pryn, O., Degtyarev, S. (2015). Correspondence Between the Academician Evgeny Fedorov and Tsou Yi-Hsin: Materials to the History of Latitude Investigations. In *Sumskyi istoryko-arhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal], No. XXV, pp. 33–41. [In English].

Maryna Olehivna Pryn,
Candidate of Historical Sciences,
Research Fellow of the Archeography Department,
Institute of Archival Studies,
Vernadsky National Library of Ukraine
e-mail: marine.pryn@gmail.com

The personal fund of academician Ye. P. Fedorov as a source for the coverage of the international activity of the scientist: specific composition and information potential of the documents

The article analyzes the information potential of the documents of Fedorov's personal fund in the context of studying the international activity of the scientist, his scientific and personal links in the world astronomical community.

The personal fund of Ye. P. Fedorov, an academician of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, an outstanding Soviet astronomer, director of the Main Astronomical Observatory of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, is deposited at the Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine and consists of 333 files.

The publication examines the specific composition of the documents characterizing the activity of the scientist as a chairman of the Commission 19 "Variability of Latitudes" and a member of the International Astronomical Union; his participation in the organization of the X General Assembly of the International Astronomical Union in Moscow, participation in international symposia, colloquiums.

For many years, Ye. P. Fedorov had been working on improving the work of the International Latitude Service, actively participated in all discussions and considerations on its reorganization into the International Polar Motion Service.

Analysis of the correspondence of Ye. P. Fedorov allowed to determine the range of his personal communication and the geography of correspondents and addressees. Correspondence with Japanese colleagues characterizes close scientific and friendly communication between scientists. In addition to Japan, Ye. P. Fedorov's geography of correspondence covers the United States of America, Great Britain, Belgium, Portugal, Argentina, Greece, Australia and New Zealand. The subjects of correspondence mainly concern the scientific issues of conducting latitudinal observations, the exchange of scientific publications and the review of scientific papers.

An analysis of the documents of Ye. P. Fedorov's personal fund testifies to their high information potential, both for studies of the scientist's biography, and for research of the history of science and technology in general.

Key words: personal fund, Ye. P. Fedorov, International Astronomical Union, International Latitude Service, astronomy.

Марина Олеговна Прынь,

кандидат исторических наук,

научный сотрудник отдела археографии

Института архивоведения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: marine.pryn@gmail.com

Личный фонд академика Е. П. Федорова как источник для освещения международной деятельности ученого: видовой состав и информационный потенциал документов

В статье анализируется информационный потенциал документов личного фонда Е. П. Федорова в контексте изучения международной деятельности ученого, его научных и личных связей в мировом астрономическом сообществе.

Личный фонд Е. П. Федорова, академика АН УССР, выдающегося астронома, директора Главной астрономической обсерватории АН УССР, хранится в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и состоит из 333-х дел.

В публикации рассматривается видовой состав документов, характеризующих деятельность ученого как председателя Комиссии 19 «Изменяемость широт» и члена Международного астрономического союза, его участие в организации X Генеральной Ассамблеи Международного астрономического союза в Москве, в работе международных симпозиумов и коллоквиумов.

На протяжении многих лет Е. П. Федоров занимался усовершенствованием работы Международной службы широты, принимал активное участие во всех дискуссиях и обсуждениях, связанных с ее реорганизацией в Международную службу движения полюсов Земли.

Анализ переписки Е. П. Федорова позволил определить круг его личного общения и географию корреспондентов и адресатов. Переписка с японскими коллегами характеризует тесное научное и дружеское общение между учеными. Помимо Японии, география переписки Е. П. Федорова охватывает Соединенные Штаты Америки, Великобританию, Бельгию, Португалию, Аргентину, Грецию, Австралию, Новую Зеландию. Тематика переписки затрагивает преимущественно научные вопросы проведения широтных наблюдений, обмен научными публикациями и рецензирование научных работ.

Анализ документов личного фонда Е. П. Федорова свидетельствует об их высоком информационном потенциале для исследования как биографии ученого, так и истории науки и техники в целом.

Ключевые слова: личный фонд, Е. П. Федоров, Международный астрономический союз, Международная служба широты, астрономия.

*Стаття підготовлена 28 березня 2018 року;
подана до друку 26 квітня 2018 року.*

*Андрій Іванович Шаповал,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу археографії
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
e-mail: shai196@ukr.net*

НАУКОВА СПІВПРАЦЯ В. М. ПЕРЕТЦА ТА М. І. ПЕТРОВА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛ

На основі аналізу листів видатного українського та російського філолога, дослідника давньої української літератури В. М. Перетца до українського літературознавця, мистецтвознавця, історика Церкви та української науки М. І. Петрова, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, висвітлено багаторічну наукову співпрацю та творчі стосунки між ученими. Відображено діяльність В. М. Перетца і М. І. Петрова з дослідження рукописних пам'яток, які зберігалися в Церковно-археологічному музеї Київської духовної академії, бібліотеці Києво-Софійського собору, з вивчення документів про історію Києво-Могилянської академії в архіві Святійшого Синоду в Санкт-Петербурзі. Висвітлено співпрацю вчених із дослідження історії української літератури та українського театру як членів Петербурзької академії наук. Акцентовано увагу на малодосліджених фактах біографій науковців.

Ключові слова: В. М. Перетц, М. І. Петров, наукова співпраця, епістолярна спадщина, філологія.

Епістолярна спадщина видатного українського філолога, дослідника історії української літератури, академіка Петербурзької (з 1914 р.), а з 1919 р. – і Української академії наук (далі – УАН) Володимира Миколайовича Перетца (1870–1935) неодноразово привертала увагу науковців [1], зокрема й як джерело дослідження співпраці між українськими вченими [2].

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігаються 22 листи В. М. Перетца до українського літературознавця, мистецтвознавця, історика Церкви та української науки, члена-кореспондента Петербурзької академії наук (з 1916 р.) і академіка УАН (з 1918 р.) Миколи Івановича Петрова (1840–1921), які досі не стали предметом спеціального дослідження. Листи датовані 1897–1918 рр. Аналіз документів дає змогу висвітлити багаторічну наукову співпрацю між видатними українськими вченими, що й становить мету цієї статті.

Хронологічно першим є лист В. М. Перетца до М. І. Петрова від 27 липня 1897 р., який було надіслано до Києва із Санкт-Петербурга, адже наприкінці цього листа Володимир Миколайович вказав зворотну адресу: Санкт-Петербург, Катерингофський проспект, б. 59, кв. 19 [3]. Хоча з інших листів дізнаємося, що в червні–липні того ж 1897 р. В. М. Перетц сам був у Києві, але проїздом [4, арк. 1 зв.]. І все ж тоді йому вдалося відвідати М. І. Петрова на його дачі в Боярці [5, арк. 1], де останній, зазвичай, мешкав улітку. Це, напевно, була перша особиста зустріч учених, котра стала початком їхньої багаторічної наукової співпраці та дружби.

Із середини 1890-х років В. М. Перетц досліджував питання історії української літератури, особливо його цікавила українська віршована поезія XVI–XVIII ст. та українська драматична література XVII–XVIII ст. Учений багато працював у рукописних збірках Санкт-Петербурга і Москви, а з кінця 1890-х років розпочав досліджувати київські рукописні зібрання. Природно, що наукові інтереси спонукали молодого дослідника до знайомства з відомим істориком української літератури, професором Київської духовної академії (далі – КДА) М. І. Петровим, який очолював Церковно-археологічний музей (далі – ЦАМ) при КДА, де містилося одне з найбільших на той час зібрань писемних і мистецьких пам'яток, значна частина яких мала українське походження. Згідно з «Указателем Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии», складеним М. І. Петровим, станом на червень 1897 р. в музеї зберігалися 24 893 пам'ятки духовної та матеріальної культури.

У листі від 27 липня 1897 р. В. М. Перетц звернувся до М. І. Петрова з проханням посприяти в дослідженні рукописів, що містилися в ЦАМ КДА. Зокрема, його цікавили «Сказання про письмена» чорноризця Храбра та декілька апокрифів із рукописного збірника XVII ст., що в складеному М. І. Петровим «Описании рукописных собраний, находящихся в г. Киеве» мали номер 526. Оскільки В. М. Перетц перебував у Санкт-Петербурзі, він просив М. І. Петрова дозволити зробити копії необхідних йому рукописів Неонілі Іванівні Арабажан, яку Володимир Миколайович відрекомендував своєю нареченою та «найкращою помічницею», яка добре знала палеографію і могла опрацювати тексти, написані півуставом [3].

Приїхавши до Києва влітку наступного року, В. М. Перетц продовжив дослідження фондів Церковно-археологічного музею КДА. Від професора кафедри російської мови та словесності Київського університету П. В. Володимирова йому стало відомо, що до бібліотеки ЦАМ КДА надійшла збірка поезій чернігівського архієпископа Л. Барановича «Księga śmierci». Оскільки В. М. Перетц активно досліджував творчість Л. Барановича, він мав намір «поглянути на цю книгу» та її описати.

22 червня 1898 р., перебуваючи в приміщенні ЦАМ, Володимир Миколайович написав листа М. І. Петрову, в якому просив повідомити, де саме в музеї містилася збірка поезій Л. Барановича, та висловив сподівання на дозвіл її описати [6]. Те, що М. І. Петров відгукнувся на прохання Володимира Миколайовича і останньому вдалося дослідити збірку «Księga śmierci», засвідчує праця В. М. Перетца «Filar Wiary» і «Księga śmierci» архієпископа Лазаря Барановича», яку в 1898 р. було надруковано в Києві [7].

У листі від 8 листопада 1898 р., надісланому із Санкт-Петербурга, В. М. Перетц інформував М. І. Петрова, що він повернувся до дослідження питань походження та долі російської шкільної драми. Володимир Миколайович попросив київського колегу надіслати йому повний текст вертепного дійства (описаного Г. П. Галаганом), який учені обговорювали під час зустрічі в Боярці влітку 1897 р. Частково текст цього вертепу Микола Іванович опублікував на сторінках «Киевской старины» у статті «Старинный южно-русский театр и в частности вертеп» (1882) [5]. Із листа Володимира Миколайовича М. І. Петрову від 10 лютого 1899 р. дізнаємося, що цей текст вертепу, а, можливо, й інші матеріали були В. М. Перетцу надіслані. Дякуючи за надану можливість працювати з київськими матеріалами, Володимир Миколайович, зі свого боку, надіслав М. І. Петрову одну зі своїх праць, що, як він наголосив, «побачила світ у прекрасному Києві» [8, арк. 1] (тут, напевне, йдеться про працю В. М. Перетца «Filar Wiary» і «Księga śmierci» архієпископа Лазаря Барановича»).

У листі від 10 лютого 1899 р. В. М. Перетц задав про те, що раніше вже писав М. І. Петрову про деякі свої думки, які в нього виникли під час дослідження вертепного тексту, надісланого Миколою Івановичем, та під час порівняння цього тексту з польською літературою XVI–XVII ст. (цей лист В. М. Перетца з порівняльним аналізом української та польської драматичної літератури XVI–XVII ст., на жаль, не зберігся). В. М. Перетц повідомив М. І. Петрова й про те, що його колекція збагатилася ще двома, надісланими вже з Волинського музею, вертепними текстами, які суттєво відрізнялися від текстів, описаних Г. П. Галаганом і М. А. Маркевичем, що відкривало для вченого перспективи подальших досліджень [8]. Розповідаючи в листі про свою наукову діяльність, В. М. Перетц також зазначив, що віддав до друку серію українських віршів у записках XVI–XVIII ст. [8, арк. 1 зв.] (працю В. М. Перетца «Малорусские вирши и песни в записках XVI–XVIII вв.» було опубліковано в 1899 р. в «Известиях отделения русского языка и словесности Академии наук»).

Як видно з листа, В. М. Перетц зацікавився тоді рукописом «Правило увещательное пияницам», що зберігався в ЦАМ КДА. Про цей рукопис В. М. Перетц дізнався з покажчиків, складених М. І. Петровим. Воло-

димир Миколайович попросив директора музею надіслати копію твору [8, арк. 1 зв.], яку згодом використав під час роботи над статтею «Из старинной сатирической литературы о пьянстве и пьяницах» (1911). Цікаво, що «Правило увещательное пьяницам» пізніше привертало увагу й інших дослідників – учнів і послідовників В. М. Перетца. Так, у 1928 р. вийшла друком праця «До історії пародії на Україні в XVIII віці – «Служба пиворізам» 1740 р.» В. П. Адріанової-Перетц, яка проаналізувала списки пам'яток «Правило увещательное пьяницам» або «Служба пиворізам» і Синаксар «на память пиворізам», що зберігалися у фондах музею та відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (нині – ІР НБУВ), а також частково опублікувала їхні тексти. У 1960-х роках Л. Є. Махновець, який працював над монографією «Сатира і гумор української прози XVI–XVIII ст.», вирішив оприлюднити повні тексти цих пам'яток, але після лихоліть Другої світової війни йому не вдалося віднайти їх у Києві. В 1963 р. він звернувся листом до В. П. Адріанової-Перетц з проханням надіслати точні копії текстів пам'яток, якщо вони збереглися в її архіві [9, арк. 1]. Варвара Павлівна надала дослідникові копії, зроблені для неї свого часу науковим співробітником відділу рукописів ВБУ М. В. Геппенером, а також копії текстів цих пам'яток з архіву В. М. Перетца, що дало можливість Л. Є. Махновцю опублікувати повні тексти творів [10, арк. 1–1 зв.].

Два наступні листи були написані під час перебування В. М. Перетца в Києві влітку 1901 р. (20 і 27 червня). В них Володимир Миколайович повідомляв М. І. Петрова, що приїхав до Києва 15 червня з метою дослідити рукописи з віршами, апокрифами та легендами в бібліотеці Києво-Софійського собору. Оскільки вчений планував залишитися в Києві до 15 серпня, він також мав намір вивчити бібліотеку Київської духовної семінарії та здійснити поїздку до монастиря Переяслава, де, за сподіваннями дослідника, зберігалися рукописні пам'ятки. Планував В. М. Перетц й «порушити літній відпочинок» М. І. Петрова в Боярці. В листах Володимир Миколайович зазначив, що йому відомо про складений М. І. Петровим опис рукописів бібліотеки Києво-Софійського собору, яким учений хотів скористатися, якщо автор покажчика не заперечуватиме, під час своєї роботи в Києві [11; 12]. Результатом київських досліджень В. М. Перетца стала праця «Очерк библиотеки Киево-Софийского собора», надрукована в 1901 р. в «Литературном вестнике».

У листі з Санкт-Петербурга від 10 жовтня 1901 р. В. М. Перетц написав М. І. Петрову, що про підготовлений Миколою Івановичем опис рукописів бібліотеки Києво-Софійського собору він розповів редактору «Известий отделения русского языка и словесности Академии наук», академіку Петербурзької АН О. М. Пипіну, який, зацікавившись працею

київського вченого, висловив намір посприяти її публікації як видання Академії наук. В. М. Перетц сподівався, що це повідомлення стане в нагоді М. І. Петрову, якому він, крім того, запропонував публікувати інформацію про свої праці в бібліографічному та історико-літературному журналі «Литературный вестник» [13], що виходив у Санкт-Петербурзі з січня 1901 р. Цього разу М. І. Петров не скористався пропозиціями В. М. Перетца, надрукувавши в 1901 р. скорочений варіант свого дослідження в «Чтениях в Историческом Обществе Нестора Летописца» – «Краткое обозрение рукописей Киево-Софийской библиотеки». А в 1904 р. праця М. І. Петрова «Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. Библиотека Киево-Софийского собора», вже в повному обсязі, побачила світ як видання Московського університету.

У 1902 р. вийшло друком дослідження В. М. Перетца «Историко-литературные исследования и материалы. Из истории развития русской поэзии XVIII в.», яке в квітні того ж року він захистив як докторську дисертацію. Цю книгу Володимир Миколайович зі словами щирої подяки за систематичну допомогу надіслав М. І. Петрову, вважаючи його одним зі своїх учителів. Зокрема, в листі від 7 березня 1902 р. В. М. Перетц зауважив: «Надсилаючи Вам, вельмишановний Миколо Івановичу, свою книгу, не можу не подякувати Вам особисто ще раз за Ваше люб'язне сприяння, надане мені не раз і особливо останнім літом під час занять у Києво-Соф[ійському] соборі, наданням мені Вашого опису. Мало того, – з якого б боку я не доторкався до початкового періоду руської поезії, – всюди зустрічався вже з Вашими працями, що підготували ґрунт для подальших робіт, що забезпечили і мені виконання моїх намірів. Не бажаю присвоювати того, що зроблено до мене, і виражаю Вам щиро вдячність як вірному і авторитетному вожатаю в нетрях старовинної літератури малоруської. Нехай моя книга, як і попередня, магістерська дисертація, будуть для Вас доказом, що не на кам'янистий ґрунт упало зерно Ваших думок, вміщених у цінних статтях і дослідженнях з історії малор[уської] старовини. І якщо Ви погодитеся з цим, – це буде для мене великою нагородою» [14, арк. 1–1 зв.].

У листі В. М. Перетц висловив сподівання, що згодом і він стане в нагоді колезі, а поки що звернув увагу на те, що в надісланій книзі М. І. Петров може знайти інформацію, яка зацікавить його як історика КДА. Невдовзі Володимир Миколайович отримав можливість допомогти М. І. Петрову в його дослідженнях. Із листа, написаного В. М. Перетцом протягом 4–5 травня 1902 р., дізнаємося, що за дорученням М. І. Петрова Володимир Миколайович працював в архіві Святішого Синоду в Санкт-Петербурзі, де дослідив документи, які стосувалися історії Києво-Могилянської академії, вишукуючи, головне, відомості про навчання в академії Г. С. Сковороди. У

листі наведено детальний звіт про результати дослідження [15], яким, імовірно, М. І. Петров скористався при підготовці своєї праці «К біографії українського філософа Григорія Саввича Сковороди» (1903).

Слід додати, що В. М. Перетц, зацікавившись історією давньої української літератури, прагнув переїхати до Києва, де захист докторської дисертації надавав йому можливість обійняти посаду професора кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира. Якби так сталося, то співпраця між ученими могла б бути більш плідною. Проте в 1902 р. вирішення цього питання було ще примарним, тому в листі від 7 березня 1902 р. В. М. Перетц зауважив, що життя в Києві йому здавалося «недосяжним» [14, арк. 2].

У травні 1903 р. В. М. Перетца за конкурсом було обрано екстраординарним професором кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира, й уже в серпні того ж року він переїхав до Києва. В університеті Володимир Миколайович читав історію російської літератури й спецкурси з окремих її періодів і розділів, зокрема викладав спецкурс «Література південно-західної Росії XV–XVIII ст.», в якому ознайомлював студентів із забороненою тоді історією української літератури. Восени 1906 р. його було затверджено ординарним професором кафедри російської мови і словесності.

Переїхавши до міста своєї мрії, В. М. Перетц розгорнув широку діяльність. У Києві він отримав можливість безпосередньо спілкуватися з М. І. Петровим, якого систематично відвідував на квартирі останнього, що розташовувалася на Подолі. Вчені обговорювали наукові питання, обмінювалися своїми працями тощо. У випадку, коли якісь обставини, наприклад, хвороба, заважали зустрітися, науковці спілкувалися за допомогою листування. В ІР НБУВ відклалися два листи Володимира Миколайовича до М. І. Петрова за 1905 р. Тоді в країні відбувалася Перша російська революція, що, як видно з листів, аж ніяк не завадило науковій діяльності вчених. Так, 30 жовтня 1905 р. В. М. Перетц писав Миколі Івановичу: «Не дивуйтеся, що я в нинішніх днях все-таки пишу про старовину: цехова людина – по-перше, а по-друге, – тільки тут і можна знайти забуття від усяких жахів, якими так багате тепер життя!» [16, арк. 1 зв.]. У цьому листі та в листі від 5 листопада йшлося про працю історика, кандидата богослов'я Д. К. Вишневського «Описание рукописных собраний, находящихся в г. Смоленске» (1901 р., вип. 1), яка знадобилася В. М. Перетцу для його наукової діяльності. Оскільки Д. К. Вишневський навчався в КДА і був учнем М. І. Петрова, Володимир Миколайович запитував у Миколи Івановича, скільки випусків мала ця праця та де її можна було придбати [16; 17].

В. М. Перетц жваво цікавився, як свідчать його листи від 29 січня та 5 вересня 1910 р., роботою М. І. Петрова в КДА та діяльністю академії загалом, яка була не тільки закладом богослов'я, але й зажила слави авторитетного центру освіти та культурно-наукового життя. Так, Володимир Миколайович слідкував за публікаціями наукового щомісячника «Труды Киевской духовной академии», де друкувалися науково-богословські та історико-літературні дослідження, а також праці з історії церкви, релігійних течій і богословської думки на теренах України. Дізнавшись про відставку редактора «Трудов КДА» професора В. П. Рибінського, В. М. Перетц висловив припущення, що після зміни редактора публікуватися в журналі авторам, які не працювали в КДА, навряд чи буде можливим. І це, на думку вченого, було б «сумно» [4, арк. 2–2 зв.].

В. М. Перетц високо цінував діяльність М. І. Петрова як очільника ЦАМ КДА, що під керівництвом Миколи Івановича став одним із найбільших в Європі зібрань церковних старожитностей. Коли внаслідок зміни академічного статуту в 1910 р. М. І. Петрова було звільнено зі штатної служби в КДА, Володимир Миколайович занепокоївся як долею товариша, так і подальшою діяльністю музею. А дізнавшись, що Микола Іванович залишився на чолі ЦАМ КДА, написав йому листа, в якому висловлював радісні сподівання, що музей і надалі буде «жити та розвиватися» під «досвідченим поглядом і керівництвом» М. І. Петрова [18, арк. 1]. Додамо, що через клопотання Ради КДА М. І. Петрова залишили при академії позаштатним професором, а в 1912 р. він став почесним професором КДА.

Листи В. М. Перетца за 1912 р. (від 17 березня, 2 і 5 квітня та 15 листопада) присвячені, головню, обговоренню необхідності висунення праці М. І. Петрова «Нариси історії української літератури XVII і XVIII ст.» (1911) на здобуття академічної премії. В листах В. М. Перетц висловлював захоплення цією книгою М. І. Петрова. Зокрема, літературознавець зазначав: «Від душі дякую за доставлене мені задоволення. Його розділять, сподіваюся, дуже багато, якщо не всі читачі книги» [19, арк. 1]. Володимир Миколайович називав дослідження М. І. Петрова «розумною працею», за яку «нове покоління» українців буде вдячне авторові [20, арк. 1 зв.–2]. В. П. Перетц переконував Миколу Іванович подати до Академії наук заявку щодо участі в конкурсі на здобуття премії за працю «Нариси історії української літератури XVII і XVIII ст.» та висловлював бажання написати на неї відгук «не за страх, а за совість» [19, арк. 1 зв.], відклавши заради цього всю іншу свою наукову роботу [20, арк. 2].

Вирішивши взяти участь у конкурсі, М. І. Петров проконсультувався з В. М. Перетцом з приводу того, на яку академічну премію краще було б подати заявку. Володимир Миколайович порекомендував коле-

зі Макаріївську премію, зауваживши: «Краще така, яка ближче, – Макарія, або, якщо не бажаєте, то Котляревського. На Уваровську – багато конкурсантів, і іноді прекрасна робота – мало чого досягає за великим стовпото-рінням народу» [21, арк. 1]. У 1913 р. Петербурзька академія наук присво-їла М. І. Петрову неповну Макаріївську премію за дослідження «Нариси історії української літератури XVII і XVIII ст.», а В. М. Перетц відгукнув-ся на працю М. І. Петрова позитивною рецензією.

Три наступні листи В. М. Перетца до М. І. Петрова датовані 1916 р. На той час Володимира Миколайовича було обрано дійсним чле-ном Петербурзької академії наук (1914), після чого він повернувся до Петрограда, де працював у Відділенні російської мови і словесності АН і викладав в університеті історію давньої російської й української літера-тури та фольклор. В. М. Перетц не поривав зв'язків із київськими вчени-ми, а на літо приїжджав до України, адже мав дачу у Ворзелі під Києвом.

Саме з Ворзеля були надіслані листи М. І. Петрову від 25 червня та 20 липня 1916 р., де йдеться про статтю Миколи Івановича, яку він пла-нував опублікувати в «Известиях отделения русского языка и словесности Академии наук», зробивши тим самим, як наголосив В. М. Перетц, «честь академічному виданню» [22, арк. 1]. Оскільки Володимир Миколайович захворів і не міг під'їхати до М. І. Петрова в Київ за статтею, яку мав пе-редати в Петрограді до видавництва, то він попросив Миколу Івановича надіслати працю, якщо вона була готова, редакторві «Известий» ака-деміку О. О. Шахматову [23]. В листах не вказується назва розвідки М. І. Петрова, але, оскільки згадується князь Жевахов [22], ініціатор роз-копок печер у Звіринці, передмісті Києва, то, напевне, йдеться про стат-тю Миколи Івановича «Ученые труды по исследованиям новооткрытых в Киеве Зверинецких пещер Эртеля и Каманина», яка побачила світ у першій книзі «Известий» за 1918 р.

У листі від 20 листопада 1916 р., надісланому до Києва з Петрограда, В. М. Перетц повідомляв, що 19 листопада на засіданні Відділення росій-ської мови і словесності АН М. І. Петрова було одноголосно обрано до скла-ду членів-кореспондентів Петербурзької академії наук. З листа зрозуміло, що ініціатором обрання київського вченого до складу Академії наук був Пе-ретц. Володимир Миколайович також висловив переконання, що якби Пе-тров мешкав у Петрограді, то його б обрали дійсним членом Петербурзь-кої АН, оскільки пропозиція про обрання Миколи Івановича знайшла повну підтримку з боку членів академії. Далі В. М. Перетц інформував, що 3 груд-ня відбудеться Загальне зібрання АН, яке остаточно затвердить рішення Відділення російської мови і словесності, і, як секретар Відділення, просив М. І. Петрова надіслати для звіту повний список друкованих праць [24].

Публікація статті М. І. Петрова в «Известиях отделения русского языка и словесности Академии наук» стала одним із приводів для чергового обміну листами між ученими. В листі від 30 грудня 1917 р. В. М. Перетц, відповідаючи на лист М. І. Петрова від 3 грудня, звітував останньому, що коректуру статті Миколи Івановича редакція «Известий» отримала і що треба було лише почекати друку журналу, який тоді виходив із «великим запізненням» [25, арк. 1 зв.]. Знов у листі не вказувалася назва статті М. І. Петрова, але відомо, що в першій книзі «Известий» за 1918 р. було опубліковано дві розвідки київського дослідника: статтю, яку вказано вище, а також працю «Опыт реставрации плана Киева в «Тератургиме» А. Кальнофойского 1638 года».

Лист від 30 грудня 1917 р. є хронологічно останнім у листуванні між В. М. Перетцом і М. І. Петровим. У ньому Володимир Миколайович інформував товариша про те, що сам перебуває у відрядженні в Самарі, де працює заступником ректора із навчальної роботи новоствореного педагогічного інституту, який невдовзі стане Самарським державним університетом. Крім того, в Самарському педагогічному інституті В. М. Перетц організував роботу історично-філологічного факультету. «Але думкою, – наголошував у листі Володимир Миколайович, – лину в Україну», де, як тоді здавалося вченому, йому не було місця [25, арк. 1 зв.].

На щастя, тривоги В. М. Перетца були марними. В 1919 р. Володимира Миколайовича було обрано академіком Української академії наук. Він, як і М. І. Петров, який став дійсним членом УАН у 1918 р., відіграв значну роль у становленні й розбудові УАН та розвитку національної філології.

Отже, аналіз листів В. М. Перетца до М. І. Петрова, що відклалися у фондах ІР НБУВ, дає змогу реконструювати багаторічну наукову співпрацю між видатними українськими вченими щодо вивчення рукописних пам'яток у музеях, бібліотеках і архівах Києва та Санкт-Петербурга, висвітлити маловідомі сторінки їхньої діяльності на ниві дослідження історії української літератури та українського театру. Зокрема, в кореспонденції розкривається співпраця В. М. Перетца і М. І. Петрова щодо дослідження рукописів, що зберігалися в ЦАМ КДА, бібліотеці Києво-Софійського собору, а також відображено діяльність щодо вивчення документів з історії Києво-Могилянської академії в архіві Святішого Синоду в Санкт-Петербурзі.

Листи доводять значний вплив М. І. Петрова на формування В. М. Перетца як ученого, засвідчують, що підґрунтям професійних і особистих стосунків учених були такі почуття, як взаємоповага, прагнення до творчого пошуку та бажання бути корисними українській науці. Подальше дослідження епістолярної спадщини В. М. Перетца дасть змогу визначити роль і внесок українських філологів у розвиток українознавчих досліджень та розбудову українського наукового життя.

Список використаних джерел

1. Шаповал А. І. Епістолярна спадщина академіка В. М. Перетця у фондах Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Наук. пр. Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2016. Вип. 44. С. 668–683; Шаповал А. І. Діяльність В. М. Перетця щодо збереження українських історико-культурних пам'яток (за матеріалами епістолярію вченого) // Київські історичні студії : зб. наук. пр. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. № 1. С. 135–140; Робинсон М. А., Сазонова Л. И. О судьбе гуманитарной науки в 20-е годы по письмам В. Н. Перетца М. Н. Сперанскому // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 1993. Т. 48. С. 458–471; Крылов В. В. Из эпистолярного наследия академика В. Н. Перетца // Вестник Российской академии наук. Москва, 1994. Т. 64, № 2. С. 148–153 та ін.
2. Шаповал А. І. Листи видатних літературознавців В. М. Перетця і В. П. Адріанової-Перетц до письменника і історика І. Ф. Єрофєєва // Архіви України. Київ, 2017. Вип. 1. С. 220–241; Василюк О. Д. Листи В. Перетця до А. Кримського у фондах Інституту рукопису НБУВ // Східний світ. Київ, 2010. № 3. С. 5–9 та ін.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. III. Од. зб. 7932. Арк. 1–2 зв.
4. Там само. Од. зб. 7938. Арк. 1–2 зв.
5. Там само. Од. зб. 13507. Арк. 1–1 зв.
6. Там само. Од. зб. 13506. Арк. 1.
7. Перетц В. Н. «Filar Wiary» и «Księga śmierci» архиепископа Лазаря Барановича. Киев : Типогр. Имп. Ун-та св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. 35 с.
8. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 13508. Арк. 1–1 зв.
9. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 1198. Оп. 1. Спр. 97. 18 арк.
10. ІР НБУВ. Ф. 93. Од. зб. 117. 38 арк.
11. Там само. Ф. III. Од. зб. 13509. Арк. 1–2.
12. Там само. Од. зб. 13510. Арк. 1.
13. Там само. Од. зб. 7933. Арк. 1–2.
14. Там само. Од. зб. 7934. Арк. 1–2.
15. Там само. Од. зб. 7935. Арк. 1–3 зв.
16. Там само. Од. зб. № 7936. Арк. 1–2.
17. Там само. Од. зб. 7937. Арк. 1–1 зв.
18. Там само. Од. зб. 7939. Арк. 1–2.
19. Там само. Од. зб. 7940. Арк. 1–2.
20. Там само. Од. зб. 7941. Арк. 1–2.
21. Там само. Од. зб. 7942. Арк. 1–2.
22. Там само. Од. зб. 13511. Арк. 1–1 зв.
23. Там само. Од. зб. 13512. Арк. 1–1 зв.
24. Там само. Од. зб. 7944. Арк. 1–1 зв.
25. Там само. Од. зб. 13513. Арк. 1–1 зв.

References

1. Shapoval, A. I. (2016). Epistoliarna spadshchyna akademika V. M. Perettsa u fondakh Instytutu arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Epistolary heritage of academician V. M. Perets in the funds of the Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific works of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 44, pp. 668–683. Kyiv. [In Ukrainian]; Shapoval, A. I. (2016). Diialnist V. M. Perettsa shchodo zberezhenia ukrainskykh istoriko-kulturnykh pamiatok (za materialamy epistoliaruii vchenoho) [V. M. Perets's activity on the preservation of Ukrainian historical and cultural heritage (based on the scientist's epistolary)]. In *Kyivski istorychni studii* [Kyiv historical studies], No. 1, pp. 135–140. Kyiv. [In Ukrainian]; Robinson, M. A., Sazonova, L. I. (1993). O sudbe gumanitarnoi nauki v 20-e gody po pismam V. N. Perettsa M. N. Speranskomu [About the fate of the humanity science in the 20s according to V. N. Perets's letters to M. N. Speransky]. In *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury Instituta russkoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature of the Institute of Russian Literature], Vol. 48, pp. 458–471. Saint Petersburg: Dmitrii Bulanin. [In Russian]; Krylov, V. V. (1994). Iz epistoliamogo nasledia akademika V. N. Perettsa [From epistolary heritage of academician V. N. Perets]. In *Vestnik Rossiiskoi akademii nauk* [Bulletin of the Russian Academy of Sciences], Vol. 64, No. 2, pp. 148–153. [In Russian].
2. Shapoval, A. I. (2017). Lysty vydatnykh literaturoznavtsiv V. M. Perettsa i V. P. Adrianovoi-Peretts do pysmennyka i istoryka I. F. Yerofeieva [The letters of literary critics V. M. Peretz and V. P. Adrianova-Perets to writer and historian I. F. Yerofeiev]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], Is. 1, pp. 220–241. Kyiv. [In Ukrainian]; Vasyliuk, O. D. (2010). Lysty V. Perettsa do A. Krymskoho u fondakh Instytutu rukopysu NBUV [Volodymyr Perets's letters to Agathangel Krymsky in the funds of the Institute of Manuscript of VNLU]. In *Skhidnyi svit* [The World of the Orient], No. 3, pp. 5–9. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Fund 3, Unit 7932. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
4. Fund 3, Unit 7938. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
5. Fund 3, Unit 13507. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
6. Fund 3, Unit 13506. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
7. Perette, V. N. (1898). “Filar Wiary” i “Księga smierci” arkhiepiskopa Lazaria Baranovicha [“Filar Wiary” and “Księga smierci” of Archbishop's Lazar Baranovich]. Kyiv: Typography of Saint Volodymyr Emperor's University of N. T. Korchak-Novytskyi. [In Russian].
8. Fund 3, Unit 13508. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
9. Fund 1198, Inventory 1, Unit 97. Central State Archive of Literature and Arts of Ukraine. [In Russian].
10. Fund 93, Unit 117. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
11. Fund 3, Unit 13509. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
12. Fund 3, Unit 13510. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
13. Fund 3, Unit 7933. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
14. Fund 3, Unit 7934. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
15. Fund 3, Unit 7935. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

16. Fund 3, Unit 7936. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
17. Fund 3, Unit 7937. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
18. Fund 3, Unit 7939. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
19. Fund 3, Unit 7940. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
20. Fund 3, Unit 7941. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
21. Fund 3, Unit 7942. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
22. Fund 3, Unit 13511. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
23. Fund 3, Unit 13512. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
24. Fund 3, Unit 7944. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
25. Fund 3, Unit 13513. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

Andrii Ivanovych Shapoval,

*Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow,
Senior Research Fellow of the Department of Archeography,
Institute of Archival Studies, Vernadsky National Library of Ukraine
e-mail: shai196@ukr.net*

The scientific cooperation of V. M. Peretts and M. I. Petrov through the prism of epistolary sources

In the article based on the analysis of letters of prominent Ukrainian and Russian philologist, historian of Ukrainian literature, the academician of the St. Petersburg and All-Ukrainian Academies of Sciences V. M. Peretts's to the Ukrainian literary critic, art critic, historian of church and Ukrainian science, the corresponding member of the St. Petersburg Academy of Sciences, the academician of the All-Ukrainian Academy of Sciences M. I. Petrov, many years of scientific cooperation and creative connections between the scientists are shown. The source of the study is the correspondence of V. M. Peretts, which is deposited in the funds of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine and has never been a subject of special scientific research. The article reflects activities of V. M. Peretts and M. I. Petrov in the study of ancient books and manuscripts, which are deposited in the Church Archaeological Museum of the Kyiv Theological Academy, the library of the Saint Sophia Cathedral in Kyiv, and also in the study of documents on the Kyiv-Mohyla Academy in the archives of the Holy Synod in St. Petersburg. The paper highlights the scientific cooperation of V. M. Peretts and M. I. Petrov on the study of the history of Ukrainian literature and the Ukrainian theater, publication of scientific works in academic editions as members of the St. Petersburg Academy of Sciences. Special attention is paid to the little investigated facts of biographies of the scientists. In the article conclusions about considerable influence of M. I. Petrov's on V. N. Peretts's formation as a scientist are made, and the author claims that the scientists' professional and personal relations based on such feelings as mutual respect, aspiration to creative research and desire to be useful to the Ukrainian science. Further studies of epistolary heritage of V. M. Peretts in archival and library funds of Ukraine will give the chance to open a role and a contribution of the Ukrainian philologists to the development of Ukrainian research and creation of the Ukrainian scientific life.

Key words: V. M. Peretts, M. I. Petrov, scientific cooperation, epistolary heritage, philology.

Андрей Иванович Шаповал,
кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник,
старший научный сотрудник отдела археографии
Института архивоведения
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
e-mail: shai196@ukr.net

**Научное сотрудничество В. Н. Перетца и Н. И. Петрова сквозь призму
эпистолярных источников**

В статье на основе анализа писем выдающегося украинского и русского филолога, исследователя древней украинской литературы, академика Петербургской и Всеукраинской академий наук В. Н. Перетца к украинскому литературоведу, искусствоведу, историку Церкви и украинской науки, члену-корреспонденту Петербургской академии наук, академику Всеукраинской академии наук Н. И. Петрову освещены многолетнее научное сотрудничество и творческие связи между учеными. Источником исследования стала корреспонденция В. Н. Перетца, которая хранится в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и ранее не была предметом специального научного изучения. В статье отображена деятельность В. Н. Перетца и Н. И. Петрова, направленная на исследование рукописей, хранящихся в Церковно-археологическом музее Киевской духовной академии, библиотеке Киево-Софийского собора, а также на изучение документов о Киево-Могилянской академии в архиве Святейшего Синода в Санкт-Петербурге. Раскрыто сотрудничество В. Н. Перетца и Н. И. Петрова в исследованиях истории украинской литературы и украинского театра, при публикации научных трудов в академических изданиях как членов Петербургской академии наук. Особое внимание обращено на недостаточно исследованные факты биографий ученых. Сделаны выводы о значительном влиянии Н. И. Петрова на формирование В. Н. Перетца как ученого, утверждается, что основой профессиональных и личных отношений ученых были такие чувства, как взаимоуважение, стремление к творческому поиску и желание быть полезным украинской науке. Дальнейшее изучение эпистолярного наследия В. Н. Перетца в архивных и библиотечных фондах Украины даст возможность раскрыть роль и вклад украинских филологов в развитие украиноведческих исследований и построение украинской научной жизни.

Ключевые слова: В. Н. Перетц, Н. И. Петров, научное сотрудничество, эпистолярное наследие, филология.

*Стаття підготовлена 16 квітня 2018 року;
подана до друку 17 квітня 2018 року.*

*Ірина Григорівна Кіржаєва,
молодший науковий співробітник
відділу археографії
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: irkir@ukr.net*

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ АКАДЕМІКА О. І. БРОДСЬКОГО З
УКРАЇНСЬКИМИ ПИСЬМЕННИКАМИ
ТА ХУДОЖНЯ КОЛЕКЦІЯ РОДИНИ БРОДСЬКИХ
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ ІНСТИТУТУ АРХІВОЗНАВСТВА НБУВ)**

Проаналізовано комплекс документів, зокрема записники вченого, листування з письменниками та музейними співробітниками, вітальні телеграми, фотознімки та інші матеріали з особового архівного фонду академіка НАН України О. І. Бродського, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ці джерела розкривають взаємини академіка О. І. Бродського з письменниками-сучасниками та надають інформацію про склад мистецької збірки родини Бродських.

Ключові слова: Олександр Ілліч Бродський, художня колекція Бродських, Микола Платонович Бажан, Натан Самійлович Рибак, Володимир Леонтіювич Кисельов, Інститут фізичної хімії АН УРСР, Державний музей російського мистецтва в Києві, Інститут архівознавства НБУВ.

О. І. Бродський – учений зі світовим ім'ям, яскравий представник еліти української науки. З цієї причини більшість публікацій про нього висвітлює вагомий внесок ученого в українську науку. Проте академік був усебічно обдарованим і в інших проявах людського життя, чому до сьогодні ще не було присвячено наукових студій. До того ж, документальна база для цього існує, і було б шкода не скористатися її ресурсом і не висвітлити постать О. І. Бродського як інтелектуально непересічної особистості. Поштовхом до цієї публікації став також інтерес низки фахівців до дослідження приватної мистецької колекції родини Бродських, яка зберігається нині у фондах київських музеїв. Представлена стаття присвячена взаєминам академіка НАН України О. І. Бродського зі своїми сучасниками-літераторами та складу мистецької збірки родини Бродських. Обидві теми взаємопов'язані, адже розкривають, хоча б і частково, внутрішній світ ученого, його вшлюблення. Стаття не претендує на всеосяжне розкриття заявлених тем. Її мета –

навести факти з життя О. І. Бродського, які висвітлюють документи його особового фонду, що зберігається в Інституті архівознавства НБУВ.

Заслугою українського вченого Олександра Ілліча Бродського стало отримання вперше в СРСР зразків важкої води (1934), важкого кисню (1937), важкого азоту (1949). Ці відкриття принесли йому світове визнання, стали вагомою підставою для його обрання академіком АН УРСР (1939). Науковець виявив себе також талановитим керівником, очолюючи протягом 1939–1969 рр. Інститут фізичної хімії АН УРСР. Свій науковий досвід О. І. Бродський передавав студентам, викладаючи в багатьох вищих навчальних закладах, та фахівцям з фізико-хімії, створивши власну наукову школу. Ерудований учений був також обізнаним у суміжних із фізичною хімією наукових галузях.

Обдарована людина зазвичай має багато талантів. Гарне виховання в родині, прекрасна освіта, особиста допитливість сприяли розвиткові його таланту відчувати й розуміти музику, літературу, образотворче мистецтво. Домашній кабінет О. І. Бродського прикрашали невеликі бюсти славетного хіміка Д. Менделєєва та видатного поета О. Пушкіна, що ототожнювали «корисне і прекрасне», його фах і захоплення. Прикметно, що після смерті академіка його дружина Віра Савеліївна Бродська-Шереметьєва передала ці речі до меморіальної кімнати академіка в Інституті фізичної хімії АН УРСР. За спогадами колег, творчість Олександра Пушкіна О. І. Бродський знав досконало і міг безупинно цитувати напам'ять його вірші.

Серед документів особового фонду є тека з газетними вирізками публікацій про літературу і мистецтво [1], сформована самим ученим. Частина матеріалів з цієї теки – із французьких газет, які випишував О. І. Бродський, оскільки вільно володів мовою. Добірка свідчить, що він цікавився передусім публікаціями про О. Пушкіна, А. Чехова, Гомера, І. Еренбурга, Ф. Шаляпіна, Ч. Чапліна та ін. У своєму напруженому денному розпорядку Олександр Ілліч обов'язково виділяв годину–півтори для гри на фортепіано. Про його музичні вподобання розповідає картотека зібраних ним же платівок [2]. Картотека налічує 212 карток, що були написані академіком власноруч. Ознайомлення з ними підтверджує, що основу колекції складала класика у виконанні кращих світових музикантів і співаків того часу.

Кандидат хімічних наук Лідія Гордієнко, яка замолоду працювала під керівництвом О. І. Бродського в Інституті фізичної хімії АН УРСР, згадувала, що затримуватися в лабораторіях інституту до пізньої години було традицією серед її колег. Та одного разу о десятій вечора їх «розігнав» Олександр Ілліч, бо, за його словами, якщо вони не будуть цікаво відпочивати, то з науковців перетворяться на ремісників. І це, напевно, було життєвим кредо самого О. І. Бродського.

А ще вчений був власником творів художнього мистецтва, театралом, мандрівником, розводив троянди на своїй дачі, мав широке коло спілкування, яке складали і «фізики», і «лірики». Серед останніх – відомі письменники. Інтелектуальність і всебічна освіченість О. І. Бродського приваблювала до нього літераторів, які отримували задоволення від спілкування з ним і зважали на його думку та погляди на сучасну літературу.

Серед зібраних у фонді фото є знімок, датований приблизно 1946–1950 рр., на якому фізико-хімік Олександр Ілліч Бродський та поет Микола Платонович Бажан невимушено спілкуються на тлі цигаркового диму [3]. Телефонний номер Миколи Платоновича та його дружини Ніни Володимирівни знаходимо в адресній книжці О. І. Бродського, що дозволяє припустити наявність неформального спілкування між родинами [4]. Контакти між ними мали місце і на офіційному рівні. Як голова редакції Української радянської енциклопедії академік М. П. Бажан у 1969 р. привітав академіка О. І. Бродського з присвоєнням почесного звання Героя Соціалістичної Праці [5]. З цією ж подією Олександра Ілліча тепло поздоровив письменник і драматург О. Є. Корнійчук [6].

Записники О. І. Бродського свідчать, що поміж численних колег, друзів та знайомих були й літератори. Поряд з цими іменами названо, зазвичай, імена їхніх дружин: академік, поет Максим Тадейович Рильський та Олена Миколаївна [7], письменник Олександр Євдокимович Корнійчук та Ванда Львівна Василевська [8], письменник Натан Самійлович Рибак та Євгенія Євдокимівна [9], поет Павло Григорович Тичина [10].

На імена письменників натрапляємо в кореспонденції О. І. Бродського. Прозаїк Н. С. Рибак (до речі, хімік за освітою) 2 лютого 1966 р. надіслав на домашню адресу вченого такого листа:

«Дорогий Олександр Ілліч!

Вельми прошу Вас прочитати мій роман «Солдати без мундирів» – заключну частину трилогії. Пишу та другу частину Ви читали та дуже мені допомогли, за що я Вам завжди вдячний.

Розумію, що прохання моє обтяжливе. Проте сподіваюсь на Ваше добре серце.

Ми були б дуже раді, якщо б Ви та Віра Савеліївна побували у нас. У який день на цьому тижні це для Вас зручно?

Ваш Натан Рибак» [11].

З листа зрозуміло, що стосунки між цими людьми були щирими та тривалими.

Привертає увагу чернетка листа на іменному папері О. І. Бродського до письменника Володимира Леонтійовича Кисельова. Для багатьох нині це прізвище невідоме, хоча, як з'ясувалося, свого часу він був досить

популярним київським письменником і журналістом, до того ж – товаришем письменника і дисидента Віктора Платоновича Некрасова. Творчість В. Л. Кисельова припадає на 1941-й – 1990-ті роки. Лист О. І. Бродського до нього – без кінцівки і дати, але можна припустити, що він написаний не раніше 1964 р. Чи був він відправлений? Виходячи зі змісту та відомої багатом шляхетності автора листа, вважаємо, що так. Олександр Іллєч просить вибачення у свого адресата за те, що не відповів одразу, як отримав книгу, виправдовуючись, що хотів спочатку прочитати її. Зміст роману, за словами вченого, захопив його і розбухав дитячі спогади, суголосні відчуттям головного героя: «Не знаю, як Вам це вдалось, але Ваша книга не тільки нагадала мені своє дитинство, а якось дивно перенесла в той світ, і я ловив себе на тому, що починаю відчувати себе і сприймати навколишнє з точки зору хлопчика, яким я себе ще трохи пам'ятаю. Вірогідно, немає більшої похвали письменнику, ніж можливість сказати про те, що йому вдалося так повернути мислення свого читача. Здається, Толстой визначив мистецтво, як вміння передавати іншим свої відчуття так, щоб ці інші за своїми відчуттями перетворювалися у художника. Це дуже далеко від того, що писав Толстой, але, наскільки я пам'ятаю, – схоже за змістом. З цієї точки зору, Ви – великий художник, і тим паче примітно, що відчуття, які передаються, у Вас не сьогоднішні, а теж – пам'ять далекого минулого.

Зрозуміло, що «хімічний ухил» ще ближче привів мене до такого сприйняття Вашої чудової книги. Адже саме у віці Ваших героїв і дуже схожим чином я почав зі шкільними 2–3 товаришами свою хімічну спеціалізацію.

Я не дуже розуміюся на літературі (хоча не мислю життя без неї), але все ж таки зумів оцінити, з якою тонкістю, іноді натяками, Ви змальовуєте переживання своєї дівчинки. Вірогідно, багато що з цього вислизне від занадто покvapливого читача, і тим більше Вам честі, що Ви утримались від «розжовування» таких натяків, які, треба думати, для Вас як автора дорогі. Це зараз рідко зустрінеш, навіть – ніколи...» [12].

Так делікатно і щиро О. І. Бродський висловлював свою схвальну думку про книгу В. Л. Кисельова. Назва твору не згадувалася в листі, але, зважаючи на наведені фрагменти сюжету, можемо припустити, що йшлося про роман «Дівчинка і птахоліт», який було видано в 1966 р. Згодом цей роман перекладали українською, польською, чеською, німецькою та японською мовами. А в 1968 р. за мотивами твору зняли фільм «Перехідний вік». Отже, Олександр Іллєч мав рацію, позитивно оцінюючи роман В. Л. Кисельова.

Звичайно, спілкування О. І. Бродського з письменниками та поетами було і ширшим, і глибшим, але ці факти, що засвідчують архівні документи, ще чекають на оприлюднення і свого дослідника.

З документів, переданих до особового фонду вченого після смерті дружини О. І. Бродського Віри Савеліївни, дізнаємося, що вони були власниками неабиякої мистецької колекції. Створенню збірки, припускаємо, сприяло те, що дружина О. І. Бродського походила зі шляхетної родини Шереметьєвих. Повноцінної інформації про склад колекції, на жаль, ми не маємо. Але в архівних документах є відомості, що до Бродських неодноразово зверталися відомі музеї Києва, Москви, Ленінграда з проханням надати для експонування на тимчасових виставках певні живописні та графічні роботи з їхньої колекції.

Так, у 1959 р. Бродські передали для експонування в Державній Третьяковській галереї в Москві роботу французького художника Жана-Луї Вуаля «Портрет невідомої» (1779 р.) [13]. В акті з цієї галереї, який фіксує факт передавання, зазначено, що це олійний живопис, картина має овальну форму. Державний російський музей у Ленінграді 15 вересня 1960 р. повідомляв, що картину художника Федора Степановича Рокотова «Портрет пані в блакитному», що належить Бродським, було відправлено в складі експонатів виставки до Державного музею російського мистецтва в Києві [14]. А 25 січня 1961 р. директор київського музею щиро дякував власникам за надання цієї картини на виставку полотен художника Ф. С. Рокотова [15].

У фонді вченого представлено неанотований чорно-білий фотознімок жіночого портрета овальної форми [16]. Припускаємо, що він міг належати пензлю згаданих Жана-Луї Вуаля або Ф. С. Рокотова. Проте, слід зазначити, що авторство обох живописців у документах піддавалося сумніву і позначене знаком питання.

Серед архівних документів є також лист до Бродських з подякою від директора Державного музею російського мистецтва в Києві Ольги Михайлівни Малашенко за надання ними на виставку графіки художника Бориса Михайловича Кустодієва [17]. Лист не датовано, але, беручи до уваги два акти цього музею від 11 травня та 26 серпня 1960 р. про отримання та повернення двох акварельних робіт Б. М. Кустодієва – «Булочник» та «Візник» – власникам [18], можна припустити, що й лист О. М. Малашенко написано саме в цей період.

Стосунки родини Бродських з київським музеєм мали тривалий характер: 11 грудня 1961 р. О. М. Малашенко висловлювала подяку Бродським за надання для експонування на виставці творів художника Костянтина Олексійовича Коровіна [19].

Вірогідно, родинна колекція Бродських не обмежувалася творами митців, чії прізвища згадано вище, проте навіть названі нами прізвища справляють враження.

У щоденному побуті О. І. Бродського оточували гарні та вишукані речі. Це засвідчує, зокрема, фото, на якому бачимо Олександра Ілліча та Віру Савеліївну з родичами і друзями за святково сервірованим столом в їхній квартирі на вул. Рейтарській. На звороті фотокартки напис: «Київ, 10.6.58» [20]. Цікаво, що дата знімка майже співпадає з днем народження вченого – 7 червня, і, можливо, саме з приводу його 63-річчя і відбулося це зібрання. В інтер'єрі кімнати – великі вікна з французькими шторами, у кутку – шафа-гірка, де можна розгледіти вишуканий антикварний посуд і вази. Над шафою – ікона Богородиці з немовлям у художньому оздобленні. І це, зазначимо, в атеїстичні 1950-ті роки.

Таким чином, один із найвідоміших українських учених О. І. Бродський, автор наукових відкриттів, був водночас творцем неперевершеного «особистого простору», насиченого музикою, мистецтвом, літературою, надихаючи таким стилем життя і своїх молодих колег. Найцінніше, що не лише в наукових, а й у мистецьких колах академік користувався повагою, мав авторитет і славу доброго радника і щирого інтелігентного критика.

Список використаних джерел

1. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). Ф. 7. Оп. 7. Спр. 22. 20 арк.
2. Там само. Спр. 218. 212 арк.
3. Там само. Оп. 6. Спр. 18. Арк. 1.
4. Там само. Оп. 2. Спр. 56. Арк. 59.
5. Там само. Спр. 32. Арк. 10.
6. Там само. Спр. 33. Арк. 59.
7. Там само. Спр. 56. Арк. 61зв.
8. Там само. Спр. 9. Арк. 102зв.
9. Там само. Арк. 104зв.
10. Там само. Арк. 106.
11. Там само. Ф. 7. Оп. 4. Спр. 423. Арк. 1.
12. Там само. Спр. 81. Арк. 1.
13. Там само. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 139.
14. Там само. Арк. 142.
15. Там само. Арк. 143.
16. Там само. Арк. 136.
17. Там само. Арк. 137.
18. Там само. Арк. 138, 140.
19. Там само. Арк. 141.
20. Там само. Оп. 6. Спр. 59. Арк. 1.

References

1. Fund 7, Inventory 7, Unit 22, Leafs 1–20. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Fund 7, Inventory 7, Unit 218, Leafs 1–212. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Fund 7, Inventory 6, Unit 18, Leaf 1. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Fund 7, Inventory 2, Unit 56, Leaf 59. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Fund 7, Inventory 2, Unit 32, Leaf 10. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Fund 7, Inventory 2, Unit 33, Leaf 59. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Fund 7, Inventory 2, Unit 56, Leaf 61. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
8. Fund 7, Inventory 2, Unit 9, Leaf 102. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Fund 7, Inventory 2, Unit 9, Leaf 104. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
10. Fund 7, Inventory 2, Unit 9, Leaf 106. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Fund 7, Inventory 4, Unit 423, Leaf 1. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Fund 7, Inventory 4, Unit 81, Leaf 1. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Fund 7, Inventory 2, Unit 9, Leaf 139. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
14. Fund 7, Inventory 2, Unit 9, Leaf 142. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
15. Fund 7, Inventory 2, Unit 9, Leaf 143. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
16. Fund 7, Inventory 2, Unit 9, Leaf 136. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
17. Fund 7, Inventory 2, Unit 9, Leaf 137. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
18. Fund 7, Inventory 2, Unit 9, Leafs 138, 140. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
19. Fund 7, Inventory 2, Unit 9, Leaf 141. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
20. Fund 7, Inventory 6, Unit 59, Leaf 1. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Iryna Hryhorivna Kirzhaieva,
Junior Research Fellow of the Archeography Department,
Institute of Archival Studies,
Vernadsky National Library of Ukraine
e-mail: irkir@ukr.net

Relationship of academician O. I. Brodsky with Ukrainian writers and Brodsky family's art collection (based on documents of the Institute of Archival Studies of VNLU)

This article presents a research of a group of documents from the personal archival fund of academician of the National Academy of Sciences of Ukraine Oleksandr Illich Brodsky, which is deposited in the Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. The publication is based on the scientist's notebooks, his correspondence with writers and museum staff, greeting telegrams, photographs and other documents. These sources shed light on the scientist's relationship with his contemporary writers and give the idea of the composition of the Brodsky family's art collection. They give us reasons to say that the scientist's talents lay not only in the field of physical chemistry, which was his life work, but in creating a private artistic environment based on his personal taste, which was full of music, art, literature etc. Until now, this topic has not been a subject of scientific research. It would be a pity not to use the available documents and not to celebrate O. Brodsky as a real Renaissance man.

Brodsky's outstanding intellect and all-round education made him a magnet for writers, who loved to spend time with him, valued his opinions and views on the contemporary literature. These writers included Natan Rybak and Volodymyr Kyseliov.

O. Brodsky was a lover of both literature and fine arts. Together with his wife, they owned an artistic collection, which included paintings of the 18th century French artist Jean-Louis Voille, Russian artists Fyodor Rokotov, Konstantin Korovin, Boris Kustodiyev and others, which were of interest for famous art museums. The archival documents show that representatives of large museums often asked Brodsky to temporarily display works from his family collection in their halls. Thus, O. Brodsky, a representative of the Ukrainian scientific elite, was held in high esteem not only in scientific circles, but also among writers and artists.

Key words: Oleksandr Illich Brodsky, Brodsky family art collection, Mykola Platonovych Bazhan, Natan Rybak, Volodymyr Leontiiiovych Kyseliov, Institute of Physical Chemistry of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, State Museum of Russian Visual Art in Kyiv, Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine.

Ирина Григорьевна Киржаева,

младший научный сотрудник

отдела археографии Института архивоведения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: irkir@ukr.net

Взаимоотношения А. И. Бродского с украинскими писателями и художественная коллекция семьи Бродских (по документам Института архивоведения НБУВ)

В данной статье представлен анализ группы документов из личного архивного фонда академика НАН Украины А. И. Бродского, который хранится в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. В публикации использованы записные книжки ученого, переписка с писателями и музейными сотрудниками, поздравительные телеграммы, фотоснимки и другие документы. Они раскрывают взаимоотношения академика А. И. Бродского с литераторами-современниками, а также дают информацию о составе художественной коллекции семьи Бродских. Проанализированные данные дают право сделать вывод, что ученый был одарен не только в своей специальности – физической химии, которая была основным делом его жизни, но и имел талант к созданию «личного пространства», насыщенного музыкой, искусством, литературой. До сегодняшнего дня эта тема еще не была освещена в научных исследованиях. И было бы неправильно не воспользоваться существующим документальным ресурсом и не вспомнить об А. И. Бродском как о ценителе искусства и литературы.

Интеллектуальность Александра Ильича Бродского привлекала к нему литераторов, которые получали удовольствие от общения с ним и считались с его мнением и взглядами на современную литературу. Среди них писатели Н. С. Рыбак и В. Л. Киселев.

А. И. Бродский и его супруга были владельцами художественной коллекции, в которой были представлены работы французского художника XVIII в. Жана-Луи Вуаля, русских живописцев Ф. С. Рокотова, К. А. Коровина, Б. М. Кустодиева и других. В архивных документах зафиксировано, что к Бродским нередко обращались представители известных музеев с предложениями о временном экспонировании работ из семейного собрания. А. И. Бродский – представитель элиты украинской науки, он пользовался авторитетом и уважением не только в научных кругах, но и в среде представителей искусства.

Ключевые слова: Александр Ильич Бродский, художественная коллекция Бродских, Николай Платонович Бажан, Натан Рыбак, Владимир Леонтьевич Киселев, Институт физической химии АН УССР, Государственный музей русского изобразительного искусства в Киеве, Институт архивоведения НБУВ.

*Стаття підготовлена 28 березня 2018 року;
подана до друку 26 квітня 2018 року.*

УДК 930.253:531/534+52(092)(477)"1942/1957"Коваленко А.Д.

Юрій Володимирович Булгаков,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу археографії
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: bulgakov_george@ukr.net

УЧАСТЬ А. Д. КОВАЛЕНКА В РОБОТІ НАУКОВИХ ФОРУМІВ У ГАЛУЗІ МЕХАНІКИ (1942–1957)

Досліджено діяльність видатного вченого-механіка А. Д. Коваленка з організації обговорення актуальних питань механіки на наукових форумах, які відбувалися в 1942–1957 рр. Визначено джерельну базу дослідження. Проаналізовано документи з особового архівного фонду А. Д. Коваленка, що зберігається в Інституті архівознавства НБУВ. З'ясовано, що діяльність А. Д. Коваленка сприяла налагодженню науково-інформаційного обміну в галузі напруженості та жорсткості газотурбінних двигунів серед учених СРСР та міжнародної наукової спільноти.

Ключові слова: документ, Інститут архівознавства НБУВ, історія науки, механіка, НАН України, А. Д. Коваленко.

Серед важливих складових наукової діяльності видатного українсько-го вченого в галузі механіки, фахівця з теорії пружності і термопружності, доктора технічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки, лауреата Державної премії УРСР, академіка АН УРСР Анатолія Дмитровича Коваленка (1905–1973) були апробація отриманих наукових результатів та їхня популяризація у вигляді участі в роботі наукових конференцій, сесій, семінарів, нарад тощо. В статті «До історії українсько-польської наукової співпраці у галузі механіки: наукове відрядження академіка А. Д. Коваленка до ПНР (16 січня – 5 лютого 1958 р.)» [1] ми висвітлили початки міжнародної наукової співпраці українського академіка. Не менш цікавою нам видається участь ученого в наукових форумах, у рамках яких він міг поділитися власним досвідом та налагодити творчі зв'язки з представниками науково-дослідних установ механічного профілю Радянського Союзу в 1940–1950-х роках. У даній статті переслідуються мета на основі аналізу широкого комплексу документів, що відклались у фондах Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), висвітлити участь А. Д. Коваленка в роботі наукових конференцій упродовж 1942–1957 рр.

© Ю. В. Булгаков, 2018

Слід зазначити, що в історіографії відсутні будь-які відомості з даної теми. Зокрема, навіть у біографі вченого Ю. М. Шевченка у вступній статті до біобібліографії А. Д. Коваленка (1980) перша інформація про його виступи з доповідями стосується згадуваного відрядження до ПНР у 1958 р. [2, с. 9]. У хронологічному покажчику друкованих праць А. Д. Коваленка також не представлено жодної назви опублікованих матеріалів конференцій чи інших наукових форумів за обраний нами для дослідження період.

Між тим, в особовому архівному фонді А. Д. Коваленка наявний цілий масив документів, які проливають світло на його участь у наукових форумах 1942–1957 рр. У записнику вченого знаходимо складений ним власноруч список «Доклады и сообщения на научных совещаниях, конференциях, сессиях, симпозиумах и т. п.» [3, арк. 24 зв. – 40 зв.], в якому до періоду 1942–1957 рр. відносяться 55 позицій [4]. У кожній з них зазначено дату виступу, назву, місце і час проведення наукового форуму, назву власної доповіді. Однак зіставлення позицій списку, складеного А. Д. Коваленком, з документами офіційного характеру виявило деякі розбіжності в даних. Більш точна інформація міститься в індивідуальних річних звітах вченого, які представлені у фонді (на жаль, лише за 1954–1957 рр.) [5]. Зокрема, в особовому архівному фонді академіка наявні тексти його 16-ти доповідей, виступів та повідомлень, 13 тез та анотацій доповідей. З них опубліковано лише дві доповіді та двоє тез [4]. Окрім того, у фонді сформовано окремі справи з документів про участь вченого в роботі сесій та зборів АН УРСР, відділень та інститутів АН СРСР та АН УРСР за 1942–1972 рр. [6], республіканських, міських, вузівських конференцій за 1945–1970 рр. [7], наукових нарад за 1946–1972 рр. [8] та наукових сесій професорсько-викладацького складу Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (далі – КДУ ім. Т. Г. Шевченка) за 1955–1960 рр. [9].

Хронологічно перші відомості про виголошення А. Д. Коваленком публічних наукових доповідей відносяться до періоду Другої світової війни. Згідно з посвідченням, виданим Інститутом будівельної механіки АН УРСР, вченого було включено до списків осіб, які напередодні окупації повинні були виїхати з Києва разом із установою [10, арк. 9]. А. Д. Коваленко зафіксував в автобіографії, що після прибуття в евакуацію до Уфи його було призначено старшим науковим співробітником групи динамічної пружності [3, арк. 72]. В Уфі вчений продовжив активні наукові дослідження з питань динаміки елементів турбін, результати яких потребували оприлюднення та широкого обговорення. Так, на засіданнях Відділення технічних наук, які проходили в Інституті будівельної механіки АН УРСР у рамках січневої та липневої сесій АН УРСР (м. Уфа, 12–17 січня та 8–12 липня 1942 р.), було заслухано доповіді А. Д. Коваленка «Исследование

напряжений в колесных лопатках турбоагнетателей» [6, арк. 8 зв.] та «Про згин та розтяг дисків змінної товщини» [6, арк. 21 зв.] відповідно 15 січня та 9 липня 1942 р., що було зафіксовано в програмах сесій. Окрім того, як зазначено в списку доповідей ученого, 11 квітня та 4 липня 1942 р. він виступив на семінарі голови Відділення технічних наук АН УРСР (1941–1943), завідувача відділу теорії пружності Інституту гірничої механіки АН УРСР (1941–1950) академіка АН УРСР О. М. Динника із доповідями «Об изгибе диска конического профиля» та «Об изгибе и растяжении дисков переменной толщины» [3, арк. 24 зв.].

Згідно з трудовим списком А. Д. Коваленка, з 18 вересня до 1 жовтня 1942 р. він, одночасно з роботою в Інституті будівельної механіки АН УРСР, працював на посадах інженера-дослідника технічного бюро відділу технічного контролю, відділу головного металурга (групи С. В. Серенсена) на заводі № 384 (26), а з 3 жовтня 1942 р. до 1 лютого 1944 р. – на посаді старшого наукового співробітника в Центральному інституті авіаційного моторобудування імені П. І. Баранова в Москві (далі – ЦІАМ) [3, арк. 9]. За результатами набутого досвіду А. Д. Коваленко виніс на обговорення 14-го відділу ЦІАМ метод теоретичних розрахунків розтягнення та вигину дисків турбін під дією теплових напруг. В особовому архівному фонді вченого представлено автограф тез доповіді А. Д. Коваленка «Обобщенный метод расчета дисков переменной толщины на растяжение и изгиб» для представлення на технічній нараді 14-го відділу ЦІАМ 28 липня 1943 р. [11, арк. 3–6 зв.]. У списку доповідей зафіксовано також виступ ученого на технічній нараді 14-го відділу ЦІАМ 10 січня 1944 р. із доповіддю «О тепловых напряжениях в дисках газовых турбин» [3, арк. 24 зв.].

Під час роботи в Москві А. Д. Коваленко започаткував практику широкої апробації власних досліджень серед викладацьких кіл вищих навчальних закладів, що сприяло своєчасній модернізації курсів з механіки. 2 лютого 1944 р. вчений виступив на кафедрі опору матеріалів Московського авіаційного технологічного інституту (далі – МАТІ). Автограф тез виголошеної тоді доповіді «Тепловые напряжения в дисках газовых турбин» представлений в особовому фонді вченого [12].

Згідно з автобіографією вченого, А. Д. Коваленко повернувся до Києва разом з АН УРСР у лютому 1944 р. Тут він продовжив працювати в Інституті будівельної механіки АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника [3, арк. 72 зв. – 73] та розробляти методи теоретичних розрахунків напруг у дисках змінної товщини. Влітку того ж року вчений представив результати своїх досліджень на двох засіданнях семінару динамічної міцності, які проходили під керівництвом заступника директора інституту з наукової роботи М. М. Афанасьєва 14 червня та 5 липня 1944 р., висту-

пивши з доповідями «Обобщенный метод расчета напряжений при растяжении и изгибе дисков переменной толщины» та «Расчет тепловых напряжений в дисках переменной толщины» [3, арк. 24 зв.]. У фонді вченого відклався скорочений текст короткого змісту першої доповіді [11, арк. 1–2 зв.].

Варто відзначити, що через півроку після повернення з евакуації А. Д. Коваленко відновив педагогічну діяльність у Київському політехнічному інституті (далі – КПІ). Згідно з трудовим списком, 1 жовтня 1944 р. його було зараховано на 0,5 ставки доцентом кафедри теоретичної тепло-техніки. У 1945 р. вчений захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора технічних наук, однак диплом отримав лише через два роки. У 1946 р. він почав працювати на повній ставці доцента кафедри опору матеріалів, а у 1948 р. – знову переведений на 0,5 ставки. На цій само кафедрі вчений упродовж квітня–серпня 1949 р. обіймав посаду професора [3, арк. 6]. У 1949 р. А. Д. Коваленка було затверджено у вченому званні, він отримав атестат професора [3, арк. 11].

11 січня та 8 лютого 1945 р. А. Д. Коваленко взяв участь у семінарах академіка АН УРСР О. М. Динника, який після повернення з евакуації обійняв посаду професора кафедри теорії пружності та опору матеріалів КДУ ім. Т. Г. Шевченка. На семінарах вчений представив доповіді, присвячені механічним явищам, які виникають у диску під час його обертання, – «Изгиб диска в поле центробежных сил» та «Диск несимметричного профиля как вращающаяся коническая оболочка». Кілька варіантів тез першої доповіді [13] та тези другої доповіді [14, арк. 6–6 зв.] також входять до особового фонду вченого.

Обговорення питань, порушених на семінарах О. М. Динника, у теоретичній площині вчений продовжив 9 та 23 квітня 1945 р. на семінарі в Інституті будівельної механіки АН УРСР у доповідях «Расчет дисков несимметричного профиля» та «Влияние радиальных усилий на изгиб диска» [3, арк. 25]. Цікаво, що на одному з варіантів тез доповіді «Расчет дисков несимметричного профиля» [14, 1–2 зв.] А. Д. Коваленком зазначено, що цю ж доповідь було пізніше репрезентовано на науковій конференції, присвяченій підсумкам наукової роботи КПІ в 1941–1944 рр., 23 травня 1945 р. та на технічній нараді 14-го відділу ЦІАМ 6 вересня 1945 р. в Москві. При цьому в наявній програмі конференції в КПІ тему доповіді дещо конкретизовано та спрямовано на практичне впровадження отриманих теоретичних результатів – «Расчет дисков несимметричного профиля в паровых турбинах» [7, арк. 2]. У списку доповідей А. Д. Коваленка зафіксовано його виступи в Інституті будівельної механіки АН УРСР на науковій нараді 8 серпня 1945 р. з доповіддю «Растяжение и изгиб дисков симметричного и несимметричного профиля» та на засіданні секції теорії

міцності, будівельної механіки і сільськогосподарської механіки 7 грудня 1945 р., що проходило в межах сесії АН УРСР, з доповіддю «Однчасне діяння розтягу і вигинів у круглих пластинках» [3, арк. 25]. Назву останньої доповіді уточнено за наявною програмою сесії [6, арк. 35].

На засіданні Президії АН УРСР 26 січня 1946 р. А. Д. Коваленка було призначено виконувачем обов'язків завідувача відділу міцності і динаміки деталей машин, про що свідчить відповідний протокол [15, арк. 1]. У 1948 р. вченого було затверджено на посаді завідувача відділу міцності і динаміки деталей машин за атестацією [3, арк. 11]. Уже в новому статусі 27 березня 1946 р. він взяв участь у нараді з питань теорії пружності, будівельної механіки і теорії пластичності, яка проходила в Інституті механіки АН СРСР у Москві. Для наради вчений підготував доповідь, в якій синтезував основні власні напрацювання з розроблення методики теоретичного розрахунку дисків. Тези доповіді «Расчет дисков несимметричного профиля как вращающихся и неравномерно нагретых конических оболочек с линейным изменением толщины» [8, арк. 13–13 зв.] були опубліковані в збірнику матеріалів конференції [16]. Слід зауважити, що вказана публікація не відображена в біобібліографії А. Д. Коваленка. На науково-технічній конференції в КПІ 22 травня 1946 р. науковець представив на обговорення професорсько-викладацького складу, студентів та аспірантів доповідь «Новый метод расчета дисков турбомашин на растяжение и изгиб», що зафіксовано в програмі конференції [7, арк. 7].

Окрім зазначених, у списку виступів А. Д. Коваленка в 1946–1948 рр. фігурують доповіді про методи теоретичного розрахунку дисків з використанням моментної теорії оболонок та гіпергеометричних функцій другого роду – на сесіях АН УРСР 26 квітня 1946 р. та 10 квітня 1947 р. – «Расчет дисков турбомашин по моментной теории оболочек» та «Гипергеометрические функции второго рода в связи с некоторыми задачами теории упругости», на науковій конференції та ювілейній науковій сесії в КПІ 31 жовтня 1947 р. та 13 листопада 1948 р. – «Напряженное состояние вращающегося диска в случае, когда модуль упругости является функцией радиуса» та «Проблема исследования напряженного состояния быстровращающихся деталей турбомашин». 4 та 7 лютого 1948 р. датовано виступи вченого в Москві на засіданні Комітету міцності Всесоюзного наукового інженерно-технічного товариства машинобудівників (далі – ВНИТОМАШ) та на науковій нараді 14-го відділу ЦІАМ з доповідями «Расчет на прочность быстровращающихся конических дисков с учетом неравномерного нагрева» та «О напряженном состоянии вращающихся конических оболочек» [3, арк. 25 зв.]. У цей період поряд із традиційною апробацією наукових результатів в академічній (АН УРСР), вузів-

ській (КПІ) та галузевій (ЦІАМ) площинах А. Д. Коваленко виніс результати власних досліджень на обговорення широкого кола інженерно-технічних наукових кадрів у галузі міцності, репрезентованих у ВНІТОМАШ.

26 серпня 1949 р. А. Д. Коваленко завершив свою педагогічну діяльність в КПІ, перейшовши з 1 вересня цього ж року на посаду професора та завідувача кафедри теорії пружності КДУ ім. Т. Г. Шевченка, що зафіксовано в трудовому списку вченого. 1 лютого 1950 р. його було переведено на 0,5 ставки [3, арк. 6 зв.]. Водночас А. Д. Коваленко продовжував керувати відділом міцності і динаміки деталей машин в Інституті будівельної механіки АН УРСР. За ініціативою вченого, як зазначено в його автобіографії, у 1953 р. назву відділу було змінено. Відтоді він став називатися «відділом технічної теорії пружності» [3, арк. 73]. Згідно із представленими в особовому фонді вченого протоколом засідання Загальних зборів АН УРСР та повідомленням Президії АН УРСР, у 1951 р. А. Д. Коваленка було обрано до складу членів-кореспондентів АН УРСР за спеціальністю «теорія пружності (теорія міцності в машинобудуванні)» [17, арк. 1, 2].

Зміст наукових доповідей А. Д. Коваленка впродовж 1949–1957 рр. повсякчас набував більш концептуального та узагальнюючого рівня. Як професор, завідувач кафедри КДУ ім. Т. Г. Шевченка та згодом член-кореспондент АН УРСР учений у 1949–1957 рр. брав активну участь у наукових форумах Відділення технічних наук АН УРСР. В особовому архівному фонді А. Д. Коваленка відклалися тексти доповідей «Исследование напряженного состояния роторов турбомашин» (виїзна наукова сесія в м. Краматорськ 16 листопада 1951 р.) [18], «Нові розв'язки задачі про несиметричний згин круглих пластинок змінної жорсткості» (семінар з механіки 23 лютого 1952 р.) [19, арк. 6 зв. – 9 зв.] (опублікована [20]), «Исследования по технической теории упругости применительно к задачам машиностроения» (сесія 26 березня 1953 р.) [21], «Тепловые напряжения в пластинах и оболочках» (збори 24 квітня 1957 р.) [22]. Назва останньої доповіді в програмі зборів вказана як «Теплові напруги в пластинах і оболонках обертання» [6, арк. 41 зв.]. Окрім зазначених вище, в списку доповідей А. Д. Коваленка зафіксовано його виступ 22 вересня 1949 р. на виїзній науковій сесії в м. Сталіно (нині – м. Донецьк) з доповіддю «Исследования Института строительной механики в области прочности деталей быстровращающихся машин» [3, арк. 25 зв.], у звіті науковця за 1955 р. – виступ 26 жовтня 1955 р. на виїзній сесії в Харкові з доповіддю «Некоторые задачи строительной механики турбомашин» [5, арк. 15].

А. Д. Коваленко виступав із доповідями на наукових нарадах та семінарах, які проходили в Інституті будівельної механіки АН УРСР. Варто відзначити, що впродовж 1954–1956 рр. він, до того ж, сам організував

семинар з будівельної механіки турбомашин і керував ним. Цей захід мав велике значення для налагодження науково-інформаційного обміну між інженерно-технічними науковими кадрами інститутів АН УРСР та академії наук інших республік, галузевих науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів, а також промислових підприємств. У звітах учений зазначав, що семінар був організований у листопаді 1954 р. Було налагоджено творчі зв'язки з низкою турбобудівних заводів, наукових установ та вищих навчальних закладів, до числа яких входили Кіровський завод у Ленінграді, Калузький завод, Ленінградський металічний завод, Державний союзний завод у Москві, Південний турбінний завод, Центральний науково-дослідний і проектно-конструкторський котлотурбінний інститут ім. І. І. Ползунова (ЦКТИ), Ленінградський кораблебудівний інститут, Казанський авіаінститут, інститути механіки та машинознавства АН СРСР, математики АН Грузинської РСР та ін. Окрім наукових співробітників інститутів будівельної механіки, математики, гірничої справи, лабораторій спецсплавів та проблем швидкохідних машин і механізмів АН УРСР у роботі семінару брали участь представники від КПІ та КДУ ім. Т. Г. Шевченка [5, арк. 2–3]. Робота семінару завершилася Координаційною нарадою з питань міцності коліс турбомашин – повітродувок, вентиляторів, крильчаток, яка відбулася 24–26 жовтня 1956 р. [5, арк. 20]. Загалом за час роботи семінару та наради її учасниками було представлено 40 наукових доповідей [4]. Із доповідями «Пластины и оболочки в роторах турбомашин» [5, арк. 4], «О колебаниях дисков переменной толщины» та «Точные решения некоторых задач строительной механики турбомашин» виступив А. Д. Коваленко. Тексти двох останніх доповідей також представлені в особовому фонді вченого [23, 24]. В документах згадуються ще два виступи А. Д. Коваленка на наукових семінарах в Інституті будівельної механіки АН УРСР – «Некоторые задачи динамики турбинных дисков переменной толщины» 23 червня 1953 р. (у списку доповідей вченого [3, арк. 26 зв.]) та «Тепловые напряжения в пластинах и оболочках» 11 червня 1957 р. (у його звіті [5, арк. 27]).

Упродовж 28 вересня – 1 жовтня 1957 р. у київському Будинку вчених проходила Наукова нарада з питань міцності елементів турбомашин при високих температурах, організована інститутами металокераміки і спеціальних сплавів, будівельної механіки та теплоенергетики АН УРСР, до програми якої увійшла узагальнююча доповідь А. Д. Коваленка «Исследование тепловых напряжений в турбинных роторах». Співдоповідачами вченого виступили його колеги та учні Л. О. Ільїн, З. Д. Костюк, І. С. Бобир, В. Т. Корнієнко та Ю. М. Шевченко [8, арк. 71 зв.]. В особовому фонді А. Д. Коваленка представлені тексти цієї доповіді [25], а також доповіді на розширеному засіданні Вченої ради Інституту будівельної механіки

АН УРСР 22 жовтня 1957 р. на тему «Приложение методов технической теории упругости к изучению напряженного состояния элементов турбомашин» [26, арк. 1–24].

А. Д. Коваленко брав активну участь у наукових форумах, які проходили в КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Зокрема, згідно зі списком доповідей ученого, він виступив на 7-й науковій сесії професорсько-викладацького складу 16 лютого 1950 р. з доповіддю «О гипергеометрических функциях второго рода в связи с некоторыми задачами теории упругости», на 9-й науковій сесії в лютому 1952 р. – з доповіддю «Расчет пластин переменной толщины» та на науковому семінарі механіко-математичного факультету 3 листопада 1952 р. – з доповіддю «Применение специальных функций в задачах о плоском напряженном состоянии и об изгибе круглых пластинок переменной толщины в случае симметричной нагрузки» [3, арк. 26]. В особовому фонді вченого представлені тези доповіді на 12-й науковій сесії 17 лютого 1955 р. – «Згин круглих пластин змінної товщини» (співдоповідач – Д. М. Борисенко) [9, арк. 16 зв.–17] (опубліковані [27]) та доповідь на 14-й науковій сесії 28 березня 1957 р. «Аналогия между слабо изогнутой и неравномерно нагретой круглыми пластинами сменной толщины» [28]. Тематика виступів ученого була спрямована на включення його теоретичних розробок в узагальненому вигляді до навчальних курсів задля осучаснення знань студентів-механіків.

Учений здійснив декілька робочих поїздок до низки регіональних наукових та виробничих центрів України, надавши на обговорення колективів цих установ доповіді з ґрунтовним аналізом власних розробок у руслі новітніх досягнень вітчизняної науки в галузі напруженості та жорсткості газотурбінних двигунів. У списку доповідей зазначено виступ А. Д. Коваленка 9 лютого 1950 р. у відділі головного конструктора Харківського турбогенераторного заводу (ХТГЗ) на тему «Работы Института строительной механики в области расчета деталей турбомашин на прочность» [3, арк. 26]. В особовому фонді науковця відклався текст доповіді «Развитие методов технической теории упругости для решения задач о напряженном состоянии элементов турбомашин», з якою він виступив 31 жовтня 1957 р. в Дніпропетровському державному університеті [26, арк. 25–38]. 13 грудня 1957 р. вчений виступив перед співробітниками Інституту теплоенергетики АН УРСР та Південного турбінного заводу у м. Миколаєві з доповідями «Обзор научных исследований в области напряженности и жесткости газотурбинных двигателей», «Исследования напряженного состояния деталей турбомашин» та «Исследования напряженного состояния элементов газотурбинных установок», про що вказав у річному звіті [5, арк. 27]. Два варіанти тексту першої доповіді представлені в особовому фонді А. Д. Коваленка [29].

На період 1953–1956 рр. припали декілька наукових відряджень А. Д. Коваленка, під час яких він поділився узагальненим досвідом, напрацьованим в Україні, з представниками установ АН СРСР та відомчих науково-дослідних інститутів, а також провідних промислових підприємств. У списку доповідей вченого зазначено його виступи в Москві на Науково-технічній координаційній нараді з питань динаміки турбомашин в Інституті машинознавства АН СРСР (29 жовтня 1953 р.) на тему «Некоторые задачи динамики турбинных дисков переменной толщины», на Державному союзному заводі № 165 (30 жовтня 1953 р.) – «Изгиб дисков от действия кориолисовых сил» [3, арк. 26 зв.]. Доповідь А. Д. Коваленка «Згин круглих пластин змінної товщини», представлєну 23 грудня 1954 р. на Нараді з теорії пружності, теорії пластичності і теоретичних питань будівельної механіки в АН СРСР (22–25 грудня 1954 р.), було опубліковано в журналі «Прикладна механіка» [30]. Її текст відклався в особовому фонді вченого [31, арк. 9 зв. – 21]. З індивідуальних річних звітів та списку доповідей ученого дізнаємося про його участь у Координаційній нараді з динаміки і міцності турбомашин в Інституті машинознавства АН СРСР 10 червня 1955 р. з доповіддю «Исследования по теории пластин и оболочек применительно к роторам турбомашин», у 9-й координаційній сесії АН СРСР з проблем газотурбінних установок, організованій Комісією з газових турбін АН СРСР 21 листопада 1955 р., у засіданнях Комісії під головуванням академіка АН СРСР Б. С. Стечкаіна 30–31 травня 1956 р., відділу випробування газотурбінних установок Центрального науково-дослідного інституту технології і машинобудування (далі – ЦНДІТМАШ) 1 червня 1956 р. та СКБТ Кіровського заводу в Ленінграді [5, арк. 15, 22, 23; 3, 26 зв. – 27].

Таким чином, протягом 1942–1957 рр. А. Д. Коваленко як доповідач взяв участь у роботі 56-ти наукових форумів. Зокрема, він виступив на п'ятьох сесіях АН УРСР, чотирьох сесіях та одних зборах Відділення технічних наук АН УРСР, спільній нараді Інституту металокераміки і спеціальних сплавів, Інституту будівельної механіки та Інституту теплоенергетики АН УРСР, двох нарадах та розширеному засіданні Вченої ради Інституту будівельної механіки АН УРСР, сесії та засіданні Вченої ради Інституту теплоенергетики АН УРСР, трьох конференціях та одній сесії КПП, чотирьох сесіях КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Окремо варто згадати про участь А. Д. Коваленка в семінарах Відділення технічних наук АН УРСР (1), КДУ ім. Т. Г. Шевченка (1), голови Відділення технічних наук АН УРСР, завідувача відділу теорії пружності Інституту гірничої механіки АН УРСР, професора кафедри теорії пружності та опору матеріалів КДУ ім. Т. Г. Шевченка академіка АН УРСР О. М. Динника (4), а також в Інституті будівельної механіки АН УРСР під керівництвом

М. М. Афанасьєва, очолюваних самим вченим та його колегами (8). По одному виступу вченого відбулося в Дніпропетровському державному університеті, на промислових підприємствах України – ХТГЗ та Південному турбінному заводі. Окрім того, в 1954–1956 рр. А. Д. Коваленко був керівником семінару з будівельної механіки турбомашин в Інституті будівельної механіки АН УРСР.

А. Д. Коваленко виголосив доповіді в низці установ АН СРСР – на нарадах в Інституті механіки (2), Інституті машинознавства (2), на сесії та засіданні, організованих Комісією з газових турбін АН СРСР. Учений виступав, окрім того, в галузевих наукових установах, вищих навчальних закладах та на промислових підприємствах РРФСР – у ході чотирьох технічних нарад 14-го відділу ЦІАМ, а також на засіданнях ЦНДІТМАШ, Комітету міцності ВНІТОМАШ та кафедри опору матеріалів МАТІ, на Державному союзному заводі № 165 та Кіровському заводі (по одному виступу).

Тематика наукових доповідей А. Д. Коваленка поступово змінювалася від дослідження питань механічних напруг, згину та розтягу в дисках газових турбін до ґрунтового аналізу власних розробок у руслі новітніх досягнень вітчизняної науки в галузі напруженості та жорсткості газотурбінних двигунів. Можна констатувати, що високий рівень репрезентації широкій науковій громадськості фахових напрацювань А. Д. Коваленка на наукових форумах упродовж 1942–1957 рр. сприяв, з одного боку, налагодженню науково-інформаційного обміну в даній науковій галузі в межах СРСР, а з іншого – професійному зростанню вченого від кандидата технічних наук до доктора технічних наук та професора, визнанню важливості його досліджень серед наукової спільноти та обранню до складу членів-кореспондентів АН УРСР, а в підсумку – включенню його кандидатури до складу групи вчених АН УРСР, які в січні–лютому 1958 р. представили українську науку в галузі механіки перед колективами науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів Польської Народної Республіки. Розпочався якісно новий етап у науковій діяльності А. Д. Коваленка, пов'язаний із паралельною участю вченого у вітчизняному науково-інформаційному обміні та в міжнародній науковій співпраці.

Документам особового архівного фонду А. Д. Коваленка притаманний високий інформативний потенціал як масиву джерел для дослідження історії організації та проведення вітчизняних наукових форумів у галузі механіки. Опубліковані програми та матеріали конференцій, власноруч підготовлені вченим тексти виступів, звітів, а також зведений список його доповідей, що входять до складу фонду, значною мірою доповнюють та уточнюють інформацію про участь А. Д. Коваленка у вітчизняному науково-інформаційному обміні 1942–1957 рр.

Список використаних джерел

1. Булгаков Ю. В. До історії українсько-польської наукової співпраці у галузі механіки : наукове відрядження академіка А. Д. Коваленка до ПНР (16 січня – 5 лютого 1958 р.) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2017. Вип. 21. С. 492–505.
2. Анатолий Дмитриевич Коваленко / вступ. ст. и указ. печат. раб. Ю. Н. Шевченко. Киев : Наук. думка, 1980. 41 с.
3. ІА НБУВ. Ф. 102. Оп. 4. Спр. 46а. 105 арк.
4. Підрахунки автора.
5. ІА НБУВ. Ф. 102. Оп. 2. Спр. 38. 121 арк.
6. Там само. Оп. 4. Спр. 54. 103 арк.
7. Там само. Спр. 56. 167 арк.
8. Там само. Спр. 57. 314 арк.
9. Там само. Спр. 62. 73 арк.
10. Там само. Оп. 2. Спр. 9. 9 арк.
11. Там само. Оп. 1. Спр. 1. 6 арк.
12. Там само. Спр. 2. 3 арк.
13. Там само. Спр. 3. 3 арк.
14. Там само. Спр. 4. 7 арк.
15. Там само. Оп. 2. Спр. 10. 1 арк.
16. Коваленко А. Д. Расчет дисков несимметричного профиля как вращающихся и неравномерно нагретых конических оболочек с линейным изменением толщины // Тезисы Совещания по теории упругости, строительной механике и теории пластичности 25–28 марта 1946 г. Москва, 1946. С. 19–20.
17. ІА НБУВ. Ф. 102. Оп. 2. Спр. 13. 2 арк.
18. Там само. Оп. 1. Спр. 7. 22 арк.
19. Там само. Оп. 4. Спр. 1. 63 арк.
20. Коваленко А. Д. Нові розв'язки задачі про несиметричний згин круглих пластинок змінної жорсткості // Доповіді АН УРСР. 1952. № 3. С. 242–248.
21. ІА НБУВ. Ф. 102. Оп. 1. Спр. 8. 20 арк.
22. Там само. Спр. 18. 15 арк.
23. Там само. Спр. 10. 4 арк.
24. Там само. Спр. 15. 14 арк.
25. Там само. Спр. 19. 23 арк.
26. Там само. Спр. 20. 39 арк.
27. Коваленко А. Д., Борисенко Д. М. Згин круглих пластин змінної товщини // 12-та наукова сесія : секція математики : тези доповідей. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1955. С. 6–7.
28. ІА НБУВ. Ф. 102. Оп. 1. Спр. 16. 7 арк.
29. Там само. Спр. 21. 31 арк.
30. Коваленко А. Д. Згин круглих пластин змінної товщини // Прикладна механіка. 1955. Т. 1, вип. 2. С. 154–176.
31. ІА НБУВ. Ф. 102. Оп. 4. Спр. 6. 55 арк.

References

1. Bulhakov, Yu. V. (2017). Do istorii ukrainsko-polskoi naukovoï spivpratsi u hazui mekhaniky: naukove vidriadzhennia akademika A. D. Kovalenka do PNR (16 sichnia – 5 liutoho 1958 r.) [On the history of the Ukrainian-Polish scientific cooperation in the field of mechanics: the scientific trip of academician A. D. Kovalenko to the Polish People's Republic (January 16 – February 5, 1958)]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine], Is. 21, pp. 492–505. [In Ukrainian].
2. Shevchenko, Yu. N. (1980). *Anatolii Dmitriïevich Kovalenko*. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
3. Fund 102, Inventory 4, Unit 46a. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
4. Author's calculations.
5. Fund 102, Inventory 2, Unit 38. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
6. Fund 102, Inventory 4, Unit 54. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
7. Fund 102, Inventory 4, Unit 56. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
8. Fund 102, Inventory 4, Unit 57. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
9. Fund 102, Inventory 4, Unit 62. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
10. Fund 102, Inventory 2, Unit 9. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
11. Fund 102, Inventory 1, Unit 1. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
12. Fund 102, Inventory 1, Unit 2. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
13. Fund 102, Inventory 1, Unit 3. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
14. Fund 102, Inventory 1, Unit 4. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
15. Fund 102, Inventory 2, Unit 10. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
16. Kovalenko, A. D. (1946, March). Raschet diskov nesimmetrichnogo profilia kak vraschaischchikhsia i neravnomerno nagretykh konicheskikh oboloček s lineinym izmeneniiem tolshchiny [Calculation of disks of an asymmetric profile as rotating and nonuniformly heated conical shells with a linear change in thickness]. In *Tezisy Soveshchaniia po teorii uprugosti, stroitelnoi mehanike i teorii plastichnosti* [Proceedings of the Conference on the theory of elasticity, structural mechanics and the theory of plasticity]: *Abstracts of Papers* (pp. 19–20). Moscow. [In Russian].
17. Fund 102, Inventory 2, Unit 13. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].

18. Fund 102, Inventory 1, Unit 7. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
19. Fund 102, Inventory 4, Unit 1. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
20. Kovalenko, A. D. (1952). Novi rozviazky zadachi pro nesymetrychnyi zghyn kruhlykh plastynok zminnoi zhorstkosti [New solutions on the problem of asymmetrical bending of circular plates of variable rigidity]. In *Dopovidi AN URSS* [Papers of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR], No. 3, pp. 242–248. [In Ukrainian].
21. Fund 102, Inventory 1, Unit 8. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
22. Fund 102, Inventory 1, Unit 18. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
23. Fund 102, Inventory 1, Unit 10. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
24. Fund 102, Inventory 1, Unit 15. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
25. Fund 102, Inventory 1, Unit 19. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
26. Fund 102, Inventory 1, Unit 20. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
27. Kovalenko, A. D., Borysenko, D. M. (1955). Zghyn kruhlykh plastyn zminnoi tovshchyny [Bending of the circular plates of variable thickness]. In *12-ta naukova sesiiia: sektsiia matematyky* [12th scientific session: section of mathematics]: *Abstracts of Papers* (pp. 19–20). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
28. Fund 102, Inventory 1, Unit 16. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
29. Fund 102, Inventory 1, Unit 21. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
30. Kovalenko, A. D. (1955). Zghyn kruhlykh plastyn zminnoi tovshchyny [Bend of the circular plates of variable thickness]. In *Prykladna mekhanika* [Applied mechanics], Vol. 1, No. 2, pp. 154–176. [In Ukrainian].
31. Fund 102, Inventory 4, Unit 6. Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].

Yurii Volodymyrovych Bulhakov

Candidate of Historical Sciences,

Research Fellow of the Department of Archeography,

Institute of Archival Studies,

Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: bulgakov_george@ukr.net

The participation of A. D. Kovalenko in the work of scientific forums in the field of mechanics (1942–1957)

The activity of the outstanding scientist-mechanic A. D. Kovalenko on organization of discussion of actual problems of mechanics at various scientific forums that took

place in the period of 1942–1957 was investigated. The source of the research is determined. Documents from the personal archival fund of A. D. Kovalenko, deposited in the Institute of Archival Studies of VNLU, are analyzed. It is established that in 1942–1957 A. D. Kovalenko took part as a speaker in 56 scientific forums organized by the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Kyiv Polytechnic Institute, T. Shevchenko State University of Kyiv, Dnipropetrovsk State University, Kharkiv Turbine Generator Plant, Southern Turbine Plant, personally by academician of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR A. M. Dynnyk, M. M. Afanasiev, A. D. Kovalenko himself and other Ukrainian scientists, as well as institutions of the Academy of Sciences of the USSR, P. I. Baranov Central Institute of Aviation Motors, the Central Scientific Research Institute of Technology and Machine Building, the Committee for the Strength of the All-Union Scientific Engineering and Technical Society of Machine Builders, the Moscow Aviation Technological Institute, the State Union Plant No. 165 and the Kirov Plant in Leningrad. It was proved that the participation of A. D. Kovalenko in the work of scientific forums contributed to the establishment of a scientific and information exchange of theoretical and practical achievements in the field of tension and rigidity of gas turbine engines among scientists of the USSR, its access to the level of international scientific cooperation. The high information potential of documents of the personal archival fund of the scientist as a source of research of the history of organization and holding of domestic scientific forums in the field of mechanics was noted.

Key words: document, Institute of Archival Studies of VNLU, history of science, mechanics, NAS of Ukraine, A. D. Kovalenko.

Юрий Владимирович Булгаков,

кандидат исторических наук,

научный сотрудник отдела археографии Института архивоведения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: bulgakov_george@ukr.net

Участие А. Д. Коваленко в работе научных форумов в области механики (1942–1957)

Исследована деятельность выдающегося ученого-механика А. Д. Коваленко по организации обсуждения актуальных вопросов механики на различных научных форумах, которые состоялись в период 1942–1957 гг. Определена источниковая база исследования. Проанализированы документы из личного архивного фонда А. Д. Коваленко, хранящегося в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Установлено, что в 1942–1957 гг. А. Д. Коваленко принял участие в качестве докладчика в работе 56-ти научных форумов, организованных учреждениями АН УССР, Киевским политехническим институтом, Киевским государственным университетом им. Т. Г. Шевченко, Днепропетровским государственным университетом, Харьковским турбогенераторным заводом, Южным турбинным заводом, лично академиком АН УССР А. Н. Динником, Н. Н. Афанасьевым, самим А. Д. Коваленко и другими украинскими учеными, а также учреждениями АН СССР, Центральным институтом авиационного моторостроения имени П. И. Баранова, Центральным научно-

---

исследовательским институтом технологии и машиностроения, Комитетом прочности Всесоюзного научного инженерно-технического общества машиностроителей, Московским авиационным технологическим институтом, Государственным союзным заводом № 165 и Кировским заводом в Ленинграде. Доказано, что участие А. Д. Коваленко в работе научных форумов способствовало налаживанию научно-информационного обмена теоретическими и практическими достижениями в области напряженности и жесткости газотурбинных двигателей между учеными СССР, его выходу на уровень международного научного сотрудничества. Отмечен высокий информационный потенциал документов личного архивного фонда ученого как источника исследования истории организации и проведения отечественных научных форумов в области механики.

Ключевые слова: документ, Институт архивоведения НБУВ, история науки, механика, НАН Украины, А. Д. Коваленко.

*Стаття підготовлена 24 січня 2018 року;
подана до друку 25 квітня 2018 року.*

УДК 930:551.14+551(092)(477) Чекунов А.В.

*Марина Сергіївна Коломієць,
молодший науковий співробітник
відділу археографії
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: marinka_sweet@ukr.net*

**НОВИЙ ДЖЕРЕЛЬНИЙ РЕСУРС
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ:
ОСОБОВИЙ АРХІВНИЙ ФОНД
АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ А. В. ЧЕКУНОВА**

Розглянуто видовий склад документів особового архівного фонду відомого вченого в галузі комплексного дослідження глибинної будови літосфери академіка НАН України А. В. Чекунова, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Проаналізовано ступінь інформативності документів щодо вивчення наукової діяльності вченого, його внеску в розвиток геофізичної та геологічної наук. Установлено, що документи особового архівного фонду є джерелом для реконструкції життя та діяльності академіка.

Ключові слова: А. В. Чекунов, особовий архівний фонд, геофізика, НАН України.

Анатолій Васильович Чекунов – знаний в Україні та поза її межами відомий учений-геофізик, багаторічний директор Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України.

Висвітленню біографії та наукової діяльності А. В. Чекунова, внескою вченого в розвиток вітчизняної та світової науки присвячена низка статей та наукових праць О. П. Ісиченко, Г. І. Молявка, Ю. П. Оровецького, В. Д. Омельченка, В. І. Старостенка, О. А. Трипільського та ін. [1, 2, 3, 4, 5]. Вагомим інформаційним джерелом для поглибленого вивчення життєвого шляху вченого, його наукового та творчого доробку є масив документів, які входять до особового фонду академіка (ф. 314), що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ) і нещодавно став доступним для широкого кола дослідників. Завдяки науковому аналізу документів маємо можливість отримати досить точну і повну інформацію про особистість ученого та його здобутки.

Метою даного дослідження є висвітлення історії формування особового фонду, визначення видового складу джерел та інформаційного потенціалу його документів для досліджень з історії української науки, а також реконструкція життєвого та творчого шляху А. В. Чекунова.

А. В. Чекунов (А. Г. Волович) народився 24 березня 1932 р. у Харкові в родині службовців. Мати – О. М. Волович – на той час очолювала Трест гірничозаводського обладнання. Батько – Г. Д. Голубев – працював у Вищій раді народного господарства УСРР у сфері науково-технічної пропаганди. Невдовзі його перевели до Москви, де він очолив відділ управління московського метробуду. В 1937 р. Г. Д. Голубєва було заарештовано, і його подальша доля невідома. У 1940 р. Ольга Миколаївна вийшла заміж за директора наукової бібліотеки Харківського державного університету В. Н. Чекунова. З початком Другої світової війни родина була евакуйована до м. Ішим Омської області (нині – Тюменська обл., РФ). У 1944 р., в зв'язку з переведенням вітчима майбутнього вченого на роботу до Міністерства освіти УРСР родина переїхала до Києва [6, арк. 8]. У 1948 р., після офіційної процедури всиновлення Чекуновим, Анатолій отримав нові прізвище та по батькові [6, арк. 3].

У 1949 р. А. В. Чекунов став студентом геофізичного відділення геологічного факультету Київського державного університету (далі – КДУ) ім. Т. Г. Шевченка. Засвоєння великого циклу фундаментальних дисциплін, які передбачалися обраним фахом, дозволило йому в 1954 р. здобути кваліфікацію геолога-геофізика та отримати диплом з відзнакою [6, арк. 9]. Прагнення до опанування нових знань та досліджень у царині геологічної науки спонукало Анатолія вступити до аспірантури університету за спеціальністю «геологія». Саме тоді й розпочалася його наукова діяльність, побачили світ перші праці (1957 р.), що визначили подальшу геотектонічну спрямованість досліджень науковця. В них розглядалися внутрішні закономірності розвитку Кримсько-Кавказького передового прогину [7, 8].

Упродовж 1957–1959 рр. учений поєднував наукову діяльність з роботою на посаді молодшого наукового співробітника в науково-дослідному секторі КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Водночас він був заступником начальника експедиції державної геологічної зйомки в Казахській РСР та брав участь у створенні конвенційних геологічних карт території цієї республіки [9, 10].

16 червня 1958 р. А. В. Чекунов успішно захистив кандидатську дисертацію за темою «Тектоніка Азово-Кубанської западини». 31 грудня 1958 р., згідно з рішенням ВАК Міністерства вищої освіти СРСР, йому було присвоєно науковий ступінь кандидата геолого-мінералогічних наук [6, арк. 10].

З вересня 1959 р. до грудня 1960 р. А. В. Чекунов працював молодшим науковим співробітником у лабораторії геофізики відділу геотектоніки Інституту геологічних наук АН УРСР [4, с. 6].

Новий етап наукової діяльності вченого пов'язаний з його переведенням у січні 1961 р. на роботу до Інституту геофізики (далі – ІГФ) АН УРСР на посаду молодшого наукового співробітника відділу сейсмометрії. Згід-

но з постановою Президії АН УРСР № 114 від 9 травня 1964 р., він був затверджений на посаді старшого наукового співробітника [6, арк. 77].

У результаті аналізу попередніх геолого-геофізичних досліджень території України А. В. Чекунов дійшов висновку про необхідність вивчення будови її глибоких надр з метою розв'язання питання стосовно будови земної кори, пригрунтових процесів та геодинаміки. Для цього він запропонував новий на той час метод глибинного сейсмічного зондування (далі – ГСЗ) [11]. Його впровадження дозволило отримати важливі дані про глибинну будову земної кори геологічних провінцій України та суміжних регіонів. Водночас науковець здійснив синтез матеріалів ГСЗ та аналіз потенційних полів і матеріалів глибинної геології, в результаті чого отримав модель глибинної будови півдня Східної Європи [6, арк. 149].

А. В. Чекунов був першим технічним керівником геофізичної експедиції ГСЗ № 1 відділу сейсмометрії ІГФ АН УРСР (1961–1967), яка досліджувала земну кору та верхню мантію території Українського щита та Дніпровсько-Донецької западини. Згідно із зв'язаними системами спостереження ГСЗ уперше в Україні було досліджено будову кори всіх значних геоструктур, вдалося отримати також регулярні значення хвилеводів, включаючи поверхню розділів, складено схеми рельєфу основних кордонів розподілу разом із підшовою кори – розділ Мохоровичича (розділ М) [5, с. 161].

Синтезувавши численні дані, отримані за допомогою геофізичних методів, та спираючись на базу матеріалів глибинної геології наприкінці 1971 р. вчений захистив докторську дисертацію за темою «Будова земної кори та деякі питання тектоніки півдня Європейської частини СРСР». Матеріали цієї наукової праці, що увійшли до монографії, не втратили наукової ваги до сьогодні [12]. 7 липня 1972 р., згідно з рішенням ВАК Міністерства вищої освіти СРСР, йому було присвоєно науковий ступінь доктора геолого-мінералогічних наук. У 1973 р. вчений отримав звання професора за спеціальністю «геофізика» [6, арк. 12, 98].

Розвиваючи свої ідеї в галузі будови літосфери, А. В. Чекунов створив в ІГФ АН УРСР відділ геологічних проблем глибинної геофізики, який очолив у травні 1973 р. Співробітники його відділу успішно розвивали перспективний напрям комплексної геологічної інтерпретації матеріалів глибинної геофізики [6, арк. 103, 108]. Майже чверть століття – з квітня 1976 р. до березня 1991 р. – він обіймав посаду директора інституту [13, с. 52]. За часів його керівництва колектив установи виконував унікальні роботи щодо вивчення глибинної будови та тектоніки України методом ГСЗ, що дозволило отримати нову, надзвичайно цінну інформацію для розвитку геофізики та геології. Спостерігалось зростання наукового авторитету ІГФ ім. С. І. Субботіна АН УРСР [14, с. 3].

Із 1 березня 1991 р. А. В. Чекунова було призначено завідувачем відділу геологічних проблем глибинної геофізики ІГФ ім. С. І. Субботіна АН УРСР. Відповідно до постанови № 12 Президії АН України, з 20 січня 1993 р. він став почесним директором ІГФ АН України [6, арк. 164].

Активна наукова діяльність А. В. Чекунова була оцінена науковою спільнотою. 27 грудня 1973 р. його обрали членом-кореспондентом АН УРСР, а 26 грудня 1979 р. – академіком АН УРСР по Відділенню наук про Землю за спеціальністю «геологія і геофізика» [15, с. 2].

Широкий спектр наукової діяльності А. В. Чекунова охоплює коло питань теоретичної та регіональної тектоніки, глибинної будови та еволюції земної кори і мантії Землі. Серед найважливіших результатів наукової діяльності вирізняються отримання унікальних даних про структуру літосфери півдня Європейської частини СРСР, заснування школи геологічної інтерпретації даних глибинної геофізики, створення наукової програми загального геолого-геофізичного вивчення тектоносфери, системи сейсмологічних досліджень, прогноз потенційно небезпечних зон, участь у складанні карт та схем глибинного тектонічного районування, розташування глибинних розломів, з'ясування механізму континентального ріфтингу, запровадження ідеї стратифікації кордону Мохоровичича, що заклало підґрунтя для пошуку корисних копалин як в Україні, так і в сусідніх країнах.

Науковець здійснював значну наукову та науково-організаційну роботу, був членом багатьох наукових і науково-координаційних організацій, зокрема Міжвідомчого тектонічного комітету АН СРСР, Наукової ради з геофізичних методів розвідки АН СРСР, Комісії з фізики епіцентру та прогнозу землетрусів при Президії АН СРСР, Наукової ради з глибинної будови та надглибокого буріння АН СРСР, Міжвідомчої ради з сейсмології та сейсмостійкого будівництва АН СРСР тощо [4, с. 7]. Протягом десяти років він керував Науковою радою з проблем сучасної геодинаміки та прогнозу землетрусів, яку організував у 1979 р.; з 1986 р. очолив також Наукову раду з проблем тектоносфери АН УРСР [16, с. 59].

А. В. Чекунов був відомим за кордоном, брав участь у реалізації міжнародних програм та комісій, конференцій, симпозіумів. Так, з 1985 р. до 1990 р. він очолював міжнародний проект «Комплексні геофізичні дослідження літосфери Центральної та Східної Європи» в рамках Комісії багатостороннього співробітництва академії наук східноєвропейських країн з проблеми «Планетарні геофізичні дослідження» (КАПГ), був головним редактором 8-томного видання «Літосфера Центральної та Східної Європи», що видавалося в 1987–1990 рр. за матеріалами цього проекту [6, арк. 153]. Водночас був національним представником СРСР у геофізичній комісії Карпато-Балканської геологічної асоціації (КБГА). Варто

зазначити, що завдяки його діяльності ІГФ ім. С. І. Субботіна АН УРСР став провідною установою, що координувала геофізичні дослідження цих організацій. Аналіз даних, отриманих під час виконання проектів, дозволив сформулювати довгострокову стратегічну програму комплексного вивчення літосфери, яка передбачала проведення подальших досліджень на основі об'єднання геофізичних, геологічних і геохімічних даних [1, с. 11].

Протягом 1980-х років учений був керівником проекту «Глобальні геотранксенкти» Міжнародної програми «Літосфера» (МПЛ) у межах Східної Європи [1, с. 16]. Під керівництвом академіка в рамках проекту було виконано два великих геотранксенкти, які отримали високу оцінку міжнародної геологічної спільноти [4, с. 7].

У 1984 р. А. В. Чекунов – співголова (разом з Х. Берхемером, ФРН) симпозіуму з вивчення глибинних неоднорідностей земної кори та верхньої мантії на XXVII сесії Міжнародного геологічного конгресу в Москві, в 1985 р. очолив радянську делегацію на XIII конгресі КБГА в Софії, в 1989 р. взяв участь у роботі секції «Глобальні геотранксенкти» XXVIII сесії Міжнародного геологічного конгресу у Вашингтоні. Результати його досліджень неодноразово включалися до доповідей радянських геологів на Генеральних асамблеях Міжнародного геофізичного та Міжнародного геодезичного союзів, асамблеях Європейської сейсмологічної комісії, конгресах КБГА, міжнародних симпозіумах геофізиків та геологів європейських країн та всесоюзних і республіканських з'їздах та конференціях [6, арк. 161].

До 1990 р. вчений був головою Спецради із захисту докторських дисертацій при ІГФ ім. С. І. Субботіна АН УРСР [6, арк. 154].

Значним став внесок А. В. Чекунова в справу популяризації наукових знань. Він був засновником і редактором «Геофизического сборника», перетвореного в 1979 р. на науково-теоретичний «Геофизический журнал», який перевидавався фірмою «Гордон та Бріч» (м. Нью-Йорк). Водночас був членом редколегії журналів «Доповіді АН УРСР» та «Вісник АН УРСР» (до 1986 р.), «Геотектоніка», «Геологічний журнал» [6, арк. 139].

Від березня 1983 р. до березня 1988 р. науковець був академіком-секретарем Відділення наук про Землю та членом Президії АН УРСР. Протягом десяти років входив до експертної ради з наук про Землю ВАК СРСР, з 1985 р. до 1991 р. очолював її. У 1985–1991 рр. він також очолював експертну раду з геології, геофізики та географії Комітету з державних премій України в галузі науки і техніки [6, арк. 138].

У творчому доробку науковця понад 600 наукових публікацій, у т. ч. 11 монографій. Достатню увагу він приділяв підготовці молодих кадрів. Під його керівництвом підготували дисертації 30 кандидатів наук [17].

Визнанням значущості суспільно-наукової діяльності стало присудження А. В. Чекунову премії імені В. І. Вернадського АН УРСР (1976),

Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1984) та Державної премії України в галузі науки і техніки (1995) [18, с. 88; 19, с. 324; 6, арк. 165].

А. В. Чекунов помер 10 лютого 1996 р. Похований на Байковому кладовищі [20].

Формування фонду А. В. Чекунова відбувалося в два етапи. Наукові статті вченого були передані до ІА НБУВ 7 квітня 1993 р. Інститутом геологічних наук АН України. Основний масив документів надійшов до ІА НБУВ 22 листопада 2001 р. з ІГФ ім. С. І. Субботіна НАН України за сприяння старшого наукового співробітника інституту В. Г. Кучми.

У 2018 р. за результатами наукового описування було сформовано фонд № 314 «Чекунов Анатолій Васильович (24.03.1932–10.02.1996) – академік НАН України за спеціальністю «геологія та геофізика» (1979)», до якого увійшли 64 справи за 1967–1994 рр.

За тематикою документів справи фонду систематизовані за п'ятьма розділами: Розділ І. «Наукові праці та ілюстративні матеріали до них»; Розділ ІІ. «Документи біографічні, про вченого та фотодокументи»; Розділ ІІІ. «Документи з діяльності», який поділено на підрозділи: а) науково-організаційна та громадська діяльність; б) видавнича діяльність; Розділ ІV. «Листування»; Розділ V. «Документи, зібрані фондоутворювачем».

У Розділі І представлено 22 статті, 5 тез доповідей А. В. Чекунова та ілюстративні матеріали до них. У кінці розділу вміщено список наукових праць. Значну цінність становлять неопубліковані наукові праці, представлені у вигляді тез доповідей: «Глубинное строение земной коры Центральной и Восточной Европы и некоторые вопросы тектогенеза» (1971), «Геотектонічні риси північно-західної частини Чорного моря у палеогені та неогені» (1984), «Поведение Мохо» (1984), «Области архейской металлогении» (1985) [21, 22, 23, 24].

Складова фонду – статті науковця, опубліковані в «Геофізичному збірнику» (1967–1979), «Геологічному журналі» (1972–1987) та «Геофізичному журналі» (1979–1987) [25, 26, 27]. Тут же – відгук А. В. Чекунова на дисертаційне дослідження Г. Є. Івашка «Структура осадового чохла та перспективи нафтогазоносності південно-східної частини Дніпровсько-Донецької западини за даними сейсморозвідки» (1972) [28]. Ілюстративні матеріали представлено переважно схемами та кресленнями за тематикою досліджень науковця [22, 26, 29, 30, 31].

До Розділу ІІ увійшли такі документи, як записник (1969–1974) [32], характеристика науково-виробничої та громадської діяльності А. В. Чекунова (1984) [33], довідка про наукову, науково-організаційну та науково-педагогічну діяльність (1986) [34], листування з Президентом АН УРСР Б. Є. Патонем та академіком-секретарем ВГГГ АН СРСР П. Сонніком про

висунення циклу робіт «Теорія, методика та результати вивчення літосфери України та суміжних регіонів щодо комплексу геофізичних даних» на здобуття Державної премії УРСР у галузі науки і техніки, співавтором яких був А. В. Чекунов [35], лист члена-кореспондента АН УРСР В. І. Старостенка про висунення кандидатури А. В. Чекунова на включення до складу дійсних членів АН СРСР (1987) [36], біобібліографія наукових праць (1992) [37]. Також у розділі відклалися фотографії, що ілюструють життя та діяльність фондоутворювача. На них зображено науковця в робочому кабінеті та із заступником директора ІГФ м. С. І. Субботіна АН УРСР Л. А. Хилинським [1980-ті рр.] [38, 39].

У Розділі III відклався масив документів щодо діяльності А. В. Чекунова. Це, зокрема, його звіт як технічного керівника сейсмічної експедиції № 1 ІГФ ім. С. І. Субботіна АН УРСР (1968) [40], постанови, листи, що репрезентують діяльність ученого як члена бюро Міжвідомчого геофізичного комітету при Президії АН УРСР (1976–1984) [41], доповідні записки, листи, обґрунтування, положення, щодо його роботи на посаді директора ІГФ ім. С. І. Субботіна АН УРСР (1977–1984) [42], як члена Міжвідомчої наукової ради з проблеми «Вивчення надр Землі та надглибоке буріння» АН СРСР (1983–1985) [43], листи, звіти, повідомлення, протоколи, резолюції, що представляють діяльність вченого як голови Наукової ради з проблеми «Сучасна геодинаміка та прогноз землетрусів» АН СРСР (1980–1985) [44], керівника з питань виконання проекту «Глобальні геотранксекти» міжнародної програми «Літосфера» у межах Східної Європи (1981–1984) [45], учасника міжнародних та всесоюзних наукових семінарів, симпозіумів, засідань, нарад (1982–1988) тощо [46]. В окремі справи систематизовано документи про видавничу діяльність А. В. Чекунова – члена редакційних колегій «Геологічного журналу» та журналу «Доповіді АН УРСР» (1981–1984), «Географічної Енциклопедії України», видавництва Головна редакція УРЕ та «Радянська школа» (1982–1986) [47, 48].

Цінним джерелом для дослідження діяльності вченого є його епістолярна спадщина, що увійшла до Розділу IV. Це, наприклад, листи А. В. Чекунова до професора Університету м. Лейпцига Г. Ольсака (НДР) [49]. Серед його кореспондентів – видатні вчені, зокрема професор, лауреат Державної премії СРСР М. П. Воларович [50], член-кореспондент АН СРСР, відомий сейсмолог Є. Ф. Саваренський [51], доктор природничих наук, професор Б. Кьольбель (НДР) [52], директор ПГО ІГФ ім. С. І. Субботіна АН УРСР В. Г. Булацен [53], завідувач відділу фізичних полів океану Морського гідрофізичного інституту АН УРСР Є. М. Філіппов [54].

До Розділу V включено дарчі написи А. В. Чекунову від вітчизняних та іноземних учених на збірках статей та доповідей. Серед них – дарчі

написи від академіка АН СРСР Ю. М. Пушаровського, академіка АН БРСР Р. Г. Гарецького [55], професора Б. Кьольбеля (НДР), професора Ф. Радулеску (СРР) [56]. Представлено також наукові та науково-популярні статті, документи вітчизняних та іноземних учених, що репрезентують коло наукових інтересів українського академіка.

Загалом документи фонду мають значну наукову цінність. Тут відклалися тексти найважливіших статей і тез доповідей ученого, документи про його науково-організаційну, громадську та видавничу діяльність, біографічні матеріали та фотодокументи, епістолярна спадщина та матеріали, зібрані вченим.

Репрезентовані нами документи можуть бути використані як цінне джерело інформації для подальшого всебічного вивчення дослідниками життя А. В. Чекунова та його досягнень у царині геофізичної та геологічної наук.

Список використаних джерел

1. Исиченко Е. П., Старостенко В. И. Интеграция Института геофизики НАН Украины в мировую науку // Геофизический журнал. 2010. Т. 32. № 6. С. 3–99.
2. Чекунов Анатолий Васильевич // Молявко Г. И. Геологи, географы : биогр. справ. Киев : Наук. думка, 1985. С. 289–290.
3. Оровецкий Ю. Геофизик-тектонист больших глубин // Геофизический журнал. 2002. Т. 24. № 2. С. 3–7.
4. Анатолий Васильевич Чекунов / сост. М. Я. Колташ; отв. ред. В. И. Старостенко. Киев : Наук. думка, 1992. 80 с.
5. Старостенко В. И., Омельченко В. Д., Трипольский А. А. Славная дата : 50 лет со времени создания Геофизической экспедиции № 1 // Геофизический журнал. 2011. Т. 33. № 6. С. 161–165.
6. Архів Президії НАН України. Ф. 1. Оп. 631. Спр. 60. 175 арк.
7. Чекунов А. В. Геотектонічний розвиток Кримсько-Кавказького передового прогину та деякі його закономірності // Науковий щорічник за 1956 р. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1957. С. 619–620.
8. Чекунов А. В. Основні риси тектонічної будови Азово-Кубанської западини // Наук. зап. / Київ. ун-т, 1957. Т. 16, вип. 14. С. 53–62.
9. Чекунов А. В., Иванушко О. С., Люл'єв Ю. Б. Нарис тектонічної будови південно-західної частини Джезказганської западини (Центральний Казахстан) // Вісн. Київ. ун-ту. Сер. геол. та геогр. 1961. № 10. С. 22–29.
10. Чекунов А. В., Люльєв Ю. Б., Иванушко А. С. // Матеріали по геології, геофізиці і геохімії України, Казахстану, Забайкалля : сб. науч. работ. Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1963. № 1. С. 51–58.
11. Соллогуб В. Б., Чекунов А. В., Хилинский Л. А. и др. Результаты опытных сейсмических работ по изучению внутренней структуры кристаллического фундамента северной части Криворожского бассейна // Геофизический сборник. 1962. Вып. 1(3). С. 24–31.

12. Чекунов А. В. Структура земной коры и тектоника юга европейской части СССР. Киев : Наук. думка, 1972. 176 с.

13. Затвердження директорів науково-дослідних установ // Вісник АН УРСР. 1976. № 7. С. 52.

14. К 80-летию со дня рождения Анатолия Васильевича Чекунова (24.03.1932 – 10.02.1996) // Геофизический журнал. 2012. Т. 34. № 2. С. 3.

15. Нове поповнення Академії наук Української РСР // Радянська Україна. 1979. 27 грудня. С. 2.

16. Звітна доповідь на Загальних зборах Академії наук УРСР // Вісник АН УРСР. 1986. № 8. С. 59.

17. Исиченко Е. П., Лебедев Т. С. Институту геофизики Национальной академии наук Украины – 40 лет // Геофизический журнал. 2000. Т. 22. № 6. С. 3–49.

18. Порфір'єв В. Б. Субботін Серафим Іванович (посм.), Соллогуб Всеволод Борисович, Чекунов Анатолій Васильович // Вісник АН УРСР. 1976. № 7. С. 88–89.

19. Лауреати Державних премій Української РСР в галузі науки і техніки 1984 р. // Наука і культура : щорічник. Київ : Знання, 1985. Вип. 19. С. 324–326.

20. Палій В. М., Храмов Ю. О., Богданов В. Л. (ред.). Національна академія наук України : персональний склад, 1918–2013. Київ, 2013. 444 с.

21. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). Ф. 314. Оп. 1. Спр. 4. 1 арк.

22. Там само. Спр. 16. 4 арк.

23. Там само. Спр. 17. 1 арк.

24. Там само. Спр. 18. 1 арк.

25. Там само. Спр. 1. 69 арк.

26. Там само. Спр. 5. 50 арк.

27. Там само. Спр. 9. 3 арк.

28. Там само. Спр. 6. 3 арк.

29. Там само. Спр. 2. 16 арк.

30. Там само. Спр. 7. 11 арк.

31. Там само. Спр. 19. 19 арк.

32. Там само. Спр. 21. 8 арк.

33. Там само. Спр. 25. 4 арк.

34. Там само. Спр. 26. 5 арк.

35. Там само. Спр. 24. 4 арк.

36. Там само. Спр. 27. 1 арк.

37. Там само. Спр. 28. 43 арк.

38. Там само. Спр. 22. 3 арк.

39. Там само. Спр. 23. 2 арк.

40. Там само. Спр. 29. 18 арк.

41. Там само. Спр. 30. 4 арк.

42. Там само. Спр. 31. 26 арк.

43. Там само. Спр. 39. 2 арк.

44. Там само. Спр. 32. 21 арк.

45. Там само. Спр. 34. 105 арк.

46. Там само. Спр. 38. 11 арк.

47. Там само. Спр. 43. 69 арк.

48. Там само. Спр. 44. 49 арк.
49. Там само. Спр. 46. 2 арк.
50. Там само. Спр. 49. 2 арк.
51. Там само. Спр. 54. 5 арк.
52. Там само. Спр. 52. 2 арк.
53. Там само. Спр. 48. 3 арк.
54. Там само. Спр. 57. 1 арк.
55. Там само. Спр. 59. 267 арк.
56. Там само. Спр. 60. 92 арк.

References

1. Isichenko, E. P., Starostenko, V. I. (2010) Integratsiia Institutu geofiziki NAN Ukrainy v mirovuiu nauku [Integration of the Institute of Geophysics of the National Academy of Sciences of Ukraine into the world science]. In *Geofizicheskii zhurnal* [Geophysical journal], Vol. 32, No. 6. pp. 3–99. [In Russian].
2. Moliavko, G. I. (1985). Chekunov Anatolii Vasilevich [Chekunov Anatolii Vasyliovych]. In *Geologi, geografy: biograficheskii spravochnik* [Geologists, geographers: biographical directory] (pp. 289–290). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
3. Orovetskii, Yu. (2002). Geofizik-tektonist bolshykh glubin [Geophysicist-tektonist of great depths]. In *Geofizicheskii zhurnal* [Geophysical journal], Vol. 24, No. 2. pp. 3–7. [In Russian].
4. Koltash, M. Ia. (Comp.), Starostenko, V. I. (Ed.). (1992). *Anatolii Vasilevich Chekunov* [Anatolii Vasyliovych Chekunov]. Kyiv: Naukova Dumka. [In Russian].
5. Starostenko, V. I., Omelchenko, V. D., Tripolskii, A. A. (2011). Slavnaia data: 50 let so vremeni sozdaniia Geofizicheskoi ekspeditcii № 1 [A glorious date: 50 years since the creation of the Geophysical Expedition No. 1]. In *Geofizicheskii zhurnal* [Geophysical journal], Vol. 33. No. 6. pp. 161–165. [In Russian].
6. Fund 1, Inventory 631, Unit 60. Archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
7. Chekunov, A. V. (1957). Heotektonichni rozvytok Krymsko-Kavkazkoho peredovoho prohynu ta deiaki yoho zakonomirnosti [Geotectonic development of the Crimean-Caucasian advanced deflection and some of its regularities]. In *Naukovyi shchorichnyk za 1956 rik* [Scientific yearbook for the year 1956] (pp. 619–620). Kyiv: Publishing of Kyiv University. [In Ukrainian].
8. Chekunov, A. V. (1957). Osnovni rysy tektonichnoi budovy Azovo-Kubanskoï zapadyny [The main features of the tectonic structure of the Azov-Kuban basin]. In *Naukovi zapysky* [Scientific notes], Vol. 16, Is. 14, pp. 53–62). Kyiv: Publishing of Kyiv University. [In Ukrainian].
9. Chekunov, A. V., Ivanushko, O. S., Liulev, Yu. B., [et al.]. (1961). Narys tektonichnoi budovy pivdenno-zakhidnoi chastyny Dzhezkazghanskoï zapadyny (Tsentralnyi Kazakhstan) [An outline of the tectonic structure of the southwestern part of the Dzhezkazgan hollow (Central Kazakhstan)]. In *Visnyk Kyivskoho universytetu. Serii heolohichna ta heohrafichna* [Bulletin of the Kyiv University. Geological and geographical series], No. 10, pp. 22–29. [In Ukrainian].

10. Chekunov, A. V., Liulev, Yu. B., Ivanushko, A. S. (1963). *Materialy po geologii, geofizike i geokhimii Ukrainy, Kazakhstana, Zabaikalia: sbornik nauchnykh rabot* [Materials on geology, geophysics and geochemistry of Ukraine, Kazakhstan, Transbaikal: collection of scientific works], No. 1, pp. 51–58. Kyiv: Publishing of Kyiv University. [In Russian].

11. Sollogub, V. B., Chekunov, A. V., Khilinskii, L. A., et al. (1962). Rezultaty opytnykh seismicheskikh rabot po izucheniiu vnutrennei struktury kristallicheskogo fundamenta severnoi chasti Krivorozhskogo basseina [Results of experimental seismic works on the study on the internal structure of the crystalline basement of the northern part of the Krivyi Rih basin]. In *Geofizicheskii sbornik* [Geophysical collection], Vol. 1 (3). pp. 24–31. [In Russian].

12. Chekunov, A. V. (1972) *Struktura zemnoi kory i tektonika iuga evropeiskoi chasti SSSR* [The structure of the earth's crust and tectonics of the south of the European part of the USSR]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

13. Zatverdzhennia dyrektoriv naukovo-doslidnykh ustanov [Approval of directors of scientific and research institutions]. (1976). In *Visnyk AN URSSR* [Herald of the Academy of Sciences of the UkrSSR], No. 7, p. 52. [In Ukrainian].

14. K 80-letiiu so dnia rozhdeniia Anatoliia Vasilevicha Chekunova (24.03.1932–10.02.1996) (2012) [On the 80th anniversary of the birth of Anatolii Vasyliovych Chekunov (24.03.1932 – 10.02.1996)]. In *Geofizicheskii zhurnal* [Geophysical journal], Vol. 34, No. 2, pp. 3–15. [In Russian].

15. Nove popovnennia Akademii nauk Ukrainiskoi RSR [New replenishment of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (December. 1979)]. In *Radianska Ukraina* [Soviet Ukraine] (p. 2). [In Ukrainian].

16. Zvitna dopovid na Zahalnykh zborakh Akademii nauk URSSR [Final report at the General Meeting of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR]. (1986). In *Visnyk AN URSSR* [Bulletin of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR], No. 8, p. 59. [In Ukrainian].

17. Isichenko, E. P., Lebedev, T. S. (2000). Institutu geofiziki Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy – 40 let [40 years of the Institute of Geophysics of the National Academy of Sciences of Ukraine]. In *Geofizicheskii zhurnal* [Geophysical journal], Is. 22, No. 6, pp. 3–49. [In Russian].

18. Porfiriev, V. B. (1976). Subbotin Serafym Ivanovych (posmertno), Sollohub Vsevolod Borysovych, Chekunov Anatolii Vasylovych [Subbotin Serafym Ivanovych (posthumously). Sollohub Vsevolod Borysovych, Chekunov Anatolii Vasyliovych]. In *Visnyk AN URSSR* [Bulletin of the Academy of Sciences of the UkrSSR], No. 7, pp. 88–89. [In Ukrainian].

19. Laureaty Derzhavnykh premii Ukrainiskoi RSR v haluzi nauky i tekhniky 1984 r. [Laureates of the State awards of the Ukrainian SSR in the science and technology of 1984]. (1985). In *Nauka i kultura: shchorichnyk* [Science and culture: yearbook], Is. 19, pp. 324–326. Kyiv: Znannia. [In Ukrainian].

20. Palii, V. M., Khramov, Yu. O., Bohdanov, V. L. (Eds.). (2013). *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy: personalnyi sklad, 1918–2013* [National Academy of Sciences of Ukraine: personal composition, 1918–2013]. Kyiv. [In Ukrainian].

21. Fund 314, Inventory 1, Unit 4. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
22. Fund 314, Inventory 1, Unit 16. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
23. Fund 314, Inventory 1, Unit 17. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
24. Fund 314, Inventory 1, Unit 18. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
25. Fund 314, Inventory 1, Unit 1. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
26. Fund 314, Inventory 1, Unit 5. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
27. Fund 314, Inventory 1, Unit 9. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
28. Fund 314, Inventory 1, Unit 6. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
29. Fund 314, Inventory 1, Unit 2. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
30. Fund 314, Inventory 1, Unit 7. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
31. Fund 314, Inventory 1, Unit 19. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
32. Fund 314, Inventory 1, Unit 21. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
33. Fund 314, Inventory 1, Unit 25. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
34. Fund 314, Inventory 1, Unit 26. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
35. Fund 314, Inventory 1, Unit 24. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
36. Fund 314, Inventory 1, Unit 27. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
37. Fund 314, Inventory 1, Unit 28. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
38. Fund 314, Inventory 1, Unit 22. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
39. Fund 314, Inventory 1, Unit 23. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
40. Fund 314, Inventory 1, Unit 29. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
41. Fund 314, Inventory 1, Unit 30. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
42. Fund 314, Inventory 1, Unit 31. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

-
43. Fund 314, Inventory 1, Unit 39. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
44. Fund 314, Inventory 1, Unit 32. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
45. Fund 314, Inventory 1, Unit 34. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
46. Fund 314, Inventory 1, Unit 38. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English].
47. Fund 314, Inventory 1, Unit 43. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
48. Fund 314, Inventory 1, Unit 44. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
49. Fund 314, Inventory 1, Unit 46. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
50. Fund 314, Inventory 1, Unit 49. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
51. Fund 314, Inventory 1, Unit 54. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
52. Fund 314, Inventory 1, Unit 52. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In English].
53. Fund 314, Inventory 1, Unit 48. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
54. Fund 314, Inventory 1, Unit 57. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
55. Fund 314, Inventory 1, Unit 59. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
56. Fund 314, Inventory 1, Unit 60. The Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

Maryna Serhiivna Kolomiets,

Junior Research Fellow of the Department of Archeography,

Institute of Archival Studies,

Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: marinka_sweet@ukr.net

**A new source resource on the history of Ukrainian science: the personal archival fund of the academician of the National Academy of Sciences of Ukraine
A. V. Chekunov**

The types of documents of the personal archival fund of the academician of the NAS of Ukraine A. V. Chekunov, which is deposited in the Institute of Archival Studies of VNLU, are examined and analyzed. In particular, these are scientific works of the scholar, biographical documents, photo documents, documents concerning scientific and organizational and public activities, the publishing activity of the fund-maker, his epistolary heritage, and documents collected by the scientist.

Brief biographical information about the fund-maker as a geophysical scientist, widely known in the field of complex studies of the deep structure of the lithosphere, is presented. An attempt is made to determine A. V. Chekunov's contribution to the development of geophysical and seismic-prognostic studies both in Ukraine and in other countries.

A number of documents have been defined that enable researchers to comprehensively study the biography of the scientist and the results of his activities in the field of geophysical and geological sciences.

It is established that the documents of the archival fund contain a variety of information on geophysical research in the Central and Eastern Europe conducted under the leadership of A. V. Chekunov, on his participation in the composition of maps and schemes of deep tectonic zoning, regarding his participation in international scientific programs, commissions, symposiums.

It is proved that the scientist left a noticeable mark in the history of world science, introduced new methods in geophysical science, for example, the deep seismic sounding method (DSS), founded his scientific school of geological interpretation of deep geophysics data, conducted active scientific and publishing activities.

It is concluded that the documents of A. V. Chekunov's personal archival fund are an important and reliable source for the reconstruction of little-known pages of the scientist's life and also of illustrating individual periods of development of both domestic and world science.

Key words: A. V. Chekunov, personal archival fund, geophysics, NAS of Ukraine.

Марина Сергеевна Коломиец,

младший научный сотрудник

отдела археографии Института архивоведения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: marinka_sweet@ukr.net

Новый источниковый ресурс по истории украинской науки: личный архивный фонд академика НАН Украины А. В. Чекунова

Рассмотрен и проанализирован видовой состав документов личного архивного фонда академика НАН Украины А. В. Чекунова, который хранится в Институте архивоведения НБУВ. В частности, это научные труды ученого, биографические документы, фотодокументы, документы о научно-организационной, издательской и общественной деятельности фондообразователя, его эпистолярное наследие и документы, собранные учёным.

Представлены краткие биографические сведения о фондообразователе как об учёном-геофизике, широко известном в области комплексных исследований глубинного строения литосферы. Сделана попытка определить вклад А. В. Чекунова в развитие геофизических и сейсмопрогностических исследований как в Украине, так и в других странах.

Определён круг документов, которые предоставляют возможность исследователям всесторонне изучить биографию учёного и результаты его деятельности в сфере геофизической и геологической наук.

Установлено, что документы архивного фонда содержат разнообразную информацию по вопросам геофизических исследований в Центральной и Восточной Европе, проведённых под руководством А. В. Чекунова, об участии учёного в составлении карт и схем глубокого тектонического районирования, в международных научных проектах, комиссиях, симпозиумах.

Доказано, что учёный оставил заметный след в истории мировой науки, ввёл новые методы в геофизической науке, например метод глубокого сейсмического зондирования (ГСЗ), основал свою научную школу геологической интерпретации данных глубинной геофизики, вёл активную научную и издательскую деятельность.

Сделан вывод о том, что документы личного архивного фонда А. В. Чекунова являются важным и достоверным источником для реконструкции малоизвестных страниц жизнедеятельности учёного, а также для иллюстрации отдельных периодов развития как отечественной, так и мировой науки.

Ключевые слова: А. В. Чекунов, личный архивный фонд, геофизика, НАН Украины.

*Статья подготовлена 15 квітня 2018 року;
подана до друку 30 квітня 2018 року.*

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 272(438.41)-523.6:026+02(438.41)1832"(091)

*Ірина Олегівна Ціборовська-Римарович,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: ciborirena@ukr.net*

ДОЛЯ КНИГОЗБІРЕНЬ КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У СВІТЛІ ЇХНЬОЇ КАСАЦІЇ 1832 р. РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРСЬКОЮ ВЛАДОЮ

Висвітлено на основі архівних джерел, які зберігаються у ф. 442, Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, організацію та механізм передавання бібліотечних фондів скасованих римо-католицьких монастирів Волинської губернії іменним царським указом від 19 липня 1832 р. іншим установам та інституціям, простежено їхню подальшу історичну долю та зафіксовано зберігання стародруків із бібліотек скасованих монастирів у сучасних фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: монастирські книгозбірні, Волинська губернія, касація римо-католицьких монастирів 1832 р. в Російській імперії, історичне бібліотекознавство.

Мета публікації – на основі джерел, що знаходяться в нашому розпорядженні, висвітлити організацію та механізм передавання монастирських книгозбірень іншим установам та інституціям після закриття католицьких чернечих осередків у Волинській губернії та надати фактографічний матеріал про сучасне місце зберігання їхніх стародруків.

Багато історичних досліджень і публікацій присвячено Польському повстанню 1830–1831 рр. та наслідкам, до яких призвела його поразка, в тому числі й касації римо-католицьких монастирів. Але про подальшу долю монастирських книгозбірень скасованих католицьких монастирів

Волині, про те, як практично вирішувалася доля їхніх бібліотек губернськими адміністраціями на основі розпоряджень і наказів уряду та де нині знаходяться стародруки цих книгозбірень, наукових розвідок в історичному бібліотекознавстві бракує. При висвітленні історії касації католицьких монастирів у 1832 р. акценти робляться на долі нерухомого майна монастирів, становищі й долі монастирських селян, монастирських фундушів, участі католицького духовенства в польському повстанні [1; 2, 298–318; 3; 6; 12]. Це можна пояснити кількома причинами: вузькістю теми, якою є історія монастирських книгозбірень; складністю виявлення фактографічного матеріалу, оскільки архівні документи про долю монастирських книгозбірень зберігаються в різних архівах і навіть в архівах різних країн; книжки з колишніх монастирських бібліотек, як правило, в наш час не зберігаються компактно, утворюючи окрему бібліотечну колекцію конкретного монастиря, а розпорошені по фондах інших колекційних зібрань. У цьому випадку визначити приналежність стародруку до тієї чи іншої книгозбірні можна лише за провенієнціями примірників, переглядаючи фонди *de visu*. До нашого часу збереглося небагато документів, які висвітлюють склад і зміст бібліотечних фондів римо-католицьких монастирів Волинської губернії та містять дані про їхнє переміщення тощо.

Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. 19 липня 1832 р. вийшов іменний царський указ за № 5506 «Про скасування деяких римо-католицьких монастирів», де йшлося про закриття римо-католицьких монастирів у західних губерніях Російської імперії [5, 507–510]. Закривалися монастирі, які з точки зору влади мали недостатню кількість ченців, недостатні кошти для існування і не відповідали своєму призначенню. У Волинській губернії в 1832 р. було скасовано 35 католицьких монастирів, які знаходилися на теренах Луцько-Житомирської дієцезії й належали до дев'яти чернечих орденів, а саме: бернардинів, францисканців, кармелітів взутих, кармелітів босих, августинців, капуцинів, домініканців, тринітаріїв та маріанів. У ході виконання царського указу державна влада мусила практично вирішувати долю монастирського рухомого і нерухомого майна, а до рухомого майна належали й монастирські книгозбірні.

Головними джерелами для висвітлення обраної теми є офіційні документи, в яких віддзеркалено механізм відбирання і передавання книжок з однієї установи до іншої, власне стародруки з провенієнціями, які засвідчують приналежність книжок тому чи іншому монастиреві та подальші шляхи їхніх мандрівок, акти візитацій монастирів, де фіксувалася кількість бібліотечного фонду, каталоги, інвентарі, реєстри монастирських книжок, що дають уявлення про обсяг бібліотечних фондів на конкретний час функціонування монастирів.

Дані про загальні обсяги бібліотечних фондів деяких зі скасованих на Волині монастирів подає польський бібліотекознавець М. Піддипчак-Маєрович, посилаючись на публікації Я. М. Гіжицького (Giżycki J. M. Wspomnienia o trynitarzach na Wołyniu, Podoliu i Ukrainie. – Kraków, 1909; Giżycki J. M. Notatka o niektórych siedzibach trynitarzkich. – Kraków, 1912) [10, 175].

Публікація польської дослідниці Мирослави Собчинської-Щепанської залучає до наукового обігу інформацію про архівні джерела з історії скасованих тринітарських монастирів на теренах Російської імперії, які нині зберігаються у фондах Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург; далі – РДІА) [11]. Серед них – акти генеральних візитацій за 1802 р., які містять відомості про бібліотеки волинських тринітарських монастирів, а саме: в Берестечку, Луцьку, Теофіполі та Шумбарі (РДІА, ф. 822-12-3, арк. 574–580), окрім того – про книгозбірні Кодненського августинського монастиря, Острозького капуцинського монастиря, Топориського та Ушомирського кармелітанських монастирів, Межирицького піарського монастиря, Яновецького бернардинського монастиря.

Огляд джерел державних архівів Києва та Житомира, які стосуються різних аспектів касації римо-католицьких монастирів Волинської губернії, в тому числі дотичні до монастирських бібліотек, подано в публікації польського дослідника Віталія Росовського [13].

Огляду інвентарів бібліотек домініканських монастирів, скасованих на теренах Російської імперії, присвячено публікацію польського дослідника Марєка Мілавського. У своїй статті автор торкається і питання вирішення долі монастирських бібліотек після касації домініканських монастирів, але переважно на прикладі монастирів, що діяли на теренах сучасних Литви і Білорусі [8].

У ґрунтовній джерелознавчій праці польського бібліотекознавця Уршули Пашкевич «Cathalogus cathalogum» [9], яка містить відомості про інвентарі та каталоги бібліотек, що функціонували на східних теренах першої Речі Посполитої, відсутні відомості про інвентарі чи каталоги книгозбірень скасованих у 1832 р. на Волині монастирів, зокрема Берестецького, Теофіпольського і Шумбарського тринітарських монастирів. До слова, у фондах НБУВ стародруків із провенієнціями, які б засвідчили приналежність книжок до книгозбірні Шумбарського монастиря, не виявлено.

Після закриття багатьох монастирів їхні стародруки влилися до бібліотеки Луцько-Житомирської дієцезіальної семінарії (далі – ЛЖС). У джерелознавчій праці Едварда Хвалевіка «Zbiory polskie», у статті про бібліотеку Луцько-Житомирської дієцезіальної семінарії в Житомирі автор тільки зазначає, що до її фондів надійшли книгозбірні скасованих като-

лицьких монастирів [7, II, 547]. Про цей факт свідчать і печатки семінарської бібліотеки на сторінках багатьох стародруків монастирських книгозбірень. Печатка семінарської бібліотеки має овальну форму і напис: «Sigillum Bibliothecae Seminarii Luceor-Zytomiriensis». Архівні документи, які були в нашому розпорядженні, не містять відомостей про послідовність надходження книжок до ЛЖС. Поки що не можна дати однозначної відповіді на питання про те, надійшли книжки прямо до Житомира чи у складі книгозбірень інших католицьких інституцій, які припинили своє існування пізніше, ніж скасовані монастирі. Наприклад, – до Луцького тринітарського монастиря, а вже після його закриття, у складі його книгозбірні, – до бібліотеки ЛЖС. Можливо, продовження пошуку в архівах документів, дотичних до історії бібліотек названих монастирів, допоможе знайти відповідь на поставлене питання.

Після жовтневої революції 1917 р. фонди семінарської бібліотеки надійшли до Волинського науково-дослідного музею в Житомирі, де перебували до 1932 р. За постановами Президії Укрнауки від 2 червня 1928 р. та комісії Наркомосвіти УСРР від 2 липня 1928 р. книжкові фонди Волинського музею було вирішено передати до Всенародної бібліотеки України – нині Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ). Передавання книжок завершилося 9 жовтня 1932 р. [4, 47, 53, 66].

У результаті евристичної роботи з фондами було встановлено, що нині в НБУВ зберігаються в різній кількості стародруки з таких римо-католицьких монастирів Волинської губернії, скасованих 1832 р.: Берестецького, Теофіпольського монастирів Ордену тринітаріїв, Острозького капуцинського монастиря, Межирицького піарського монастиря, Вишневецького монастиря Ордену босих кармелітів, Кодненського августинського монастиря, Чуднівського та Яновецького бернардинських монастирів.

Інформація про подальшу долю книгозбірень скасованих монастирів міститься в розпорядженнях, наказах, донесеннях, рапортах чиновників різного рангу у фонді № 442, Канцелярія київського військового, волинського і подільського генерал-губернатора, який нині зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДАК України). Архівні документи містять імена депутатів, яких було призначено для проведення закриття монастирів, засвідчують, що бібліотеки скасованих монастирів знаходилися у віданні начальників міських і земських поліцій. Книги було складено в окремих приміщеннях, опечатаних печатками сторони, що приймала, та сторони, що їх передавала.

Волинський цивільний губернатор Андрій Петрович Римський-Корсаков (волинський цивільний губернатор у 1831–1835 рр.) у своєму донесенні від 30 вересня 1833 р. київському генерал-губернатору

В. Левашову (посаду обіймав у 1832–1835 рр.) писав: «При том, если будет разрешена продажа движимостей, то должно ли оной подвергнуть находящиеся во многих монастырях библиотеки, книги, составляющие оные, суть преимущественно богословские, философские, исторические и учебные на разных языках. При продаже с публичного торга оные могут быть распроданы весьма не по своему достоинству; напротив же того для обитателей монастырей оные были и всегда будут драгоценным сокровищем, да и приобретение оных, без сомнения, стоило немаловажных издержек. По мнению моему, оные надлежало бы передать в существующие римо-католические монастыри, предоставляя распределение Г[осподину] Римокатолическому Епископу [М.] Пивницкому» (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 370, арк. 3 зв.).

Згідно з указом від 19 липня 1932 р., губернаторам західних губерній було наказано: скласти описи всього монастирського майна, окрім того, яке належало безпосередньо ченцям; церковний посуд та богослужбові книги віддати духовним депутатам під розписку; інші речі скасованих монастирів закрити в належних приміщеннях і опечатати печатками представників сторони, що віддавала, та сторони, що приймала. Описи рухомого і нерухомого майна слід було складати у двох примірниках: один – для казенних палат, інший – для Міністерства внутрішніх справ. Від міністра фінансів по Департаменту державних маєтностей було наказано, щоб чиновники звертали особливу увагу на складання описів не тільки нерухомого, але й різного виду фондушевого майна і намагалися, по можливості, приймати його цілісно (Там само. – Арк. 59–64). В одних губерніях книжки і бібліотеки скасованих монастирів були прийняті у відання казенних палат, в інших – залишені в приміщеннях скасованих монастирів під наглядом місцевої поліції. По Волинській губернії деякі бібліотеки було передано в розпорядження римо-католицького духовенства (Там само. – Арк. 60).

Щодо подальшої долі монастирських книгозбірень в урядових і адміністративних світських і церковних колах побутували різні думки. Римокатолицька духовна колегія просила віддати в її розпорядження всі монастирські книги для розподілу їх поміж семінаріями, костелами, монастирями за рішенням дієцезіального начальства. Мала місце й думка віддати книжки у відання Міністерства народної освіти. Міністр фінансів, зауваживши, що зберігання книг та навчальних посібників у колишніх монастирських приміщеннях пов'язане з певними труднощами, а продаж їх не може принести значної матеріальної користі, збирався зобов'язати казенні палати відповідних губерній надіслати до Департаменту державних маєтностей списки книг зі скасованих монастирів, укладені за формою, в якій мало бути вказано, з якої монастирської бібліотеки походить кни-

га, її назву, ім'я автора, кількість томів, місце і рік видання. Ця інформація сприяла б прийняттю остаточного рішення задля найдоцільнішого використання книг у майбутньому. Про це він запитував думку міністра внутрішніх справ. Після розгляду укладених списків виявилось, що представлено списки книжок не всіх скасованих монастирів, до списків внесено не всі книжки, у деяких списках не дотримано вимог, за якими мали складатися бібліографічні описи.

Більшість книжок із книгозбірень скасованих монастирів була богословської тематики. Але там, де при монастирях діяли світські навчальні заклади, була наявна значна кількість світської літератури і навчальних посібників, які могли б бути використані у світських установах.

Тогочасний товариш міністра внутрішніх справ Олександр Григорович Строганов (1795–1891; міністр внутрішніх справ у 1839–1841 рр.) погодився з думкою міністра фінансів не продавати книги, а розподілити їх за необхідністю між римо-католицькими духовними семінаріями та академією, світськими навчальними закладами та губернськими публічними бібліотеками, які указом від 29 травня 1834 р. підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Відповідно до цього губернаторам було надане таке розпорядження: 1) відрядити в місця, де зберігаються книжки, по одному чиновнику Казенної палати або Губернського правління, залежно від того, в чиєму відомстві знаходяться бібліотеки – палати чи поліції; 2) місцевому римо-католицькому єпископу або іншому церковному керівнику направити «духовного» депутата і доручити у стислі терміни скласти точні та детальні списки книжок; 3) виявлені у фондах книгозбірень церковні й богослужбові книги віддати ксьондзу найближчого римо-католицького храму для зберігання до спеціального розпорядження єпархіального начальства; 4) після укладення списків книжок у кожній губернії створити комітет, який складався б із двох представників – одного від губернського, іншого – від навчального відомства і одного від католицького духовенства, призначеного місцевим єпископом чи архідіяконом, який представив би начальникам губерній висновки про розподіл літератури і посібників між римо-католицьким духовенством, світськими навчальними закладами і губернськими бібліотеками, з окремим списком для кожного відомства. Губернатори зі своїми зауваженнями повинні були представити зазначені документи генерал-губернаторам, а останні, зі своєю власною думкою, – міністру внутрішніх справ (Там само. – Арк. 59–64).

Із Департаменту духовних справ іноземних віросповідань до губернських канцелярій надійшло розпорядження, датоване 20 липня 1839 р., що мало назву «Про комітети для розподілу бібліотек і навчальних посібників скасованих римо-католицьких монастирів».

У кожній губернії створювали Тимчасовий комітет для розгляду і розподілу бібліотек скасованих католицьких монастирів, який складався з трьох осіб: двох чиновників – одного від губернського, іншого – від навчального відомства і одного представника від римо-католицького духовенства. Луцьким біскупом Михайлом Пивницьким до Тимчасового комітету у Волинській губернії було призначено у квітні 1841 р. гвардіана Житомирського бернардинського монастиря о. Костковського (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 270, арк. 134 зв.). Згідно з відповідним розпорядженням Тимчасовий комітет мав розподілити книжки з монастирських бібліотек на три групи: книжки, які планувалося передати римо-католицькому духовенству, книжки, які слід було передати для освітянських закладів різного рівня, та книжки, які передбачалося передати у фонди губернських бібліотек, а також скласти окремі списки на кожну групу книжок у трьох примірниках. На превеликий жаль, нам досі не поталанило виявити в архівах, зокрема в ЦДІАК України, будь-яких списків книжок скасованих монастирів.

Уже 6 січня 1842 р. волинський цивільний губернатор Лашкар'єв доповідав київському генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову, що Тимчасовий комітет завершив розподіл монастирських бібліотек зі скасованих монастирів Дубенського, Луцького, Володимирського та Старо-Костянтинівського повітів і «на чисто» переписано в одному примірнику по трьох відомствах книжки з монастирів Дубенського, Луцького, Новоград-Волинського та Острозького повітів (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 370, арк. 158). У донесенні віце-губернатора барона Корфа генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову від 27 лютого 1842 р. повідомлялося, що Тимчасовим комітетом здійснено розподіл бібліотек монастирів Заславського, Ковельського і Кременецького повітів і завершено в одному примірнику відомість по бібліотеках Рівненського та Старо-Костянтинівського повітів, окрім того, переписано «на чисто» другий примірник списків книжок із монастирів Житомирського, Овруцького, Новоград-Волинського, Рівненського та Острозького повітів. До розподілу залишалося понад 3 000 книг (Там само. – Арк. 160).

Складання списків посувалося не так швидко й якісно, як очікувалося, в тому числі у Волинській губернії. В донесенні волинського цивільного губернатора київському військовому генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову від 22 листопада 1840 р. повідомлялося, що представлені начальниками міських і земських поліцій списки монастирських бібліотек були недосконалими: книжки не було просистематизовано за мовною ознакою, в деяких випадках назви книжок іноземними мовами перекладалися російською, а не подавалися мовою оригіналу. Списки було повернуто із вказівкою переробити їх належним чином: скласти списки окремо на

кожну бібліотеку, назви книжок подавати мовою оригіналу, описи дефектних книжок подати в кінці списку з коротким коментарем щодо тематики видань (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 62, спр. 370, арк. 120–121).

До процесу вирішення долі монастирських бібліотек було залучено викладачів Університету св. Володимира. У 1843 р. попечитель Київської навчальної округи передав до Ради Університету списки книжок скасованих у Волинській, Подільській та Київській губерніях католицьких монастирів. Списки було роздано університетським викладачам, щоб вони з ними ознайомилися і визначили, які, на їхній погляд, книжки могли б бути корисними для бібліотеки цього навчального закладу. Потім списки з відмітками викладачів та резолюцією ректора були передані бібліотекарю Університетської бібліотеки Павлові Ярко́вському (цю посаду обіймав у 1834–1845 рр.) з тим, щоб він після ознайомлення доповів Раді Університету, чи немає в бібліотеці книжок, які викладачі відмітили як необхідні, корисні для бібліотеки з метою їхнього придбання, і чи не вважає бібліотекар, зі свого боку, за необхідне узяти до фонду якісь інші книжки зі списків. П. Ярко́вський доповів, що з числа творів, внесених до списків, доцільно було б мати в Університетській бібліотеці по одному примірнику кожного, по-перше, з огляду на їхню історичну важливість взагалі, а по-друге, тому що навряд чи ще колись трапиться слушна нагода придбати для Університетської бібліотеки комплекти збірок проповідей та аскетичних творів польською й іншими іноземними мовами. Викладачам Університету доктору права, ординарному професору Саві Йосиповичу Богородському (1804–1857), доктору математики, ординарному професору Микиті Андрійовичу Дяченкові (1809–1877) та професору кафедри російської історії Василю Федоровичу Домбровському (1810–1846) було доручено переглянути списки книжок, виділених для навчальних закладів (училищ), і доповісти Раді Університету, чи може бути схвалено список, укладений тимчасовими комітетами «Для Навчального відомства». Після перегляду професори дійшли висновку, що до бібліотек «училищного відомства» доцільно направити з розряду дефектних тільки ті, які визнано рідкісними в бібліографічному відношенні або особливо важливими з огляду на їхній зміст чи наукову значущість для поповнення інших дефектних примірників. Щодо недефектних книжок, то серед них є велика кількість таких, що не мають стосунку до наук, які викладаються в гімназіях та училищах (з філософії, політики, юриспруденції, природничих наук і більша частина видань богословської тематики) і які не будуть використовуватися не лише учнями, але й викладачами. Отож вони могли б поповнити Університетську бібліотеку і бути корисними для вчених, особливо в історичних дослідженнях. Книжки з предметів, що викладаються в

навчальних закладах (історія, мовознавство, географія, математика, фізика тощо), були видрукувані переважно у XVII–XVIII століттях і характеризують тогочасний рівень розвитку науки (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 370, арк. 178–185). Виходячи з цього, названі професори пропонували: прийняти до Університетської бібліотеки по одному примірнику тих видань, що відсутні в її фондах, мають будь-яке історичне значення для розвитку тієї чи іншої галузі науки або мистецтва і тому можуть бути важливими в процесі ґрунтовного вивчення становлення наук, а також книги, що містять пояснення історичних подій або належать до визначних творів поезії, красномовства, які мали свого часу особливу вагу, та рідкісні видання в бібліографічному відношенні (Там само. – Арк. 184). Решту творів можна передати до гімназичних бібліотек, якщо не буде вирішено більш корисним продати їх із публічного аукціону з тим, щоб на отримані від цього кошти придбати книжки, потрібніші для навчальних закладів. Рукописи, зазначені у списку творів, призначених для навчальних закладів, передати до Університетської бібліотеки.

Таким чином, архівні документи дають уявлення про позицію державних органів у вирішенні питання про долю монастирських книгозбірень, висвітлюють шляхи надходження книжок скасованих монастирів до фондів бібліотек Київського університету св. Володимира та Луцько-Житомирської духовної католицької семінарії. Подальша пошукова робота в архівах, можливо, сприятиме виявленню списків книжок скасованих монастирів, які стануть важливим джерелом для дослідження історії цих книгозбірень.

Список використаних джерел

1. Білоус Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія : історичний нарис. Житомир, 2000.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ, 1996.
3. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст. Київ, 1991.
4. Мішук С. М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : історія, склад, наукові дослідження. Київ, 2007.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург, 1833. Т. 7.
6. Шостак І. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть. Білий Дунаєць ; Остріг, 2005.
7. Chwalewik E. Zbiory polskie : archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie. Warszawa ; Kraków, 1927. Т. II.

8. Miławski M. Inwentarze i spisy bibliotek klasztornych dominikańskich skasowanych w guberniach zachodnich cesarstwa Rosyjskiego w XIX w. Stań źródeł i miejsca ich przechowywania // *Hereditas Monasteriorum*. 2012. № 1. S. 141–172.
9. Paszkiewicz U. *Catalogus cathalogorum*. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 rok. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony. Warszawa : Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2015. 2 t.
10. Pidlypczk-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku. Wrocław, 1996. (*Acta Universitatis Wratislaviensis* ; № 1815).
11. Sobczynska-Szczepanska M. Wybrane źródła do dziejów skasowanych klasztorów trynitarzy w zasobie Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu // *Hereditas Monasteriorum*. 2014. № 4. S. 221–233.
12. Rosowski W. Losy zakonników z klasztorów rzymskokatolickich na Ukrainie Prawobrzeżnej skasowanych w XIX w. // *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie* / red. Marek Derwich. T. 1: Geneza. Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego. Wrocław, 2014. S. 287–301.
13. Rosowski W. Archiwalia na temat skasowanych klasztorów w zbiorach państwowych archiwów w Kijowie i Żytomierzu na Ukrainie w świetle kwerendy przeprowadzonej w dniach 5–23 VIII. 2013 r. // *Hereditas Monasteriorum*. 2014. № 5. S. 269–294.

References

1. Bilous, Yu. (2000). *Kyivsko-Zhytomyrska yeparkhiia: istorychnyi narys* [Kyiv-Zhytomyr eparchy: historical essay]. Zhytomyr. [In Ukrainian].
2. Bovua, D. (1996). *Shlakhtych, kripak, revizor. Polska shlahkhta mizh tsaryzmozom ta ukraïnskimi masamy* [Nobleman, bondman, inspector. Polish nobles between the czarism and Ukrainian masses (1831–1863)]. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Kryzhanivskiy, O. P. (1991). *Tserkva u sotsialno-ekonomichnomu rozvytku Pravoberezhnoi Ukrainy XVIII – pershoi polovyny XIX st.* [The church in the social and economical development of Right Bank Ukraine from the 18th ct. to the first half of the 19th ct.]. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Mishchuk, S. M. (2007). *Rukopysni ta knyzhkovi zibrannia Volyni u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: istoriia, sklad, naukovyi doslidzhennia* [Manuscript and book collections of Volyn in the funds of V. I. Vernadskiy National Library of Ukraine: history, composition and scientific research]. Kyiv. [In Ukrainian].
5. *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie vtoroe* [Full collection of the Russian Empire laws. The second collection] (Vol. 7). (1833). Saint Petersburg. [In Russian].
6. Shostak, I. (2005). *Lutsko-Zhytomyrska diietseziia naprykintsy XVIII – u pershii polovyny XIX stolit* [The Lutsk-Zhytomyr diocese from the late 18th to the first half of the 19 cc.]. Bilyi Dunaiets, Ostrih. [In Ukrainian].
7. Chwalewik, E. (1927). *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiatkek przeszlosci w ojczyznje i na obczyznje* (T. 2). Warszawa, Kraków. [In Polish].

8. Miławski, M. (2012). Inwentarze i spisy bibliotek klasztorów dominikańskich skasowanych w guberniach zachodnich cesarstwa Rosyjskiego w XIX w. Stań źródeł i miejsca ich przechowywania. In *Hereditas Monasteriorum*, No. 1, s. 141–172. [In Polish].

9. Paszkiewicz, U. (2015). *Catalogus catalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 rok. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony* (2 t.). Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. [In Polish].

10. Pidlypczk-Majerowicz, M. (1996). *Biblioteki i bibliotekarstwo na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*. Wrocław. (Acta Universitatis Wratislaviensis, № 1815). [In Polish].

11. Sobczynska-Szczepanska, M. (2014). Wybrane źródła do dziejów skasowanych klasztorów trynitarzy w zasobie Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu. In *Hereditas Monasteriorum*, No. 4, s. 221–233. [In Polish].

12. Rosowski, W. (2014). Losy zakonników z klasztorów rzymskokatolickich na Ukrainie Prawobrzeżnej skasowanych w XIX w. In *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie* (red. Marek Derwich): T. 1. *Geneza. Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego* (s. 287–301). Wrocław. [In Polish].

13. Rosowski, W. (2014). Archiwalia na temat skasowanych klasztorów w zbiorach państwowych archiwów w Kijowie i Żytomierzu na Ukrainie w świetle kwerendy przeprowadzonej w dniach 5–23 VIII. 2013 r. In *Hereditas Monasteriorum*, No. 5, s. 269–294. [In Polish].

Iryna Olehivna TsiBOROVska-Rymarovych,

Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow,

Senior Research Fellow of the Department of Early Printed and Rare Books,

Institute of Book Studies, Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: ciborirena@ukr.net

Historical fates of the libraries of the Roman-Catholic friaries of the Volyn province in the light of the cassations in 1832 by the Russian state authorities

The publication is devoted to the historical destinies of the libraries of the Roman Catholic friaries of Volyn province, which were abolished after the suppression of the Polish uprising of 1830–1831 under a czar’s ukase “About the dissolution of some Catholic friaries” dated the 19th of July of 1832. By the end of 1832 according to the czar’s ukase 35 Catholic friaries in the Volyn province were closed. They belonged to the nine monastic orders, namely: Bernardines, Franciscans, Barefooted Carmelites, Shoed Carmelites, Augustinians, Capuchins, Dominicans, Trinitarians and Marians. On the basis of archival documents stored in the f. 442, the Office of the Kyiv, Podillia and Volyn Governor-General in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, the organization and mechanism of the transfer of the libraries’ stocks to various secular and clerical institutions and organizations were highlighted. Requirements for the compilation of the lists of books from the libraries of the dissolved friaries are stated. The role of professors of the University of St. Volodymyr and the librarian of the university’s library in the solving the question of the fate of the books from the dissolved friaries in the Volyn, Podillia and Kyiv provinces are elucidated. On the basis of heuristic work with the fund of Vernadsky National Library of Ukraine and a source-analysis of the old-

printed books from the book collections of Roman Catholic monasteries, the books from the libraries of the abandoned Roman Catholic friaries of Volyn province in different amounts were erected. Those are from the Berestechko and the Teofipol monasteries of the Trinitarian Order, the Augustine monastery in Codnia, the Mezhyrych monastery of the Scholarum Piarum, the Ostrog Capuchin monastery, the Vishnevetsky monastery of the Order of the Barefooted Carmelites, the Chudniv and the Ianiv Bernardine monasteries.

Key words: monastic libraries, Volyn province, dissolution of the Catholic friaries in the Russian Empire under a ukase of 1832, historical library science,

Ирина Олеговна Циборовская-Римарович,

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник,

старший научный сотрудник отдела старопечатных и редких изданий

Института книговедения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: ciborirena@ukr.net

Исторические судьбы библиотек католических монастырей Волынской губернии в свете их кассации в 1832 г. российской государственной властью

Публикация посвящена историческим судьбам библиотек римо-католических монастырей Волынской губернии, которые были упразднены после подавления Польского восстания 1830–1831 гг. именным царским указом от 19 июля 1832 г. «Об упразднении некоторых римо-католических монастырей». К концу 1832 г. 35 католических монастырей Волынской губернии, которые принадлежали к девяти монашеским орденам, а именно: бернардинам, францисканцам, кармелитам обутым, кармелитам босым, августинцам, капуцинам, доминиканцам, тринитариям и марианам, были закрыты. На основе архивных документов, хранящихся в ф. 442, Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, в Центральном государственном историческом архиве Украины в г. Киеве, осуществлены организация и механизм передачи монастырских библиотечных фондов различным светским и духовным учреждениям и организациям. Изложены требования к составлению списков книг из библиотек упраздненных монастырей. Показана роль преподавателей Университета св. Владимира и библиотекаря Университетской библиотеки в решении вопроса о судьбе книг закрытых монастырей Волынской, Подольской и Киевской губерний. На основе эвристической работы с фондами Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и источниковедческого анализа старопечатных книг из книжных собраний католических монастырей выявлены в различном количестве книги из библиотек таких упраздненных в 1832 г. римо-католических монастырей Волынской губернии: Берестецкого, Теофипольского монастырей Ордена тринитариев, Кодненского августинского монастыря, Межирицкого пиарского монастыря, Острожского капуцинского монастыря, Вишневецкого монастыря Ордена босых кармелитов, Чудновского и Яновецкого бернардинских монастырей.

Ключевые слова: монастырские библиотеки, Волынская губерния, кассация католических монастырей в 1832 г. в Российской империи, историческое библиотековедение.

*Стаття підготовлена 5 березня 2018 року;
подана до друку 16 квітня 2018 року.*

*Тетяна Євгенівна Мяскова,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
e-mail: myaskova@ukr.net*

БІБЛІОТЕЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ІВАНОВИЧА БАГАЛІЯ ТА ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ЙОГО ОСОБОВОЇ БІБЛІОТЕКИ

Розглянуто науковий та культурний спадок історика, одного з перших академіків української держави Д. І. Багалія, що зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ. Здійснено історико-книгознавчий аналіз наукових праць ученого з фондів відділу, досліджено історичну долю його особової бібліотеки. Доведено, що на сучасному етапі реконструкцію даної бібліотеки можна здійснити лише віртуально. Певну увагу приділено бібліотечній діяльності Д. І. Багалія.

Ключові слова: Д. І. Багалій, особова бібліотека, віртуальна реконструкція, провенієнція, історико-книгознавчий аналіз.

Ім'я Дмитра Івановича Багалія відоме широкому загалові завдяки його дослідженням історії Слобідської, Лівобережної та Південної України V–VIII ст., за що вченого справедливо порівнюють із М. С. Грушевським.

Біографічна довідка. Д. І. Багалій народився в Києві в 1857 р. в родині ремісника-лимаря. В 1876 р. закінчив із золотою медаллю Другу київську гімназію. Цього ж року він став студентом історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. Через участь у студентській демонстрації другий семестр свого першого університетського року закінчував у Харкові. У 1878 р. побачила світ перша наукова праця майбутнього академіка – «История Льва Диякона как источник для русской истории». У 1880 р. Д. І. Багалій закінчив Київський університет і залишився там для підготовки до професорського звання. У 1882 р. захистив підготовлену під керівництвом В. Б. Антоновича магістерську дисертацію «История Северской земли до половины XIX столетия». У 1883 р. Д. І. Багалія було обрано штатним доцентом російської історії Харківського університету. Тоді ж він вступив до історико-філологічного товариства при університеті та став завідувачем Харківського історичного архіву. З 1887 р. Дмитро Іванович – професор історії Харківського університету, в 1906–1911 рр. – його

ректор. Брав активну участь у створенні та роботі Української академії наук (УАН), з 19 грудня 1918 р. очолив Історично-філологічний відділ УАН, виконував також обов'язки секретаря і був фактично другою фігурою в Академії після В. І. Вернадського. В 1919 р. Д. І. Багалій – член Тимчасового комітету для заснування Всенародної (Національної) бібліотеки України. З 1922 р. очолював наукову-дослідну кафедру історії України при Харківському інституті народної освіти, в якому був професором; у грудні 1929 р. кафедру було реорганізовано в Науково-дослідний інститут історії української культури імені академіка Багалія. Вчений очолив також створений у 1926 р. науково-дослідний Інститут Тараса Шевченка. Наукова спадщина Д. І. Багалія увійшла до золотого фонду української культури, він автор близько 400 наукових праць. Дмитро Іванович Багалій відомий своєю громадською діяльністю (учасник українських студентських гуртків і Старої громади, депутат І Державної думи, Харківський міський голова, засновник першої української гімназії в Харкові (1917 р.) тощо) [2].

Метою статті є здійснення комплексного аналізу бібліотечної діяльності Дмитра Івановича Багалія, передусім його ролі в створенні підручної бібліотеки Історично-філологічного відділу УАН, на основі вже існуючої джерельної бази дослідження історії побутування особової бібліотеки вченого, а також історико-книгознавчий аналіз книг з бібліотеки вченого та його наукових праць, що зберігаються у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ.

Окрім наукової та громадської діяльності вагомим також є внесок Д. І. Багалія в розвиток культури, архівознавства, музеєзнавства і, особливо, бібліотечної справи України. Праця Дмитра Івановича завжди була пов'язана з розбудовою українських бібліотек. На межі двох століть (з 1893 по 1906 рр.) учений очолював Харківську громадську бібліотеку, під час свого ректорства опікувався справами бібліотеки Харківського університету. Активно долучався не тільки до роботи в Академії, але й став одним із фундаторів Всенародної бібліотеки України при УАН. Паралельно з адміністративною, організаторською роботою складав окремі розділи з української і російської історії каталогу *desiderata*. Основні відомості про науковий шлях Д. І. Багалія можна отримати з «Автобіографії» вченого, написаної ним у своє 70-річчя; біографія зберігається в Інституті рукопису НБУВ та була перевидана в 2002 р. [1].

Отже, вивчаючи біографію вченого та аналізуючи його творчий спадок, можна констатувати, що Дмитро Іванович займався як науковою, так і громадською діяльністю, а також активно проявив себе на ниві бібліотечної справи. З наукового доробку вченого майже десяток праць присвячений бібліотечній тематиці. Бібліотекознавча спадщина Д. І. Багалія – й досі

не досліджена сторінка історії, яка потребує більш детального вивчення [3]. Саме Дмитро Іванович вважається одним із фундаторів харківської бібліотечної школи та українського бібліотекознавства загалом. Як відомо, ім'я вченого на довгі десятиріччя було заборонене навіть у Харківському університеті, а його наукові праці зберігалися в «спецхрані». Певною реабілітацією стала лише стаття І. Д. Бойка в «Українському історичному журналі», присвячена 100-річчю від дня народження вченого (1956 р.) [8]. Фактично, ця стаття була першою і на кілька десятиліть єдиною спеціальною узагальнюючою працею про Д. І. Багалія.

Справжнє повернення імені відомого історика відбулося після здобуття Україною незалежності. З'явилася низка статей, присвячених науковій спадщині вченого, щорічно організуються книжкові та електронні виставки. На вшанування його пам'яті з 1998 р. відбуваються щорічні Багаліївські читання, традиція проведення яких народилася у Харківському гуманітарному університеті «Народна українська академія». Основна мета цих читань – збирання, вивчення, популяризація наукової спадщини видатного українського історика. У 2003 р. вийшов друком Багаліївський збірник, цілком присвячений бібліотечній діяльності Дмитра Івановича. Це перше видання, яке всебічно висвітлило внесок академіка Багалія в розвиток бібліотекознавства, організацію та забезпечення належного функціонування найбільших бібліотек України, а також в архівну та музейну справу [5]. Автори В. В. Сєдих та О. П. Щербініна аргументовано доводять, що Дмитро Іванович був фундатором харківської бібліотечної справи, ставлячи його в одну ланку з К. І. Рубинським та Л. Б. Хавкіною [20, с. 18–26]. Окремо розглядають ці автори і внесок вченого в процес каталогізації в Харківській громадській бібліотеці [24, с. 47–55]. Більш детально діяльність Д. І. Багалія щодо створення та забезпечення належного функціонування Харківської громадської бібліотеки вивчена дослідниками Т. О. Сосновською та В. О. Ярошик [21, с. 27–35]. І. Я. Лосієвський не тільки писав про Д. І. Багалія як ініціатора та організатора створення колекції рукописів та автографів у Харківській громадській бібліотеці [17, с. 36–41], а й надав інформацію про колекцію автографів самого Д. І. Багалія, що зберігається у фондах Державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка. Ця колекція налічує 32 інскрипти: власницькі, дарчі, авторські, які є джерелом майбутніх досліджень щодо реконструкції особової бібліотеки вченого, вивчення його наукових інтересів, творчих і ділових контактів. Підкреслено, що переважна більшість книг має власницькі написи: «Из книг доцента Дм[итрия] Багалея» (професором він став у 1887 р.). Також автором наголошено на тому, що чимало книг з власницькими написами Д. І. Багалія наявні і в Центральній науковій бібліотеці Хар-

ківського національного університету ім. В. Н. Каразіна [18, с. 42–46]. Н. М. Березюк висвітлює бібліотечну діяльність Д. І. Багалія в Харківському університеті, передусім його заходи щодо піднесення престижу професії бібліотекаря [6, с. 56–60]. Науковий доробок Д. І. Багалія у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського презентує В. Л. Домбровська [10, с. 61–70]. Історію особової бібліотеки Д. І. Багалія викладено в статті його правнучки – О. Ю. Багалій [4, с. 71–73].

Заслугує на увагу діяльність Д. І. Багалія не тільки щодо створення УАН та Всенародної бібліотеки України, але і його активна участь у заснуванні підручної бібліотеки при Першому, Історично-філологічному, відділі УАН. До формування цієї книгозбірні вчений доклав чимало зусиль, зокрема саме його стараннями ця бібліотека поповнилася книжковими зібраннями В. Б. Антоновича, О. О. Потебні, В. С. Іконникова. Коротко зупинимося на історії цієї бібліотеки, яка функціонувала з березня 1919 р. і носила ім'я В. Б. Антоновича, адже особиста книгозбірня саме цього вченого стала базовою для підручної бібліотеки при Першому відділі УАН. Очолив бібліотеку сам Дмитро Багалій, посаду бібліотекаря обіймала друга дружина Антоновича – Катерина Мельник-Антонович. Як свідчив Дмитро Іванович в «Автобіографії», він особисто «знайомився з бібліотеками проф. В. Б. Антоновича та В. С. Іконникова і надрукував про них статті» [1, с. 146]. Бібліотека імені В. Б. Антоновича розмішувалася на другому поверсі колишнього пансіону графині Левашової, де на початку 20-х років ХХ ст. розташовувалися всі установи УАН–ВУАН (зараз це приміщення Президії НАНУ, вул. Володимирська, 54). Складалася книгозбірня з 21-го відділу, серед яких найціннішими були відділи археології, історії України, всесвітньої історії, історії слов'ян. Загальна кількість видань становила близько 5 000 томів книг і 2 000 брошур, що зберігалися в 16-ти шафах [22].

Бібліотека Першого відділу не була «мертвим» фондом, вона постійно поповнювалася. Паралельно з обслуговуванням читачів проводилося складання алфавітного каталогу. Фонд бібліотеки ім. В. Антоновича використовувався для складання історико-географічного словника України, серед його користувачів були академіки, професори і співробітники Академії. Крім того, у великому залі, де знаходилася бібліотека, вечорами проводилися наукові засідання, тому книги в цей час потребували особливої уваги. В науковому збірнику «Записки Історично-філологічного Відділу ВУАН» публікувалися відомості про стан бібліотеки. У 1924 р. книгозбірня Першого відділу поповнилася документальними збірками покійного вченого-історика В. Л. Модзалевського (1 833 назви книг і брошур). До книгозбірні також надійшло понад 4 000 томів із бібліотеки Наукового

товариства Т. Шевченка, невелика частина книг у вигляді дарів від приватних осіб, а також з Полтавської архівної комісії. У 1924 р. бібліотека брала участь у виставці, присвяченій 350-річчю друкарської справи [11, с. 298]. У 1925 р. туди надійшло 124 книги, подаровані приватними особами [12, с. 606].

Наступного року бібліотека отримала вже близько 2 000 томів нових надходжень. Читачами були 583 особи, переважно співробітники Академії [13, с. 290]. На початку 1927 р. надійшла бібліотека В. С. Іконникова – понад 22 000 томів книг із всесвітньої та російської історії, історіографії, бібліографії та ін. Упродовж 1927 р. відбувалося опрацювання бібліотеки В. С. Іконникова, а бібліотека Першого відділу вже налічувала понад 40 000 книжкових одиниць. Тривала підготовка до друку систематичного каталогу бібліотеки ім. В. Антоновича [14, с. 364]. У липні 1930 р. Історично-філологічний відділ ВУАН був ліквідований, усе підвідомчі Першому відділові організації приєднали до Третього відділу Академії, перейменованого в Другий, Соціально-економічний, відділ (Першим відділом став природничо-технічний). Якщо на початку існування Академії головна увага в наукових дослідженнях приділялася соціогуманітарній сфері, то в 30-х роках ХХ ст. пріоритетним стало проведення природничо-наукових і технічних студій. У цей же час проходив процес перетворення самої Академії на систему науково-дослідних інститутів. Бібліотека Історично-філологічного відділу була ліквідована за рішенням Президії ВУАН від 13 лютого 1934 р., а книги перерозподілені в різні книгосховища Києва. Зокрема, в 1934–1936 рр. вони надійшли до Всенародної бібліотеки України, де були розпоршені по різних фондах і тривалий час мали статус «ідеологічно шкідливої літератури». З цієї причини на сьогоднішній день назвати точну кількість книг з печатками Історично-філологічного відділу, які знаходяться в НБУВ, надзвичайно складно.

Історія особової бібліотеки Д. І. Багалія не менш трагічна, ніж історія заснованої вченим-істориком бібліотеки Історично-філологічного відділу. Дмитро Іванович відомий не тільки як знавець бібліотечної справи, але й як меценат бібліотек та активний збирач історичних книг та рукописів. Де б він не був, скрізь дарував свої книги для поповнення фондів. Так, у 1886 р. , коли тільки-но було відкрито Харківську громадську бібліотеку, Д. І. Багалій подарував туди 88 книг із питань історії. Не припиняв робити такі дарунки й надалі. Цими виданнями з автографами та дарчими написами вченого пишається ХДНБ ім. В. Г. Короленка.

Отже, Дмитро Іванович як прогресивна людина свого часу мав власну історичну бібліотеку, яку він сформував за прикладом своїх учителів – В. Б. Антоновича та В. С. Іконникова. Бібліотеку вчений збирав усе життя, переважно більшість її фонду становили матеріали з російської та україн-

ської історії. На той час, коли Дмитро Іванович викладав у Харківському університеті, він вже мав власну пристойну книгозбірню, відкриту для користування певного кола науковців та студентів. За даними правнучки [4, с. 71], бібліотека нараховувала близько 7 000 томів, серед яких було чимало раритетів; в імперській Росії вона вважалася третьою за обсягом спеціалізованою бібліотекою з історичних питань. У Харкові Багалій жив на вулиці Технологічній, у будинку під номером 7, збудованому за проектом його друзів, на другому поверсі якого, у відповідно обладнаній кімнаті, зберігалася бібліотека вченого. Після жовтневого перевороту 1917 р. будинок було націоналізовано радянською владою, родину Багалія переселили на перший поверх у меншу кімнату. Від повної націоналізації вченого врятувало те, що в 1920 р. Президія ВУЦВК видала спеціальний декрет, згідно з яким двадцяти найкращим науковцям було надано квартири, в яких передбачалося місце для бібліотеки. За словами правнучки вченого [4, с. 72], бібліотека зберігалася в 20-х роках минулого століття в маленькій кімнаті, де були змонтовані спеціальні стелажі, а в стіну вбудовані книжкові шафи. Тисяня зрештою призвела до того, що Д. І. Багалію було зручніше користуватися університетською бібліотекою.

Після того, як у 1927 р. будинок на Технологічній знову було повернуто власнику, певний час там все ще залишалися мешканці, які ставилися до майна не найкращим чином. Саме тоді в квартирі Багалія функціонувала створена ним же кафедра історії української культури, якій Дмитро Іванович і передав безоплатно свою особисту бібліотеку. У 1930 р. кафедру разом із бібліотекою було приєднано до Інституту культури ім. Д. І. Багалія. Смерть вченого співпала з репресіями, які проводила радянська влада проти діячів української науки і культури. На всі наукові інституції, створені зусиллями Дмитра Івановича, чекав розгром, а бібліотеку передали до Харківського інституту народної освіти, який пізніше став Харківським педагогічним інститутом. Упродовж наступних років бібліотеку було фактично розпорошено: частину книг передали до Київського інституту літератури імені Шевченка, іншу – залишили в Харкові. Під час Другої світової війни частину документів було втрачено, частина зберігалася в педагогічному інституті. У 50-ті роки ХХ ст. багато книг з бібліотеки Д. І. Багалія списали як ідеологічно застарілу літературу. За десять років вони з'явилися в букіністичних лавках, де онук Багалія – Юрій Володимирович – їх купував. Було розпорошено й ту частину, що зберігалася в родині Багаліїв перед від'їздом на захід (спочатку до Львова, потім до Польщі) і яку онука Багалія передала до ЦНБ НАН України: книжки доньки Дмитра Івановича – Ольги Дмитрівни Багалій – та родинний архів, який зберігається в Інституті рукопису НБУВ. За даними О. Ю. Багалій, до ЦНБ АН УРСР

було передано 750 примірників [4, с. 73]. На жаль, документального підтвердження цього нами не знайдено. С. Постернак у 1923 р. [19, с. 18] зробив опис бібліотеки Д. І. Багалія, причому – як частини зібрання Національної бібліотеки України. Саме праця С. Постернака надає нам можливість ознайомитися з тематичним складом бібліотеки вченого, де було багато джерел із російської та української історії, зокрема різноманітних актів, археографічних збірників, «Архив Юго-Западной России», «Архив князя Воронцова», зібрань літописів, інших історичних документів, описи архівів. У бібліотеці Д. І. Багалія були також систематично підібрані документи з історії стародавнього Києва (праці М. Арістова, В. Васильєвського, П. Голубовського, М. Хлебнікова, Д. Іловайського, О. Никитського, М. Погодіна, Ф. Терновського). Також там знаходилися збірники авторських конвюлотів, що складались зі статей з журналів з питань стародавньої історії. Було й чимало книжок з історичної географії, зокрема праці Д. Самоквасова, М. Загоскіна, М. Барсова та ін., з етнографії та географії – праці Д. Анучіна, М. Ядрінцева, В. Пассека та п'ять збірників брошур і відбитків, археології – Д. Айналова, В. Антоновича, Є. Редіна. Були в бібліотеці Д. І. Багалія періодичні видання – «Труды Московского археологического общества», «Известия архивных учебных комиссий», майже повний комплект журналів «Записки Харьковского университета», «Харьковский сборник», «Сборник харьковского историко-филологического общества». Були там і книги та дисертаційні роботи професорів Харківського університету. Серед книжок Д. І. Багалія – 4 томи «Древностей иудейских» Йосифа Флавія XVIII ст., «Соборное уложение царя Алексея Михайловича», вибрані томи «Свода Законов Российской империи», твори Ф. Щапова, словник митрополита Євгенія (Болховітінова).

Цікаво, що український бібліограф, книгознавець та бібліотекознавець Л. Биковський (у 1919 р. співробітник ВБУ) теж стверджував, що між січнем і квітнем 1919 р. була придбана бібліотека академіка Д. І. Багалія, яка має історичну цінність завдяки книгам з історії Слобожанщини [7, с. 10]. Можливо, перемовини щодо продажу бібліотеки велися з Д. І. Багалієм. Але його бібліотека зберігалась у Харкові, і перевезти її до Києва на той час не було жодної можливості. Проте, в будь-якому випадку, вчений подарував свою бібліотеку українській державі.

Таким чином, культурний спадок Д. І. Багалія був фактично розподілений між освітніми та культурними закладами Києва і Харкова. Наукова спадщина, біографічні матеріали, документи про службу та громадську діяльність вченого зберігаються в Інституті рукопису НБУВ [15, с. 27–30]. Ці документи було прийнято в 1933 р. з колишньої Київської філії Інституту Тараса Шевченка у кількості 122-х заінвентаризованих номерів та не-

обрахованого матеріалу [25, арк. 26]. Але, згідно зі звітом відділу рукописів за 1946 р., упорядкування архіву академіка Д. І. Багалія відбулося лише саме того року [26, арк. 69]. Його архівні документи зберігаються також в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [23, с. 30–35]. Цей фонд Д. І. Багалія під № 37 має 656 од. зб., документи датовано 1933 р., що співпадає з роком передавання родичами його архіву та бібліотеки. У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) зберігається особовий фонд ученого (ф. 2020), в якому містяться переважно документи, пов'язані з його службовою діяльністю в Харківському університеті, листування про підготовку ювілейного видання «Исторические записки о Харьковском университете за 100 лет его существования», листи відомих харківських учених, вітання науковців і громадських діячів з нагоди 25- та 30-річчя наукової діяльності професора Багалія. Значний комплекс документів фонду становлять тексти та чернетки лекцій, конспекти, наукові праці історика, колекція окремих історичних документів, пов'язаних зі Слобожанщиною, зібрана вченим. У фондах Педагогічного музею України зберігаються матеріали, пов'язані з життям та діяльністю Дмитра Багалія, а також його окремі статті у фаховій педагогічній періодиці та рукописні й машинописні документи. Так само майже в усіх закладах Харкова є наукові праці Д. І. Багалія або книги, подаровані вченим приватним особам чи громадським та державним організаціям.

У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ знайдено три книги, які мають ознаки приналежності до бібліотеки Д. І. Багалія. А саме :

1. Regel Wilhelm. *Analecta Byzantino-Russica*. – Petropoli : Eggers & S. & I. Glasunof, 1891. – С. CLIV, 153 р. LIII—LVII та фототипічний знімок, доданий до книги. Провенієнції : Напис «Из книгъ профессора Дм. Багалейя». Печатка прямокутна «Науково-дослідна кафедра історії Української культури ім. акад. Д. І. Багалія». ШИФР № 229». Напис чорнилом цифри «229». Печатка прямокутна «Бібліотека Н.-Д. Інституту Т. Г. Шевченка N 20884». На корінці книги шрифтовий есклібрис «Д. Б.» та наклейка «612».
2. SCORBIAC Bruno Dominique de (1796–1846). *Précis de l'Histoire de la Philosophie*, publié par les directeurs du collège de Juilly. – Bruxelles : Société Belge de Librairie – 590 с. Провенієнції : Напис «Из книгъ профессора Дм. Багалейя». Печатка прямокутна «Науково-дослідна кафедра історії Української культури ім. акад. Д. І. Багалія». ШИФР № 58». Напис чорнилом цифри «3307» закреслено. На корінці наклейка з цифрою 1070.
3. *Le Manifeste du tzar (Le point de vue Russe)*. – Edition de la Nouvelle revue. – Paris : Imprimerie Albert Lanier, s. a. – 10 р. Печатка прямокутна «Науково-дослідна кафедра історії Української культури ім. акад. Д. І. Багалія». ШИФР № 77».

У фонді відділу також є книги авторства Д. І. Багалія.

1. Багалей Д. И. Русская историография. – Харьков : Типо-литография С. Иванченко, 1911. – 462 с.
Печатки, штамп: Овальна печатка «Библиотека императорского Университета Св. Владимира». Шифр : Відділи Х. 124.3.
2. Багалей Д. И. Очерки из русской истории. Т. 1 : Статьи по истории просвещения, 1911. – III, 624 с.
Печатки, штамп: Овальна печатка «Библиотека императорского Университета Св. Владимира». На книзі написи синім олівцем «Довн. Запольский» та «Огл. 15/IV 911». Шифр : Відділи Х. 125.67.
3. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802–1815). – Харьков : Паровая типография и Литография Зильберберг, 1893–1898. – II, 1204 с. Шифр : Відділи І. 33. 12
4. Багалей Д. И. Русская история. Ч. 2, вып. 1 : Удельный и московский периоды / Издание Общества взаимопомощи студентов филологов Харьковского университета; Под ред. В. А. Барвинского. – Харьков : Типо-литография С. Иванченко, 1911. – 402 с.
Печатки, штамп: Овальна печатка «Библиотека императорского Университета Св. Владимира». Печатка «Книжный магазин В. А. Просяниченко». Шифр : Відділи Х. 130. 51.
5. Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Т. 1 : История колонизации. – Москва: В университетской типографии (М. Катков), 1887. – XVI, 614 с. 6 карт.
Печатки, штамп: Овальна печатка «Библиотека императорского Университета Св. Владимира». Записи олівцем «Оглобл. 20/XII» та «Иконников». Шифр : Роки 1889-60.
6. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетии / Собранные и редактированные Д. И. Багалеем. – Харьков, 1886. – 358 с.
Печатки, штамп: Овальна печатка «Библиотека императорского Университета Св. Владимира». Шифр : Роки 1887-437.
7. Багалей Д. И. Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета : Речь, сказ. на акте в Имп. Харьк. ун-те 17 янв. 1889 г. проф. Д. И. Багалеем. – Харьков : Тип. М. Ф. Зильберберга, 1889. – II, 43 с.
Печатки, штамп: Овальна печатка «Библиотека императорского Университета Св. Владимира». Записи олівцем «Оглобл. (дата нерозбірливо)» та «Будановъ». Шифр : Роки 1890-38.
8. Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905),

- сост. проф. Д. И. Багалеем, Н. Ф. Сумцовым, В. П. Бузескулом. – Харьков : изд. Харьк. ун-та, 1906. – VIII, 330, XIV с., 4 л. ил. Шифр : Відділи І. 33. 97
9. Багалей Д. И. Украинская старина : Очерки, заметки, материалы из стародавнего харьковского быта и культуры. – Харьков : Типография Губ. Правления, 1896. – 304 с.
Печатки, штампн: Овальна печатка «Библиотека императорского Университета Св. Владимира». Записи олівцем «Оглобл. 24-VV-1915». Шифр : Відділи Х. 140. 139.
10. Багалей Д. И. Общий очерк древностей Харьковской губернии. – Харьков : Тип. Губерн. Правления, 1890. – 17 с.
Печатки, штампн: Овальна печатка «Библиотека императорского Университета Св. Владимира». Дарчий напис чорним чорнилом «Въ библиотеку Кіев. Унив. От автора». Шифр : Роки 1892–130.
11. Багалей Д. И. Удельный период и его изучение. – Киев : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 18 с. – (Оттиск из февральской книжки «Киевской старины»)
Печатки, штампн: Овальна печатка «Библиотека императорского Университета Св. Владимира». Дарчий напис чорним чорнилом «Въ библиотеку Имп. Университета Св. Владимира. От автора. 15.III.85». Шифр : Роки 1887–875.
12. Багалей Д. И. Экономическое положение русских университетов. – Санкт-Петербург : Тип. Товарищества «Общественная польза», 1914. – 36 с.
Печатки, штампн: Овальна печатка «Библиотека императорского Университета Св. Владимира». Дарчий напис чорним чорнилом «Въ библиотеку Университета Св. Владимира». Шифр : Відділи Х. 33. 143
13. Багалей Д. И. Очерки по русской истории. Т. 2. – Харьков: Типография Зильберберга, 1913. – 374 с.
Дарчий напис «Его Вісокопреосвященству Архієпископу Харьковскому Антонію на добрую пам'ять от автора». Шифр : Храповицкий 2 5/23
14. Дарчий напис Д. И. Багалія «Его Вісокопреосвященству Архієпископу Харьковскому Антонію на добрую пам'ять от автора» на книзі: Багалей Д. И. Очерки по русской истории. Т. 2. – Харьков: Типография Зильберберга, 1913. – 374 с.
15. Багалей Д. И. Археологические, этнографические и топографические заметки о Харьковской губернии. – Харьков. – 16 с.
Відбиток із журналу з дарчим написом «Дорогому Владимиру Бонифатьевичу Антоновичу от Дм. Багалия». Шифр : Антонович В. Б. I 1/1 (17), 6 all.
16. Багалей Д. И. К истории заселения степной окраины Московского государства : (Переселения черкас из Польши в Московское государство до Алексея Михайловича). – Санкт-Петербург, [1886]. – С. 87–105, 250–287.

- Оттиск из «Журнала Министерства народного просвещения» з дарчим написом *«Глубокоуважаемому Владимиру Бонифатьевичу Антоновичу от искренне преданного автора»*. Шифр : Антонович В. Б. I 1/VIII (14), 9 all.
17. Багалей Д. И. Сочинения, материалы, статьи и заметки, относящиеся к истории Харьковской губернии (бывшей Слободской Украины), с 1880 по 1885 год : Библиографический очерк. – Харьков, 1886. – 14 с. Оттиск из «Харьковского календаря» з дарчим написом від Д. І. Багалія *«Глубокоуважаемому Владимиру Бонифатьевичу Антоновичу от преданного автора»*. Шифр : Антонович В. Б. I 1/VIII (14), 11 all.
19. Сборник Харьковского историко-филологического общества: Т. 20 : Издан в честь проф. Д. И. Багалей (1880–1910 гг.). – Харьков : Типография «Печатное дело», 1911–1912. – VIII, 624 с.
Печатки, штамп: Овальна печатка «Бібліотека Київської Духовної Академії». Шифр : КДА С XII 4/230.

Отже, аналізуючи викладений матеріал, можна зробити висновок, що склад особової бібліотеки Д. І. Багалія давав уявлення про особливості його наукових уподобань, зокрема тих, які стосувалися проблем історії, етнографії та інших сфер життя Слобожанщини. Його бібліотека репрезентувала професійні інтереси вченого та демонструвала рівень запитів певного середовища і, як кожна приватна бібліотека того часу, була індивідуальною та неповторною. Вона становила, по суті, пам'ятку історії та культури кінця XIX – початку XX ст., містила багатий і цікавий матеріал з питань книжкової культури свого часу та засвідчувала особисті якості своїх власників. Бібліотека академіка Д. І. Багалія, як і багато особових бібліотек українських діячів науки та культури першої половини XX ст. (В. С. Іконникова, В. Б. Антоновича), на сьогодні не зберегла своєї цілісності. Отож, пошук книг з цієї бібліотеки вимагає часу і високої кваліфікації науковців. Ми розуміємо, що відновити книгозбірню фізично немає жодної можливості. На допомогу можуть прийти комп'ютерні технології. Створення електронних каталогів на основі інтегрованих бібліотечних програм, в яких представлена інформація про всі книги з бібліотеки Д. І. Багалія, надасть можливість реконструювати бібліотеку хоча б віртуально. Це дозволить науковцям та всім, кого цікавить історико-культурна спадщина України, ознайомитися з повною бібліографічною інформацією про книги з бібліотеки Д. І. Багалія та місцезнаходження цих документів (незалежно від того, в яких бібліотеках чи архівах вони знаходяться).

Список використаних джерел

1. Багалій Д. І. Автобіографія : 50 літ на стороні української культури. Харків : Прапор, 2002. 192 с.
2. Багалій Д. І. Автобіографія // Юбілей. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наук. діяльності. Київ : Друкарня Української Академії наук, 1927. 1192 с.; Герасименко Н. О. Багалій Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т іст. України. Київ : Наук. думка, 2003. С. 159–161; ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 45347. 199 арк.
3. Багалей Д. И. Записка Д. И. Багаля о задачах Харьковской Общественной Библиотеки // Отчет Харьковской Общественной Библиотеки за 18 год ее существования (с 1-го окт. 1903 г. по 1-е окт. 1904 г.). Харьков, 1904. С. XII–XV; Багалій Д. І. Харківська громадська бібліотека як тип наукової і загальнопросвітньої обласної бібліотеки // Книжний вісник, 1919. № 2. С. 41–57; Багалей Д. И. Доклад об учреждении отдела рукописей и автографов // Отчет Харьковской общественной библиотеки за семнадцатый год ее существования (с 1-го окт. 1902 г. по 1-е окт. 1903 г.). Харьков, 1903. Прил. V. С. XXXVI–XXXVII и др.
4. Багалій О. Ю. Доля бібліотеки Д. І. Багалія // Багаліївський збірник : академік Д. І. Багалій та бібліотечна справа України : наук. ст. та матеріали / М-во культури і туризму України. Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад. О. П. Куніч ; редкол. : В. Д. Ракитянська та ін. Харків, 2008. С. 71–73. (Електрон. текст. дані : 1 файл : 101 Мб. Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2011). (Далі – Багаліївський збірник. – Т. М.).
5. Багаліївський збірник.
6. Березюк Н. М. Д. И. Багалей и библиотека Харьковского университета : штрихи к портрету ученого // Там же. С. 56–60.
7. Биковський Л. Національна бібліотека української держави (1918–1921) [Електронна копія]. Берлін, 1923. (Електрон. текст. дані : 1 файл : 4,32 Мб. Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2011).
8. Бойко І. Д. До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д. І. Багалія // Укр. іст. журн. 1957. № 2. С. 105–109.
9. Бурлака Г. М., Шепель Л. Ф. Інститут літератури імені Т. Шевченка [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2005. 672 с. : іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Inst_lit_im_Shevchenka_NAN_Ukr. (Дата звернення: 04.05.2018).
10. Домбровська Л. В. Твори Д. І. Багалія у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського // Багаліївський збірник. С. 61–70.
11. Звідомлення Відділу за 1924 р. // Записки історично-філологічного Відділу / за ред. А. Кримського. Київ, 1925. Кн. V: 1924–1925. С. 290–299.
12. Звідомлення Відділу за 1925 р. // Записки історично-філологічного Відділу / за ред. А. Кримського. Київ, 1926. Кн. VII–VIII: 1926. С. 599–607.
13. Звідомлення Відділу за 1926 р. // Записки історично-філологічного Відділу / за ред. А. Кримського. Київ, 1927. Кн. XV: 1927. С. 278–290.

14. Звідомлення Відділу за 1927 р. // Записки історично-філологічного Відділу / за ред. А. Кримського. Київ, 1927. Кн. XIX: 1928. С. 372–386.
15. Клименко І. В. Багалій Дмитро Іванович // Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник / редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису. Київ, 2002. 768 с.
16. Костаков Г. І. VII Багаліівські читання // Укр. іст. журн. 2007. № 2. С. 235–236.
17. Лосієвський І. Я. Д. І. Багалій як ініціатор та організатор роботи з формування колекцій рукописів і автографів у Харківській громадській бібліотеці // Багаліівський збірник. С. 36–41.
18. Лосієвський І. Я., Биков В. Г. Автографи Д. І. Багалія у фондах ХДНБ ім. В. Г. Короленка // Там само. С. 42–46.
19. Постернак С. П. Всенародня бібліотека України при Всеукраїнській Академії Наук у м. Києві = La Bibliothèque Nationale de l'Ukraine attachée à l'Académie des Sciences Ukrainienne à Kieff. Київ : Вид. Всеукр. акад. наук, 1923. 62, [1] с.
20. Седих В. В., Щербініна О. П. Внесок Д. І. Багалія у становлення й розвиток Харківської бібліотечної школи // Багаліівський збірник. С. 18–26.
21. Сосновська Т. О., Ярошик В. О. Доба Д. І. Багалія в історії Харківської громадської бібліотеки // Там само. С. 27–35.
22. Протокол № 4 чергового засідання Першого Історично-Філологічного Відділу Української Академії наук. 6 лютого 1919 р. // Записки історично-філологічного Відділу / за ред. А. Кримського. Київ, 1923. Кн. II–III (1920–1922). С. 120–121.
23. Путівник по фондах відділу рукописів / заг. ред. Г. М. Бурлаки. Київ : Вид. центр «Спадщина», 1999. С. 30–35.
24. Щербініна О. П., Седих В. В. Д. І. Багалій та Харківська громадська бібліотека : каталогознав. аспект // Багаліівський збірник. С. 47–55.
25. Архів НБУВ. Оп. 1. Спр. 422. «Отчёт о работе библиотеки за 1933 год». 75 арк.
26. Архів НБУВ. Оп. 1. Спр. 670. «Сводный цифровой отчет о деятельности библиотеки. Отчеты отделов и кабинетов за 1946 год». 82 арк.

References

1. Bahalii, D. I. (2002). *Avtobiohrafia: 50 lit na storoni ukrainskoi kultury* [Autobiography: 50 years on the side of Ukrainian culture]. Kharkiv: Prapor. [In Ukrainian].
2. Bahalii, D. I. (1927) *Avtobiohrafia* [Autobiography]. In *Yubileinyi zbirnyk na poshanu akademika D. I. Bahalii z nahody simdesiatoi richnytsi zhyttia ta piatdesiatykh rokovyn naukovoi diialnosti* [Jubilee digest to honor the academician D. I. Bahalii on the occasion of the seventieth anniversary of life and the fiftieth anniversary of scientific activity]. Kyiv: Publishing house of the Ukrainian Academy of Sciences. [In Ukrainian]; Herasymenko, N. O. (2003). Bahalii Dmytro Ivanovych [Bahalii Dmytro Ivanovych]. In V. A. Smolii (Ed.-in-Chief), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]: Vol. 1. A–V (pp. 159–161). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]; Fund 1, Unit 45347. The Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Bagalei, D. I. (1904). Zapiska D. I. Bagaleia o zadachakh Kharkovskoi Obshechennoi Biblioteki [Note of D. I. Bahalii about the tasks of the Kharkiv Public Library].

- In *Otchet Kharkovskoi Obshchestvennoi Biblioteki za 18 god ee sushchestvovaniia (s 1-go oktiabria 1903 goda po 1-e oktiabria 1904 goda)* [Report of the Kharkiv Public Library on the 18th year of its existence (from October 1, 1903 to October 1, 1904)] (pp. 12–15). Kharkiv. [In Russian]; Bahalii, D. I. (1919). *Kharkivska hromadska biblioteka yak typ naukovoï i zahalnooprosvitnoi oblasnoi biblioteky* [The Kharkiv Public Library as a type of scientific and general education regional library]. In *Knyzhnyi visnyk* [Book bulletin], No. 2, pp. 41–57. Kyiv. [In Ukrainian]; Bagalei, D. I. (1903). *Doklad ob uchrezhdenii otdela rukopisei i avtoagrafov* [Report on the establishment of a department of manuscripts and autographs] In *Otchet Kharkovskoi obshchestvennoi biblioteki za semnadcatyi god ee sushchestvovaniia (s 1-go oktiabria 1902 goda po 1-e oktiabria 1903 goda)* [Report of the Kharkiv Public Library for the seventeenth year of its existence (from October 1, 1902 to October 1, 1903)], suppl. V, pp. XXXVI–XXXVII. Kharkiv. [In Russian].
4. Bahalii, O. Yu. (2008). *Dolia biblioteky D. I. Bahaliia* [The fate of the library of D. I. Bahalii] In O. P. Kunich (Comp.), *Bahaliivskiy zbirnyk: akademik D. I. Bahalii ta bibliotekna sprava Ukrainy: naukovy statti ta materialy* [Bahalii's collected book: Ukrainian academician D. I. Bahalii and library affair of Ukraine] (pp. 71–73). Kharkiv. URL: <http://elib.nplu.org/view.html?id=944>. Kyiv: Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine, 2011. [In Ukrainian].
5. Kunich, O. P. (Comp.). (2008). *Bahaliivskiy zbirnyk: akademik D. I. Bahalii ta bibliotekna sprava Ukrainy: naukovy statti ta materialy* [Bahalii's collected book: Ukrainian academician D. I. Bahalii and library affair of Ukraine]. Kharkiv. URL: <http://elib.nplu.org/view.html?id=944>. Kyiv: Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine, 2011. [In Ukrainian].
6. Bereziuk, N. M. (2008). *D. I. Bagalei i biblioteka Kharkovskogo universiteta: shtrikhi k portretu uchenogo* [D. I. Bagalei and the library of Kharkiv University: the strokes to the portrait of the scientist] In Kunich, O. P. (Comp.), *Bahaliivskiy zbirnyk: akademik D. I. Bahalii ta bibliotekna sprava Ukrainy: naukovy statti ta materialy* [Bahalii's collected book: Ukrainian academician D. I. Bahalii and library affair of Ukraine] (pp. 56–60). Kharkiv. URL: <http://elib.nplu.org/view.html?id=944>. Kyiv: Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine, 2011. [In Russian].
7. Bykovskiy, L. (1923). *Natsionalna biblioteka ukraïnskoi derzhavy (1918–1921)* [National library of the Ukrainian state (1918–1921)]. Berlin. [E-resource]. URL: <http://elib.nplu.org/view.html?id=485>. Kyiv: Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine, 2011. [In Ukrainian].
8. Boiko, I. D. (1957). *Do storichchia z dnia narodzhennia vydatnoho ukraïnskoho istoryka D. I. Bahaliia* [To the centenary of the birth of the prominent Ukrainian historian D. I. Bahalii] In *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 2, pp. 105–109. [In Ukrainian].
9. Burlaka, H. M., Shepel, L. F. (2005). *Instytut literatury imeni T. Shevchenka* [T. Shevchenko Institute of Literature]. In V. A. Smolii et al. (Eds.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of Ukrainian history]: Vol. 3. E–I (pp. 494–495). Kyiv: Naukova dumka. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Inst_lit_im_Shevchenka_NAN_Ukr. [In Ukrainian].
10. Dombrovska, L. V. (2008). *Tvory D. I. Bahaliia u fondakh Derzhavnoi naukovo-pedahohichnoi biblioteky Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskoho* [Works of D. I. Bahalii

in the funds of V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine]. In Kunich, O. P. (Comp.), *Bahaliivskiy zbirnyk: akademik D. I. Bahalii ta bibliotechna sprava Ukrainy: naukovi statti ta materialy* [Bahalii's collected book: Ukrainian academician D. I. Bahalii and library affair of Ukraine] (pp. 61–70). Kharkiv. URL: <http://elib.nplu.org/view.html?id=944>. Kyiv: Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine, 2011. [In Ukrainian].

11. Krymskyi, A. (Ed.). (1925). Zvidomlennia Viddilu za 1924 r. [Reports of the Department for 1924]. In *Zapysky istorychno-filolohichnoho Viddilu* [Notes of the Department of History and Philology]: *Vol. V. 1924–1925* (pp. 290–299). Kyiv. [In Ukrainian].

12. Krymskyi, A. (Ed.). (1926). Zvidomlennia Viddilu za 1925 r. [Reports of the Department for 1925]. In *Zapysky istorychno-filolohichnoho Viddilu* [Notes of the Department of History and Philology]: *Vols. VII–VIII: 1926* (pp. 599–607). Kyiv. [In Ukrainian].

13. Krymskyi, A. (Ed.). (1927). Zvidomlennia Viddilu za 1926 r. [Reports of the Department for 1926]. In *Zapysky istorychno-filolohichnoho Viddilu* [Notes of the Department of History and Philology]: *Vol. XV. 1927* (pp. 278–290). Kyiv. [In Ukrainian].

14. Krymskyi, A. (Ed.). (1927). Zvidomlennia Viddilu za 1927 r. [Reports of the Department for 1927]. In *Zapysky istorychno-filolohichnoho Viddilu* [Notes of the Department of History and Philology]: *Vol. IX. 1928* (pp. 372–386). Kyiv. [In Ukrainian].

15. Klymenko, I. V. (2002). Bahalii Dmytro Ivanovych [Bahalii Dmytro Ivanovych]. In O. S. Onyshchenko (Ed.), *Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu: putivnyk* [Personal archive records of the Institute of Manuscript: guide] (pp. 27–30). Kyiv: V. I Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

16. Kostakov, H. I. (2007). VII Bahaliivski chytannia [VII Bahalii readings] In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 2, pp. 235–236. [In Ukrainian].

17. Losiievskiy, I. Ya. (2008). D. I. Bahalii yak initsiator ta orhanizator roboty z formuvannia kolektsii rukopysiv i avtohrافiv u Kharkivskii hromadskii bibliotetsi [D. I. Bahalii as the initiator and organizer of the work on the formation of collections of manuscripts and autographs in the Kharkiv Public Library]. In Kunich, O. P. (Comp.), *Bahaliivskiy zbirnyk: akademik D. I. Bahalii ta bibliotechna sprava Ukrainy: naukovi statti ta materialy* [Bahalii's collected book: Ukrainian academician D. I. Bahalii and library affair of Ukraine] (pp. 36–41). Kharkiv. URL: <http://elib.nplu.org/view.html?id=944>. Kyiv: Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine, 2011. [In Ukrainian].

18. Losiievskiy, I. Ya., Bykov, V. H. (2008). *Avtohrافy*: D. I. Bahalii u fondakh KhDNB im. V. H. Korolenka [Autographs of D. I. Bahalii in the funds of V. D. Korolenko State Scientific Library of Kharkiv]. In Kunich, O. P. (Comp.), *Bahaliivskiy zbirnyk: akademi D. I. Bahalii ta bibliotechna sprava Ukrainy: naukovi statti ta materialy* [Bahalii's collected book: Ukrainian academician D. I. Bahalii and library affair of Ukraine] (pp. 42–46). Kharkiv. URL: <http://elib.nplu.org/view.html?id=944>. Kyiv: Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine, 2011. [In Ukrainian].

19. Posternak, S. P. (1923). *Vsenarodnia biblioteka Ukrainy pry Vseukrainskii Akademii Nauk u m. Kyivi* [National Library of Ukraine at the All-Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv] (pp. 18–19). Kyiv: Publishing House of the All-Ukrainian Academy of Sciences. [In Ukrainian].

20. Siedykh, V. V., Shcherbinina, O. P. (2008). Vnesok D. I. Bahalii u stanovlenia i rozvytok Kharkivskoi bibliotechnoi shkoly [Contribution of D. I. Bahalii to the formation and development of the Kharkiv Library School]. In Kunich, O. P. (Comp.), *Bahaliivskiy zbirnyk: akademik D. I. Bahalii ta bibliotechna sprava Ukrainy: naukovyi statti ta materialy* [Bahalii's collected book: Ukrainian academician D. I. Bahalii and library affair of Ukraine] (pp. 18–26). Kharkiv. URL: <http://elib.nplu.org/view.html?id=944>. Kyiv: Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine, 2011. [In Ukrainian].

21. Sosnovska, T. O., Yaroshyk, V. O. (2008). Doba D. I. Bahalii v istorii Kharkivskoi hromadskoi biblioteki [D. I. Bagalei Era in History of Kharkiv Public Library]. In Kunich, O. P. (Comp.), *Bahaliivskiy zbirnyk: akademik D. I. Bahalii ta bibliotechna sprava Ukrainy: naukovyi statti ta materialy* [Bahalii's collected book: Ukrainian academician D. I. Bahalii and library affair of Ukraine] (pp. 27–35). Kharkiv. URL: <http://elib.nplu.org/view.html?id=944>. Kyiv: Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine, 2011. [In Ukrainian].

22. Krymskyi, A. (Ed.). (1923). Protokol № 4 cherhovoho zasidannia Pershoho (Istorychno-Filolohichnoho Viddilu Ukrainskoi Akademii nauk. 6 liutoho 1919 r. [Protocol No. 4 of the regular meeting of the First (Department of History and Philology of the Ukrainian Academy of Sciences, February 6, 1919]. In *Zapysky istorychno-filolohichnoho Viddilu* [Notes of the Department of History and Philology]: *Vols. II–III: 1920–1922* (pp. 120–121). Kyiv. [In Ukrainian].

23. Burlaka, H. M. (Ed.). (1999). *Putivnyk po fondakh viddilu rukopysiv* [Guide to the funds of the Department of Manuscripts] (pp. 30–35). Kyiv: Publishing center “Spadshchyna”. [In Ukrainian].

24. Shcherbinina, O. P., Siedykh, V. V. (2008). D. I. Bahalii ta Kharkivska hromadska biblioteka: katalohoznavchyi aspekt [D. I. Bahalii and Kharkiv Public Library: cataloguing aspect]. In Kunich, O. P. (Comp.), *Bahaliivskiy zbirnyk: akademik D. I. Bahalii ta bibliotechna sprava Ukrainy: naukovyi statti ta materialy* [Bahalii's collected book: Ukrainian academician D. I. Bahalii and library affair of Ukraine] (pp. 47–55). Kharkiv. URL: <http://elib.nplu.org/view.html?id=944>. Kyiv: Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine, 2011. [In Ukrainian].

25. Fund 1, Unit 422. The Institute of Manuscript of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

26. Fund 1, Unit 670. The Institute of Manuscript of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Tetiana Yevhenivna Miaskova,

Candidate of Historical Sciences,

Senior Research Fellow

of the Department of Librarian Gatherings and Historical Collections,

Institute of Book Studies,

Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: myaskova@ukr.net

Library activities of Dmytro Bahalii and historical destiny of his personal library

The article is devoted to the investigation of the scientific and cultural heritage of the Ukrainian historian, one of the first members of the Ukrainian Academy of Sciences

D. I. Bahalii. The scientist is known to have been engaged both in the scientific and public work. In particular, he was active in the library sphere and devoted almost ten works to the library matters. The librarian heritage of D. I. Bahalii requires more detailed research. The historical and bibliological analysis of scientific works of the scientist as well as books from his personal library, which are now stored in the Department of Librarian Gatherings and Historical Collections of the Institute of Book Studies of Vernadsky National Library of Ukraine, has been conducted.

The tragic fate of the scientist's personal library has been studied. Based on the available archival and documentary sources, the thematic composition of D. I. Bahalii's private library was established. The contents of the scientist's documentary collection has been concluded to mirror the features of his scientific preferences, which included the study of the history and ethnography of Slobozhanshchina. His library represented the professional interests of the scientist, demonstrated the level of requests of a certain environment and was individual and unique as each private library of that time. It was proved that because of historical events, the integrity of the historian's library has not been preserved. At present, physical reconstruction of the library is impossible, but it can be done with the use of electronic catalogs. They should display a complete bibliographic description of books from the library of D. I. Bahalii, in particular, all possible provenances. This will allow specialists to find books from the library, wherever they are. The article also focuses on the library activities of D. I. Bahalii especially on the formation of a special library at the First Department of History and Philology of the Ukrainian Academy of Sciences.

Key words: D. I. Bahalii, personal library, virtual reconstruction, provenances, historical and bibliological analysis.

Татьяна Евгеньевна Мяскова,

кандидат исторических наук,

старший научный сотрудник

отдела библиотечных собраний и исторических коллекций

Института книговедения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: myaskova@ukr.net

Библиотечная деятельность Дмитрия Ивановича Багалея и историческая судьба его личной библиотеки

Статья посвящена исследованию научного и культурного наследия историка, одного из первых академиков украинского государства Д. И. Багалея. Известно, что ученый занимался как научной, так и общественной работой, в частности активно проявил себя на библиотечном поприще, посвятил почти десять работ библиотечной тематике. Библиотечное наследие Д. И. Багалея требует более детального изучения. Осуществлен историко-книговедческий анализ научных трудов ученого, а также книг из его личной библиотеки, которые сейчас хранятся в отделе библиотечных собраний и исторических коллекций Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Исследована трагическая судьба личной библиотеки ученого. На основании имеющихся архивных и документальных источников установлен тематический

состав этой библиотеки. Сделан вывод, что содержание документального собрания ученого отражало особенности его научных предпочтений, которые включали изучение истории и этнографии Слобожанщины. Его библиотека представляла профессиональные интересы ученого, демонстрировала уровень запросов определенной среды и, как каждая частная библиотека того времени, была индивидуальной и неповторимой. Доказано, что в связи с историческими событиями библиотека ученого-историка не сохранила своей целостности. На современном этапе физическую реконструкцию библиотеки осуществить невозможно, но это можно сделать с помощью электронных каталогов. В них должно быть представлено полное библиографическое описание книг из библиотеки Д. И. Багаля, в частности все возможные провениенции. Это позволит специалистам находить книги из библиотеки ученого, где бы они ни хранились. В статье также уделено внимание библиотечной деятельности Д. И. Багаля, особенно по созданию подручной библиотеки при Первом, Историко-филологическом, отделе Украинской академии наук.

Ключевые слова: Д. И. Багаля, личная библиотека, виртуальная реконструкция, провениенции, историко-книгovedческий анализ.

*Стаття підготовлена 12 квітня 2018 року;
подана до друку 26 квітня 2018 року.*

*Зоя Борисівна Афанасьєва,
молодший науковий співробітник
відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
e-mail: lepus-21@ukr.net*

СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА ТА ЙОГО БІБЛІОТЕКИ (1873–1920)

Окреслено історичні передумови формування книгозбірні Київського реального училища (КРУ); подано відомості про фінансове забезпечення КРУ; вивчено особливості Статуту реальних училищ, в якому надані рекомендації щодо організації бібліотек; визначено роль Міністерства народної освіти в комплектуванні основного фонду бібліотеки КРУ. Висвітлено діяльність бібліотекарів-викладачів КРУ та мецената П. М. Тетерева, які сприяли організації бібліотечної роботи та комплектуванню книжкових фондів КРУ. Визначено структуру книгозбірні.

Ключові слова: Київське реальне училище (КРУ), бібліотека, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ), комплектування фондів, П. М. Тетерев, бібліотекар, провенієнці.

Актуальність нашого дослідження полягає в залученні до наукового обігу книжкових фондів бібліотеки навчального закладу – Київського реального училища, які є складовою частиною фондів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ).

Метою даної статті, відповідно, є вивчення історії Київського реального училища (КРУ), організації та комплектування його книгозбірні.

Історія, склад та зміст фондів бібліотек навчальних закладів Києва кінця XIX – початку XX ст. до певної міри вже досліджені. Проте комплектування книжкових фондів книгозбірні Київського реального училища та роль бібліотекарів у цьому процесі досі залишаються недостатньо розробленою ланкою бібліотеко- та книгознавчих студій [1].

Ініціатива організації в Києві реального училища належить Міській думі, де на засіданні 16 вересня 1871 р. було ухвалене клопотання перед попечителем округи Платоном Олександровичем Антоновичем, який, у свою чергу, 5 листопада 1871 р. звернувся з такою самою ініціативою до Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора Олександра

Михайловича Дондукова-Корсакова. В своєму клопотанні про відкриття в Києві реального училища Миська дума в доповідній записці від 20 січня 1872 р. на ім'я П. О. Антоновича виявила бажання розташувати реальне училище на Подолі, де була зосереджена значна частина торговельного й промислового прошарку Києва [2, с. 5–7].

8 лютого 1873 р. міністр народної освіти граф Дмитро Андрійович Толстой дозволив відкрити в Києві на 1873/1874 навчальний рік шести-класне реальне училище з основним, комерційним і механічним відділеннями в додатковому класі за умови, що спершу будуть відкриті тільки початкові чотири класи. Фінансування нового навчального закладу брало на себе Міністерство народної освіти, виділивши 25100 руб. на утримання та облаштування приміщення. До цієї суми було додано 73266 руб. – пожертву Павла Павловича Демидова, князя Сан-Донато, майбутнього почесного попечителя реального училища [2, с. 9]. Така значна отримана сума навіть дозволила орендувати на три роки будинок у центральній частині міста (по вул. Михайлівській), що відповідав вимогам навчального закладу, й закупити необхідне обладнання – меблі й наочне приладдя, а книги, навчальні посібники, приладдя для малювання й інструменти для фізичного кабінету спочатку забезпечувало Міністерство народної освіти.

Першим директором КРУ був обраний інспектор Першої Київської гімназії Іван Степанович Палієнко, який керував училищем з 1873 по 1886 р. З 16 серпня 1873 р. почала працювати приймальна комісія, яка отримала 279 заяв про прийом на навчання, однак класні кімнати в орендованому будинку не були розраховані на 40 учнів у класі, тому багатьом абітурієнтам довелося відмовити [2, с. 11]. А вже на 1874 навчальний рік було прийнято 135 учнів [3, арк. 5]. У 1875 навчальному році в училищі навчалось: у першому класі – 42 учні, у другому – 48, у третьому – 29, у четвертому – 33, у п'ятому – 25, у шостому – 9 учнів, загалом 186 осіб [3, арк. 14]. Первісна плата за навчання становила 30 руб. на рік [2, с. 14].

Новий навчальний заклад протягом 5-ти років упровадив у програму навчання кілька нових напрямів – п'ятий клас на комерційному відділенні та додатковий клас – на механіко-технічному. У вересні 1878 р. училище мало 8 класів: шість основних і два додаткових, загальна кількість учнів складала 232 особи [3, арк. 23]. У процесі свого розвитку та із зростанням авторитету училища кількість учнів збільшилася до 348 осіб (у 1880 р.), а платня за навчання зросла до 40 руб. на рік [3, арк. 73].

Згідно зі Статутом реальних училищ, підпорядкованих Міністерству народної освіти, у п. 20 зазначено, зокрема: кожне реальне училище повинно мати 1) бібліотеку (для вчителів і учнівську – окремо); 2) фізичний кабінет; 3) колекцію приладдя для малювання й креслення; 4) достатню

кількість географічних карт і глобусів; 5) гімнастичні снаряди. У пункті 22 зазначалося, що бібліотека реального училища доручається бібліотекареві, обраному Педагогічною радою на три роки з викладачів училища. Інші навчальні посібники з різних предметів мають перебувати у віданні викладачів цих предметів. Процес зберігання та видавання з бібліотеки книг для читання керувався правилами, що склалися Педагогічною радою й затверджувалися попечителем навчальної округи [4, с. 56–57].

Оскільки Міністерство народної освіти брало на себе забезпечення училища навчальною літературою й наочним приладдям з основних предметів викладання, вони й лягли в основу формування й наповнення бібліотеки. Спершу училище комплектувалося літературою зі стандартних галузей науки – Закону Божого, мовознавства й словесності, математики, фізики, хімії, природознавства, географії, історії, педагогіки, креслення, мистецтва, а також довідкової літератури.

Відповідно до Статуту училища, першим завідувачем бібліотеки було обрано Павла Петровича Безменова, викладача історії й географії, який відразу ж прийняв велику партію літератури з Міністерства народної освіти й склав на неї хронологічний каталог [5, арк. 5]. На жаль, архівні документи не дають нам інформації про первісну кількість літератури основної і учнівської бібліотек, хоча відомо, що в 1873 р. на палітурні роботи було витрачено понад 100 руб. [5, арк. 98, 108]. У 1874 р. на палітурні роботи було витрачено вже 184 руб., і на ці гроші оправили 450 книжок [5, арк. 130, 154], у 1875 р. було оправлено 80 книжок із фундаментальної та учнівської бібліотек і реставровано 3 карти, на ці роботи було витрачено 30 руб. [5, арк. 257]. Активна робота з літературою фондів бібліотек КРУ свідчить про те, що в училищі з'явився відповідальний бібліотекар, який дбав про регулярне наповнення та збереження фонду книгозбірні.

Керуючись Статутом училища, викладачі самостійно підбирали навчальні посібники відповідно до своїх предметів викладання. Небайдужий викладач природознавства та фізики, колезький асесор Олександр Васильович Ігнатович-Завілейський у 1878 р. звернувся до Педагогічної ради КРУ з пропозицією про вдосконалення поточного комплектування фондів бібліотеки училища. Він звернув увагу на те, що при заснуванні бібліотеки була отримана значна кількість фундаментальних робіт широкого профілю з різних галузей знань, переважно природничо-наукового напрямку. Більшість надходжень була опублікована іноземними мовами, тому гостро відчувалася нестача вітчизняних наукових праць російською мовою з цих же галузей знань; також було відмічено недостатнє фінансування на закупівлю нової літератури. Враховуючи дані недоліки, було запропоновано звернутися за допомогою у вирішенні питання комплекту-

вання бібліотек училища до відомих наукових установ та закладів – Імператорської Академії наук, університетів (переважно Київського св. Володимира), що мали достатньо профільної літератури й могли нею поділитися, а також до товариств та навчальних закладів (спеціалізованих), в яких викладалися предмети природничо-наукового напрямку, аналогічні реальним училищам, і які мали змогу поділитися зайвою літературою безкоштовно [6, арк. 22].

У червні 1888 р. надійшло урядове розпорядження про зміни в Статуті реальних училищ. Були розроблені нові таблиці розподілу тижневих занять, нові навчальні плани та програми викладання на 1888/1889 навчальний рік. Остаточне реформування навчальних закладів повинно було закінчитися через чотири роки, тоді й планувалося задовольнити потреби окремих регіонів держави у фахівцях з провідних галузей народного господарства. Вперше до штатного розпису навчального закладу, відповідно до нового Статуту, було введено посаду бібліотекаря з окладом 240 руб. на рік [7, с. 19–31].

Архівні документи дали можливість висвітлити особистості викладачів-бібліотекарів училища, які очолювали фундаментальну та учнівську книгозбірні за весь період функціонування навчального закладу.

Павло Петрович Безменов, колезький радник, кандидат наук історико-філологічного факультету Університету св. Володимира, штатний викладач КРУ, був першим обраним бібліотекарем і опікувався книгозбіркою з 1873 по 1876 р. [3, арк. 191]; наступним було обрано Василя Володимировича Максимова, викладача комерційних дисциплін училища, який керував книгозбіркою з 1876 по 1879 р. [6, арк. 56]. У 1879 р. стався розподіл фонду основної бібліотеки на фундаментальну та учнівську, і з жовтня цього року і до 1888 р. *основною (фундаментальною)* бібліотекою завідував Андроній Іонікійович Дудка-Степович, колезький асесор, кандидат історико-філологічного факультету зі слов'яно-руського відділення Університету св. Володимира, позаштатний викладач російської мови [3, арк. 179]. З 1888 по 1892 р. бібліотекою керував Петро Олександрович Турчанінов, викладач курсу математики, креслення, нарисної геометрії, мистецтва будівництва, технології, геодезії, креслення машин та моделювання. За плідну працю в якості завідуючого книгозбіркою його знов було обрано на другий термін – з 1892 по 1895 р. [8, арк. 107]. З 1895 по 1896 р. книгозбіркою очолював Іван Павлович Матченко, статський радник, закінчив Київську духовну академію за спеціальністю «історичні науки», викладач історії [8, арк. 61]. На жаль, нам не вдалося визначити, хто очолював бібліотеку з 1896 по 1905 р. Наступним керівником бібліотеки з 1905 по 1910 р. було обрано Олександра Митрофановича Рогозинського, колезького

асесора, який закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, був позаштатним викладачем історії та географії [8, арк. 309]. З 1910 по 1919 р. бібліотекою опікувався Арвід Іванович Дірік, статський радник, викладач німецької мови [8, арк. 349].

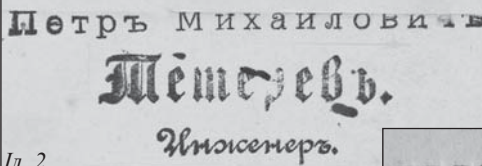
Учнівською бібліотекою з 1879 по 1885 р. керував Костянтин Феофілович Якубович, колезький асесор, викладач російської мови в Університеті св. Володимира [3, арк. 166–169]. З 1885 по 1892 р. книгозбірнею опікувався Самуїл Іванович Торський, який закінчив Університет св. Володимира, природниче відділення фізико-математичного факультету, викладач історії природознавства [10, арк. 146]. З 1892 по 1895 р. бібліотеку очолював Іван Павлович Матченко, статський радник, закінчив Київську духовну академію за спеціальністю «історичні науки», викладач історії [8, арк. 61]. З 1895 по 1897 р. бібліотекою завідував Леонід Іванович Добровольський, закінчив курс історичного відділення Університету св. Володимира, викладач історії та географії [8, арк. 167]. З 1897 по 1901 р. бібліотекою керував Юрій Васильович Жалковський, статський радник, викладач німецької мови [8, арк. 211]. З 1901 по 1906 р. книгозбірню знов очолив Леонід Іванович Добровольський. З 1906 по 1912 р. бібліотекою завідував Едуард Едуардович фон Тессейр, колезький радник, закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира, викладач французької мови [11, арк. 132]. З 1912 по 1918 р. книгозбірнею опікувався Михайло Олександрович Лопуховський, закінчив Київську духовну академію зі званням кандидата богослов'я, викладач російської мови [8, арк. 439]. З 1918 по 1919 р. бібліотеку вперше і, на жаль, в останнє очолила жінка, Кірічинська Олена Омелянівна, закінчила повний курс Седлецької жіночої гімназії (зараз територія Польщі), викладала німецьку мову [8, арк. 460].

За сталою традицією для формування й поповнення бібліотек нещодавно організованих навчальних закладів директор училища та бібліотекар направляли листи-клопотання до різних видавництв, товариств та навчальних закладів із проханням надіслати їм примірники своїх видань. Такими меценатами були, зокрема: редакції журналів «Вестник Европы», «Русская старина», «Технический сборник», «Филологические записки»; редакції газет «Голос», «Киевлянин», «Правительственный вестник»; «Общество естествоиспытателей», «Общество любителей древней письменности» та Імператорська Академія наук (Санкт-Петербург) [12, арк. 106, 114, 116]. На початку свого існування бібліотека отримала значні пожертви у вигляді власних книжкових колекцій від викладачів Училища та пересічних громадян. Так, відомий письменник Григорій Петрович Данилевський подарував книгозбірні декілька примірників повного зібрання своїх творів у 4-х томах [6, арк. 65]. Прикладом вагомого внес-

ку в комплектування фонду бібліотеки є книжки з власної бібліотеки П. М. Тетерева, які мали провенієнції: овальну печатку «Петр Михайлович / инженер / Тетерев» [18], власну печатку «Петр Михайлович / Тетерев / Ин-

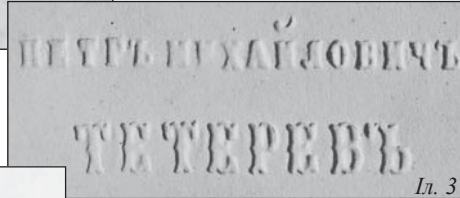
Лл. 1

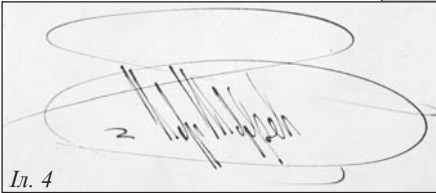
Лл. 2

женер» [19], конгревне тиснення на обкладинках кни-

жок «Петр Михайлович / Тетерев» [20], сліпе тиснення абрєвіатури «П. Т.» та латиною – «P. T.»

Лл. 3

Лл. 4

на нижній частині корінця книги, а також автограф «Из книг П. Тетерева» і «Петр Тетерев» [21].

Петро Михайлович Тетерев (1850–?), інженер-механік, надвірний радник. Закінчив Імператорське Московське технічне училище, організоване в 1830 р. Миколою І як Московський ремісничий навчальний заклад. Статутом 1868 р. ремісниче училище було перетворене в Імператорське Московське технічне училище, організоване по типу вищих спеціальних навчальних закладів із 9-тирічним курсом навчання. Старші три класи становили власне вище технічне училище із трьома відділеннями: механіко-будівельним, інженерно-механічним та інженерно-технологічним. Фактично з моменту заснування навчальний заклад готував військові кадри для оборони імперії. Здебільшого випускники навчального закладу йшли в армію і на флот, де активно сприяли розвитку інженерного напрямку військової науки. Випускникам, які закінчили училище і представляли наукову працю або проект, надавався почесний епітет «учений». У результаті подальших організаційних перетворень Училище отримало статус інституту. Тепер це Московський державний технічний університет ім. М. Е. Баумана.

Уперше в архівних документах КРУ П. М. Тетерева згадується як викладач малювання, креслення й нарисної геометрії в 1877/78 навчальному році [3, арк. 23]. Пізніше, в 1880/81 навчальному році, він – викладач механіки й будівельних мистецтв [3, арк. 89]. Приступивши до своїх

обов'язків, П. М. Тетерев починає активно замовляти книги за тематикою викладання з наступною передачею їх до основної (фундаментальної) і учнівської бібліотек [16, арк. 24]. За п'ять років викладання П. М. Тетерева трічі поповнював фонди бібліотек училища спеціалізованою літературою. Після 1882 р. прізвище П. М. Тетерева в списках викладачів КРУ за архівними документами не прослідковується.

На сьогодні із загальної кількості літератури фонду бібліотеки училища, порядку 2000 од. зб., було виявлено 10 книг з автографами й есклібрисами П. М. Тетерева. Наприклад: *Sonnet H. Notions de mécanique : exigées pour l'admission à l'Ecole Polytechnique (Paris, 1865)*. Основи механіки: вимоги для вступу в політехнічну школу Луї-Йосипа-Іполита Сонета (1802–1879) – французького математика, доктора наук (1840), професора аналізу й механіки в Центральній школі мистецтв і виробництва (1846), інспектора Паризької академії (1848); *Vieille M. J. Elements de mécanique, rédigésonformément au programme du nouveau plan d'études des lycées impériaux (Paris, 1867)*. Елементи механіки, написані відповідно до навчального плану нової навчальної програми імперських вузів Жуля-Марі-Луї В'єля (1814–1896) – французького математика, лектора Вищої школи й професора спеціальної математики в Імператорській середній школі Луї-Ле-Гран, пізніше – генерального інспектора по середній освіті (1862); *Grehant N. Manuel de physique medicale (Paris, 1869)* Посібник з медичної фізики Луї-Франца-Нестора Греганта (1838–1910) – французького дослідника медицини й професора фізіології, члена Національної академії медицини. Його наукова багатопрофільна академічна робота була відзначена численними нагородами й відзнаками. До речі, ця ж книга з кінця ХІХ ст. і до першої половини ХХ ст. залишалася загальноприйнятим керівництвом при підготовці медичних інтернів; *Poncelet J.-V. Introduction a la mécanique industrielle, physique ou expérimentale (Paris, 1870)* Вступ до промислової, фізичної й експериментальної механіки та *Poncelet J.-V. Cours de mecanique appliquee aux machines (Paris, 1874)* Курс технічної механіки. Дві книги відомого французького математика, механіка й інженера Жана-Віктора Понселе (1788–1867), творця проективної геометрії, одного з основоположників вивчення властивості втомлення матеріалів у матеріалознавстві. Автор був членом Паризької АН (1834) і її президентом (1842), членом-кореспондентом Петербурзької АН (1857). Його ім'я внесене до списку найвидатніших учених Франції, що міститься на першому поверсі Ейфелевої вежі в Парижі. На жаль, архівні документи не дають нам відомостей про те, яким чином література з провенієнціями П. М. Тетерева потрапила до фундаментальної бібліотеки КРУ. Книжки з особистої бібліотеки інженера П. М. Тетерева і нині в колекціонерів-букіністів та на-

уковців, які займаються вивченням історії науки й техніки, користуються неабияким попитом. П. М. Тетерев, купуючи новинки закордонних авторів у галузі науки й техніки з своїх предметів викладання, залишив частину книг з власної бібліотеки книгозбірні КРУ, чим зробив значний внесок у розширення знань і світогляду як учнів, так і своїх колег – викладачів, був активним пропагандистом передової світової науково-технічної думки у вітчизняній освіті.

На 1 січня 1896 р. основна бібліотека нараховувала 2014 назв книг у 4492 од. зб., а учнівська бібліотека складалася з 1099 назв у 2725 од. зб. В інших кабінетах на 1 січня 1896 р. налічувалося 1467 наочних предметів та різних навчальних посібників і довідників – 1057 од. зб. [13, арк. 216]. У перші дні роботи училища, крім Міністерства народної освіти, додатковим джерелом комплектування бібліотек КРУ слугували – для російськомовної літератури – книгарня І. І. Глазунова в Санкт-Петербурзі, для іноземної – Лейпцизька книгарня Леопольда Фосса [5, арк. 13].

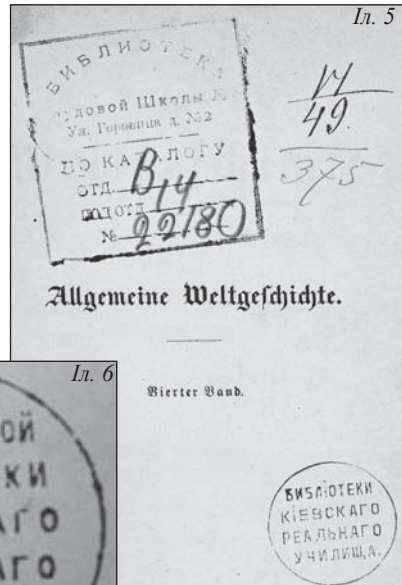
У грудні 1912 р. відбулося засідання комісії викладачів російської мови КРУ в складі Никанора Івановича Ковалевського, Костянтина Федоровича Якубовича, Олександра Васильовича Кокарева та Михайла Олександровича Лопуховського, на якому розглядалося питання про позакласне читання учнів училища. Були відзначені недоліки в цій роботі, зокрема обмаль вільного часу для позакласного читання, адже учні були перевантажені виконанням завдань з основних предметів навчання; недостатня кількість і різноманітність книжок у бібліотеці для позакласного читання; учні одержували книги для позакласного читання один раз на тиждень цілим класом (50–70 осіб), отже, бібліотекар не мав змоги вивчити запити та інтереси учнів і тим самим корегувати позакласне читання; не було індивідуальної роботи з читачем; учні не могли підібрати собі книги за інтересами, тому що був відсутній друкований каталог на фонд учнівської бібліотеки, завдяки якому можна було б заздалегідь ознайомитися з новими надходженнями й отримати рекомендації бібліотекаря.

Розглянувши всі недоліки в роботі учнівської бібліотеки, комісія прийшла до висновку, що для усунення зазначених недоліків потрібно зробити таке: збільшити періодичність та кількість літератури, що видається учням на руки (більше одного примірника на учня в святковий і канікулярний період); опублікувати систематичний каталог фонду учнівської бібліотеки з розподілом на вікові категорії: молодші, середні й старші, тоді учні зможуть підбирати собі за каталогом ту книгу, яка їх цікавить, замовити її в бібліотеці й отримати на великій перерві між заняттями; рекомендувати учням читати літературу хрестоматійного характеру, з меншою кількістю сторінок, але більш змістовною; бібліотекареві учнівської бібліотеки

рекомендувати вести чіткий облік літератури, яка видається для позакласного читання із зазначенням автора й назви книги, що дасть можливість свідомо регулювати процес позакласного читання учнями; необхідно організувати класні бібліотеки, що перебувають у веденні класних наставників; затвердити списки літератури для позакласного читання з урахуванням класів навчання: класне курсове читання, позакласне обов'язкове читання, позакласне рекомендоване читання [14, арк. 126–127].

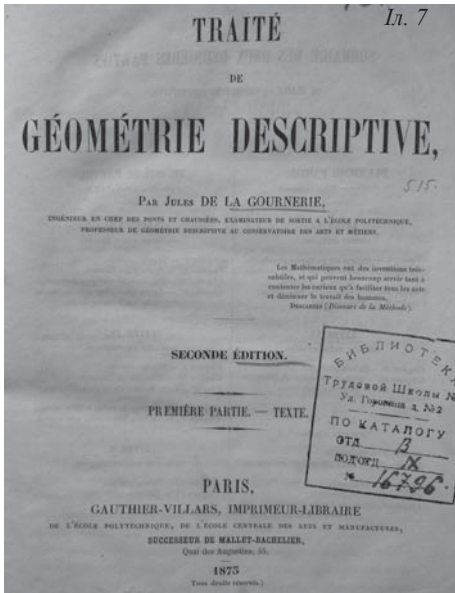
Міністерство народної освіти через попечителя Київської навчальної округи рекомендувало замовляти нову додаткову літературу для читання з предметів, що викладалися в училищі. Щорічно, наприкінці навчального року, попечителю Київської навчальної округи подавали витяг із протоколу засідання Педагогічної ради КРУ з переліком періодичних видань для комплектування бібліотеки, із зазначенням кількості примірників та ціни. На 1914 р. для основної бібліотеки було рекомендовано 29 назв журналів, разом з іноземними, на суму 160 руб., і 9 назв періодичних видань для учнівської бібліотеки на суму 71 руб., загалом сума замовлення складала 231 руб. [15, арк. 474.]

У практичній роботі з історичними книжковими зібраннями проведеної можуть бути, в більшості випадків, єдиним визначним чинником для реконструкції втрачених на сьогодні чи розпорощених книгозбірень. Переглядаючи неупорядковані фонди частини бібліотеки КРУ *de visu*, ми відібрали літературу за зовнішніми ознаками приналежності їх до книгозбірні училища. Головною ознакою приналежності літератури до основної (фундаментальної) та учнівської бібліотек КРУ є печатки, які були ідентичними за формою. Кругла печатка 30 х 30 мм, з на-

отечки / Киевского / Ре-
щца» належала основній

(фундаментальній) бібліотеці [22], а така сама печатка з іншим написом

«Ученической / библиотеки / Киевского / Реального / Училища» позначала літературу учнівської бібліотеки [23]. Печатка проставлялася на титульній сторінці книги. Над печаткою, від руки, вірогідніше за все, бібліотекарем, чорним чорнилом у стовпчик було написано, наприклад: «IX / 335» (номер систематичного розділу галузі знання (предмета викладання), відповідно до порядкового номеру запису друкованого видання в інвентарно-порядковій книзі). Такі ж самі цифри були проставлені на оправах книг з бібліотеки училища, зверху на корінці сліпим тисненням – систематичний розділ та інвентарно-порядковий номер, знизу – аббревіатура бібліотек: «Б. К. Р. У.», «Ф. Б. К. Р. У.» – основна (фундаментальна) бібліотека КРУ, або «У. Б. К. Р. У.» – учнівська бібліотека КРУ. Розстановка фонду бібліотек виконувалася за інвентарно-порядковими номерами. Треба відзначити, що на багатьох книгах бібліотеки КРУ, крім власної печатки Училища, на титульній сторінці, на вільному від тексту місці, була проставлена ще одна печатка прямокутної форми, розміром 60 x 55 мм, з написом «Библиотека / Трудовой школы № 6 / ул. Горовица, д. № 2 / По каталогу / Отд. / Подотд. / №» [24]. Ця печатка, вірогідно, з'явилася після 1919 р., коли КРУ було реорганізовано в школу [17, арк. 28]. Будинок КРУ в Києві зберігся до наших днів, зараз у ньому розташована Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України (вул. Велика Житомирська, 2). На жаль, матеріалів, які б засвідчували надходження літератури з бібліотеки КРУ до НБУВ, на сьогодні не виявлено.

Переглядаючи неупорядковані фонди частини бібліотеки Київського реального училища de visu, ми відібрали літературу за зовнішніми ознаками приналежності їх до книгозбірні навчального закладу. Проаналізувавши їх, зробили припущення, що вся література, вірогідно, систематизувалася за такими тематичними розділами: I. Богослов'я та книги релігійно-православного змісту. II. Філософія, психологія, логіка, педагогіка, гігієна та методика. III. Політекономія та юридичні науки. IV. Мовознавство

Переглядаючи неупорядковані фонди частини бібліотеки Київського реального училища de visu, ми відібрали літературу за зовнішніми ознаками приналежності їх до книгозбірні навчального закладу. Проаналізувавши їх, зробили припущення, що вся література, вірогідно, систематизувалася за такими тематичними розділами: I. Богослов'я та книги релігійно-православного змісту. II. Філософія, психологія, логіка, педагогіка, гігієна та методика. III. Політекономія та юридичні науки. IV. Мовознавство

та словесність. V. Белетристика, історія літератури, критика та бібліографія. VI. Всесвітня історія та суспільні науки. VII. Історія Російської імперії. VIII. Географія та публіцистика. IX. Фізика, математика та комерційні науки. X. Хімія, зоологія, біологія, ботаніка та природознавство. XI. Механіка та технологія. XII. Мистецтво та етнографія. XIII. Періодичні видання. XIV. Довідкові видання.

Наведемо приклади деяких з них, найбільш характерних до теми розділу.

I. Богослов'я та книги релігійно-православного змісту.

I/36 *Филарет (Дроздов), митр. Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита Московского и Коломенского по учебным и церковно-государственным вопросам // под ред. архиеп. Саввы (Тихомирова), (Санкт-Петербург, 1885).* Наукова праця видатного російського православного богослова XIX ст. митрополита Філарета (1782–1867) (у миру Василя Михайловича Дроздова), єпископа Православної російської церкви; архієпископа (1821), митрополита Московського і Коломенського (1826), дійсного члена Російської академії наук (1818), почесного члена Імператорської Академії наук (1827–1841), пізніше – ординарного академіка по Відділенню російської мови й словесності (1841).

II. Філософія, психологія, логіка, педагогіка, гігієна та методика.

II/9. *Schmid K. A. Encyclopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichts wesens. V. 7. (Gotha, 1870).* Енциклопедія педагогіки. Повна система освіти та навчання. 1859–1878. Багатотомне видання Карла-Адольфа Шмідта (1804–1887), німецького педагога, ректора вищих навчальних закладів в Ессмінгені (1838), Ульмі (1852), Штутгарті (1859), директора Вюртемберзького інституту (1862–1867), видатного представника німецьких філологів, які викладали його предмет «Філософська та богословська освіта».

II/15. *Kořistka C. Der höhere polytechnische Unterricht in Deutschland, in der Schweiz, in Frankreich, Belgien und England (Gotha, 1863).* Вища політехнічна освіта в Німеччині, Швейцарії, Франції, Бельгії й Англії – Карела Коржистка (1825–1906), геодезиста та географа, члена Чеської академії наук та мистецтва.

II/96. *Флоринский Т. Ян Амос Коменский. Друг человечества. (Киев, 1892).* Відомою роботою Тимофія Дмитровича Флоринського (1854–1919), російського філолога-славіста, візантиніста, політичного діяча, члена-кореспондента Імператорської Академії наук (1898) по Відділенню російської мови та словесності, заслуженого ординарного професора Університету св. Володимира, доктора слов'янської філології, дійсного статського радника, присвячена Яну Амосу Коменському (1592–1670), чеському педагогу-гуманісту, суспільному діячеві, єпископу Чесько-братської церкви, засновнику наукової педагогіки, систематизатору й популяризатору класно-урочної системи в навчальних закладах.

III. Політекономія та юридичні науки.

III/12 *Вреден Э. Курс политической экономии составлен на основании лекций, чит. в Имп. С.-Петербур. ун-те в 1873–74 г. (Санкт-Петербург, 1874).* Відома праця Едмунда Романовича Вредена (1836–1891), російського економіста, професора Петербурзького університету по кафедрі політичної економії, дійсного статського радника.

IV. Мовознавство та словесність.

IV/12. *Reiff Ch. Ph. New parallel dictionaries of the russian, french, german and english languages: in four parts. (Carlsruhe – Leipzig – St.-Petersburg – Paris, 1872).* Нові паралельні словники російською, французькою, німецькою та англійською мовами: у чотирьох частинах – Карла Пилипа Рейфа, в Росії він був відомий як Пилип Іванович Рейф (1792–1872), швейцарського й російського лексикографа. За свій чотиримовний словник К. Ф. Рейф одержав дві медалі від Королівської Берлінської Академії.

IV/22. *Littré É. Dictionnaire de la langue française (Paris, 1863).* Словник французької мови – Еміля Літре. Еміль Максимільєн Поль Літре (1801–1881), французький філософ-позитивіст, історик, філолог і лексикограф, найбільший енциклопедист з усіх французьких учених після Д. Дідро. Словник французької мови, більш відомий як «Словник Літтре», названий на честь його автора, є нормативним словником французької мови.

IV/84. *Потебня А. Из записок по русской грамматике: 1. Введение : 2. Составные члены предложения и их замены. (Харьков, 1888)* – наукова праця Олександра Опанасовича Потебні (1835–1891), російського й українського мовознавця, літературознавця й філософа; члена-кореспондента, теоретика лінгвістики в Україні й у Росії. Його ім'я носить Інститут мовознавства НАН України.

V. Белетристика, історія літератури, критика та бібліографія.

V/55 *Taine H. Histoire de la littérature anglaise (Paris, 1871).* Історія англійської літератури – Іполита Адольфа Тейна (1828–1893), французького філософа й історика з норвезької гімназії Еколь, письменника та літературознавця.

V/143 *Simrock K. Die deutschen Volksbücher (Frankfurt a. M., 1865).* Німецькі фольклорні книги – Карла Йозефа Зімка (1802–1876), німецького поета й філолога. К. Й. Зімок переклав на сучасну літературну німецьку мову багато творів середньовічної німецької літератури, чим сприяв ознайомленню сучасників із національним героїчним епосом.

V/192 *Страхов Н. Критические статьи об И. С. Тургеневе и Л. Н. Толстом (1862–1885) (Санкт-Петербург, 1885).* Науковий доробок Миколи Миколайовича Страхова (1828–1896), російського філософа, публіциста, літературного критика, члена-кореспондента Петербурзької АН (1889), дійсного статського радника.

VI. Всесвітня історія та суспільні науки.

- VI/13 *Roepell R. Geschichte der europäischen Staaten. Geschichte Polens (Gamburg, 1840)*. Історія європейських держав. Історія Польщі – Річарда Ропелла (1808–1893), німецького історика, політика, викладача університету у Вроцлаві.
- VI/15. *Geijer E. G. Geschichte der europäischen Staaten. Geschichte Schwedens. (Gamburg, 1834)*. Історія європейських держав. Історія Швеції – Еріка Густава Гейєра (1783–1847), шведського історика, поета, публіциста, композитора й педагога.
- VI/18 *Grote G. Geschichte Ggrewiswald (Leipzig, 1851)*. Історія Греції – Джорджа Грота (1794–1871), англійського історика античності й політичного діяча. Основна праця – 12-томна «Історія Греції», дослідження різних аспектів грецької історії, інтерес до демократичних інститутів, критичний метод використання джерел, образна й жива мова забезпечили цій праці почесне місце в європейській історіографії.

VII. Історія Російської імперії.

- VII/79 *Tolstoy D. Le Catholicisme romain en Russie. V. 1–2. (Paris, 1864)*. Дослідження історії католицизму в Росії (у двох томах) – Дмитра Андрійовича Толстого (1823–1889), російського державного діяча й історика, обер-прокурора Святішого Урядового Синоду (1865–1880), міністра народної освіти (1866–1880), міністра внутрішніх справ і шефа жандармів (1882–1889), члена Державної Ради (1866), сенатора.
- VII/94 *Шубинский С. Н. Рассказы о русской старине. (Санкт-Петербург, 1871)*. Наукова праця російського історика, журналіста, засновника й багаторічного редактора журналів «Древняя и Новая Россия», «Исторический вестник» Сергія Миколайовича Шубинського (1834–1913), популяризатора історії й бібліофіла.
- VII/140 *Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. (Санкт-Петербург, 1902)*. Фундаментальна наукова праця Сергія Васильовича Рождественського (1868–1934), російського й радянського історика, члена-кореспондента Російської академії наук і Академії наук СРСР, автора робіт з проблем держави і права Росії.

VIII. Географія та публіцистика.

- VIII/10 *Daniel H. A. Handbuch der geographic (Leipzig, 1870)*. Довідник з географії – Германа Адальберта Данієля (1812–1871), німецького географа, письменника, який вивчав вокальне виконання гімнів, хвалебних пісень, а також церковно-богослужбових, літургичних пісень.
- VIII/72 *Воейков А. И. Климаты земного шара, в особенности России (Санкт-Петербург, 1884)*. Наукове видання Олександра Івановича Воейкова (1842–1916), російського метеоролога, кліматолога й географа, засновника сільськогосподарської метеорології, активного пропагандиста вегетаріанства.

VIII/241 *Wagner H. Lehrbuch der geographie (Hannover und Leipzig, 1908)*. Підручник з географії – Германа Ханса Карла Вагнера (1840–1929), німецького географа й картографа.

ІХ. Фізика, математика та комерційні науки.

IX/105 *Руше и Комберусс. Основания геометрии (Москва, 1869)*. Спільна наукова праця Ежена Руше (1832–1910), французького математика, професора математики в ліцеї Шарлемань, якого обрали в Академію наук (1896), і Чарльза Жюля Фелікса Комберуса (1826–1897), французького вчителя математики, який викладав також кінематику й механіку.

IX/140 *Weinhold A. F. Vorschule Der Experimentalphysik (Leipzig, 1874)*. Експериментальна фізика в дошкільних закладах – Адольфа Фердинанда Вайнхольда (1841–1917), німецького фізика й хіміка, засновника експериментальної фізики в технічному навчальному закладі в Хемніці, одного з винахідників термоса, винахідника численних експериментальних механізмів та приладів.

IX/156 *Armengaud E. Le vignole des mécaniciens : essai sur la construction des machines.... Atlas (Paris, 1875)*. Ілюстроване видання устаткування виноробного заводу: випробування конструкцій машин; вивчення елементів, з яких вони складаються; типи й пропорції частин двигунів; трансмісії й інші механізми – Жака-Ежена Арменго (1810–1891), французького інженера-промисловця й професора машинобудування, автора серії книг з дизайну в машинобудуванні й технічному кресленні.

Х. Хімія, зоологія, біологія, ботаніка та природознавство.

X/43 *Gmelin L. Handbuch der Chemie. Anorganische chemie. (Helderberg, 1877)*. Довідник з хімії. Неорганічна хімія – Леопольда Гмеліна (1788–1853), німецького хіміка, професора Гейдельберзького університету.

X/71 *Hartmanns C. Atlas zu dem Handbuche der Bergbau- und Hüttenkunde (Weimar, 1855)*. Атлас-довідник з гірничовидобувної промисловості й металургії – Карла Фрідріха Олександра Хартмана (1796–1863), німецького мінералога, металурга й письменника.

X/73 *Kurr, J. G v. Das Mineralreich in Bildern. Naturhistorisch-technische Beschreibung und Abbildung der wichtigsten Mineralien (Schreiber, 1871)*. Мінеральне царство в малюнках. Історія природи – технічний опис та ілюстрація найважливіших мінералів – Йогана Готліба фон Карра (1798–1870), німецького фармацевта і натураліста, який зробив великий науковий внесок у галузь ботаніки і мінералогії.

ХІ. Механіка та технологія.

XI/26 *Усов П. Строительное искусство. Ручная книга для инженеров: в 5 ч. Ч. 1: Общие основания строительного искусства (Санкт-Петербург, 1859)*. Наукова праця Петра Степановича Усова (1832–1897), інженера

шляхів сполучення. Після 1859 р. став інспектором водопроводів і освітлення при Санкт-Петербурзькому міському управлінні. Крім цієї праці П. С. Усов видав багато перекладних і компілятивних творів із різних галузей техніки.

- XI/27 *Karmarsch K. Handbuch Der Mechanischen Technologie (Hannover, 1875)*. Посібник з механічної технології – Карла Кармарша (1803–1879), австрійського, а з 1830 р. – німецького педагога, директора-засновника Політехнічної школи в Ганновері, яка потім стала Ганноверським університетом.
- XI/70 *Knapp F. L. Lehrbuch Der Chemischen Technologie: Zum Unterricht Und Selbststudium (Braunschweig, 1865)*. Підручник з хімічної технології: для навчання й самоосвіти – німецького хіміка-технолога Фрідріха Кнаппа (1814–1904). З 1838 р. почав читати лекції в Гессені, в 1841 р. призначений професором технології в Мюнхені, де також працював на королівському фарфоровому заводі, з 1863 р. був професором з технічної хімії в політехнічній школі в Брауншвейзі. Л. Ф. Кнапп був видатним дослідником у галузі хімічних технологій, які відкрили для промисловості нові шляхи в технології виробництва; особливо його великий внесок був у шкіряне виробництво.

XII. Мистецтво та етнографія.

- XII/4 *Рожнов А. Родные звуки. Собрание народных напевов, аранжированных на 4 однородных голоса (Санкт-Петербург, 1867)*. Музичний збірник Олександра Івановича Рожнова (1821–1878), російського хорового педагога й композитора. З 1850 р. – помічник учителя, потім – старший учитель співу Придворної співочої капели, одночасно – учитель хору Ісааківського собору. Автор багатьох методичних посібників зі співу, сприяв ознайомленню школярів із російськими й українськими народними піснями.
- XII/17 *Marx A. B. Vollständige Chorschule. Breitkopf und Härtel, 1860* Вища хорова школа – Фрідріха Генріха Адольфа Бернхарда Маркса (1795–1866), німецького музикознавця, педагога й композитора.

XIII. Періодичні видання.

«Библиограф», «Вестник воспитания», «Вестник Европы», «Вестник иностранной литературы», «Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины», «Вестник опытной физики», «Вопросы философии и психологи», «Воспитание и обучение», «Всемирный путешественник», «Гимназия. Журнал филологии и педагогики», «Ежемесячные литературные научно-популярные приложения к журналу «Нива», «Естествознание и география», «Живая старина», «Журнал Министерства народного просвещения», «Журнал русского физико-химического общества», «Записки императорской Академии наук», «Записки Киевского общества

ествоиспытателей», «Записки русского исторического общества», «Известия императорской Академии наук», «Искусство и художественная промышленность», «Исторический вестник», «Литературные приложения к газете «Гражданин», «Метеорологический вестник», «Мир божий», «Народное образование», «Научный исторический журнал», «Образование», «Педагогический листок», «Педагогический сборник», «Плодоводство», «Русская мысль», «Русская старина», «Русская школа», «Русские записки», «Русский архив», «Русский вестник», «Русский филологический вестник», «Русское богатство», «Сборник русского исторического общества», «Северный вестник», «Семья и школа», «Физическое обозрение», «Филологические записки», «Электричество», «Этнографическое обозрение».

А також періодичні видання іноземними мовами «L'enseignement secondaire», «La nature», «Revue des Deux Mondes», «Revue scientifique», «Revue, des Revue».

XIV. Довідкові видання.

XIV/3 Толль Ф. *Настольный словарь для справок по всем отраслям знания (Санкт-Петербург, 1863). В 3 т. Т. 1: А–Дви / под ред. Ф. Толля. 1863. 800 с.*, Фелікса-Іммануїла Густавовича Толля (1823–1867), російсько-го громадського діяча, педагога та письменника.

XIV/8 *Hinrichs J. C. Verzeichnis der Bücher, Landkarten etc., welche vom Januar bis zum Juni 1874 neu erschienen (Leipzig, 1874) Т. 1–2.* Довідник книжок, карт та інших видань, які були надруковані з січня по червень 1874 р., у двох томах. Довідкове видання, бюлетень Йогана Конрада Хінріхса (1763–1813), німецького книготорговця та видавця, партнера книжкової крамниці в Лейпцигу, яка розповсюджувала піврічні бюлетені з питань права, політології, історії та мандрів.

XIV/21 *Coquelin Ch. Dictionnaire de l'économie politique: contenant l'exposition des principes de la science (Paris, 1873).* Словник з політекономії Шарля Коклена (1802–1852), французького політекономіста, секретаря асоціації свободи торгівлі, постійного співробітника журналу «Journal des économistes», «Le Temps», «Revue des Deux Mondes».

Учнівська бібліотека КРУ складалася з друкованих видань чотирьох категорій: категорія «А» – включала літературу для учнів молодшого шкільного віку, категорія «В» – для учнів середнього шкільного віку, категорія «С» – для старшого шкільного віку та категорія «D» – включала довідкові видання для користування викладачами та учнями всіх вікових категорій. Наведемо приклади назв журналів, які виписували для учнівської бібліотеки: «Детский отдых», «Детское чтение», «Друг детей», «На досуге», «Отдых».

Реконструйовані фонди бібліотеки КРУ відкриті для подальшого дослідження та поповнення .

Здійснене нами історико-книгознавче дослідження книгозбірні КРУ та аналіз архівних документів дали можливість визначити характерні особливості бібліотеки училища, нормальне функціонування якого було неможливим без продуктивної діяльності бібліотеки. Фонди книгозбірні КРУ повністю відповідали перебігові навчального процесу, рівню його організації, зв'язкам училища з культурним та науково-прикладним середовищем міста. Провенієнції на літературі з фонду бібліотеки КРУ віддзеркалюють інформацію про людей, які опікувалися, користувалися книжками та дарували їх книгозбірні.

Ця стаття продовжує цикл наукових досліджень бібліотек вищих та середніх спеціальних навчальних закладів Києва кінця XIX – початку XX ст.

Список використаних джерел

1. Мяскова Т. Є. Бібліотека Київського реального училища : історія створення, функціонування та сучасний стан // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2007. Вип. 19. С. 269–278.
2. Матченко И. П. Двадцатипялетие Киевского реального училища (1873–1898) : ист. записка. Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1898. 67 с.
3. Державний архів міста Києва (Держархів м. Києва). Київське реальне училище. Ф. 95. Оп. 1. Спр. 16. 205 арк.
4. Устав Реальных училищ ведомства Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1872. Ч. CLXI. 824 с.
5. Держархів м. Києва. Ф. 95. Оп. 1. Спр. 9. 353 арк.
6. Там само. Ф. 95. Оп. 1. Спр. 80. 179 арк.
7. Правительственное распоряжение. Высочайшее повеление. О реальных училищах (9-го июня 1888 г.) // Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1888. Ч. ССLVIII. 891 с.
8. Держархів м. Києва. Ф. 95. Оп. 3. Спр. 6а. 466 арк.
9. Там само. Оп. 1. Спр. 639. 150 арк.
10. Там само. Оп. 1. Спр. 128. 174 арк.
11. Там само. Спр. 620. 170 арк.
12. Там само. Спр. 80. 179 арк.
13. Там само. Спр. 99. 7 арк.
14. Там само. Спр. 598. 132 арк.
15. Там само. Спр. 327. 490 арк.
16. Там само. Спр. 65. 43 арк.
17. Там само. Спр. 733. 29 арк.
18. Лл. 01.
19. Лл. 02.
20. Лл. 03.
21. Лл. 04.
22. Лл. 05.
23. Лл. 06.
24. Лл. 07.

References

1. Miaskova, T. Ye. (2007). Biblioteka Kyivskoho realnoho uchylyshcha: istoriia stvorennia, funktsionuvannia ta suchasnyi stan [Library of the Kyiv real school: the history of creation, functioning and the current state]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky im. V. I. Vernadskoho* [Scientific works of Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 19, pp. 269–278. [In Ukrainian].
2. Matchenko, I. P. (1898). *Dvadcatipiatiletie Kievskogo realnogo uchilishcha (1873–1898): istoricheskaia zapiska* [The twenty-fifth anniversary of the Kyiv real school (1873–1898): historical note.]. Kyiv: Typography of I. I. Chokolov. [In Russian].
3. Kyivske realne uchylyshche [Kyiv real school] (Fund 95, Inv. 1, File 16). Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].
4. Ustav Realnykh uchilishch vedomstva Ministerstva narodnogo prosveshcheniia [The Charter of the Real Schools of the Ministry of Public Education]. (1872). In *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia* [Journal of the Ministry of Public Education]. Saint Petersburg. Pt. CLXI. [In Russian].
5. Fund 95, Inv. 1, File 9. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].
6. Fond 95, Inv. 1, File 80. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].
7. Pravitelstvennoe rasporiadzenie. Vysochaishee povelenie. O realnykh uchilishchakh (9-go iunია 1888 g.) [Government order. The highest command. About real schools (June 9, 1888)]. (1888). In *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia* [Journal of the Ministry of Public Education] (Pt. CCLVIII). Saint Petersburg. [In Russian].
8. Fund 95, Inv. 3, File 6a. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].
9. Fund 95, Inv. 1, File 639. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].
10. Fund 95, Inv. 1, File 128. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].
11. Fund 95, Inv. 1, File 620. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].
12. Fund 95, Inv. 1, File 80. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].
13. Fund 95, Inv. 1, File 99. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].
14. Fund 95, Inv. 1, File 596. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].
15. Fund 95, Inv. 1, File 327. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].
16. Fund 95, Inv. 1, File 65. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].
17. Fund 95, Inv. 1, File 733. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [The Kyiv City State Archives, Ukraine]. [In Ukrainian].

Zoia Borysivna Afanasieva,

Junior Research Fellow

of the Department of Librarian Gatherings and Historical Collections,

Institute of Book Studies,

Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: lepus-21@ukr.net

Formation of the Kyiv real school and its library (1873–1920)

The formation of the Kyiv Real School (KRS) and its library, organization of book funds, acquisition of books, the role of librarians-teachers in the arrangement and functioning of the library require a more detailed historical and bibliological research. The article outlines the historical preconditions for the formation of the educational institution's library, provides information on the financial provision of the School, examines specifics of the Real School's Statute, defines a role of the Ministry of Public Education in the acquisition of books for the main fund of the KRS library.

The article describes the details of study and scientific processing of book collections of libraries of middle and higher educational institutions of Kyiv with their subsequent reconstruction, the introduction into the scientific circulation of literature from the documentary resource of exchange and reserve funds, which today are an integral part of the funds of the Department of Librarian Gatherings and Historical Collections of the Institute of Book Studies of Vernadsky National Library of Ukraine (VNLU). Special attention in the article is paid to librarians-teachers of the School and patron P. M. Tietierev, who contributed to the scientific organization of the library work and assembling of the library book collections. Thanks to the detailed analysis of the book fund we managed to determine the structure of the library and found out that the literature was arranged in accordance with the main subjects of teaching in the School. Proveniences had a significant role in the practical work with the literature of the KRS library. They were the only defining factor for the reconstruction of the scattered library of the educational institution. The research has shown that a part of the KRS library contains significant documentary information for researchers of different specialties, who can find new factual material for their intelligence.

Key words: Kyiv real school (KRS), library, Vernadsky National Library of Ukraine (VNLU), acquisition of library funds, P. M. Tietierev, librarian, proveniences.

Зоя Борисовна Афанасьева,

младший научный сотрудник

отдела библиотечных собраний и исторических коллекций

Института книговедения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: lepus-21@ukr.net

Становление Киевского реального училища и его библиотеки (1873–1920)

Становление Киевского реального училища (КРУ) и его библиотеки, организация книжных фондов, комплектование библиотеки, роль библиотекарей-преподавателей в организации и функционировании библиотеки нуждаются в более детальном историко-книговедческом исследовании. В статье определены истори-

ческие предпосылки формирования библиотеки учебного заведения, представлены сведения о финансовом обеспечении училища, изучена особенность Устава реального училища, определена роль Министерства народного образования в комплектовании основного фонда библиотеки КРУ.

В исследовании охарактеризованы детали изучения и научная обработка книжных фондов библиотек средних и высших учебных заведений Киева с дальнейшей их реконструкцией, введение в научный оборот литературы из документного ресурса обменно-резервных фондов, которые на сегодня являются составной частью фондов Отдела библиотечных собраний и исторических коллекций Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Особое внимание в статье уделено библиотекарям-преподавателям Училища и меценату П. М. Тетереву, которые содействовали научной организации библиотечной работы и комплектованию книжных фондов библиотеки. Благодаря детальному анализу книжного фонда удалось определить структуру библиотеки, было выяснено, что литература размещалась согласно основным предметам преподавания в училище. Значительную роль в практической работе с литературой библиотеки КРУ сыграли провениенции, которые были единым определяющим признаком для реконструкции не сохранившейся в целостности библиотеки учебного заведения. Исследование показало, что часть библиотеки КРУ содержит значительную документальную информацию для специалистов различных отраслей знания, которые могут найти новый фактографический материал для своих научных поисков.

Ключевые слова: Киевское реальное училище (КРУ), библиотека, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского (НБУВ), комплектование фондов, П. М. Тетерев, библиотекарь, провениенции.

*Стаття підготовлена 21 квітня 2018 року;
подана до друку 30 квітня 2018 року.*

УДК 94(=16):027.7(477-25)+02(477)"18+027.54(477)ІКНБУВ

*Іванна Олександрівна Гуржій,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
e-mail: ivka85.85@ukr.net*

**ЗБІРКА СЛОВ'ЯНОЗНАВЧИХ ВИДАНЬ З ФОНДІВ ВІДДІЛУ
БІБЛІОТЕЧНИХ ЗІБРАНЬ ТА ІСТОРИЧНИХ КОЛЕКЦІЙ
ІНСТИТУТУ КНИГОЗНАВСТВА НБУВ:
ДО ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ БІБЛІОТЕКИ
Т. Д. ФЛОРИНСЬКОГО**

На основі архівних та друкованих джерел здійснене дослідження збірки слов'янознавчих видань з особистої бібліотеки відомого вченого-славіста, професора та декана історико-філологічного факультету Університету св. Володимира Тимофія Дмитровича Флоринського (1854–1919). Висвітлено історію надходження бібліотеки Т. Д. Флоринського до ВБУ. Проаналізовано кількісний та тематичний склад збірки видань зі слов'янознавства, які за провенієнціями можуть бути віднесені до бібліотеки науковця.

Ключові слова: Т. Д. Флоринський, книгозбірня, видавництво, слов'янознавство.

У студії надано характеристику зібранню слов'янознавчих видань з фондів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ВБЗІК ІК НБУВ), які, через наявність у них провенієнцій Т. Д. Флоринського, можемо з упевненістю віднести до його особистої бібліотеки, що її в 1919 р., після смерті чоловіка передала до Всенародної бібліотеки України його дружина. У відділі ідентифіковано 62 видання, які мають ознаки приналежності до бібліотеки професора Т. Д. Флоринського. Ці видання відображають професійні вподобання професора, його творчі зв'язки з непересічними особистостями України та зарубіжних країн кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Тимофій Дмитрович Флоринський народився 28 жовтня 1854 р. в родині священика, магістра Петербурзької духовної академії, богослова та історика Церкви. Освіту здобував у Третій Санкт-Петербурзькій класичній гімназії, потім вступив на історико-філологічний факультет імператор-

ського Санкт-Петербурзького університету, який закінчив у 1876 р. Учень В. І. Ламанського і В. Г. Васильєвського. У 1880–1881 рр. викладав на Вищих жіночих курсах, у 1881 р. захистив магістерську дисертацію «Південні слов'яни і Візантія в другій чверті XIV століття». У наступному році був призначений доцентом Університету св. Володимира. У 1888 р. захистив докторську дисертацію «Пам'ятки законодавчої діяльності Душана, царя сербів і греків» (Київ, 1887), був призначений ординарним професором і деканом історико-філологічного факультету (1890–1905) [1, арк. 1]. У 1906–1907 рр. – директор Київського приватного жіночого комерційного училища. Член Історичного товариства Нестора-Літописця, Російського археологічного інституту в Константинополі (з 1895 р.), Московського імператорського археологічного товариства (з 1896 р.), Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії. Т. Д. Флоринський брав активну участь у суспільно-політичному житті – обіймав посаду голови в Київському слов'янському благодійному товаристві, редагував журнал «Славянский еженедельник», виступав з доповідями і промовами з питань слов'янознавства [2, 35]. У 1919 р. був розстріляний чекістами в Києві. Його урочисто поховали біля Аскольдової могили – поруч із могилою його старшого сина Сергія Тимофійовича, який загинув на фронті в 1916 р.

Т. Д. Флоринський залишив значну наукову спадщину. Найвідоміші його праці – «Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова» (1880), магістерська дисертація «Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века», «Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков: хрисовулы, сербский Законник, сборники византийских законов» (1887) [3, с. 170]. Аналізуючи студії Т. Д. Флоринського, можемо відзначити його інтерес до історії російської медієвістики та слов'янознавства. Отож і бібліотека науковця, який збирав її все життя, переважно відповідала його науковим інтересам.

Аналіз архівних джерел та фрагмента його книжкової колекції, що зберігається у ВБЗІК, дав можливість умовно поділити бібліотечне зібрання Т. Д. Флоринського на такі тематичні розділи: історія південних та західних слов'ян (болгар, сербів, поляків та інших), історія слов'янських літератур, слов'янське мовознавство, слов'янські фольклор та етнографія, слов'янська палеографія.

Процес надходження бібліотеки науковця до Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ) був достатньо тривалим. У 1919 р., після смерті Т. Д. Флоринського, його дружина Віра Іванівна звернулася з листом до керівництва ВБУ, в якому повідомляла, що має намір передати туди бібліотеку покійного чоловіка. На її думку, бібліотека містила цінні книги

та брошури зі славістики [4, с. 57]. На засіданні Тимчасового комітету зі створення Національної бібліотеки (далі – ТК) його члени Є. О. Ківлицький та А. З. Носов розглянули пропозицію В. І. Флоринської передати бібліотеку чоловіка ВБУ [5, с. 12]. Після тривалого листування вдови з ТК було укладено список книг, які мали передаватись до ВБУ в першу чергу [6, арк. 1–8]. Проте вирішення питання купівлі бібліотеки Т. Д. Флоринського дуже затягувалося, отож В. І. Флоринська звернулася по допомогу в цій справі до професора А. Лук'яненка, давнього друга сім'ї Флоринських, який, своєю чергою, написав листа-прохання щодо прискорення прийняття цієї колекції до ВБУ. 26 вересня 1919 р. Віра Іванівна отримала офіційного листа від ТК, де було підтверджено рішення щодо купівлі ВБУ книг її покійного чоловіка [7, с. 113]. Архівна спадщина Т. Д. Флоринського, яка зберігається в декількох фондах Інституту рукопису НБУВ (далі – ІР НБУВ), зокрема в ф. 219, ф. І «Літературні матеріали» та ф. ІІІ «Листування», містить його листування з А. Ф. Шималовським, Г. В. Лучицьким та В. Д. Полешком, в якому є відомості щодо того, з яких саме книжок складалася бібліотека Т. Д. Флоринського і які з них надійшли до ВБУ [8, арк. 1].

Частина зібрання Т. Д. Флоринського, що перебуває нині у фондах ВБЗІК, переважно складається з іншомовних періодичних видань. Під час сортування літератури вони були вилучені в окрему колекцію завдяки тому, що мають помітки власника на полях та на титульних сторінках. Це такі видання, як: «*Vestnik Kral. Ceske spolecnosti nauk*» під редакцією Франтішека Пастернека (Прага, 1900) (напис на оправі: Т. Флоринського); «*Český časopis Historický*» (Прага, 1905) (напис на оправі: Т. Флоринського); філологічний щомісячник «*Наставник. Лист професорського Друштва*» (Белград, 1896) (напис на оправі: Тимофею Флоринському професору. Киев); журнал Югославської академії перекладачів «*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*», виданий під керівництвом П. Будмані (Загреб, 1904) (напис на оправі: Из книж. кол. Флоринського); періодичне видання для школярів «*Nastavni Vjesnik časopis za srednje škole*» (Загреб, 1899) (напис на титульному аркуші: Kregović. Эти книги Т. Ф.); історичний журнал «*Из Гласа српске Краљевске академије*» (Белград, 1888) (на титульному аркуші має напис від автора статті «Неколика Питанья о Стефану Неманьи», в якому висловлена подяка Т. Д. Флоринському).

Також з архівних джерел ІР НБУВ [9, арк. 5] відомо, що книгозбірня Тимофія Дмитровича містила видання з історії слов'янських літератур, деякі з них зберігаються у ВБЗІК. Це, зокрема, поетична збірка «*Děla*» словенського та хорватського поета Станка Врза (1810–1851) [10, 144 с.], видана хорватською мовою друкарнею «*Dragutina Albrechta*» (За-

греб; 1864 р). На оправі видання, а також на титульному аркуші є кілька провенієнцій: у верхній частині оправі напис «Т. Флоринський», посередині стоїть печатка «Druztvo Hrvatski dom u Zagrebu». На титульному аркуші примірника міститься наліпка з шифром «V 13/II», такі самі шифри проставлені на другій та передостанній сторінках. Збірник має кишеньковий формат, потребує реставрації.

Ще одне видання, яке можна віднести до праць з історії літератури, – «Rozmanitosti. Příspěvky k dějinám starší české literatury» [11, 104 с.]. Це збірка чеського літературознавця Фердинанда Менчика (Ferdinand Menčík, 1853–1916), що вийшла друком у 1880 р. у місті Жичень (Jičíně) у видавництві книгарні Дж. Паска (J. Paska). На титульному аркуші в правому верхньому куті зроблений напис «prof. T. Florinskému vydavatele». Видання має кишеньковий формат.

Видання «Výklad počátku mluvnice československé přidaných ku prvé čítance slovenské» [12, 87 с.] словацького ученого-славіста Мартіна Гаттала (Martin Hattala; 1821–1903) можна віднести до відділу слов'янського мовознавства. Видання вийшло у світ словацькою мовою у 1860 р. у м. Відень у друкарні «V.c.k. skladě školských knih». Це посібник для викладачів початкової школи, а також для бажаючих вивчити словацьку мову самостійно. На форзаці примірника є напис: «Т. Флоринський. Прага. Сентябрь 1886 г.», а на титульному аркуші, у верхньому правому куті напис олівцем: «Бібліотека проф. Флор.», у нижній частині стоїть печатка «Sam. E. Taussig Prag Praha kleine Karigasse malá Karlova ulice». Посібник має кольорову обкладинку з твердого картону і знаходиться в задовільному стані.

Наступне видання з книжкової колекції Т. Д. Флоринського – «Један Лист из историје српског народа у Далмацији у 1596 години» [13, 27 с.] проф. Джоба Н. Томича (Јов. Н. Томића) з тематичного розділу історії сербського народу. У ньому автор розкриває основні причини приєднання значної частини Далмації до Сербії, описує її політичний устрій і тісні торговельні зв'язки з сербськими містами. Історичний нарис югославського вченого Дж. Н. Томича побачив світ болгарською мовою у видавництві «Парна Радикална штампарија», він вийшов друком у світ 1894 р. у Белграді. Стан примірника незадовільний, потребує реставрації. На верхній кришці напис чорнилом: «Т. Д. Флоринський». Друге видання того ж автора з фонду відділу БЗІК – «О истории црне горе. Црногорскога митрополита василија Петровића», видане у «державной штампарији кральевине србије» (Белград, 1903 р.). Третя книга авторства Дж. Н. Томича – «Пре три столета скице из истороје српског народа у XVI Веку» [14, 32 с.]. Видання болгарською мовою було опубліковане в 1894 р. у друкарні «Андре Јовановича» (м. Кругужевац). У цьому посібнику автором розкриті основні

етапи розвитку зовнішньої політики в Сербії кін. XV–XVI ст. Посібник був створений безпосередньо для програми крагужевацької гімназії. На оправі видання, як і на вищеназваних, напис чорнилом – «Т. Д. Флоринський».

Також у славістичному зібранні Т. Д. Флоринського міститься видання болгарського історика та етнографа Н. С. Начова (Никола Енев Начовъ 1859–1940) «За побратимство» [15, 136 с.]. Це етнографічний довідник. Видання болгарською мовою, опубліковане в 1896 р. у м. Средець «Державною печатницею». На примірнику у верхній частині оправи виведено олівцем два написи – «Т. Флоринський» та «з книг проф. Флор.». Примірник потребує реставрації.

Серед книжок Т. Д. Флоринського є й видання з історичної тематики – «Болгарскте хайдуги» [16, 39 с.] болгарського революціонера Г. С. Раковського, «Селското землевладение въ Византия» П. Мутафчиева [17, 72 с.] та історичний нарис югославського державного діяча В. Дж. Петровича «Грача за историју Краљевине Србије». Праця «Болгарскте хайдуги» Г. Раковського вийшла друком у м. Бухарест, у друкарні «Книгопечатница К. Н. Радулеску», в 1867 р. Присвячена боротьбі між турецьким і болгарським народами. На оправі примірника напис чорнилом «Т. Флоринський», на титульному аркуші стоїть овальна печатка синього кольору, в колі якої записані літери «Ч. Б. Л.». Така печатка виявлена тільки на цьому виданні. Видання знаходиться в незадовільному стані та потребує реставрації.

Нарис «Селското землевладение въ Византия» історика П. Мутафчиева видано в друкарні «Державна печатница» болгарською мовою (1910 р.; Софія). Це стисла доповідь для семінару з історії болгар на прикладі внутрішньої політики, торгівлі та землеволодіння у Візантійській імперії VI–VII ст. На оправі видання є напис – «из книг проф. Флоринскаго», біля назви твору помітка олівцем – № 10. На титульному аркуші примірника, у верхньому правому куті, напис – «На многоуважаемому проф. Т. Д. Флоринскому от автора». Видання знаходиться у задовільному стані, перші сторінки трохи обгорілі, останні сторінки тексту відсутні. Примірник потребує реставрації.

Із видань хорватською мовою маємо «Pora Dukljanina ljetopis po latinsku i toga nekoliko i još nešto po hrvatsku, po prepisu pora Jerolima Kaletića» [18, 59 с.]. Укладачем хорватського літопису є Іван Ченчіч – католицький священник, що вивчав історію хорватської церкви та культури. «Ljetopis Pora Dukljanina...» – це хроніка, яка містить каталог готослов'янських правителів з кінця V до середини XII ст. Видання вийшло у м. Kraljevići (Кралевица), в друкарні «Primorske tiskane» у 1874 р. Примірник має паперову оправу, яка відокремлена від основної частини книжкового блоку. На титульному аркуші видання, у верхньому правому куті, напис чорнилом – «Т. Флоринскаго».

Наступне видання – «Бележки върху веществената култура на Старобългарското ханство и основанието му в Европа» [19, 80 с.] відомого болгарського історика та археолога Г. Д. Баласчева. Вийшло друком у «Печатница на Иванъ К. Божиновъ» у Софії в 1902 р., болгарською мовою, знаходиться в задовільному стані. На паперовій оправі примірника напис олівцем – «Из книжной коллекции проф. Флоринскаго». На титульному аркуші напис чорнилом від автора – «Намногоуважаемий господиень професор Тимофей Флоринский».

Окрім зазначених вище видань у збірці зі славістики Т. Д. Флоринського з фондів ВБЗІК містяться видання з етнографії та палеографії (атласи, альбоми, знімки тощо, твори давнього і нового часу, книги з історії Росії, України, Візантії).

Отже, проаналізоване нами зібрання зі славістики, що є невеликою частиною значної за обсягом приватної книгозбірні відомого філолога Т. Д. Флоринського, дає змогу визначитися з основними бібліофільськими вподобаннями вченого та в майбутньому здійснити спробу віртуально реконструювати його повне зібрання книжок, що розпорошене по різних структурних підрозділах НБУВ.

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 219. Од. зб. 31 «Русский архив». Арк. 1.
2. Успенский Ф. И. Ещё раз о Т. Д. Флоринском // Вестник литературы. Санкт-Петербург, 1919. № 6. С. 35.
3. Энциклопедический словарь / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского ; изд.: Ф. А. Брокгауз [Лейпциг], И. А. Ефрон [Санкт-Петербург]. Санкт-Петербург : Тип. И. А. Ефрона, 1890–1907. Т. 1–41А [1–82], доп. 1–2А [1–4]. Т. 36. С. 170.
4. Архів ІР НБУВ. Оп. 1 «Переписка Временного Комитета по основанию библиотеки с частными лицами». Арк. 57.
5. Там само. Оп. 1. Протокол № 62. Клопотання Флоринської. Пункт 3.
6. ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 5190 «Список книг Т. Д. Флоринского». Арк. 1–8.
7. Архів ІР НБУВ. Оп. 1. Лист В. І. Флоринської. Арк. 113.
8. ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 5193. Записки В. І. Флоринської. Арк. 1.
9. Там само. Од. зб. 5190. Список книг Т. Д. Флоринського. Арк. 5.
10. Vraz S. Děla. Drugi dio. Glasi iz Dubrave Žerovinske gusle i tambura. Zagreb : Brzotiskom Dragutina Albechta, 1864., 114 s.
11. Menčík F. Rozmanitosti. Příspěvky k dějinám starši české literatury. V Jičíně, 1880. 104 s.
12. Hattala M. Výklad počátku mluvnice československé přidaných ku prvé čitance slovenské. Vena, 1860. V.c.k. skladě školských knih. 87 s.
13. Томич Н. Један Лист из историје српског народа у Далмацији у 1596 години. Белград : Парна Радикална штампариија, 1894. 26 с.

14. Томич Н. Пре три столета скице из исторје српског народа у XVI веку. Крагујавец : Штампарија Андре Јовановича, 1894. 32 с.

15. Начовъ Н. Е. За побратимство. Средець: Державна печатница, 1896. 136 с.

16. Раковски Г. С. Болгарскте хай дути. Букурешъ, 1867. Книгопечатница К. Н. Радулеску. 39 с.

17. Мутафчиев П. С. Селското землевладение въ Византия. Софія, 1910. Державна печатница. 72 с.

18. Črnčić I. Popa Dukljanina ljetopis po latinsku i toga nekoliko i još nešto po hrvatsku, po prepisu popa Jerolima Kaletića. Kraljevića, 1874. Primorske tiskane. 59 s.

19. Баласчев Г. Д. Бележки върху веществената култура на Старобългарското ханство и основанието му в Европа. Софія, 1902. Печатница на Иванъ К. Божиновъ. 80 с.

References

1. Florinskii, T. D. (1895). Russkii arhiv [Russian archive]. Fond 219, Unit. 31. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

2. Uspenskii, F. I. (1919). Eshche raz o T. D. Florinskom [Once again about T. D. Florynskyi]. In *Vestnik literatury* [Literature herald], No. 6, p. 35. Saint Petersburg. [In Russian].

3. Brokgauz, F. A., Efron, I. A. (Publ.). (1890–1907). *Entsyklopedicheskii slovar* [Encyclopedic dictionary] (I. E. Andreevskii, K. K. Arsenev, F. F. Petrushevskii, Eds., F. A. Brokgauz [Leipzig], I. A. Efron [Saint Petersburg], Publishers, Vols. 1–41A [1–82], Suppl. 1–2A [1–4], Vol. 36, p. 170). Saint Petersburg: Typography of I. A. Efron. [In Russian].

4. Perepiska Vremennogo Komiteta po osnovaniu biblioteki s chastnymi licami [Correspondence of the Temporary Committee on Library Foundation with private persons]. (1919). Inventory 1, leaf 57. Archive of the Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

5. Klopotannia Florynskoï [Petition of Florynska]. Inventory 1, Protocol 62, Paragraph 3. Archive of the Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

6. Florinskii, T. D. (1910). Spisok knig T. D. Florinskogo [List of T. D. Florynskyi's books]. Fond 1, Unit 5190, leafs 1–8. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

7. Pismo V. I. Florinskoi [Letter of V. I. Florynska] (1919). Inventory 1, leaf 113. Archive of the Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

8. Zapiski Very Ivanovny Florinskoi [Notes of V. I. Florynska]. (1910). Fond 1, Unit 5193, leaf 1. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

9. Spisok knig T. D. Florinskogo [List of T. D. Florynskyi's books]. (1910). Fond 1, Unit 5190, leaf 5. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

10. Vraz, S. (1864). *Děla. Drugi dio. Glasi iz Dubrave Žerovinske gusle i tambura*. Zagreb: Brzotiskom Dragutina Albechta. [In Croatian].

11. Menčík, F. (1880). *Rozmanitosti. Příspěvky k dějinám starší české literatury*. V Jičíně. [In Croatian].

12. Hattala, M. (1860). *Výklad počátku mluvnice československé přidaných ku první čítance slovenské*. Vena. V.c.k. skladě školských knih. [In Croatian].

13. Tomych, N. (1894). *Jedan List iz istorije srpskog naroda u Dalmatsiji u 1596 godiny* [One leaf from the history of the Serbian people in Dalmatia in 1596]. Belgrade: Parna Radykalna shtampariia. [In Bulgarian].

14. Tomych, N. (1894). *Pre try stoleta skitse iz istoroje srpskog naroda u XVI veku* [Preliminary three centuries from the history of the Serbian people in the 16th century]. Kraguzhevats: Shtamparija Andre Jovanovicha. [In Bulgarian].

15. Nachov, N. I. (1896). *Za pobratymstvo* [For brotherhood]. Sredets: Derzhavna pečatnitsa. [In Bulgarian].

16. Rakovski, G. S. (1867). *Bolgarskte khai duti*. Bukureshch: Knigopechatnitsa K. N. Radulesku. [In Bulgarian].

17. Mutafchiev, P. S. (1910). *Selskoto zemlevladienie v Vizantiia* [The rural land tenure in Byzantium]. Sofia: Derzhavna pečatnitsa. [In Bulgarian].

18. Črnčić, I. (1874). *Popa Dukljanina ljetopis po latinsku i toga nekoliko i još nešto po hrvatsku, po prepisu popa Jerolima Kaletića*. Kraljevića: Primorske tiskane. [In Bulgarian].

15. Balashev, G. D. (1902). *Belezhki verkhу veshchestvenata kultura na Starobolgarskogoto khanstvo i osnovaniето mu v Evropa* [Notes on the essential culture of the Old Bulgarian Khanate founded in Europe]. Sofia: Pechatnitsa na Ivan K. Borzhynov. [In Bulgarian].

Ivanna Oleksandrivna Hurzhii,

Candidate of Historical Sciences,

Research Fellow

of the Department of Librarian Gatherings and Historical Collections,

Institute of Book Studies,

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: ivka85.85@ukr.net

Collection of Slavic studies editions from the funds of the Department of Librarian Gatherings and Librarian Collections of the Institute of Book Studies of VNLU: on the issue of T. D. Florynskyi's library reconstruction

Based on archival and printed sources the history and current state of documents from the personal collection of Tymofii Dmytrovych Florynskyi, Slavic philology, history and Byzantology scientist, professor and dean of the History and Philology Faculty of St. Volodymyr University, (1854–1919) have been investigated. The quantitative and thematic composition of the scientist's personal library is analyzed; the stages of its creation and sources of replenishment are traced. The section of periodicals, particularly magazines, has been studied in detail; the value of some of them lies primarily in the fact that they have T. D. Florynskyi's notes on bindings of the publications or title sheets. In particular, these include such editions as “Český Časopis of Historický”, “Vestnik Kral. Ceske of spolecnosti nauk”, “Наставник. Лист професорскога Друштва”, “Рјечник of hrvatskoga ili srpskoga jezika”, “Nastavni Vjesnik casopis za srednje škole”, “Из Гласа српске of Краљевске академије”, and some others. In the process of studying the scientist's book collection the thematic orientation of the library is clarified. It was revealed that the library of the scientist mainly corresponded to his scientific interests. The library can be conditionally divided into the following thematic parts: the history of the southern and western Slavs (Bulgarians, Serbs, Poles and others); the history of

Slavic literatures; Slavic linguistics; Slavic folklore and ethnography; Slavic paleography. Also, thanks to the study of archival materials, records of T. D. Florynskyi, which contain valuable information about when and from which private persons books in foreign languages were handed to him, were revealed. The study based on the personal correspondence of Vira Ivanivna Florynska, the scientist's widow, shows the process of books transferring by T. D. Florynskyi to the National Library of Ukraine.

Key words: T. D. Florynskyi, book collection, publishing house, Slavic studies.

Иванна Александровна Гуржий,

кандидат исторических наук,

научный сотрудник

отдела библиотечных собраний и исторических коллекций

Института книговедения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: ivka85.85@ukr.net

Собрание славяноведческих изданий из фондов отдела библиотечных собраний и исторических коллекций Института книговедения НБУВ: к вопросу реконструкции библиотеки Т. Д. Флоринского

На основе архивных и печатных источников проведено исследование истории и современного состояния документов из личного собрания известного ученого в сфере славянской филологии, истории, византологии, профессора и декана историко-филологического факультета Университета св. Владимира Тимофея Дмитриевича Флоринского (1854–1919). Проанализирован количественный и тематический состав личной библиотеки ученого, прослежены этапы ее создания, а также источники комплектования. Подробно изучены периодические издания, в частности журналы; ценность некоторых из них заключается, в первую очередь, в том, что они имеют записи Т. Д. Флоринского на переплетах изданий или титульных листах. В частности, это такие издания, как: «Český Časopis of Historický», «Vestník Kral. Ceske spolecnosti nauk», «Наставник. Лист професорскога Друштва», «Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika», «Nastavni Vjesnik casopis za srednje škole», «Из Гласа српске Кральевске академије» и некоторые другие. В процессе изучения книжной коллекции ученого выяснена тематическая направленность библиотеки. Установлено, что библиотека Т. Д. Флоринского главным образом отвечала его научным интересам. Библиотеку можно условно разделить на следующие тематические разделы: история южных и западных славян (болгар, сербов, поляков и других), история славянских литератур, славянское языкознание, славянские фольклор и этнография, славянская палеография. Также благодаря изучению архивных материалов выявлены записи Т. Д. Флоринского, в которых имеется ценная информация о том, когда и от каких частных лиц ему были переданы книги на иностранных языках. В исследовании на основании личной переписки Веры Ивановны Флоринской, вдовы ученого, освещен процесс передачи книг Т. Д. Флоринского во Всенародную библиотеку Украины.

Ключевые слова: Т. Д. Флоринский, книжное собрание, издательство, славяноведение.

*Стаття підготовлена 5 квітня 2018 року;
подана до друку 12 квітня 2018 року.*

*Ірина Степанівна Шекера,
молодший науковий співробітник
відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
e-mail: shek_ira@ukr.net*

ПРОВЕНІЄНЦІ НА КНИГАХ З БІБЛІОТЕКИ П. П. КУДРЯВЦЕВА У СКЛАДІ КОЛЕКЦІЇ БІБЛІОТЕКИ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ ЯК ОДНЕ ІЗ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ШЛЯХІВ ПОПОВНЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ КНИГОЗБІРНИ

Репрезентовано інформацію про книги, передані доцентом кафедри історії філософії, екстраординарним та ординарним професором Київської духовної академії, її колишнім студентом П. П. Кудрявцевим до академічної бібліотеки, яка 1923 р. увійшла до складу Всенародної бібліотеки України. Нині фонд зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ. Визначено хронологічні межі та мовну характеристику видань, виявлено та проаналізовано провенієнції, які стали одним із джерел для ідентифікації документів.

Ключові слова: П. П. Кудрявцев, бібліотека, Київська духовна академія, автографи, дарчі написи, провенієнції.

На сьогодні Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ) є одним з найбільших фондоутримувачів в Україні. Лише у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі – ВІК) зберігаються близько двохсот самостійних книжкових зібрань, колекцій та їхніх фрагментів, частина з яких сформовані, а інші перебувають у процесі формування.

Серед добре збережених колекцій чільне місце посідає Бібліотека Київської духовної академії (далі – БКДА), фонд якої створювався впродовж багатьох століть. Шляхи надходження книг до бібліотеки були різними: закупівля в торговельній мережі, передплата періодичних видань, дари, надходження книг, що свого часу входили до складу бібліотек різних навчальних закладів чи установ, зокрема Полоцької уніатської бібліотеки, Луцької духовної семінарії. Також до БКДА передавали книги зі своїх власних бібліотек викладачі академії – професори І. М. Корольков, М. М. Дроздов, І. І. Малишевський, М. І. Петров, В. Ф. Певницький, П. О. Лашкар'єв, ректори – архієпископ Сильвестр Малеванський, єпископ Василій Богдашевський та ін.

Одним із таких людей був і колишній студент, магістр богослов'я, філософ, теолог, історик-візантиніст, доцент кафедри історії філософії (1897–1919), екстраординарний та ординарний професор Київської духовної академії (далі – КДА) Петро Павлович Кудрявцев. Його життєвий та творчий шлях вивчали такі відомі історики та філософи, як В. І. Ульяновський [1, с. 154–161], Н. М. Мозгова [2, с. 259–272], Л. А. Пастушенко [1, с. 155–156] та ін.

*Петро Павлович Кудрявцев
(1868 – 1940)*

Важливі біографічні матеріали про П. П. Кудрявцева віднайшов історик С. І. Білокінь. Саме з листування П. П. Кудрявцева з В. І. Вернадським, яке науковець надав для публікації, ми дізнаємося, що після проблем у родині 1937 р. (імовірно, арешт старшої доньки) Кудрявцев продав філософський відділ своєї бібліотеки, який був для нього дуже важливим [3]. Про долю решти книгозбірні С. І. Білокінь

інформує у статті «Ф. П. Максименко в колі друзів», опублікованій на його власному сайті. З неї стає відомо, що 1945 р. дружина П. П. Кудрявцева Ганна Єлисеївна продала решту бібліотеки. Частина книг потрапила до книгозбірні Університету ім. Т. Г. Шевченка, інші були придбані приватними особами [4]. Тобто бібліотека, яку Кудрявцев збирав упродовж усього життя, була розпорощена.

Стислу інформацію про П. П. Кудрявцева надає колишня співробітниця відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ Л. М. Дениско в роботі «Бібліотека Київської духовної академії (1819–1919)» [5, с. 45–47], зокрема згадує про передавання П. П. Кудрявцевим до БКДА низки книг, які донині зберігаються у зазначеному фонді. Дослідниця подає лише кількісну характеристику видань, а саме 35 найменувань, та шифри, присвоєні книгам після надходження їх до академічної бібліотеки (Т. 1990–2013, 2032–2037, W. 686–691, 1392), і наводить їх у «Таблиці бібліотек, подарованих КДА» [5, с. 47]. Шифри залишаються діючими й сьогодні, декілька їхніх зразків представлені на фото 1. Зі слів дослідниці, цифра 35 визначена після опрацювання 11-ти хронологічних каталогів бібліотеки, в яких вказували час надходження видання, його місце зберігання у фонді та іноді – дані про власника книги [5, с. 45–47].

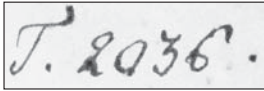
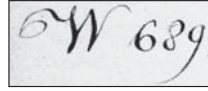

Фото 1. Варіанти шифрів, присвоєних книгам професора П. П. Кудрявцева після надходження їх до БКДА. Шифри залишаються діючими на сучасному етапі

Мета і завдання нашого дослідження полягають у виявленні зазначених видань у фонді колекції, визначенні їхніх хронологічних рамок, мовних та тематичних характеристик, аналізі провенієнцій. Тексти написів у статті подано мовою оригіналу, зі збереженням орфографічних особливостей. Скорочені слова розкрито і подано у квадратних дужках.

У процесі підготовки матеріалу для статті у фонді БКДА було виявлено 24 найменування у кількості 27 книжкових одиниць з провенієнціями, які підтверджують, що дані книги свого часу належали саме професору П. П. Кудрявцеву. Однак, зваживши на суттєві відмінності щодо кількісної характеристики виявлених документів та інформації, поданої Л. М. Дениско, до уваги було взято обидва результати, оскільки попередні дослідження базуються на архівних джерелах.

Хронологічні рамки виявлених книг обмежуються 1760–1925 рр. Досить широким є й географічний аспект щодо місця видання – Київ, Санкт-Петербург (Петроград, Ленінград), Москва, Кам'янець-Подільськ, Лондон, Париж, Лейпциг, Одеса, Тифліс, Варшава та інші міста. Мовна характеристика для такої кількості документів теж досить широка – книги, друковані російською, українською, французькою, грецькою та німецькою мовами. Тематичний склад друків говорить про літературні вподобання власника, серед них книги і статті з історії, філософії, педагогіки та релігії.

Важливим чинником для виявлення літератури, переданої П. Кудрявцевим, стали провенієнції, передусім автографи самого професора (фото 2),

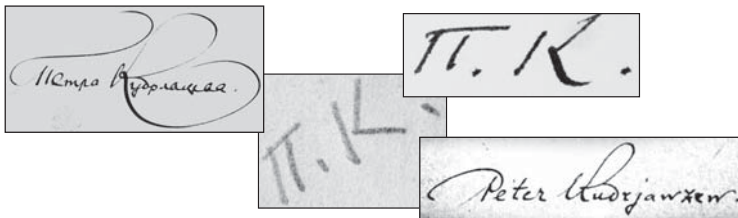

Фото 2. Автографи професора П. П. Кудрявцева на книгах, переданих до БКДА

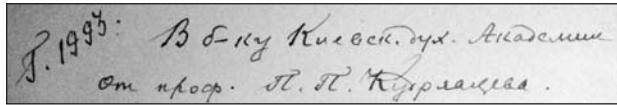
відбиток печатки, яка вказує на власника книги (фото 3), шифр з особової бібліотеки, проставлений на форзаці у верхньому лівому куті (фото 4), його власні написи, а також дарчі написи інших осіб, адресовані П. П. Кудрявцеву.

Фото 3. Печатка професора П. П. Кудрявцева на книгах, переданих до БКДА

а

б

Фото 4. а) Шифр власної бібліотеки професора П. П. Кудрявцева, проставлений на форзаці книги у верхньому лівому куті;
б) Дарчий напис П. П. Кудрявцева на книзі, переданій до БКДА

Виявлені видання із зазначеної теми за провенієнціями для зручності аналізу умовно розділені на п'ять груп: **до першої** належать книги з автографами П. Кудрявцева (шифри: Т. 1990, Т. 1998, Т. 2002, W. 687, W. 691, W. 689, W. 690, W. 688), **до другої** – з печатками та шифром його бібліотеки (шифри: Т. 2036, Т. 2033, Т. 2032, Т. 2004, Т. 2035, Т. 2003, Т. 2005), **до третьої** – з дарчими написами інших осіб та самого професора (шифри: Т. 1999, Т. 1997, Т. 1995, Т. 2000, Т. 2034, Т. 1994, Т. 1992, Т. 1993, Т. 1991, Т. 1996), **до четвертої** – книги без провенієнцій (шифри: Т. 2008, Т. 2007, Т. 2006, Т. 2010, Т. 2001, Т. 2009) і, нарешті, **до п'ятої** – з написами або печатками без ознак належності до книг професора П. П. Кудрявцева (шифри: Т. 2008, Т. 2011, Т. 2012, Т. 2013, W. 686).

Перша група об'єднує друки, що мають лише автограф або дарчий напис, зроблений П. Кудрявцевим. Серед них – по одному виданню грецькою та німецькою мовами і вісім російськомовних. Найбільш давньою книгою є філософська праця грецького вченого, лікаря Томаса Мандакасіса «Σύγγραμμα του σοφωτάτου και εξοχωτάτου ιατροφιλοσόφου κυρίου Θωμά Μανδακάση Καστοριανού: περί των αοράτων διά των ορατών εννοουμένων πραγμάτων, και περί των αὐλων διά των ενεργειών αυτών εις αίσθησιν πιπτόντων και γινωσκομένων πραγμάτων» (Лейпциг, 1760 р.) [6]. Дане видання не має оправи, але сам книжний блок зберігся добре. На титулі, окрім шифру БКДА та відбитку з печатки Подільської філії Всенародної бібліотеки України Всеукраїнської Академії Наук (далі – ВБУ ВУАН) (фото 5), на звороті – напис чорними чорнилами: «В б-ку Киевск.[ой] дух.[овной] Академии от проф.[ессора] Кудрявцева». Ідентичні дані містяться й у книзі «Der weg zur vollendung mittheilungen der schule der weisheit Darmstadt» (Darmstadt, 1923 р.) за редакцією відомого німецького філософа Германа Олександра Кейзерлінга [7].

Фото 5. Печатка Подільської філії
Всенародної бібліотеки України Всеукраїнської Академії Наук

Серед восьми книг, надрукованих російською мовою, два перші томи «Благовеста» (Москва, 1912, 1913 pp.), видані Товариством спіритуалістів, заснованим 1908 р. у місті Благовіщенську на Амурі. За інформацією, поданою у 2-му томі [8, с. 1], даний збірник мав складатися з 6-ти томів. На жаль, у фонді колекції за шифром «Т. 2002», згідно з яким зберігаються перші два томи, чотирьох останніх не виявлено. Матеріали, включені до «Благовеста», надходили видавцям упродовж 1908–1911 pp., а сам друк відбувся в 1912–1913, 1915–1916 pp. На титулах 1-го та 2-го томів, що знаходяться в колекції, окрім шифру БКДА та відбитку з печатки філії, у верхньому лівому куті простим олівцем проставлені ініціали Кудрявцева «П. К.» [Петр Кудрявцев] (фото 26). Список цієї групи слід доповнити назвами ще трьох московських видань 1917 р.: «Деяния Пятого Всероссийского миссионерского съезда» (W. 691), праця священника Володимира Єгорова «К истории провозглашения грузинами автокефалии своей церкви в 1917 году» (W. 690), в кінці якої, внизу, окрім автографа – напис простим олівцем: «18/XI – 1917», та праця відомого церковного історика В. І. Яцкевича «К истории созыва Всероссийского церковного собора» (W. 689). Слід відзначити, що, даруючи працю В. І. Яцкевича до академічної бібліотеки, Петро Кудрявцев надав пояснення щодо криптоніма «Я», проставленого наприкінці тексту: «Яцкевич, Виктор Иванович», що значно спрощує ідентифікацію даних автора при описуванні документа [9, с. 15]. На згаданих вище трьох виданнях наявні автограф професора та печатка БКДА (фото 6).

Фото 6. Печатка бібліотеки
Київської духовної академії

Подібні провенієнції зберігаються і на сторінках двох власних публікацій П. П. Кудрявцева, переданих ним до академічної книгозбірні: «К истории литературного возрождения средневекового католицизма в новое время» (W. 688) та два примірники статті «Апология научного знания» (W. 687). На останній сторінці кожного з примірників автором вказані

джерела, в яких раніше були опубліковані дані матеріали. Перша стаття є передруком з журналу «Труды Киевской духовной академии» за 1916 р., а друга – це передрук з «Христианского обозрения» за 1914 р.

До другої групи належать книги, на сторінках яких, окрім автографу, печатки філії ВБУ та шифру БКДА, обов'язковим елементом є відбиток печатки П. П. Кудрявцева (фото 3) або шифр його бібліотеки (фото 4).

До цієї категорії належать сім книжкових одиниць російською мовою. Серед них – два звіти про школи Подільської єпархії «Отчет Подольского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Подольской епархии за 1892/3 учебный год» (Каменец-Подольск, 1893) (Т. 2003) та за 1895/6 г. (Каменец-Подольск, 1896) (Т. 2004), праця письменника, інспектора народних училищ Катеринбурзького повіту Пермської губернії Володимира Євгеновича Попова «Очерк психологии: для изучающих педагогику» (Москва, 1886) [10, с. 15], що є своєрідним посібником з психології для педагогів та для самостійного вивчення. Згідно із задумом автора, його унікальність мала полягати в тому, що матеріали, викладені в документі, повинні бути доступними для легкого сприйняття всіма користувачами, навіть тими, хто не був фахівцем у галузі психології.

Шифр бібліотеки Кудрявцева та його автограф містяться на двох інших виданнях цієї групи – «Средневековье в рукописях публичной библиотеки» (Ленинград, 1925) (Т. 2035) та «Отчет о деятельности психологической семинарии при университете Св. Владимира за 1897–1902 года» (Київ, 1903) (Т. 2005). До вже зазначених слід додати працю російського вченого-енциклопедиста, лікаря, мислителя-утопіста, революційного діяча, одного з найбільших ідеологів соціалізму, організатора і директора першого у світі інституту переливання крові в Москві Олександра Олександровича Богданова «Эмпириомонизм» (Москва, 1904), яка складається з трьох статей [11]. Одна з них – «Universum» – публікувалася вперше, а дві інші – «Идеал познания» та «Жизнь и психика» – в 1903 р. були надруковані в журналі «Вопросы философии и психологии» (перша у № 3 та 4, друга у № 9–12). На обкладинці книги міститься напис чорним чорнилом з назвами трьох праць автора, не зазначених у змісті даного збірника. Навпроти кожної з назв проставлено ціни: «1. Богданов. Из психологии общества. Ц. 80 [коп.], 2. Его же. Историч.[еский] взгляд на природу. Ц. 2 р., 3. Его же. Позиции с историч.[еской] точки зрения. Ц. 1 р.» [11, обкладинка], що дає можливість дізнатися про цінову політику стосовно подібних видань на початку ХХ ст. Кому належать ці примітки – невідомо. Для ідентифікації персоналії необхідно провести ряд досліджень щодо почерку особи – графологічну експертизу, порівняльний аналіз почерку тощо. І, нарешті,

останнім з цієї групи є «Каталог книг для бесплатных народных читальень» (Санкт-Петербург, 1896) [12]. Індивідуальною особливістю даного примірника є печатка Департаменту Міністерства народної освіти (фото 7), згідно з розпорядженням якого він і був надрукований.

Надзвичайно показовою є **третя група**, яка об'єднує книги з подвійними написами. Відповідно до тексту, одні належать друзям, колегам та знайомим П. П. Кудрявцева, інші – йому самому. Завдяки цим написам ми маємо можливість прослідкувати шлях книг до академічної бібліотеки, встановити їхніх перших власників, з'ясувати, ким були ці особи, а також дізнатися, з ким міг спілкуватися професор П. Кудрявцев упродовж свого життя.

З 10-ти книжкових одиниць за 9-ма назвами п'ять складають праці вихідця з України, німецькомовного філософа-неокантианця Африкана Олександровича Спіра (Шпір, нім. Spig), відомого своїм значним впливом на німецького філософа, мислителя, класичного філолога та психолога Фрідріха Ніцше та німецько-єврейського філософа і публіциста Теодора Лессінга. Згідно з дослідженням, можна висловити припущення, що ці п'ять книг могли бути подаровані професору П. П. Кудрявцеву меценатом, краєзнавцем, педагогом, перекладачем, мемуаристом, автором низки праць з питань дошкільного виховання Наталією Аркадіївною Бракер, навіть незважаючи на те, що з п'яти видань, виявлених у процесі опрацювання зазначеної літератури, лише на титулі однієї книги – «Pensée et réalité essai d'une

Фото 7. Печатка
«Департамент Министерства
Народн.[ого] просв.[ещения]»

réforme de la philosophie critique» (ParisaLille, 1896) є її автограф: «Глибокоуважаемому Петру Павловичу на добрую память. Н. Бракер» (фото 8), а внизу, на шкіряному корінці, – суперекслібрис у вигляді відтиснутих золотом ініціалів: «N. B.» [Наталія Бракер].

а

Глибокоуважаемому Петру Павловичу
на добрую память. Н. Бракер.

б

Фото 8. а) Наталія Аркадіївна Бракер (1854–1933). wiki.library.kr.ua/index.php/Бракер_Наталія_Аркадіївна; б) Дарчий напис з автографом Наталії Аркадіївни Бракер

Доповнює ці слова дарчий напис самого П. П. Кудрявцева. В ньому, окрім констатації факту стосовно дарування книги до БКДА, професор надає пояснення про те, яким чином дана книга потрапила до нього: «В б-ку Киевск.[ой] дух.[овной] Академии от проф.[ессора] П. П. Кудрявцева, в свою очередь получившего эту книгу в дар от переводчицы и биографа Африкана Шпира Натальи Аркадьевны Бракер» (фото 9) [13].

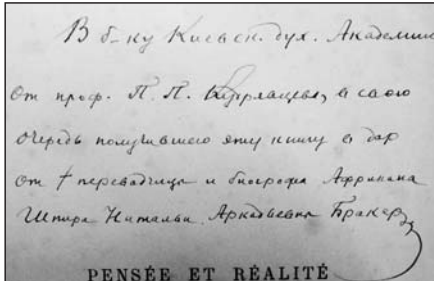

Фото 9. Напис П. П. Кудрявцева

Ідентичний напис міститься у праці Спіра (Шпіра) «Spir A. Nouvelles esquisses de philosophie critique» (Paris, 1899) [14].

У трьох інших книгах цього ж автора – «Gesammelte schriften. Vierterband: schriften vermin schtenin halts» (Leipzig, 1885) [15], «Philosophische essays» (s. a.) [16], «Moralität und religion. Dritte aufgabe. Recht und unrecht. Zweite aufgabe» (s. a.) [17] – єдиним є дарчий напис Кудрявцева до БКДА, але, взявши до уваги той факт, що Н. Бракер займалася перекладами праць А. Спіра (Шпіра), можна зробити припущення, що саме вона могла подарувати всі п'ять книг. До такої думки спонукають ще декілька фактів: перший – це те, що в книзі «Moralität und religion. Dritte aufgabe. Recht und unrecht. Zweite aufgabe» [17] на берегах третьої сторінки є маргінальні написи простим олівцем; порівнявши їх з дарчим написом Н. Бракер на титулі «Pensée et réalité essai d'une réforme de la philosophie critique» (Paris-Lille, 1896) [13, титул] та написом П. Кудрявцева на шмуцтитулі, можемо помітити схожість написання літер у маргіналіях з літерами в напису Бракер. Другою підставою для подібної думки є той факт, що всі зазначені книги в бібліотеці Кудрявцева були зашифровані в порядку валових номерів, таким чином, на полиці вони мали стояти одна за одною, тобто: К. 3714 – К. 3718. І, нарешті, ще одне припущення, яке виникає в процесі дослідження: ймовірно, всі п'ять книг до БКДА від Кудрявцева надійшли одночасно. Підтвердженням цієї думки є послідовність у написанні шифру академічної бібліотеки: «Т. 1991 – Т. 1995».

Окрім п'яти названих видань є й інші, зокрема праця «Idées paramédicales et médicosociales. Deuxième édition» (Paris, 1912) [18]. У кни-

зі наявні – шифр БКДА, дві печатки – Кудрявцева та Подільської філії ВБУ ВУАН, а також два написи – один дарчий – на обкладинці, у верхньому лівому куті, фіолетовим чорнилом, другий комбінований – на форзаці – чорним. Перший належить Феофілу Гавриловичу Яновському (фото 10б), українському та російському терапевту, вченому, педагогу, основоположнику клінічної фізіотерії, засновнику української терапевтичної школи, організатору санаторно-курортного лікування в Україні та служби швидкої медичної допомоги в Києві, громадському діячеві, лікарю письменниці Лесі Українки, актриси Марії Заньковецької та драматурга Івана Карпенка-Карого: «Дорогому Петру Павловичу проф.[ессору] Кудрявцеву Ф. Яновск.[ий]» (фото 10а). Другий напис, розписаний на весь форзац, – П. П. Кудрявцеву. В ньому не лише йдеться про передавання книги до академічної бібліотеки, але й надано коментар до автографа Ф. Г. Яновського, адже підпис останнього не несе повної інформації про його власника. Важливим аспектом у коментарі є інформація про дату дарування книжки Ф. Г. Яновським: «Подарок Феофила Гавриловича Яновского. 11/Х /28 IX 1925.» (дата подана за старим та новим стилями) (фото 10в) [18].

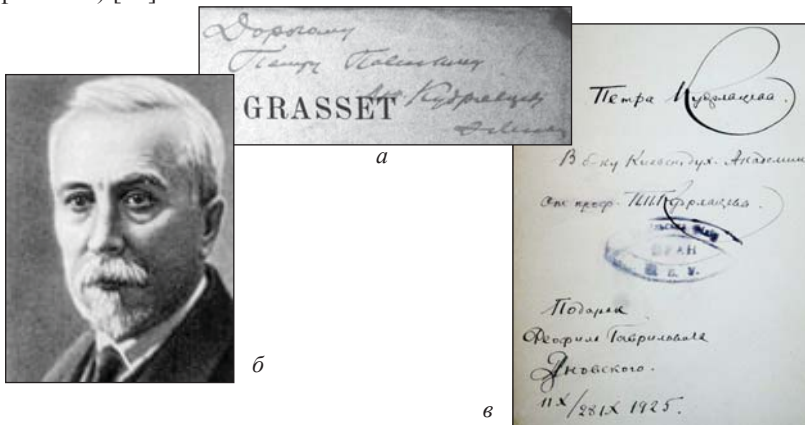

Фото 10. а) Автограф Феофіла Гавриловича Яновського;

б) Феофіл Гаврилович Яновський (1860–1928)

[tps://uk.wikipedia.org/...Яновський_Феофіл_Гаврилович](https://uk.wikipedia.org/...Яновський_Феофіл_Гаврилович)

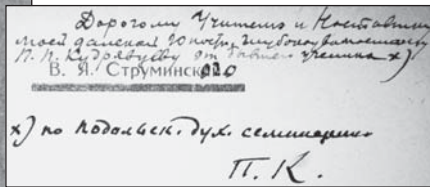
в) Дарчий напис П. П. Кудрявцева та його коментар до автографа Ф. Г. Яновського: «Петра Кудрявцева. В б-ку Киевск[ой] дух[овной] Академии От проф[ессора] П. П. Кудрявцева. Подарок Феофила Гавриловича Яновского. 11/Х / 28 IX 1925.»

Подвійні дарчі написи ми можемо бачити у двох російськомовних виданнях. Перший – авторський, дрібним почерком, синім чорнилом, міститься вгорі, на титулі книги теоретика, історика педагогіки В. Я. Струмінського (фото 11б) «Психология» (Оренбург, 1923) [19]. У даній

книзі автор висловив велику шану і вдячність своєму вчителеві: «Дорогому Учителю и Наставнику моей далекой юности, глубокоуважаемому П. П. Кудрявцеву от бывшего ученика [В. Я. Струминского]» (фото 11а).

б

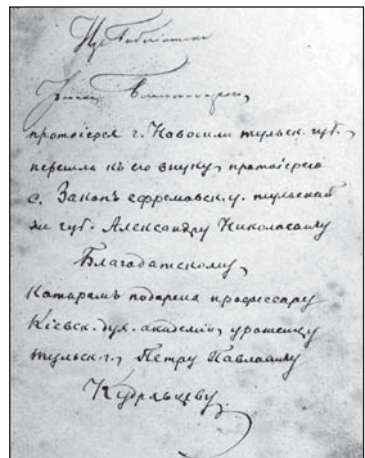
а

Фото 11. а) Автограф (вгорі, синє чорнило) Василя Яковича Струмінського та автограф П. П. Кудрявцева (чорне чорнило, внизу) «х) по Подольск[ой] дух[овной] семинарии П. К.»;
б) Василь Якович Струмінський (1880–1967)
<https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Так само, як і в попередніх документах, за шифрами (Т. 1997, 1997) Кудрявцев дозволив собі надати короткий, але досить суттєвий коментар стосовно інформації, поданої В. Я. Струмінським: «по Подольск[ой] дух[овной] семинарии П. К.», таким чином зацентрувавши увагу на тому, де саме перетнулися їхні шляхи [19].

Надзвичайно цікаві написи виявлено в першому томі праці російського філософа, фізика, агробіолога М. Павлова «Основания физики» (Москва, 1833). Один з них, згідно з текстом, скоріш за все належить перу першого власника зазначеної книги – протоієрея м. Новосілі Тульської губернії Іоанна Благодатського: «Из Библиотеки Иоанна Благодатского»; другий, уточнюючий, – П. П. Кудрявцеву – про перших власників «Физики»: «протоиерея г. Новосили тульск[ой] губ. [ернии], перешла к его внуку, протоиерею с. Закопьефремовского у.[езда] тульской же губ.[ернии] Александру Николаевичу Благодатскому, Которым подарена профессору Киевск[ой] дух[овной] академии, уроженцу тульск[ой] г.[убернии], Петру Павловичу Кудрявцеву.»; третій – дарчий П. П. Кудрявцева до бібліотеки КДА – «В б-ку Киевск[ой] дух[овной] Академии от проф.[ессора] П. П. Кудрявцева» (фото 12) [20, форзац].

Фото 12. Автографи: протоієрея Іоанна Благодатського (ймовірно) та П. П. Кудрявцева на форзаці книги М. Павлова «Основания физики» (М., 1833)

Окрім написів мають місце два шифри: один інформує про належність книги до бібліотеки Петра Кудрявцева, а другий – до БКДА. На титулі міститься відбиток печатки Подільської філії ВБУ ВУАН. У другому томі на форзаці є лише два шифри та дарчий напис П. П. Кудрявцева до БКДА, а на титулі – відбиток печатки філії. Дані провенієнції ідентичні до тих, що містяться в першому томі [21].

Важливим щодо інформаційної наповненості є напис П. П. Кудрявцева в книзі «Thoughts on religion by the late. George John Romanes. Edited by Charles Gore» (London and Bombay, 1899) [22], який має три складові: перша – це пояснення щодо попереднього місця зберігання книги – «Из библиотеки А. К. Т. – Аггеева, Кудрявцева, Троицкого. № 4», друга – вказує на дарчий аспект – «в б-ку Киевск[ой] дух[овной] Акад[емии] от профессора П. П. Кудрявцева» і третя – відображає вартість даної книги на 11. 08. 1901 р. – «Ц. 3 р. 23 ½ коп. с перес[ылкой]. Павз[уста] 1901 г.» (фото 13а) [22].

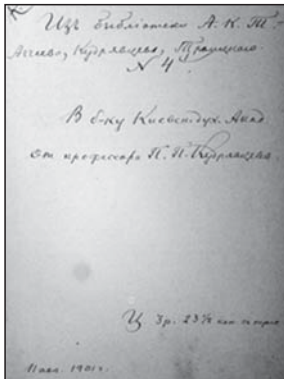

Фото 13 а). Дарчий напис П. П. Кудрявцева та його коментар;
б). Аггеев Костянтин Маркович (1868–1920)
http://www.pstbi.ccas.ru/bin/db.exe/no_dbpath/ans/nm/

Особливо привертає увагу перша частина напису, а саме: «Из библиотеки А. К. Т. – Аггеева, Кудрявцева, Троицкого. № 4», яка надає надзвичайно цінну інформацію. Згідно із змістом, виникає питання: «коли саме і де могла існувати ця бібліотека?». На превеликий жаль, знайти вичерпну відповідь на дане питання не вдалося, втім, у біографії протоієрея Костянтина Аггеева (фото 13 б) є досить цікаві відомості з цього приводу: «Вместе с П. П. Кудрявцевым и А. Д. Троицким о. Константин Аггеев организует религиозно-философское литературное издательство «АКТ» [23]. Взявши до уваги ці дані і дати, наведені в публікації науковця, члена Преображенського братства, викладача Свято-Філаретівського інституту Ю. В. Балакшиної «Прот. Константин Аггеев. Письма» [23], та проаналізувавши їх, можемо зробити припущення, що видавництво, скоріш за все,

було організоване впродовж 1900 – першої половини 1901 рр., а отже при ньому могла існувати й невеличка книгозбірня, про що свідчить порядковий номер книги в напису на форзаці: «А. К. Т. ... № 4». Надзвичайно цікава й назва самої організації. Для цього її засновниками, ймовірно, були взяті перші літери власних прізвищ, тобто Аггеев, Кудрявцев і Троїцький. Об'єднані в одне слово, вони, своєю чергою, й утворили назву «АКТ». Встановити точні хронологічні рамки діяльності видавництва не вдалося.

І, нарешті, останнім документом з цієї групи є праця протоієрея П. О. Миртова (фото 14в) «Над морем житейским» (Петроград, 1914) [24], в якій маємо два написи: один – досить короткий, на обкладинці книги – «Для отзыва» (фото 14а), другий – чіткий, чорним чорнилом, на титулі – «Петра Алексеевича [протоієрея П. А. Миртова] кандидата богословия, студента III- го курса (1895–1899 гг.) Киевской Дух.[овной] Академии» (фото 14б).

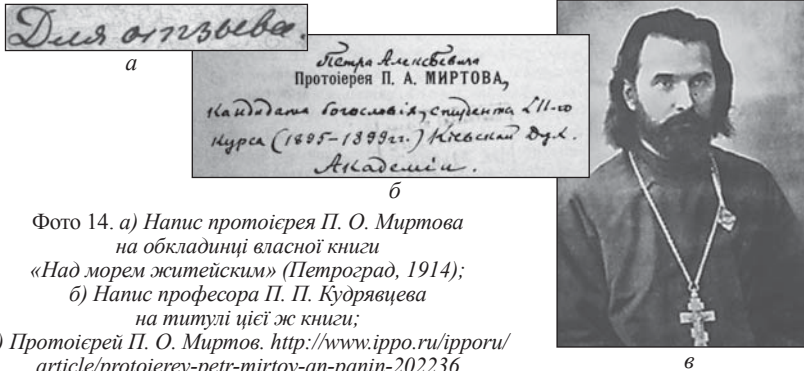

Фото 14. а) Напис протоієрея П. О. Миртова на обкладинці власної книги «Над морем житейским» (Петроград, 1914); б) Напис професора П. П. Кудрявцева на титулі цієї ж книги; в) Протоієрей П. О. Миртов. <http://www.ippo.ru/ipporu/article/protoierey-petr-mirtov-an-panin-202236>

Дослідивши їх, а також проаналізувавши зміст, можемо зробити висновки, що напис на обкладинці належить автору книги. Важливим чинником з приводу такої думки є проведений аналіз щодо порівняння почерку в напису з обкладинки та анкетою, яку заповнював П. О. Миртов у КДА 1910 р. [25]. Стиль у написанні літер співпадає. Текст на титулі належить П. П. Кудрявцеву, про що свідчить порівняльний аналіз почерку з написами на книгах, де маємо його автограф. Здобута інформація спонукає до думки, що книга П. Миртовим була надіслана П. Кудрявцеву для ознайомлення та надання відгуку. Цілком імовірно, для автора думка професора мала важливе значення. Своєю чергою, П. П. Кудрявцев, отримавши книжку від колишнього студента, міг зробити пояснювальний напис на титулі щодо автора документа.

Четверта група охоплює п'ять книжкових одиниць за шифрами Т. 2001, 2006, 2007, 2009, 2010, які не мають жодних ознак належності до бібліотеки П. П. Кудрявцева. На обкладинці міститься лише шифр

БКДА, а на титулі, окрім шифру, – відбиток печатки Подільської філії. Єдине свідчення того, що книги до академічної бібліотеки передані професором, – це інформація Л. М. Дениско в праці «Бібліотека Київської духовної академії (1819–1919)» [5, с. 47]. До цієї групи включено такі видання, як «Русский богомolec на пути к живоносному гробу Господню» (С.-Петербург, 1910) П. А. Миртова, «Тифлисские высшие женские курсы в 1910–1911 учебном году» (Тифлис, 1911) Ф. В. Богданова, «Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1909–1910 акад. год» (Варшава, 1911), «Программы и правила всех классов мужских гимназий и прогимназий Министерства Народного Просвещения» (С.-Петербург – Москва – Одеса, 1910) В. Слісєєва та «Высшие начальные училища» (Київ, 1913) Т. Лубенця.

Найбільше запитань виникає з приводу книг, що складають **п'яту групу**, адже жодних ознак, які б вказували на те, що їхнім власником свого часу був П. П. Кудрявцев, не виявлено. Вагомим аргументом з цього питання є дослідження, проведені Л. М. Дениско, результати яких відображені в її праці про історію бібліотеки Київської духовної академії за період 1819–1919 рр. [5, с. 47].

У процесі опрацювання нами даних видань було встановлено, що всі вони належали різним особам, зокрема: «Полный круг духовных законов. Собрание необходимых сведений для духовных консисторий, благочинных церквей и монастырей, настоятелей соборов и приходских городских и сельских церквей, церковных старост и духовных следователей» (Москва, 1903) [26] та праця О. С. Малеванського «Инструкция настоятелям церквей, изъясненная указами Св. Синода, правилами св. отец, сводом законов и церковной практикой: Утвержденная определением Св. Синода 8 мая – 4 июля 1901 года» (Санкт-Петербург, 1912) [27] були у власності священника М. С. Стеллецького (фото 15б), свідченням чого є відбиток на форзаці і титулі його власної печатки, овальної форми, 2,8x2,2 см (сине та фіолетове чорнило) з написами: вгорі – «*священник*», внизу – «*Стеллецький*» (фото 15а).

Фото 15. а) Печатка протоієрея Миколи Семеновича Стеллецького на титулі видання «Полный круг духовных законов» (Москва, 1903);

б) Микола Семенович Стеллецький (1862–1920), протоієрей, професор богослов'я імператорського Харківського університету, філософ, публіцист та священик.
<http://www.pravoslavie.ru/72910.html>

Внизу на корінці «Полного круга духовных законов» (Москва, 1903) – суперекслібрис у вигляді відтиснутих золотом ініціалів «Н. С.» [Николай Стеллецкий]. Окрім відбитків двох печаток – Стеллецького та ВБУ ВУАН Подільської філії – на титулі є шифри, відмінні від шифрів бібліотек КДА та П. П. Кудрявцева: «*М. отд. IV № 36 – 155*» та «*С. отд. IV № 20*», які можуть свідчити про приналежність до власної бібліотеки священика. Візуально жодних ознак щодо власності професора П. П. Кудрявцева на книжці не виявлено. Це наводить на думку, що до БКДА їх міг передати і сам М. Стеллецький. Виникає ряд питань і щодо власника книги «Руководство для консисторий, духовных следователей и духовенства. Законы о подсудности и производстве следствий по проступкам священноцерковно-служителей с объяснениями, по решениям Правительствующего Сената и указам Святейшего Синода» (Тула, 1885) [28], на титулі якої, окрім відбитка печатки Подільської філії (внизу), згорі конгревне тиснення: «*Священникъ Петръ Родіоновъ Косовскій*» (фото 16), а на корінці внизу відтиснуто золотом «*Св. П. Косовскаго*». На превеликий жаль, з'ясувати питання походження даної особи не вдалося.

Фото 16. Конгревне тиснення «*Священникъ Петръ Родіоновъ Косовскій*» на титулі книги «*Руководство для консисторий, духовных следователей и духовенства...*» (Тула, 1885)

Нарешті, два останні видання з цієї групи. Одне з них – «Устав Країнного Собору православної Всеукраїнської церкви» (Київ, 1918) [29], в якому на титулі – лише дарчий напис: «*В библиотеку Киевской духовной Академии*». Кому саме він належить – невідомо, оскільки підпис автора відсутній. Подібна ситуація склалася і з «*Öffentlicheyer lesung enander K. K. Universität zuwienim winter-semester 1902/3*» (Wien, 1902) [30], на титулі якого у верхньому правому куті міститься короткий напис чорним чорнилом, що потребує подальшого детального вивчення. Окрім даної провенієнції в кінці документа простим олівцем на звороті «С. 71» складено розклад занять (імовірно, в навчальному закладі), де вказано прізвища професорів, предмет, який вони викладали, дні тижня, дати та номери аудиторій. Серед викладацького складу значаться Філіпович, Мільнер, Форт, Ягіч та інші. Автор даного напису невідомий [30, зв. с. 71].

Отже, в процесі проведеної роботи у фонді Бібліотеки Київської духовної академії були виявлені книги з печатками та шифрами з книгозбірні П. П. Кудрявцева, дарчими та власницькими написами як самого професора, так і інших діячів науки та релігії.

Вагому роль у дослідженні відіграли провенієнції, які стали важливим чинником для ідентифікації необхідних документів із загального масиву книг, встановлення перших власників видань, доповнення їх біографічних даних. Названа в статті цифра щодо виявлених документів не є остаточною. У процесі подальшого вивчення фонду БКДА можуть бути внесені зміни щодо кількісної характеристики видань, переданих П. П. Кудрявцевим до академічної книгозбірні.

Бібліографічний опис виявлених книг подано з шифрами, згідно з якими їх можна замовити у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.

Проаналізовані написи є цінним інформаційним ресурсом для історико-книгознавчих та біографознавчих досліджень, з'ясування питань щодо цінової політики окремих видань у певний проміжок часу.

Список використаних джерел

1. Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии : 1819–1920-е гг. : материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива КДА : в 4 т. Т. 2: К–П. / [сост. В. И. Ульяновский]. Киев : Изд. отдел Укр. Православной Церкви, 2015. 624 с. : ил.
2. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія, 1819–1920 : філос. спадок : Н. Г. Мозгова. Київ : Книга, 2004. 320 с.
3. Петро Павлович Кудрявцев (1868–1940) [Електронний ресурс]. URL: history.org.ua/biberUA/978-966-02-6598-1/32.pdf.
4. Білокінь С. Ф. П. Максименко в колі друзів [Електронний ресурс]. URL: www.s-bilokin.name/Culture/Bookmans/Friends.html.
5. Дениско Л. Бібліотека Київської духовної академії (1819–1919) / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; наук. ред. О. С. Онищенко. Київ, 2006. 224 с.
6. Σύγγραμμα του σοφωτάτου και εξοχωτάτου ιατροφιλοσόφου κυρίου Θωμά Μανδακάση Καστοριανού : περί των αοράτων διά των ορατών εννοουμένων πραγμάτων, και περί των αόλων διά των ενεργειών αυτών εις αίσθησιν πλιτόντων και γνωσκομένων πραγμάτων / Θωμάς Μανδακάσης. 1760. 480 р. (Лейпциг, 1760 р.). Без оправи. (Т. 1990).
7. Der weg zur Vollendung : Mitteilungen der Schule der Weisheit Darmstadt / Hrsg. Hermann Keyserling. Heft. 5. Darmstadt : Otto Reichl, 1923. 116 S., [4 S.] (Т. 1998).
8. Благовест. Мысли из мира невидимого. Т. 2 / изд. Ближайших деятелей О-ва спиритуалистов г. Благовещенска ; [ответ. ред. Е. Г. Константинова (урожд. Казаринова)]. Москва : Тип. П. П. Рябушинского, 1913. [6], 175 с. (Т. 2002).
9. Я. [Яцкевич В. И.]. К истории созыва Всероссийского церковного собора. Москва : Синодальная тип., 1917. 15 с. (W. 689).
10. Попов В. Очерк психологии : для изучающих педагогику. Москва : Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1886. XII, 119 с. (Т. 2032).

11. Богданов А. Эмпириомонизм. Статьи по философии / изд. С. Дороватского и А. Черушникова. Москва : Тип. О-ва распространения полезных книг, аренд. В. И. Вороновым, 1904. 85, 24 с. (Т. 2036).
12. Каталог книг для бесплатных народных читален. Санкт-Петербург : Об-во «Печатня С. П. Яковлева», 1896. [2], 168 с. (Т. 2033).
13. Spir A. Pensée et réalité : essai d'une réforme de la philosophie critique. Tome V, № 18. Travaux et mémoires des facultés de Lille. Troisième édition / trad. de l'allemand par A. Penjon. Lille, 1896. XVI, 566 p. (Т. 1994).
14. Spir A. Nouvelles esquisses de philosophie critique. Paris, 1899. XXX, 147 p. (Т. 1995).
15. Spir A. Gesammelte schriften. Virterband : schriften vermin schtenin halts. [Т. IV]. Leipzig : Verlag von J. G. Findel, 1885. VII, [2], 226 S. (Т. 1991).
16. Spir A. Philosophische essays. [Т. IV]. Stuttgart : Paul Neff. VII, [2], 226 S. (Т. 1992).
17. Spir A. Moralität und religion. Dritteauflage. Recht und unrecht. Zweiteaufl. [Т. III]. Stuttgart : Paul Neff. VI, 286 S. (Т. 1993).
18. Grasset. Idées paramedicales et medicosociales. Deuxième édition / Dokter Grasset. Paris, 1912. II, 369, [2] p. (Т. 1997).
19. Струминский В. Я. Психология : опыт систематического изложения основных вопросов научной психологии с точки зрения диалектического материализма. Вып. 1. Введение к изучению психологии. Оренбург : Киргизское гос. изд-во, 1923. VIII, 412, [1] с. (Т. 2034).
20. Павлов М. Основания физики. [Ч. 1]. Москва : Тип. Н. Степанова, 1833. VI, 302 с., [3] арк. таб. (Т. 1999).
21. Павлов М. Основания физики. Ч. 2. Москва : Тип. Н. Степанова, 1836. [2], 368, VI с., [2] арк. таб. (Т. 1999).
22. Thoughts on religion by the late George John Romanes / Ed. by Charles Gore, M. A., D. D. Edin. London ; Bombay : Longmans Green, 1899. 184, 24 p. (Т. 1996).
23. Балакшина Ю. В. Прот. Константин Аггеев. Письма. URL : <https://psmb.ru/a/prot-konstantin-aggeev-pisma.html>.
24. Миртов П. А., протоиерей. Над морем житейским : слова, речи и беседы. Петроград : Тип. Алекс.-Невского О-ва Трезвости, 1914. II, 457, [2] с. (Т. 2000).
25. IP НБУВ. Ф. 175. Од. зб. 1744 [Архив Киевской духовной академии]. Миртов Петр Алексеевич. 1. Анкетные данные. Приложение конверт. 2 арк., 1 конверт. / Поступил в академию в 1895, окончил 1899 г. – Арк. 1.
26. Полный круг духовных законов : собрание необходимых сведений для духовных консисторий, благочинных церквей и монастырей, настоятелей соборов и приходских городских и сельских церквей, церковных старост и духовных следователей : в 3-х ч. / сост. Н. П. Соловьев. Москва : Тип. А. П. Поплавского, 1903. 632 с., [1] арк. табл. (Издание неофициальное). (Т. 2012).
27. Малевинский Александр [Стефанович]. Инструкция настоятелям церквей, изъясненная указами Св. синода, правилами св. отец, сводом законов и церковной практикой : утвержденная определением св. синода 8 мая – 4 июля 1901 года / сост. благочинный протоиерей Александр Малевинский. Санкт-Петербург : Типо-литограф. М. П. Фроловой ; Изд. И. Л. Тузова, 1912. 380, 4, 16 с. (Издание неофициальное). (Т. 2013).

28. Руководства для консисторий, духовных следователей и духовенства. Законы о подсудности и производстве следствий по проступкам священно-церковно-служителей с объяснениями, по решениям Правительствующего Сената и указам Сятейшего Синода / сост. М. Вруцевич. Тула : Тип. Н. И. Соколова, 1885. V, 256 с. (Из Тул. Епарх. Вед. со 2-го № 1883 г. по № 5-й 1884 г.). (Т. 2011).

29. Устав Крайнього Собору православної Всеукраїнської церкви. Київ : Друк. т-ва «Час» у Києві, 1918. 23 с. (W 686).

30. Öffentliche Vorlesungen an der K. K. Universität zu Wien im Winter-Semester 1902/3. Preis 20 Heller. Wien : Druck von Adolf Holzhausen, 1902. 71 S. (Т. 2008).

References

1. Ulianovskii, V. I. (Comp.). (2015). *Biograficheskii slovar vypusknikov Kievskoi dukhovnoi akademii: 1819–1920-e gg.: materialy iz sobraniia prof. protoiereia F. I. Titova i arkhiva KDA* [Biographical dictionary of alumni of the Kyiv Ecclesiastic Academy: 1819–1920: materials from the collection of prof. archpriest F. I. Tytov and the archive of the KEA]: Vol. 2. K–P. Kyiv: Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church. [In Russian].

2. Mozghova, N. H. (2004). *Kyivska dukhovna akademiia, 1819–1920: filosofskiy spadok* [Kyiv Ecclesiastic Academy, 1819–1920: philosophy heritage]. Kyiv: Knyha. [In Ukrainian].

3. Petro Pavlovych Kudriavtsev (18681940). URL: history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6598-1/32.pdf. [In Ukrainian].

4. Bilokin, S. (2015). F. P. Maksymenko v koli druživ. URL: www.s-bilokin.name/Culture/Bookmans/Friends.html. [In Ukrainian].

5. Denysko, L. (2006). *Biblioteka Kyivskoi dukhovnoi akademii (1819–1919)* (O. S. Onyshchenko, Ed.). Kyiv: Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

6. Μανδακάσης, Θωμάς (1760). *Σύγγραμμα του σοφωτάτου και εξοχωτάτου ιατροφιλόσοφου κυρίου Θωμά Μανδακάση Καστοριανού: περί των αοράτων διά των ορατών εννοουμένων πραγμάτων, και περί των αύλων διά των ενεργειών αυτών εις αίσθησιν πιπτόντων και γινωσκομένων πραγμάτων*. 480 p. (Leipzig, 1760). Without cover. (Т. 1990)

7. Keyserlling, Hermann (Hrsg.). (1923). *Der weg zur vollendung mitteilungen der schule der weisheit Darmstadt* (Heft. 5). Darmstadt: Otto Reichl. (Т. 1998).

8. Konstantinova, E. G. (born Kazarinova) (Ed.). (1913). *Blagovest. Mysli iz mira nevidimogo* [Toll. Thoughts from the invisible world] (Vol. 2). Moscow: Typography of P. P. Riabushynskiy. [In Russian]. (Т. 2002).

9. Ya. [Yatskevich, V. I.]. (1917). *K istorii sozyva Vserossiiskogo tserkovnogo sobora* [On the history of summoning the All-Russian church convocation]. Moscow: Synod Typography. [In Russian]. (W. 689).

10. Popov, V. (1886). *Ocherk psikhologii: dlia izuchaiushchikh pedagogiku* [Psychology outline: for pedagogy students]. Moscow: Typography of E. Lissner and Yu. Roman. [In Russian]. (Т. 2032).

11. Bogdanov, A. (1904). *Empiriomonizm. Stati po filosofii* [Empiriomonism. Articles on philosophy] (edition by S. Dorovatskii and A. Cherushnikov). Moscow: Typography of the Society of Distribution of Useful Books. [In Russian]. (Т. 2036).

12. *Katalog knig dlia besplatnykh narodnykh chitalen* [Catalog of books for free public libraries]. (1896). Saint Petersburg: Society "Printing House of S. P. Yakovlev". [In Russian]. (T. 2033).
13. Spir, A. (1896). *Pensée et réalité: essai d'une réforme de la philosophie critique: Tome V, № 18. Travaux et mémoires des facultés de Lille* (Troisième édition, trad. de l'allemand par A. Penjon). Lille. (T. 1994).
14. Spir, A. (1899). *Nouvelles esquisses de philosophie critique*. Paris. (T. 1995).
15. Spir, A. (1885). *Gesammelte schriften. Virterband: schriften vermin schtenin halts* [T. IV]. Leipzig: Verlag von J. G. Findel. (T. 1991).
16. Spir, A. *Philosophische essays* [T. IV]. Stuttgart: Paul Neff. (T. 1992).
17. Spir A. *Moralität und religion. Dritteauflage. Recht und unrecht. Zweiteaufl.* [T. III]. Stuttgart: Paul Neff. (T. 1993).
18. Grasset. (1912). *Idées paramédicales et medicosociales* (Deuxième édition). Paris. (T. 1997).
19. Struminskii, V. Ya. (1923). *Psikhologiiia: opyt sistematicheskogo izlozheniia osnovnykh voprosov nauchnoi psikhologii s tochki zreniia dialekticheskogo materializma* [Psychology: experience of systematic representation of principal issues of scientific psychology from the point of view of dialectic materialism]: *Is. 1. Vvedenie k izucheniui psikhologii* [Introduction to psychology study]. Orenburg: Kyrgyz State Publishing House. [In Russian]. (T. 2034).
20. Pavlov, M. (1833). *Osnovaniia fiziki* [Principles of physics] [Pt. 1]. Moscow: Typography of N. Stepanov. [In Russian]. (T. 1999).
21. Pavlov, M. (1836). *Osnovaniia fiziki* [Principles of physics] [Pt. 2]. Moscow: Typography of N. Stepanov. [In Russian]. (T. 1999).
22. *Thoughts on religion by the late George John Romanes* (ed. by Charles Gore, M. A., D. D. Edin). (1899). London, Bombay: Longmans Green. (T. 1996).
23. Balakshina, Yu. V. Protoierei Konstantin Aggeev. Pisma [Archpriest Konstantin Aggeev. Letters]. URL: <https://psmb.ru/a/prot-konstantin-aggeev-pisma.html>. [In Russian].
24. Mirtov, P. A., Archpriest. (1914). *Nad morem zHITEISKIM: slova, rechi i besedy* [Over the sea of life: words, speeches and talks]. Petrograd: Typography of Aleksander Nevsky Society of Sobriety. [In Russian]. (T. 2000).
25. Mirtov Piotr Alekseevich. 1. Anketnye dannye. Prilozhenie convert. 2 ark., 1 konvert. Postupil v akademiui v 1895 okonchil 1899 g. Ark 1 [Mirtov Piotr Alekseevich. Personal details. Supplement envelope. 2 leaves, 1 envelope. Entered the Academy in 1895, graduated in 1899. Leaf 1]. (1910). (Fund 175, Unit 1744 [Arkhiv Kievskoi dukhovnoi akademii] [Archive of the Kyiv Ecclesiastic academy]). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
26. Solovev, N. P. (Comp.). (1903). *Polnyi krug dukhovnykh zakonov. Sobranie neobkhodimyykh svedeni dlia dukhovnykh konsistorii, blagochinnykh tcerkvei i monastyrrei, nastoiatelei soborov i prikhodskikh gorodskikh i selskikh tcerkvei, tcerkovnykh starost i dukhovnykh sledovatelei* [Full range of spiritual laws: collection of necessary data for ecclesiastical consistories, orderly churches and monasteries, deans of cathedrals and parish city and village churches, church wardens and clerical investigators] (in 3 parts, unofficial edition). Moscow: Typography of A. P. Poplavskii. [In Russian]. (T. 2012).

27. Malevinskii, Aleksandr [Stefanovich]. (1912). *Instruktsiia nastoiateliam tserkvei, iziasnennaia ukazami Sv. sinoda, pravilami sv. otetc, svodom zakonov i tserkovnoi praktiko. Uтверждennaia opredeleniem Sv. Sinoda 8 maia – 4 iulia 1901 goda* [Instruction for deans of churches, explained by orders of Saint Synod, rules of saint fathers, legislation and church practice: approved by the directive of Saint Synod of May 8 – July 4, 1901] (unofficial edition). Saint Petersburg: Typo-lithography of M. P. Frolova, Publishing House of I. L. Tuzov. [In Russian]. (T. 2013).

28. Vrutcevich, M. (Comp.). (1885). *Rukovodstva dlia konsistorii, dukhovnykh sledovatelei i dukhovenstva. Zakony o podsudnosti i proizvodstve sledstvii po prostupkam sviashchenno-tserkovno-sluzhitelei s obiasneniiami, po resheniiam Pravitelstvuiushchego Senata i ukazam Sviateishogo Sinoda* [Manuals for consistories, clerical investigators and clergy. Laws on jurisdiction and investigative procedures on misdeeds of ecclesiastical and church officers with explanations on decisions of the Directing Senate and Saint Synod. Tula: Typography of N. I. Sokolov. (From *Tulskie Eparkhialnye Vedomosti* [Tula Eparchy News], from No. 2, 1883 to No. 5, 1884). [In Russian]. (T. 2011).

29. *Ustav Krainnoho Soboru pravoslavnoi Vseukrainskoi tserkvy* [Statute of the Regional Council of the Orthodox All-Ukrainian Church]. (1918). Kyiv: Publishing society “Chas” in Kyiv. [In Ukrainian]. (W 686).

30. *Öffentliche vorlesungen an der K. K. Universität zu wien im winter-semester 1902/3.* (1902). Preis 20 Heller. Wien: Druck von Adolf Holzhausen. (T. 2008).

Iryna Stepanivna Shekera,

Junior Research Fellow

of the Department of Librarian Gatherings and Historical Collections,

Institute of Book Studies,

Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: shek_ira@ukr.net

Provenance marks on the books from P. P. Kudriavtsev library in the collection of the Kyiv Ecclesiastic Academy’s Library as one of the sources for determining the ways of the academic book depository replenishment

The article contains information about the books belonging to Petro Kudriavtsev, associate professor of the Department of the History of Philosophy, extraordinary and ordinary professor of the Kyiv Ecclesiastic Academy, its former student. These books were transmitted by him to the academic library, which in 1923 was added to the funds of the National Library of Ukraine.

At the present stage, the library of the Kyiv Ecclesiastic Academy is an individual deposit unit of the Department of Librarian Gatherings and Historical collections of Vernadsky National Library of Ukraine and numbers about 100,000 books as deposit units.

In this vein, studies were carried out to identify books belonging to P. P. Kudriavtsev from the general fund of the academic library, their chronological dates, limited to 1760-1925, were defined, and linguistic and thematic aspects of the editions were indicated. The investigated literature included the professor’s own works and the books presented to him by famous figures from the late nineteenth to the first half of the twentieth

century by N. Bracker, F. H. Yanovskyi, V. Ya. Strumynskiy, K. Aheiev, and others. The books on history, philosophy, pedagogy, religion were published in Ukrainian, Russian, German, French and Greek.

Particular attention during the work was paid to provenance marks as one of the main sources for identifying the required documents in the general stock of books, as well as clarifying all the questions regarding their first owners. Almost all the found super-exlibris and inscriptions were identified and analyzed except for a few that require future research.

The texts of the inscriptions in the article are given in original languages and preserve orthographic peculiarities. Bibliographic description of the identified books is given with reference numbers which allow ordering them in the Department of Librarian Gatherings and Historical Collections of VNLU.

Key words: P. P. Kudriavtsev, library, Kyiv Ecclesiastic Academy, autographs, donation marks, provenance marks.

Ирина Степановна Шекера,

младший научный сотрудник

отдела библиотечных собраний и исторических коллекций

Института книговедения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: shek_ira@ukr.net

Провениенции на книгах из библиотеки П. П. Кудрявцева в составе коллекции Библиотеки Киевской духовной академии как один из источников для определения путей пополнения академического книгохранилища

В статье представлена информация о книгах, принадлежавших доценту кафедры истории философии, экстраординарному и ординарному профессору Киевской духовной академии, ее бывшему студенту Петру Павловичу Кудрявцеву, переданных им в академическую библиотеку, которая в 1923 г. пополнила фонды Всенародной библиотеки Украины.

На современном этапе библиотека Киевской духовной академии является самостоятельной единицей хранения отдела библиотечных собраний и исторических коллекций Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и насчитывает около 100 000 кн. ед. хранения.

В этом ключе были проведены исследования по выявлению книг, принадлежавших П. П. Кудрявцеву, из общего фонда академической библиотеки, определены их хронологические рамки, ограничивающиеся 1760–1925 гг., указаны языковой и тематический аспекты изданий. Среди выявленной литературы оказались труды самого профессора, книги, подаренные ему известными деятелями конца XIX – первой половины XX вв. – Н. Бракер, Ф. Г. Яновским, В. Я. Струминским, К. Аггеевым и другими – по истории, философии, педагогике, религии. Книги изданы на украинском, русском, немецком, французском и греческом языках.

Особое внимание во время работы было уделено провениенциям как одному из источников для идентификации искомых документов в общем массиве книг, а также для выяснения всех вопросов относительно их первых владельцев.

Практически все выявленные суперэклибрысы и надписи идентифицированы и проанализированы, за исключением нескольких, которые требуют дальнейших исследований.

Тексты надписей в статье поданы на языке оригинала, с сохранением орфографических особенностей. Библиографическое описание выявленных книг подано с шифрами, в соответствии с которыми их можно заказать в отделе библиотечных собраний и исторических коллекций НБУВ.

Ключевые слова: П. П. Кудрявцев, библиотека, Киевская духовная академия, автографы, дарственные надписи, провениенции.

*Стаття підготовлена 20 квітня 2018 року;
подана до друку 30 квітня 2018 року.*

КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 069(477.83-21):[271.222(470+571)-86"182":025.171]+781.24(477.83)069

*Світлана Володимирівна Зінченко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу рукописів і стародруків
Національного музею у Львові
імені Андрея Шептицького
e-mail: zinsvitlana@ua.fm*

АТРИБУЦІЯ СТАРООБРЯДНИЦЬКОГО РУКОПISУ 20-х років ХІХ ст. ЗІ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ ІМЕНІ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Присвячено атрибуції нотного рукопису з колекції старообрядницьких кодексів Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького. Кодикологічний та філігранознавчий аналіз дозволив звузити рамки часу його створення до першої чверті ХІХ ст. Аналіз структури тексту виявив, що це нотна книга, відома під назвою «Празники», а не Ірмологіон, як зазначено в музейному опису. Мистецтвознавчий аналіз дозволив віднести рукопис до старообрядницьких рукописів гуслицького стилю. Виявлено, що книга є роботою М. І. Шитікова.

Ключові слова: нотні рукописи, старообрядництво, книжна орнаментика, гуслицький стиль та письмо, атрибуція старообрядницьких рукописів, переписувач та мініатюрист першої пол. ХІХ ст. Михайло Іванович Шитіков.

Збірка кириличних рукописів Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (далі – НМЛ) – одна з найцінніших в Україні, яка репрезентує не лише пам'ятки української писемності від часів Галицько-Волинського князівства до ХІХ ст., географія яких охоплює терени Галичини, Волині, Лемківщини, Подніпров'я, Поділля, а й окремі зразки з Білорусії та Росії. Її основу складають манускрипти, передані митрополитом Андреем упродовж 1905–1939 рр. з архіву Львівської капітули, а також з бібліотек різних установ та дарів приватних осіб.

Завдяки методичному формуванню збірки рукописів НМЛ митрополитом Андреем Шептицьким і першим директором музею І. С. Свенціць-

ким була зібрана невеличка унікальна колекція з 13 кириличних музичних кодексів XVI–XIX ст., записаних одним із різновидів невменної нотації – знаменною, путьовою та демественною нотаціями.

Після реформи богослужбових книг московського патріарха Никона з кінця XVII ст. основними центрами переписування та оформлення рукописів знаменної нотації стають місця компактного проживання старообрядців: у малозаселених окраїнах і місцевостях Росії – на Півночі, Уралі, в Сибіру, на Поволжі, Верхокам'ї, Дону, Виг (Виговська поморська пустель у Карелії), села і скити Володимирської, Костромської, Ярославської, Нижегородської, Самарської і Саратовської губерній, підмосковні Гуслиці; а поза її межами – в Білорусії, на Гомельщині (Ветка), Прибалтиці (переважно в Латвії – Латгалія та Естонії – Західне Причуддя); в Україні – на Гетьманщині, Правобережній Україні, Буковині (Біла Криниця); в Молдовському князівстві; в Османській імперії та ін. У багатьох з цих місць склалася власна оригінальна школа рукописної книги з характерними для кожного регіону особливостями шрифту, мініатюр й орнаменту. Виникли поморський, вековський, гуслицький та інші стилі книжкового оформлення, художні принципи і характер яких майже не вивчені.

Унікальність колекції НМЛ невменних рукописів XVII – початку XX ст., записаних знаменною, путьовою та демественною нотаціями, полягає в тому, що, попри її невелику кількість, вона дає цілісне уявлення про історію розвитку сакральної музичної культури та мистецтва рукописних книг на теренах України, Росії і Білорусії, оскільки серед них є кодекси невменної нотації – і дореформені, і пореформені, старообрядницькі як попівського, так і безпопівського напрямів.

Як пам'ятка писемності, мови, літератури, музичної культури і мистецтва загалом рукописна слов'янська книга віддавна привертала увагу дослідників. В. І. Бутовський [13], В. В. Стасов [53], О. С. Грузинський [14], Ф. І. Буслаєв [12], М. Ф. Біляшівський [7, 8], В. М. Щепкін [55], О. М. Свірін [52], О. С. Попова [46, 47, 48], Т. В. Льїна [25], Г. К. Бугославський [10, 11], Ф. І. Тітов [54], І. С. Свенціцький [49, 50, 51], П. М. Жолтовський [17, 18], Я. П. Запаско [20, 21, 22, 23, 24], Ю. П. Ясіновський [56] та інші чимало зробили для вивчення книжкової мініатюри, почерків, декоративного оздоблення та оправ східнослов'янських манускриптів. Ними були сформульовані ознаки основних орнаментальних стилів, що існували на східнослов'янських теренах до XVII ст. включно: візантійський, тератологічний, балканський, нововізантійський і стародрукований. Однак книжковій орнаментіці пізньої рукописної традиції XVIII–XIX ст. уваги приділено значно менше.

Класифікація декору пізньої рукописної традиції на стилі доволі умовна. Це пояснюється тим, що дослідження художнього оформлення

рукописів кінця XVII–XX ст. ще перебуває на початковій стадії, і немає чітких критеріїв співвіднесення книжкової орнаментики з тим чи іншим стилем. Складність віднесення декору до того чи іншого стилю певною мірою пов'язана зі слабкою вивченістю орнаментики книг місцевих рукописних центрів, де переписувачі займалися, крім копіювання відомих зразків орнаменту, створенням власних мистецьких рішень як у колірному, так і в сюжетному плані. Дослідження в цьому напрямі, безсумнівно, сприятимуть виявленню нових стильових напрямів, характерних для певної місцевості і часу.

Одним із провідних рукописних осередків старообрядництва в останній третині XVIII ст. став регіон Гуслиці, розташований на південному сході Московської області. Однак через значну і більш ранню популярність поморських рукописів Виголексінської пустині, які у XX ст. часто ототожнювалися зі старообрядницьким мистецтвом в цілому, інші центри досліджувалися набагато менше. Специфіки оформлення старообрядницької книги мистецтвознавці практично не торкалися і часто при описуванні оздоблення старообрядницьких рукописів з інших місцевостей відносили його до «поморського» стилю.

Не став винятком і рукопис із НМЛ (Ркк-69), який у музейних описах значився як «Ірмологіон крюковий XIX ст. поморського письма». Рукопис було придбано перед 1907 р. у московському антикваріаті Большакових (Сергія Тихоновича (1842–1906) і його сина Миколая Сергійовича († 1938) [27]. Проте на приклеєному аркуші форзацу верхньої дошки оправи наклеєно вирізку з друкованого букіністичного каталогу німецькою мовою з коротким описанням книги: «980. Kirchengesangbuch für die Feiertage in linienlosen Haken-Noten. / Handschrift von 192 Blatt (21x33 cm). 26 Zeilen auf der Seite, mit 14 blattgrossen Capitel-Titeln, 10 Kopfleisten, 10 Initialen, alle in Gold und Farben ausgeführt, ferner einer blattgrossen Miniatur: Die Geburt der heiligen Muttergottes. (Ca. 1790). Russisch. In prächtigem, gleichzeitigem Ganzlederband mit Goldpressung und Krampen. Eine hervorragende Leistung kirchlicher Buchbinderarbeit. 200 – Die Krampen sind modern, Rücken ist wenig beschädigt, der hintere Deckel hat eine Schramme. – 980. Церковний пісенник для Празників на безлінійних крюкових нотах. / Рукопис 192 аркушів (21x33 см). 26 рядків на сторінку, з 14 цілосторінковими титулами розділів, 10 заставками, 10 ініціалами, усе в золоті і барвах, а також цілосторінкова мініатюра: «Різдво Пресвятої Богородиці» (близько 1790 р.). Росія. В розкішній тогочасній цілошкіряній оправі зі золотим тисненням і застібками. Видатний твір церковного інтролігаторства. 200. – Застібки сучасні, корінець злегка ушкоджений, спідня дошка має подряпини». Проте, як побачимо нижче, це описання не зовсім відповідає дійсності.

Аналіз текстології рукопису підтвердив, що він не є Ірмологіоном, а це – нотна книга під назвою «Празники», яка сформувалася наприкінці XVI–XVII ст. і містить піснеспіви на дванадцять Господні і Богородичні свята, розташовані за порядком року, починаючи з вересня (від Різдва Пресвятої Богородиці 8 (21) вересня).

Рукопис переписаний півуставом нового часу на папері 1813–1818 рр. з водяним знаком «герб Петербурга» та контрмаркою «АО 1818» виробництва папірні Олександра Ольхіна [28, № 45, 46 (1813–1816 рр.)].

На особливу увагу заслуговує його оздоблення, витримане в гуслицькому стилі, який був прийнятий у середовищі «попівців» (на відміну від «поморського» письма «безпопівців»). Регіон Гуслиці був одним із головних книгописних центрів московського старообрядництва Рогозького кладовища, який остаточно сформувався в останній третині XVIII ст.

Самобутність культури Гуслиць вперше привернула увагу дійсного члена Московського губернського статистичного комітету І. І. Ординського, в працях якого виділені особливості гуслицької говірки, наведені селища, які належать до Гуслицького регіону, відзначені характерні для цього краю промисли [33, 34]. Перші дослідження орнаментики гуслицьких рукописів здійснив протоієрей Е. О. Бобков, який вказав на зв'язок гуслицького стилю зі стародруковим орнаментом видань Московського Печатного Двору і з народним мистецтвом [9]. Дослідженнями гуслицької книги (в тому числі й музичних рукописів знаменної нотації) займалися музикознавець М. Г. Денисов [15, 16], історик та етнолог С. С. Михайлов [31, 32]. Особливу роль для вивчення гуслицької книгописної традиції відіграють праці археографа та історика О. О. Агеєвої і мистецтвознавця О. О. Подтрукіної, в яких досліджуються особливості старообрядництва в Гуслицях, книжність старообрядницького Підмосков'я, долі гуслицьких співаків, іконописців і переписувачів книг та декоративне оздоблення знаменних рукописів [1, 2, 3, 4, 5, 6, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45].

Книги гуслицького письма розповсюджувалися в усіх старообрядницьких парафіях Росії і за кордоном аж до зняття заборони на видання старообрядницької літератури в Росії в 1905 р. Гуслицька орнаментация сформувалася під впливом пізнього стародрукованого орнаменту 1640–1650 рр. і рукописних книг XVI–XVII ст. Значний вплив на формування гуслицької книгописної школи справила ветківська школа, яка діяла на території тогочасної Речі Посполитої (на етнічних білоруських землях).

В оздобленні «Празників» зі збірки НМЛ (Ркк-69) простежуються характерні риси, притаманні всім гуслицьким рукописам. Так, заголовний аркуш (арк. 1) є заставкою-рамкою із вписаною всередині в'язю золотом на кіноварному підкладі назвою першого розділу. Слід відзначити, що

гуслицька в'язь належить до т. зв. штаббового, або фрактурного стилю, для якого характерна відсутність вигинів і округлень в малюнку літер, що остаточно сформувався близько середини XVII ст.

Заставка-рамка має архітектурну конструкцію (дві колони, антаблемент і базу) і доповнена т. зв. гуслицьким рослинним орнаментом великих форм. Він сформувався на основі оздоблення видань Московського Печатного двору 1540–1650 рр., стародрукованого стилю рукописної книги XVI–XVII ст. та старообрядницького ветковського письма XVII–XVIII ст. і народної орнаментики [9]. Головний мотив гуслицького орнаменту – це великі трави і листя зі стилізованими квітами та плодами. Крім рослинних елементів на сторінках рукописів часто присутні зображення різноманітних птахів, що створює загалом образ райського саду. Розфарбування орнаменту – на жовтому, золотому, зрідка бронзовому тлі зображуються трави. Найчастіше кольори трав такі: жовтий, червоний (малиновий), блакитний, зелений. Такого немає в жодній зі старообрядницьких рукописних шкіл. Колористичне рішення оздоблення рукопису з НМЛ складають червоний, жовтий і зелений кольори на золотому тлі. Наступною відмінною рисою, мабуть, найпомітнішою, що характеризує гуслицький орнамент, є кольорове штрихування, яке застосовується мініатюристами та ілюмінаторами для моделювання об'ємів або при розфарбовуванні декоративних елементів.

Окрім заставки-рамки в рукопису зустрічаються заставки двох типів. До першого належать 12 заставок у прямокутній рамці з центральним вазоном (короною або квіткою), з яких симетрично відходять гілки аканту, і з виступаючим за межі прямокутника лінійним горизонтальним обрамленням та оздобленням на полях у вигляді квітучої гілки, увінчаної пташкою, на арк. 3 зв., 17 зв., 33 зв., 48, 64, 79, 90, 110, 120, 131, 145 і 159.

Загалом прикраси на полях гуслицької книги бувають декількох видів. Найбільш поширеними, як і в рукопису із НМЛ, є оздоблення у вигляді стовбура (гілки), на який немов нанизані рослинні елементи (квіти). На думку О. О. Подтуркіної, «як декоративний елемент гілка з квітами символізує світове дерево, родючість, життя і Богородицю, яка дарує життя» [45, с. 22].

Другий тип заставок у музейному рукопису представлений десятьма заставками у вигляді геральдичних композицій із пишного листя довкола центрального плоду або вазону із вільними краями, які розміщено на лінійній основі, на арк. 15, 31 зв., 77 зв., 88 зв., 104, 118 зв., 143, 129 зв., 156 зв., 174 зв.

Орнаментацию заставок доповнюють 23 великі кольорові ініціали на початках розділів на арк. 2 «В», 3 зв. «Д», 17 зв. «К», 31 зв. «Д», 33 зв. «Д», 48 «П», 64 «П», 77 зв. «Д», 79 «Г», 88 зв. «В», 90 «В», 104 «W», 110 «Д», 118 зв. «П», 120 «Г», 129 зв. «U», 131 «П», 143 «W», 145 «П», 156 зв. «П»,

159 «W», 174 зв. «P»). Заставки та ініціали мають спільні елементи – акантову гірлянду, завитки, які співзвучні з колонками в рамці-заставці. Окремі ініціали доповнені зображеннями пташок, як, наприклад, ініціал «B» на арк. 2. Він найбільший та найгарніший у книзі і, на відміну від інших, не супроводжується заставкою, натомість на бічному полі сторінки обабіч тексту вміщено декоративне оздоблення у вигляді в'юнкої гілки, яку формують букети із вузьких листків аканта з квітками на кінцях, що в п'яти місцях на зовнішніх поворотах гілки перехоплені архітектурними елементами. Гілку увінчує невелика пташка. Колористичне рішення ініціалів витримане в тій самій гамі, що й заставки.

Підрозділи прикрашають 123 кіноварні ініціали з рослинними елементами. Їхньою особливістю є відсутність довгих орнаментальних паростків, натомість ініціал супроводжує лише одне пишне стебло-квітка, що розташовується поруч із буквицею. Зрідка ініціали доповнені зображенням царської корони та січастим орнаментом, як на арк. 29 і 76 зв. в ініціалі «D». Окрім описаних вище ініціалів у тексті зустрічаються 68 суцільнокіноварних, без відводок, крапок та паростків.

Орнаментальне оздоблення музейного рукопису завершує 21 невелика кінцівка на арк. 3, 14 зв., 17, 31, 33, 45 зв., 47 зв., 62, 77, 78 зв., 89 зв., 103 зв., 109 зв., 118, 129, 130 зв., 144, 158 зв., 167 зв., 174, 193 зв. Ці кінцівки є дуже простими за малюнком і нагадують віньетки-завитки, виконані пером кіновар'ю або чорнилом. В оздобленні гуслицької книги кінцівки зустрічаються вкрай рідко, що може свідчити про приналежність музейного рукопису до кола більш парадно та якісно оздоблених кодексів.

Крім заставок, ініціалів та прикрас на полях рукопису на звороті арк. 1 вміщена фронтиспісна мініатюра із зображенням «Різдва Богородиці». На мініатюрі породілля представлена напівлежачою, зліва її підтримує під руку служниця. Цей мотив був присутній на ранніх зображеннях свята Різдва Богоматері. Праворуч зображено діву, що підносить дари – чашу і келих. Уперше цей сюжет зустрічається вже на мініатюрі Мінологія (979–989 рр.) візантійського імператора Василя II Болгаробойця. За дівою намальований стіл у прямій перспективі, який вказує на те, що дія відбувається всередині будинку, в інтер'єрі. На відміну від ранніх канонічних зображень, Йоаким на мініатюрі сидить за столом біля ложа Анни. Таким чином, сцена набуває побутового характеру. Можливо, ця сцена співвідноситься з розповіддю про трапезу, влаштовану праведним Йоакимом для священників, книжників, старійшин і всього народу Ізраїльського, коли Діві Марії виповнився рік. Але очевидним результатом перетворення іконографії стало те, що церемоніальна, урочиста сцена принесення дарів стала хоч і зворушливим, але пересічним моментом із сімейного побуту. Ці метаморфози добре ілюструють той процес у церковному мистецтві,

який прийнято називати «секуляризацією». Крім уже згаданих персонажів на мініатюрі за дівою з дарами перед столом зображена повитуха, яка тримає сповиту новонароджену. Дійство відбувається під потрійною аркадою на тлі палат з трьома теремами із двосхилими дахами. Колорит мініатюри органічно перегукується з орнаментальним оздобленням рукопису. Проте слід відзначити, що, на відміну від заставок та ініціалів, золото використане дуже помірно, лише в німбах святих.

Слід зауважити, що класична гуслицька мініатюра – «іконописна», площинна, їй притаманна умовність трактування образів, ескізність, нарисна манера зображення. Колорит найчастіше той самий, що і в самому орнаменті рукопису, – яскраві, відкриті кольори, переважно – малиновий, зелений, жовтий. Синій колір, часто присутній в орнаменті, в мініатюрах практично не зустрічається. Золото використовується вкрай рідко, переважно – в розфарбуванні німбів і в написах. Для гуслицьких мініатюр характерні чорний або кольоровий контури, рівномірна заливка кольором без напівтіней, складки одягу передані лінійно. Персонажі створюються в іконописних традиціях, фігури трохи витягнуті, з великою потиличною частиною, лики узагальнені. В основному в мініатюрах переважає зворотна перспектива, проте підлога зображується в прямій, а деталі інтер'єру – в прямій і зворотній перспективах. В одній мініатюрі поряд зі зворотною перспективою можуть зустрічатися деталі, побудовані за принципом прямої перспективи. Скоріше за все, це відбувалося під впливом європейської культури, з якою гуслицькі переписувачі були знайомі. Стиль внутрішнього оздоблення палат умовний, наближений до стилю московських мініатюр другої половини XVI–XVII ст., з рисами російської дерев'яної архітектури [45, с. 22–24]. О. М. Свірін пише, що в московських мініатюрах XVII ст. з'являються побутові деталі в одязі персонажів, в інтер'єрі палат, у пейзажі. Проте в гуслицьких мініатюрах переважає іконописна умовність зображення. Виняток може становити внутрішнє оздоблення палат, які часто нагадують дерев'яні тереми з дахом, трубою, з якої йде димок, – улюблений мотив гуслицьких майстрів оздоблення книг [52, с. 98–100].

На жаль, два покрайні записи російським скорописом XIX ст., виявлені на арк. 204 зв.: перший, давніший, – ясно-коричневим чорнилом малорозбірливим почерком – «тихан [...] [...] Залаты́й / Сія Празники»; другий – темно-коричневим чорнилом каліграфічним почерком «1866 1866ого года Генваръ 29го днъ / Милостивому Государю»; не проливають жодного світла на історію створення і побутування музейного рукопису.

Рукопис зі збірки НМЛ належить до кращих зразків письма й оздоблення гуслицького стилю. За стилістикою, майстерністю виконання, палеографією, колористикою, композиціями орнаментального оздоблення музейний

рукопис близький до рукописного крюкового Октоїха з фонду рукописів Віфанської духовної семінарії, який зберігається в Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки (далі – НДВР РДБ), в Москві, під шифром ф. 556 № 79. [29], Ірмологія 20-х років XIX ст. НДВР РДБ, ф. 556 № 81 [26], а також до книги «Празники» 1832 р. НДВР ГДБ, ф. 614 (збірка Рогозького кладовища), № 8 [41] та «Демественника» 1828 р. зі збірки Державної універсальної наукової бібліотеки Красноярського краю під шифром В-5041 [35]. На підставі цього можемо припустити, що всі рукописи вийшли з однієї майстерні, яка діяла в 20–30-х роках XIX ст.

Подальші пошуки дали можливість встановити, що рукопис із НМЛ дуже близький до групи з чотирьох рукописів із фондів Державного історичного музею в Москві (далі – ДІМ), а саме Трезвонів 1835 р. (ДІМ. Синод. Певч. Собр. № 21), Тріоді пісної і цвітної 1835 р. (ДІМ. Синод. Певч. Собр. № 22), Празників (ДІМ. Синод. Певч. Собр. № 21), Октоїха (ДІМ. Синод. Певч. Собр. № 24) та Октоїха і Обіхода 1838 р. із НДВР РДБ (ф. 614, № 9). Усі ці рукописи дослідники вважають роботою видатного гуслицького переписувача і мініатюриста першої половини XIX ст. Михайла Івановича Шитікова [1]. Трезвони 1835 р. (ДІМ. Синод. Певч. Собр. № 21) і Октоїх 1838 р. (НДВР РДБ ф. 614 № 9) мають запис переписувача, а їхнє декоративне оздоблення настільки ідентичне з «Празниками» 20-х років XIX ст. зі збірки НМЛ (Ркк-69), що немає жодних сумнівів в авторстві М. І. Шитікова. За малюнком, розфарбуванням орнаменту, почерком усі згадані вище рукописи є дуже близькими. Два рукописи з московських колекцій оздоблені мініатюрою «Се к Тебѣ прихожи...», яка виконана в подібній манері і колористиці (малиновий, зелений, жовтий кольори) до мініатюри із зображенням «Різдва Богородиці» рукопису з НМЛ.

Отже, можемо припустити, що рукописні «Празники» (НМЛ Ркк-69), переписані близько 1818 р., є на сьогодні найбільш ранньою збереженою роботою М. І. Шитікова. Музейний рукопис значно доповнює і розширює наші уявлення про діяльність цього визначного переписувача. Введення рукопису до наукового обігу має важливе значення, оскільки вплив творчості М. І. Шитікова на формування гуслицької книгописної школи є незаперечним. Крім того, книги, виготовлені на продаж у гуслицькому регіоні, активно розповсюджувалися по різних старообрядницьких центрах не тільки в Росії, але й поза її межами і від середини XIX ст. мали значний вплив на формування книгописних центрів в інших регіонах.

На завершення зазначимо, що рукописи роботи М. І. Шитікова вважалися зразковими і були використані при підготовці київських друкованих посібників і книг знаменної нотації видавництва «Знаменное пение» Л. Ф. Калашнікова.

Список використаних джерел

1. Агеева Е. А., Подтуркина Е. А. Гуслицкие книгописцы : к проблеме авторского стиля и художественных приемов // Старообрядничество в России (XVII – XX вв.) : сб. науч. тр. Вып. 5. Москва : Языки славянской культуры, 2013. С. 389–405.
2. Агеева Е. А. Гуслицкие певцы и книгописцы в пору расцвета XIX – начала XX в. и гонений 1930-х гг. // Гуслицы : ист.-краевед. альм. Ильинский Погост. 2010. Вып. 8. С. 142–149.
3. Агеева Е. А. Гуслица // Православная энциклопедия / под ред. Патриарха Моск. и всея Руси Алексия II. Москва : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2006. Т. XIII : Григорий Палама – Даниель Ропс. С. 503–506.
4. Агеева Е. А. Книжность старообрядческого Подмосковья (по материалам полевых наблюдений в Московской коллекции ОРК и РМГУ) // Старообрядчество : история, культура, современность : тез. докл. 3-й науч.-практ. конф., 15–17 мая 1997 г. Москва : Музей истории и культуры старообрядничества, 1997. С. 197–202.
5. Агеева Е. А. Подмосковская рукописная коллекция НБ МГУ и архив иконописцев Балзетовых // Рукописи. Редкие издания. Архивы. Из фондов Отдела редких книг и рукописей Научной библиотеки МГУ / под. ред. И. Великодней. Москва : Индрик, 2004. Вып. 7. С. 271–296.
6. Агеева Е. А., Кобяк Н. А., Смилянская Е. Б. Территориальные книжные собрания и коллекции МГУ и их пополнения за 1981–1983 гг. // Из фонда редких книг и рукописей научной библиотеки МГУ. Москва : Изд-во МГУ, 1987. [Вып. 6]. С. 120–135.
7. Біляшівський М. Дешо про українську орнаментику // Сяйво. 1913. № 3. С. 72–78.
8. Біляшівський М. Ф. Про український орнамент // Зап. Укр. наук. т-ва. Київ, 1908. Кн. 3. С. 40–54.
9. Бобков Е. А. Певческие рукописи гуслицкого письма // Труды Отдела древнерусской литературы. Ленинград : Наука, 1977. Т. 32. С. 388–394.
10. Бугославский Г. К. Вольские рукописные евангелия и апостолы. Москва : Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, преemn. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1897. 31 с.
11. Бугославский Г. К. Рукописные евангелия древнехранилища Архангельского епархиального церковно-археологического комитета Архангельск : Арханг. епарх. церк.-археол. ком., 1904. [2], IV, 114 с., 2 л. ил.
12. Буслав Ф. И. Исторические очерки Ф. И. Буслева по русскому орнаменту в рукописях. Петроград : Отд. русского языка и словесности Академии наук, 1917. VI, [2], 216 с.
13. Бутовский В. И. История русского орнамента с X по XVI столетие : по древним рукописям: [в 2-х ч.] : [иллюстрации] ; Художественно-промышл. музеум в Москве. Москва : Типогр. В. Готье, 1870. Т. 2. 26 с.; [100] л. ил.
14. Грузинский А. С. Палеографические и критические заметки о Пересопницком Евангелии. Санкт-Петербург : Сенат. тип., 1912. 39 с.; 24.
15. Денисов Н. Г. Старообрядческое церковное пение // Вестник Томского гос. ун-та. 2010. № 333 (апрель). С. 55–60.

16. Денисов Н. Г. Из истории певческих традиций Гуслицы // Гуслица старая и новая : материалы межрегиональной научно-практ. конф., Куровское, 29–30 окт. 2003 г. Москва : Археодоксия, 2004. С. 73–82.
17. Жолтовський П. М. Мініатюра XIV – першої половини XVII століття // Історія українського мистецтва : у 6 т. Київ, 1967. Т. 2. С. 319–336.
18. Жолтовський П. М. Українська рукописна книга та її оздоблення. Харків, 1926. 214 с.
19. Запаско Я. П. Мистецтво української рукописної книги : конспект лекцій спецкурсу для студентів. Львів : ЛДПДП, 1993. 139 с.
20. Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 183 с.: іл.
21. Запаско Я. П. Орнаментовані рукописи XI–XVI ст. в книгозховищах Української РСР // Матеріали з етнографії та художнього промислу. Київ, 1957. Вип. 3. С. 145–159.
22. Запаско Я. П. Ошатність української рукописної книги. Львів : Фенікс ; Укр. академія друкарства, 1998. 136 с.
23. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995. 480 с. : іл.
24. Запаско Я. П. Ренессансные мотивы в украинском рукописном искусстве середины XVI в. // Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела : Вторая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения : секция рукописной книги : тез. докл. Москва, 1974. С. 13–16.
25. Ильина Т. В. Декоративное оформление древнерусских книг. Новгород и Псков XII–XV вв. Ленинград : Изд. ЛГУ, 1978. 176 с.
26. Иоанн Дамаскин, прп. Книга глаголемая ирмосы (Ирмологий) // Рукописные собрания. Фонд 556 // Официальный сайт Свято-Троицкой Сергиевой лавры [Электронный ресурс]. URL: <http://old.stsl.ru/manuscripts/556/81>. Дата доступа: 6.05.2018.
27. Катагощина М. В. Предпринимательская деятельность российских антикваров в конце XIX – первой трети XX века : дис. .... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2005. 223 с.
28. Клепиков С. А. Филлиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. Москва : Всесоюз. Книжная палата, 1959. 306 с., ил.
29. Книга глаголемая Октай, сиречь Осмогласник, нотный крюковой... // Рукописные собрания. Фонд 556 / Официальный сайт Свято-Троицкой Сергиевой лавры [Электронный ресурс]. URL: <http://old.stsl.ru/manuscripts/556/79>. Дата доступа: 6.05.2018.
30. Кожурин К. Я. Певческая культура старообрядцев и наследие Древней Руси // Старообрядчество в Тюменском крае в XVII–XXI вв. : послания, документы, публикации, воспоминания, исследования современных ученых. Вып. 4. Тюмень : МИ «РУТРА», 2010. С. 10–20.
31. Михайлов С. С. Единоверческие храмы в Гуслицах. Куровское : Старообрядческая Община Единоверческого согласия, храмов : во имя Преображения Господня и Иоанна Лествичника в городе Куровское, 2001. 48 с.

32. Михайлов С. С. Из истории старообрядцев-неоокружников на территории Московской области в 1940–1950-х годах // Церк.-ист. вестник. 2003. № 10. С. 136–147.
33. Ордынский И. И. О народных названиях местностей Московской губ. // Сб. материалов для изучения Москвы и Московской губ., издаваемый Моск. Губ. стат. комит. / под ред. Н. Бочарова. Москва, 1864. Вып. 2. С. 5–12.
34. Ордынский И. И. Раскол и благотворительность в Гуслице. [Санкт-Петербург] : Тип. Акад. наук, 1863. 22 с.; 20.
35. ОРК В-5041. Состав по порядку (Демественник 1828 г.) // Певческие рукописи Красноярска / Красноярская гос. универс. науч. б-ка [Электронный ресурс]. 16.05.2006. URL: <https://ruk.kraslib.ru/tsn/opis.php?ruk=krde>. Дата доступа: 6.05.2018.
36. Подтуркина Е. А. Гуслицкие старообрядческие книги : особенности художественного оформления // Вестник МГУП им. Ивана Федорова. Москва, 2010. Вып. 5. С. 271–281.
37. Подтуркина Е. А. Гуслицкие старообрядческие книги : особенности художественного оформления // Гуслицы : ист.-краевед. альманах. Ильинский Погост, 2010. Вып. 8. С. 128–138.
38. Подтуркина Е. А. Искусство гуслицкой книги // Судьба старообрядчества в XX – начале XXI вв. : история и современность : сб. науч. тр. и материалов. Киев ; Винница : Випол, 2011. Вып. 5. С. 259–272.
39. Подтуркина Е. А. Искусство старообрядческой книги гуслицкого письма (исторический и типологический аспекты) // Известия высш. учеб. заведений. Проблемы полиграфии и издательского дела. Москва, 2011. № 1. С. 159–169.
40. Подтуркина Е. А. Исследование старообрядческой книги гуслицкого письма // Вестник МГУП им. Ивана Федорова. Москва, 2012. Вып. 6. С. 236–242.
41. Подтуркина Е. А. Миниатюры в рукописных книгах гуслицкого письма конца XVIII – начала XX вв. // Гуслицы : ист.-краевед. альманах. Ильинский Погост, 2012. Вып. 9. С. 103–108.
42. Подтуркина Е. А. Миниатюры в рукописных книгах гуслицкого письма конца XVIII – начала XX вв. // Известия высш. учеб. заведений. Проблемы полиграфии и издательского дела. Москва : МГУП им. Ивана Федорова, 2011. № 4. С. 191–197.
43. Подтуркина Е. А. Особенности художественного оформления старообрядческой книги // Науч. конф. молодых ученых Моск. гос. у-та печати, ф-т графич. искусств, март 2009. Москва : МГУП им. Ивана Федорова, 2009. С. 47–59.
44. Подтуркина Е. А. Старообрядческие рукописные книги гуслицкого и ветковского письма конца XVIII – начала XX вв. // Декоративное искусство и предметно-пространственная среда. Вестник МГХПУ. Москва : МГХПУ им. С. Г. Строганова, 2012. № 2, ч. 2. С. 253–264.
45. Подтуркина Е. А. Художественное оформление старообрядческой рукописной книги гуслицкого письма XVIII–XX вв. : автореферат дис. ... канд. искусствовед. : 17.00.04. [Науч.-исслед. ин-т теории и истории изобразит. искусств Рос. акад. художеств]. Москва, 2013. 26 с.

46. Попова О. С. Галицко-волинские миниатюры раннего XIII века : к вопросу о взаимоотношениях русского и византийского искусства // Древнерусское искусство : Художественная культура домонгольской Руси. Москва : Наука, 1972. [Т. 6]. С. 283–315.
47. Попова О. С. Миниатюры Изборника Святослава 1073 года и византийское искусство третьей четверти XI века // От Царьграда до Белого моря : сб. ст. по средневековому искусству в честь Э. С. Смирновой. Москва : Северный Паломник, 2007. С. 405–440.
48. Попова О. С. Новгородские миниатюры и второе южнославянское влияние // Древнерусское искусство : художественная культура Новгорода. Москва : Наука, 1968. [Т. 3]. С. 179–200.
49. Свенціцький І. Бучацьке Євангеліє // Записки НТШ. Львів, 1911. Т. 105. Вип. V. С. 5–17.
50. Свенціцький І. Опис рукописів. І. Кириличні пергаміні XII–XV вв. Збірки Національного музею. Львів, 1933. 19 с.
51. Свенціцький І. Прикраси рукописів Галицької України XVI ст. [Вип. 1–3]. Жовква : Монастир о. Василян, 1922–1923.
52. Свири́н А. Н. Древнерусская миниатюра. Москва : Искусство, 1950. 148, [3] с.; [3] л. ил.
53. Стасов В. В. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. Санкт-Петербург : Картограф. заведение А. А. Ильина, 1887. [8], 78 с. 156 табл. цв. литогр.
54. Титов Ф. И. Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. Вып. 1: Русское книгописание XI–XVIII вв. Киев : Фототип. и тип. «С. В. Кульженко», [1911]. [4], 46, [1] с. : 26 л. рис., ил., факс. Відбит. з журн. «Искусство и печатное дело» за 1910 р.
55. Щепкин В. Н. Учебник русской палеографии. Москва : Изд-во «Издание О-ва Истории и Древностей Российских при Моск. ун-те», 1918. VII, 182 с.; 6 табл.
56. Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотнолінійні Ирмолої 16–18 століть : каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. Львів : Місіонер, 1996. 622 с.

References

- Ageeva, E. A., Podturkina, E. A. (2013). Guslitskie knigopistcy: k probleme avtorsogo stilia i khudozhestvennykh priemov [Guslitsy book-writers: on the problem of an author's style and artistic techniques]. In *Staroobriadnichestvo v Rossii (XVII–XX vv.): sbornik nauchnykh trudov* [Old Belief in Russia (XVII–XX centuries) : collection of scientific papers], Is. 5, pp. 389–405. Moscow: Languages of Slavic Culture. [In Russian].
- Ageeva, E. A. (2010). Guslitskie pevtsy i knigopiscey v poru rastsveta XIX – nachala XX v. i gononii 1930-kh gg. [Guslitsy singers and book writers in the heyday of the XIX – early XX century and the persecutions of the 1930s]. In *Guslitsy. Istoriko-kraevedcheskii almanakh. Ilnskii Pogost* [Guslitsy. Historical and local history almanac. Ilnsky Pogost], Is. 8, pp. 142–149. [In Russian].

3. Ageeva, E. A. (2006). Guslitsa [Guslitsa]. In *Pravoslavnaia entsiklopediia* [Orthodox encyclopedia] (Vol. XIII, pp. 503–506). Moscow: Ecclesiastic and Scientific Center “Orthodox Encyclopedia”. [In Russian].

4. Ageeva, E. A. (1997). Knizhnost staroobriadcheskogo Podmoskovia (po materialam polevykh nabliudenii v Moskovskoi kollekcii ORK i RMGU) [Book culture of the Old Believers of Moscow region (on the materials of field research in the Moscow collection of the Department of Arrangement and Use of Catalogs and the Russian Moscow State University)]. In *Staroobriadchestvo: istoriia, kultura, sovremennost* [Old Believers: history, culture, modernity]: *Abstracts of papers of the 3rd scientific and practical conference, May 15–17, 1997*. (pp. 197–202). Moscow: Museum of the History and Culture of the Old Believers. [In Russian].

5. Ageeva E. A. (2004). Podmoskovnaia rukopisnaia kollekciiia NB MGU i arkhiv ikonopistsev Balzetovykh [Moscow manuscript collection of the Moscow State University Scientific Library and Archives of icon painters the Balzetov]. In I. Velikodniaia (Ed.), *Rukopisi. Redkie izdaniia. Arkhivy. Iz fondov Otdela redkikh knig i rukopisei Nauchnoi biblioteki MGU* [Manuscripts. Rare editions. Archives. From the funds of the Department of Rare Books and Manuscripts of the Moscow State University Scientific Library], Is. 7, pp. 271–296. Moscow: Indrik. [In Russian].

6. Ageeva, E. A., Kobiak N. A., Smilianskaia E. B. (1987). Territorialnye knizhnye sobraniia i kollekcii MGU i ikh popolneniia za 1981–1983 gg. [Local book collections and collections of the Moscow State University and the replenishment for 1981–1983]. In *Iz fonda redkikh knig i rukopisei nauchnoi biblioteki MGU* [From the collection of rare books and manuscripts of the Moscow State University Scientific Library], [Is. 6.], pp. 120–135. Moscow: Publishing House of the Moscow State University. [In Russian].

7. Biliashivskiy, M. (1913). Deshcho pro ukrainsku ornamentyku [Something about Ukrainian ornamentation]. In *Siaivo* [Radiance], No. 3, pp. 72–78. [In Ukrainian].

8. Biliashivskiy, M. F. (1908). Pro ukrainskyi ornament [About Ukrainian ornament]. In *Zapysky Ukrainskoho Naukovoho tovarystva* [Notes of the Ukrainian Scientific Society], Vol. 3. pp. 40–54. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Bobkov, E. A. (1977). Pevcheskie rukopisi guslitskogo pisma [Singing manuscripts of the Guslitsa writing]. In *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury* [Works of the Department of Old Russian Literature], Vol. 32, pp. 388–394. Leningrad: Science. [In Russian].

10. Bugoslavskii, G. K. (1897). Volynskie rukopisnye evangeliia i apostoly [Volyn handwritten Gospels and Apostles]. Moscow: Typography of G. Lissner and A. Geschel, successors of E. Lissner and Yu. Roman. [In Russian].

11. Bugoslavskii, G. K. (1904). Rukopisnye evangeliia drevnekhramilishcha Arkhangel'skogo eparkhialnogo tserkovno-arkheologicheskogo komiteta [Handwritten Gospels of the Old Repository of the Archangel Diocesan Church Archaeological Committee]. Arkhangel'sk: Archangel Diocesan Church Archaeological Committee. [In Russian].

12. Buslaev, F. I. (1917). *Istoricheskie ocherki F. I. Buslaeva po russkomu ornamentu v rukopisiakh* [Historical essays of F. I. Buslaev on Russian ornament in manuscripts]. Petrograd: Department of Russian Language and Literature of the Academy of Sciences. [In Russian].

13. Butovskii, V. I. (1870). *Istoriia russkogo ornamenta s X po XVI stoletie: po drevnim rukopisiam: [v 2-kh ch.]: [illiustratsii]; Khudozhestvenno-promyshlennyi muzeum v Moskve* [The history of Russian ornament from the 10th to the 16th century: in 2 parts: illustrations] (Vol. 2). Moscow: Typography of V. Gotier. [In Russian].

14. Gruzinskii, A. S. (1912). *Paleograficheskie i kriticheskie zametki o Peresopnitckom Evangelii* [Paleographic and critical notes about the Peresopnytsia Gospel]. Saint Petersburg: Senate Typography. [In Russian].

15. Denisov, N. G. (2010). Starobriadcheskoe tcerkovnoe penie [Old Believers church singing] In *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Tomsk State University], No. 333 (April), pp. 55–60. [In Russian].

16. Denisov, N. G. (2004). Iz istorii pevcheskikh traditsii Guslitsy [From the history of Guslitsa singing traditions]. In *Guslitca staraia i novaia* [Old and new Guslitsa]: *Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (Kurovskoe, October 29–30, 2003, pp. 73–82). Moscow: Archeodoxia. [In Russian].

17. Zholtoivskiy, P. M. (1967). Miniatiura XIV – pershoi polovyny XVII stolittia [Miniature of the 14th – the first half of the 17th century]. In *Istoriia ukrainskoho mystetstva* [History of Ukrainian art], Vol. 2, pp. 319–336. Kyiv. [In Ukrainian].

18. Zholtoivskiy, P. M. (1926). *Ukrainska rukopysna knyha ta ii ozdoblennia* [Ukrainian manuscript and its decoration]. Kharkiv. [In Ukrainian].

19. Zapasko, Ya. P. (1993). *Mystetstvo ukrainskoi rukopysnoi knyhy: konspekt lektsii spetskursu dlia studentiv* [The art of the Ukrainian manuscripts: a synopsis of special course lectures for students]. Lviv: Lviv State Institute of Applied and Decorative Arts. [In Ukrainian].

20. Zapasko, Ya. P. (1960). Ornamentalne oformlennia ukrainskoi rukopysnoi knyhy [Ornamental design of Ukrainian manuscripts]. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the UkrSSR. [In Ukrainian].

21. Zapasko, Ya. P. (1957). Ornamentovani rukopysy XI – XVI st. v knyhoskhozhyshchakh Ukrainskoi RSR [Ornamental manuscripts of the 11–16th centuries in the book repositories of the Ukrainian SSR]. In *Materialy z etnografii ta khudozhnoho promyslu* [Materials on ethnography and artistic production], Is. 3, pp. 145–159. Kyiv. [In Ukrainian].

22. Zapasko, Ya. P. (1998). *Oshatnist ukrainskoi rukopysnoi knyhy* [The opulence of Ukrainian manuscripts]. Lviv: Feniks; Ukrainian Academy of Printing. [In Ukrainian].

23. Zapasko, Ya. P. (1995). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: ukrainska rukopysna knyha* [Monuments of book art: Ukrainian manuscripts]. Lviv: Svit. [In Ukrainian].

24. Zapasko, Ya. P. (1974). Rennansnye motivy v ukrainskom rukopysnom iskusstve serediny XVI v. [Renaissance motifs in the Ukrainian manuscript art of the middle of the 16th century]. In *Knigovedenie i ego zadachi v svete aktualnykh problem sovetskogo knizhnogo dela: Vtoraia Vsesoiuznaia nauchnaia konferentsiia po problemam knigovedeniia: sektiia rukopysnoi knigi: tezisy dokladov* [Bibliology and its tasks in the light of topical issues of the Soviet book industry: the Second All-Soviet scientific conference on the issues of bibliology: Manuscript section: abstracts of papers] (pp. 13–16). Moscow. [In Russian].

25. Ilina, T. V. (1978). *Dekorativnoe oformlenie drevnerusskikh knig. Novgorod i Pskov XII–XV vv.* [Decorative design of Old Russian books. Novgorod and Pskov XII–XV centuries.]. Leningrad: Publishing house of the Leningrad State University. [In Russian].

26. Ioann Damaskin, St. Kniga glagolemaia irmosy (Irmologii) [John of Damascus, St. The book called Irmoses (Irmologion)] In *Rukopisnye sobraniia* [Manuscript collections]. *Fund 556. Oficialnyi sait Sviato-Troitckoi Sergievoi lavry* [Official website of the Holy Trinity St. Sergius Lavra] [Online resource]. URL: <http://old.stsl.ru/manuscripts/556/81>. Date of access: 06.05.2018. [In Russian].

27. Katagoshchina, M. V. (2005). *Predprinimatelskaia deiatelnost rossiiskikh antikvarov v kontce XIX – pervoi treti XX veka* [Entrepreneurial activity of Russian antique dealers in the late 19th – first third of the 20th century] (PhD dissertation). Moscow. [In Russian].

28. Klepikov, S. A. (1959). *Filigrani i shtempeli na bumage russkogo i inostrannogo proizvodstva XVII–XX veka* [Filigrees and stamps on the paper of Russian and foreign production of the 17–20th centuries]. Moscow: All-Soviet Central Institute of Bibliography. [In Russian].

29. Kniga glagolemaia Oktai, sirech Osmoglasnik, notnyi kriukovoi... [The book called Oktay, that is Osmoglasnik, a musical note hook...]. In *Rukopisnye sobraniia* [Manuscript collections]. *Fund 556. Oficialnyi sait Sviato-Troitckoi Sergievoi lavry* [Official website of the Holy Trinity St. Sergius Lavra] [Online resource]. URL: <http://old.stsl.ru/manuscripts/556/79>. Date of access: 06.05.2018. [In Russian].

30. Kozhurin, K. Ya. (2010). Pevcheskaia kultura staroobriadtcev i nasledie Drevnei Rusi [The singing culture of the Old Believers and the legacy of Ancient Rus]. In *Staroobriadchestvo v Tiimenskom krae v XVII–XXI vv.: poslaniia, dokumenty, publikacii, vospominaniia, issledovaniia sovremennykh uchenykh*. [Old Believers in the Tiumen region in the 17th–21st centuries: messages, documents, publications, memoirs, studies of modern scientists], Is. 4, pp. 10–20. Tiumen: RUTRA. [In Russian].

31. Mikhailov, S. S. (2001). *Edinovercheskie khramy v Guslitcakh* [Common Faith temples in Guslitsy]. Kurovskoe: Old Believers Community of Common Faith Accord, Temples: in the name of the Transfiguration of the Lord and John of the Ladder in the town of Kurovskoe. [In Russian].

32. Mikhailov, S. S. (2003). Iz istorii staroobriadtcev-neokruzhnikov na territorii Moskovskoi oblasti v 1940–1950-kh godakh [From the history of the Old Believers-neokruzhniki in the territory of the Moscow region in the 1940–1950s]. In *Tserkovno-istoricheskii vestnik* [Church history bulletin], No. 10, pp. 136–147. [In Russian].

33. Ordynskii, I. I. (1864). O narodnykh nazvaniiakh mestnostei Moskovskoi gubernii [On the people's names of the localities of the Moscow Province]. In N. Bocharov (Ed.), *Sbornik materialov dlia izucheniia Moskvy i Moskovskoi gubernii, izdavaemyi Moskovskim gubernskim statisticheskim komitetom* [Collection of materials for the study of Moscow and Moscow Province, published by the Moscow Provincial Statistical Committee], Is. 2, pp. 5–12. Moscow. [In Russian].

34. Ordynskii, I. I. (1863). *Raskol i blagotvoritelnost v Guslitce* [Split and charity in Guslitsa]. Saint Petersburg: Typography of the Academy of Sciences. [In Russian].

35. ORK V-5041. Sostav po poriadku (Demestvennik 1828 g.) [ORK V-5041. Composition in order (Demesvennik 1828)]. In *Pevcheskie rukopisi Krasnoiarska* [Singing manuscripts of Krasnoyarsk] (Krasnoiarskaia gosudarstvennaia universalnaia nauchnaia biblioteka [Krasnoyarsk State Universal Scientific Library]) [Online resource]. URL: <https://ruk.kraslib.ru/tsn/opis.php?ruk=krde>. Date of access: 6.05.2018.

36. Podturkina, E. A. (2010). Guslitckie staroobriadcheskie knigi: osobennosti khudozhestvennogo oformleniia [Guslitsa Old Believer Books: features of decoration]. In *Vestnik MGPU imeni Ivana Fedorova* [Bulletin of Ivan Fedorov Moscow State University of Printing Arts], Is. 5, pp. 271–281. Moscow. [In Russian].

37. Podturkina, E. A. (2010). Guslitckie staroobriadcheskie knigi: osobennosti khudozhestvennogo oformleniia [Guslitsa Old Believer Books: features of decoration]. In *Guslitcy: istoriko-kraevedcheskii almanakh* [Guslitsy: historical and local history almanac], Is. 8, pp. 128–138. Ilyinsky Pogost. [In Russian].

38. Podturkina, E. A. (2011). Iskusstvo guslitckoi knigi [The Art of the Guslitsa Book]. In *Sudba staroobriadchestva v XX – nachale XXI vv.: istoriia i sovremennost: sbornik nauchnykh trudov i materialov* [The fate of the Old Believers in the 20th – early 21st centuries: history and modernity], Is. 5, pp. 259–272. Kyiv, Vinnytsia: Vipol. [In Russian].

39. Podturkina, E. A. (2011). Iskusstvo staroobriadcheskoi knigi guslitskogo pisma (istoricheskii i tipologicheskii aspekty) [The art of the Old Believers' book of the Guslitsa writing (historical and typological aspects)] In *Izvestiia vysshikh uchebnykh zavedenii. Problemy poligrafii i izdatelskogo dela* [News of higher educational institutions. Problems of polygraphy and publishing], No. 1, pp. 159–169. Moscow. [In Russian].

40. Podturkina, E. A. (2012). Issledovanie staroobriadcheskoi knigi guslitckogo pisma [Study of the Old Believers' book of the Guslitsa writing]. In *Vestnik MGUP imeni Ivana Fedorova* [Bulletin of Ivan Fedorov Moscow State University of Printing Arts], Is. 6, pp. 236–242. Moscow. [In Russian].

41. Podturkina, E. A. (2012). Miniatiury v rukopisnykh knigakh guslitckogo pisma kontca XVIII – nachala XX vv. [Miniatures in handwritten books of the Guslitsa writing of the late 18th – early 20th centuries] In *Guslitcy: istoriko-kraevedcheskii almanakh* [Guslitsy: historical and local history almanac], Is. 9, pp. 103–108. Ilyinsky Pogost. [In Russian].

42. Podturkina, E. A. (2011). Miniatiury v rukopisnykh knigakh guslitckogo pisma kontca XVIII – nachala XX vv. [Miniatures in handwritten books of the Guslitsa writing of the late 18th – early 20th centuries]. In *Izvestiia vysshikh uchebnykh zavedenii. Problemy poligrafii i izdatelskogo dela* [News of higher educational institutions. Problems of polygraphy and publishing], No. 4, pp. 191–197. Moscow. [In Russian].

43. Podturkina, E. A. (2009). Osobennosti khudozhestvennogo oformleniia staroobriadcheskoi knigi [Features of the decoration of the Old Believers' book]. In *Nauchnaia konferentsiia molodykh uchenykh Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta pechati, fakultet graficheskikh iskusstv* [Scientific conference of young researchers of Moscow State University of Printing Arts, Faculty of Graphic Arts] (March 2009, pp. 47–59). Moscow: Ivan Fedorov Moscow State University of Printing Arts. [In Russian].

44. Podturkina, E. A. (2012). Staroobriadcheskie rukopisnye knigi guslitckogo i vetkovskogo pisma konca XVIII – nachala XX vv. [Old Believers' manuscripts of the Guslitsa and Vetka writing of the late 18th – early 20th centuries] In *Dekorativnoe*

iskusstvo i predmetno-prostranstvennaia sreda. Vestnik MGKhPU [Decorative art and subject-spatial environment. Bulletin of Ivan Fedorov Moscow State University of Printing Arts], No. 2, Pt. 2, pp. 253–264. Moscow: S. G. Stroganov Moscow State Art-Industrial Academy. [In Russian].

45. Podturkina, E. A. (2013). *Khudozhestvennoe oformlenie staroobriadcheskoi rukopisnoi knigi guslitskogo pisma XVIII–XX vv.* [Decoration of the Old Believers' handwritten book of the Guslitsa writing of the 18–20th centuries] (*Extended abstract of PhD dissertation*). Research Institute of Theory and History of Visual Arts of the Russian Academy of Arts, Moscow, Russia. [In Russian].

46. Popova, O. S. (1972). Galitcko-volynskie miniatiury rannego XIII veka: k voprosu o vzaimootnosheniakh russkogo i vizantiiskogo iskusstva [Galician-Volyn miniatures of the early 13th century: on the issue of the relationship between Russian and Byzantine art]. In *Drevnerusskoe iskusstvo: khudozhestvennaia kultura domongolskoi Rusi* [Old Russian art: art culture of pre-Mongol Rus] (Vol. 6, pp. 283–315). Moscow: Nauka. [In Russian].

47. Popova, O. S. (2007). Miniatiury Izbornika Sviatoslava 1073 goda i vizantiiskoe iskusstvo tretei chetverti XI veka [Miniatures of Sviatoslav's collected book of 1073 and Byzantine art of the third quarter of the 11th century]. In *Ot Tcargrada do Belogo Moria: sbornik statei po srednevekovomu iskusstvu v chest E. S. Smirnova* [From Constantinople to the White Sea: collection of articles on medieval art in honor of E. S. Smirnova] (pp. 405–440). Moscow: Northern Pilgrim. [In Russian].

48. Popova, O. S. (1968). Novgorodskie miniatiury i vtoroe yuzhnoslavianskoe vlianie [Novgorod miniatures and the second South Slavic influence]. In *Drevnerusskoe iskusstvo: khudozhestvennaia kultura Novgoroda* [Old Russian art: art culture of Novgorod], Vol. 3, pp. 179–200. Moscow: Science. [In Russian].

49. Svientsitskiy, I. (1911). Buchatske Yevanheliie [Buchach Gospel]. In *Zapysky NTSh* [Notes of the Shevchenko Scientific Society], Vol. 105, Is. 5, pp. 5–17. Lviv. [In Ukrainian].

50. Svientsitskiy, I. (1933). *Opys rukopysiv: I. Kyrylychni perhaminy XII–XV vv. Zbirky Natsionalnoho muzeiu* [Description of manuscripts: I. Cyrillic parchments of the 12–15th centuries. Collections of the National Museum]. Lviv. [In Ukrainian].

51. Svientsitskiy, I. (1922–1923). *Prykrasy rukopysiv Halytskoi Ukrainy XVI st.* [Decoration of manuscripts of Galician Ukraine in the 16th century] [Is. 1–3]. Zhovkva: Monastery of Basilian Fathers. [In Ukrainian].

52. Svirin, A. N. (1950). *Drevnerusskaia miniatiura* [Old Russian miniature]. Moscow: Art. [In Russian].

53. Stasov, V. V. (1887). *Slavianskii i vostochnyi ornament po rukopisiam drevnego i novogo vremeni* [Slavic and oriental ornament on manuscripts of ancient and new times]. Saint Petersburg: Cartographic Institution of A. A. Ilyin. [In Russian].

54. Titov, F. I. (1911). *Ocherki po istorii russkogo knigopisaniia i knigopечатaniia* [Essays on the history of Russian book publishing and book printing]: *Is. 1: Russkoe knigopisanie XI–XVIII vv.* [Russian book writing of the 11–18th centuries]. Kyiv: Phototypography and typography of S. V. Kulzhenko. Offprint from *Iskusstvo i pechatnoe delo* [Art and printing business] magazine. [In Russian].

55. Shchepkin, V. N. (1918). *Uchebnik russkoi paleografii* [Textbook of Russian paleography]. Moscow: Publishing of the Society of the History and Antiquities of Russia at the Moscow University. [In Russian].

56. Yasynovskiy, Yu. (1996). *Ukrainski ta biloruski notnoliniini Irmoloi 16–18 stolit: kataloh i kodykologichno-paleohrafichne doslidzhennia* [Ukrainian and Belorussian note-linear Irmologions of the 16–18th centuries: catalog and codicological and paleographic research]. Lviv: Misioner. [In Ukrainian].

Svitlana Volodymyrivna Zinchenko,

Candidate of Historical Sciences,

Senior Research Fellow

of the Department of Manuscripts and Old Printed Books,

Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv

e-mail: zinsvitlana@ua.fm

Attribution of the Old Believer manuscript of the 20s of the 19th ct. from the collection of Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv

The article is devoted to the attribution of a music manuscript (PKK-69) from the collection of Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv. Often upon describing the decoration of the Old Believer manuscripts they were identified with the “sea coast” style, which is not completely correct. In various regions of compact dwelling of the Old Believers their own original styles of book decoration were formed. Each of those has its own specifics of script, miniatures and ornamental decoration, which almost have not been described yet. This causes certain difficulties at the attribution of the Old Believer manuscripts. The investigated manuscript is no exception.

The codicological and filigree analyses of the manuscript allowed narrowing the ranges of its creation to the first quarter of the 20th ct. The text structure analysis discovered that the studied manuscript was a music book known as the “Holidays” rather than the Irmologion, as it was indicated in the museum description. The art study analysis allowed attributing it as the Old Believer manuscript of the Guslitsy style. Besides, in the fonds of the Russian State Library (Moscow), the State Historical Museum (Moscow) and the State Universal Scientific Library of the Krasnoyarsk Krai (Krasnoyarsk) six manuscripts similar in the execution craft, drawing, ornamental arrangement composition, picture coloring and hand to the studied manuscript were discovered. Researchers associate them with one workshop acting in the 20–30s of the 19th ct. and name famous rewriter and miniaturist of the first half of the 19th ct. from Guslitsy Mikhail Ivanovich Shitikov as their creator. Two of those – the Chimes 1835 (the State Historical Museum) and the Octoechos 1838 (the Russian State Library) – have a rewriter’s note, and their decoration is as similar to the investigated manuscript that there is no doubt that it is also M. I. Shitikov’s work. The attributed manuscript is the earliest of his works, it supplements and extends our vision of the prominent rewriter’s activity.

Key words: music manuscripts, Old Believer, book embellishment, Guslitsy style and writing, attribution of the Old Believer manuscripts, rewriter and miniaturist of the first half of the 19th ct. Mikhail Ivanovich Shitikov.

*Светлана Владимировна Зинченко,
кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник
отдела рукописей и старопечатной книги
Национального музея во Львове имени Андрея Шептицкого
e-mail: zinsvitlana@ua.fm*

Атрибуция старообрядческой рукописи 20-х годов XIX в. из собрания Национального музея во Львове имени Андрея Шептицкого

Статья посвящена атрибуции нотной рукописи (Ркк-69) из коллекции старообрядческих кодексов Национального музея во Львове им. Андрея Шептицкого. Часто при описании отделки старообрядческих рукописей их отождествляли с «поморским» стилем, что не совсем правомерно. В различных регионах компактного проживания старообрядцев сложились свои оригинальные стили книжного оформления. Для каждого из них характерны особенности шрифта, миниатюр и орнаментального украшения, которые до сих пор почти не изучены. Это вызывает определенные трудности при атрибуции старообрядческих рукописей.

Кодикологический и филиграноведческий анализ рукописи позволил сузить рамки ее создания к первой четверти XIX в. Анализ структуры текста обнаружил, что исследуемая рукопись является нотной книгой, известной под названием «Праздники», а не Ирмологионом, как указано в музейном описании. Искусствоведческий анализ позволил отнести ее к старообрядческим рукописям гуслицкого стиля. Кроме того, в фондах Российской государственной библиотеки (г. Москва), Государственного исторического музея (г. Москва) и Государственной универсальной научной библиотеки Красноярского края (г. Красноярск) были обнаружены шесть рукописей, близких по мастерству исполнения, рисунку, композиции орнаментального оформления, колориту раскраски и почерку к изучаемой. Исследователи относят их к одной мастерской, действовавшей в 20–30-х годах XIX в., а их исполнителем считают выдающегося гуслицкого переписчика и миниатюриста первой пол. XIX в. Михаила Ивановича Шитикова. Две из них – Трезвоны 1835 г. (ГИМ) и Октоих 1838 г. (РГБ) – имеют запись переписчика, а их декоративная отделка настолько идентична исследуемой рукописи, что нет сомнений в том, что она также является работой М. И. Шитикова. Атрибутированная рукопись является наиболее ранней из его работ.

Ключевые слова: нотные рукописи, старообрядчество, книжная орнаментика, гуслицкий стиль и письмо, атрибуция старообрядческих рукописей, переписчик и миниатюрист первой пол. XIX в. Михаил Иванович Шитиков.

*Стаття підготовлена 26 січня 2018 року;
подана до друку 1 березня 2018 року.*

Заставка-рамка (НМЛ: Ркк-69, арк. 1)

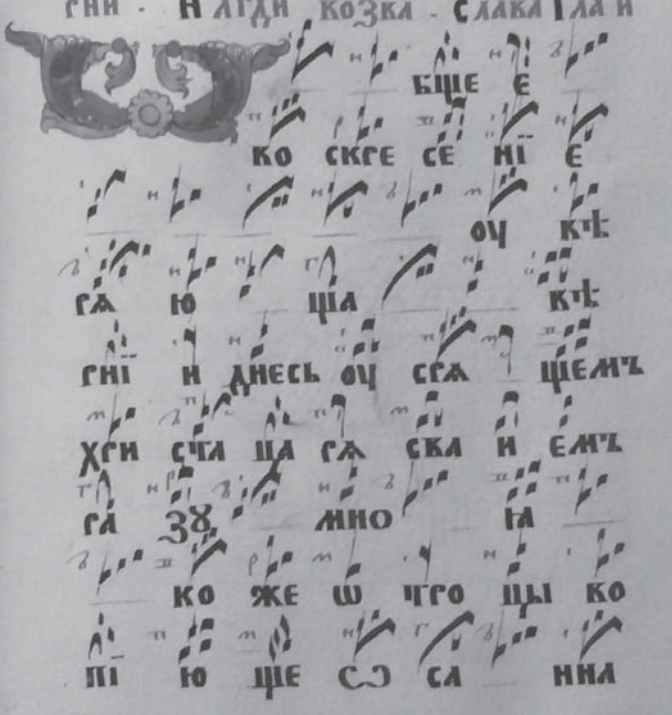

Заставка в прямокутній рамці з ініціалом «Д» та оздобленням на бічному полі (НМЛ: Ркк-69, арк. 3 зв.)

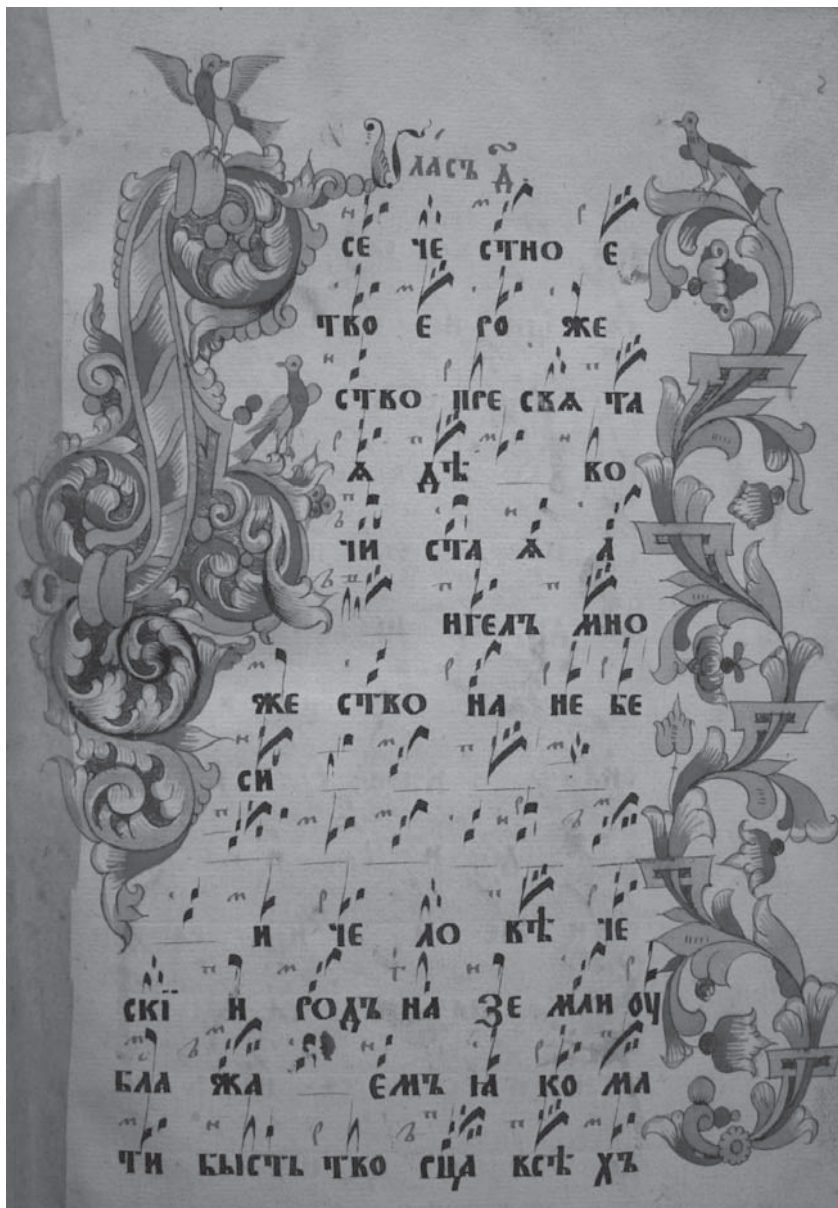

ИЛА ЦВѢТНОСНАА КСѢБОУЛА
 ЗАРЕВУ КЕЧЕРЪ . И МАМАЛЪИ КЕЧЕ
 ГНИ . И ЛІГАН КОЗКА - СЛАКА ГАЛІИ
 БЩЕ Е
 КО СКРЕ СЕ НІ Е
 ОУ КѢ
 ГА Ю ЦА КѢ
 ГНІ И ДНЕСЬ ОУ СГА ЩЕМЪ
 ХСН СЧА ЦА ГА СКА И ЕМЪ
 ГА ЗЖ МНО ІА
 КО ЖЕ Ш ЧГО ЦІ КО
 ПІ Ю ЩЕ СЪ СА ННА

Заставка на лінійній основі з ініціалом «w» (НМЛ: Ркк-69, арк. 104)

Ініціал «В» (НМЛ: Ркк-69, арк. 2)

Мініатюра «Різдво Богородиці» (НМЛ: Ркк-69, арк. 1 зв.)

Станіслав Анатолійович Волощенко,
завідувач Музею староукраїнської книги,
сектор Львівської національної галереї мистецтв
імені Б. Г. Возницького, м. Львів
e-mail: stachevskiy@gmail.com

**СПИСКИ УСТАВУ ЦЕРКОВНОГО ЄРУСАЛИМСЬКОГО XVII ст.:
ДАТУВАННЯ, ПЕРЕПISУВАЧІ,
ЛОКАЛІЗАЦІЯ, ПОБУТУВАННЯ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НБУ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Здійснено атрибуцію кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського XVII ст.*, що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ. Досліджено час створення кодексів на основі джерельних відомостей, уміщених у колофонах, крайніх записах, а також за даними філігранологічного аналізу. Встановлено імена переписувачів *Єрусалимських Уставів*, їхнє територіальне походження, соціальний статус і рід діяльності. Висвітлено питання про локації створення та побутування списків *Церковного Уставу XVII ст.* із колекції Інституту рукопису.

Ключові слова: Устав церковний Єрусалимський, рукописні Устави, XVII ст., атрибуція, рукописні пам'ятки, кодекс, Інститут рукопису, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Дослідницький інтерес у вивченні кириличної богослужбової книги в Україні починаючи від XIX ст. і до сьогодні гуртує навколо себе чимало поколінь кодикологів. Рукописна книга богослужбового характеру не лише цікава за матеріалом, на якому вона переписана, за тим, як вона організована та які її палеографічні особливості й оздоблення, вона передусім – важливе джерело для історико-краєзнавчих, філологічних і культурологічних студій, а також для вивчення літургійного життя Київської Церкви, її богослужбових традицій і практик, специфіки текстів і регіональних особливостей мови богослужінь, є свідченням рівня релігійної культури, особливостей проявів т. зв. «народної побожності», історії повсякдення духовенства та мирян, культурної антропології, історії ментальності та уявлень наших предків.

Кожен монастирський чи парафіяльний храм мав свою церковну збірку книг, яка формувалася в залежності від типу та характеру церковних богослужінь. Репертуар цих книг визначався *Церковним Уставом*,

який ще називають *Єрусалимським* чи *Титіконом*, адже саме ця книга регламентує різноманітні цикли богослужбового кола. Дослідження даного типу кодексів важливе в широкому контексті книгознавчої науки, адже сприяє кращому розумінню історії та розвитку кириличної рукописної книги в Україні.

Відомо, що перше друковане видання *Церковного Уставу* було здійснене в Москві 1610 р., перевидавалося в 1633, 1641, 1682, 1695 рр. і понад 15 разів – у XVIII ст. В Україні згадана книга в XVII ст. не друкувалася. Тому виникає особливий інтерес у вивченні саме рукописних списків XVII ст.: їхнього співвідношення із текстами друкованих примірників, спільних і відмінних рис, особливостей тексту в залежності від регіону створення, а також рівня затребуваності та причин переписування цих кодексів аж до кінця першої третини XVII ст.

Матеріалом для дослідження рукописних списків *Уставу* послуговували кодекси, збережені в найбільшій скарбниці книжкової рукописної продукції серед українських бібліотечних і музейних книжкових зібрань, – Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Саме в цій інституції зберігається найбільша кількість списків *Уставу церковного Єрусалимського* – 23 книги (XVI ст. представлене одинадцятьма книгами, а XVII ст. – дванадцятьма), які територіально репрезентують різні регіони сучасної України, а також Росії.

Як зазначалося вище, в ІР НБУВ зберігаються 12 списків *Єрусалимського Уставу* XVII ст., які зосереджені в декількох фондах. Найбільше книг міститься у фондї I «Літературні матеріали» (комплексний фонд) – шість кодексів [1, 2, 3, 4, 5, 6]. У фондї 312 «Зібрання рукописних книг та архів Софійського собору» *Церковні Устави* представлені двома списками [7, 8]. По одному кодексу – у фондї 301 «Зібрання історичних документів та колекція Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії» [9], фондї 311 «Зібрання рукописних книг Десятинної церкви» [10], фондї 313 «Зібрання рукописних книг Почаївської лаври» [11] і фондї 30 «Колекція рукописних книг ІР НБУВ» [12].

Перші описи списків *Єрусалимського Уставу* XVII ст., які сьогодні зберігаються в ІР НБУВ, з'явилися в останній чверті XIX ст. У 1881 р. студент другого курсу Київської духовної академії (далі – КДА) Василь Березін уклав каталог 47-ми рукописів Почаївської лаври, які на той час зберігалися в бібліотеці музею КДА. Серед описаних рукописів під № 26 – *Церковний Устав*, переписаний у першій третині XVII ст. Укладач каталога, окрім назви рукопису, зазначив тип письма, формат, кількість аркушів, навів текст колофону та крайнього запису, а також деякі заголовки [13, с. 46–47]. У каталозі 1896 р., укладеному Миколою Петровим, із 576-ма

описами рукописів київських монастирів і Києво-Десятинної церкви, описано *Устав* із Десятинної церкви. Під № 576 уміщено відомості про цей кодекс – зазначено лише назву книги «Уставъ или око церковное» і джерело надходження до бібліотеки церкви [14, с. 254]. Більшою інформативністю з опису *Уставів* відзначається каталог рукописів бібліотеки Києво-Софійського монастиря, опублікований у 1904 р. тим самим автором. Ідеться про два списки XVII ст., які описані під № 94 і № 95: опис цих рукописів складається із назви книги, часу створення, формату, кількості аркушів, зазначення джерела надходження, переліку основних змістових рубрик і публікації уривків із покрайніх записів [15, с. 24]. У 1916 р. Олександр Лебедев видав каталог рукописів Церковно-археологічного музею КДА, в якому під № 195 описав *Єрусалимський Устав* із с. Волиці, що на Київщині. Варто відзначити дещо вищий рівень наукового описування рукопису в порівнянні з попередньо наведеними публікаціями, адже автор, окрім традиційних рубрик, дослідив водяні знаки паперу, на якому писано текст, описав оздоблення оправи, яка на сьогодні не збереглася, подав перелік заставок у книзі, опублікував документуючі записи (привітання), звернув увагу в коментарях на текстологічні особливості рукопису [16, с. 76–77]. У каталозі рукописів Київського художньо-промислового і наукового музею імені імператора Миколи Олександровича (нині Національний художній музей України) авторства С. Щеглової 1916 р. під № 44 подано опис одного зі списків *Єрусалимського Уставу*, який розглядаємо в цій статті. Авторка вказала назву книги, її розмір, об'єм, датування, тип письма, кількість заставок із відомостями про їхнє розміщення в кодексі, навела фрагменти з покрайніх записів і дані про оправу, зазначила, що *Устав* розпочинається з передмови та змісту [17, с. 15]. У 2017 р. нами опубліковано опис *Уставу* із Білостоцького монастиря, що на Волині [18, с. 202–212]. Наукові ж описи інших шести списків *Єрусалимського Уставу* XVII ст. із фондів ІР НБУВ на сьогодні не оприлюднено, а ті, що існують, потребують уточнення із залученням сучасних підходів кодикологічного дослідження.

У пропонованій статті ми уточнимо датування *Єрусалимських Уставів* із колекції ІР НБУВ, з'ясуємо імена їхніх переписувачів, а на основі документуючих відомостей у списках визначимо локалізації створення та побутування кодексів. Кодикологічне та текстологічне дослідження особливостей цих списків XVII ст. потребує окремої публікації.

Книгою, яка визначала склад, порядок і чин звершення церковних богослужінь добового та місячного кола, богослужінь Чотиридесятниці та П'ятидесятниці, а також містила правила стосовно чернечого життя, був *Устав церковний Єрусалимський* [19, с. 58]. *Устав* покликаний бути

певним «регулятором» церковного богослужіння, адже регламентує різноманітні цикли богослужбового кола – добового, седмичного, місячного, святкових днів рухомого та нерухомого кіл. За своїм характером належить до церковно-дисциплінарного жанру, його тексти не читаються в часі звершення служб, проте в них вказується порядок читань текстів з *Октоїха, Мінеї, Тріодей*, книг *Старого та Нового Заповітів, Часослова* та інших богослужбових книг у залежності від особливостей тієї чи іншої служби [20, с. 37]. *Єрусалимський Устав* визначав репертуар богослужбових книг у церкві, які ще називають книгами «типікарного кола» (установного) [19, с. 58].

З кінця XIV ст. *Єрусалимський Устав* почав запроваджуватися митрополитом Кипріаном (1330–1406) у межах Київської Церкви [20, с. 22] і в XVI ст. остаточно утвердився на теренах сучасної України. Найбільш ранній збережений список *Єрусалимського Уставу* зберігається у відділі рукописів і стародруків Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького і датується, за нашими дослідженнями, останньою третиною XV ст. [21].

У цій статті ми розглядаємо кириличні списки *Уставів*, які за хронологією свого створення відносяться до першої третини XVII ст. З них точно датованими, за інформацією їхніх колофонів, є чотири кодекси.

Найбільш ранній датований список *Уставу* XVII ст. переписаний у Троїце-Сергієвому монастирі в «лѣту^{жс} Тогда тичюшу, з. раі. м^у При деръжавѣ блговѣрнѣго и бгохранимаго и хлюбиваго самодержца Православнаго цря и Гдря і Великаго князя Бориса Фев^{лов}ровича всеа роуси ... И стѣише^м потриархѣ іеве московско^м всеа ру^с» [7, арк. 475 зв.]. Тобто кодекс створений у 7111 р. від створення світу, або в 1603 р. від Різдва Христового, в Росії, при московському цареві Борисі Годунові (1598–1605) за патріаршества Іова (1589–1605).

Фактографічно багатий колофон рукопису, який «Начажеся писати в “лѣто в^т создания миру, зрка. а в^т по плоти рж^{ства} га бга и спаса ншего іс ха, **ахві** м^сца февраля на днь прп^{бнаго} в^тца ншего мартина число^м г^і А скончася в томже року **хві**. м^сца августа на днь прп^{бнаго} в^тца нше^т пимина великаго число^м, **кз** кру^т слнцу **и** а лунѣ кру^т ді.» [10, арк. 371]. Іншими словами, переписувач почав роботу над кодексом у 7121 р. від створення світу, тобто у 1612 р. від народження Ісуса Христа, 13 лютого, в день пам’яті преподобного Мартина (святого V ст.) за старим стилем (26 лютого за новим стилем), а завершив переписувати 27 серпня 1612 р., у день пам’яті преподобного Пімена Великого Палестинського (бл. 602 р.) за старим стилем (9 вересня за новим стилем). Таким чином, праця над створенням книги зайняла в переписувача 154 дні.

Третій кодекс XVII ст. точно датований «сѣвѣши» 18 (31) грудня 1627 р., про що інформує запис, виконаний коричневим атраментом переписувачем книги: «сіа книга глеме^и овста^а. Ро^к Бо^жа **ахкз** м^ѣца дека^мврїа **иі.**» [11, арк. 197 зв.].

Найпізніший список *Єрусалимського Уставу* XVII ст., що зберігається у фондах ІР НБУВ, завершили переписувати «року бжїя: **Ахлв**: м^ѣца вктеврїа во **с** Совершися» [5, с. 250 3-го рахунку]. Отже, робота над створенням книги завершилася 6 (19) жовтня 1632 р.

Датування згаданих вище кодексів за колофонами підтверджується філігранологічним аналізом. Папір, на якому переписано *Устав* 1603 р. [7], різнорідний і датується кінцем XVI – початком XVII ст. Виявлено водяні знаки із зображенням п'ятох варіантів «глечика», три з яких подібні до відповідників у альбомі Ч. Бріке під № 12794, 12803 і 12816 [22, с. 638–639], датовані від 1589 р. до 1595 р. У двох інших випадках визначити тотожний знак «глечика» не вдалося, вони за типом наближені до зображень із № 12808 і 12864 з датами 1551 і 1525 рр. [22, с. 638, 641]. Ще одна філігрань – зображення «герба з будинком», тотожне знакові № 1321 у тому ж таки альбомі, але з датою 1603 р. [23, с. 109]. Папір кодексу, дописаного 27 серпня 1612 р. [10], із філігранями трьох типів, датованими 1603 р. [24, № 695], 1612 р. [24, № 567] і 1613 р. [24, № 1840], *Устав* 1627 р. [11] переписаний на папері, датованому 1621 р., з водяним знаком, подібним до зображення під № 891 в альбомі І. Каманіна, О. Вітвицької [25]. Папір рукопису 1632 р. [5] із філігранями двох типів: із зображенням герба «Гоздава», який в альбомі Е. Лауцвявичуса датований 1625 р. [24, № 2054], а інший герб тотожний зображенню із датою 1632 р. [25, № 1209]. Дослідження паперу цих кодексів із прямою вказівкою на дату створення свідчить, що залежаність паперу могла становити від шести і до більш як десяти років. За спостереженнями О. Іванової, для більшості рукописних книг XVI ст. дати їхнього створення, які відображені переписувачами, наближені до датування водяних знаків цих кодексів за альбомами філіграней і можуть відрізнятися терміном від трьох до п'яти років [26, с. 207].

Рукописи без вказівки на час створення вдалося датувати на основі філігранологічного аналізу, а також за палеографічно-кодикологічними особливостями і документуючими записами.

Початком XVII ст. атрибутовано дві книги. Папір першого рукопису [9] із водяним знаком герб «Сокира», датованим 1602 р. [24, № 1708]. Філігрань герб «Любич» виявлено на папері іншого списку *Уставу* [1]. Подібний знак в альбомах водяних знаків І. Каманіна, О. Вітвицької [25, № 404] і Т. Діанової, Л. Костюхіної [27, № 1074] датований 1604 р. Цей рукопис у лютому 1605 р. був вкладений до храму м. Олики [1, арк. 20 зв., 21 зв.].

Першою чвертю XVII ст. датовано п'ять кодексів. Під час філігранологічного аналізу першого *Уставу* [8], переписаного в цій частині сторіччя, встановлено, що папір рукопису – із водяними знаками герба «Гоздава», який подібний до відповідного знака в альбомі Т. Діанової, Л. Костюхіної [27, № 894], та герба «Сокира» [27, № 1226]. Ці філіграні датовані 1614–1615 рр., що дало підстави датувати і сам кодекс першою чвертю XVII ст. Зображення ще одного герба «Сокира», відмінного від попереднього, виявлено в наступному спискові *Уставу* [12]; цей знак Т. Діановою датований 1618 р. [28, № 776]. Ймовірно, 1619 р. переписано *Устав* [2], папір якого містить водяний знак у вигляді «жіночої постаті на ведмеді» в орнаментальному картуші [27, № 1235]. «Поштовий ріжок на гербовому щиті» з літерою «В» виявлено на папері наступного кодексу [3]. Цей водяний знак датується 1619–1622 рр. [28, № 660; 27, № 1152]. На папері *Уставу* [4], який «замикає» першу чверть XVII ст., міститься філігрань із зображенням «двоголового орла». У довідковому альбомі Т. Діанової, Л. Костюхіної він значиться під 1623 р. [27, № 1010].

У першій третині XVII ст. переписано *Єрусалимський Устав* [6], папір якого містить водяний знак із зображенням «жіночої постаті на ведмеді» на гербовому щиті. Подібна філігрань знайдена в альбомі Т. Діанової з датою 1628 р. [28, № 464]. Цей рукопис, вочевидь, поновлювався, адже аркуші наприкінці книжкового блоку переписані іншою рукою [6, арк. 219–224]. Завдяки проведеному аналізу водяних знаків цих аркушів встановлено, що блок поновлювався в 1688–1689 рр. На папері арк. 219–224 наявна філігрань «двоголовий орел» [28, № 519].

Важливою складовою наукового опрацювання книги є встановлення переписувача, що передбачає з'ясування його імені, визначення територіального походження створювача кодексу, його соціального статусу та професії, що зазвичай вдається вкрай рідко. Досліджуючи вказані списки *Єрусалимського Уставу* XVII ст., нам вдалося встановити творців окремих кодексів: у п'яти рукописах зафіксовані імена переписувачів.

У першому випадку наприкінці колофону *Уставу* 1603 р. зазначено, що «Списа^а Сию Книгоу постръж^сни^к живонача^нные тр^оце Сергиева мн^стря крилошени^и данилка га^рило^в» [7, арк. 476]. Отож книгу переписав чернець однієї з найбільших російських обителей – Троїце-Сергієвого монастиря – Данило Гаврилов, який ще був крилошанином цієї чернечої спільноти, тобто виконував послух співця на солеї (крилосі правому чи лівому від амвона).

Переписувач *Уставу* 1612 р. про себе пише, що «Трудо^м многогрѣшна^г хуждъшаго во хр^стїаннехъ оубогаго матѣ^фѣя епифановича поповича смѣ^ди^ского вбывателя гбоспсаемаго града турова» [10, арк. 371]. Напевно,

йдеться про сина священника Епіфанія – Матфія Смідинського із міста Турів, що знаходиться на території сучасної Білорусі (нині м. Турів Житковецького р-ну Гомельської обл.).

На прикленній частині нижнього форзаца іншого списку *Уставу* зафіксовано, що «Книга глаголемая уставъ списана Лонгиномъ дякомъ Черногородскимъ» [8]. Із цього запису можна зробити висновок, що книгу переписав дяк Лонгин із місцевого храму м. Черногородки Макарівського району Київської області.

Переписувач *Уставу* 1627 р. вказав у колофоні, що книгу переписала «Мнѣ грѣшная рука Недоѣтоунаго Провѣтора Іоакума.», додавши при цьому, що «Понеж неписа Аггль. Но азъ я грѣшный рабъ» [11, арк. 197 зв.]. Виходячи з інформативності колофону, доходимо висновку, що кодекс переписав ієрей (пресвітер) Іоаким.

Устав 1632 р. переписав Яків Данилович «и^о Солоного Городка роди» [5, с. 250 3-го рахунку]. Нині Солоний Городок називається м. Городком і розташовується на території Львівської області. На жаль, Яків Данилович не зазначив роду своєї професійної діяльності та соціального статусу, однак зазначив, що переписав книгу при храмі Різдва Богородиці [5, с. 250 3-го рахунку].

Встановивши переписувачів п'яти кодексів, можемо резюмувати так: *Устави* переписували представники духовенства або ж члени їхніх сімей чоловічої статі. Ми маємо відомості про чотирьох осіб, які вписали свій соціальний статус, – священник, дяк, чернець, син священника.

XVII ст., за твердженням дослідниці кириличної рукописної та стародрукованої книги Віри Фрис, характеризувалося зникненням потужних осередків книгописання (скрипторіїв). Однак продовжували існувати окремі скрипторії при Києво-Печерському монастирі, монастирях Волині, Львівському Успенському братстві та ін. Кодекси створювалися в містах / містечках, селах чи при маєтках непрофесійними переписувачами, тобто особами, які за професією не були суто писарями. Книга створювалася за потреби, як необхідна для вжитку література. При цьому дослідниця зауважує, що нерідко книга, створена у цих локаціях, могла бути єдиною там виготовленою [19, с. 109].

Не менш вагомим аспектом у вивченні рукописних книг богослужбового характеру є встановлення місця створення кодексу, історії його побутування, а також міграції. У процесі дослідження списків *Єрусалимського Уставу*, які нас зацікавили, ми визначили ці локації – від моменту їх переписування до часу потрапляння до фондів ІР НБУВ. Вагомим джерелом для реконструкції історії побутування книг послуговували відомості з колофонів, покрайніх записів, старих інвентарних номерів на кодексах, наліпок, штампів, а також із фондово-облікової документації чи опублікованих матеріалів.

Серед списків Єрусалимського Уставу XVII ст., що зберігаються в ІР НБУВ, 11 кодексів переписано в сучасних кордонах України і один у Росії. За регіональним поділом українські списки можна віднести до трьох регіонів: на Волині створено сім книг [1, 2, 4, 5, 6, 10, 11], на Київщині – три [3, 8, 9] і на Поділлі – один кодекс [12].

Перший серед «волинських» *Уставів*, створений 4 лютого 1605 р., був покладений «Къ церкви стое живонача^нное тро^ици В бога спасаемо^м градѣ влыщи» рабом Божиим ієреєм Іллею [1, арк. 20 зв. – 22]. Нині Олика – селище міського типу, що розташовується в Ківерцівському районі Волинської області. У XIX ст. рукопис належав згаданій церкві, що засвідчує наліпка на верхній дошці оправи. У фондово-обліковій документації (опису до фонду І Р НБУВ) стосовно цього рукопису зазначається, що кодекс надійшов до Київського центрального архіву давніх актів із Загаєцького монастиря, розташованого у Шумському районі Тернопільської області. З цього можна зробити припущення, що до переїзду до Києва пам'ятка побутувала в Загаєцькому монастирі.

Церковний Устав, переписаний у 1612 р. Матвієм Смідинським, який переїхав до Городця (нині містечко у Володимирецькому районі Рівненської області) із м. Турова «сире^ч вко Цер^ко^нная», в цьому ж сторіччі був покладений «в црк^о присветые брдцы десети^нно Граде киеве» ротмістром Андрієм, сином Захарія Чернишова «для в^пущения Грехо^в своихъ И ^ля поминания родиче^в свай^х» [10, арк. 1–27]. Рукописна книга й у XIX ст. належала Києво-Десятинному храмові, про що дізнаємося із запису на звороті верхньої дошки оправи, писаного чорнилом, скорописом XIX ст.: «Типиконъ или Уставъ Церковный. Кіево-Десятинной церкви», а також із напису на наліпці арк. 175 зв.: «XVII в. (1612 г.) Типиконъ или Уставъ Церквн. Кіево-Десятин. Цркви».

Побутування ще одного списку *Єрусалимського Уставу*, переписаного на Волині у першій чверті XVII ст., важко встановити через його фрагментарність, адже від книги збереглися лише 5 аркушів тексту. Однак, подібно до кодексу із Олики, в опису до фонду І Р НБУВ вказано, що фрагмент рукопису надійшов до Київського центрального архіву давніх актів із Загаєцького монастиря, що на Тернопільщині [2].

У Білостоцькому Хресто-Воздвиженському чоловічому монастирі (с. Білосток Луцького району Волинської області) зберігався список *Уставу*, переписаного в першій чверті XVII ст. Читаючи запис на арк. 258, писаний коричневим атраментом, скорописом XVII ст., дізнаємося, що «Сия Книга Глаголемая у^чтавъ Мона^стира Біло^стоцкаго вла^ная», на нижньому березі арк. 302 дещо пізніший польськомовний запис XVIII ст.: «Tajest Xięga ustaw własna Monasterya Białostockiego» [4, арк. 258, 302]. У XIX ст. книга зберігалась у фондах Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії під № 842 [18, с. 205].

Імовірно, що на Волині був переписаний ще один список *Уставу* пресвітером Іоакимом «за панованя его милости пана wdриво^сского щенико^м івано^м, w^тмени^н ei ра^б божїй фешдо^р ха^ркови^ч бо^ндарь и своею жонною wксимою и свої^м сыно^м панасо^м» [11, арк. 9–14] у 1627 р. Цю книгу було подаровано в с. Мельниківці до церкви Воскресіння Господнього. З XVIII ст. рукопис належав до книг «Монастыра Почаевского» [11, арк. 2], також і в наступному сторіччі кодекс побутував у Почаївській Свято-Успенській обителі: «Принадлежитъ Почаевской Лаврской Библиотеки. 1854 р.» [11, арк. 1, 10, 20].

Список *Єрусалимського Уставу*, переписаного уродженцем Львівщини Яковом Даниловичем у 1632 р. на Волині, призначався для Остропільського храму Різдва Богородиці: «Во градѣ Wстропо^ли: при храмѣ: ро^ж прч^тои На^н случу» [5, с. 250 3-го рахунку]; нині це село Старий Остропіль Старокостянтинівського району Хмельницької області. Невідомо, коли рукопис потрапив до Ніжинського Хресто-Воздвиженського храму, адже саме звідти книгу було отримано Всеукраїнською бібліотекою України в 1930 р. (нині НБУВ).

Найпізніший список *Уставу*, який досліджуємо в цій статті, ймовірно також був переписаний на Волині, що підтверджують кодикологічно-палеографічні та мовні особливості рукопису. Запис про дарування рукопису до наших днів дійшов у фрагментарному стані, – чимало його частин стерті. З ідентифікованого запису зрозуміло, що «Сия Книга Глаголемая уставъ или, Розумъ Надана бистъ ... Пре^свято^н влдчци Наше^н» [6, арк. 1–4]. Очевидно, йдеться про богородичний храм, проте невідомо, якому саме богородичному святу освячена церква та в якому населеному пункті вона розташовувалася. Відомо, що українські богородичні храми іменувалися на честь її Різдва, Введення у храм, Зачаття, Благовіщення, Покрови, Успіння чи Собору Богородиці. Можемо припустити, що цей кодекс у XVII ст. був вкладений до Києво-Печерського монастиря, а посвятою храму було свято Успіння Богородиці. Саме так іменувалася головна велика церква лаврської обителі. Стосовно затертих місць у вкладному запису (мова йде про локацію храму та первинний титул храму), ми схильні вважати, що до моменту надходження книги в печерський монастир вона побутувала в якомусь богородичному храмі та, можливо, самі печерські монахи або дарувальник обителі стерли частини запису про місце розташування цього храму з його точною посвятою. В XIX ст. рукопис зберігався під номером «Рук. 44. Д» у Києво-Печерському монастирі, про що дізнаємося зі штампу овальної форми фіолетового кольору «БИБЛИОТЕКА КІЕВО-ПЕЧЕРСКОЙ ЛАВРЫ».

Тепер перейдемо до списків із Київського воєводства. На Київщині на початку XVII ст. був переписаний список *Єрусалимського Уста-*

ву, який у 1612 р. був покладений у храм, який на сьогодні не локалізовано через значні заклеєння покрайнього запису смужками паперу [9, арк. 43 зв. – 53]. Ширша інформація про долю книги наявна на нижніх берегах арк. 5–26. Цей запис, датований 1699 р., зроблено чорнилом, імітованим півуставом. У ньому зазначається, що «сия книга раба Божя федора по прізвіску чемереса млника», а також його сина Андрія «и матки Его татияни тоєсть попової дочки Котории южи небожчикъ Померъ» в селі Волиці «за буцкои». Після своєї смерті Федір Чемерес заповів книгу онукові Андрію, а «кто би еи міль w^тдалити w^т тихъ родичивъ тоєсть будеть Клять Проклять w^т анафана и аремефа». Наприкінці подано дату запису та локацію «року Божия **ахчф** в селі волици за короля его милости Афгуста и запанованя ихъ пн^а виго^вского именемъ евстафин». Іншими словами, Федір Чемерес у 1699 р. у с. Волиця, що нині розташовується у Фастівському районі Київської області, за правління короля Речі Посполитої Августа II Фрідріха та державця пана Євстафія Виговського, зафіксував факт купівлі книги, визначив право власності своє та членів родини, а також окреслив її спадкоємця після своєї смерті [9, арк. 5–26]. Майже дослівно цей запис уміщений на арк. 196 зв. – 213, однак датований уже «м^тца мая року Божяго» 1718 р. [9, арк. 212]. У ХІХ ст. рукопис зберігався в бібліотеці псаломщика с. Кочубіївка, що на Черкащині, Віссаріона Івановича Гордієва [9, арк. 3–13], а з 1896 р. – в його зятя – псаломщика с. Орадівки четвертого Округу благочиння Уманського повіту Дмитрія Лаврентієва [9, арк. 6–20]. Згодом цей рукопис був надісланий наміснику Києво-Братського монастиря отцеві Антонію [9, арк. 25–40]. Очевидно, що намісник передав книгу до бібліотеки КДА, про що свідчить штамп округлої форми, блакитного кольору: «БИБЛИОТЕКА КИЕВСКОЙ ДУХОВНОЙ АКАДЕМИИ» і сигнатура «Муз. Рук. 867».

Ми дослідили ще один кодекс, переписаний на Київщині, який був покладений «За сценніка Василія Шко^вскаго» у с. Паволоч до храму «стаго Архи^{ст} Х^сва Михаила» [8, арк. 123 зв.–124], що на сьогодні розташовується в Попільнянському районі на Житомирщині. Цей рукописний *Устав*, датований першою чвертю ХVІІ ст., у 1854 р. опинився серед книг книгозбірні Києво-Софійського собору під № 96 [8, арк. 1, 10, 21], а звітти надійшов до ІР НБУВ.

Описаний С. Щегловою *Устав*, датований нами, як і попередній рукопис, першою чвертю ХVІІ ст., був теж створений на Київщині і повторно вкладений у ХVІІІ ст. до «церкви архистратига Христова Михаила Монастирищской» [21, арк. 8–12]. Місце попереднього побутування визначити проблематично, адже записи є частково заклеєними смужками паперу. Достеменно відомо, що рукописна книга спершу була вкладена в 1658 р. у

цей нелокалізований храм [21, арк. 2–6]. Після Монастирища *Устав* зберігався у фондах Київського художньо-промислового і наукового музею імені імператора Миколи Олександровича під інвентарним номером «Рукоп. № 44», що засвідчують штампи на аркушах кодексу.

На території Поділля в тій же частині XVII ст. переписано *Єрусалимський Устав*, який придбала «раба бжїя ао^дотїя шимониха гаври^шкова до^{ка} со сн^гми своїми» Яковом, Павлом і Гаврилом і подарувала до храму Архістратига Михаїла «оу чо^рнокожи^це^х при свяще^ннику Василю за в^пущеніє гріхо^в свои^х и родителєй». Ктиторка словами традиційної перестороги закликає не віддавати цю книгу від храму нікому, навіть своїм родичам, і при цьому додає: «и абы была состарівшися изнову направлення в^т соро^нни^к мои^х ам^ь.» [12, арк. 33 зв.–40 зв.]. Невідомо, коли книга була перевезена із храму в с. Чернокозинцях Кам'янець-Подільського району Хмельницької області до старообрядницької Вознесенської церкви «Приємлющихъ Священство БЛОКРИНИЦКОЙ ІЕРАРХІИ», про що інформують відтиски штампів у книзі. Можливо, одночасно книга належала й ієрею Кирилу Куликову, який помістив у ній свій екслібрис.

Серед списків *Єрусалимського Уставу* XVII ст., які зберігаються в ІР НБУВ, є й рукопис, переписаний 1603 р. у Росії Данилком Гавриловим. Імовірно, створювався він на замовлення Межигірської обителі, що на Київщині (нині біля с. Нові Петрівці). Згадка про побутування цього списку вміщена на верхньому та нижньому берегах арк. 1, писана коричневим атраментом, скорописом XVIII ст.: «Книга Мн^тра Межиго^рско^у» [7, арк. 1]. У середині наступного сторіччя кодекс зберігався в бібліотеці Києво-Софійського собору, про що свідчать документуючі записи на нижніх берегах арк. 1, 10 і 21, писані коричневим атраментом, скорописом XIX ст.: «Кіевософійской Библиотеки. 1854.», а також штамп овальної форми, фіолетового кольору, з інвентарним номером, писаним чорнилом: «БИБЛЮТЕКА Києво-Софійского Собора № 97» [7, арк. 1, 10, 21].

На основі відомостей із колофонів і провенієнцій можемо довідатися не лише про час створення книги, її переписувача, місце створення чи фундаторів, але й про суму грошової винагороди за переписування рукопису та його вартість при купівлі-продажу. Під час дослідження *Уставів* XVII ст. нам вдалося дізнатися, що за переписування кодексу 1603 р. Данилко Гаврилов отримав два рублі – «за пи^смо взято два ру^бля» [7, арк. 476 зв.]. Для порівняння, 100 голок у 1671 р. в Росії коштували 35–80 копійок, пара черевиків – 40 коп., за фунт рису потрібно було віддати 4 коп., родзинок – 3–6 коп., перцю – 18 коп. чи за фунт чаю – 30 коп. [29, с. 269–274]. Мірошник за професією Федір Чемерес у 1699 р. за книгу *Устав* віддав 15 злотих [9, арк. 16]. У той же час кожух вартував 450 грошів, а ціна більш як чотирьох

літрів меду в наступному році становила 24 гроші; за одного вола у 1697 р. треба було заплатити 1010 грошів (200 злотих = 6 тис. грошів) [19, с. 142]. Залишається невідомим, за яку суму Авдотія Шимониха купила *Устав* до Михайлівського храму с. Чернокозинці, адже у вкладному запису лише сказано, що «купи сію книгу племую оуста» [12, арк. 34 зв.].

Підсумовуючи наше дослідження кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського XVII ст.* із зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, варто наголосити на кількох моментах. Колекція списків *Єрусалимських Уставів* ІР НБУВ репрезентована різними регіонами їхнього створення – як у сучасних кордонах України, так і Росії. На Волині переписано сім кодексів, на Київщині – три, на Поділлі – один і ще один – у Росії. Найбільш ранній кодекс переписаний 1603 р. у Троїце-Сергіївській лаврі (Росія), а найпізніший за часом створення – в 1632 р. в Острополі (Волинь). Завдяки проведеному філігранологічному аналізу паперу досліджуваних рукописів встановлено факт «збирання» паперу для виготовлення нового кодексу, час «залежаності» паперу коливався від шести до понад десяти років, хоча у випадку з *Олицьким Уставом*, папір якого датований 1604 р., він у 1605 р. вже був вкладений до місцевого Троїцького храму. Їх переписували не професійні копіїсти, а представники духовенства чи близькі до церкви особи: священники (Іоаким), дяки (Лонгин), ченці (Данило Гаврилов) чи діти священників (Матфій Смідинський). На основі вкладних і власницьких записів у кодексах вдалося реконструювати історію їхнього побутування від моменту створення до часу потрапляння до фондів ІР НБУВ. Можна стверджувати, що досліджувані рукописні книги не підлягали частим змінам локацій.

Подальшими перспективами у вивченні *Церковних Уставів* зі збірки ІР НБУВ вважаємо детальні кодикологічно-палеографічні та текстологічні студії, які дозволять на існуючому дослідницькому матеріалі краще простежити, який матеріал для створення кодексів застосовувався, як вони організовані, якими є палеографічні особливості цих пам'яток, встановити особливості оздоблення книжкового блоку та оправ. Окремих публікацій потребує питання вивчення мовних редакцій церковнослов'янських списків, дослідження текстів рукописів *Єрусалимського Уставу*, їхнє порівняння між собою, встановлення спільних і відмінних рис, а також зіставлення з друкованими примірниками.

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 3945.
2. Там само. Од. зб. 3943.
3. Там само. Од. зб. 7503.

4. Там само. Од. зб. 4054.
5. Там само. Од. зб. 1759.
6. Там само. Од. зб. 5359.
7. Там само. Ф. 312. Од. зб. 95.
8. Там само. Од. зб. 94.
9. Там само. Ф. 301. Од. зб. 195л.
10. Там само. Ф. 311. Од. зб. 576.
11. Там само. Ф. 313. Од. зб. 26.
12. Там само. Ф. 30. Од. зб. 38.
13. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии / сост. В. Березин. Киев : Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1881. V, 81 с.
14. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Выпуск II. Собрания рукописей Киево-Печерской Лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского, и Десятинной церкви / сост. Н. И. Петров. Москва : Университетская типогр., 1896. 290 с.
15. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Выпуск III. Библиотека Киево-Софийского собора / сост. Н. И. Петров. Москва : Университетская типогр., 1904. IV, 307, LVIII с.
16. Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. Саратов : Электро-типогр. «Волга», 1916. Т. I. 472 с.
17. Щеглова С. А. Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича. Петроград : Типогр. Имп. акад. наук, 1916. 112 с.
18. Волощенко С. А. Устав церковної служби : Білостоцький Устав // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2017. Вип. 21. С. 202–212.
19. Фрис В. Я. Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2003. 188 с. + 8 кольор. іл.
20. Иванова О. А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : історико-кодикологічне дослідження : альбом філіграней. Київ, 2016. 256 с. : іл.
21. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Ркк-853.
22. Briquet C. M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. Paris, 1907. Vol. 4.
23. Briquet C. M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. Paris, 1907. Vol. 1
24. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках : атлас. Вильнюс, 1967. 577 с.
25. Каманін І., Вігвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв. (1596–1651). Київ, 1923. 144 с.
26. Иванова О. А. До питання датування рукописних книг (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2002. Вип. 7. С. 204–216.
27. Водяные знаки рукописей России XVII в. : по материалам Отдела рукописей ГИМ / сост.: Т. В. Дианова, Л. М. Костюхина. Москва, 1980. 172, [1] с.

28. Филигрانی XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы из фонда ГИМ : каталог / сост. Т. В. Дианова. Москва, 1993. 192 с.

29. Брикнеръ А. Г. К истории цен в России 17 века // Исторический вестник. Санкт-Петербург, 1885. Т. 20. № 5. С. 259–280.

References

1. Fond I, Unit 3945. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv. [In Church Slavonic].

2. Fond I, Unit 3943. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Church Slavonic].

3. Fond I, Unit 7503. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Church Slavonic].

4. Fond I, Unit 4054. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Church Slavonic].

5. Fond I, Unit 1759. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Church Slavonic].

6. Fond I, Unit 5359. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Church Slavonic].

7. Fond 312, Unit 95. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Church Slavonic].

8. Fond 312, Unit 94. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Church Slavonic].

9. Fond 301, Unit 1951. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Church Slavonic].

10. Fond 311, Unit 576. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Church Slavonic].

11. Fond 313, Unit 26. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Church Slavonic].

12. Fond 30, Unit 38. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Church Slavonic].

13. Berezin, V. (Comp.). (1881). *Opisanie rukopisei Pochaevskoi lavry, khраниashchikhsia v biblioteki muzeia pri Kievskoi dukhovnoi akademii* [Description of the manuscripts of the Pochaiv Lavra from the collection of the Museum of Ecclesiastical Academy of Kyiv]. Kyiv: Typography of G. T. Korchak-Novytsky. [In Russian].

14. Petrov, N. I. (Comp.). (1896). *Opisanie rukopisnykh sobranii, nakhodiashchikhsia v gorode Kieve. Vypusk II. Sobranii rukopisei Kievo-Pecherskoi lavry, Kievskikh monastyrei Zlatoverkho-Mikhailovskogo, Pustynno-Nikolskogo, Vydubitskogo i zhenskogo Florovskogo, i Desiatinnoi tserkvi* [Description of the manuscript collections gathered in the city of Kyiv. Issue No. 2. Manuscript collections of the Kyiv Pechersk Lavra, and Kyiv Monasteries: St. Michael's Golden-Domed, St. Nicolas Hermitage, Vydubychi, and Florivskyi Ascension Convent, and Church of the Tithes]. Moscow: University Typography. [In Russian].

15. Petrov, N. I. (Comp.). (1904). *Opisanie rukopisnykh sobranii, nakhodiashchikhsia v gorode Kieve. Vypusk III. Biblioteka Kievo-Softiskago sobora* [Description of the manuscript collections gathered in of city of Kyiv. Issue No. 3. Library of St. Sophia Cathedral of Kyiv]. Moscow: University Typography. [In Russian].

16. Lebedev, A. (1916). *Rukopisi Tserkovno-arkheologicheskogo muzeia Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii* [The Manuscripts of the Church and Archaeology Museum of the Imperial Ecclesiastical Academy of Kyiv]. Saratov: Volga Electric Typography. [In Russian].

17. Shcheglova, S. A. (1916). *Opisanie rukopisei Kievskogo khudozhestvenno-promyshlennogo i nauchnogo muzeia imeni Gosudaria Imperatora Nikolai Aleksandrovicha* [The Description of the manuscripts from the Your Majesty Nikolai Alexandrovich Art Industry and Science Museum of Kyiv]. Petrograd: Typography of the Imperial Academy of Sciences. [In Russian].

18. Voloshchenko, S. A. (2017). Ustav tserkovnoi sluzhby: Bilostotskyi Ustav [Statute of Ecclesiastical Service: Bilostok Statute]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 21, pp. 202–212. Kyiv. [In Ukrainian].

19. Frys, V. Ya. (2003). *Istoriia kyrylychnoi rukopysnoi knyhy v Ukraini* [The History of Cyrillic Books in Ukraine]. Lviv: Ivan Franko Lviv National University. [In Ukrainian].

20. Ivanova, O. A. (2016). *Kyrylychna rukopysna knyha XVI st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: istoryko-kodykologichne doslidzhennia: albom filihranei* [Cyrillic Books of the 16th century from the funds of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine: historical codicology study: album of watermarks]. Kyiv. [In Ukrainian].

21. Unit Rkk-853. Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv, Ukraine. [In Church Slavonic].

22. Briquet, C. M. (1907). *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Vol. 4. Paris. [In French]

23. Briquet, C. M. (1907). *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Vol. 1. Paris. [In French].

24. Lautciavichius, E. (1967). *Bumaga v Litve v XV–XVIII vekakh: atlas* [Paper in Lithuania of the 15th–18th centuries: atlas]. Vilnius. [In Lithuanian].

25. Kamanin, I., Vitvitska, O. (1923). *Vodiani znaky na paperi ukrainskykh dokumentiv XVI–XVII vv. (1596–1651)* [Watermarks of the Ukrainians papers of the 16–17th cent. (1596–1651)]. Kyiv. [In Ukrainian].

26. Ivanova, O. A. (2002). Do pytannia datuvannia rukopysnykh knyh (za materialamy Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho) [On the problem of dating of the manuscript codices (the case study of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine)]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 7, pp. 204–216. Kyiv. [In Ukrainian].

27. Dianova, T. V., Kostiuikhina, L. M. (Comps.). (1980). *Vodiane znaki rukopisei Rossii XVII v.: po materialam Otdela rukopisei GIM* [Watermarks of the manuscripts of Russia of the 17th century: a case study of Manuscript Department of SHM]. Moscow. [In Russian].

28. Dianova, T. V. (Comp.). (1993). *Filigrani XVII v. po staropechatnym knigam Ukrainy i Litvy iz fonda GIM: Katalog* [Watermarks of the 17th century on the old-printed books of Ukraine and Lithuania from the collection of SHM: catalogue]. Moscow. [In Russian].

29. Brikner, A. G. (1885). K istorii tcen v Rossii 17 veka [On the history of the prices in Russia of the 17th century]. In *Istoricheskii vistnik* [History herald], Vol. 20, No. 5, pp. 259–280. St. Petersburg. [In Russian].

Stanislav Anatoliiovych Voloshchenko

Head of the Old Ukrainian Book Museum,

the sector of Borys Voznytskyi National Art Gallery of Lviv

e-mail: stachevskiy@gmail.com

Copies of the Jerusalem Typikon of the 17th century: dating, scribes, localization and usage (the case study of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine)

The detailed scientific attribution of twelve Cyrillic 17th-century hand-written copies of Jerusalem Typikon from Vernadsky National Library of Ukraine is conducted. The examination of research history of these manuscripts has actualized several unsolved problems. The detailed watermark investigation of manuscripts' paper has allowed to figure out the possible date of its creation. The dates of finishing the handwritings, mentioned in the four copies, are proven by watermark study data. The chronology of the investigated Jerusalem Typika embrace the first third of the 17th century. The scrupulous research of the manuscripts has allowed to figure out the certain regions they were created in, even the exact places in some cases. The 17th-century Cyrillic copies of Jerusalem Ecclesiastic Typikon from the Institute of Manuscript are represented by various regions of Ukraine and Russia. The local differences of these artifacts are helpful in understanding the variability of production and design of manuscripts. With the reference to manuscripts' colophons some names of the Ecclesiastic Typika's scribes are revealed, as well as their places of origin, social state and profession. The information, which marginal inscriptions (provenances) contain, has helped to reconstruct the use of the manuscripts, define the motivation of their purchase or donation to certain churches and their prices at the moment of purchase. The existing old library codes, stamps, exlibris or stickers on the codices has become the source of migration routes data of the 17th-century copies of Jerusalem Ecclesiastic Typikon until the very moment of their arrival to the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine. The fulfillment of the tasks assigned, as well as the usage of various research methods, contributes to the ascertainment of the scribes' names, places and dates of creation and use of the manuscripts.

Key words: Jerusalem Typikon, manuscript Typika, 17th century, attribution, manuscript historical sources, codex, Institute of Manuscript, Vernadsky National Library of Ukraine.

Станислав Анатольевич Волощенко,

заведующий Музеем староукраинской книги,

сектор Львовской национальной галереи искусств имени Б. Г. Возницкого,

г. Львов

e-mail: stachevskiy@gmail.com

Списки Устава церковного Иерусалимского XVII в.: датировка, писцы, локализация, бытование (по материалам Института рукописи НБУ имени В. И. Вернадского)

Осуществлена подробная научная атрибуция двенадцати кириллических списков Устава церковного Иерусалимского XVII ст., хранящихся в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Изучение

историографии этих рукописных памятников очертило ряд не решенных до сих пор вопросов. Детальное филиграноведческое исследование бумаги, на которой переписаны исследуемые кодексы, позволило выяснить возможное время создания рукописных книг. В четырех списках даты завершения работы над рукописями подтвердились филиграноведческими данными. Хронологические рамки исследования Иерусалимских Уставов охватывают первую треть XVII в. Детальное изучение рукописей позволило определить регионы их создания, а в некоторых случаях – и точные места изготовления этих Уставов. Кириллические списки Устава церковного Иерусалимского XVII ст. в собрании Института рукописи представлены различными регионами Украины и России. Региональные особенности этих памятников способствуют лучшему осмыслению многогранности изготовления и оформления рукописных кодексов. На основе данных колофонов рукописей установлены имена писцов Церковных Уставов, прослежено их территориальное происхождение, социальный статус, а также род деятельности. Информативность маргинальных записей (провениенций) помогла в реконструкции бытования кодексов, определении мотивов их покупки и дарения в те или иные храмы, а также их цены на момент покупки. Наличие старых шифров, штампов, экслибрисов или наклеек на кодексах послужило источником в установлении путей миграции экземпляров Устава церковного Иерусалимского XVII в. до момента их поступления в Институт рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Реализация поставленных задач, а также привлечение различных методов исследования способствовали в определении времени создания рукописей, имен писцов, регионов создания и бытования кодексов.

Ключевые слова: Устав церковный Иерусалимский, рукописные Уставы, XVII в., атрибуция, рукописные памятники, кодекс, Институт рукописи, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского.

*Стаття підготовлена 2 березня 2018 року;
подана до друку 21 березня 2018 року.*

*Олександр Святославович Охріменко,
кандидат історичних наук,
асистент кафедри
історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
e-mail: alexoh@ukr.net*

**ЗБІРКА ПРОПОВІДЕЙ XV ст.
ІЗ НЮРНБЕРЗЬКОГО МОНАСТІРЯ СЯТОГО ЕГІДІЯ:
АВТОР, ПИСЕЦЬ ТА ЧИТАЧ**

Розглядається кодекс т. зв. «Повчань святих отців» зі збірки Інституту рукопису НБУВ з позиції взаємодії автора, писця та читача. Встановлено, що автором латиномовної збірки проповідей слід вважати абата Нюрнберзького монастиря Святого Егідія Генріха Гульпенського (1429–1435), який склав їх у різний час. Переписувач рукопису в цьому ж монастирі кодифікував тексти до 1472 р., створивши власну систему для користування книгою за допомогою ініціалів, рубрик. Виділено трьох умовних читачів, що залишили помітки на полях рукопису.

Ключові слова: проповідь, Генріх Гульпенський, Нюрнберг, монастир Святого Егідія, кодекс, пізнє середньовіччя, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису.

Серед значної колекції рукописних пам'яток, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, середньовічні латиномовні кодекси залишаються маловивченими. Зокрема, так звані «Повчання святих отців» початку XV ст. із монастиря Святого Егідія в Нюрнберзі, Німеччина, досі не стали предметом окремого дослідження [1]. Євген Чернухін у своїй статті 1994 р. подає загальну інформацію про книгу [2, с. 180]. Важливою є нотатка щодо цього рукопису Павла Попова у звіті про своє відрядження в травні 1931 р. до Житомира, опублікованому Сергієм Міщуком у 2007 р. [3, с. 289]. Однак інших проблем, аніж кодикологічний чи палеографічний опис цієї пам'ятки, дослідники перед собою не ставили. Водночас Павло Попов та Євген Чернухін по-різному встановлюють датування за записом на сторінках кодексу [1, арк. 4]: 1417 [3, с. 289] та 1412 рр. [2, с. 180]. Оскільки книга написана на папері, Є. Чернухін подає дати філіграней за Бріке: 1507–1510 рр. датується філігрань «три гори» (№ 11661), що присутня наскрізно в кодексі, за винятком форзаца, де філігрань «два шари на стрілі»

(№ 72 за Бріке, Opuscula IV) датована 1454 р. [2, с. 180]. Манускрипт т. зв. «Повчань святих отців» потрапив до нинішнього місця зберігання з Волинського музею [2, с. 180]. Історія його «подорожі» з Німеччини до українських теренів залишається невивченою і потребує окремого комплексного дослідження разом з іншими пам'ятками західноєвропейського походження, що опинилися на Волині.

Рукописні пам'ятки середньовіччя є цінними джерелами, зокрема через унікальність кожного екземпляра. На основі цих рідкісних пам'яток можуть вивчатися питання сучасної соціальної історії та історії ментальності. Свою мету ми вбачаємо у висвітленні історії читання «Повчання святих отців»: писця та читача кодексу, що відкріє подальші шляхи до студювання як процесів виготовлення середньовічних рукописів, так і їхнього побутування, рівня освіченості населення тощо. Для проведення нашого дослідження першочергово слід уточнити датування кодексу, встановити його назву та, за можливості, автора. Палеографічні особливості допоможуть прослідкувати процес написання, а додані записи – дати уявлення про читачів манускрипту та його побутування.

Напис про приналежність книги до монастиря Святого Егідія в Нюрнберзі ми знаходимо на арк. 4 «Повчання святих отців» [1]. Латиномовний текст, написаний насиченим чорним атраментом, вказує: «Istu[m] lib[er] legavit mo[na]strio scti egidii in nure[n]berg dns henrico stampatus / doctor sacre theologie Anno dni .1472. .3. 2m[ane]» – «Цю книгу залишив монастирю Святого Егідія у Нюрберзі пан Генріх відписав доктор святої теології року божого 1472, [березня], 2 [дня], вранці». Різничитання в Є. Чернухіна та П. Попова дати 1472 р. як 1412 та 1417 роки, схоже, пов'язане зі сприйняттям другим із них середньовічного написання цифри 2 як 7, що виправив Євген Чернухін, не взявши до уваги того, що Павло Попов, будучи все ж фахівцем із кириличної палеографії, неправильно сприйняв латинський знак цифри 7. Хоча, можливо, помилка була допущена раніше іншою особою і просто повторена П. Поповим при огляді рукописів. Однак «транскрипція» дати «1417», зроблена олівцем нижче оригінального тексту на арк. 4 рукопису, й далі може спантеличити читачів та дослідників. Власницький напис щодо приналежності книги монастиреві Святого Егідія ми зустрічаємо ще двічі в рукопису: посередині, на арк. 201, та після тексту, на арк. 286 зв. Основну частину кодексу написано на папері з філігранню «три гори», як вже зазначалося, однак філігрань Бріке № 11661 1507–1510 pp., на чому зауважив Є. Чернухін, є лише подібною і не відповідає за розмірами та розташуванням й відстанями ліній понтюзо наявній. Більш доречним, на нашу думку, є звернення до альбому філіграней Пікарда, де під № 150120, 150121, 150122 та іншими є більш схожі

зразки, що датуються 1432–1449 рр. і походять із німецьких міст [4]. Тобто датою завершення створення кодексу слід вважати 1472 р., про що свідчить запис у книзі та що підтверджує дослідження паперу.

За змістом т. зв. «Повчання святих отців» є проповідями за святими від грудня до травня, названими в самому кодексі «*Sermones de sanctis tempore hiemalis*» як на верхній кришці оправи, так і на початку тексту. Тому пропонуємо називати цей кодекс «Проповідями за святими зимової частини року» або вживати латиномовну назву як загальноприйняту, таку, що є найпоширенішою в історіографії для подібного роду книг. До кодексу записано 232 проповіді на 26 днів святих – від святого Андрія (30 листопада) до свята Божого Тіла, що відзначається на шістдесятій день після Великодня, у травні–червні.

Монастир Святого Егідія в Нюрнберзі був заснований шотландцями у XII ст., за правління імператора Конрада III (правив у 1138–1152 рр.). За розпорядженням ради міста в 1418 р. туди прийшли бенедиктинці з першим настоятелем Георгом Мурінгером. Він був абатом у 1418–1429, 1435–1458 та 1459–1465 рр., віддавши свою посаду на знак шани в 1429–1435 рр. доктору теології Генріху Гульпенському [5, р. 140]. Останнього ми вважаємо автором текстів рукопису «Проповідей», що засвідчує напис у самому кодексі.

На превеликий жаль, свідчень про життя й діяльність Генріха Гульпенського (Henricus de Gulpen або Guelpen, Heinrich von Gulpen) обмаль. Містечко Гульпен знаходиться на території сьогоденних Нідерландів. У списках випускників та викладачів Гейдельберзького університету Рупрехта-Карла від 1409 р. зазначено факт отримання ним ступеня доктора мистецтв (теології) [6, р. 304]. Коротку біографічну довідку вмістив Йоганн Тритемій у своєму «*Catalogus Scriptorum*» 1531 р.; в ній наголошено на його вченості та високій ерудованості. Брав участь особисто в XVI Вселенському соборі в місті Констанці (1414–1418 рр.) та як доктор і абат – у наступному, XVII Базельсько-Ферраро-Флорентійському Вселенському соборі (1431–1449 рр.). Як зазначено Йоганном Тритемієм, Генріх Гульпенський є автором семи праць, серед яких – «Про каяття» («*De Poenitentia*»), «Про освячення» («*De Consecratione*»), «Про Страсті Христові» («*De Passione Domini*») [7, f. 138a–138b] та ін. Помер відомий теолог 22 серпня 1435 р. [8, s. 517].

«Проповіді» Генріха Гульпенського, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, є унікальною пам'яткою, адже інших збережених праць майже немає, навіть тих, що названі Йоганном Тритемієм. Ми виявили лише одну: в Баварській державній бібліотеці (Мюнхен) під сигнатурою «*Clm 14174*» міститься ряд документів, серед яких – праця цього теолога «Про вибори» («*De Electione*») [9]. Сподіваємося, що київський манускрипт

праці Генріха Гульпенського сприятиме розширенню відомостей про його діяльність. Як бачимо навіть з короткого огляду свідчень його біографії, сучасники вважали німецького вченого видатним діячем та науковцем свого часу.

Стиль викладу тексту «Проповідей» свідчить про особливий характер використання книги і, відповідно до цього, – незвичне оформлення кодексу. Написана для виголошування публічно, вона була у використанні обмеженого кола осіб, унікальність тексту підкреслена оправою з білої шкіри, кованими елементами, позолоченим обрізом та двома застібками.

Створення такого кодексу вимагало залучення певного кола осіб, яке ми зараз об'єднуємо словом «писець». Украй рідко всі етапи копіювання тексту та створення кодексу здійснювались однією людиною. В нашому примірнику «Проповідей» ідеться про кодифікацію попередніх проповідей, написаних Генріхом Гульпенським, можливо, у різний час. Серед 232-х проповідей манускрипту 17 мають поділи на частини у вигляді числових позначок на маргіналіях, написаних тим само атраментом, що й основний текст. Для полегшення розуміння тексту подібний поділ на частини буде здійснений згодом й іншими «читачами», про що йтиметься нижче. Ці 17 проповідей, вважаємо, мали поділ до часу копіювання, оскільки писець виводить числа каліграфічно, точно, однаково, співвідносно із розміром літер тексту, на відміну від наступних «розміток» насиченим чорним чи червоним атраментом. Оскільки це окремі проповіді окремих свят, ми не можемо простежити закономірностей обрання певних текстів саме цією людиною, вважаємо, що він копіював ці позначки з оригіналу. Водночас, кодекс нараховує три вільні аркуші наприкінці, один з яких має повну розмітку в два стовпці по 50 рядків (арк. 387). При копіюванні з готового кодексу таких «неточностей» писця не спостерігається.

Створення примірника кодексу «Проповідей» відбувалося в декілька етапів: (1) розрізані та зігнуті аркуші, об'єднані в 32 зшитки по 6 біфолію, прокреслювалися «сліпо» лише зі звороту аркуша (про що свідчить вільний арк. 387); (2) потім прописувався основний текст із залишенням на початку кожної з проповідей порожнім місцем для ініціала у вигляді квадрата на чотири рядки звичайного тексту у висоту, за винятком, коли ініціалом є літера «I», що виносилася в маргіналії; майбутні ініціали та рубрики прописувалися відразу дрібним шрифтом на місці ініціала чи на зовнішньому краї аркуша (це добре помітно, наприклад, на арк. 182 зв. чи 278 зв. та в інших місцях); копіювалися всі додаткові елементи розмітки, що не належали до первісного тексту (поділ на частини тексту чи маргіналії, якщо вони стосувалися тексту); (3) прописування рубрик на початку кожної з проповідей; (4) створення ініціалів. Третій та четвертий етапи відбувалися саме

в такому порядку: ми маємо на арк. 253 зв. випадок, коли «рубрика» по-особливому написана синім кольором, – таким самим, що й ініціал поруч (почерк дещо відмінний від інших, 231 звичайних, рубрик червоним).

Основний текст виконано однією рукою. Виконання такого значного об'єму написання тексту при розмірі сторінки 412 на 290 мм укладалося приблизно в рік роботи однієї людини. Інші збережені кодекси зі скрипторію монастиря Святого Егідія засвідчують, що переписування тексту виконувалося однією людиною. Наприклад, копіювання «Граду Божого» святого Августина та інших творів у кодексі на папері обсягом 419 аркушів приблизно такого ж розміру, що й «Повчання», зайняло більше року у брата Бартоломея де Свебіш Холя (період 1461–1462 рр.) [10, s. 78]. Той самий писець трудився над працею Псевдо-Гайма з Голберштадту на 99 пергаментних аркушах від 23 квітня до 27 липня 1446 р. [10, s. 299].

За відсутності нумерації сторінок писці «Повчань» упорядковували текст для читача по-іншому. Ініціали кожної з 232-х проповідей кодексу утворюють систему. Перший ініціал, що відповідав початковій проповіді на певне із 26-ти свят рукопису, був «пазлом» із двох кольорів – переважно червоного і синього, а потім синього та червоного ініціалів, що чергувалися. Це рішення поділу та чергування ініціалів прийшло до писця не відразу: на Святого Миколая «пазлом» складено другу проповідь із жовтого (золотого) та червоного, а не першу (арк. 14 зв.). Очевидно, «пропущений» ініціал першої проповіді на Воскресіння Христове залишений просто синім (арк. 303 зв.). У всіх інших випадках ініціал першої проповіді має поєднання кількох кольорів. І поруч із такою закономірністю писцю особливо вдалося виділити чотири свята: Іоанна Євангеліста (золотий з червоним, арк. 90 зв.), Стрітєння (золотий з червоним, арк. 167), кафедральне Свято Святого Петра (золотий із синім, арк. 183 зв.), Матвія Євангеліста (золотий, червоний, зелений та синій, арк. 192 зв.).

Як бачимо, писці монастиря Святого Егідія створили кодекс, зручний для читання: текст розбитий у два стовпці на аркуші великого формату; система ініціалів для розрізнення свят та проповідей; виділення в кількох випадках частин проповідей (розподіл на розділи) тощо. Інтролігатори додали ще дві закладки у вигляді шнурів (обидва збереглися в книзі, один втрачений частково).

Оформлення початкового аркуша тексту перетворило кодекс «Проповідей» на виняткову пам'ятку рукописного мистецтва пізнього середньовіччя. Історизований ініціал із центральним зображенням чоловіка в рожевих шатах і зеленою тунікою, що сидить, гортаючи книгу, поруч столу для читання, взятий у рамку 58 на 68 мм, що займає 12 рядків тексту рукопису. Основне тло мініатюри – золотий аркуш, загалом 50 на 60 мм,

по краях біля рамки притиснутий попарними крапками, в місцях поєднання із кольоровим центром – рядом дрібних «трилисників», кожен – 3,5 мм заввишки. Цей кольоровий центр має вигляд літери U голубого кольору. Основна лінія історизованого ініціала виконана візерунком різних відтінків синього, а верхівка «прикріплена» завитком до «гілки». Створюється враження, ніби людина сидить у «колісці» літери U. Таке складне поєднання ліній може бути поясненням, чому Євген Чернухін сплутав цей ініціал з літерою A [2, с. 180]. Внутрішня маргіналія сторінки оформлена у вигляді мініатюри з ліній-гілок, листя та квітів, виконаних зеленими, синіми, червоними кольорами, подекуди з крапками та овалами із золота, які притиснуто «квіткою» із шістьма пелюстками та продовговуватими «листочками», близько 6 мм кожен елемент. У нижній частині аркуша по центру – зображення схожого на зяблика із рожевою грудкою птаха, що співає (спів передано маленькими червоними лініями, що «вилітають» із дзьоба) на гілці.

Використання золота та прикметного рожевого кольору одягу чоловіка з мініатюри «Повчань» робить можливим порівняння цього зображення з іншими кодексами, створеними в Нюрнберзі в 1470-х роках. Наприклад, «Kodex Schürstab» із Нюрнберга, створений близько 1472 р., містить 54 мініатюри [11]. Рожева рамка мініатюр, рожевий одяг у чоловіків, розписане відтінками синього тло, подібно до основи літери U «Проповідей», використання золота в оформленні центральної мініатюри, флористичні мотиви, «метафора» пташок поруч з об'єктом зображення, натуралістичність (реалістичність) у зображенні людей – все це зближує стиль оформлення двох кодексів.

Збережена в дуже гарному стані, без значних пошкоджень книжкового блоку збірка «Проповідей» не містить значних записів на маргіналіях, а наявні нотатки виконані обережно, каліграфічно, тому «вивчення» читачів цього рукопису є проблемним. Слід ще раз зазначити специфічний жанр тексту, адже цей кодекс не призначався для особистого користування, тому там відсутні явні ознаки активного користування власниками, численні дописи чи коментарі. Рукопис, скоріше, слугував зразком чи своєрідною «читанкою», за допомогою якої виголошувалися проповіді.

Спосіб використання книги, узагальнений образ читача цього рукопису ми можемо простежити за допомогою мініатюри самого рукопису, а також через зображення святого Бенедикта та абатів монастиря Святого Егідія, виконані в Нюрнберзі приблизно в той самий час, що й рукопис.

Повернімося до основного сюжету мініатюри «Повчань». Оскільки немає жодних елементів, що пов'язували б зображеного чоловіка з будь-яким святым, можемо стверджувати, що на ній – автор «Проповідей»

Генріх Гульпенський. Розкрита перед ним книга – це, припускаємо, книга проповідей. Вона так само великоформатна та має дві застібки, як, можливо, й інші книги, оправу яких виготовляли в Нюрнберзі.

Важливо звернутися й до інших візуальних джерел для підтвердження нашої здогадки про зображення автора «Проповідей» Генріха Гульпенського на мініатюрі. На початку XVI ст. настоятель монастиря Святого Егідія Вольфганг Суммер (абат у 1502–1520 рр.) вирішив створити нове оздоблення вікна церкви Святого Петра цього монастиря у вигляді портретів попередніх настоятелів, серед яких був і Генріх Гульпенський. Замальовки для вітража створював Ганс фон Кульмбах у 1511 р., а виготовлявся він у майстерні Вайта Гірсфогеля. На жаль, збережено лише частину вітража – зображення абата Георга Мурінгера та кілька скетчів інших абатів: портрети Йоганна Ротенекера (1477–1504 рр.), його попередника Йоганна Сезлера (1473–1477 рр.) та невідомої особи [5, р. 138–141]. Особливий жест, який поєднує всі чотири портрети абатів, це гортання книги, що лежить перед ними, як і у випадку з мініатюрою із «Проповідей». Більше того, книга, що її тримає Георг Мурінгер на вітражі, має позолочений обріз, як і збережений екземпляр книги Генріха Гульпенського.

Проповідь, яку читає наставник, можемо побачити й на інших візуальних джерелах приблизно того ж часу. На замовлення іншого настоятеля монастиря Святого Егідія – Йоганна Ротенекера було створено ряд вітражів за «Житієм святого Бенедикта», замальовки для яких створював Альбрехт Дюрер. Робота відомого художника близько 1496 р. «Повчання святого Бенедикта» зображує названого святого перед монахами «ніби при проповіді священика» (як написано на звороті малюнка) [5, р. 95–96]. Тут ми бачимо, що книга використовується як «підкажчик» до проповіді.

Якщо звернутися до інших вітражів майстерні Вайта Гірсфогеля за замальовками Дюрера чи фон Кульмбаха, то можемо побачити й оправу книг. Так, святий Августин на роботі фон Кульмбаха [5, р. 135–136] тримає так само оформлений кодекс, як і «Проповіді». Однак вивчення оригінальної оправи часу створення, як і кодикологічні особливості рукопису «Проповідей», потребують окремого дослідження. Зокрема, відзначимо, що форзацами послуговували дві грамоти, надані цьому монастиреві.

Специфіка використання книги зумовила характер маргіналій на берегах книги. Із 232-х проповідей, вміщених до манускрипту, 113 мають ознаки певного додаткового опрацювання. Тобто щонайменше половина текстів активно використовувалася після часу переписування в 1472 р. Ми розділили ці ознаки на три типи. Перший – «розмітка» всього тексту проповіді: знакові, числові та літерні позначки частин, інколи з текстовими рубриками. Другий – до певних частин тексту додані схеми у вигляді

«дерева». Третій – маргінальні позначки, що виділяють окремі частини тексту: словами «Nota», «Exm» тощо чи дужками, лініями і подібними знаками. Слід також відзначити манікулу, що досить необережно і невпевнено вказує на частину тексту проповіді (арк. 256 зв.).

Загалом за доданими маргіналіями можна умовно, не враховуючи самого писця, виділити трьох читачів, – зокрема за атраментом, яким виконані позначки на полях рукопису, та особливостями почерку. Перший читач виконав корективи тексту насиченим чорним кольором; другий – додав помітки й маргінальний текст червоним; третій – світло-коричневим з ледь червонуватим відтінком.

Умовний перший читач був одним з перших, хто перечитав текст. Саме йому належать написи про приналежність книги до монастиря Святого Егідія на арк. 4, 201 та 286 зв. Нова книга мала позолочений корінець, і фарба взялася до пальця читача, досить чіткий відбиток якого залишився на арк. 235. Дійсно, тексти, написані на аркушах, що знаходяться поруч із цим аркушем, містять маргінальні позначки насиченим чорним кольором: сьома, восьма, дванадцята та тринадцята проповіді на Благовіщення. Іншими важливими проповідями для цього читача були проповіді на честь святої Кунегунди (арк. 212–214) та перша проповідь на свято Тіла Христового (арк. 366 зв.), де він поділив текст на частини.

Інший читач, умовно другий, додав свої помітки червоним. Це були схеми у вигляді дерева, що використовувалися для полегшення розуміння і виголошення проповідей. До 85-ти проповідей були додані поділи на «параграфи» та частини за допомогою знаків, подібних до «¶» та чисел, інколи крапок та літер, зокрема такі схеми є в 14-ти проповідях. Ці знаки були «вписані» між словами, писець не залишав для них спеціального місця, що свідчить про додавання такої розмітки пізніше.

Нарешті, третій читач додав схеми до п'яти проповідей та «розмітку» у вигляді «параграфів» і частин до 25-ти проповідей світло-коричневим атраментом. Він читав збірку після людини, яка зробила розмітку червоним: на арк. 357 зв. та 359 зв. написано червоним слово «homo» на маргіналії, поруч тексту, взяте в рамку світло-коричневого атраменту. В шостій проповіді на честь святого Петра і водночас кафедрального свята монастиря Святого Егідія цей читач вирішив «скоротити» проповідь, просто додавши позначку та інше завершення тексту на маргіналіях (арк. 190–190 зв.).

Кілька слів для цього читача (чи іншого / інших – важко встановити через несистемність поміток) були незрозумілими через специфіку скорочень: на арк. 177 зв. скорочення в тексті «та» з відповідним знаком над текстом у маргіналії дописано «materia»; на арк. 190 так само «animalia» тощо. На арк. 218 зв. глосою внесено переклад слова німецькою мовою.

Вважаємо, що читачів цього рукопису могло бути й більше, однак важливість цієї книги обмежувала можливість внести свої дописи чи коментарі. Ми прослідкували тільки ті дописи, які утворюють певну систему; можна також відстежити значення таких дописів для читача і функціонування кодексу. До того ж, коло слухачів, людей, які були обізнані з ідеями цих проповідей, було доволі значним.

Показовою може бути історія читачів подальших епох, коли «Проповіді» втратили своє первісне призначення. Ми знаходимо чотири паперові закладки: (1) та (2) «обривки» близько 10 на 5 мм білого тонкого паперу; (3) з ранньомодерним біглим письмом латиницею (66 на 26 мм) між арк. 50 та 51 (закладено першу проповідь на Різдво); (4) з уривком (25 на 65 мм) латиномовного друкованого тексту (можливо, уривок зі збірки римського права чи коментарів до нього). Вірогідно, більш детальний аналіз дасть змогу встановити історію кодексу та його шлях до київської збірки. Іншим можливим способом дослідження історії читання може стати вивчення відбитків пальців та забрудненості сторінок, що дасть уявлення про коло читачів та те, які проповіді були найцікавішими. Однак методика такої роботи ще розробляється і є подеколи експериментальною.

Відмітимо те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. кодекс, перебуваючи в Україні, втратив остаточно свій першочерговий зміст. Для дослідженого дослідника Павла Попова цей рукопис є «чудовим зразком для ілюстрації стану західноєвропейського письма й книги напередодні винаходу й поширення друкарства в Європі» [3, с. 289]. Подальше переосмислення побутування кодексу, його ролі в житті громади Нюрнберга та вивчення питань його виходу з обігу після закриття монастиря Святого Егідія під час Реформації, подальшого «життя», а також кола осіб, що взаємодіяли із цією книгою, становлять перспективу дослідження.

Отож, манускрипт із фонду 1, од. зб. 4783, Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського є «Проповідями» Генріха Гульпенського, переписаними в монастирі Святого Егідія в Нюрнберзі в 1472 р. Писець цього монастиря кодифікував наявні матеріали, звівши їх до єдиної книги. Мініатюра на початку, виконана в стилістиці часу, скоріше за все, зображує автора. Читачі, які використовували книгу, додали свої примітки, розмітку проповідей, активно використовували кодекс для служб чи навчання. Серед 232-х проповідей найбільш цікавою для читачів виявилася половина з них. Окремі свята «зимового півріччя» для писця та читача були більш важливими (Стрітєння, Святого Петра – соборне свято, Святої Кунегунди – місцевої святої, Тіла Христового). Специфіка книги зумовила високу збереженість екземпляра, що відкриває можливості для історії читання, кодикологічного й палеографічного аналізу тощо.

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 4783.
2. Чернухін С. К. Рукописна латинська книга в фондах Інституту рукопису // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 1994. Вип. 2. С. 174–188.
3. Мішук С. М. П. М. Попов як бібліограф рукописів та стародруків Волині // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2007. Вип. 12. С. 277–309.
4. Wasserzeichenkartei Piccard [Електронний ресурс]. URL: <https://www.piccard-online.de/start.php>.
5. Butts B., Hendrix L. *Painting on light : drawings and stained glass in the age of Dürer and Holbein*. Los Angeles : J. Paul Getty Museum, 2000. 330 p.
6. Trithemius J. *Catalogus scriptorum ecclesiasticorum, sive, Illustrium virorum...* [Cologne] : [P. Quentell], 1531. [8], CLXXXIII f.
7. Weisert H. Die Rektoren und die Dekane der Ruperto Carola zu Heidelberg, 1386–1985 // *Semper Apertus Sechshundert Jahre Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 1386–1986*. Berlin : Springer, Heidelberg, 1985. S. 299–417.
8. Heinrich von Gulpen // Wendehorst A. *Das Bistum Würzburg 4 : Das Stiff Neumunster in Wurzburg*. Berlin, 1989. P. 515–518. (Germania Sacra. Neue Folge 26).
9. Bayerische Staatsbibliothek Munchen. Clm 14174 [Elektronische Ressource]. URL: <http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/0003/bsb00036009/images/>.
10. Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg. Band 2. Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften. Teil 1. Theologische Handschriften / Bearbeitet von Karin Schneider. Nürnberg, 1967. 454 s.
11. Zentralbibliothek Zürich. Ms. C 54 [Elektronische Ressource]. URL: <https://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/zbz/C0054>.

References

1. Fund 1, Unit 4783. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine. [In Latin].
2. Chernukhin, Ye. K. (1994). *Rukopysna latynska knyha v fondakh Instytutu rukopysu* [Latin manuscripts from the collection of the Institute of Manuscript]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], *Is. 2*, p. 174–188. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Mishchuk, S. M. (2007). P. M. Popov yak bibliohraf rukopysiv ta starodrukiv Volyni [P. M. Popov as a bibliographer of manuscripts and early printed books of Volyn]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], *Is. 12*, p. 277–309. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Wasserzeichenkartei Piccard. URL: <https://www.piccard-online.de/start.php>. [In German].
5. Butts, B., Hendrix, L. (2000). *Painting on light: drawings and stained glass in the age of Dürer and Holbein*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum. [In English].
6. Trithemius, J. (1531). *Catalogus scriptorum ecclesiasticorum, sive, Illustrium virorum...* [Cologne]: [P. Quentell]. [In Latin].

7. Weisert, H. (1985). Die Rektoren und die Dekane der Ruperto Carola zu Heidelberg, 1386–1985. In *Semper Apertus Sechshundert Jahre Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 1386–1986* (S. 299–417). Berlin: Springer, Heidelberg. [In German].

8. Heinrich von Gulpen. (1989). In A. Wendehorst, *Das Bistum Würzburg 4: Das Stiff Neumunster in Wurzburg* (S. 515–518). Germania Sacra. Neue Folge 26. Berlin. [In German].

9. Bayarische Staatsbibliothek Munchen. Clm 14174. URL: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0003/bsb00036009/images/>. [In Latin].

10. Schneider, K. (1967). *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg. Band 2. Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften. Teil 1. Theologische Handschriften.* Nürnberg. [In German].

11. Ms. C 54. Zentralbibliothek Zürich. URL: <https://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/zbz/C0054>. [In Latin].

Oleksandr Sviatoslavovych Okhrimenko,

Candidate of Historical Sciences,

Assistant of the Department of Ancient and Medieval History,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

e-mail: alexoh@ukr.net

Book of sermons of the 15th century from the Monastery of St. Egidien: the author, a scribe, and a reader

The article is dedicated to so-called *Lections of Church Fathers* from the collection of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine (Fund 1, Unit 4783) from the point of the interactions of the author, a scribe, and a reader. We state that the author of the Latin book of sermons was Henry of Gulpen (Heinrich von Gulpen), the Abbot of St. Egidien Monastery of Nurnberg in 1429–1435, who compiled them in different time. He was a well-educated person, doctor of theology, took part in the Councils of Constance and of Basel. Nevertheless, almost all the works by Henry of Gulpen were lost, and this book of sermons may help bring attention back to the scholar's name. A scribe of the texts made codification of the texts in this monastery before 1472, having created the system of the book usage with initials and rubrics. We did not find a name of the scribe, but other manuscripts from the St. Egidien Monastery of the same period include several names. The manuscript consists of 232 sermons for 26 feasts from St. Andrew until Corpus Christi. The first sermon of the feast starts with the puzzled initial, which combines several colors. Each next initial is either red or blue. Historical initial of the first folium shows a scribe or a reader of the codex. We suppose this is a “portrait” of the author of the sermons – Henry of Gulpen, whose portrait was on the stained glass of the St. Egidien Monastery of Nurnberg and was done in the same style as others miniatures from Nurnberg of the 1470s. We distinguish three readers, who made systematic marginal notes in the codex. The first one was a reviser of the text and made most important corrections of the text and the owner inscriptions. The second one did the marks with red, the third – with light brown. The readers also made

formatting of the sermons, introduced new rubrics, schemes, number and sign marks, etc. The article also has examples of marginal notes of other readers, but they are not regular.

Key words: sermon, Henry of Gulpen, Nurnberg, Monastery of St. Egidien, codex, late Middle Ages, Vernadsky National Library of Ukraine, Institute of Manuscript.

Александр Святославович Охрименко,

кандидат исторических наук,

ассистент кафедры истории древнего мира и средних веков

Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

e-mail: alexoh@ukr.net

**Сборник проповедей XV в. из нюрнбергского монастыря Святого Эгидия:
автор, писец и читатель**

Статья рассматривает кодекс т. н. «Поучений святых отцов» из коллекции Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (ф. 1, ед. хр. 4783) с позиции взаимодействия автора, писца и читателя. Установлено, что автором латинского сборника проповедей следует считать аббата Нюрнбергского монастыря Святого Эгидия Генриха Гульпенского (1429–1435), который составил их в разное время. Высокообразованный, доктор теологии, он участвовал во Вселенских Соборах в Констанце и Базеле. Впрочем, почти все труды Генриха Гульпенского утрачены, и этот сборник проповедей может послужить активизации внимания к имени ученого. Писец рукописи в этом же монастыре кодифицировал тексты до 1472 года, создав собственную систему пользования книгой с помощью инициалов, рубрик. Имя писца не удалось установить, но другие рукописи из монастыря Святого Эгидия этого же времени называют ряд имен. Кодекс содержит 232 проповеди на 26 праздников – со дня Андрея до праздника Тела Господнего. Начальная проповедь имеет инициал-пазл, сочетающий несколько цветов. Следующие инициалы – красные или синие, поочередно. Историзированный инициал первого фолио изображает писца или читателя кодекса. Мы предполагаем, что это – изображение автора – Генриха Гульпенского, портрет которого был среди витражей монастыря Святого Эгидия и выполнен в стиле миниатюр из города Нюрнберг 1470-х годов. Выделены три условных читателя, которые оставили систематические пометки на полях рукописи. Первый сделал исправление текста и надписи о собственности. Второй делал примечания красным, третий – светло-коричневым. Читатели осуществляли разметку проповедей, вводили дополнительные рубрики, схемы, числовые или знаковые отметки и т. д. В статье также приведены примеры маргиналий других читателей, однако они не имеют постоянного характера.

Ключевые слова: проповедь, Генрих Гульпенский, Нюрнберг, монастырь Святого Эгидия, кодекс, позднее средневековье, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского, Институт рукописи.

*Статья підготовлена 29 березня 2018 року;
подана до друку 13 квітня 2018 року.*

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 050+070[(477) «1917/1920»

*Григорій Якович Рудий,
доктор історичних наук,
Учений секретар Сектору
з координації наукових досліджень
Науково-організаційного відділу
Президії НАН України
e-mail: grigoriyrudy@gmail.com*

ПЕРІОДИКА УКРАЇНИ 1917–1920 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Проаналізовано комплекс наукової літератури, присвяченої історії газетної періодики України 1917–1920 рр., її використанню в дослідженнях з історії Української революції 1917–1920 рр., джерелознавчому осмисленню. Літературу структуровано як за проблематикою, так і за основними історіографічними періодами. Запропоновано відомості про джерельний потенціал зазначеної періодики, визначено перспективні тематичні завдання її подальшого дослідження. Окреслені перспективні завдання вітчизняного пресознавства.

Ключові слова: історіографія, джерелознавство, українське пресознавство, українська періодична преса, газетна періодика України, Українська революція.

Упродовж уже багатьох років дослідження газетної періодики України 1917–1920 рр. як джерела з історії революційних подій є однією з актуальних тем сучасної вітчизняної історіографії.

Метою і завданням статті є з'ясування стану наукової розробки зазначеної теми на різних етапах розвитку української історичної науки та визначення джерельного потенціалу періодики. Наукова новизна статті полягає в постановці та розробленні теми, яка раніше не набула всебічного й об'єктивного висвітлення в українській історіографії.

Наукові студії з питань становлення й функціонування періодичної преси в період національно-визвольних змагань українського народу можна поділити на кілька груп. До першої належать праці українських радянських істориків-джерелознавців. Друга група – дослідження пресознавців української діаспори. Третю групу складають праці сучасних вітчизняних дослідників газетної періодики України.

Отже, окремі аспекти вивчення періодики України, в тому числі революційної доби, почали розроблятися ще в 20-ті роки ХХ ст. Саме в 1920 р. почав функціонувати Український комуністичний інститут журналістів (УКІЖ), де було створено кафедру газетознавства, та Український науковий інститут книгознавства (УНІК). Одним із найкращих тогочасних вітчизняних періодичних видань був журнал «Бібліологічні вісті» (редактор Ю. Меженко). У часопису друкувалися пресознавчі розвідки як дослідників із радянської України, так і з-поза її меж. Серед них – пресознавчі дописи І. Кревецького, Д. Лисиченка, В. Міяковського, М. Ясинського та ін. [1]. На сторінках «Бібліологічних вістей» були опубліковані матеріали про дискусії відомих українських пресознавців В. Ігнатієнка та М. Сагарди стосовно змісту понять «українська преса» і «українська періодика» [2]. Серед іншого вчені зазначали, що україномовна газетна періодика відродилася завдяки національно-визвольним змаганням українського народу. Важливе значення для розуміння генезису української періодики має історико-бібліографічний етюд «Українська преса (1816–1923)» В. Ігнатієнка [3]. У цій праці було вперше здійснено спробу систематизувати і класифікувати українські періодичні видання. Щоправда, в зазначеному дослідженні більшість видань 1917–1920 рр. не згадано, оскільки вони не відповідали ідеологічним засадам радянської влади. Поряд з цим радянські пресознавці активно розробляли теоретичні й методологічні проблеми створення репертуару українських періодичних видань. У зазначений період були підготовлені й видані «Бібліографія української преси» (1816–1916) [4], історико-бібліографічний збірник «Часописи Поділля» [5], бібліографічний довідник «Одеська періодична преса років революції та громадянської війни 1917–1921 рр.» [6], проте два останні видання обмежувалися виключно описом газетної періодики відповідних регіонів, їх здійснено на основі неповних комплектів видань.

Отже, в зазначений період закладались основи науково-довідкового інструментарію дослідження української періодики, який і донині не втратив свого значення.

Із 30-х років ХХ ст. стереотипи та кліше ідеологічного характеру сформувавши в радянській історичній науці замовчування або тенденційне висвітлення подій Української революції, що не давало змоги створити повноцінні дослідження про розвиток періодики України 1917–1920 рр. Партійно-класовий підхід до оцінки періодики з ідеологічним трактуванням її джерельних свідчень зберігався в радянській історіографії до 80-х років ХХ ст. У той час досліджувався лише один сегмент української періодичної преси – компартійно-радянська. Преса іншого політичного спрямування характеризувалась як контрреволюційна,

антирадянська, буржуазно-націоналістична і перебувала у спецховищах. Упродовж 1950–1980 рр. більшовицькій газетній періодиці 1917–1918 рр. була присвячена низка пресознавчих праць джерелознавчого, історичного, бібліографічного характеру. Серед них – монографічні дослідження В. Буднікова, В. Вартанова, М. Дмитрієнко, І. Копотієнка, В. Солдатенка та ін. [7]. Зокрема, М. Дмитрієнко вперше в українській радянській історіографії розглядає більшовицьку періодику 1917–1918 рр. як історичне джерело, нею визначено основні принципи класифікації газетних публікацій, з'ясовано їхню тематику, основні жанрові риси.

Значно меншу увагу радянські пресознавці приділяли вивченню радянської періодици [8]. Також досліджувалася малоформатна преса більшовицьких організацій України [9]. Водночас було видано бібліографічні науково-статистичні довідники про періодичні видання УРСР 1917–1975 рр., у тому числі про газетну періодику доби революції й громадянської війни [10].

У 1979 р. побачив світ спеціальний бібліографічний покажчик «Газети Радянської України 1917–1920 рр. (за матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР)» [11]. Він містив 400 назв періодичних видань, поданих в алфавітному порядку. На той час це був найповніший покажчик компартійно-радянських газет зазначеного періоду.

Другу, менш численну групу досліджень періодици України 1917–1920 рр. складають праці пресознавців української діаспори В. Дорошенка, А. Животка, П. Зленка, Л. Лукасевича, С. Сірополка, Ю. Тернопільського, які аналізували періодичну пресу за хронологією розвитку суспільно-політичного життя певної території, тому їхні праці й нині не втратили своєї актуальності. Чимало важливих фактів і висновків щодо розвою зазначеної періодичної преси подано в ретроспективному статистично-історичному нарисі Ю. Тернопільського «Українська преса з перспективи 150-річчя». У ньому містяться статистичні відомості про національну періодику в Україні 1917–1920 рр., зокрема автор подає такі дані: на 1917 р. виходило 186 друкованих органів, на 1918 р. – 276, на 1919 р. – 217, на 1920 р. – 148 [12]. З огляду на джерелознавчу повноту і достовірність цей «історико-статистичний нарис» обмежений характеристикою тільки українськомовних видань. Заслуговує на увагу праця А. Животка «Історія української преси» [13], яка містить окремий розділ про українську періодичну пресу і де наведено дані про газетну періодику революційної доби, умови її становлення і функціонування. Проте свій аналіз автор обмежив лише окремими виданнями національно-патріотичного спрямування.

Третю, найбільшу групу досліджень про газетну періодику України 1917–1920 рр. складають праці сучасної української історіографії. Зі

здобуттям Україною незалежності в 1991 р. відбулася демократизація архівної справи, став можливим доступ до української преси, що раніше перебувала у фондах спеціального зберігання. Плідна співпраця істориків і пресознавців дозволила реалізувати ґрунтовні пресознавчі проекти, в тому числі з дослідження періодики України 1917–1920 рр. Це дало змогу створити принципово нову документальну базу для переосмислення явищ, подій і постатей визвольних змагань в Україні.

Значне місце у вивченні української періодики належить роботам львівської пресознавчої школи, яка сформувалася на базі Науково-дослідного інституту пресознавства при Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника. Науковці інституту підготували і видали матеріали низки науково-теоретичних конференцій «Українська періодика: історія і суспільство» та понад десять випусків «Збірника праць Науково-дослідного інституту пресознавства», в яких опубліковані важливі студії про українські видання зазначеного періоду. З метою координації дій та уникнення розбіжностей у підходах до вивчення періодики інститут розробив єдину схему повного бібліографічного описування періодичного видання [14], наукові принципи і методи дослідження періодичних видань, запропонував нові засади періодизації української преси. Ґрунтовним історико-бібліографічним дослідженням української періодики є багатомне видання «Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст.» [15].

У пострадянський період українське пресознавство активно розвивається також зусиллями науковців Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Харкова, Черкас. Зазначимо, що найглибше на матеріалах української преси вивчається доба Української революції. Цій темі присвячено монографії та дисертації О. Богуславського, П. Губи, В. Гутковського, І. Крупського, О. Позняка, Г. Рудого, П. Федоришина та ін. [16]. До важливих наукових результатів сучасних пресознавців слід віднести дослідження нерадянської періодики як одного з потужних сегментів джерельного потенціалу з історії Української революції. Долучався до її аналізу і автор цієї статті. Ним підготовлені спеціальні дослідження, присвячені газетній періодиці як джерелу вивчення проблем української освіти, науки, культури, методологічним аспектам аналізу преси як масового історичного джерела за революційної доби. У 1997 р. у світ вийшов спеціальний бібліографічний покажчик «Преса України: Газети 1917–1920 рр.» [17], підготовлений на базі газетних фондів НБУВ, а також відповідного зібрання з Державної архівної бібліотеки. Довідник включає 768 назв, зокрема пресові видання, які свого часу не ввійшли до покажчиків 1979 р., тобто нерадянські газети. Найбільше видавалося газет загальнополітичного характеру. Серед них 291 – органи політичних партій та об'єднань; 129 – органи управлін-

ня та самоврядування; 145 – громадські, кооперативні, сільські, просвітницькі, церковні організації; 111 – військові органи, ради робітничих, селянських, солдатських депутатів [18].

Завдяки копіткій праці науковців НБУВ у 2014 р. побачив світ ґрунтовний каталог «Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського». Це видання стало органічним продовженням згаданих вище бібліографічних покажчиків 1979 і 1997 рр. На сьогодні це – найповніший покажчик газет України 1917–1920 рр. Каталог містить 1 327 газетних видань, поданих в алфавітному порядку. Видання має п'ять допоміжних покажчиків – алфавітний, топографічний, іменний, хронологічний, мовний. В окремому додатку подається перелік українських газет, що видавалися поза межами України в період 1917–1920 рр. [19]. Газетна періодика України 1917–1920 рр. дуже різноманітна за напрямками і змістом. Особливо чисельною була преса політичних партій. У 1917–1918 рр. в Україні була поширеною періодична преса російських есерів (лівих, правих, максималістів). У зазначений період у Харкові видавалися газети «Земля и воля», «Революционный народ», у Катеринославі – «Мысль», «Революционный путь», «Трудовой народ», «Народовластие», у Києві – «Воля народа», «Социалист-революционер», «Народное дело», «Новое народное дело», «Трудовая Советская Республика», в Одесі – «Земля и воля» та ін. Крім того, в Україні поширювалася велика кількість російських газет, які перебували на платформі російської конституційної демократичної партії (кадетів). Серед них – «Киевская мысль», «Известия Харьковского комитета партии народной свободы», «Южная мысль» (Одеса), «Полтавский день», «Народная свобода» (Суми), «Итоги» (Черкаси), «Свободное слово» (Куп'янськ). Досить великий сегмент періодичної преси в Україні становили видання більшовицького напрямку. Найбільше більшовицьких газет виходило в 1920 р. – 224. Найменше – в період з березня 1917 по 1918 рр. – 64 [20]. У різний час виходили більшовицькі газети «Більшовик», «Пролетарий», «Пролетарская мысль», «Голос социал-демократа» (Київ), «Донецкий пролетарий», «Донецкий коммунист» (Луганськ), «Голос революции», «Одесский коммунист» (Одеса), «Селянська правда», «Голос солдата» (Катеринослав) та ін. [21].

Також в Україні поширювалася велика кількість газет меншовицького напрямку, які стояли на позиціях Російської соціал-демократичної робітничої партії (об'єднаної). Серед них – «Вестник Юга», «Наш голос», «Наш Юг» (Харків); «Вперед», «Рабочая борьба», «Рабочее дело» (Катеринослав); «Искра», «Рабочее слово», «Новая искра», «Начало», «Рабочая жизнь» (Київ); «Пролетарское знамя», «Путь социал-демократа» (Миколаїв) та ін. [22].

У досліджуваний період на території України видавалися російські газети монархічного, шовіністичного спрямування «Киевлянин» та «Наша Родина» (Київ), «Русская жизнь» (Харків), «Набат» (Одеса) та ін. [23].

Поряд з відродженням української державності відбувалося становлення преси українських політичних партій. Українська партія соціалістів-революціонерів видавала газету «Боротьба». Згодом, після розколу в 1918 р., УПСР (центральна течія) випускала газету «Трудовая Советская Республика», а видання «Боротьба» залишилося в іншій частині УПСР. У 1919 р. ліве крило партії отримало назву «боротьбисти» (від друкованого органу «Борьба»). Комуністи-боротьбисти мали 19 газетних видань. Впливова Українська соціал-демократична партія мала газету «Робітничка газета». Фактично трибуною Української партії соціалістів-федералістів була щоденна газета «Нова рада». З нею активно співпрацювали такі відомі діячі, як Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Володимир Прокопович, Федір Матушевський, Людмила Старицька-Черняхівська, Сергій Шелухін, Софія Русова, Модест Левицький, Павло Христюк та ін. Українська партія самостійників-соціалістів мала друкований орган партії – газету «Самостійник». Десять видань мали анархісти.

Поряд з виданнями суспільно-політичного характеру існувала низка друкованих видань центральних, губернських органів влади і земельних органів самоврядування, переважно інформаційних. Серед них: «Вісти з Української Центральної Ради», «Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки», «Вістник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки», «Державний Вістник», «Вісти красної преси», «Вісти закордонної преси», «Київські губернські відомості», «Катеринославські губернські відомості», «Харьковские губернские ведомости», «Ведомости Одесского градоначальства», «Валуйская народная земская газета», «Вістник Олександрійського повітового земства», «Волинська народна газета» [24]. На сторінках українських офіційних видань, особливо губернських земств, знаходимо не тільки інформацію про суспільно-політичне життя, але й оцінку та аналіз явищ і процесів господарського й культурного життя українців, відображення проблем та шляхів їх розв'язання.

Значного розповсюдження набула в той час періодична преса військових органів, рад робітничих, селянських і солдатських депутатів – 111 газет. У зазначений період була широко представлена українська селянська періодика. Із центральною селянською щоденною газетою «Народня воля» [25] активно співпрацювали Михайло Грушевський, Христофор Барановський, Микола Вороний, Володимир Самійленко, Микола Зеров, Аркадій Степаненко, Григорій Чупринка та ін. Газета стала центральним

органом Селянської спілки, наймасовішим українським виданням. Крім «Народної волі» виходили ще «Селянське слово» [26] й «Провесінь» [27]. Щодо змісту – вони переважно задовольнялися передруками з інших друкованих видань. Професійнішими можна вважати газети «Земське діло» [28], «Народне діло» [29], «Народня думка» [30], «Селянська спілка» [31], які за своїм наповненням були справді селянськими, об'єктивно й оперативно висвітлювали тогочасні події.

Серед тижневиків привертають увагу «Народне слово» [32], «Село» [33], «Наше село» [34]. Значною популярністю в селян Поділля користувався часопис «Село». Серед матеріалів цього органу привертають увагу насамперед публікації, в яких по-новому висвітлювалися актуальні життєві проблеми. Видавалося ще багато інших місцевих селянських газет, але вони були недовговічні й малотиражні.

У 1917–1920 рр. українська кооперація мала багато власних друкованих органів. Це, наприклад, такі газети: «Бюлетень Подільського союзбанку» [35], «Волинська газета» [36], «Громадянин» [37], «Союз» [38], «Вісті Вінницького союзу споживчих товариств» [39], «Україна» [40] та ін. Серед рубрик цих газет, крім інформації з кооперативних справ, були й публікації літературного та громадсько-політичного спрямування.

Газети видавали також впливові корпоративні об'єднання – Союз промисловості торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс), Союз товариств заводчиків і фабрикантів України (СЮЗІФ), Товариство промисловців Півдня Росії (Проюг), Всеукраїнський союз земельних власників та ін. Їхні друковані органи активно виступали за відновлення Великої Росії і, відповідно, проти українізації державних органів та громадських організацій. Свої видання мали також товариства «Провіта», численні національні громадські організації, церковні громади, інформація яких забезпечувала попит різних верств населення.

За своєю географією газети виходили в 114-ти містах і охоплювали всі регіони тогочасної України. Друковані органи розповсюджувалися у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях. Найширше періодика була представлена в Катеринославській, Київській, Харківській, Полтавській та Херсонській губерніях. Серед міст – у Києві і Харкові: 167 і 82 відповідно. За періодичністю переважав тип щоденних газет – 262. 96 видань виходили двічі або тричі на тиждень. Переважали тижневики – 82. Найбільше газет видавалося у 1918 р. – 306. Найменше – в 1920 р. – 70.

Більшість періодичних видань виходили російською мовою – 438; 286 – українською. 27 видань друкували матеріали як українською, так і російською мовами.

Окрему групу в 1917–1920 рр. становила більшовицько-радянська періодика. Більшовицькі видання поширювалися в 175-ти містах України. Найбільше газет видавалося в Київській, Катеринославській і Харківській губерніях. Найменше газет виходило в Подільській, Чернігівській і Таврійській губерніях. Найбільше більшовицьких газет видавалося в 1920 р. Більшовицько-радянська преса друкувалася переважно російською мовою.

Газетна періодика України 1917–1920 рр., зважаючи на певні історичні умови, в яких вона діяла, її ідеологічне спрямування, є складовою історико-дослідницького процесу, оскільки всі важливі питання політики, економіки, культури, повсякденного життя українців знайшли відбиття на її сторінках. Аналіз стану наукової розробки теми засвідчив, що в радянській історіографії преса періоду Української революції вивчалася однобічно, в контексті радянської доктрини «Великий жовтень і громадянська війна 1917–1921 рр.». З огляду на джерелознавчу повноту і достовірність праці з пресознавства дослідників української діаспори обмежувалися характеристикою україномовних видань, оскільки більшість архівних та інших документальних джерел були їм недоступні. Лише зі здобуттям Україною незалежності 1991 р. були створені умови для розвитку комплексних і об'єктивних досліджень української періодики 1917–1920 рр. За роки незалежності вітчизняні вчені підготували спеціальні наукові дослідження та науково-довідкові видання, зокрема бібліографічні покажчики «Преса України: газети 1917–1920 рр.» і «Газети України 1917–1920 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського».

З огляду на це, перспективними тематичними завданнями є дослідження періодики зазначеного періоду як джерела вивчення реалізації органами державної влади тогочасної аграрної, промислової, соціальної, етнонаціональної, релігійної, міжнародної політики, повсякденного життя регіонів, функціонування самоврядних органів. Також актуальними напрямами вітчизняного пресознавства є дослідження окремих видів газетної періодики: політичних партій, владних інституцій, громадських організацій, військових, селянських, кооперативних об'єднань, церковних громад, окремих найвпливовіших видань, діяльності їхніх видавців, редакторів, публіцистів. Крім того, важливим завданням є створення узагальнюючої праці з дослідження газетної періодики як нарративного джерела з історії Української революції. Залишається актуальним завдання щодо продовження пошуку та обліку газетних видань зазначеного періоду в усіх можливих місцях їхнього зберігання у сховищах України. За результатами цієї роботи доцільно було б видати бібліографічний покажчик з повним описом газет 1917–1920 рр. із зазначенням місць зберігання кожного окремого номера.

Список використаних джерел

1. Кривецький І. Перша газета на Україні // Бібліологічні вісті. 1926. Кн. 4. С. 5–15; Лисиченко Д. Українська преса в Катеринославі // Там само. 1923. Кн. 2. С. 1–6; Міяковський Л. До історії журналістики на Україні : проект першого часопису «Київська газета» (1833 р.) // Там само. 1923. Кн. 1. С. 8–14; Ясинський М. До питання про початок Української преси // Там само. Кн. 4. С. 44–46.
2. Ігнатієнко В. Історія української преси та її вивчення // Бібліологічні вісті. 1923. № 3. С. 21–23; Сагарда М. Обсяг поняття «періодика». Київ : Література і мистецтво, 1928.
3. Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 рр.) : іст. бібліогр. етюд. Київ, 1926.
4. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси (1816–1930). Харків ; Київ : Держвидав України, 1930.
5. Часописи Поділля : іст.-бібліограф. зб. з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та десятиліття існування УСРР / упоряд.: М. Білинський, Н. Співачевська, І. Кривецький ; за ред. В. Отамоновського. Вінниця, 1927–1928.
6. Одеська періодична преса років революції та громадської війни (1917–1921) / упоряд. Г. Д. Штейванда ; передм. та ред. С. Л. Рубінштейна. Одеса, 1929.
7. Будников В. П. Большевицкая партийная печать в 1917 г. Харьков, 1959; Его же. Большевицкая партийная периодическая печать в период подготовки и проведения Октябрьской революции (март 1917 – февраль 1918 г.). Москва, 1963 ; Варганов Г. І. Жовтневих днів рядки живі. Преса більшовиків України в 1917 р. Київ, 1966 ; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело. Київ, 1967 ; Копотиєнко І. І. Источниковедческий анализ периодической печати Украины (1917–1926 гг.). Днепропетровск, 1978 ; Солдатенко В. Ф. Трибуна пролетарского интернационализма : большевицкая пресса Украины в борьбе за пролетарский интернационализм в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Киев, 1977; Его же. Большевицкая пресса Украины в борьбе за осуществление пролетарского интернационализма в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март–декабрь 1917 г.) : дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1979 ; Его же. Большевицкая пресса Украины в борьбе за осуществление ленинской стратегии и тактики социалистической революции (март 1917 – март 1918 гг.) : дис. ... докт. ист. наук. Киев, 1981; Его же. Большевицкая пресса Украины в 1917–1918 гг. : ист.-библиогр. обзор. Киев, 1979; Его же. Идти впереди всех : из опыта борьбы большевицкой прессы Украины за победу социалистической революции. Киев, 1986.
8. Сергійчук І. Н. Пресса Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов как источник по истории Великой Октябрьской социалистической революции на Украине (25 октября 1917 – март 1918 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук // АН УССР. Ин-т истории. Киев, 1986.
9. Дмитрієнко М. Ф. Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело. Київ, 1980 ; Его же. Большевицкие листовки Украины 1917–1920 гг. как исторический источник : автореф. дис. ... д-ра ист. наук // АН УССР. Ин-т истории. Киев, 1985.

10. Періодичні видання УРСР. 1917–1960 : газети : бібліогр. довід. Харків, 1965 ; Преса Української РСР. 1918–1975 : наук. стат. : довід. Харків, 1976.
11. Газети Радянської України 1917–1920 рр. (за матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР) : бібліогр. покаж. Київ, 1979.
12. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерсі Сіті : Вид-во М. П. Коця, 1974.
13. Животко А. Історія української преси / упоряд. авт. іст.-біогр. нарису та прим. М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 1999. С. 243–274.
14. Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Вип. 5. Львів, 1994. С. 271–290.
15. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : іст.-бібліогр. дослідж. / НАН України. Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника : Від-ня «Науково-дослідний центр періодики» ; уклад.: М. В. Галушко, М. М. Романюк (кер. проекту), Л. В. Сніцарчук. Т. 1 : 1812–1890 рр. Львів, 2008 ; Т. 2 : 1891–1905 рр. Львів, 2009 ; Т. 3 : 1906–1910 рр. Львів, 2011.
16. Богуславський О. В. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002 ; Губа П. І. Українське відродження : спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917–1920 рр. Черкаси, 2002 ; Його ж. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук // Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007 ; Гутковський В. Українська журналістика Наддніпрянщини (друга половина XIX ст. – 1920 р.) : генезис, проблематика виступів, державотворча функція. Львів, 2001 ; Його ж. Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина XIX ст. – 1920 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук // Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2002 ; Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX ст. – перша чверть XX ст.). Львів, 1995 ; Його ж. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (друга половина XIX ст. – перша чверть XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук // НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1996 ; Позняков О. П. Українська військова преса як складова інформаційного простору в реалізації ідеї державності (1917–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук // Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002 ; Рудий Г. Я. У дзеркалі преси (висвітлення розвитку освіти й науки в періодиці Української держави). Київ, 1994 ; Його ж. Періодична преса – джерело вивчення національно-культурної політики Української Держави (1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук // НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1995 ; Його ж. Преса Української держави (1918 р.). Київ, 1996 ; Його ж. Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури 1917–1920 рр. Київ, 2000 ; Його ж. Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук // НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2004 ; Його ж. Преса України 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури : джерелознавчі і методологічні аспекти. Київ, 2005 ; Федоришин П. С. Преса і українська державність. 1917–1920 рр. Тернопіль, 1996.

17. Преса України : газети 1917–1920 рр. : бібліогр. покажч. / уклад. Г. Я. Рудий. Київ, 1997.
18. Там само. С. 2–3.
19. Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського : каталог / авт.-уклад.: О. А. Вакульчук (кер.), О. С. Залізнюк ; редкол.: О. С. Онищенко (гол.) та ін. Київ : НБУВ, 2014.
20. Солдатенко В. Ф. Большевицкая пресса Украины. С. 13.
21. Більшовик. Київ, 1919–1920 ; Пролетарій. Харків, 1920 ; Пролетарская мысль. Киев, 1917–1918 ; Голос социал-демократа. Киев, 1917 ; Донецкий пролетарій. Луганськ, Харків, 1917–1918 ; Донецкий коммунист. Екатеринослав, 1918–1919 ; Голос революции. Одесса, 1917 ; Одесский коммунист. Одесса, 1918–1920 ; Голос солдата. Катеринослав, 1917 ; Селянська правда. Житомир, 1980.
22. Вестник Юга. Харьков, 1918 ; Наш голос. Харьков, 1918–1920 ; Наш Юг. Харьков, 1918 ; Вперед. Катеринослав, 1918 ; Рабочая борьба. Екатеринослав, 1918 ; Рабочее дело. Екатеринослав, 1920 ; Рабочее слово. Одесса, 1918 ; Новая искра. Киев, 1919 ; Начало. Киев, 1919 ; Рабочая жизнь. Киев, 1918 ; Пролетарское знамя. Николаев, 1917–1918 ; Путь социал-демократа. Николаев, 1918 ; Рабочий голос. Одесса, 1918.
23. Киевлянин. Киев, 1917–1919 ; Наша Родина. Киев, 1918 ; Русская жизнь. Харьков, 1918 ; Набат. Одесса, 1918.
24. Вісти з Української Центральної Ради. Київ, 1917 ; Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. Київ, 1917 ; Вістник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. Київ, 1918 ; Державний Вістник. Київ, 1918 ; Вісті краєвої преси. Київ, 1918 ; Вісті закордонної преси. Київ, 1918 ; Київські губернiальні вісти. Київ, 1917–1920 ; Катеринославські губернiальні відомості. Катеринослав, 1918 ; Харьковские губернские ведомости. Харьков, 1919 ; Ведомости Одесского градоначальства. Одесса, 1918 ; Валуйская народная земская газета. Валуйск, 1918 ; Вістник Олександрійського повітового земства. Олександрія, 1917 ; Волинська народна газета. Житомир, 1918.
25. Народня воля. Київ ; Кам'янець-Подільський, 1917–1919.
26. Селянська слово. Староконстантинів, 1919.
27. Провесінь. Лохвиця, 1918.
28. Земське діло. Харків, 1918.
29. Народне діло. Харків, 1918.
30. Народня думка. Прилуки, 1918–1919.
31. Селянська спілка. Катеринослав, 1917.
32. Народне слово. Чернігів, 1917.
33. Село. Сміла, 1917.
34. Наше село. Одеса, 1918.
35. Бюлетень Подільського союзбанку. Вінниця, 1918.
36. Волинська газета. Житомир, 1918.
37. Громадянин. Пирятин, 1918.
38. Союз. Умань, 1918.
39. Вісті Вінницького Союзу споживчих товариств. Вінниця, 1918.

40. Україна. Сквиря, 1918 ; Вільне життя. Одеса, 1918 ; Вістник Вовчансько-го українського товариства «Просвіта». Вовча, 1918 ; Вістник товариства «Просвіта» у Катеринославі. Катеринослав, 1917 ; Молодая Украина. Одесса, 1918 ; Свято Поділля. Кам'янець-Подільський, 1918 ; Голос Подольской церкви. Каменец-Подольський, 1918 ; Вісті Українського Православного Церковного Собору. Київ, 1918 ; Слово. Київ, 1918 та ін.

References

1. Krevetsky, I. (1926). *Persha hazeta v Ukraini* [The first newspaper in Ukraine]. In *Bibliolohichni visti* [Bibliological news], Book 4, pp. 5–15. [In Ukrainian]; Lysychenko, D. (1923). *Ukrainska periodyka v Katerynoslavi* [Ukrainian periodicals in Katerynoslav]. In *Bibliolohichni visti* [Bibliological news], Book 2, pp. 1–6. [In Ukrainian]; Miyakovskiy, L. (1923). *Do istorii zhurnalistyky na Ukraini: proekt pershoho chasopysu "Kyivska hazeta" 1833 r.* [On the history of journalism in Ukraine: the project of the first magazine "Kyivska Gazeta" (1833)]. In *Bibliolohichni visti* [Bibliological news], Book 1, pp. 8–14. [In Ukrainian]; Yasynskiy, M. (1926). *Do pytannia pro pochatok Ukrain-skoi presy* [On the issue of the beginning of the Ukrainian press]. In *Bibliolohichni visti* [Bibliological news], Book 4, pp. 44–46. [In Ukrainian].
2. Ihnatiienko, V. (1923). *Istoriia Ukrainkoi presy i ii vyvchennia* [History of the Ukrainian press and its study]. In *Bibliolohichni visti* [Bibliological news], No. 3, pp. 21–23. [In Ukrainian]. Saharda, M. (1928). *Obsiah poniattia "periodyka"* [The scope of the notion of "periodicals"]. Kyiv: Literature and Art. [In Ukrainian].
3. Ihnatiienko, V. (1926). *Ukrainska presa (1816–1923 rr): istoriko-bibliohrafichnyi etiid* [Ukrainian press (1816–1923): historical and bibliographical essay]. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Ihnatiienko, V. (1930). *Bibliohrafiia ukrainskoi presy (1816–1930)* [Bibliography of the Ukrainian press (1816–1930)]. Kharkiv, Kyiv: Derzhvydav Ukrainy [State Publishing House of Ukraine]. [In Ukrainian].
5. Bilynskiy, M., Spivachevska, N., Kravetskiy, I. (Comps.). (1927–1928). *Chasopysy Podillia: istorychno-bibliohrafichniy zbirnyk z nahody 150-littia pershoi hazety v Ukraini (1776–1926) i desiatylittia isnuvannia USRR* [Magazines of Podillya: historical and bibliographical collection on the occasion of the 150th anniversary of the first Ukrainian newspaper (1776–1926) and the decade of existence of the Ukrainian SSR] (V. Otamonovskiy, Ed.). Vinnytsia. [In Ukrainian].
6. Shteivand, H. D. (Comp.). (1929). *Odeska periodychna presa rokiv revoliutsii ta hromadskoi viiny (1917–1921)* [Odesa periodicals of revolution and civil war (1917–1921)] (S. L. Rubinshtein, introduction author and editor). Odesa. [In Ukrainian].
7. Budnikov, V. P. (1959). *Bolshevistskaia partiinaia pechat v 1917 g.* [Bolshevik party press in 1917]. Kharkiv. [In Russian]; Budnikov, V. P. (1963). *Bolshevistskaia partiinaia periodicheskaia pechat v period podgotovki provedeniia Oktiabrskoi revoliutcii (mart 1917 – fevral 1918 g.)* [Bolshevik party periodicals during the preparation and holding of the October Revolution (March 1917 – February 1918)]. Moscow. [In Russian]; Vartanov, H. I. (1966). *Zhovtnevykh dniv riadky zhyvi. Presa bilshovykiv*

Ukrainy v 1917 r. [The lines of the October days are alive. The press of the Bolsheviks of Ukraine in 1917]. Kyiv. [In Ukrainian]; Dmytriienko, M. F. (1967). *Bilshovytska presa Ukrainy 1917–1918 rr. yak istorychne dzherelo* [Bolshevik press of Ukraine in 1917–1918 as a historical source]. Kyiv. [In Ukrainian]; Kopotienko, I. I. (1978). *Istochnikovedcheskii analiz periodicheskoi pechati Ukrainy (1917–1926 gg.)* [Source analysis of Ukrainian periodicals (1917–1926)]. Dnipropetrovsk. [In Ukrainian]; Soldatenko, V. F. (1977). *Tribuna proletarskogo internacionalizma: bolshevistskaia pressa Ukrainy v borbe za proletarskii internacionalizm v period podgotovki i provedeniia Velikoi Oktiabrskoi sotsialisticheskoi revoliutsii* [The tribune of proletarian internationalism: the Bolshevik press of Ukraine in the struggle for proletarian internationalism during the preparation and holding of the Great October Socialist Revolution]. Kyiv. [In Russian]; Soldatenko, V. F. (1979). *Bolshevistskaia pressa Ukrainy v borbe za osushchestvlenie proletarskogo internacionalizma v period podgotovki i provedeniia Velikoi Oktiabrskoi sotcialisticheskoi revoliucii (mart–dekabr 1917 g.)* [Bolshevik press of Ukraine in the struggle for the implementation of proletarian internationalism during the preparation and holding of the Great October Socialist Revolution (March–December 1917) (PhD dissertation)]. Kyiv. [In Russian]; Soldatenko, V. F. (1981). *Bolshevistskaia pressa Ukrainy v borbe za osushchestvlenie leninskoj strategii i taktiki sotcialisticheskoi revoliucii (mart 1917 – mart 1918 gg.)* [The Bolshevik press of Ukraine in the struggle for the implementation of the Leninist strategy and tactics of the socialist revolution (March 1917 – March 1918)] (Doctoral dissertation). Kyiv. [In Russian]; Soldatenko, V. F. (1979). *Bolshevistskaia pressa Ukrainy v 1917–1918 gg.: istoriko-bibliograficheskii obzor* [The Bolshevik press of Ukraine in 1917–1918: historical and bibliographical review]. Kyiv. [In Russian]; Soldatenko, V. F. (1986). *Idti vpered i vsekh: iz opyta borby bolshevistskoj pressy Ukrainy za pobedu sotcialisticheskoi revoliucii* [Go ahead of all: from the experience of the struggle of the Bolshevik press of Ukraine for the victory of the socialist revolution]. Kyiv. [In Russian].

8. Sergeichuk, I. N. (1986). *Pressa Sovetov rabochikh, soldatskikh i krestianskikh deputatov kak istochnik po istorii Velikoi Oktiabrskoi sotcialisticheskoi revoliucii na Ukraine (25 oktiabria 1917 – mart 1918 gg.)* [The press of the Soviets of Workers, Soldiers and Peasants' Deputies as a source for the history of the Great October Socialist Revolution in Ukraine (October 25, 1917 – March 1918) (Extended abstract of PhD dissertation)]. Academy of Sciences of the UkrSSR. Institute of History. Kyiv. [In Russian].

9. Dmytriienko, M. F. (1980). *Lystivky bilshovytskykh orhanizatsii Ukrainy 1917–1920 rr. yak istorychne dzherelo* [Postcards of the Bolshevik organizations of Ukraine of 1917–1920 as a historical source]. Kyiv. [In Ukrainian]; Dmytriienko, M. F. (1985). *Bolshevistskie listovki Ukrainy 1917–1920 gg. kak istorycheskii istochnik* [Bolshevik leaflets of Ukraine of 1917–1920 as a historical source] (Extended abstract of Doctoral dissertation). Academy of Sciences of the UkrSSR. Institute of History. Kyiv. [In Russian].

10. *Periodychni vydannia URSR. 1917–1960: hazety: bibliografichni dovidnyk* [Periodicals of the Ukrainian SSR. 1917–1960. Newspapers. Bibliographic guide]. (1965). Kharkiv. [In Ukrainian]; *Presa Ukrainskoi RSR. 1918–1975: naukovi statti: dovidnyk* [The press of the Ukrainian SSR. 1918–1975. Scientific articles. Guide]. (1976). Kharkiv. [In Ukrainian].

11. *Hazety Radainskoi Ukrainy 1917–1920 rr. (za materialamy hazetnykh fondiv TsNB AN URSSR): bibliografichni pokazhchyk* [Newspapers of Soviet Ukraine of 1917–1920 (based on the materials of the newspaper funds of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the UkrSSR): bibliographic index]. (1979). Kyiv. [In Ukrainian].

12. Ternopil'skyi, Yu. (1974). *Ukrainska presa z perspektyvy 150-littia* [Ukrainian press from the perspective of the 150th anniversary]. Jersey City: Publishing House of M. P. Kots. [In Ukrainian].

13. Zhyvotko, A. (1999). *Istoriia ukrainskoyi presy* [The history of the Ukrainian press] (M. S. Tymoshyk, Comp., author of a historical and biographical essay and notes). Kyiv: Our Culture and Science] (pp. 243–274). [In Ukrainian].

14. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnogo tsentru periodyky* [Collection of works of the Research Center of the Periodicals], Is. 5, pp. 271–290. (1994). Lviv. [In Ukrainian].

15. Halushko, M. V., Romaniuk M. M., Snitsarchuk, L. V. (2008, 2009, 2011). *Ukrainska presa v Ukraini ta sviti XIX–XX st.: istoriko-bibliografichne doslidzhennia* [Ukrainian press in Ukraine and the world of the 19–20th cc.: historical and bibliographical research]: Vol. 1: 1812–1890, Vol. 2: 1891–1905, Vol. 3: 1906–1910. Lviv. [In Ukrainian].

16. Bohuslavskiy, O. V. (2002). *Informatsiino-presova diialnist Tsentralnoi Rady ta ukrainskykh uradiiv 1917–1920 rr.* [Information and press activities of the Central Council and Ukrainian Governments of 1917–1920] (Extended abstract of PhD dissertation). Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv. [In Ukrainian]; Huba, P. I. (2002). *Ukrainske vidrodzhennia: sproba dzhereloznavchoi otsinky vitchyznianoï presy 1917–1920 rr.* [Ukrainian Renaissance: an attempt of a source assessment of the national press of 1917–1920]. Cherkasy. [In Ukrainian]; Huba, P. I. (2007). *Periodychna presa yak dzherelo doslidzhennia ukrainskoho derzhavotvorchoho protsesu 1917–1920 rr.* [Periodical press as a source of research of the Ukrainian state-building process of 1917–1920] (Extended abstract of Doctoral dissertation). Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv. [In Ukrainian]; Hutkovskiy, V. (2001). *Ukrainska zhurnalistyka Naddniprianshchyny (druha polovyna XIX st. – 1920 r.): henezys, problematyka vystupiv, derzhavotvorcha funktsiia* [Ukrainian journalism of the Dnieper region (second half of the 19th century – 1920): genesis, issues in speeches, state-building function]. Lviv. [In Ukrainian]; Hutkovskiy, V. (2002). *Ukrainska presa Naddniprianshchyny v natsionalno-kulturnomu ta derzhavotvorchomu protsesi (druha polovyna XIX st. – 1920 r.)* [Ukrainian press of the Dnieper region in the national-cultural and state-building process (second half of the 19th century – 1920)] (Extended abstract of PhD dissertation). Ivan Franko National University of Lviv. [In Ukrainian]; Krupskiy, I. V. (1995). *Natsionalno-patriotychna zhurnalistyka Ukrainy (druha polovyna XIX st. – persha chvert XX st.)* [National-patriotic journalism of Ukraine (second half of the 19th century – the first quarter of the 20th century)]. Lviv. [In Ukrainian]; Krupskiy, I. V. (1996). *Presa yak dzherelo doslidhen natsionalno-vyzvolnykh zmahan za ukrainsku derzhavu (druha polovyna XIX st. – persha chvert XX st.)* [Press as a source of research for the national liberation struggle for the Ukrainian state (second half of the nineteenth century – the first quarter of the twentieth century) (Extended abstract of PhD dissertation). NAS of Ukraine, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies].

Kyiv. [In Ukrainian]; Pozniakov, O. P. (2002). *Ukrainska viiskova presa yak skladova informatsiinoho prostoru v realizatsii idei derzhavnosti (1917–1921 rr.)* [Ukrainian military press as a component of the information space in the implementation of the idea of statehood (1917–1921) (Extended abstract of PhD dissertation). Taras Shevchenko National University of Kyiv. [In Ukrainian]; Rudyi, H. Ya. (1994). *U dzerkali presy (vysvitlennia rozvytku osvity i nauky v periodytsi Ukrainiskoi derzhavy* [In the mirror of the press (illuminating the development of education and science in the periodicals of the Ukrainian state)]. Kyiv. [In Ukrainian]; Rudyi, H. Ya. (1995). *Periodychna presa – dzhereło vyvchennya natsionalno-kulturnoi polityky Ukrainiskoi Derzhavy (1918 r.)* [Periodicals as a source for the study of the national-cultural policy of the Ukrainian State (1918)] (Extended abstract of PhD dissertation). NAS of Ukraine, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. Kyiv. [In Ukrainian]; Rudyi, H. Ya. (1996). *Presa Ukrainiskoi derzhavy (1918 r.)* [Press of the Ukrainian State]. Kyiv. [In Ukrainian]; Rudyi, H. Ya. (2000). *Hazetna periodyka – dzhereło vyvchennia problem ukrainskoi kultury 1917–1920 rr.* [Newspaper periodicals as a source for the study of the issues of the Ukrainian culture of 1917–1920]. Kyiv. [In Ukrainian]; Rudyi, H. Ya. (2004). *Periodyka Ukrainy yak ob'iekt dzherełoznavchoho doslidzhennia ukrainskoi kultury (1917–1920 rr.)* [Periodicals of Ukraine as an object of a source study of the Ukrainian culture (1917–1920)] (Extended abstract of Doctoral dissertation). NAS of Ukraine, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. Kyiv. [In Ukrainian]; Rudyi, H. Ya. (2005). *Presa Ukrainy 1917–1920 rr. yak ob'iekt doslidzhennia ukrainskoi kultury: dzherełoznavchi i metodolohichni aspekty* [Press of Ukraine of 1917–1920s as an object of studying the Ukrainian culture: source-study and methodological aspects]. Kyiv. [In Ukrainian]; Fedoryshyn, P. S. (1996). *Presa i ukrainska derzhavnist. 1917–1920 rr.* [Press and Ukrainian statehood. 1917–1920]. Ternopil, [In Ukrainian].

17. Rudyi, H. Ya. (Comp.). (1997). *Presa Ukrainy: hazety 1917–1920 rr.: bibliografichni pokazhchyk* [Press of Ukraine: newspapers of 1917–1920: bibliographic index]. Kyiv. [In Ukrainian].

18. Rudyi, H. Ya. (Comp.). (1997). *Presa Ukrainy: hazety 1917–1920 rr.: bibliografichni pokazhchyk* [Press of Ukraine: newspapers of 1917–1920: bibliographic index] (pp. 2–3). Kyiv. [In Ukrainian].

19. Vakulchuk, O. A., Zalizniuk, O. S. (Comps.). (2014). *Hazety Ukrainy 1917–1920 rokiv u fondakh Natsionalnoi biblioteky imeni V. I. Vernadskoho: kataloh* [Newspapers of Ukraine of 1917–1920 in the funds of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine: catalog] (O. S. Onyshchenko, et al, Eds.). Kyiv: VNLU. [In Ukrainian].

20. Soldatenko, V. F. (1979). *Bolshevistskaia pressa Ukrainy v 1917–1918 gg.: istoriko-bibliograficheskii obzor* [The Bolshevik press of Ukraine in 1917–1918: historical and bibliographical review] (P. 13). Kyiv. [In Russian].

21. *Bilshovyk* [Bolshevik]. (1919–1920). Kyiv. [In Ukrainian]; *Proletarii* [Proletarian]. (1920). Kharkiv. [In Ukrainian]; *Proletarskaia mysl* [Proletarian thought]. (1917–1918). Kyiv. [In Russian]; *Golos sotcial-demokrata* [The voice of the Social Democrat]. (1917). Kyiv. [In Russian]; *Donetskyi proletarii* [Donetsk proletarian]. 1917–1918. Luhansk, Kharkiv. [In Ukrainian]; *Donetskii kommunist* [Donetsk communist]. (1918–1919). Katerynoslav. [In Russian]; *Golos revoliutcii* [The voice of the Revolution]. (1917).

Odesa. [In Russian]; *Odesskii kommunist* [Odesa communist]. (1918–1920). Odesa. [In Russian]; *Holos soldata* [The voice of a soldier]. (1917). Katerynoslav. [In Ukrainian]; *Selianska pravda* [Peasant truth]. (1980). Zhytomyr. [In Ukrainian].

22. *Vestnik Yuga* [Herald of the South]. (1918). Kharkiv. [In Russian]; *Nash golos* [Our voice]. (1918–1920). Kharkiv. [In Russian]; *Nash Yug* [Our South]. (1918). Kharkiv. [In Russian]; *Vpered* [Forward]. (1918). Katerynoslav. [In Russian]; *Raboचाia borba* [Working struggle]. (1918). Katerynoslav. [In Russian]; *Rabochee delo* [Work affair]. (1920). Katerynoslav. [In Russian]; *Rabochee slovo* [The working word]. (1918). Odesa. [In Russian]; *Novaia iskra* [New spark]. (1919). Kyiv. [In Russian]; *Nachalo* [The beginning]. (1919). Kyiv. [In Russian]; *Raboचाia zhyzn* [Working life]. (1918). Kyiv. [In Russian]; *Proletarskoe znamia* [Proletarian banner]. (1917–1918). Mykolaiv. [In Russian]; *Put sotcial-demokrata* [The path of the Social Democrat]. (1918). Mykolaiv. [In Russian]; *Rabochii golos* [Working voice]. (1918). Odesa. [In Russian].

23. *Kievlianin* [Kievan] (V. Shulhin, Ed.). (1917–1919). Kyiv. [In Russian]; *Nasha Rodina* [Our motherland]. (1918). Kyiv. [In Russian]; *Russkaia zhyzn* [Russian life]. (1918). Kharkiv. [In Russian]; *Nabat* [Toesin]. (1918). Odesa. [In Russian].

24. *Visti z Ukrainskoi Tsentralnoi Rady* [News from the Ukrainian Central Rada]. (1917). Kyiv. [In Ukrainian]; *Vistnyk Heneralnoho Sekretariatu Ukrainskoi Narodnoi Respubliky* [The herald of the General Secretariat of the Ukrainian People's Republic]. (1917). Kyiv. [In Ukrainian]; *Vistnyk Rady Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky* [Herald of the Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic]. (1918). Kyiv. [In Ukrainian]; *Derzhavnyi Vistnyk* [State News] (I. Yushchyn, Ed.). (1918). Kyiv. [In Ukrainian]; *Visti kraievoi presy* [News of the regional press]. (1918). Kyiv. [In Ukrainian]; *Visti zakordonnoi presy* [News of the foreign press]. (1918). Kyiv. [In Ukrainian]; *Kyivski hubernialni visti* [Kyiv provincial news]. (1917–1920). Kyiv. [In Ukrainian]; *Katerynoslavski hubernialni vidomosti* [Katerynoslav provincial news]. (1918). Katerynoslav. [In Ukrainian]; *Kharkovskie gubernskie vedomosti* [Kharkiv provincial news]. (1919). Kharkiv. [In Russian]; *Vedomosti Odesskogo gradonachalstva* [News of the Odesa city administration]. (1918). Odesa. [In Russian]; *Valuiskaia narodnaia zemskaia gazeta* [Valuysk people's provincial newspaper]. (1918). Valuysk. [In Russian]; *Vistnyk Oleksandriiskoho povitovoho zemstva* [Herald of Oleksandria County Zemstvo]. (1917). Oleksandriia. [In Ukrainian]; *Volynska narodna hazeta* [Volyn people's newspaper]. (1918). Zhytomyr. [In Ukrainian].

25. *Narodnia volia* [People's will]. (1917–1919). Kyiv, Kamianets-Podilskyi. [In Ukrainian].

26. *Selianske slovo* [Peasant word]. (1919). Starokonstantyniv. [In Ukrainian].

27. *Provesin* [Early spring]. (1918). Lokhvytsia. [In Ukrainian].

28. *Zemske dilo* [Zemstvo business]. (1918). Kharkiv. [In Ukrainian].

29. *Narodnie dilo* [People's business]. (1918). Kharkiv. [In Ukrainian].

30. *Narodnia dumka* [People's opinion]. (1918–1919). Pryluky. [In Ukrainian].

31. *Selianska spilka* [Peasant union]. (1917). Katerynoslav. [In Ukrainian].

32. *Narodnie slovo* [People's word]. (1917). Chernihiv. [In Ukrainian].

33. *Selo* [Village]. (1917). Smila. [In Ukrainian].

34. *Nashe selo* [Our village]. (1918). Odesa. [In Ukrainian].

35. *Biuletyn Podilskoho soiuzbanku* [Bulletin of the Podilsky Union Bank]. (1918). Vinnytsia. [In Ukrainian].
36. *Volynska hazeta* [Volyn newspaper]. (1918). Zhytomyr. [In Ukrainian].
37. *Hromadianyn* [Citizen]. (1918). Pyriatyn. [In Ukrainian].
38. *Soiuz* [Union]. (1918). Uman. [In Ukrainian].
39. *Visti Vinnytskoho Soiuzu spozhyvchykh tovarystv* [News of the Vinnytsia Union of Consumer Societies]. (1918). Vinnytsya. [In Ukrainian].
40. *Ukraina* [Ukraine]. (1918). Skvyra. [In Ukrainian]; *Vilne zhyttia* [Free life]. (1918). Odesa. [In Ukrainian]; *Vistnyk Vovchanskoho ukrainskoho tovarystva "Prosvita"* [Herald of the "Prosvita" Ukrainian society of Vovcha]. (1918). Vovcha. [In Ukrainian]; *Vistnyk tovarystva "Prosvita" u Katerynoslavi* [Herald of the "Prosvita" society in Yekaterynoslav]. (1917). Katerynoslav. [In Ukrainian]; *Molodaia Ukraina* [Young Ukraine]. (1918). Odesa. [In Russian]; *Sviato Podillia* [Holiday of Podillia]. (1918). Kamianets-Podilskyi. [In Ukrainian]; *Golos Podolskoi tserkvi* [Voice of the Podillia Church]. (1918). Kamianets-Podilskyi. [In Russian]; *Visti Ukrainskoho Pravoslavnoho Tserkovnoho Soboru* [The words of the Ukrainian Orthodox Church Council]. (1918). Kyiv. [In Ukrainian]; *Slovo* [Word]. (1918). Kyiv. [In Ukrainian], etc.

Hryhorii Yakovych Rudyi,

Doctor of Historical Sciences,

Academic Secretary of the Scientific Research Coordination Sector,

Science Organization Department,

Presidium of the NAS of Ukraine

e-mail: grigoriyrudy@gmail.com

Periodicals of Ukraine in 1917–1920: historiography and source potential

The article analyzes the scientific literature dedicated to the history of newspaper periodicals of Ukraine in 1917–1920, the usage of their materials in the research of the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920, and the source study comprehension. The literature is structured under the problems and main historiographical periods: from the 20–30s through the mid-50s; from the second half of the 50s through the 80s; from the 90s of the 20th century up to the present. Based on the historiographical review we established the main approaches of Ukrainian researchers to the study of the periodical press of Ukraine in 1917–1920 as a historical source.

Qualitative and quantitative characteristics of the Ukrainian periodicals allowed proving that the newspaper periodicals of Ukraine in 1917–1920 are an important systematized-chronological source for studying the history of the Ukrainian people of the revolutionary era. The significant gaps in the usage of materials of the periodicals in covering many issues of the history of the Ukrainian Revolution were also established. The article contains practical recommendations on the problem, in particular, perspective thematic issues include the research of periodicals of the stated period as a source to the study of realization by the state authorities of agrarian, industrial, social, ethnographic, religious and international politics, everyday life of regions, functioning of local authorities of that time. Other topical directions of the Ukrainian press studies include the research of specific kinds of newspaper periodicals: political parties, govern-

ment institutions, military, peasant, cooperative unions, church communities, separate most influential editions, the activity of their publishers, editors and publicists. Under the results of this work a bibliographical index with all descriptions of the newspapers of 1917–1920 should be published.

Key words: historiography, source studies, Ukrainian press studies, Ukrainian periodicals, newspaper periodicals of Ukraine, Ukrainian revolution.

Григорий Яковлевич Рудый,

доктор исторических наук,

Ученый секретарь Сектора по координации научных исследований

Научно-организационного отдела Президиума НАН Украины

e-mail: grigoriyrudy@gmail.com

Периодика Украины 1917–1920 гг.: историография и источниковедческий потенциал

В статье анализируется научная литература, посвященная истории газетной периодики Украины 1917–1920 гг., использованию ее материалов в исследованиях истории Украинской революции 1917–1920 гг., источниковедческому осмыслению. Литература структурирована по проблематике и основным историографическим периодам: 20–30 гг. – до середины 50-х гг.; вторая половина 50-х гг. – 80-е гг.; 90-е гг. XX ст. – до современности. На основании историографического обзора установлены основные подходы украинских исследователей к изучению периодической прессы Украины 1917–1920 гг. как исторического источника.

Качественная и количественная характеристика украинских периодических изданий позволила доказать, что газетная периодика Украины 1917–1920 гг. является важным систематизированно-хронологическим источником по изучению истории украинского народа революционной эпохи. Также установлены существенные пробелы в использовании материалов периодики в освещении многих вопросов истории Украинской революции. Статья содержит практические рекомендации по проблеме, в частности перспективными тематическими заданиями являются исследования периодики обозначенного периода как источника изучения реализации органами государственной власти аграрной, промышленной, социальной, этнонациональной, религиозной, международной политики, повседневной жизни регионов, функционирования органов самоуправления того времени. Также актуальными направлениями отечественного прессоведения являются исследования отдельных видов газетной периодики: политических партий, институтов власти, общественных организаций, военных, крестьянских, кооперативных объединений, церковных общин, отдельных наиболее влиятельных изданий, деятельности их издателей, редакторов, публицистов. По результатам этой работы следовало бы издать библиографический указатель с полным описанием газет 1917–1920 гг.

Ключевые слова: историография, источниковедение, украинское прессоведение, украинская периодика, газетная периодика Украины, Украинская революция.

*Стаття підготовлена 6 лютого 2018 року;
подана до друку 27 лютого 2018 року.*

Надія Андріївна Шип,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри філософських
та соціальних наук Київського національного
торговельно-економічного університету
e-mail: nadia.shyp@gmail.com

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСЬКИЙ ПРОЕКТ РОЗВ'ЯЗАННЯ «ПОЛЬСЬКОГО ПИТАННЯ» В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ПОЧАТОК ХХ ст.)

Актуальність вивчення ідеології пізнього слов'янофільства продиктована необхідністю історіософського осмислення міжнародних стосунків у слов'янському світі на початку ХХ ст., адже теперішнє протистояння двох слов'янських держав – Росії та України на території Донбасу підтверджує концепцію спіралеподібного розвитку історії, що має тенденцію повторюватись у зміненому вигляді. Проблеми слов'янофільства присвячено чимало досліджень, однак у сучасній історіографії бракує комплексного аналізу ставлення слов'янофілів до «польського питання».

Початок ХХ ст., відповідно до нової соціально-економічної і політичної ситуації порівняно з попереднім періодом, позначений організаційним оформленням неославізму – течії суспільної думки буржуазно-демократичного спрямування. Одночасно відбувалася часткова модернізація слов'янофільської ідеології з урахуванням нових реалій, у т. ч. міжнародних. Неославістів і неослов'янофілів споріднювало прагнення розробити засади нового слов'янського світогляду, заснованого на етнокультурній взаємності, але з різними формами її прояву. Одним із яскравих представників неослов'янофільства є вчений-економіст, громадський діяч, публіцист С. Шарапов, який, залишаючись переконаним прихильником самодержавства, виступав як полонофіл, пропонуючи шире і чесне замирення з Польщею.

Ключові слова: слов'янофільство, польське питання, Росія, Шарапов, Борзенко.

Початок ХХ ст. характеризується переходом європейських країн в імперіалістичну стадію розвитку, яка супроводжувалася монополізацією економіки, загостренням боротьби за ринки збуту і джерела сировини, активізацією національно-визвольних рухів та, відповідно, їхнім придушенням. Для Росії поразка в російсько-японській війні 1904–1905 рр., революція 1905–1907 рр. змінили соціально-економічну ситуацію всередині країни, а також міжнародно-політичну конфігурацію на євразійському просторі. Суперечливі інтереси багатонаціональних Австрійської та Російської

імперій посилювали напругу в міжнародних стосунках у цілому, що змушувало царський уряд, громадські рухи та політичні партії відповідно реагувати на виклики. Як відомо, класичне слов'янофільство в Росії від середини 70-х років XIX ст. зійшло з історичної сцени в концептуальному розумінні. Його окремі ідейні послідовники еволюціонували в бік панславізму. В умовах представленої вище ситуації промонархічна російська інтелігенція робила спроби реанімації слов'янофільства. На той час у Російській імперії залишалися невирішеними українське, єврейське та польське питання. Останнє з них обране *предметом* даного дослідження, актуальність якого диктується необхідністю історіософського аналізу подій більш як сторічної давнини. В умовах збройного протистояння Росії та України на Донбасі, перманентного виникнення гострих дискусій на історичному тлі між українцями і поляками постає необхідність комплексного вивчення міжслов'янських стосунків у минулому заради теперішнього і майбутнього. Воно сприятиме налагодженню міжслов'янського діалогу в умовах глобалізації, якого конче потребує кожна зі сторін цього процесу. Обмін думками має відбуватися на рівні політиків, учених і громадськості.

Загальна історіографія слов'янофільства складає сотні публікацій, в яких з різних ідейно-політичних, часом суб'єктивних позицій та залежно від рівня компетентності авторів висвітлюються його основні релігійно-філософські, культурологічні та суспільно-політичні концепції. Останнім часом увагу дослідників привертають питання модернізації ідеологічної парадигми слов'янофільства, в окремих публікаціях реанімуються ідеї «руського мира», православної ідентичності слов'ян тощо. Керівник інформаційно-видавничого напрямку Київського Дворянського зібрання В. Матвеев розкручує «панславістську» думку стосовно об'єднання слов'янських народів [1, с. 209–215]. Експерт фонду «Майдан закордонних справ» О. Белоколов подібні тенденції тлумачить як намагання відновити месіанську роль Росії на теренах православного світу [2]. Загалом у сучасній історіографії відсутній розгорнутий науковий аналіз ставлення слов'янофілів до «польського питання». Разом з тим, російські вчені торкаються його в контексті загальної слов'янофільської тематики, вмонтовуючи в зовнішньополітичний сегмент вітчизняної історії. Приміром, у монографії В. Хевроліної «Власть и общество. Борьба в России по вопросам внешней политики. 1878–1894 гг.» висвітлюється важливий період взаємовідносин із балканськими країнами, ставлення пізніх слов'янофілів і західників до зовнішньополітичних проблем, що згодом зумовлювали ідейні позиції їхніх наступників. Однак хронологічно початок XX ст. авторкою не охоплений [3]. Т. Г. Масарик (у майбутньому перший президент Чехословацької Республіки) у своєму дослідженні «Россия и Европа» (книга видана в 1913 р. у Німеччині) подав

короткі нариси з концентрованим аналізом світоглядних позицій ранніх слов'янофілів і побіжно торкнувся польського питання в Державній Думі Росії на початку ХХ ст. [4]. Економічні та суспільно-політичні погляди одного з пізніх слов'янофілів С. Шарапова розглядає О. Платонов, зосередившись переважно на висвітленні його наукового доробку у фінансово-економічній галузі. Крім того, ним зазначена активна суспільно-політична і громадська діяльність ученого [5].

У даному дослідженні С. Шарапов є головним персонажем, який на початку ХХ ст. розробляв проект російської політичної програми, де окреслював шляхи розв'язання «польського питання». Його міркування, висловлені в листах до О. Борзенка, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та оприлюднені в брошурах, складають *джерельну базу* даного дослідження вкупі з науковим доробком істориків, філософів зі слов'янофільської проблематики. Керуючись основними методологічними засадами наукового пізнання, такими, як об'єктивність, логічність, системність, історичний детермінізм тощо, ставимо за *мету* показати бачення С. Шараповим проблеми слов'янського єднання в нерозривному зв'язку з вирішенням питання російсько-польських відносин у контексті історичного часу (початок ХХ ст.). Для усвідомлення витоків польської проблеми вважаємо за доцільне коротко розглянути її в ретроспективі.

Польське питання в Російській імперії, так само як і єврейське та українське, має давню історію. В теоретичному плані його торкалися ранні слов'янофіли, а політичної гостроти воно набуло на початку 60-х років через польське визвольне повстання та в останній чверті ХІХ ст. у зв'язку з погіршенням соціально-економічної ситуації всередині країни та ускладненням міжнародних відносин після Берлінського конгресу 1878 р. Між представниками консервативної та ліберально налаштованої інтелігенції точилась ідейна боротьба щодо шляхів і методів розв'язання нагальних проблем. Так, професор Московського університету історик, філософ Б. М. Чичерін виклав власні міркування з цього приводу у формі відповідей опонентові М. К. Ренненкампу¹, який дискутував із ним стосовно ідейного змісту його книги «Политика». Оскільки через цензурні перешкоди Б. М. Чичерін не міг опублікувати їх у російській пресі, він видав брошуру в 1899 р. у Берліні² [6]. Як зазначав автор, практичного рішення ці

¹ Ренненкамф Микола Карлович (1832–1899) – уродженець с. Олександрівка Соницького пов. Чернігівської губ., юрист, професор і ректор Київського університету св. Володимира (1883–1887), Київський міський голова (1875–1879).

² Праця Б. М. Чичеріна була заборонена в Росії; подарована Л. Г. Барацом у 1927 р. бібліотеці Київського інституту народного господарства. Зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

питання не мають, а лише дозволяють висловити моральну точку зору. Він охарактеризував духовну атмосферу в російському суспільстві після польського національно-визвольного повстання 1863 р., у т. ч. реакцію його вищих шарів, які керуються лише прагматичними цілями й усілякі прояви самостійності вважають зрадою батьківщині. І лише незначна частина освічених громадян дотримується моральних принципів справедливості й поваги до інших [7, с. 6]. Учений торкнувся болючого питання, а саме розподілу Польщі наприкінці XVIII ст. На відміну від М. К. Ренненкампа, Борис Миколайович вважав, що тодішня анархія в Польщі підтримувалася сусідами, аби завадити їй звестися на ноги. Фрідріх Великий і Катерина II уклали таємні угоди з метою збереження *liberum veto*, «що було коренем усіх зол». Коли поляки захотіли мати установи для забезпечення існування, Польщу просто поділили. Зініційована Фрідріхом Великим операція політично проведена блискуче, але, з точки зору Б. М. Чичеріна, була аморальною. Він доводить, що Польща ні для кого не становила небезпеки, як трактував її М. К. Ренненкамф. Зі свого боку, опонент пояснював і виправдовував цей крок тим, що раніше Польща захопила руські землі й тепер вони поверталися в лоно Російської держави. Б. М. Чичерін нагадує, що онук Катерини II – Олександр I спробував залагодити ситуацію, проте поляки поспішили й підняли повстання 1863 р., що ускладнило подальше розв'язання польської проблеми. Одночасно в Росії поширювались антиурядова пропаганда, теракти. В обох випадках результат був негативним, довівши, що «революційне безумство веде лише до приниження закону і свободи», – зазначав Б. М. Чичерін. Повстання поляків придушили, а подальші дії уряду він назвав «політичною помилкою», включивши Царство Польське «до складу російських губерній та підкоривши їх одному центральному управлінню». Ця помилка зрештою доводить: те, що є проти-природним, поверне з часом у своє русло, отже, польська народність не дасть себе поглинути, тобто обрусіти [8, с. 9, 15–17].

Для аргументації власної позиції вчений порівнює становище поляка в Познані, де він захищений законом і навіть має голос у парламенті, зі становищем у Росії, де панує поліцейське свавілля. Не на користь Росії виглядає і порівняння з Австрією, де уряд намагається утримувати баланс між німцями та слов'янами, де чехам удалося відродитися до нового життя. Професор доводить, що між Росією і західними слов'янами стоїть польське питання, пов'язане з її стосунками зі слов'янами взагалі. Росія намагається допомагати сербам, болгарам, тримаючи в ланцюгах Польщу. Б. М. Чичерін висловлює глибокі міркування щодо прихованих мотивів російської політики по відношенню до слов'ян. Насамперед, тут діють власні інтереси: забрати свободу в брата, а в інших випадках допомогти

братам визволитися від чужоземного поневолення, щоб підкорити своєму впливові. Отже, йдеться про практичний бік слов'янолюбства і жодним чином про моральність та свободу. Відтак, якої зворотної любові очікувати Росії, крім як матеріальних вигод з боку слов'ян. Як бачимо, чичерінська парадигма вирішення польського питання враховувала його моральну складову. Гнучкість думок професора Б. М. Чичеріна засвідчує наступна речення: якщо поляки отримають волю від Росії, то звернуть увагу на ту частину Польщі, яка перебуває під владою Німеччини; Росії тут нічого не загрожує. Першим кроком до російсько-польського примирення він вважав встановлення рівності між ними. Від повстання 1863 р. минуло 35 років, тому можна вже встановити порядок і визнати існування «польської народності в краї, заселеному поляками. Польська мова повинна бути відновлена і у викладанні, і в офіційних стосунках. Полякам потрібно дати і самоврядування, яким користуються росіяни у своїй батьківщині» [9, с. 25–26, 31–32]. У цьому Б. М. Чичерін убачав моральний обов'язок Росії. Що заважає дати свободу Польщі? – питався він. Утримуючи її, Росія втрачає у внутрішньому житті і зовні, оскільки її можливий вплив на споріднені племена підривається пригнобленням Польщі. Якщо б Росія зробила крок у бік звільнення Польщі, її моральний авторитет незрівнянно зріс би. Таке може статись за умови докорінної зміни внутрішньої та зовнішньої політики. Проте в практичній площині питання допоки ніким не ставиться, – констатував учений наприкінці XIX ст. Пропольська орієнтація Б. М. Чичеріна серед тогочасної російської інтелігенції не була винятком.

Нове століття відповідно до соціально-економічної і політичної ситуації позначилось організаційним оформленням (1907–1908 рр.) ідейно-політичної течії слов'янської суспільної думки – неославізму (неослов'янізму). Неославісти, на відміну від панславістів і слов'янофілів, робили спроби надати буржуазно-демократичного змісту своєму рухові, прагнули виробити основні засади «нового слов'янського світогляду» [10, с. 60, 63]. Одночасно пізні слов'янофіли/неослов'янофіли також намагались осучаснити своє вчення, залишаючись прихильниками монархії, критикуючи кроки влади в напрямі демократизації. Тобто суспільно-політичні орієнтації двох нових гілок суспільного руху можна трактувати аналогічно поглядам західників і слов'янофілів, модернізованим відповідно до нових історичних умов. Тепер спільною для них була ідея слов'янської взаємності, але в перших на основі усвідомлення етнополітичної та етнокультурної спорідненості слов'ян, у других – переважно на аксаковських постулатах, пристосованих до конкретних обставин. Визначення приналежності окремих представників інтелігенції до неослов'янофілівства за окремими поглядами є певною мірою проблематичним. Як відомо, ідейні

засади слов'янофілства не мали чітко сформульованої доктрини, а в 70–90-х роках XIX ст. воно втрачало своїх adeptів, адже дехто змінював суспільно-політичні орієнтири залежно від внутрішніх і зовнішніх обставин. Зокрема, С. Шарапов пристосовував свій проєкт російської політичної програми і розв'язання польського питання відповідно до вимог часу, залишаючись на консервативних позиціях стосовно державної влади в Росії.

Неослависти передбачали створення наднаціональної загальнослов'янської програми, виступали за культурну взаємодію на рівноправних засадах, у пресі порушувалися питання про взаємне покаяння слов'ян, втім особливо гострою залишалася проблема російсько-польських відносин [11, с. 60–61]. На підготовчому комітеті у Відні відбулось організаційне оформлення неославизму. Поміркованого русофіла, лідера младочехів Карела Крамаржа, який головував на цьому зібранні, було призначено відповідальним за організацію конференції у Празі з нагоди 60-річчя Першого Слов'янського з'їзду 1848 р. (Прага). У засіданні брав участь голова чеської Національно-соціальної партії русофільської орієнтації В. Клофач та ін. З числа опонентів і критиків ідеї слов'янської єдності був присутній лідер польської Національно-демократичної партії Роман Дмовський. Зовнішньополітичні відомства Російської та Австро-Угорської імперій, Сербії та Болгарії поставилися стримано до новонароджаного руху. Передбачалось проведення з'їзду в Росії, однак політичні суперечки між «правими» та помірковано-ліберальними діячами завершилися згодою на «попередній» з'їзд у Празі, де також передбачалось обговорення стану російсько-польських взаємовідносин [12].

На підготовчому етапі з'їзду активізувалася мислительна діяльність пізніх слов'янофілів, зокрема Сергія Федоровича Шарапова (1855–1911) – ученого-економіста, громадського діяча, публіциста. Як зазначав С. Шарапов, виховувався і навчався він у європейському дусі, але в умовах російської дійсності, коли багато молодих людей, і він також, поділяли революційні погляди, прагнули змін. Однак невдовзі юнак зрозумів марність нігілізму і революційних захоплень, ознайомившись із слов'янофільським ученням, співпрацюючи з І. Аксаковим у газеті «Русь», поступово доходячи думки про необхідність реформування Росії на національній основі під владою царя. С. Шарапов поділяв погляди слов'янофілів на визначальну роль Православної Церкви в житті російського народу, усвідомивши філософську концепцію І. В. Киреевського, яка слугувала духовною основою слов'янофілства. Лише православ'я, вважав він, здатне вивести людство на шлях спасіння. Соборність у розумінні православних – це єднання в любові, вірі та житті. Звідси логічно випливало ставлення юнака до капіталізму, який, на його думку, не сполучається з християнством [13].

С. Шарапов добровольцем пішов на війну з Туреччиною (1877–1878), де переконався в практичному значенні слов'янської єдності. Він зрозумів антиросійський характер політики західних держав, які прагнули ослабити його батьківщину, будучи свідком подвійних стандартів в їхній зовнішньополітичній практиці [14]. Як активний громадський діяч, С. Шарапов доклав чимало зусиль до створення концепції майбутнього Слов'янського союзу. Науковий інтерес становить його праця «Опыт Русской политической Программы» не лише за змістом, але й за історією видання, перша частина якого «Самодержавие и самоуправление» вийшла друком у Берліні в 1900 р. Спроба опублікувати її в Росії в 1904 р. не була здійснена через цензурні заборони, адже в ній містилися різка критика тогочасного бюрократичного режиму і деякі «незручні» моменти для влади. У 1905 р. автор знову вирішив випробувати долю книжки, зрозумівши, що ситуація в державі змінилася, крім того, його підхід до висвітлення проблеми підтверджений історичною практикою. Друга частина книги розкриває «сущность бюрократизма» (на основі листування з князем В. П. Мещерським). У передмові до закордонного видання С. Шарапов зазначив, що праця написана з урахуванням обговорюваних питань зі своїм учителем – І. С. Аксаковим. І далі виклав слов'янофільську програму державного устрою Росії у формі так званого істинного самодержавства, яке має в своїй основі місцеве самоврядування. Він провіщав, що Конституція і парламентаризм виглядатимуть актом зневіри (і не помилився). Враховуючи раритетність його книги, передамо її основні положення з метою висвітлення ідеологічного змісту неослов'янофільства. Добре володіючи історіософськими знаннями, С. Шарапов виокремив три течії суспільно-політичної думки в Росії: конституційно-ліберальну (більшість інтелігенції), консервативну (бюрократія), слов'янофільську (меншу за чисельністю), яка є антибюрократичною, *земською* за своїм характером, заснованою на ідеалах допетровської Русі [15, с. П]. За його «Программой» обласний поділ Росії мав би такий вигляд: а) корінні російські області, де їх зазначено 12, у т. ч. *Південно-Західна*, або Малоросія (з головним містом Києвом); *Холмщина* Царства Польського з губерній Волинської, Подільської, Київської, Полтавської та частини Чернігівської; *Новоросійська* (з головним містом Одесою) з Бессарабської, Херсонської, частини Катеринославської і Таврійської губерній; б) області інородців, у т. ч. *Фінляндія*, *Польща* (з головним містом Варшавою) і 10 теперішніх губерній Царства Польського (без Холмщини) та частин губерній Гродненської, Віленської і Ковенської; *Литовсько-Білоруська*, *Прибалтійська* тощо [16, с. 12].

Досить зважені міркування висловив автор проекту щодо Фінляндії: не замислюйте русифікувати фінів, адже отримаєте другу Польщу. Не

об'єднання, а ізоляція Росії потрібна від сильніших фінів. Такі відносини могли б слугувати прообразом майбутнього Слов'янського союзу. Щаслива, самостійна і багата Фінляндія буде політично вірною Росії. С. Шарапов прогнозує: якщо з фінами так складатимуться відносини, то до Слов'янського союзу пристануть народи внаслідок розпаду Австро-Угорщини, а також греки й румуни.

Стосовно Польщі в її етнографічних кордонах проблем немає, – вважає він, – потрібно дбати про недопущення її впливу на Росію, культурна сила якої повинна спрямовуватися на боротьбу з германством. Усередині Польщі – повна автономія (як у Фінляндії), власне управління, законодавство; мають бути відновлені Польський Сенат і Державна Рада, врегульовані економічні стосунки з Росією. Польська мова – в управлінні, навчанні, судовій системі, ніякої русифікації поляків тощо. В релігійному плані пропонував розірвати зв'язки з папою, позбавити латинство статусу державної релігії. «Старокатолицтво має бути визнаним і гарантованим у своїй свободі, поряд із православ'ям та іншими віросповіданнями» [17, с. 13, 17, 19].

Розглянувши майбутню структуру державного управління, мислитель накреслив покрокові дії на шляху до істинної Самодержавної Верховної Влади. Ним розроблені особливі інструкції щодо здійснення місцевого управління й обрання депутатів сеймиків і Сейму у Варшаві. На основі неупередженого аналізу внутрішньої і зовнішньої ситуацій проєктант усвідомлював, що на той момент Росія не могла виконувати загальних завдань слов'янського і православного світу. Крім загроз з боку Німеччини та Австрії, її зсередини підривають слабка економічна і фінансова сфера та бюрократія. Загалом автор зазначеного проєкту розкрив суть слов'янофільського політичного вчення про Самодержавство з елементами земського самоврядування. Консервативна позиція С. Шарипова на той час виглядала утопічною, за що його називають останнім романтиком слов'янофільства [18].

Тогочасна суспільно-політична ситуація стимулювала інтелігенцію до активного пошуку шляхів виходу з кризи. Формально внутрішнє польське питання в Російській імперії по суті торкалося слов'янської проблеми в цілому і тому набуло гостроти в Державній Думі. Революція 1905–1907 рр. уможливила більш тісний контакт поляків і росіян у цьому новоствореному органі державної влади. Проте трибуна Думи використовувалася не ефективно. Польські депутати виступали за надання польським землям автономії з перспективою відновлення незалежності своєї батьківщини. Але в Першій Думі їм не вдалося винести на засідання законопроект про автономію. У Другій Думі лідером ендеків (Національно-демократична партія) став Роман Дмовський. Він очолював Польське Коло (парламент-

ська фракція, що складалась із 46-ти депутатів Царства Польського і Західних губерній), яке порушило питання про автономію та шкільну реформу. Але до його розгляду справа також не дійшла [19]. Діяльність Думи засвідчувала небажання царської влади дослухатися до вимог депутатів, зокрема в політичних і національних питаннях.

Не залишаючись осторонь жорсткої ідейно-політичної боротьби у Другій Державній Думі, С. Шарапов звернувся до Р. Дмовського з «Відкритим листом», де зазначив, що обізнаний із реакцією поляків стосовно рішення про скорочення кількості депутатів Думи від Царства Польського і розцінює його як несправедливе й принизливе для «історично культурного народу». Разом з тим, незважаючи на симпатії до нього, дорікав за те, що, переоцінивши успіхи в Першій Думі, він прийшов у Другу зарозумілим політиканом. Автор «Открытого письма к г. Роману Дмовскому» звинувачував останнього в парламентських махінаціях, інтригах для створення більшості в Палаті з метою голосування за автономію. Ви намагались запевняти, – пише С. Шарапов, – що автономія потрібна не лише для Вас, а й для Російської держави. Усі сприймуть це навпаки: автономія як шлях або до незалежності Польщі, або до посилення боротьби з Росією, а далі претензії на Західний Край, проголошення Польщі «від моря до моря» і гегемонія в слов'янському світі [20, с. 9, 10]. С. Шарапов не вихваляв російський парламент (називав його опереточним), на який покладалися поляки, а політику Р. Дмовського у Другій Думі кваліфікував як «глибоко помилкову». В разі затвердження закону про автономію, розв'язання польської справи затяглося б років на п'ятдесят, – запевняв С. Шарапов, – оскільки його не затвердила б Державна Рада й не підписав би імператор. Відкритий лист завершувався закликом до «націоналізму слов'янського, в якому вмістяться і поляк, і малорос з білорусом», що може статися лише за умови замирення Росії та Польщі [21, с.18, 40].

Разом з О. Борзенком¹ – юрисконсультом Одеської контори державного банку – С. Шарапов брав активну участь у підготовці слов'янського з'їзду. О. Борзенко був знаною особою в наукових і чиновницьких колах, досконало володів англійською, німецькою мовами, співпрацював з «Англо-русским литературным обществом» [22, с. 54]. Як людина заможна, О. Борзенко пожертвував 100 тис. руб., відсотки з яких мали використовуватися на організацію з'їзду слов'ян у Росії. Щодо реальності цієї благодійної акції російська дослідниця З. Ненашева висловлює сумнів, вважаючи

¹ Борзенко Александр Александрович (1847–1915) – російський юрист, адвокат; освіта – Рішельєвський ліцей, Московський університет. У 1884–1891 рр. – співробітник юридичного відділу «Московских ведомостей», з 1894 р. – юрисконсульт Одеської контори Державного банку.

її піар-акцією, не посилаючись на конкретне джерело [23, с. 61]. Наскільки таке припущення є обґрунтованим, наразі не маємо підстав стверджувати або заперечувати. Втім, нижче ми торкнемося цього питання. В Інституті рукопису НБУВ зберігається лист від Міністра внутрішніх справ Росії П.А. Столипіна, датований 30 червня 1907 р. і надісланий до Одеси на ім'я О. Борзенка (див. додаток 1), в якому висловлювалася подяка і запевнення, що капітал, названий його іменем, зберігатиметься в Державному банку й використовуватиметься Слов'янським товариством або іншою приватною установою для проведення «загальнослов'янських з'їздів у Росії з культурно-благодійною метою» [24, арк. 1]. Був також розроблений «Проект Рады Всеславянской и съезда деятелей Всеславянских» (у документі авторство не зазначене. – *Н. Ш.*). На з'їзді передбачалося з'ясувати питання щодо необхідності створення постійного міжслов'янського дорадчого органу: а) для міжслов'янських політичних контактів, щоб розглядати поточні спірні справи, які виникають між слов'янськими народами; б) для відповіді на зазіхання ззовні; в) для мирного врегулювання польсько-російських, сербохорватсько-болгарських та інших стосунків. Учасники з'їзду мають зрозуміти, що створення такого органу можливе в разі сприйняття цього задуму інтелігенцією в усіх слов'янських країнах, і тоді його доцільно було б назвати «Рада Всеславянская» (так в оригіналі). У десяти пунктах програми «Рады Всеславянской» проголошені засадничі принципи її діяльності:

– Члени «Рады» повинні діяти чесно і сприяти розумінню кінцевої мети зближення, якою є створення федерації слов'янських народів на принципі «У єднанні сила» [25, арк. 2–2 зв.];

– Оскільки «Рада» є негласною й ніким не легалізованою, у неї має бути «Совет» (назви «Рада» і «Совет» подаємо мовою документа, оскільки в перекладі українською вони б звучали однаково), розташований у країні, де йому не загрожуватиме поліцейський нагляд, наприклад у Швейцарії, як такий, що не зацікавлена в слов'янських питаннях;

– «Совет Рады Всеславянской» перебуватиме в одному місці, а «Рада» може змінювати місце зборів залежно від обставин;

– Завдання «Совета» – виявляти таємних недоброзичливців слов'ян, головне євреївства, та їхньої преси. Ані «Рада», ані «Совет» не мають зневаги особисто до євреїв, але повинні пам'ятати, що у Слов'янства і Євреївства мета різна: у перших вона націоналістична, у других – «денационалізація тих народів, серед яких вони живуть»;

– «Совет» має «боротися проти релігійної пропаганди в розумінні прозелітизму» (прагнення завербувати якнайбільше прихильників. – *Н. Ш.*), «ідея слов'янської єдності включає ідею повної толерантності й свободи сумління в Церковному сенсі»;

– «Рада» повинна мати достатньо фінансів, щоб утримувати позапартійні органи друку, по можливості всіма слов'янськими наріччями [26, арк. 3–3 зв.].

Для забезпечення фінансової і політичної підтримки «Ради» і «Совета» потрібно створити міжслов'янське товариство «Славия», члени якого переймаються всеслов'янською справою. Воно має надавати всіляку допомогу (моральну, фінансову) слов'янам на шкоду неслов'янським народам. «Рада» обирає членів «Совета», залишаючись ніби парламентом при уряді. «Совет» працює постійно, «Рада» збирається на сесії. В документі розписані функції згаданих органів та вимоги до їхніх членів. Приміром, зазначено, що всіх членів пов'язує таємниця і вони користуються всіма правами братства. На зборах, де немає сторонніх, звертаються один до одного на «ти» і називають братами. Імена членів і посадових осіб повинні триматись у суворій таємниці. Мають бути умовні знаки для членів «Славии» та «Рады», інші знаки для членів лише «Рады», наказний знак для керівників тощо [27, арк. 4–4 зв.]. Передбачалося суворе покарання за зраду справі «Славии» та «Рады», докладно розписані вимоги до членства взагалі та керівників. Фінансове забезпечення організації здійснюватиметься через членські білети 6-ти видів: 1 долар, 2 долари, 10, 25, 50 і 100 доларів, які кожен обирає раз на рік та має один голос незалежно від членського внеску. Правління кас можуть видавати «старательные патриотические марки», збирати пожертви, видавати листки та ін. Кошти витратимуться для розв'язання питань організації, на захист її інтересів, «пропаганду, підкуп високопосадовців неслов'янського походження». Майбутньому з'їздові пропонувалося встановити новий «ВСЕСЛАВЯНСКИЙ ФЛАГ-ПРАПОР», оскільки теперішній триколор поляки вважають лише російським, тому частково панславизм звинувачують у панрусизмі, що шкодить слов'янській справі. Зрештою, кінцевою метою «Славия» та «Рада» проголошують «ВЕЧНОЕ и НЕРАЗДЕЛЬНОЕ, ДРУЖНОЕ и СОЮЗНОЕ и ОСНОВАННОЕ НА СВОБОДНОМ НАЦИОНАЛЬНОМ САМООПРЕДЕЛЕНИИ ФЕДЕРАТИВНОЕ ЕДИНЕНИЕ ВСЕХ ПЛЕМЕН и НАРОДОВ СЛАВЯНСКИХ» [28, арк. 5 зв.].

Наведений нами скорочений зміст «Проекту Ради Всеслов'янської та з'їзду діячів Всеслов'янських» схожий на статут таємної організації, що містить приховані й неприховані амбіції на місіонерську роль і боротьбу з неслов'янським світом, має антисемітську спрямованість і розрахунок на політичну підтримку (не зазначено конкретно).

Прямі наслідки втілення даного проекту не простежуються. А от листування стосовно слов'янських з'їздів тривало. Заслугує на увагу лист О. Борзенкові з Відня від президії наради депутатів віденського парламенту,

даваний 15 листопада 1907 р. У ньому повідомлялося, що на першій нараді одностайно схвалена висунута ним ідея, втілення якої в життя сприятиме «зближенню російського народу зі слов'янським світом і розв'язанню в майбутньому важливих питань для всього слов'янства» [29, арк. 1]. О. Борзенку висловлювалася подяка за пожертву 100 тис. руб. на організацію і проведення «Слов'янських з'їздів» у Росії. На нараді була заслухана доповідь російського депутата від Галичини доктора Д. Маркова, обрана «президія» (комітет), яку очолив предводитель чеських членів віденського парламенту, об'єднаних у «Народный Клуб», доктор Карел Петрович Крамарж, його заступник – Іван Грибар – міський голова м. Любляни, а також 1-й та 2-й секретарі: відповідно предводитель чеської радикальної партії та російський депутат від Галичини (він і секретар парламентського «Русско-народного Клуба»). Президія наради депутатів віденського парламенту ухвалила рішення, яке складалося з кількох пунктів, об'єднаних у дві позиції: I. А) До початку перемовин щодо організації слов'янських з'їздів у Росії необхідно «підготувати ґрунт серед **усіх**, без винятку, австрійських слов'ян, – значить з цією метою мають бути придбані відсутні сьогодні (у нараді) поляки та малороси-сепаратисти («українофіли») так, щоб розпочата справа могла дійсно вважатися загальнослов'янською». Б) «Слов'янські народності та їхні представники в Австрії можуть взяти участь у «Слов'янських з'їздах» в Росії за умови, якщо на цих з'їздах матимуться на меті винятково **культурні** цілі»... [30, арк. 2–3]. II. А) Депутати віденського парламенту просять, щоб, як і пропонував п. прем'єр-міністр П. Столипін, організацією з'їздів займалася **приватна** корпорація в Росії, без втручання офіційних осіб та певних кіл. Лише це «зможе дати **всім** зарубіжним слов'янам повну можливість **вільної** дії». Б) «Слов'янські з'їзди» в Росії та їхнє влаштування мають бути справою **«всього російського народу»**, а не «монополією однієї лише групи або партії» [31, арк. 3–4]. Як бачимо, обговорення питання і прийняття рішення, у порівнянні з попереднім документом, відбувались у коректній формі. Можливо, під час кулуарних розмов у неофіційному форматі не обходилося без політичних дискусій. Яку приховану мету ставили перед собою депутати, прикриваючись лише культурною, без політики і втручання офіційних органів і партій, можна припустити з огляду на те, що керувалися вони інтересами своєї країни. Втім, відсутність поляків та українців на нараді депутатів віденського парламенту загальмувала вирішення питання щодо проведення Слов'янського з'їзду в Росії на даному етапі.

Неослов'янофіли продовжували обговорювати дану тему. Зокрема, редактор газети «Русское дело» С. Шарапов у грудні 1907 р. писав О. Борзенкові, що в 1889 р., за дорученням Петербурзького Слов'янського Това-

риства, він здійснив подорож слов'янськими країнами, де вів перемовини з відомими слов'янськими діячами з приводу скликання Загальнослов'янського з'їзду, про необхідність якого йшлося в Києві під час святкування 900-річчя хрещення Русі (1888 р.). Маршрут пролягав через Варшаву та Познань до Константинополя. Ці землі С. Шарапов відвідував також у 70-х роках, у 1885 р., за дорученням І. Аксакова, спілкувався у Варшаві та Познані зі слов'янами, які найбільш лояльно ставилися до Росії. Він знайшов порозуміння також у Празі та інших містах. Дописувач поділився з О. Борзенком своїми враженнями. На його переконання, скликання тепер Всеслов'янського з'їзду не має сенсу, бо не дасть позитивних наслідків, адже спочатку потрібно розв'язати польське питання. «Слов'янське питання аж ніяк не є питанням культурним і благодійницьким, як зручно його розуміти п. Столипіну, що залюбки взявся оприбуткувати Ваші 100 тисяч» [32, арк. 1–1 зв.]. Крім культурних проблем, стоїть завдання **політичне**, з яким слов'яни поодиночі не впораються. У своєму листі редактор газети «Русское дело» зі знанням справи змалював міжнародну ситуацію, що склалася не на користь Росії. До російсько-японської війни слов'янське питання здавалося не дуже актуальним, крім локальних суперечок болгар і сербів у Македонії, словаків та угорців в Угорщині тощо. Поляки активності не виявляли, за винятком внутрішніх проблем, що мало кого цікавили. «У політичному плані поляки в Росії та Німеччині значення не мали, в Австрії проводили політику скоріше антислов'янську, йдучи поруч з місцевими німцями заради своїх дрібних цілей в Галичині» [33, арк. 2]. Отже, за нових умов політичне згуртування і спільна робота слов'ян конче необхідні для самозбереження і, насамперед, для Росії. Потребує невідкладного розв'язання польське питання, яке, за метафоричним висловом С. Шарапова, «підводиться з труни» [33, арк. 2]. Воно стояло і раніше, однак не так гостро. Південні слов'яни (і навіть частково чехи) співчували Росії, але про загальнослов'янську **політику** не йшлося, оскільки вони мали перед собою приклад Польщі, де здійснювалася русифікація за німецькою вказівкою. Отже, Болгарія, Сербія та Чехія побоювалися розв'язувати політичні проблеми спільно з Росією, аби не втратити національної незалежності й не перетворитися на «Придунайський край» або Балканське генерал-губернаторство. Росія припинила цікавитися поляками та іншими, бо тоді з Далекого Сходу загрози не існувало. Убезпечення себе від німецької загрози вона поклала на союз із Францією. Таким чином, слов'янське питання втратило актуальність. Західні слов'яни орієнтувалися на Австрію, південні – стали для неї ринком збуту товарів і майже її васалами; Німеччина прокладає шлях в Індію, беручи слов'янство в залізне кільце. Отож без розв'язання польського питання про **політичну**

взаємодію Росії зі слов'янством годі говорити, – резюмує С. Шарапов. Без слов'янства Росії зі своїми світовими завданнями не впоратись [34, арк. 3].

С. Шарапов охарактеризував внутрішнє становище Росії (народ, суспільство, уряд) як безнадійне. Адже народ перебуває в глибокому розчаруванні. Суспільство поділене між партіями, які вже встигли продемонструвати духовну вбогість. Крім революційних елементів, у ньому спостерігається відсутність національного почуття або його хворобливе викривлення. «Середини між безгрунтовним космополітизмом і крайнім та безглузким націоналізмом у нас немає». Третя Дума не виправдала себе, проте, можливо, творчого пориву ще можна чекати від земства й дворянства. Країною управляє величезна армія бюрократів, серед яких важко знайти справжніх порядних фахівців. Найчастіше на державні посади потрапляють талановиті кар'єристи, «люди без бога і совісті...» [35, арк. 3 зв.–4]. У своєму листі С. Шарапов висловлює сумнів щодо швидкого подолання вказаних та інших недоліків російської дійсності. Песимізм на нього навіювало й те, що бажання оновлення Росії шляхом запровадження «нелепейшого из парламентов» не дало позитивного результату, отже невдовзі його батьківщина може становити собою масу неосвіченого селянства, різночинну, не менш неосвічену інтелігенцію та прийшлих чиновників-управителів. (Напрошується бажання провести аналогію з сучасною Україною.) Продовжуючи неупереджений порівняльний аналіз становища в Росії із ситуацією в слов'янських країнах, підкреслив його неабияке значення для розуміння слов'янської і, зокрема, польської проблеми. Так, частина болгар і сербів мають національний державний устрій, однак у них не згасло полум'я патріотизму, оскільки частина їхньої території перебуває під владою інших держав. У поляків же від історичної пам'яті про колишню Річ Посполиту, поділену на три частини, до хворобливості загострилися національно-патріотичні почуття. Дописувач вдався до формулювання факторів, що впливали на процес утвердження національної самосвідомості в слов'ян. З середини ХІХ ст. вони мали прогрес у розвитку літератури, освіти, культури, викоринили космополітизм, що залишається лише в Росії. У них виросло чимало освічених громадських і політичних діячів. Порівнюючи російську інтелігенцію зі слов'янською, дописувач надає перевагу останній за її патріотизм й використання здобутих в Австрії та Німеччині знань на користь своєму народові. І такими позитивними рисами він найбільше наділяє польську інтелігенцію, бо національні проблеми ними гостріше відчувалися на територіях, що відійшли до Німеччини і Росії [36, арк. 5 зв.–6]. У російській частині відчутною була дискримінація польської молоді під час вибору вільних професій. У Росії скорочувалося приватне землеволодіння, через що було багато охо-

чих перейти на службу, а поляки трималися за землю. Росіяни захоплювалися чужоземними теоріями, а поляки намагалися духовно зблизитись зі своїм народом, бо це зумовлювало авторитет народних вождів у соціальних і політичних перетвореннях. Звідси в поляків зникли непорозуміння між «двором» і «хатою», тому в Польщі не спостерігалось аграрних катаклізмів. Шляхетська Польща відійшла в минуле.

Автор листа захоплюється польською історією, змальовує ґрунт, на якому зростали інтелігенція і польське національне відродження. Він зазначає: «польський селянин, включений нами, за висловом І. С. Аксакова, в польську історію як свіжий і здоровий слов'янський елемент, здійснив насправді диво» [37, арк. 8]. Вищі прошарки польського суспільства сприяли розумовому розвитку народу, прищепили йому живий зв'язок зі своєю історією, любов до землі, тобто те, чого не вистачало і що спричинило до загибелі старої Польщі. Подібне національне відродження навряд чи знайдеться у всесвітній історії. Він його протиставив національному падінню Росії і просив О. Борзенка не розцінювати таке порівняння як брак патріотизму. «Навпаки, у вельми складні часи я знаходжу в собі сили дивитися фактам в обличчя без усіляких почуттів. Лише вірно зрозумівши факти, можна робити необхідні та вірні висновки» [38, арк. 8]. Редактор газети «Русское дело» називає «нешасним» вступ Росії (разом з поляками Царства Польського) на «конституційний і парламентарний» шлях, збудивши в поляків сподівання на виконання своєї мети. Вони поділяють позиції російських конституціоналістів та інших опозиційних самодержавству сил. Поляки – давні прибічники конституціоналізму – не знають російської дійсності. Вони не зрозуміли, що західний конституціоналізм на російському ґрунті є «справжнім пустоцвітом». Тут купка людей не спирається на народні маси, що неминуче призведе до провалу. (Подібно до теперішньої ситуації в Україні, коли до українського дерева нерозбірливо намагаються прищепити західні пагони.) Народна самосвідомість бажає оновлення й відродження самодержавства, а не його ліквідації, – вважав консерватор-монархіст С. Шарапов. На його думку, ця купка реформаторів не хоче пригадати, що самодержавство, яке брало участь у розподілі Речі Посполитої, коли вона перебувала на межі розпаду, ладно було на шкоду інтересам російського народу повернути Польщі західноруські землі. Але повстання 1863 р. брутально зупинило реформи Олександра II, що змінило його політику в польському питанні під впливом російської громадськості та російського націоналізму, «пробудженого й піднятого на ноги Катковим» [39, арк. 12 зв.]. Таким чином, у загостренні польського питання брали участь обидві сторони. Якщо йдеться про примирення, потрібно, щоб поляки дотримувалися цілковитого нейтралітету і співчували

процесам нашого внутрішнього відродження. Росіянам не бажано, щоб поляки стали на бік тих сил, які ведуть народ не тим шляхом, яким він бажає. Редактор газети «Русское дело» завершує свого, так би мовити, програмно-аналітичного листа висновком слів'янофільського змісту: допоки поляки підтримуватимуть і вважатимуть своїми друзями російських західників і космополітів, а ворогами тих, хто йде з російським народом, примирення неможливе, – буде лише затягування справи. (Цю думку він висловлював у наведеному вище «Відкритому листі» до Р. Дмовського.) На його переконання, відродження Росії має розпочатись із «щирого і чесного замирення з Польщею» [40, арк. 8 зв.]. У такому разі її жива суспільна сила буде позитивним, а не негативним елементом, і відтоді стануть можливими не теоретичні міркування, а практичне розв'язання слов'янської проблеми і скликання Загальнослов'янського з'їзду.

Виходячи з історичного аналізу російсько-польських відносин, С. Шарапов вважав, що до примирення обидві сторони готові. Поляки ладні відмовитися від давньої мети про відродження Речі Посполитої та своєї політичної незалежності, згодні прийняти спільну з росіянами державність, але не як громадяни «другого розряду», а як національність зі своїм «земським і культурним самовизначенням і цілком рівноправною з національністю державною». Він підкреслював, що поляки, як і росіяни, мають тисячолітню історію, свою культуру, віру, мову, традиції, тому в етнографічних межах поляків, які добровільно об'єднуються з росіянами, мають бути особливі юридичні норми, які гарантують «земську, племінну і побутову самостійність і подальший культурний розвиток польського народу». С. Шарапов висловлював упевненість, що польські умови примирення – «автономія Царства Польського, свобода і рівноправ'я народностей у Західному краї» – є прийнятними для Росії. З боку ж останньої необхідно враховувати, що поляки і росіяни належать до різних цивілізацій і ворожих одна до іншої двох гілок єдиної вселенської Церкви, – підкреслював С. Шарапов. Росія представляє Візантійський Схід, Польща – латинський Захід. Слов'янству випала місія «здійснити живий синтез Сходу і Заходу, у стрункій гармонії сполучити ідею морального начала з формулами права, очистити Християнство від земних політичних нашарувань і, нарешті, у віддаленому ідеалі відновити заново зруйновану церковну єдність» [41, арк. 10–11 зв.]. Як бачимо, у філософії неослов'янофілів, відображеній у даному листі, є основні слов'янофільські постулати з релігійного питання, осучаснені відповідно до нових історичних реалій. І вони засвідчують повільне зрушення в цій справі: Росія поступово позбувається церковного візантизму, притаманного бюрократичній державі; поляки так само відійшли від «католицького фанатизму», але західний менталітет заважає ста-

ти на шлях примирення з росіянами. І знову дописувач на основі викладених фактів робить висновок, що Всеслов'янський з'їзд не на часі, адже спочатку потрібне *примирення поляків з Росією*, причому не з однією партією. Для цього маємо «припинити внутрішню нашу міжусобну війну і боротьбу, необхідно з'ясувати становище, закінчити стару історичну суперечку і дійти до взаємно зрозумілих положень, на основі яких буде можливим наше співжиття з поляками і спільна дружня праця» [42, арк. 11 зв., 13 зв.]. У такому разі слов'яни західні й південні знайдуть міцну і надійну опору та приєднаються до союзу, що змусить самовпевнене германство відступити із захопленої ним слов'янської землі.

У своєму листі до О. Борзенка російський мислитель і публіцист продовжував моделювати можливий формат розв'язання російсько-польського питання на принципах аксаковського слов'янофільства. Згідно з викладеним ним сценарієм, наразі мали би відбутися кілька польсько-російських з'їздів з представників різних політичних напрямів, де були б озвучені думки та пропозиції, вироблена відповідна програма встановлення між двома народами «тісного морального союзу за умови повної взаємної довіри» [43, арк. 14]. При цьому засідання мають бути непублічними до появи порозуміння (вчені, мислителі, публіцисти), аби це не скотилося до емоційних сплесків. Добре, якби «ініціатива скликання з'їзду належала такому товариству, як, наприклад, Аксаковське, що є за своїм напрямом достатньо нейтральним». Якщо не в Росії, то можна провести з'їзд «в одній з латинських країн»; мовою з'їзду має бути російська, оскільки в нас ніхто не володіє польською, а поляки знають російську, зокрема мешканці Царства Польського, компетентні в питаннях примирення. Цей з'їзд, виробивши основні положення, дозволить на наступному, більш представницькому зібранні ухвалити постанову, що складе передумови скликання Всеслов'янського з'їзду. Із Москви 2 березня 1908 р. редактор писав Олександрю Олександровичу, що він листується з професором Маріаном Здзеховським, який активно працює над російсько-польським примиренням і запрошує його виступити в слов'янському клубі в Кракові з повідомленням (С. Шарапов володів польською). «Але я наразі не поїду, – повідомляв він, – пропоную під Вашим головуванням організувати попередній польсько-російський з'їзд. На нього п'ять або більше поляків, визначених членами Польського Кола в Петербурзі, прийдуть із задоволенням. З російського боку можуть бути представники октябристів і правих, Народної свободи, організацій: Загальнодворянської, Російського Зібрання; монархісти, Аксаковське Товариство (йому С. Шарапов запропонував свою кандидатуру на роль секретаря). Для проведення з'їзду не потрібен дозвіл, адже засідання будуть непублічними, кількість учасників невелика, це буде зібрання Аксаковського Товариства у Москві». С. Шарапов обіцяв підготувати і надіслати О. Борзенкові всю документацію [44, арк. 1].

Про реалізацію шараповських планів достеменно невідомо, проте з ініціативи младочехів 13–17 липня 1908 р. в Празі відбувся IV Слов'янський з'їзд (конгрес), на якому були присутні бл. 250 осіб (чехи, росіяни, поляки, хорвати, словенці, галичани, серби, болгарини). Цей захід ще називають з'їздом неославів у Празі 1908 р. Його мета полягала в налагодженні культурного співробітництва, а насправді – створенні самостійних слов'янських держав на уламках Австро-Угорщини. Неославісти продукували також ідею спротиву німецькій та угорській агресії, захисту власних національно-культурних, економічних і політичних інтересів. На з'їзді Росію представляли 22 делегати (за іншими даними, – 15) на чолі з М. В. Красовським¹, дев'ять з яких були членами Державної Ради і Державної Думи. Польську делегацію у складі 19 осіб очолював Р. Дмовський [45, с. 62]. Російські делегати висловилися за досягнення слов'янської єдності на рівноправних умовах, на що поляки відповіли: «Польський народ визнає себе частиною російської державності і вважає надзвичайно важливим оновлення Росії». Учасники виявляли максимум толерантності, аби не образити й не зачепити інтересів німців, не спрямовувати ненависть проти Австро-Угорської, Російської та Османської імперій. Основним гаслом було «самовизначення слов'янських народів у межах існуючих держав». Але анексія Австро-Угорщиною в жовтні 1908 р. Боснії та Герцеговини звела нанівець початкові зусилля неославістів, ідеї яких були «поховані» внаслідок Балканських війн 1912–1913 рр. та Першої світової війни [46].

У 1910 р. у Софії відбувся Слов'янський з'їзд, який іноді називають V Слов'янським з'їздом, на якому була відхилена ідея «державної, церковної чи то мовної єдності слов'ян». Ставало очевидним, що більшість представників слов'янських країн переймалася питанням отримання користі для своїх народів. Брат П.А. Столипіна Олександр намагався відродити в зреформованому вигляді неославістську ідею рівності, свободи, братерства, економічного, культурного і політичного співробітництва, але завадила Перша світова війна [47]. Про те, що ідеї слов'янського порозуміння не втратили актуальності й у XXI ст., свідчить проведений у Росії в 2017 р. Всеслов'янський з'їзд, присвячений 150-річчю Всеслов'янського з'їзду 1867 р. [48]. Але це вже інша доба й інші проблеми.

Розглянутий у даному дослідженні проект розв'язання «польсько-го питання» С. Шарапова презентує один із варіантів, що обговорюва-

---

¹ Красовський Михайло Васильович – політик, громадський діяч, один із засновників «Союзу 17 октября», член Державної Ради; родом із Чернігівщини, закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира. Обстоював позиції твердої самодержавної влади; в 1909 р. серед інших брав участь у створенні Товариства слов'янської взаємності // https://ru.wikipedia.org/wiki/Красовский,_Михаил_Васильевич

лися в суспільстві на початку ХХ ст. Він засвідчує спільне й відмінне у трактуванні російсько-польських відносин з боку представників нової (модерної) на той час тенденції в суспільному русі, що мала буржуазно-демократичне забарвлення й отримала назву неославізм. Його адептами виступала інтелігенція, яка намагалася виробити нову програму зближення слов'янських народів на засадах етнокультурної спільності. Поряд з тим, частина громадських і політичних діячів продовжувала триматися на позиціях аксаковського слов'янофільства, намагаючись узгоджувати свої погляди з новими тенденціями в соціально-економічному і політичному розвитку Росії та залишаючись апологетами самодержавної влади, обмеженої земським самоврядуванням. У науковій літературі їх іноді називають пізніми слов'янофілами, що можна співвіднести з терміном неослов'янофіли, які так само прагнули виробити основні засади «нового слов'янського світогляду». Одним із представників цього напрямку суспільної думки є С. Шарапов, який розробляв проект підготовки і проведення Всеслов'янського з'їзду 1908 р., у т. ч. й розв'язання польської проблеми, без чого не можна було сподіватися на всеслов'янську взаємність. Розглянута нами його епістолярна спадщина сприймається як своєрідний історико-соціологічний трактат, де подано порівняльну характеристику слов'ян, зокрема поляків і росіян, у суспільно-політичному контексті та неупереджений аналіз російської дійсності початку ХХ ст. Учений проанонсував різницю між поляками і росіянами в цивілізаційному та релігійному вимірах і підкреслив, що слов'янське питання, поряд з культурними проблемами, має політичне значення в контексті самозбереження, і насамперед для Росії. Його симпатій до польського народу, що мав право на автономію, не прощали в російському суспільстві, оскільки не вірили у можливість примирення, зокрема на релігійному ґрунті.

Науковий аналіз приватних листів С. Шарапова до О. Борзенка дозволяє простежити симбіоз слов'янофільських і неослов'янофільських поглядів, при тому, що він різко не ухилявся від попередніх. Його зовнішньополітичні конструкції сприймаються як частина аксаковського вчення про слов'янську соборність з урахуванням тогочасної внутрішньої (в Росії) та міжнародної ситуації в Європі. Однак за умови збереження самодержавства, що він пропонував, реалізація ідеї незалежності слов'янських народів не мала під собою ґрунтовних підстав.

Список використаних джерел

1. Матвеев В. И. К вопросу об этнорелигиозной соборности славянского мира : модели и пути интеграции // Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу : зб. наук. пр. Київ : Фенікс, 2011. 288 с.

2. Белоколот О. Панславизм сьогодні – інструмент російського впливу в Україні, чи ідеологія прикриття? [Електронний ресурс]. URL: <https://www.mfa.ua.org/uk/publications/panslavizm-sohodni-instrument-rosiiskoho-vpluvu-v-ukraini-chy-ideolohiia-prikryttia>.
3. Хевролина В. М. Власть и общество. Борьба в России по вопросам внешней политики. 1878–1894. Москва : Ин-т рос. истории РАН, 1999. 3215 с.
4. Масарик Т. Г. Россия и Европа. Санкт-Петербург : РХГИ, 2000. 448 с.
5. Платонов О. Он видел победу славянофилов. К 150-летию со дня рождения Сергея Шарапова [Электронный ресурс]. URL: www.rv.ru/content.php/3?id=5909.
6. Чичерин Б. Польский и еврейский вопросы. Ответ на открытые письма Н. К. Ренненкампа. Берлин, 1899. 56 с.
7. Там же.
8. Там же.
9. Там же.
10. Ненашева З. Братья славяне. Расцвет и увядание неославизма // Родина. Славянский мир : общность и многообразие. 2006. № 4. С. 60–63.
11. Там же.
12. Неославизм [Электронный ресурс]. URL: <https://w.histfr.ru/articles/article/show/nieoslavizm>.
13. Платонов О. Он видел победу славянофилов. К 150-летию со дня рождения Сергея Шарапова [Электронный ресурс]. URL: www.rv.ru/content.php3?id=5909.
14. Там же.
15. Шарапов С. Опыт русской политической программы. Т-во Типо-Литографии И. М. Машистова, 1905. 97 с.
16. Там же.
17. Там же.
18. Мечты и реалии России в творчестве С. Ф. Шарапова [Электронный ресурс]. URL: www.pravaya.ru/idea/20/6280.
19. Павельева Т. Ю. Польская фракция в Государственной думе 1906–1914 годов [Электронный ресурс]. URL: <https://tsarpolskiy.livjournal.com/9413.html>.
20. Шарапов С. О польской автономии. Открытое письмо к г. Роману Дмовскому, президенту Польского Кола во 2-й Государственной Думе. Москва : Т-во Типо-Литографии И. М. Машистова, 1907. 40 с.
21. Там же.
22. Егоров С. Научное и общественное служение цивилиста Борзенко // Законность. 2001. № 3. С. 54–56.
23. Ненашева З. Указ. работа.
24. Письмо министра внутренних дел Столыпина Борзенко Александру Александровичу по поводу съезда славян в России. 30 июня 1907 г. // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. V. Од. зб. 2119.
25. [Проект Рады Всеславянской и созыва деятелей всеславянских]. XX ст. // ІР НБУВ. Ф. V. Од. зб. 804.
26. Там само.
27. Там само.

28. Там само.
29. [Письмо президиума совещания депутатов венского парламента Борзенко Александру Александровичу по поводу славянских съездов]. 15 ноября 1907 г. Вена // IP НБУВ. Ф. V. Од. зб. 2120.
30. Там само.
31. Там само.
32. [Письма редактора газеты «Русское дело» Борзенко А. А. по поводу славянского вопроса]. 28 декабря 1908 г. Одесса, Смоленск // IP НБУВ. Ф. V. Од. зб. 2122.
33. Там само.
34. Там само.
35. Там само.
36. Там само.
37. [Письма редактора газеты «Русское дело» Борзенко А. А. по поводу славянского вопроса]. 28 декабря 1907 г. – 2 марта 1908 г. Одесса, Смоленск // IP НБУВ. Ф. V. Од. зб. 2123.
38. Там само.
39. Там само.
40. Там само.
41. Там само.
42. Там само.
43. Там само.
44. [Письма редактора газеты «Русское дело» Борзенко А. А. по поводу славянского вопроса]. 28 декабря 1907 г. – 2 марта 1908 г. Одесса, Смоленск // IP НБУВ. Ф. V. Од. зб. 2124.
45. Ненашева З. Знач. праця; Всеславянский съезд в Праге [Электронный ресурс]. URL: https://marxism.academic.ru/293/Всеславянский_съезд_в_Праге.
46. Неославизм [Электронный ресурс]. URL: <https://w.histrf.ru/articles/article/show/nioslavizm>.
47. Славянский съезд в Софии 1910 года [Электронный ресурс]. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Славянский_съезд_в_Софии_1910_года.
48. Всемирная задача славянства : труды юбил. всеславян. съезда 26 мая – 3 июня 2017 г. / сост. и отв. ред. О. А. Платонов. Москва : Рус. цивилизация, 2017. 1072 с.

References

1. Matveev, V. I. (2011). K voprosu ob etnoreligioznoi sobornosti slavianskogo mira: modeli i puti integracii [On the issue of ethno-religious conciliarity of a Slavic world: models and ways of integration]. In *Pravoslavia – tsyvilizatsiinyi stryzen slovianskoho svitu: zbirnyk naukovykh prats* [Orthodoxy as a civilization core of a Slavic world: collection of scientific works]. Kyiv: Feniks. [In Russian].
2. Bielokolos, O. *Panslavizm sohodni – instrument rosiiskoho vplyvu v Ukraini, chy ideolohiia prykryttia?* [Panslavism today as an instrument of the Russian influence in Ukraine, or an ideology of covering?]. URL: <https://www.mfaua.org/uk/publications/panslavizm-sohodni-instrument-rosiiskoho-vplyvu-v-ukraini-chy-ideolohiia-prikryttia>. [In Ukrainian].

3. Khevroлина, V. M. (1999). *Vlast i obshchestvo. Borba v Rossii po voprosam vneshnei politiki. 1878–1894* [Government and society. Struggle in Russia on the issues of foreign policy. 1878–1894]. Moscow: Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences. [In Russian].

4. Masarik, T. G. (2000). *Rossii i Evropa* [Russia and Europe]. Saint Petersburg: Russian Christian Humanitarian Academy. [In Russian].

5. Platonov, O. *On videl pobedu slavianofilov. K 150-letiiu so dnia rozhdeniia Sergeia Sharapova* [He saw the victory of Slavophiles. On the 150th anniversary from the day of birth of Sergei Sharapov]. URL: www.rv.ru/content.php3?id=5909. [In Russian].

6. Chicherin, B. (1899). *Pol'skii i evreiskii voprosy. Otvet na otkrytye pisma N. K. Rennenkampfa* [Polish and Jewish issues. Answer on open letters of N. K. Rennenkampf]. Berlin. [In Russian].

7. Chicherin, B. (1899). *Pol'skii i evreiskii voprosy. Otvet na otkrytye pisma N. K. Rennenkampfa* [Polish and Jewish issues. Answer on open letters of N. K. Rennenkampf]. Berlin. [In Russian].

8. Chicherin, B. (1899). *Pol'skii i evreiskii voprosy. Otvet na otkrytye pisma N. K. Rennenkampfa* [Polish and Jewish issues. Answer on open letters of N. K. Rennenkampf]. Berlin. [In Russian].

9. Chicherin, B. (1899). *Pol'skii i evreiskii voprosy. Otvet na otkrytye pisma N. K. Rennenkampfa* [Polish and Jewish issues. Answer on open letters of N. K. Rennenkampf]. Berlin. [In Russian].

10. Nenasheva, Z. (2006). Bratia slaviane. Rastsvet i uviadanie neoslavizma [The Slav Brothers: blooming and withering of Neo-Slavism]. In *Rodina. Slavianskiy mir: obshchnost i mnogoobrazie* [Motherland. Slavic world: unity and diversity], No. 4, pp. 60–63. [In Russian].

11. Nenasheva, Z. (2006). Bratia slaviane. Rastsvet i uviadanie neoslavizma [The Slav Brothers: blooming and withering of Neo-Slavism]. In *Rodina. Slavianskiy mir: obshchnost i mnogoobrazie* [Motherland. Slavic world: unity and diversity], No. 4, pp. 60–63. [In Russian].

12. *Neoslavizm* [Neo-Slavism]. URL: <https://w.histrf.ru/articles/article/show/neo-slavizm>. [In Russian].

13. Platonov, O. *On videl pobedu slavianofilov. K 150-letiiu so dnia rozhdeniia Sergeia Sharapova* [He saw the victory of Slavophiles. On the 150th anniversary from the day of birth of Sergei Sharapov]. URL: www.rv.ru/content.php3?id=5909. [In Russian].

14. Platonov, O. *On videl pobedu slavianofilov. K 150-letiiu so dnia rozhdeniia Sergeia Sharapova* [He saw the victory of Slavophiles. On the 150th anniversary from the day of birth of Sergei Sharapov]. URL: www.rv.ru/content.php3?id=5909. [In Russian].

15. Sharapov, S. (1905). *Opyt russkoi politicheskoi programmy* [The experience of the Russian political program]. I. I. Mashistov Society of Typo-Lithography. [In Russian].

16. Sharapov, S. (1905). *Opyt russkoi politicheskoi programmy* [The experience of the Russian political program]. I. I. Mashistov Society of Typo-Lithography. [In Russian].

17. Sharapov, S. (1905). *Opyt russkoi politicheskoi programmy* [The experience of the Russian political program]. I. I. Mashistov Society of Typo-Lithography. [In Russian].

18. *Mechty i realii Rossii v tvorchestve S. F. Sharapova* [Dreams and realities of Russia in the work of S. F. Sharapov]. URL: www.pravaya.ru/idea/20/6280. [In Russian].

19. Paveleva, T. Iu. *Polskaia fraktsiia v Gosudarstvennoi dume 1906–1914 godov* [Polish faction in the State Duma in 1906–1914]. URL: <https://tsarpolskiy.livjournal.com/9413.html>. [In Russian].

20. Sharapov, S. (1907). *O polskoi avtonomii. Otkrytoe pismo k g. Romanu Dmovskomu, prezidentu Pol'skogo Kola vo 2-i Gosudarstvennoi Dume* [On the Polish autonomy. Open letter to Mr. Roman Dmovsky, the president of the Polish Circle in the 2nd State Duma]. Moscow: I. I. Mashistov Society of Typo-Lithography. [In Russian].

21. Sharapov, S. (1907). *O polskoi avtonomii. Otkrytoe pismo k g. Romanu Dmovskomu, prezidentu Pol'skogo Kola vo 2-i Gosudarstvennoi Dume* [On the Polish autonomy. Open letter to Mr. Roman Dmovsky, the president of the Polish Circle in the 2nd State Duma]. Moscow: I. I. Mashistov Society of Typo-Lithography. [In Russian].

22. Egorov, S. (2001). Nauchnoe i obshchestvennoe sluzhenie tsivilista Borzenko [Scientific and public service of civilian Borzenko]. In *Zakonnost* [Lawfulness], No. 3, pp. 54–56. [In Russian].

23. Nenasheva, Z. (2006). Bratia slaviane. Rastsvet i uviadanie neoslavizma [The Slav Brothers: blooming and withering of Neo-Slavism]. In *Rodina. Slavianskiy mir: obshchnost i mnogoobrazie* [Motherland. Slavic world: unity and diversity], No. 4 pp. 60–63. [In Russian].

24. Pismo ministra vnutrennikh del Stolypyna Borzenko Aleksandru Aleksandrovichu po povodu sezda slavian v Rossii [Letter of Internal Affairs Minister Stolypin to Borzenko Aleksandr Aleksandrovich on the congress of Slavs in Russia]. (June 30, 1907). Fund 5, Unit 2119. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

25. [Proekt Rady Vseslavianskoi i sozyva deiatelei vseslavianskikh] [The project of the All-Slav Rada and the Congress of All-Slav activists]. (20th ct.). Fund 5, Unit 804. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

26. [Proekt Rady Vseslavianskoi i sozyva deiatelei vseslavianskikh] [The project of the All-Slav Rada and the Congress of All-Slav activists]. (20th ct.). Fund 5, Unit 804. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

27. [Proekt Rady Vseslavianskoi i sozyva deiatelei vseslavianskikh] [The project of the All-Slav Rada and the Congress of All-Slav activists]. (20th ct.). Fund 5, Unit 804. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

28. [Proekt Rady Vseslavianskoi i sozyva deiatelei vseslavianskikh] [The project of the All-Slav Rada and the Congress of All-Slav activists]. (20th ct.). Fund 5, Unit 804. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

29. [Pismo prezidiuma soveshchaniia deputatov venskogo parlamenta Borzenko Aleksandru Aleksandrovichu po povodu slavianskikh sezдов] [The letter of the Presidium of the meeting of Vienna parliament members to Borzenko Aleksandr Aleksandrovich on congresses of Slavs]. (November 15, 1907). Vienna. Fund 5, Unit 2120. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

30. [Pismo prezidiuma soveshchaniia deputatov venskogo parlamenta Borzenko Aleksandru Aleksandrovichu po povodu slavianskikh sezдов] [The letter of the Presidium

of the meeting of Vienna parliament members to Borzenko Aleksandr Aleksandrovich on congresses of Slavs]. (November 15, 1907). Vienna. Fund 5, Unit 2120. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

31. [Pismo prezidiuma soveshchaniia deputatov venskogo parlamenta Borzenko Aleksandru Aleksandrovichu po povodu slavianskikh sezdov] [The letter of the Presidium of the meeting of Vienna parliament members to Borzenko Aleksandr Aleksandrovich on congresses of Slavs]. (November 15, 1907). Vienna. Fund 5, Unit 2120. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

32. [Pisma redaktora gazety "Russkoe delo" Borzenko A. A. po povodu slavianskogo voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2122. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

33. [Pisma redaktora gazety "Russkoe delo" Borzenko A. A. po povodu slavianskogo voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2122. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

34. [Pisma redaktora gazety "Russkoe delo" Borzenko A. A. po povodu slavianskogo voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2122. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

35. [Pisma redaktora gazety "Russkoe delo" Borzenko A. A. po povodu slavianskogo voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2122. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

36. [Pisma redaktora gazety "Russkoe delo" Borzenko A. A. po povodu slavianskogo voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2122. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

37. [Pisma redaktora gazety "Russkoe delo" Borzenko A. A. po povodu slavianskogo voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908 – March 2, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2123. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

38. [Pisma redaktora gazety "Russkoe delo" Borzenko A. A. po povodu slavianskogo voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908 – March 2, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2123. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

39. [Pisma redaktora gazety "Russkoe delo" Borzenko A. A. po povodu slavianskogo voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908 – March 2, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2123. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

40. [Pisma redaktora gazety "Russkoe delo" Borzenko A. A. po povodu slavianskogo voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908 – March 2, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2123. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

41. [Pisma redaktora gazety “Russkoe delo” Borzenko A. A. po povodu slavianskoho voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908 – March 2, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2123. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

42. [Pisma redaktora gazety “Russkoe delo” Borzenko A. A. po povodu slavianskoho voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908 – March 2, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2123. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

43. [Pisma redaktora gazety “Russkoe delo” Borzenko A. A. po povodu slavianskoho voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908 – March 2, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2123. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

44. [Pisma redaktora gazety “Russkoe delo” Borzenko A. A. po povodu slavianskoho voprosa] [Letters of Russian Affair newspaper editor to Borzenko A. A. on the Slavic issue]. (December 28, 1908 – March 2, 1908). Odesa, Smolensk. Fund 5, Unit 2124. Institute of Manuscript of VNLU. [In Russian].

45. Nenasheva, Z. (2006). Bratia slaviane. Rastvet i uviadanie neoslavizma [The Slav Brothers: blooming and withering of Neo-Slavism]. In *Rodina. Slavianskyi mir: obshchnost i mnogoobrazie* [Motherland. Slavic world: unity and diversity], No. 4, pp. 60–63. [In Russian]; *Vseslavianskii sezd v Prage* [All-Slav congress in Prague]. URL: https://marxism.academic.ru/293/Vseslavianskyi_sъezd_v_Prahe. [In Russian].

46. *Neoslavizm* [Neo-Slavism]. URL: <https://w.histrf.ru/articles/article/show/neo-slavizm>. [In Russian].

47. *Slavianskii sezd v Sofii 1910 goda* [Slavic congress in Sophia in 1910]. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Slavianskyi_sъezd_v_Sofyy_1910_hoda. [In Russian].

48. Platonov, O. A. (Comp., Ed.-in-Chief). (2017). *Vsemirnaia zadacha slaviantva: trudy iubileinogo vseslavianskogo sezda 26 maia – 3 iunია 2017 g.* [World task of the Slavs: works of the jubilee All-Slavic congress, May 2 – June 3, 2017]. Moscow: Russian Civilization. [In Russian].

Nadiia Andriivna Shyp,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Professor of the Department of Philosophic and Social Sciences,

Kyiv National Trade and Economical University

e-mail: nadia.shyp@gmail.com

Slavophil project for solving the “Polish question” in the Russian Empire (early 20th century)

The actuality of studying the ideology of late Slavophilism is dictated by the need for a historiosophic understanding of interethnic relations in the Slavic world at the beginning of the 20th century, since the current confrontation between the two Slavic countries – Russia and Ukraine – in the territory of Donbas confirms the concept of a spiral development of history that tends to repeat in a modified form. Thematically, Slavophilism has been studied quite fully, but in modern historiography there is no comprehensive analysis of the attitude of the Slavophiles to the “Polish question”.

The early 20th century, in accordance with the new socio-economic and political situation in the Russian Empire, compared with the previous period, marked the organizational design of Neo-Slavism – the direction of public thought of a bourgeois-democratic orientation. At the same time, a partial modernization of the Slavophile ideology takes place, taking into account new realities, including international ones. Neo-Slavs and Neo-Slavophiles had a common desire to develop the principles of a new Slavic worldview, based on ethno-cultural reciprocity, but different forms of its manifestation. One of the outstanding representatives of neo-Slavophilism is the scientist economist, public figure, publicist S. Sharapov. He prepared materials for the All-Slavic Congress in Russia. His draft resolution of the Polish question contained a considerable amount of rational grain. Remaining a convinced adherent of the autocracy, S. Sharapov acted as a Polonophile, offering a sincere and honest reconciliation with Poland. His epistolary heritage, considered in this article, deserves attention as a concentrated reflection of the Slavic problem and ways of solving it, taking into account, first of all, the interests of Russia.

Key words: Slavophilism, Polish question, Russia, Sharapov, Borzenko.

Надежда Андреевна Шип,

доктор исторических наук, профессор,

профессор кафедры философских и социальных наук

Киевского национального торгово-экономического университета

e-mail: nadia.shyp@gmail.com

Славянофильский проект решения «польского вопроса» в Российской империи (начало XX в.)

Актуальность изучения идеологии позднего славянофильства продиктована необходимостью историсофского осмысления межнациональных отношений в славянском мире в начале XX в., поскольку современное противостояние двух славянских государств – России и Украины – на территории Донбасса подтверждает концепцию спиралеобразного развития истории, которая имеет тенденцию повторяться в измененном виде. Тематически славянофильство изучено достаточно полно, однако в современной историографии отсутствует комплексный анализ отношения славянофилов к «польскому вопросу».

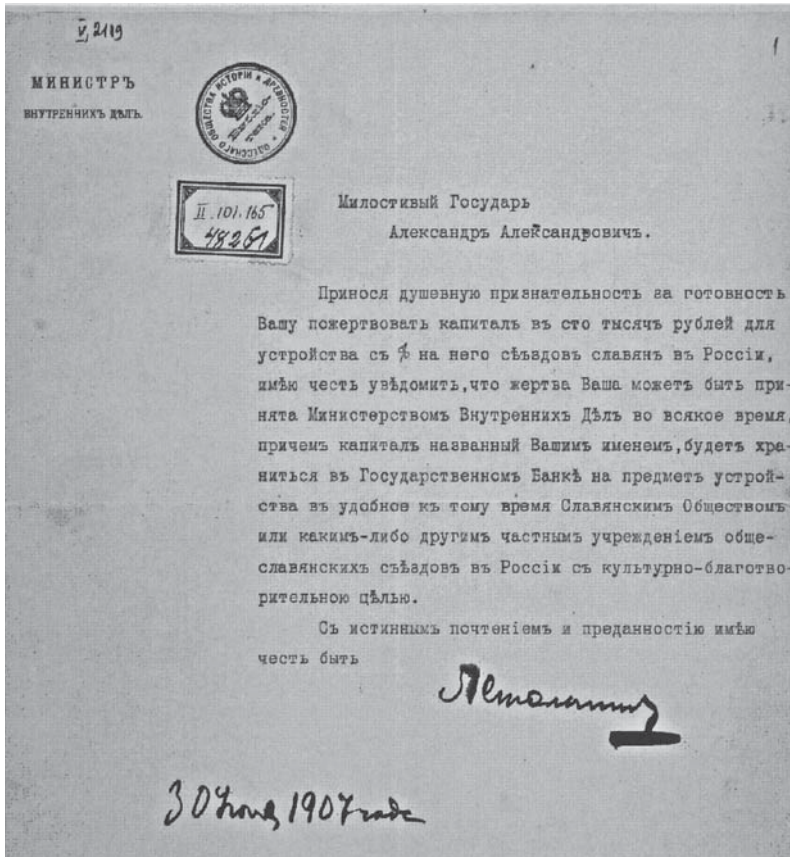
Начало XX в. в соответствии с новой социально-экономической и политической ситуацией в Российской империи, по сравнению с предыдущим периодом, отмечено организационным оформлением неославизма – течения общественной мысли буржуазно-демократической направленности. Одновременно происходит частичная модернизация славянофильской идеологии с учетом новых реалий, в том числе международных. Неославистов и неославянофилов роднило стремление разработать принципы нового славянского мировоззрения, основанного на этнокультурной взаимности, однако с разными формами ее проявления. Одним из ярких представителей неославянофильства является ученый-экономист, общественный деятель, публицист С. Шарапов. Он готовил материалы для проведения Всеславянского съезда в России. В его проекте решения польского вопроса присутствовало рациональное зерно. Оставаясь убежденным приверженцем самодер-

ржавия, С. Шарапов выступал как полонофил, предлагая искреннее и честное примирение с Польшей. Его эпистолярное наследие, рассмотренное в данной статье, заслуживает внимания как концентрированное отображение славянской проблемы и путей ее решения с учетом прежде всего интересов России.

Ключевые слова: славянофильство, польский вопрос, Россия, Шарапов, Борзенко.

*Стаття підготовлена 23 лютого 2018 року,
подана до друку 5 березня 2018 року.*

Додаток

*Письмо министра внутренних дел Столыпина
Борзенко Александру Александровичу
по поводу съезда славян в России. 30 июня 1907 г.
Институт рукопису НБУВ. Ф. V. Од. зб. 2119*

*Оксана Василівна Січова,
науковий співробітник
відділу архівознавства і документознавства
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: 0442347360@ukr.net*

ОРГАНІЗАЦІЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В НАУКОВИХ УСТАНОВАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Висвітлено сучасний стан архівної системи Національної академії наук України, зокрема проаналізовано систему архівних підрозділів, їхній статус, взаємозв'язки, функції та характерні особливості формування і складу архівних фондів. Окреслено коло фондоутворювачів та досліджено систему фондоутримувачів Архівного фонду НАН України. Відстежено динаміку змін у статусі та функціях архівних підрозділів академічних установ, визначено перелік основних проблем, що виникають у діяльності архівних підрозділів на сучасному етапі.

Ключові слова: архівний підрозділ; архівний фонд; науково-дослідний інститут; Архівний фонд НАН України, статус архіву, функції архіву, Інститут архівознавства НБУВ.

У час реформ, на шляху до інтеграції у світове наукове співтовариство процеси, пов'язані зі створенням, збереженням та використанням архівних документів у системі Національної академії наук України, потребують глибокого аналізу з метою переосмислення та визначення нових і удосконалення традиційних напрямів роботи академічних архівів, спрямованих на задоволення сучасних потреб наукової спільноти. Тому не викликає сумнівів актуальність дослідження сучасного стану системи архівних підрозділів НАН України, передусім – їхнього статусу, штатного забезпечення та виконуваних ними функцій.

Зі здобуттям Україною незалежності її Академія наук отримала статус вищої державної самоврядної наукової організації та в 1994 р. була перейменована в Національну академію наук України [1, с. 16]. Метою діяльності НАН України є отримання нових та узагальнення наявних знань про природу, людину і суспільство, розроблення наукових основ науково-технічного, соціально-економічного та культурного розвитку країни, всебічне сприяння практичному застосуванню результатів наукових досліджень, підготовка висококваліфікованих наукових кадрів, формування

наукового світогляду в суспільстві [2]. Основною ланкою структури НАН України є науково-дослідні інститути та інші наукові установи (обсерваторії, ботанічні сади, бібліотеки тощо) [3]. Головними завданнями науково-дослідних інститутів НАН України є здійснення фундаментальних і прикладних досліджень у галузі фізико-технічних, математичних, хімічних, біологічних, суспільних чи гуманітарних наук, в залежності від спеціалізації інституту, з метою сприяння науково-технічному прогресові та соціально-економічному і духовному розвитку суспільства. На сьогодні в системі НАН України налічується близько двохсот науково-дослідних установ [4], загалом до структури НАН України входять понад п'ятсот юридичних осіб.

У системі НАН України формується комплекс архівних фондів, які становлять Архівний фонд НАН України, що є важливою складовою Національного архівного фонду (НАФ). З часом, у міру накопичення документів в архівах організацій і, відповідно, збільшення кількості й обсягів архівних фондів у межах Академії наук, виникла потреба в унормуванні статусу архівних документних комплексів, що перебували в різних установах, та регламентуванні роботи з ними. Це було потрібно, передусім, для посилення контролю за зберіганням документів, уніфікації способів їхнього обліку та правил розроблення науково-довідкового апарату до них. Для розв'язання цих проблем у системі Академії наук був уведений внутрішній архівний термін, нормативно закріплений у 1985 р., – «Архівний фонд АН УРСР» (з 1991 р. – «Архівний фонд АН України», з 1994 р. – «Архівний фонд НАН України»). Під цим терміном розуміють сукупність архівних документів, що утворюються в результаті діяльності Академії наук, її членів та установ, підприємств і громадських організацій разом з їхніми попередниками [5, с. 17]. У результаті документи, що ввійшли до Архівного фонду НАН України, віддзеркалюють діяльність НАН України, її внесок у розвиток вітчизняної і світової науки, мають культурну та прикладну цінність [6, с. 34].

Архівний фонд НАН України є унікальним інформаційним джерелом з історії науки та культури України, наукової і творчої діяльності її видатних представників. Документальні ресурси фонду дають можливість дослідити процеси організації, проведення, координації та виконання наукових досліджень вищою державною науковою організацією – НАН України з фундаментальних і прикладних проблем природничих, технічних і соціогуманітарних наук, простежити посилення впливу на інноваційний розвиток економіки, освіти і культури в Україні.

Архівний фонд НАН України складається з документів, що утворилися в результаті її діяльності, установ, які існують або існували в системі

НАН України, організацій-попередників НАН України та її установ, а також громадських організацій при установах НАН України; документів особового походження видатних діячів науки і культури України. Отож у складі Архівного фонду НАН України представлена науково-дослідна (в тому числі первинна наукова документація, зібрана установами за профілем їх науково-дослідної роботи), технічна, науково-організаційна та управлінська документація, службова кадрова документація академічних працівників та особиста документація видатних діячів науки і техніки, незалежно від виду матеріального носія та способу фіксації інформації [6, с. 34–35]. Тобто в складі Архівного фонду НАН України є документи НАФ і архівні документи, що стосуються соціально-правового захисту громадян. Облік і зберігання документів Архівного фонду НАН України організуються за фондами, колекціями, одиницями зберігання (справами) та окремими документами. Централізований облік документів Архівного фонду НАН України здійснюється Інститутом архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІА НБУВ).

На відміну від фондоутворювачів структура фондоутримувачів Архівного фонду НАН України значно простіша. Установи, підприємства і організації НАН України зберігають архівні документи, що утворилися в процесі їхньої діяльності, тимчасово, до передавання на постійне зберігання в ІА НБУВ. Для зберігання власних архівних фондів установи, підприємства і організації створюють самостійні науково-технічні архіви або покладають відповідальність за зберігання архівних документів на науково-допоміжні структурні підрозділи чи окрему посадову особу в організаціях з невеликим штатом.

Крім того, в НАН України існують шість архівних підрозділів, що мають право постійного зберігання документів. Головним архівним підрозділом в НАН України є Інститут архівознавства НБУВ, він здійснює постійне зберігання документів Архівного фонду НАН України. Зберігання окремих видів документів, що відклалися в установах у процесі їхньої науково-дослідної діяльності, – колекційних фондів фонозаписів, звітів етнографічних та археологічних експедицій, рукописів творів українських поетів, письменників, фондів особового походження тощо, постійно здійснюють окремі архівні підрозділи (далі – архівні підрозділи з правом постійного зберігання документів): Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника; Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України;

Науковий архів Інституту археології НАН України. Окремі документи з постійним строком зберігання відкладаються і зберігаються також у музеях та музейних кімнатах установ НАН України. *Фондоутримувачі документів Архівного фонду НАН України зобов'язані забезпечувати наукові архіви відповідними спеціально обладнаними приміщеннями, створювати страхові фонди користування документами та іншим чином забезпечувати їхнє збереження.*

Документи Архівного фонду НАН України, які знаходяться на зберіганні в наукових архівах установ НАН України, не можуть бути об'єктом приватизації, купівлі-продажу або інших угод, пов'язаних з передаванням права власності, і надаються лише в користування. Вивезення з території України документів Архівного фонду НАН України забороняється, крім випадків тимчасового їх експонування або реставрації за кордоном в установленому законом порядку [6, с. 36].

Для розгляду методичних та практичних питань експертизи цінності документів, що утворюються в системі НАН України, внесення їх до НАФ або вилучення документів із нього, відбирання на зберігання документів, що стосуються соціально-правового захисту працівників академічних установ, підприємств і організацій, на базі ІА НБУВ створений постійно діючий дорадчий орган – Експертно-перевірна комісія НАН України (далі – ЕПК НАН України). Рішення ЕПК НАН України затверджуються Головним ученим секретарем НАН України, після чого стають обов'язковими для виконання всіма юридичними особами, що перебувають в системі НАН України. До складу ЕПК НАН України, який затверджується постановою Президії НАН України, входять фахівці з архівної справи, представники наукових установ та громадських організацій НАН України. Головою ЕПК НАН України призначається керівник головного архівного підрозділу в системі НАН України – ІА НБУВ, а секретарем – один із його співробітників [7, с. 28–31].

Основними завданнями ЕПК НАН України є: розгляд питань щодо визначення та уточнення джерел формування НАФ в системі НАН України і, як результат, схвалення проєктів списків джерел формування НАФ, що перебувають у зоні комплектування ІА НБУВ НАН України та, відповідно, списків юридичних осіб НАН України, в діяльності яких не створюються документи НАФ; науково-методичне та організаційне забезпечення експертизи цінності документів, зокрема визначення або уточнення строків зберігання документів та фондування документів в архівних підрозділах установ НАН України; перевірка результатів експертизи цінності документів, здійсненої комісіями з проведення експертизи цінності, та здійснення завершального етапу експертизи цінності документів, що утворюються

в системі НАН України, шляхом схвалення проектів описів справ постійного зберігання, розроблених архівними підрозділами установ НАН України, в тому числі архівних підрозділів з правом постійного зберігання документів, та погодження проектів інструкцій з діловодства, номенклатур справ, положень про служби діловодства, архівні підрозділи, експертні комісії з експертизи цінності документів, описів справ на документацію з кадрових питань установ, актів про вилучення для знищення документів не внесених до НАФ юридичних осіб, що є джерелами формування АФ НАН України.

ЕПК НАН України також має виняткове право представляти на розгляд Центральної експертно-перевірної комісії Укрдержархіву акти про вилучення з НАФ документів, що зберігаються в ІА НБУВ та інших архівних підрозділах установ НАН України, в тому числі з правом постійного зберігання, та анотованих переліків унікальних документів НАФ, які зберігаються в архівних підрозділах установ НАН України.

Для організації і проведення попередньої експертизи цінності документів та закріплення її результатів в установах, організаціях, на підприємствах НАН України створюються власні експертні комісії. Експертна комісія є постійно діючим дорадчим органом, її рішення затверджуються керівником установи, підприємства чи організації, після чого стають обов'язковими для виконання структурними підрозділами [8, с. 36–38].

До складу експертної комісії входять керівники служби діловодства та наукового архіву установ або особа, відповідальна за діловодство чи архів, члени Вченої ради установи, працівники структурних підрозділів із найбільшим документообігом та громадських організацій, а також представники ЕПК НАН України. Головою експертної комісії призначається, як правило, заступник керівника установи, а секретарем – керівник наукового архіву установи або особа, відповідальна за архів.

Завданням експертної комісії є організація та проведення експертизи цінності документів, що відклалися в процесі діяльності установи; з цією метою вона приймає рішення про схвалення та подання до ЕПК НАН України проектів обов'язкових індивідуальних нормативних, інформаційно-довідкових та довідково-пошукових документів установи з архівної справи і діловодства.

Експертна комісія має право: контролювати дотримання структурними підрозділами установи, окремими працівниками, відповідальними за ведення діловодства, нормативних вимог щодо розробки номенклатури справ, формування справ, проведення експертизи цінності документів, науково-технічного впорядкування та оформлення справ; вимагати від структурних підрозділів установи здійснення розшуку відсутніх документів НАФ та документів з кадрових питань у встановленому правилами ро-

боти порядку; інформувати керівництво установи з питань, що входять до компетенції комісії. Її засідання проводяться не рідше, ніж один раз на рік, фіксуються протоколом, який затверджує керівник установи.

Нормативно-правова база, що регламентує функціонування архівної системи НАН України, складається із законів з питань архівної справи і діловодства та дотичних сфер діяльності, підзаконних актів та нормативних документів НАН України. Основним законом, що регулює діяльність архівів в системі НАН України, є Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»; часто застосовуються також Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення протидії незаконному обігу архівних документів», Закон України «Про доступ до публічної інформації», Закон України «Про захист персональних даних», Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність», Закон України «Про охорону археологічної спадщини», Закон України «Про музеї та музейну справу» та ін.

Підзаконні нормативно-правові акти, передусім правила роботи, що регулюють різні аспекти життєдіяльності українського суспільства, пов'язані з архівною справою і діловодством. Серед них основними є: Правила роботи архівних установ України, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 08.04.2013 № 656/5, який було зареєстровано в Міністерстві юстиції України 10 квітня 2013 р. за № 584/23116; Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 18.06.2015 № 1000/5, який було зареєстровано в Міністерстві юстиції України 22 червня 2015 р. за № 736/27181. Основним нормативним документом з проведення експертизи цінності є Перелік типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 17.04.2012 № 578/5, який було зареєстровано в Міністерстві юстиції України 17 квітня 2012 р. за № 571/20884.

До нормативних документів НАН України належать статут НАН України та розпорядчі документи Президії НАН України (постанови і розпорядження) стосовно організації діловодства і архівної справи в академії та академічних установах, на підприємствах і в організаціях; статутні та індивідуальні нормативні документи (положення, інструкції) академічних установ, підприємств та організацій, що регламентують діяльність юридичної особи та її служби діловодства, архіву і експертної комісії з експертизи цінності документів.

Для внутрішнього регулювання діяльності всієї архівної системи НАН України важливими документами є «Положення про Архівний фонд НАН України» та «Положення про Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», затверджені постановою Президії НАН України від 05.12.2001 № 299.

Для роботи архівних підрозділів із правом постійного зберігання документів, крім вищезазначених, важливими є такі нормативні документи, як «Положення про архівний фонд особового походження видатного вченого НАН України», затверджене постановою Президії НАН України від 05.12.2001 № 299, та положення про ці архівні підрозділи, затверджені керівництвом установ, до складу яких вони входять.

Робота діловодних служб та архівних підрозділів установ регламентується вищезазначеними правилами, «Типовою інструкцією з діловодства в установах, організаціях, підприємствах Національної академії наук України», затвердженими постановою Президії НАН України від 26.09. 2012 № 189, та індивідуальними положеннями, розробленими на основі «Типового положення про науково-технічний архів установи Національної академії наук України» і затвердженими постановою Президії НАН України від 08.02.2018 № 35.

Процес організації та здійснення експертизи цінності документів регулюється такими нормативними документами: «Положенням про Експертно-перевірну комісію НАН України», затвердженим постановою Президії НАН України від 08.02.2018 № 35, та вищезазначеним Переліком типових документів та Примірною номенклатурою справ установи Національної академії наук України [9, с. 169–222].

В установах, на підприємствах і в організаціях НАН України для проведення експертизи цінності створюються власні постійно діючі експертні комісії, функції і права яких прописуються в положеннях, розроблених відповідно до «Типового положення про експертну комісію установи НАН України з проведення експертизи цінності документів», затвердженого постановою Президії НАН України від 08.02.2018 № 35.

Для визначення строків зберігання діловодної документації архівні підрозділи з правом постійного зберігання документів разом з типовим користуються галузевим переліком, яким є «Перелік документів, що створюються під час діяльності Державної архівної служби України, державних та інших архівних установ України, спеціальних установ страхового фонду документації, із зазначенням строків зберігання документів», затверджений наказом Міністерства юстиції України від 18 листопада 2013 р. № 2433/5 та зареєстрований у Міністерстві юстиції України 19 листопада 2013 р. за № 1963/24495.

В окремих випадках для експертизи цінності документів ліквідованих підприємств, в діяльності яких не створювалися документи НАФ, використовується «Перелік видів документів, пов'язаних із забезпеченням соціального захисту громадян, що мають надходити до архівних установ у разі ліквідації підприємств, установ, організацій, які не належать до джерел формування Національного архівного фонду», затверджений наказом Міністерства юстиції України від 14 березня 2013 р. № 430/5 та зареєстрований у Міністерстві юстиції України 18 березня 2013 р. за № 428/22960.

У 1992 р. Відділ архівних фондів Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського постановою Президії АН України від 09.09.1992 був реорганізований в Інститут архівознавства ЦНБ імені В.І. Вернадського (з 1996 р. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського – НБУВ). Керівництво ІА здійснює дирекція НБУВ. Для управління інститутом Відділення історії, філософії та права НАН України, за поданням керівництва НБУВ, призначає директора з числа провідних учених у галузі архівознавства та завідувачів науковими відділами. На сучасному етапі до складу ІА НБУВ входять три науково-дослідні підрозділи: відділ архівознавства і документознавства; відділ археографії; відділ історії академічної науки. Після реорганізації і перетворення на науково-дослідний інститут, ІА НБУВ зберіг за собою функції головного архівного підрозділу в системі НАН України. Отож основним завданням ІА є реалізація державної політики в галузі архівної справи в системі НАН України, зокрема формування, зберігання, облік і використання документів Архівного фонду НАН України [10, с. 23–27].

Джерелами комплектування ІА є: архівні фонди, створені в процесі діяльності Президії та Відділень НАН України, установ та підприємств НАН України, в тому числі ліквідованих та організацій-попередників, громадських організацій при установах НАН України; документи особового походження видатних учених НАН України; документальні колекції; страхові фонди копій та фонди користування унікальними документами. До списків джерел формування АФ НАН України, що передають документи до ІА НБУВ, входять понад 350 юридичних осіб і близько 1 000 фізичних осіб, у процесі життєдіяльності яких створилися і створюються документи, що становлять наукову і культурну цінність. Тобто в процесі діяльності цих осіб формується сукупність архівних документів, що входять до Національного архівного фонду.

Виконуючи функції головного архівного підрозділу НАН України, ІА НБУВ здійснює такі напрями робіт:

– готує пропозиції щодо поліпшення роботи з формування, зберігання та використання документів Архівного фонду НАН України для

розгляду на засіданнях Президії та Відділень НАН України, дирекцій організацій НАН України. З цієї метою розробляє: типові інструкції з діловодства та методичні рекомендації з питань ведення діловодства в установах НАН України; примірні номенклатури справ установ НАН України; методичні рекомендації щодо створення і вдосконалення науково-довідкового апарату до документів Архівного фонду НАН України, типові положення про архів, експертну комісію з експертизи цінності, інформації, доповідні записки;

– на основі вивчення організаційно-розпорядчих документів НАН України та аналізу інформації, представленої в базі даних Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, розробляє та веде списки фондоутворювачів (юридичних осіб, що входять до складу НАН України, та видатних учених НАН України) – джерел формування Архівного фонду НАН України;

– здійснює комплектування документами НАН України, установ НАН України та документами особового походження видатних учених НАН України;

– здійснює вивчення і науковий аналіз процесів створення і функціонування службової документації та документаційного забезпечення діяльності організацій, що входять до складу НАН України, з метою визначення оптимального складу документів і раціональної організації документообігу та надає науково-методичну і практичну допомогу в розробленні і погодженні з ЕПК НАН України проектів індивідуальних нормативних та довідково-інформаційних документів (положень, інструкцій, номенклатур) установ, підприємств та організацій НАН України;

– проводить науково-методичну, консультативну та науково-практичну роботу в установах НАН України з метою забезпечення процесів відбору, проведення наукової експертизи та наукового впорядкування й описування документів постійного та довготривалого зберігання з метою включення їх до складу АФ НАН України та бере участь у підготовці та впровадженні в роботу архівних довідників до документів архівних фондів установ;

– здійснює облік документів Архівного фонду НАН України, що зберігаються в ІА НБУВ, та централізований облік документів НАН України, що зберігаються в наукових архівах, музеях та музейних кімнатах установ НАН України, для чого веде Центральний фондний каталог. З метою ведення обліку, тобто визначення змін кількісного і якісного складу архівних документів, та відстеження умов їхнього зберігання в установах, на підприємствах та в організаціях НАН України, проводить паспортизацію їхніх архівних підрозділів. За результатами отриманої інформації го-

тує аналітично-інформаційні довідки про умови зберігання, статус архівних підрозділів, якісно-кількісний склад документів архівних фондів та забезпечення доступу до них;

- проводить семінари з питань упровадження нормативно-методичних документів з архівної справи та діловодства в установах НАН України;

- здійснює постійне зберігання документів Архівного фонду НАН України та виконує комплекс робіт щодо забезпечення збереженості документів в ІА НБУВ, в тому числі створює оптимальні умови зберігання документів, їхнього розміщення в архівосховищах та топографування, дотримання існуючих правил видавання справ з архівосховищ, проводить перевірку наявності і стану, відбір для реставрації справ, що зберігаються в ІА НБУВ;

- здійснює експертизу цінності та науково-технічне опрацювання документів архівних фондів особового походження видатних учених НАН України та колекцій документів, що зберігаються в ІА НБУВ;

- створює систему науково-довідкового апарату до документів Архівного фонду НАН України (архівні описи, каталоги, путівники, покажчики, огляди фондів, документів і колекцій);

- організовує використання документів із фондів ІА НБУВ. Готує збірники документів, статті, доповіді, огляди фондів, інформаційно-довідкові видання, виставки; організовує роботу користувачів із документами; видає архівні довідки, у т. ч. соціально-правового характеру, копії та витяги з документів.

Згідно із Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», установи, організації, підприємства НАН України створюють архіви. Архіви академічних установ створені для тимчасового зберігання документів, завершених у діловодстві, забезпечення користування ними зі службовою, науковою, виробничою та іншою метою, а також для захисту законних прав та інтересів громадян. По завершенню граничних строків зберігання документи архівів наукових установ повинні передаватися на постійне зберігання до ІА НБУВ в упорядкованому стані за описами, схваленими ЕПК НАН України, відповідно до порядку, встановленого нормативно-правовими актами України з архівної справи. Граничні строки тимчасового зберігання документів в архіві наукової установи до передавання в ІА НБУВ становлять: для управлінської та науково-організаційної документації – 15 років, для науково-технічної – 25 років, однак строки граничного зберігання документів можуть бути змінені рішенням ЕПК НАН України.

Архів – це установа або її структурний підрозділ, що організовує і забезпечує відбирання, нагромадження архівних документів, їхній облік,

зберігання, користування ними [11, с. 11]. До складу документів науково-технічного архіву наукової установи входять документи з різними видами матеріальних носіїв, внесені до НАФ, та довготривалого (понад 10 років) строку зберігання, створені в діловодстві. В наукових установах накопичуються документи, що відносяться до класів управлінської документації, науково-технічної документації, документації з розроблення, обліку та охорони об'єктів права інтелектуальної власності. Окремим класом за строками зберігання та функціями є документація з кадрових питань. До архівних фондів наукових установ входять також документи, що створюються в діяльності наукових та спеціалізованих учених рад, комітетів, комісій, наукових товариств, які діють на базі установи; документи профспілкової організації та інших громадських організацій. Також до архівного фонду входять документи з різними видами матеріальних носіїв інформації організацій-попередників та ліквідованих юридичних осіб, правонаступником яких є установа. В архіві в обов'язковому порядку створюється і зберігається довідково-облікова документація (описи справ, історичні довідки, книга обліку надходження та вибуття документів та ін.) до архівних фондів, що зберігаються. Документи з паперовими носіями інформації передаються в упорядкованому стані з підрозділів організації до архіву через два роки після завершення їх ведення в діловодстві відповідно до нормативних вимог. Науково-технічна документація передається до архіву в упорядкованому стані після завершення процесу науково-дослідної чи дослідно-конструкторської роботи у порядку, встановленому державними та академічними стандартами. Електронні документи повинні передаватися до архіву організації відповідно до вимог, встановлених «Порядком роботи з електронними документами в діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання», за умови наявності в архіві необхідних матеріально-технічних засобів для зберігання електронних документів, яких на сьогодні жоден академічний архів не має.

Керівництво наукової установи повинно забезпечити архів кваліфікованими кадрами, необхідною матеріальною базою, спеціальним приміщенням, яке відповідає нормативним вимогам. Як правило, роботою архіву керує вчений секретар або хтось із заступників директора. Штат архіву визначається керівництвом установи залежно від обсягу і складу документів та інтенсивності їхнього використання. Коло службових обов'язків працівників архіву визначається посадовими інструкціями, які затверджує керівник наукової установи. Завідувача архіву призначає на посаду і звільняє з посади керівник організації [12, с. 32–35].

В академічних установах радянського періоду були створені наукові архіви, в яких були призначені завідувачі, а у великих установах пра-

цювали ще й один–два архіваріуси. Однак у 1990-х роках, у період становлення нової української держави, як і на сучасному етапі, академічні установи опинилися в стані перманентної недофінансованості, що призвело до значних скорочень працівників і зменшення обсягів наукових досліджень. Значна частина науково-дослідних інститутів 1990-х років тривалий час не мала архівних працівників, що, на жаль, негативно позначилося на складі архівних фондів цих установ. Зі стабілізацією економічного становища архівна справа в установах почала поступово відроджуватися, але зараз знову зводиться нанівець. З'явилася нова тенденція – скорочувати в штаті посаду зав. архіву і доручати виконання його функцій комусь із працівників науково-допоміжних підрозділів (зав. канцелярії, зав. кадрів тощо). Станом на 01.01.2018 в системі академії налічувалося шістьдесят дев'ять підрозділів зі штатними працівниками на 317 організацій, в діяльності яких створюються документи НАФ. Незважаючи на те, що ці архівні підрозділи установ традиційно зберегли назву «науково-технічний архів», статус з правами самостійного структурного підрозділу мали лише одиниці. Це пов'язано із сучасною політикою державних органів фінансового контролю, які забороняють державним установам створювати структурні підрозділи з однією людиною в штаті, а призначати більшу кількість працівників в архів звичайної установи вважається економічно недоцільним. Мали місце випадки, коли за вимогою вищезначених органів в академічних установах ліквідовувалися штатні посади завідувачів архівів і призначалася особа, відповідальна за архів. Відповідно, в положення про відділ, на який покладене виконання архівних функцій в установі, повинні включатися розділи стосовно формування, зберігання та використання архівного фонду. Нечітко визначений правовий статус архівного підрозділу державної установи, передусім у нормативно-правових документах, низький рівень оплати праці штатних завідувачів архівних підрозділів (нарівні з некваліфікованими технічними працівниками) в академічних установах призводять до обмеження функцій архівних працівників лише життєво необхідними – комплектування, формування фонду, створення довідкового апарату та виконання соціальних запитів працівників. Тобто вони не працюють у напрямі популяризації своїх фондів, навіть серед співробітників інститутів. Крім того, спостерігається стійка тенденція до нерозуміння значення ролі архівів і з боку керівництва установ, більше того, з'являються небезпечні тенденції, пов'язані з асоціюванням архіву установи з непотрібним матеріальним тягарем. Як наслідок, незважаючи на те, що архівні фонди установ НАН України, до документів яких розроблені довідково-пошукові засоби (описи справ), налічують понад 550 тисяч справ, вони майже в повному обсязі залишаються поза полем зору

дослідників, передусім істориків науки і техніки, через інформаційну ізоляваність академічних архівів. Разом з тим, беручи до уваги, що жоден академічний архів (крім тих, що мають право постійного зберігання документів) не має читального залу, повноцінне забезпечення доступу до документів фонду, при масштабному прояві інтересу з боку дослідників, виглядає сумнівним. Отож, незважаючи на ряд проблем, що існують в НАН України, система архівних підрозділів у цілому відповідає потребам формування і зберігання архівних фондів, однак потребує суттєвого удосконалення роботи, спрямованої на організацію інтелектуального й фізичного доступу до документів і популяризацію власне архівів та їхніх фондів.

Список використаних джерел

1. Архівні фонди установ Національної академії наук України : путівник / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства ; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. ; авт.-упоряд.: Л. М. Яременко, О. В. Березовська, О. В. Січова [та ін.]. Київ, 2008. 448 с.
2. Статут Національної академії наук України (нова редакція). URL: <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/DocPublic/P-160414-2-1.pdf> (дата звернення 23.04.2018).
3. Основні принципи організації та діяльності науково-дослідного інституту Національної академії наук України. URL: <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/DocPublic/P-160914-180-1.pdf> (дата звернення 23.04.2018).
4. Національна академія наук України. Короткий річний звіт 2015. URL: <http://www.nas.gov.ua/text/report/2015ua.pdf> (дата звернення 23.04.2018).
5. Січова О. В. Особливості класифікації архівних документів науково-дослідних інститутів НАН України // Архіви України. Київ, 2016. Випуск 2 (301). С. 7–20.
6. Положення про Архівний фонд Національної академії наук України // Архівна справа і діловодство в Національній академії наук України : зб. законодав. актів, норматив. і метод. док. з архів. справи і діловодства / НАН України. НБУВ. Ін-т архівознавства ; Держ. ком. архівів України. Київ, 2002. С. 34–39.
7. Положення про Експертно-перевірну комісію Національної академії наук України // Організація діловодства та архівного зберігання документів у Нац. акад. наук України : зб. нормат. та метод. док. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства ; авт. та упоряд.: Л. М. Яременко, О. В. Січова, О. В. Березовська [та ін.] ; редкол.: В. І. Попик (гол. ред.) [та ін.]. Київ, 2017. С. 28–31.
8. Типове положення про експертну комісію установи НАН України з проведення експертизи цінності документів // Організація діловодства та архівного зберігання документів у Національній академії наук України : зб. нормат. та метод. док. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства ; авт. та упоряд. : Л. М. Яременко, О. В. Січова, О. В. Березовська [та ін.] ; редкол.: В. І. Попик (гол. ред.) [та ін.]. Київ, 2017. С. 36–38.
9. Примірні номенклатура справ установи Національної академії наук України // Організація діловодства та архівного зберігання документів у Національній

академії наук України : зб. нормат. та метод. док. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства. ; авт. та упоряд.: Л. М. Яременко, О. В. Січова, О. В. Березовська [та ін.]; ; редкол.: В. І. Попик (гол. ред.) [та ін.]. Київ, 2017. С. 169–222.

10. Положення про Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Організація діловодства та архівного зберігання документів у Національній академії наук України : зб. нормат. та метод. док. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства; авт. та упоряд.: Л. М. Яременко, О. В. Січова, О. В. Березовська [та ін.]; ; редкол.: В. І. Попик (гол. ред.) [та ін.]. Київ, 2017. С. 23–27.

11. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять : ДСТУ 2732:2004. Київ : Держспоживстандарт України, 2005. 32 с.

12. Типове положення про науково-технічний архів установи Національної академії наук України // Організація діловодства та архівного зберігання документів у Національній академії наук України : зб. нормат. та метод. док. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства; авт. та упоряд.: Л. М. Яременко, О. В. Січова, О. В. Березовська [та ін.]; ; редкол.: В. І. Попик (гол. ред.) [та ін.]. Київ, 2017. С. 32–37.

References

1. Yaremenko, L. M., Berezovska, O. V., Sichova, O. V., Volovnyk, L. S., Herasymenko, L. S., Boiko, Yu. O., Harbar, L. V. (2008). *Arkhivni fondy ustanov Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: putivnyk* [Archival funds of the institutions of the National Academy of Sciences of Ukraine: guide] (O. S. Onyshchenko, et al, Eds.). Kyiv: Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

2. *Statut Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (nova redaktsiia)* [Charter of the National Academy of Sciences of Ukraine (new edition)]. (2016). URL: <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/DocPublic/P-160414-2-1.pdf>. [In Ukrainian].

3. *Osnovni pryntsypy orhanizatsii ta diialnosti naukovo-doslidnoho instytutu Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy* [The main principle of the arrangement of the research institute of the National Academy of Sciences of Ukraine]. (2016) URL: <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/DocPublic/P-160914-180-1.pdf>. [In Ukrainian].

4. *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. Korotkyi richnyi zvit 2015* [National Academy of Sciences of Ukraine. Brief annual report 2015]. URL: <http://www.nas.gov.ua/text/report/2015ua.pdf>. [In Ukrainian].

5. Sichova, O. V. (2016). Osoblyvosti klasyfikatsii arkhivnykh dokumentiv naukovo-doslidnykh instytutiv NAN Ukrainy [Specifics of the classification of archival documents of scientific and research institutes of the NAS of Ukraine]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], Is. 2 (301), pp. 7–20. [In Ukrainian].

6. Polozhennia pro Arkhivnyi fond Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Regulation on the Archival fund of the National Academy of Sciences of Ukraine]. (2002). In Yaremenko, L. M., Sichova, O. V., et. al., *Arkhivna sprava i dilovodstvo v Natsionalnii akademii nauk Ukrainy: zbirnyk zakonodavchyykh aktiv, normatyvnykh i metodychnykh*

dokumentiv z arkhivnoi spravy i dilovodstva [Archival affairs and records management in the National Academy of Sciences of Ukraine: a collection of legislative acts, normative and methodological documents on archival affairs and records management] (pp. 34–39). Kyiv: Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

7. Polozhennia pro Ekspertno-perevirnu komisiiu Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Regulation on the Appraisal Committee of the National Academy of Sciences of Ukraine]. (2017). In Yaremenko L. M., Sichova, O. V., et al., *Orhanizatsiia dilovodstva ta arkhivnoho zberihannia dokumentiv u Natsionalnii akademii nauk Ukrainy: zbirnyk normatyvnykh ta metodychnykh dokumentiv* [Organization of record management and archival storage of documents in the National Academy of Sciences of Ukraine: a collection of normative and methodological documents] (pp. 28–31). Kyiv: Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

8. Typove polozhennia pro ekspertnu komisiiu ustanovy NAN Ukrainy z provedennia ekspertyzy tsinnosti dokumentiv [Standard regulation on the Appraisal Commission for records value assessing of an institution of the National Academy of Sciences of Ukraine]. (2017). In Yaremenko, L. M., Sichova, O. V., et al., *Orhanizatsiia dilovodstva ta arkhivnoho zberihannia dokumentiv u Natsionalnii akademii nauk Ukrainy: zbirnyk normatyvnykh ta metodychnykh dokumentiv* [Organization of record management and archival storage of documents in the National Academy of Sciences of Ukraine: a collection of normative and methodological documents] (pp. 36–38). Kyiv: Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

9. Prymirna nomenklatura sprav ustanovy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Approximate filing plan of an institution of the National Academy of Sciences of Ukraine]. (2017). In Yaremenko, L. M., Sichova, O. V., et al., *Orhanizatsiia dilovodstva ta arkhivnoho zberihannia dokumentiv u Natsionalnii akademii nauk Ukrainy: zbirnyk normatyvnykh ta metodychnykh dokumentiv* [Organization of record management and archival storage of documents in the National Academy of Sciences of Ukraine: a collection of normative and methodological documents] (pp. 169–222). Kyiv: Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

10. Polozhennia pro Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Regulation on the Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine]. (2017). In Yaremenko, L. M., Sichova, O. V., et al., *Orhanizatsiia dilovodstva ta arkhivnoho zberihannia dokumentiv u Natsionalnii akademii nauk Ukrainy: zbirnyk normatyvnykh ta metodychnykh dokumentiv* [Organization of records management and archival storage of documents in the National Academy of Sciences of Ukraine: a collection of normative and methodological documents] (pp. 23–27). Kyiv: Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

11. Dilovodstvo i arkhivna sprava. Terminy ta vyznachennia poniat: DSTU 2732:2004 [Records management and Archival affairs. Terms and definitions: State Standard of Ukraine 2732:2004]. (2005). Kyiv: Derzhspozhyvstandart Ukrainy. [In Ukrainian].

12. Typove polozhennia pro naukovo-tekhnichnyi arkhiv ustanovy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Standard regulation on the scientific and technical archive of an institution of the National Academy of Sciences of Ukraine]. (2017). In Yaremenko,

---

L. M., Sichova, O. V., et al., *Orhanizatsiia dilovodstva ta arkhivnoho zberihannia dokumentiv u Natsionalnii akademii nauk Ukrainy: zbirnyk normatyvnykh ta metodychnykh dokumentiv* [Organization of records management and archival storage of documents in the National Academy of Sciences of Ukraine: a collection of normative and methodological documents] (pp. 32–37). Kyiv: Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

Oksana Vasylivna Sichova,

Research Fellow of the Department of Documental and Archival Studies,

Institute of Archival Studies,

Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: 0442347360@ukr.net

Organization of archival affairs at research institutions of the National Academy of Sciences of Ukraine

The study is devoted to the research of the current state of the archival system of the National Academy of Sciences of Ukraine, in particular, the study of departmental archives, their status, interrelations, functions and specific features of the formation and composition of archival funds. The article analyzes the key element of the academic archival system, which is the Archival Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine, as a complex of archival funds containing documents reflecting the activities of the National Academy of Sciences of Ukraine, its contribution to the development of Ukrainian and world science, which are an important component of the National Archival Fund. The paper shows types of fund creators, taking into account their legal status and studies the system of fund holders of the Archival Fund of the NAS of Ukraine. It is shown that the archival system includes archives of scientific research institutions, scientific and technical enterprises and public organizations under the jurisdiction of the National Academy of Sciences of Ukraine. Departmental archives of institutions that preserve documents of the National Archival Fund are divided into two categories: archives with the right of permanent custody of documents and archives that keep documents temporarily, prior to transfer to permanent custody to the main Archive of the National Academy of Sciences of Ukraine – it is the Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine. The article also considers the characteristic features of the activity of Appraisal commissions of various levels on the assessing the value of records in institutions of the National Academy of Sciences of Ukraine. As a result of the analysis of the archives normative and reporting documents, the dynamics of changes in the status and functions of archival divisions of academic institutions was studied, a list of the main problems arising in the activity of archives at the present stage was determined.

Key words: archive, archival fond, the Archival Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine, research institution, status of archive, archive functions, the Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine.

Оксана Васильевна Сичевая,

научный сотрудник

отдела архивоведения и документоведения Института архивоведения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: 0442347360@ukr.net

Организация архивного дела в научных учреждениях Национальной академии наук Украины

Работа посвящена исследованию современного состояния архивной системы Национальной академии наук Украины (НАН Украины), в частности изучению системы архивных подразделений, их статуса, взаимосвязей, функций и характерных особенностей формирования и состава архивных фондов. Проанализирован ключевой элемент академической архивной системы – Архивный фонд НАН Украины как комплекс архивных фондов, содержащих документы, отражающие деятельность НАН Украины, ее вклад в развитие отечественной и мировой науки, имеющих как культурную, так и практическую ценность и являющихся важной составляющей Национального архивного фонда (НАФ). Представлен видовой состав фондообразователей с учетом их юридического статуса и исследована система фондодержателей Архивного фонда НАН Украины. Показано, что в состав архивной системы входят архивные подразделения научно-исследовательских учреждений, научно-технических предприятий и общественных организаций, находящихся в ведении НАН Украины. Архивные подразделения учреждений, хранящие документы НАФ, делятся на две категории: подразделения с правом постоянного хранения документов и подразделения, хранящие документы временно, до передачи на постоянное хранение главному архивному подразделению НАН Украины. Особое внимание уделено анализу функций главного архивного подразделения НАН Украины – Института архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Представлена динамика изменений в статусе и функциях архивных подразделений академических учреждений, определен перечень основных проблем, возникающих в деятельности архивных подразделений на современном этапе. Рассмотрены характерные особенности деятельности экспертных комиссий различных уровней по проведению экспертизы ценности документов в учреждениях НАН Украины.

Ключевые слова: архив, архивный фонд, Архивный фонд НАН Украины, научное учреждение, статус архива, функции архива, Институт архивоведения НБУВ.

*Стаття підготовлена 24 квітня 2018 року;
подана до друку 27 квітня 2018 року.*

*Олександр Олександрович Маврін,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
заступник директора з наукової роботи
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
e-mail: mavrinol@ukr.net*

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ: ДЕФОРМАЦІЇ ДЖЕРЕЛА, «СПРОТИВ МАТЕРІАЛУ» І ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ (1940-ві – 1980-ті роки)

Історія української археології посідає особливе місце серед напрямів археологічної діяльності, оскільки виступає в якості дослідницького методу, а за деякими визначеннями археології – є складовою частиною її предмета. Історія радянської археології 1940–1980-х років – це історія допоміжної історичної дисципліни, що з кінця 1950-х років намагалася стати окремою наукою. Відповідно до цього в теорії й методиці археології відбувалися певні зміни, які уможливили утвердження української археології інституційно та науково на початку 1990-х років.

Ключові слова: археологія, історичне джерело, пам'ятка, трансформація.

Дослідження з історії науки є важливою складовою історичних досліджень. Історія української археології посідає особливе місце серед напрямів археологічної діяльності, оскільки є не лише окремою темою дослідження, але й виступає в якості дослідницького методу, а за деякими визначеннями археології – є складовою частиною її предмета [1].

Історія радянської археології 1940–1980-х років – це історія допоміжної історичної дисципліни, що з кінця 1950-х років намагалася стати окремою наукою. Відповідно до цього в теорії й методиці археології відбувалися певні зміни [2]. Перш за все, були здійснені спроби переглянути предмет археології: відійти від концепцій історичних джерел та зробити предметом дослідження історичні документи або пам'ятки. Відповідно, змінювалася й методика. Прагматичний підхід, що змушував вибірково ставитись до історичних документів та до їхніх текстів, відбираючи лише ті, що забезпечували матеріалом дослідження з актуальних історичних тем, почасти поступився місцем ставленню до документа як до історичної пам'ятки. У зв'язку з цим змінювалася й методика роботи. На рівні

едиційної археографії цей злам був зафіксований у всесоюзних «Правилах видання» 1969 р., коли принцип тематичності поступився принципу цільового призначення видання. Науковий тип видання, що звузив можливість застосування вибіркового підходу і втручання археографів у текст документа, був наслідком означених змін у теорії.

Ефективним методом подолання кризи і пошуку інших сенсів археографії було дослідження історії археографії. Завдяки йому наприкінці 1950-х років поверталось дореволюційне розуміння предмета, функцій і завдань археографії, що було значно глибшим, аніж радянський варіант. І хоча воно надовго не закріпилося на рівні тезаурусу в тогочасній довідковій радянській літературі, але фактично функції археографії були розширені. Зокрема, з відкриттям у 1960-х роках Археографічної комісії почала розвиватися польова археографія. Розширювався спектр об'єктів археографії. Він не обмежувався винятково писемними документами. На початок 1970-х років в археографії намітилася криза, спричинена невідповідністю теоретико-методологічного рівня практичним здобуткам тогочасної радянської археографії. Дискусія про предмет, метод, функції археографії розгорнулася на шпальтах фахової періодики в 1970-х роках. Очікуваних змін не відбулося: предмет не був змінений, перемогло «звужене» розуміння археографії, що відбулося в довідковій тогочасній літературі (зокрема, у визначенні археографії, поданому в «СЭС»). У редакційній статті журналу «Советские архивы», що підсумовувала дискусію, зазначалося: «...залишилося не виконаним кардинальне завдання теорії: ретельний аналіз предмета й об'єкта археографії, у визначенні яких дослідники часто обмежуються лише загальними характеристиками» [3]. Загальний стан справ на кінець 1980-х точно характеризували слова Л. Пушкарьова, висловлені ще в 1970-х роках: «Археографія є допоміжною історичною дисципліною – важливою, потрібною, необхідною, широкою, глибокою, але все ж допоміжною історичною дисципліною» [4].

На початок 1980-х років радянська археографія не оновила формулювання предмета, що засвідчив проект «Правил издания исторических документов в СССР (Новая редакция)» 1987 р. [5]. А тим часом тривала дискусія західних археографів завершилася виходом єдиних правил публікації документів, прийнятних для більшості фахівців Західної Європи. Окрім того, західноєвропейська гуманітаристика з кінця 1970-х років оновила завдяки новій постмодерній методології, що базувалася на мовознавчих студіях. Ці процеси не зачепили основ радянської археографії. Відтак у 1980-х роках стали помітними ознаки стагнації: повернення до старих (1920–1940-х років) концепцій археографії; поява великої кількості термінів, що не позначали нових явищ; надмірне теоретизування (навіть щодо терміна «теорія археографії») тощо.

Українська радянська археографія працювала в контексті загальносоюзної археографії. Це означало, що вироблені загальносоюзними археографічними центрами засади теорії і методики цілком були прийнятними і для українських учених. Більшість зусиль у царині методології були спрямовані на розвиток закладених у загальносоюзних центрах археографічних положень. Це стосувалося визначення предмета і методу, а також теорії едиційної, камеральної та польової археографії. Щодо едиційної археографії як пріоритетної галузі розвитку радянської археографії [6], то українські радянські археографи в основному займалися вдосконаленням, розвитком та наповненням конкретним змістом правил публікації, викладених у загальносоюзних правилах 1945-го, 1955-го та 1969-го років.

Цей напрям у 1940–1950-х роках здійснювався в межах прикладної роботи над тематичними збірниками українських історичних документів, а в 1970-х роках – серійних видань. Методичні напрацювання окреслювались як у вступних до збірників джерел, так і у вигляді статей, опублікованих у фахових виданнях.

Піком розвитку камеральної археографії стали 1970-ті роки, коли в УРСР описи фактично замінили повноцінні видання. В ці роки розвинулася теорія камерального етапу дослідження українських історичних документів.

Вагомий внесок у теорію архівної евристики вніс М. Ковальський у 1970-х – на початку 1980-х років, розробивши власну систему архівного пошуку історичних документів.

У 1950-ті – на початку 1970-х років українські радянські археографи взяли активну участь в обговоренні актуальних питань радянської археографії, здебільшого у формі відгуків на дискусії, проведені в загальносоюзних археографічних центрах. Їхніми темами були типи, види і форми видань, перспективи регестової й табличної форми публікації джерел, предмет археографії [7]. Вийшла серія відгуків на видання чергових «Правил публікації історичних документів».

У той же час українські радянські археографи, працюючи з місцевими історичними документами, виявляли такі аспекти археографічної роботи, що викликали переосмислення базових принципів самої радянської археографії. Зокрема, в 1950–1960-х роках було окреслено коло проблем, що стосувалися необхідності зміни предмета археографії. Постає гостра необхідність у роботі з українськими історичними документами відмовитися від сприйняття їх винятково як інформативних одиниць (історичних джерел) і перейти до їхнього розуміння як пам'яток, як історичних явищ. До переосмислення природи історичних документів спонукали декілька проблем [фактів], з якими стикнулися українські радянські археографи. Це

проблеми розуміння, важливості усіх елементів історичного документа, а не лише його текстової частини та ключової ролі індивідуальних особливостей документа.

Подеколи теоретичний аспект, порушений українськими вченими, випереджав рівень теоретичних напрацювань загальносоюзної археографії. Хоча поняття «пам'ятка» як головний предмет археографії було чітко окреслене в працях українських радянських археографів лише у 1960-х роках, проте як проблема воно існувало вже в дослідженнях 1950-х років. Так, зокрема, вирішення питання передавання текстів іншомовних документів стосувалося не лише методики едиційної археографії, як прийнято вважати у вітчизняній історіографії. Питання про розуміння змісту документа як головна проблема публікації середньовічних і ранньомодерних документів, писаних іноземними мовами, було поставлене львівськими археографами ще в 1950-х роках. Наявність особливої термінології, значення якої неможливо було віднайти у відповідних словниках старопольської, німецької і латинської мов, бо вона виникла внаслідок симбіозу староукраїнської та іноземних мов або внаслідок трансформації останніх під впливом місцевих чинників; можливість встановлення значення слів, речень лише за допомогою залучення тексту всього документа; сумніви власне археографів у правильному тлумаченні того чи іншого слова або змісту документа – все це вимагало іншої методики публікації, чутливої до точності відтворення тексту документа. Сама по собі така методика не могла з'явитися без «дрейфу» визначення предмета археографії в бік історичної пам'ятки.

Окремо варто сказати про роботу львівських археографів, палеографів та істориків. Після приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР археографічні центри там зазнали докорінної реструктуризації, але ще довго зберігали риси власне української археографії, організованої свого часу на високому науковому рівні М. Грушевським. Тут слід зауважити, що відчутними залишались і відголоски європейського контексту в підходах львівських дослідників до роботи з історичними документами. Насамперед, очевидними є впливи польської та німецької традицій. Проте це твердження потребує глибшого і ґрунтовнішого вивчення.

Отже, проблема розуміння документа як головна проблема публікації середньовічних і ранньомодерних текстів апелювала до іншого предмета дослідження – до пам'ятки. Для загальносоюзної археографії це питання актуалізувалося в 1960-х роках, а виразно дискусійного характеру набуло в 1970-х, коли питання зміни наукового статусу археографії пов'язувалося з пошуком нового предмета дослідження.

Відповідно, постановка питання про зміну предмета надала актуальності й питанню про зміну методу. Що ж саме було необхідно змінити?

Методичні засади радянської археографії фактично до кінця 1960-х років базувалися на двох принципах – уніфікації та вибірковості. Вони були закріплені як базові положення в «Основних правилах публікації документів державного архівного фонду Союзу РСР» 1945-го року та «Правилах видання історичних документів» 1955-го року. Окремі елементи цих принципів збереглися і в «Правилах видання історичних документів у СРСР» 1969-го року, хоча останні й базувалися на дещо інших засадах.

Принцип уніфікації давав можливість ігнорувати індивідуальні особливості пам'яток і виробити загальні підходи до їхньої публікації. Уніфікація стосувалася, в основному, двох аспектів: ігнорування національної специфіки документа та його приналежності до певної історичної епохи.

Принцип вибірковості встановлював, що є важливі і не важливі аспекти в роботі з документом. Останні можна було опускати. Вимагався вибірковий підхід до самих документів (серед усього документального масиву обиралися лише ті, що є носіями інформації з актуальної історичної тематики) і до їхніх текстів (дозволялося при публікації випускати частини документа).

Такі підходи унеможлилювали здійснення якісної публікації українських історичних документів. Уніфікація принципів передавання текстів призводила до русифікації, на що свого часу вказував С. Яковлев [8], до перекручування змісту [9] або й взагалі до ігнорування мовного аспекту як базового чинника ідентифікації документа [10].

Хоча в «Правилах» 1969-го року змінили підхід до більшості проблем едиційної археографії, але принципи передавання тексту національними мовами так і не були врегульовані, про що в 1970-ті роки зазначав заступник начальника Головархіву СРСР А. Малітків. І лише наприкінці 1980-х років в археографії в УРСР почали утверджуватися підходи, що не русифікували і не полонізували текстів, не осучаснювали їх, а намагалися максимально наблизитися до автентичного варіанту.

Уніфікація нівелювала особливості як загалом українських історичних документів, так і окремих їхніх груп, підганяючи їх під спільні критерії. Так, українським радянським археографам довелося спочатку обґрунтувати наявність особливостей гродських і земських книг як окремої групи джерел [11], а потім випрацювати власні підходи до їхнього пошуку, відновлення цілісності документального комплексу, розпорошеного по архівах або й узагалі втраченого [12], до опису та публікації. Безумовно, в процесі цієї роботи принцип уніфікації фактично не діяв.

Вибірковість виривала документи з документального контексту, що було неприйнятним, як доводив Я. Дашкевич, для економічних, фінансових

та адміністративних книг [13]. Вона ж порушувала принцип цілісності тексту, що перешкоджало не лише розумінню змісту документів, окремих слів чи фраз, але й загалом дослідницькому пошуку, бо, зокрема, при публікації актової документації часто не дотримувався принцип цілісності формуляра. Натомість принцип вибіркової давав можливість шляхом приховування частини документів подавати ідеологічно витриману модель історії України.

Хоча «Правила» 1969-го року під тиском спротиву, передусім наукової громадськості (істориків, філологів) [14], послабили дію цих принципів, українські археографи фактично до кінця 1980-х років потерпали від їхнього тиску. Справа в тому, що «Правила» 1969-го року відмінили принципи уніфікації та вибіркової для наукових видань, залишившись фактично без змін щодо науково-популярного типу. Але саме такий тип видань історичних документів був поширеним в УРСР [15].

На необхідності відмови від принципу уніфікації та вибіркової наголошували окремі радянські вчені. Їхні висловлювання, або навіть лише постановка питання, будувалися на практичній роботі з історичними документами. Інші археографи намагалися уникнути недоліків згаданих підходів, «забувши» про них. Так, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, І. Бутич намагалися залучати до публікації якомога ширше коло джерел. Львівським археографам за радянських часів вдалося створити публікацію за тезаурусним принципом і охопити фактично всі наявні джерела у збірці «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVIII ст.)» (К., 1975).

Щоб зробити наукові видання якомога повнішими, використовувалися окремі аспекти археографічного оформлення [16]. Розроблялися методи використання передмов, підрядкових приміток, хронік подій для залучення якнайширшого кола джерел.

Кожне наступне повоєнне десятиліття збільшувало не лише кількість видань документів з історії України, але й методичні, а почасти й теоретичні напрацювання українських радянських археографів.

Кінець 1940-х – 1950-ті роки – це час, коли українська радянська археографія, зазнавши непоправних втрат через репресії 1930-х років, почала відроджуватися на новій теоретико-методологічній базі. Це було, по суті, нове становлення. Була втрачена лінія безперервного розвитку, відійшли в минуле археографічні напрацювання школи М. Грушевського. Українська археографія змушена була конституюватися на нових засадах, за новими правилами, виробленими далеко поза її межами. В цей період вона була представлена в основному едиційною діяльністю, хоча з 1950-х років поступово відроджувалася й камеральна археографія. Головними завдання

ми як єдиційної, так і камеральної археографії було вироблення основних засад діяльності. Орієнтирами ставали нормативні акти, що видавалися центральними органами. Для єдиційної археографії це були «Основні правила публікації документів державного архівного фонду Союзу РСР» та «Правила видання історичних документів». Для камеральної археографії основу становили: наказ Головного архівного управління МВС СРСР від 17 липня 1948 року, наказ МВС СРСР від 13 квітня 1950 року, постанова Ради Міністрів УРСР від 18 квітня 1956 року [17].

Основним завданням українських радянських археографів було пристосування загальносоюзних археографічних норм, що часто мали досить абстрактний характер, до особливостей української документальної бази. Абстрактність деяких норм засвідчують матеріали конференцій і семінарів архівних працівників, на яких вони ділилися досвідом відбору матеріалу, укладання картотек, засад групування документів у збірники, обрання тексту документа для публікації, передавання тексту, складання заголовків, встановлення дат недатованих документів, укладання легенд, коментарів, покажчиків тощо.

Абсолютно невизначеними залишались організаційні питання, що в 1940–1950-х роках спричинило появу серії публікацій, в яких архівні працівники ділилися власним досвідом у цій галузі діяльності та методичними напрацюваннями. Стрижневою проблемою в 1940–1950-х роках залишалося питання відбору документів під певну актуальну тему. Можна виокремити декілька аспектів, з якими зіштовхнулись українські радянські археографи. Що робити, коли документи нічого «не говорять» про тему, бо остання сформульована не на основі джерельного потенціалу, а виходячи з поточного ідеологічного запиту? Як «підігнати» джерельну інформацію під потрібну історіографічну концепцію? Які застосувати методи концентрації інформації? Виникали й інші питання. Як наслідок, активне втручання археографів у документальну цілісність призводило до того, що збірники документів дедалі більше нагадували історичне дослідження в документах.

Археографи постійно зустрічали «опір» матеріалу. Інколи його неможливо було ігнорувати, бо втрачався «документальний» сенс, як, наприклад, з українськими ранньомодерними пам'ятками, писаними іноземними мовами. В 1950-х роках щодо передавання текстів документів, писаних іноземними мовами, були окреслені базові проблеми [18], актуальність яких зберігалася до кінця 1980-х і проходила рефреном через усі праці методологічного характеру. Стосовно документів XVI–XVIII ст., писаних староукраїнською мовою, у 1950-х роках О. Бевзо запропонував метод транскрипції. Він мав запобігти русифікації текстів та підміні змісту [19]. Водночас метод транскрипції осучаснював текст, робив його

максимально наближеним до норм сучасної української мови. Сьогодні він втратив свою наукову цінність, але для радянської доби це було основним способом передавання текстів українських історичних джерел, що й змусило в такій роботі ретельніше підійти до його вивчення. Дослідження розвитку цього методу показало, що з кожним десятиліттям він наближався до передавання автентичності тексту шляхом розширення переліку літер, що залишаються незмінними при публікації, та збереження інших особливостей староукраїнського письма.

Окрім розвитку методики едиційної археографії 1950-ті роки ознаменувалися появою наукових праць з історії української археографії. Дисертаційна робота Б. Ватулі загалом визначала структуру майбутніх досліджень з історії археографії, яка мала складатися з описування процесу інституалізації археографії, аналізу опублікованих джерел та історії розвитку методики археографічного дослідження [20].

Цей напрям археографічної роботи виявився плідним, адже через декілька десятиліть саме вивчення історії археографії стало методикою пошуку оновлення базових засад радянської археографії. Дисертація та статті Б. Ватулі разом з роботами П. Софінова будуть неодноразово згадані в теоретичних дослідженнях 1970-х років [21].

Для української радянської археографії це був спосіб відтворення власного глибокого коріння, значно глибшого, як показав у своєму дослідженні Я. Ісаєвич, аніж у російській археографії [22]. В умовах, коли проголошувалася першість російської археографії й вторинний характер української, що лише наслідувала теоретико-методологічний досвід московських і петербурзьких археографічних центрів, це був доволі сміливий крок, оскільки витоки української археографії синхронізувалися з процесом становлення археографії в Європі.

Таким чином, у 1940–1950-х роках українська радянська археографія працювала в рамках теорії і методики, запропонованих загальносоюзними археографічними центрами. Проте, як виявилось, орієнтація на описування і публікацію історичних джерел часто суперечила власне природі документів, оскільки в гонитві за популяризацією («читабельністю» тексту) й інформативністю археографи часто були змушені ігнорувати специфіку самих документів, публікувати їх не повністю, осучаснювати, виривати з документального контексту тощо. Застосування «Основних правил...» 1945-го року та «Правил...» 1955-го року, як показали українські археографи на прикладі ранньомодерних українських кирилических документів та документів, писаних іншими мовами, спотворювало уявлення про документ та його зміст. Осмислення цього факту продовжилося в 1960-ті роки. У цей час Я. Дашкевич опублікував статтю-рецензію, в якій наполягав на тому, що предметом дослідження археографа є документ як пам'ятка епо-

хи, а не як інформаційна одиниця [23]. Опосередковано ця лінія була підтримана І. Крип'якевичем. Цей учений, розвиваючи теорію допоміжних історичних дисциплін, наполягав на важливості не лише тексту документа, але і його супровідних елементів [24].

Окремі праці науковців Інституту суспільних наук АН УРСР та Інституту історії АН УРСР зробили фактично обов'язковими при публікації документів вказівки на особливості паперу та почерку, водяних знаків, печаток, кольору чорнил тощо. Таким чином, при публікації постала необхідність передавати зовнішній вигляд документа, що безумовно було кроком вперед у розумінні його як пам'ятки епохи, де важливою є кожна деталь. Фактично, до пам'ятки епохи апелювали М. Пешак та В. Русанівський у праці «Правила видання пам'яток української мови XVI–XVIII ст.» (К., 1961 р.).

Метод транслітерації в порівнянні з методом транскрипції був значним зрушенням у напрямку якомога точнішого передавання тексту документа. У згаданих правилах акцент робився на графічному відтворенні автентичних кирилических літер, адже, як зазначала М. Пешак, за найменшою орфографічною чи палеографічною варіативністю літер може ховатися дуже важлива наукова проблема [25]. І дійсно, в подальших наукових дослідженнях вивчення графем дало можливість пов'язати тексти, писані староукраїнською мовою, з пам'ятками Київської Русі, визначити наявність писарських шкіл на території України, встановити особливості кирилического письма українських документів тощо. Власне, постановка питання про зумовленість письма часом і місцем відкрила можливість для дослідження індивідуальності українських історичних документів, їхньої регіональної специфіки, що й було зроблено упорядниками збірок із серії «Пам'ятки української мови». У цей же час Я. Дзира запропонував ще один підхід до вивчення текстів, писаних староукраїнською мовою. Я. Дашкевич охарактеризував його як науково-критичний метод, що полягав у «послідовному та науково обґрунтованому переведенні етимологічного правопису на фонетичний» [26].

Вивчення особливостей документів, розвиток дипломатики дали поштовх до розвитку археографії певних видів документів. На кінець 1960-х років було сформовано принаймні два напрями – актова археографія та археографія козацького літописання. Небезпідставною є теза, що розвиток саме «пам'яткознавчої лінії» в археографії змусив замислитись фахівців як про розширення функцій археографії (зокрема, відродження польової археографії), так і про зміну методики публікації історичних документів (переорієнтацію з тематичності на тип видання). Сходженню української радянської археографії на вищий щабель розвитку мало посприяти відкриття у 1960-х роках Археографічної комісії Академії наук УРСР.

Водночас поряд з розвитком уявлень про пам'ятку як про предмет археографії продовжувала утверджуватись ідея «історичного джерела» як основи археографічної роботи. Посиленню останньої, очевидно, посприяв розвиток кібернетичних технологій та їхні успіхи в царині історичної науки. У світлі кібернетичної теорії залишки минулого розглядались як носії інформації про історичні факти та події. Постає питання про шляхи інтенсифікації вилучення такої корисної інформації [27]. Цей метод мав свої переваги, адже давав можливість публікувати достатньо великі обсяги матеріалів, формувати з історичних документів концентровані інформаційні системи. Тому в 1960-ті роки, в період поширення кібернетичних технологій, в археографії набула популярності тема скороченої публікації, публікації документів у витягах, регестах, таблицях. Особливо популярними стали статистичні джерела, відтак здійснювалася й розробка правил і методів їхньої публікації.

Якщо в 1950–1960-х роках в українській радянській археографії простежувався розвиток двох ліній, які умовно можна назвати «пам'яткознавчою» та «теорією публікації історичних джерел», то в 1970-х роках фактично розвивалася археографія історичних «джерел до...». Звуження теоретико-методологічного поля української радянської археографії було зумовлено «маланчуківським» погромом у сфері гуманітарних наук [28]. Публікація пам'ятки, що передбачає збереження її цілісності та дотримання точності в передаванні, була неприйнятною для панівної на той час в УРСР ідеології. Хоча на рівні загальносоюзних центрів уніфікація і вибірковість у методології поступилися місцем іншим підходам, в УРСР принцип вибірковості не лише не відійшов у минуле, а, навпаки, лише посилювався [29]. У республіці випускалися серійні видання, що публікували історичні джерела до кількох основних тем. Джерела із середньовічної та ранньомодерної історії практично не видавалися. В умовах негласної заборони публікувати документи XIV–XVIII ст. почала інтенсивно розвиватися камеральна археографія. В цей час виходить довідкова література різного рівня інформативності: довідники, путівники, покажчики, описи, каталоги. Саме на останні покладалася функція докладно інформувати істориків про наявні джерела та їхній потенціал. Тому в 1970-х роках почали активно розвиватися принципи укладання каталогів. Описова стаття ускладнювалася. Нарощувалася кількість аспектів, що потребують окремого опису. Саме каталоги в 1970-х роках розглядались як альтернатива повноцінним виданням [30].

Хоча польова археографія в УРСР не розвивалася [31], але свій внесок у теорію архівної евристики внесла дніпропетровська школа дослідників М. Ковальського [32]. Водночас тривав розвиток, хоча й не такий інтенсивний, видової археографії. Перш за все, – актової. Хоча найінтенсивнішого розвитку в УРСР видання актового матеріалу набуло в межах мо-

вознавчих студій (у «Пам'ятках української мови» було видано багато актового матеріалу, що вважався пріоритетним для вивчення розмовної мови XIV–XVIII ст.), проте в низці критичних статей окреслилися вимоги істориків до видання актового матеріалу [33]. Серед усього загалу актової документації в 1970-х роках найбільш активно досліджувались адміністративні, судові та фінансові книги XIV–XVIII ст. Серед останніх – земські й городські. Тобто, навіть в умовах, несприятливих для розвитку української науки (1970-ті – початок 1980-х років для української археографії були найгіршими з усіх повоєнних десятиліть), науковцям, дослідникам все ж вдавалося розвивати окремі напрями археографічної роботи й навіть отримувати певні здобутки в царині теорії та методики, бодай і несподівані.

Таким чином, бурхливий розвиток української археографії в УРСР у другій половині 1980-х років був підготовлений працею археографів, палеографів, істориків та мовознавців попередніх десятиліть. 1980-ті роки стали початком реалізації всього того, що було накопичено, але так і не реалізовано в попередні десятиліття. Багато в чому це було пов'язано з відновленням діяльності Археографічної комісії АН УРСР в 1987-му році. На думку В. Пекуна, кардинальні «цивілізаційні» зміни в українській гуманітаристиці відбулися де-факто з кінця 1988-го року і пов'язані із заснуванням Археографічної комісії АН УРСР [34].

У цей же час уперше окреслення теоретико-методологічних засад української археографії було визнано прерогативою самих українських науковців. Так, П. Сохань, голова Археографічної комісії, зазначав, що першочерговим завданням є окреслення предмета, методу, функцій та завдань української археографії [35]. В атмосфері постійних дискусій, нарад, семінарів у 1980-х роках викристалізувалися основні теоретичні засади. Для того періоду були притаманні плюралізм думок, широкий спектр пропозицій, певний романтизм і максималізм у плануванні роботи. Саме в такому розумінні й здійснено в цьому дослідженні аналіз даної епохи в історії української археографії [36].

Передусім, у визначенні предмета археографії існувало декілька концептів. Окрім традиційного «історичного джерела» посилив свої позиції погляд на залишки минулого як на пам'ятки епохи, а також як на науковий проект. Остання позиція в українській радянській археографії ще в 1960-х роках була представлена концепцією В. Романовського і полягала в тому, що при публікації документ повинен стати предметом серйозного наукового дослідження [37]. Відповідно, як зазначав С. Шмідт, предмет визначає метод дослідження [38].

У нашій статті зроблено спробу відтворити «Правила видання історичних документів», які у вигляді пропозицій висловлювалися на конференціях. Оскільки існувало декілька концептів предмета археографії, то й

правила видання за основними пунктами – тип, вид, форма, правила передавання тексту – мали декілька варіантів вирішення кожної проблеми. Так само і у відновленому за обговореннями варіанту «Едиційного плану» робиться спроба представити широкий спектр думок із кожного окремого питання едиційної археографії.

Якщо в попередні десятиліття функції української археографії обмежувались едиційною і камеральною діяльністю, то в 1980-х роках була відновлена польова археографія. Були сформовані її теоретичні засади, методи й окреслено спектр основних завдань. Таким чином, українська радянська археографія створила підґрунтя для подальшого розвитку в нових суспільно-політичних умовах 1990-х років.

У підсумку можна зазначити, що, незалежно від того, в межах якого концепту – «історичне джерело» чи «пам'ятка» – працювали українські радянські археографи, абстрактні формули теорії і методики вони наповнювали конкретним змістом. Цей зміст, що був пов'язаний зі специфікою українських історичних документів (в основному XIV–XVIII ст.), вимагав коригування існуючих засад теорії і методики.

Зрештою, ті окремі риси теорії і методики української радянської археографії, що склалися в 1940–1970-х роках, стали підставою для постановки питання в 1980-х про необхідність виробити власний погляд на предмет, метод та функції археографії. Власне, бурхливий інтелектуальний розвиток української радянської археографії в другій половині 1980-х років обіцяв завершити розпочатий ще в 1920-х роках процес формування теорії і методики української радянської археографії.

Отже, за часів радянської влади цілісної теоретико-методологічної системи саме української радянської археографії не склалося, чого й не могло бути за умов домінування загальносоюзного центру. Але в той же час інтелектуальна атмосфера в УРСР була насичена інтенціями усамостійнення в різних сферах життя: літературному, мистецькому і навіть партійному. Це, природно, відбилось і на рівні української радянської археографії. І хоча цілісної системи не склалося, але пошукового матеріалу у сфері археографічної думки накопичилося достатньо, щоб у перші роки незалежності структуруватись інституційно та науково.

Для повноти уявлення про трансформаційні процеси в українській радянській археографії в подальшому, очевидно, необхідно буде приділити більше уваги лише побіжно згаданим у цій праці таким питанням:

- зарубіжна українська археографія: теорія і методика;
- археографія літописних пам'яток: теорія і методика в УРСР у 1940–1980-х роках;
- археографічні передмови як джерело дослідження розвитку теорії і методики археографії.

Список використаних джерел

1. Єдлінська У. Я., Страшко В. В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток : метод. рекомендації за матеріалами наук.-метод. наради, квітень 1990 р. Київ, 1990. С. 5.
2. Зміни помітні на рівні визначень «археографія», що є предметом окремого дослідження. Див. : Маврін О. До питання щодо формування теоретичних засад археографії в УРСР у повоєнний період // Укр. іст. журн. Київ, 2018. Вип. 1. С. 159–173 ; Маврін О. Розвиток теорії і методики української радянської археографії в 1960-ті роки в загальносоюзному контексті // Сіверянський літопис : Всеукр. наук. журн. Січень–квітень 2018. № 1–2 (139–140). С. 312–321 ; Маврін О. Українська академічна археографія 80-х років ХХ ст. : від колоніальної до постколоніальної практики // Славистична збірка. Вип. 2 : зб. ст. за матеріалами Других Міжнар. наук. Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.) / за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. Київ, 2016. С. 29–42.
3. Современные проблемы советской археографии (к итогам дискуссии в журнале «Советские архивы») // Сов. архивы. 1979. № 6. С. 8.
4. Пушкарёв Л. Н. О предмете, методе и задачах археографии // Сов. архивы. 1976. № 1. С. 77.
5. Правила издания исторических документов в СССР (Новая редакция). Москва : ГАУ СССР, 1987. 189 с.
6. Про надмірний ухил у бік розвитку едиційної функції археографії у свій час вийшло досить багато досліджень. Див. : Валк С. Н. Судьбы «археографии» // Археогр. ежегодник за 1961 год. Москва, 1962. С. 453–465 ; Шмидт С. О. Некоторые вопросы развития советской археографии // Археогр. ежегодник за 1978 год. Москва, 1979. С. 132–141 ; Шорохов Е. Ф. О некоторых вопросах теории советской археографии // Сов. архивы. 1976. № 4. С. 50–56 тощо.
7. Див. : Шаталина Є. П. Ще про типи, види й форми публікацій // Архіви України. 1967. № 6. С. 29–31 ; Бутич І. Л. Теоретична конференція «Види і форми публікації історичних джерел» // Наук.-інфор. бюлетень Арх. упр. УРСР. 1959. № 4. С. 113–119.
8. Див. : Яковлев С. О. Українська радянська археографія. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. 175 с.
9. Бевзо О. А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI–XVIII ст. // Вісник Акад. наук Укр. РСР. 1958. № 2. С. 12–26.
10. Купчинський О. А. Пергаментні рукописи XI–XVI століть [Рец. на кн. «Пергаментные рукописи Библиотеки Академии наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI–XVI веков». Ленинград, 1976. 236 с.] // Архіви України. 1977. № 6. С. 73–74.
11. Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (проблематика, стан і методика дослідження) // Іст. джерела та їх використання. Вип. IV. Київ : Наук. думка, 1969. С. 129–171 ; Купчинський О. А. З історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV–XVIII ст. / Архіви України. 1976. № 1. С. 27–35 ; Купчинський О. А.

Про підготовку каталога судово-адміністративних фондів України XV–XVIII ст. // Архіви України. 1976. № 5. С. 14–21 ; Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. Київ, 1998. 98 с.

12. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVIII в. Ч. 4 : Обзор основных отечественных собраний архивных источников : учеб. пособие. Днепропетровск : ДГУ, 1979. 109 с.

13. Див. : Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст...

14. «Бунт» радянських істориків 1960-х років проти такого стилю публікацій описує у своєму дослідженні І. Глебова. Див. : Глебова І. Археографія : попытка определения дисциплинарного статуса // Архивознаство. Археографія. Джерелознаство : міжвідом. зб. наук. пр. Київ, 2005. Вип. 7. С. 69–70. Також щодо невдоволення філологів див. : Мжельская О. С. К вопросу об издании древнерусских памятников (критический обзор изданий Псковской судной грамоты за советский период) // Учёные записки Ленингр. гос. ун-та. Серия филол. наук. Вип. 61. Ленинград, 1962. С. 228–241.

15. На це ж вказують не лише українські археографи, але й білоруські. Див., наприклад : Шумейко М. Ф. Белорусская археография в XIX–XX вв. (проблемы теории, истории, методики). Минск : Бел. НИИДАД, 2007. 498 с.

16. Цікавим є досвід 1970-х років щодо використання хроніки подій для забезпечення повноти видання, описаний В. Страшком. Див. : Страшко В. В. З методики виявлення і відбору документів при підготовці до видання збірника «Селянський рух на Україні (середина XVIII – перша чверть XIX ст.)» // Архіви України. 1977. № 6. С. 57–61 ; Страшко В. В. Підготовка хроніки подій у тематичних виданнях документів // Архіви України. 1976. № 5. С. 27–28.

17. Зміну нормативної бази камеральної археографії протягом 1940–1980-х років ґрунтовно дослідила Ю. Прилепішева. Див. : Прилепішева Ю. Підготовка та публікація довідкових видань про склад та зміст фондів архівних установ України (1946–1991 рр.) // Архивознаство. Археографія. Джерелознаство. Вип. 5. Київ, 2002. С. 110–124.

18. Детальніше про це див. : Маврін О. До питання щодо формування теоретичних засад археографії в УРСР у повоєнний період // Укр. іст. журн. Київ, 2018. Вип. 1. С. 159–173.

19. Бевзо О. А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI–XVIII ст. // Вісник Акад. наук Укр. РСР. 1958. № 2. С. 12–26.

20. Детальніше про модель історичних досліджень в радянську добу див. : Ковальчук О. Ключові засади моделювання археографії доби романтизму українськими радянськими вченими // Славістична збірка. Випуск IV. Київ, 2018. С. 235–243.

21. Див. : Селезнёв М. С. Теория и методика советской археографии : учеб. пособие / под ред. проф. С. И. Мурашова. Москва, 1974. 206 с.

22. Див. : Ісаєвич Я. Д. Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Іст. джерела та їх використання / ред. кол. : І. Бутич, І. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, К. Ф. Март'янов (відп. секр.) ; АН УРСР. Ін-т історії ; Арх. упр. при Раді міністрів Укр. РСР. Вип. 1. Київ : Наук. думка, 1964. С. 174–188.

23. Дашкевич Я. Новий збірник статей, присвячений спеціальним історичним дисциплінам // Архіви України. 1966. № 1. С. 64–69.
24. Крип'якевич І. Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів // Наук.-інформ. бюлетень Арх. упр. УРСР. 1961. № 5. С. 7–10.
25. Пешак М. М. Відгук на методичні рекомендації // Передача текстів документів і пам'яток : метод. рекомендації за матеріалами наук.-метод. наради, квітень 1990 р. Київ, 1990. С. 82.
26. Дашкевич Я. Р. Відгук на методичні рекомендації // Передача текстів документів і пам'яток : метод. рекомендації за матеріалами наук.-метод. наради, квітень 1990 р. Київ, 1990. С. 85.
27. Добров Г. М. Машинні методи опрацювання інформації в історичних науках // Укр. іст. журн. 1965. № 1. С. 96–100 ; Брайчевский М. Ю. Машинный библиографический поиск в области археологии Украины. Київ, 1963. 28 с. ; Брайчевський М. Джерелознавство і кібернетика // Друга республ. наук. конф. з архівознавства та інших спец. іст. дисциплін. Київ, 1965. С. 280–298 ; Добров Г. М., Смирнов Л. П. Про підготовку і кодування історико-наукової інформації для її обробки на обчислювальних машинах // Укр. іст. журн. 1965. № 3. С. 105–108.
28. Про це див. : Грицак Я. Й. Нариси історії України : формування модерної української нації XIX–XX ст. [навч. посіб.]. Київ : Генеза, 1996. С. 287–289.
29. Страшко В. В. З методики виявлення і відбору документів при підготовці до видання збірника «Селянський рух на Україні (середина XVIII – перша чверть XIX ст.)» // Архіви України. 1977. № 6. С. 57–61.
30. Купчинський О. А. Про підготовку каталога судово-адміністративних фондів України XV–XVIII ст. // Архіви України. 1976. № 5. С. 17–19.
31. У статті Д. Тверської були проаналізовані дані щодо розвитку польової археографії в СРСР від 1960-х до 1975 р. В УРСР польова археографія була складовою експедиційної роботи, яку проводили Закарпатський краєзнавчий музей та Львівська картинна галерея. Їхня діяльність охоплювала Закарпатську, Львівську та Тернопільську області. Значно активнішу й системнішу роботу в царині польової археографії на території УРСР здійснювали російські археографічні центри. Див. : Тверская Д. И. О некоторых итогах развития полевой археографии на территории СССР в послевоенный период // История СССР. 1976. № 1. С. 106–124.
32. Ковальський Н. П. К методике разыскания неопубликованных источников по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века при изучении курса источниковедения // Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения. (на материалах Днепрпетр. ун-та) : сб. науч. тр. Днепрпетровск, 1977. С. 95–102 ; Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVIII в. Ч. 4 : обзор осн. отечест. собранный арх. источников. Днепрпетровск : ДГУ, 1979. 109 с.
33. Шевченко Ф., Ярченко Я. Публікація Актової книги Житомирського градського уряду // Архіви України. 1965. № 6. С. 69–71 ; Ярославич Д. З приводу нової публікації українських грамот XV ст. // Архіви України. 1966. № 6. С. 91–92.
34. Перкун В. П. Допоміжні історичні дисципліни в Польщі (1988–2015 р.) // Укр. іст. журн. 2016. № 4. С. 134.

35. Сохань П. С. Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР у світлі сучасних вимог перебудови // Укр. археографія : сучасний стан та перспективи розвитку : тези доп. республ. наради, груд. 1988 р. Київ, 1988. С. 3–14.

36. Маврін О. Українська академічна археографія 80-х рр. XX ст. : від колоніальної до постколоніальної практики // Славістична збірка. Вип. 2 : зб. ст. за матеріалами Других міжнар. наук. Соханівських читань (м. Київ, 18 листоп. 2015 р.) / за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. Київ, 2016. С. 29–42.

37. Романовський В. Вміло користуватися історичними джерелами // Наук.-інформ. бюлетень Арх. упр. УРСР. 1960. № 2. С. 45–47.

38. Шмидт С. О. Некоторые вопросы развития советской археографии // Археогр. ежегодник за 1978 год. Москва, 1979. С. 134.

References

1. Yedlinska, U. Ya., Strashko, V. V. (1990). Metodichni rekomendatsii po peredachi tekstiv dokumentiv XVI–XVIII st. [Methodical recommendations on transmission of texts of documents of the XVI–XVIII centuries]. In *Peredacha tekstiv dokumentiv i pamiatok: metodichni rekomendatsii za materialamy naukovo-metodychnoi narady, kviten 1990 r.* [Transmission of texts of documents and monuments: methodical recommendations on the materials of the scientific and methodical meeting, April 1990] (p. 5). Kyiv. [In Ukrainian].

2. Mavrin, O. (2018). Do pytannia shchodo formuvannia teoretychnykh zasad arkhеоhrafii v URSSR u povoiennyi period [On the issue of formation of theoretical principles of archeography in the USSR in the postwar period]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], Is. 1, pp. 159–173. Kyiv. [In Ukrainian]; Mavrin, O. (2018). Rozvytok teorii i metodyky ukrainskoi radianskoi arkhеоhrafii v 1960-ti roky v zahalnosoiuznomu konteksti [Development of the theory and methods of the Ukrainian Soviet archeography in the 1960s in the general Soviet context]. In *Siverianskyi litopys* [Siverianskyi chronicle], Nos. 1–2 (139–140), pp. 312–321. [In Ukrainian]; Mavrin, O. (2016). Ukrainska akademichna arkhеоhrafiiа 80-kh rokov XX st.: vid kolonialnoi do postkolonialnoi praktyky [Ukrainian academic archeography of the 80s of the 20th ct.: from the colonial to post-colonial practice]. In *Slavistychna zbirka* [Slavistics collection], Is. 2, pp. 29–42. Kyiv. [In Ukrainian].

3. Sovremennyye problemy sovetskoi arkhеоgrafii (k itogam diskussii v zhurnale “Sovetskie arkhivy”) [Modern issues of the Soviet archeography (on the results of the discussion in the “Soviet archives” journal)]. (1979). In *Sovetskie arkhivy* [Soviet archives], No. 6, p. 8. [In Russian].

4. Pushkarev, L. N. (1976). O predmete, metode i zadachakh arkhеоgrafii [On the subject, methods and tasks of archeography]. In *Sovetskie arkhivy* [Soviet archives], No. 1, p. 77. [In Russian].

5. *Pravila izdaniia istoricheskikh dokumentov v SSSR (Novaia redakciia)* [Rules for the publication of historical documents in the USSR (New edition)]. (1987). Moscow: Main Archival Office of the USSR. [In Russian].

6. Valk, S. N. (1962). Sudby “arkheografii” [Fates of “archeography”]. In *Arkheograficheskii ezhegodnik za 1961 god* [Archeographical yearbook for 1961], pp. 453–465. Moscow. [In Russian]; Shmidt, S. O. (1979). Nekotorye voprosy razvitiia sovetskoi arkheografii [Some issues of the development of the Russian archeography]. In *Arkheograficheskii ezhegodnik za 1978 god* [Archeographic yearbook for 1978] (pp. 132–141). Moscow. [In Russian]; Shorokhov, E. F. (1976). O nekotorykh voprosakh teorii sovetskoi arkheografii [On some issues of the theory of the Russian archeography]. In *Sovetskie arkhivy* [Soviet archives], No. 4, pp. 50–56. [In Russian].

7. Shatalyna, Ye. P. (1967). Shche pro typy, vydy i formy publikatsii [More on the types, kinds and forms of publications]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 6, pp. 29–31. [In Ukrainian]; Butych, I. L. (1959). Teoretychna konferentsiia “Vydy i formy publikatsii istorychnykh dzherel” [Theoretical conference “Kinds and forms of publications of historical sources”]. In *Naukovo-informatsiinyi biuletyn Arkhivnoho upravlinnia URSSR* [Scientific and information bulletin of the Archival Department of the URSSR], No. 4, pp. 113–119. [In Ukrainian].

8. Yakovlev, S. O. (1965). *Ukrainskaadianska arkheografiiia* [Ukrainian Soviet archeography]. Kyiv: Kyiv university publishing. [In Ukrainian].

9. Bevzo, O. A. (1958). Pro pravyla drukuvannia istorychnykh dokumentiv, pysanykh ukrainskoiu movoiu v XVI–XVIII st. [On the rules of publishing of historical documents written in the Ukrainian language on the 16–18th centuries]. In *Visnyk Akademii nauk Ukrainkoi RSR* [Herald of the Academy of Sciences of the Ukrainian RSR], No. 2, pp. 12–26. [In Ukrainian].

10. Kupchynskiy, O. A. (1977). Perhamentni rukopysy XI–XVI stolit [Parchment manuscripts of the 11–16th centuries] [Review of the book *Pergamentnye rukopisi Biblioteki Akademii nauk SSSR. Opisanie russkikh i slavianskikh rukopisei XI–XVI vekov* [Parchment manuscripts of the Library of the Academy of Sciences of the USSR. Description of Russian and Slavic manuscripts of the 11–16th centuries], 1976, Leningrad]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 6, pp. 73–74. [In Ukrainian].

11. Dashkevych, Ya. R. (1969). Administratyvni, sudovi i finansovi knyhy na Ukraini v XIII–XVIII st. (problematyka, stan i metodyka doslidzhennia) [Administrative, judicial and financial books in Ukraine in the 13–18th centuries (problems, state and methods of research)]. In *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannya* [Historical sources and their use], Is. 4, pp. 129–171. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]; Kupchynskiy, O. A. (1976). Z istorii stvorennia naukovo-dovidkovoho aparatu do fondiv sudovo-administratyvnykh ustanov Ukrainy XV–XVIII st. [From the history of creation of scientific reference aids for the funds of forensic administrative institutions of Ukraine of the 15–18th centuries]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 1, pp. 27–35. [In Ukrainian]; Kupchynskiy, O. A. (1976). Pro pidhotovku kataloga sudovo-administratyvnykh fondiv Ukrainy XV–XVIII st. [On the preparation of a catalog of forensic administrative funds of Ukraine of the 15–18th centuries]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 5, pp. 14–21. [In Ukrainian]; Kupchynskiy O. (1998). *Zemski ta hrodski sudovo-administratyvni dokumentalni fondy Lvova* [Zemsky and Grodsky forensic administrative documents of Lviv]. Kyiv. [In Ukrainian].

12. Kovalskii, N. P. (1979). *Istochnikovedenie istorii Ukrainy XVI – pervoi poloviny XVIII v.* [Source studies of the history of Ukraine in the sixteenth and first half of the XVIII century]: Pt. 4. *Obzor osnovnykh otechestvennykh sobranii arkhivnykh istochnikov* [Review of main domestic archival sources collections]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk Humanitarian University. [In Russian].

13. Dashkevych, Ya. R. (1969). Administratyvni, sudovi i finansovi knyhy na Ukraini v XIII–XVIII st. (problematyka, stan i metodyka doslidzhennia) [Administrative, judicial and financial books in Ukraine in the 13–18th centuries (problems, state and methods of research)]. In *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia* [Historical sources and their use], Is. 4, pp. 129–171. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian];

14. Glebova, I. (2005). Arkheografiia: popytka opredeleniia distsiplinarnogo statusa [Archeography: an attempt to determine a disciplinary status]. In *Arkhivoznavstvo. Arkheografiia. Dzhereloznavstvo: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats* [Archival studies. Archeography. Source studies: interagency collection of scientific works], Is. 7, pp. 69–70. [In Russian]; Mzhelskaia, O. S. (1962). K voprosu ob izdanii drevnerusskikh pamiatnikov (kriticheskii obzor izdanii Pskovskoi sudnoi gramoty za sovetkii period) [On the issue of publication of ancient Russian monuments (a critical review of editions of the Pskov court charter for the Soviet period)]. In *Uchenye zapiski Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia filologicheskikh nauk* [Scientific proceedings of the Leningrad State University. A series of philological sciences], Is. 61, pp. 228–241. Leningrad. [In Russian].

15. Shumeiko, M. F. (2007). *Belorusskaia arkheografiia v XIX–XX vv. (problemy teorii, istorii, metodiki)* [Belarusian archeography in the 19–20th centuries (problems of theory, history, methods). Minsk: Belorussian Scientific and Research Institute of Documental and Archival Studies. [In Russian].

16. Strashko, V. V. (1977). Z metodyky vyiavlennia i vidboru dokumentiv pry pidhotovtsi do vydannia zbirnyka “Selianskyi rukh na Ukraini (seredyna XVIII – persha chvert XIX st.)” [From the methods of discovering and selecting documents while preparing for publication a collected book “Peasant movement in Ukraine (middle of the 18th – first quarter of the 19th century)”. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 6, pp. 57–61. [In Ukrainian]; Strashko, V. V. (1976). Pidhotovka khroniky podii u tematychnykh vydanniakh dokumentiv [Preparation of a chronicle of events in thematic publications of documents]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 5, pp. 27–28. [In Ukrainian].

17. Prylepisheva, Yu. (2002). Pidhotovka ta publikatsiia dovidkovykh vydan pro sklad ta zmist fondiv arkhivnykh ustanov Ukrainy (1946–1991 rr.) [Preparation and publication of referential editions on the composition and contents of archival institutions of Ukraine (1946–1991)]. In *Arkhivoznavstvo. Arkheografiia. Dzhereloznavstvo: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats* [Archival Studies. Archeography. Source Studies: interagency collection of scientific works], Is. 5, pp. 110–124. Kyiv. [In Ukrainian].

18. Mavrin, O. (2018). Do pytannia shchodo formuvannia teoretychnykh zasad arkheografii v URSR u povoiennyi period [On the issue of formation of theoretical principles of archeography in the UkrSSR in the postwar period]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], Is. 1, pp. 159–173. Kyiv. [In Ukrainian].

19. Bevzo, O. A. (1958). Pro pravyla drukuvannia istorychnykh dokumentiv, py-sanykh ukrainskoiu movoiu v XVI–XVIII st. [On the rules of publishing of historical documents written in the Ukrainian language]. In *Visnyk Akademii nauk Ukrainiskoi RSR* [Herald of the Academy of Sciences of the Ukrainian RSR], No. 2, pp. 12–26. [In Ukrainian].

20. Kovalchuk, O. (2018). Kliuchovi zasady modeliuвання arkhеohrafiі doby romantyzmu ukrainskymy radianskymy vchenymy [Key principles of the Romantic Age archeography modeling by the Ukrainian Soviet scientists]. In *Slavistychna zbirka*. [Slavistics collection], Is. 4, pp 235–243. Kyiv. [In Ukrainian].

21. Seleznev, M. S. (1974). *Teoriia i metodika sovetskoї arkhеografii: uchebnoe posobie* [Theory and methods of the Soviet archeography: manual] (S. I. Murashov, Ed.). Moscow. [In Russian].

22. Isayevych Ya. D. (1964). Ukrainska arkhеohrafiia v XVII–XVIII st. [Ukrainian archeography in the 17–18th centuries]. In I. Butych, I. Krypiakevych, F. P. Shevchenko, K. F. Martianov (Eds.), *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia* [Historical sources and their use], Is. 1, pp. 174–188. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

23. Dashkevych, Ya. (1966). Novyi zbirnyk statei, prysviachenyi spetsialnym istorychnym dystsyplinam [New collection of articles dedicated to special historical disciplines]. In *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], No. 1, pp. 64–69. [In Ukrainian].

24. Krypiakevych, I. (1961). Dopomizhni dystsypliny istorii v naukovi roboti arkhiviv [Auxiliary disciplines of history in the scientific work of archives]. In *Naukovo-informatsiyni biuleten arkhivnoho upravlinnia URSR* [Scientific and information bulletin of the Archival Department of the URSR], No. 5, pp. 7–10. [In Ukrainian].

25. Peshchak, M. M. (1990). Vidhuk na metodychni rekomendatsii [Review on methodical recommendations]. In *Peredacha tekstiv dokumentiv i pamiatok: metodychni rekomendatsii za materialamy naukovo-metodychnoi narady, kviten 1990 r.* [Transmission of texts of documents and monuments: methodical recommendations on the materials of the scientific and methodical meeting, April 1990], (p. 82). Kyiv. [In Ukrainian].

26. Dashkevych, Ya. R. (1990) Vidhuk na metodychni rekomendatsii [Review on methodical recommendations]. In *Peredacha tekstiv dokumentiv i pamiatok: metodychni rekomendatsii za materialamy naukovo-metodychnoi narady, kviten 1990 r.* [Transmission of texts of documents and monuments: methodical recommendations on the materials of the scientific and methodical meeting, April 1990] (p. 85). Kyiv. [In Ukrainian].

27. Dobrov, H. M. (1965). Mashynni metody opratsiuвання informatsii v istorychnykh naukakh [Machine methods of information processing in historical sciences]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 1, pp 96–100. [In Ukrainian];

Braichevskii, M. Iu. (1963). *Mashynni bibliograficheskii poisk v oblasti arkhеologii Ukrainy* [Machine bibliographic search in the field of archeology of Ukraine]. Kyiv. [In Russian]; Braichevskyyi, M. (1965). Dzhereloznavstvo i kibernetyka [Source Studies and Cybernetics]. In *Druha respublikanska naukova konferentsiia z arkhivoznavstva ta inshykh spetsialnykh istorychnykh dystsyplin* [The Second republican scientific conference in Archival Studies and other special historical disciplines] (pp. 280–298). Kyiv. [In Ukrainian];

Dobrov, H. M., Smyrnov L. P. (1965). Pro pidhotovku i koduvannia istoryko-naukovoї informatsii dlia yii obrobky na obchysluvalnykh

mashynakh [On the preparation and codification of historical scientific information for its processing at computing machines]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 3, pp. 105–108. [In Ukrainian].

28. Hrytsak, Ya. Y. (1996). *Narysy istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.: navchalnyi posibnyk* [Essays on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the nineteenth and twentieth centuries: manual] (pp. 287–289). Kyiv: Henezza. [In Ukrainian].

29. Strashko, V. V. (1977). Z metodyky vyavlennia i vidboru dokumentiv pry pidhotovtsi do vydannia zbirnyka “Selianskyi rukh na Ukraini (seredyna XVIII – persha chvert XIX st.)” [From the methods of discovering and selecting documents while preparing for publication a collected book “Peasant movement in Ukraine (middle of the 18th – first quarter of the 19th century)”. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 6, pp. 57–61. [In Ukrainian];

30. Kupchynskyy, O. A. (1976). Pro pidhotovku kataloga sudovo-administratyvnykh fondiv Ukrainy XV–XVIII st. [On the preparation of a catalog of forensic administrative funds of Ukraine of the 15–18th centuries]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 5, pp. 17–19. [In Ukrainian].

31. Tverskaia, D. I. (1976). O nekotorykh itogakh razvitiia polevoi arkhieografii na territorii SSSR v poslevoenni period [On some results of the development of field archeography on the territory of the USSR in the postwar period]. In *Istoriia SSSR* [History of the USSR], No. 1, pp. 106–124. [In Russian].

32. Kovalskii, N. P. (1977). K metodike razyskaniia neopublikovannykh istochnikov po sotcialno-ekonomicheskoi istorii Ukrainy XVI – pervoi poloviny XVII veka pri izuchenii kursa istochnikovedeniia [On the methods of the search of unpublished sources on the socio-economic history of Ukraine in the sixteenth and first half of the seventeenth century when studying the course of source studies]. In *Voprosy sovershenstvovaniia vechernego i zaochnogo obuchenii (na materialakh Dnepropetrovskogo universiteta)* [Issues of perfection of evening and correspondence training (on the materials of Dnipropetrovsk University)] (pp. 95–102). Dnipropetrovsk. [In Russian]; Kovalskii, N. P. (1979). *Istochnikovedenie istorii Ukrainy XVI–pervoi poloviny XVIII v.* [Source studies of the history of Ukraine in the sixteenth and first half of the eighteenth century]: Pt. 4. *Obzor osnovnykh otechestvennykh sobranii arkhivnykh istochnikov* [Review of main domestic archival sources collections]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk Humanitarian University. [In Russian].

33. Shevchenko, F., Yarchenko, Ya. (1965). Publikatsiia Aktovoi knyhy Zhytomyrskoho hrodskoho uriadu [Publication of an Act Book of the Zhytomyr city government]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 6, pp. 69–71. [In Ukrainian];

Yaroslavykh, D. (1966). Z pryvodu novoi publikatsii ukrainskykh hramot XV st. [On a new publication of the Ukrainian charters of the 15th ct.]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 6, pp. 91–92. [In Ukrainian].

34. Perkun, V. P. (2016). Dopomizhni istorychni dystsypliny v Polshchi (1988–2015 r.) [Auxiliary historical disciplines in Poland (1988–2015)]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 4, pp. 133–151. [In Ukrainian].

35. Sokhan, P. S. (1988, December). Pro deiaki osnovni napriamy diialnosti Arkheofachnoi komisii AN URSSR u svitli suchasnykh vymoh perebudovy [About some ba-

sic directions of activity of the Archeographical Commission of the Academy of Sciences of the UkrSSR in the light of modern requirements of perestroika]. In *Ukrainska arkeohrafiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku* [Ukrainian Archeography: Current State and Development Prospects]: *Abstracts of Papers of the Conference* (pp. 3–14). Kyiv. [In Ukrainian].

36. Mavrin, O. (2016). Ukrainska akademichna arkeohrafiia 80-kh rokiv XX st.: vid kolonialnoi do postkolonialnoi praktyky [Ukrainian academic archeography of the 80s of the 20th ct.: from the colonial to post-colonial practice]. In *Slavistychna zbirka* [Slavistics collection] (D. Hordiienko, V. Korniienko, Eds.), Is. 2, pp. 29–42. [In Ukrainian].

37. Romanovskiy, V. (1960). Vmilo korystuvatysia istorychnymy dzherelamy [Aptly use historical sources]. In *Naukovo-informatsiinyi biuleten Arkhivnoho upravlinnia URSR* [Scientific and information bulletin of the Archival Department of the UkrRSR], No. 2, pp. 45–47. [In Ukrainian].

38. Shmidt, S. O. (1979). Nekotorye voprosy razvitiia sovetskoi arkeografii [Some issues of the development of the Soviet archeography]. In *Arkheograficheskii ezhegodnik za 1978 god* [Archeographic yearbook for 1978] (p. 134). Moscow. [In Russian].

Oleksandr Oleksandrovykh Mavrin,

Candidate of Historical Sciences,

Senior Research Fellow,

Deputy Director on Scientific Work,

M. S. Hrushesky Institute of Ukrainian Archeography

and Source Studies of the NAS of Ukraine

e-mail: mavrinol@ukr.net

On the history of Ukrainian archeography: deformations of a source, “resistance of a material” and transformational processes (1940s–1980s)

The history of the Ukrainian archeography occupies a special place among the directions of archeographic activity, since it is not only a separate research topic, but also acts as a research method, and in some definitions of archeography is an integral part of its subject. The history of the Soviet archeography in the 1940–1980s is the history of an auxiliary historical discipline, which since the late 1950s has attempted to become a separate science. In accordance with this, certain changes took place in the theory and methodology of archeography, which made it possible to establish the Ukrainian archeography institutionally and scientifically in the early 1990s. It is worth noting that drastic “civilizational” changes in the Ukrainian humanitarian field are caused by the foundation in late 1988 of the Archeographic Commission of the AS of the UkrSSR. It is the research in the field of the history of archeography that turned out to be an effective method of overcoming crisis phenomena in the Soviet science and facilitated the search for other senses of archeography.

During the Soviet period, an integral theoretical and methodological system of the Ukrainian archeography proper did not form, that could not have happened under the conditions of the domination of the all-Union center. But at the same time, the intellectual atmosphere in the Ukrainian SSR was filled with the intentions of independence in various spheres of life: literary, artistic and even party. This was naturally reflected at the level of the Ukrainian Soviet archeography.

Despite the fact that within the framework of which concept – “historical source” or “monument” – Ukrainian Soviet archeographers worked, abstract formulas of theory and methodology were filled with concrete content. This content, related to the specifics of Ukrainian historical documents (mainly XIV–XVIII centuries) led to the transformation of the existing foundations of theory and methodology.

Key words: archeography, historical source, monument, transformation.

Александр Александрович Маврин,

кандидат исторических наук,

старший научный сотрудник,

заместитель директора по научной работе

Института украинской археологии

и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины

e-mail: mavrinol@ukr.net

К истории украинской археологии: деформации источника, «сопротивление материала» и трансформационные процессы (1940-е – 1980-е годы)

История украинской археологии занимает особое место среди направлений археологической деятельности, поскольку является не только отдельной темой исследования, но и выступает в качестве исследовательского метода, а в соответствии с некоторыми определениями археологии – является составной частью ее предмета. История советской археологии 1940–1980-х годов – это история вспомогательной исторической дисциплины, которая с конца 1950-х годов пыталась стать отдельной наукой. В соответствии с этим в теории и методике археологии происходили определенные изменения, которые сделали возможным утверждение украинской археологии институционально и научно в начале 1990-х годов. Следует отметить, что кардинальные «цивилизационные» изменения в украинской гуманитаристике связаны с созданием в конце 1988 г. Археологической комиссии АН УССР. Именно исследования в сфере истории археологии оказались эффективным методом преодоления кризисных явлений в советской науке, способствовали поиску иных смыслов в археологии.

В советский период целостная теоретико-методологическая система собственно украинской советской археологии не сложилась, чего и не могло быть в условиях доминирования общесоюзного центра. Но в то же время интеллектуальная атмосфера в УССР была насыщена интенциями самостоятельности в различных сферах жизни: литературной, художественной и даже партийной. Это отразилось и на уровне украинской советской археологии.

Независимо от того, в рамках какого концепта – «исторический источник» или «памятник» – работали украинские советские археологи, абстрактные формулы теории и методики они наполняли конкретным содержанием. Это содержание, связанное со спецификой украинских исторических документов (в основном XIV–XVIII вв.), вело к трансформации существующих основ теории и методики.

Ключевые слова: археология, исторический источник, памятник, трансформация.

*Стаття підготовлена 23 січня 2018 року;
подана до друку 7 лютого 2018 року.*

*Оксана Валеріївна Петренко,
старший науковий співробітник
відділу наукового опрацювання обов'язкових примірників
Державної наукової установи «Книжкова палата України
імені Івана Федорова»
e-mail: o-petrenko@ukr.net*

ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС МЕТОДОЛОГІЇ ДЕРЖАВНОЇ СТАТИСТИКИ ДРУКУ: НА ПРИКЛАДІ ОБЛІКУ ДИТЯЧИХ КНИГ У 20–30-х роках ХХ ст.

Висвітлено аспекти розроблення методології державної статистики друку та пошуку й узагальнення неопублікованих архівних відомостей на прикладі дитячих книг за виявленими звітними критеріями. Застосовано історичний метод та частково – метод типологізації в представленні критеріїв обліку державної статистики друку по роках. Окреслено типологічний аспект й особливості методології статистики друку дитячих книг. За допомогою контент-аналізу виявлено спільні риси в застосуванні критеріїв статистичного обліку дитячих книг з 1931 по 1936 рр.

Ключові слова: методологія, державна статистика друку, дитяча книга, архівні матеріали.

На початку наступного року головний науково-інформаційний центр країни в галузі державної бібліографії, статистики видань, книгознавства і видавничої справи – Книжкова палата України – відзначатиме столітній ювілей від дня заснування. Впродовж усього періоду функціонування наукова установа здійснює державну реєстрацію всіх творів друку. Тому вважаємо цілком закономірним посилений інтерес Книжкової палати до питань наукового підходу в організації державної реєстрації друку та її методично-методологічному забезпеченні.

З перших днів існування працівники Української книжкової палати у процесі науково-методичної роботи прагнули створити базу для планового керівництва видавничою роботою. Нагромаджений масив бібліографічної та статистичної інформації й до сьогодні слугує підґрунтям для визначення тенденцій у видавничій справі та проведення наукознавчих досліджень.

Зауважимо, що детальна і всебічна оцінка видавничої діяльності можлива лише при спільному вивченні її певними науками із застосуванням різних методів дослідження. До наук, які є активним інструментом вивчення друкованої продукції, належить, зокрема, статистика. Вона дає

можливість здійснити облік в цілому і проконтролювати виконання державних програм, схарактеризувати певні економічні процеси, сприяє найглибшому аналізу різних тенденцій розвитку, визначенню результатів дії економічних факторів тощо.

Вивчення і порівняння великої кількості статистичних джерел дозволяє використовувати найцінніше з того, що було накопичено вітчизняною статистикою друку. В цьому вбачаємо одне з головних завдань джерелознавства статистики друку – однієї з найменш розроблених галузей державної бібліографії. Її функції полягають у вивченні фактичної цінності, вірогідності, призначення, розрізів й обсягу статистичних джерел.

До загальної методології державної статистики друку в Україні неодноразово зверталися науковці. Зокрема, М. А. Годкевича й А. І. Козаченка можна вважати засновниками української державної статистики друку, Ф. С. Бусел і Ю. Б. Медведєв згодом розширили та запровадили нові критерії державного обліку видань в Україні, а М. І. Брезгунова, Г. І. Данилевська та М. А. Низовий продовжили традиції вдосконалення методологічних засад щодо державної статистики друку. Незважаючи на чималий методологічний «спадок» у цій сфері, ще й досі залишаються лакуни, які потребують неодмінного їх заповнення, що передбачає звернення до початку формування державної статистики друку.

Мета статті полягає у висвітленні аспектів розроблення методології державної статистики друку і пошуку й узагальненні неопублікованих архівних відомостей на прикладі дитячих книг за виявленими звітними критеріями.

Зважаючи на мету, ключовими завданнями статті вважаємо такі:

- висвітлення початку формування методології державної статистики друку в Україні;
- розгляд значимості розроблених Українською книжковою палатою критеріїв державного обліку друку;
- пошук і узагальнення неопублікованих архівних відомостей про статистичний облік дитячих книг за період формування методологічних принципів державного статистичного обліку книжкових видань, а також деталізація отриманих даних за виявленими критеріями;
- визначення особливостей виявлених та узагальнених архівних відомостей щодо статистичного обліку дитячих книг.

Для об'єктивного дискурсу щодо початку процесу формування методології державної статистики друку застосовано історичний метод та частково – метод типологізації в представленні критеріїв обліку державної статистики друку по роках. За рахунок цього окреслено типологічний аспект й особливості методології статистики друку дитячих книг. За допомогою контент-аналізу виявлено спільні риси в застосуванні критері-

ів статистичного обліку дитячих книг з 1931 р. по 1936 р. Ретельний аналіз та узагальнення опублікованих і неопублікованих методичних і статистичних матеріалів дали змогу хронологічно визначити початок методології державної статистики друку.

Ретельне дослідження статистичних джерел друку – необхідна умова повноцінного аналізу книговидавничої справи. Великий статистичний матеріал потребує свого розгляду й узагальнення, використання всього найкращого, що набуто бібліографічною статистикою країни. Вкрай необхідно зібрати всі опубліковані та, по можливості, неопубліковані статистичні праці й критично їх переосмислити. Дуже значимим в цьому відношенні є період від середини 20-х і до початку 30-х років ХХ ст., коли після утворення нової держави виникла потреба у формуванні методологічних основ державної статистики друку.

Наразі початок формування методології державної статистики друку пов'язуємо зі створенням у 1925 р. при Українській книжковій палаті Центрального бюро статистики друку (далі – ЦБСД). Пошук методологічних основ статистики друку заклав фундамент для застосування наукових методів у цій галузі. На той момент фахівці ЦБСД на чолі із завідувачем Бюро А. І. Козаченком не лише швидко налагодили поточну роботу, але й за короткий час визначили ключові аспекти державної реєстрації творів друку [1]. Найважливішим з них вважаємо затвердження обов'язкового примірника (далі – ОП) як основної статистичної одиниці, а видавничого звіту («видавничого звідомлення», як його називали в 20-х роках) – допоміжним уточнюючим джерелом. Це дало можливість розробити державні критерії обліку й узагальнити інформацію про випуск книжкової продукції республіки за попередні роки, починаючи з 1923 р. по 1926 р. [2]. Отже, основні статистичні показники випуску книжкових видань – назви, друковані аркуші, наклад – працівники ЦБСД дослідили в поєднанні з такими критеріями, як мова видання та основні групи видавництва (загалом і за кожною з груп окремо).

Дослідження документальних джерел виявило, що завдяки впровадженню методологічних принципів опрацювання даних співробітники Бюро вже з кінця 1926 календарного року розширили кількість статистичних показників і функціональний діапазон статистичного аналізу. Зауважимо, що в ті роки державну статистику друку в Україні фахівці вели поквартально в межах операційного року (з 31 жовтня до 30 вересня включно) [3].

На початок 1927 р. у Палаті було визначено основні напрями й аспекти статистичного дослідження книжкової продукції, а питання уніфікації статистичної роботи книжкових палат озвучив у своїй доповіді А. І. Козаченко на III Всесоюзній нараді директорів книжкових палат (березень 1927 р.). У результаті нарада схвалила методологічні основи

бібліографічної статистики друку та прийняла розгорнуту резолюцію про уніфікацію статистичної роботи й визнала її положення обов'язковими для всіх республіканських палат СРСР [3; 4].

Основні розділи статистичного дослідження передбачали суцільний аналіз друкованої продукції за мовами видання, типами видавництва, за змістом та соціальним призначенням. На практиці такі критерії обліку почали застосовувати не лише за певними відокремленими ознаками, але й у поєднанні різних ознак, варіативність яких, на нашу думку, передбачала використання принципу комбінаторики. Надалі в межах означених критеріїв обліку до назв, друкованих аркушів, накладу фахівці додали інші важливі показники: друковані аркуші-відбитки, назву із зазначенням ціни, ціну одного примірника та ціну всього накладу [4].

Варто зауважити, що вперше в практиці статистики друку (як радянської, так і світової) було використано такий критерій обліку, як визначення місця книги з точки зору її цільового та читацького призначення, або, за визначенням фахівців 20-х років минулого століття, з «точки зору соціального призначення». Подібний ракурс дослідження давав відповідь на запитання: що це за книга (довідкова, художня, навчальна тощо) і на які верстви читачів вона розрахована (на масового читача чи фахівця, на дітей чи студентів і т. д.) [4]. Наголосимо, що «першою спробою запровадження класифікації за соціальним призначенням у практику державної бібліографії був досвід Української книжкової палати у 1924 році» [5, с. 7]. Саме фахівці Української книжкової палати з 1924 р. почали застосовувати такий критерій обліку друкованої продукції в «Літопису українського друку» [4], а згодом – у подальших статистичних розробках [2].

Аналітичний огляд архівних матеріалів виявив, що з року в рік збільшувався обсяг надходжень ОП. Також виявлено, що рамки статистичної роботи Палати поступово розширювалися, а облік друкованих видань УСРР, відповідно, вдосконалювався. Про масштаби та обсяг цього обліку промовисто свідчать такі дані: кожен із річних статистичних звітів про випуск друкованої продукції в республіці містив понад 30 розгорнутих таблиць або 80 тисяч показників. Для керівних органів республіки в Українській книжковій палаті традиційно готували квартальну, піврічну й річну звітність [6].

Наприкінці 1920-х років у статистиці друку, насамперед книжкової продукції, чітко визначилися власні методологічні засади, а Бюро підтвердило свою життєздатність і перспективність. Зокрема, з 1928 р. Українська книжкова палата видавала щоквартальні статистичні огляди за більш розширеною програмою у вигляді додатків до «Літопису українського друку» під назвою «Статистика книжкової продукції УРСР» за 1927–1928 р., тож широкі кола громадськості отримували науково опрацьовані щоквартальні дані в різних аспектах та показниках про книги республіки [4, 6].

Проте, оперуючи статистичними даними з різних документальних джерел, слід пам'ятати про ймовірність похибок у статистичних даних. У цьому контексті зауважимо, що узагальнені відомості про випуск книжкової продукції на території УСРР (згодом УРСР) у формі науково-статистичних довідників «Преса Української РСР 1918–1957» [7], «Преса Української РСР 1917–1966» [8], «Преса Української РСР 1918–1973» [9], «Преса Української РСР 1918–1975» [10], «Преса Української РСР 1918–1980» [11] і «Преса Української РСР 1918–1985» [12] було оприлюднено значно пізніше – у другій половині ХХ ст., до того ж вони містили чимало розбіжностей із первинними варіантами річних внутрішніх звітів Української книжкової палати. Окрім того, в зазначених довідниках узагальнену статистичну інформацію за різними скомбінованими критеріями деталізовано лише від 1946 р.

Наразі основні принципи і положення бібліографічної статистики спонукають до висвітлення неопублікованих архівних матеріалів задля уніфікації критеріїв статистики друку та визначення загальних тенденцій під час розроблення фахівцями оптимальних методологічних принципів статистичного обліку. З огляду на значний хронологічний період діяльності та зміни місця розташування Української книжкової палати (евакуація в середині 1942 р. частини документації до Уфи (колишня РРФСР) і повернення наприкінці 1943 р., а також переїзд установи до Києва в 1989–1991 рр.) достеменно невідомо, яким був загальний перелік внутрішніх звітних документів, що містили відомості про повноту та специфіку статистичного обліку друку. Проте до сьогодні збереглася папка «Статматериалы «К 20 летию Октября» (фото 1) з робочими матеріалами ЦБСД, які опрацьовано та в 1937 р. об'єднано у внутрішній звітний збірник «Книжная продукция У.С.С.Р. за 1913, 1917–1936 годы» (фото 2).

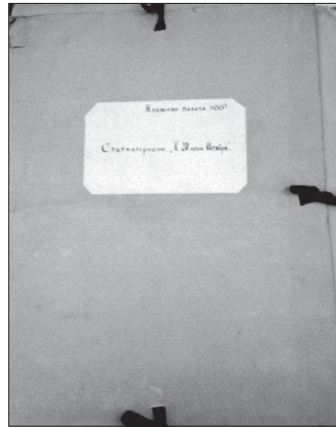

Фото 1. Звітна папка з робочими статистичними матеріалами

Зауважимо, що за програмою Всесоюзної книжкової палати всі статистичні матеріали, підготовлені до 20-річчя жовтневої революції, Українська книжкова палата передала в Москву, до Всесоюзної палати. Загалом за програмою Всесоюзної книжкової палати по каталогах групи описування наново розробили чимало таблиць [6]. Однак в Україні відповідні скомпоновані матеріали для загальносоюзного видання так і залишилися як робочі статистичні матеріали, що збереглися у звітній папці (фото 1) та внутрішньому звітному збірнику (фото 2).

Фото 2. Звітний збірник
про випуск книжкової продукції

Ретельний аналіз цього документа дає підстави стверджувати, що деталізацію статистичного обліку за різними критеріями (окрім кількості назв і накладів) розпочато в 1922 р. Припускаємо, що початок такої роботи пов'язаний з остаточним формуванням Української книжкової палати як самостійної державної установи згідно з постановою Ради Народних

Комісарів УСРР від 27 червня 1922 р. «Про організацію Української Книжкової Палати і про забезпечення головних книгосхованок всіма виданнями республіки» [13].

Як приклад, пропонуємо аналітичний огляд статистичних відомостей випуску за одним із критеріїв обліку за цільовим або соціальним призначенням, а саме за читацькою групою «Діти». Цю читацьку аудиторію обрано не випадково, оскільки саме вихованню дітей тодішнє керівництво держави приділяло значну увагу, про що свідчать постанови ЦК ВКП(б), зокрема: «Про заходи до поліпшення юнацької і дитячої преси» [14], «Про видавництво «Молода гвардія» [15], «Про видавництво дитячої літератури» [16] та ін.

Отже, в збірнику «Книжная продукция У.С.С.Р. за 1913, 1917–1936 годы» статистичний облік дитячих книг представлено такими показниками: друковані одиниці, друковані аркуші (комплекти всіх видань), наклади, друковані аркуші-відбитки, кількість друкованих аркушів без накладів, усього друкованих одиниць. Окрім того, в межах цього збірника статистичну інформацію подано за такими критеріями: мови, читацькі групи і видавництва. Зауважимо, що серед цих критеріїв дитячу книгу не виокремлено за мовами і за видавництвами, проте профільність останніх дає змогу виявити орієнтовні статистичні показники випуску. У табл. 1 узагальнено відомості, виявлені в звітній папці та внутрішньому звітному збірнику.

На нашу думку, відмінності, виявлені в статистичних показниках табл. 1, свідчать про постійну роботу ЦБСД щодо перевірки й уточнення звітних відомостей. Також про виявлення відмінностей між окремими статистичними джерелами, недостатню деталізацію рубрик і брак пояснень до таблиць під час уточнення відомостей при зведенні статистичних матеріалів до 20-річчя жовтневої революції згодом зауважував Ю. Б. Медведєв [6, с. 64].

Окрім того, наявні архівні матеріали дають підстави стверджувати, що під час укладання статистичного збірника «Книжная продукция У.С.С.Р. за 1913, 1917–1936 годы» планувалося наведення відомостей про випуск художньої літератури певними видавництвами за 1933–1936 рр. Проте до кінцевого варіанта збірника таку таблицю так і не було внесено.

Більш повно книги для дітей представлено у межах наступного критерію, тобто за цільовим призначенням. Виокремлену із загальних відомостей інформацію про читацьку групу «Дитяча література (без навчальної, тільки науково-популярна і художня)» узагальнено та подано в зведеній за роками табл. 2.

Аналіз відомостей зведеної таблиці дав змогу виявити певні неточності, зокрема прочерк у графі «Всього друкованих одиниць» за 1925 і 1928 рр. Проте наголосимо, що всі наявні відомості узагальнено та подано у формі, наведеній у статистичному збірнику.

Окрім того, виявлено, що з 1935 р. скасовано облік книжкової продукції за видами літератури (читацькими групами), натомість розпочато деталізацію обліку навчальної літератури за мовами випуску й уточнення за цільовим призначенням (для початкової школи, для середньої школи) і за предметами (математика, географія, книги для читання тощо).

Також зауважимо, що наведені відомості відрізняються від опублікованих в усіх науково-статистичних довідниках «Преса Української РСР ...» [7–13]. На наш погляд, це свідчить про те, що надалі працівники Палати постійно уточнювали й доопрацьовували статистичні дані. Підтвердженням такої думки вважаємо матеріали річних звітів Української книжкової палати, які збереглися до сьогодні. Наразі йдеться про річні звіти в таблицях за 1931–1936 рр. (табл. 3–14). Наголосимо, що таблиці 3–8 подано в такій самій формі, з такими самими назвами, що й у звітах. Їхній комплексний аналіз виявив, що критерії звітності впродовж зазначеного періоду були неоднаковими. Приміром, за 1931–1933 рр. (табл. 3–8) дитячу книгу обліковано за мовами і деталізовано за цільовим призначенням (для дітей дошкільного та шкільного віку). Однак річний звіт за 1932 р. (табл. 6) не містить розподілу дитячої книги за мовами на відміну від звітів за I та III квартали, які збереглися до сьогодні.

Подальші дослідження виявили спільні риси оформлення статистичної звітності за 1933 і подальші роки. Аналітичний огляд наступних років дозволяє зробити припущення, що вони були перехідним періодом до наступного, досконалішого, етапу статистичного обліку. Зокрема, йдеться про те, що у звіті за 1933 р. додано новий критерій обліку соціального призначення за видами літератури й внесено певні зміни в представлення вікових груп дітей.

Наступні річні звіти вже містили статистичну інформацію за зразком 1933 р., а окремі – навіть у докладнішій формі (табл. 10–14). У 1936 р., як бачимо, діапазон статистичного обліку було розширено. До звичних форм звітності додали таблиці з відомостями згідно з новими критеріями обліку, а саме: за змістом, за повторністю і за перекладами видань. Така деталізація доводить, що той рік відзначився найбільшим пошуком у напрямку оптимізації та уніфікації статистичного обліку друку. Ця думка ґрунтується на тому, що решта звітних документів за 1937–1945 рр., які на сьогодні зберігаються в архіві, вже не мають такої дрібної класифікації. Натомість відомості в них розподілені за видавництвами й містять лише цифрові показники щодо назв і накладів.

Проведене дослідження виявило, що в 20–30-х роках ХХ ст. співробітники Української книжкової палати розробили методологію державної статистики друку. За невеликий час, не маючи подібного прецеденту у створенні державної бібліографії, Палата розробила нові методичні положення бібліографування друкованої продукції та статистики друку і запровадила їх у життя. Подальша практика засвідчила, що досліджувані роки були періодом формування і становлення державної статистики друку в Україні, пошуку її організаційних форм та кращих методів роботи.

Заслугою українських фахівців слід вважати те, що вони не пішли шляхом сліпого копіювання досвіду, набутого іншими, та винахідництва «своїх» особливих форм статистичного обліку, а з різноманітних напрямів, розрізів та показників взяли мінімум найнеобхіднішого, враховуючи не лише їхню доцільність, але й свої можливості. Так, задля виконання головних завдань, що на той час постали перед Палатою, та оптимізації її діяльності було впроваджено й апробовано принципи класифікації літератури за мовними ознаками та видавничими групами. Водночас відбувся постійний пошук нових критеріїв статистичного обліку з метою вдосконалення методологічних засад державної статистики друку.

Про постійну роботу з удосконалення звітних відомостей, зокрема дитячих книг, свідчать і відмінності статистичних показників кожного подальшого процесу уточнення щодо попереднього звіряння. Загалом комплексний аналіз архівних джерел виявив, що критерії звітності впродовж зазначеного періоду були неоднаковими. За критеріями обліку спільні між собою риси мають роки 1931–1933 і 1933–1936. Вважаємо 1933 р. перехідним, оскільки в його звіті застосовані критерії, спільні як для попередніх, так і для подальших років. А от звітність за 1936 р. класифіковано найбільш повно. В цій звітності застосовано додаткові критерії обліку: за змістом, за повторністю і за перекладами видань. Така деталізація ілюструє найактивніший пошук оптимізації та уніфікації статистичного обліку друку.

Варто окремо наголосити на тому, що методологічні положення, розроблені в 1920-ті роки в Книжковій палаті УСРР, було покладено в основу методологічних та інструктивних матеріалів усієї радянської статистики друку.

Наразі актуальною залишається потреба виявлення й узагальнення неопублікованих архівних матеріалів задля об'єктивного аналізу та впровадження найоптимальніших критеріїв державного статистичного обліку друку в наш час.

Таблиця 1

Випуск профільними видавництвами літератури

Рік	Назви (папка)	Наклади (папка)	Назви (збірник)	Наклади (збірник)
Дитвидав				
1934	148	2 308,1	102	1 715,5
1935	191	2 947,8	160	2 547,2
1936	169	2 777,9	141	2 366,4
Радянська школа				
1934	513	24 379,7	*	*
1935	312	21 387,0	*	*
1936	396	27 500,4	*	*

* – по окремих роках немає відповідної графі

Таблиця 2

Книжкова продукція за видами літератури (читацькі групи)

Роки	Друковані одиниці	Друк. арк., комплекти всіх видань	Наклади (в тис.)	Друк. арк., відбитки (в тис.)	К-сть друк. арк. без накладів	Усього друкованих одиниць
1922	17	37,43	171,6	795,1	1	18
1923	29	122,81	156,1	781,0	–	29
1924	20	104,25	131,0	625,7	–	20
1925	60	171,37	386,1	1 595,1	–	–
1926	63	147,1	350,2	641,1	–	63
1927	252	644,6	3 487,8	4 614,0	–	252
1928	538	1 209,4	8 077,9	7 823,7	–	–
1929	530	1 699,71	7 039,1	14 539,8	2	*
1930	636	1 824,96	10 132,8	23 178,5	1	*
1931	374	1 097,63	4 933,2	14 357,8	3	*
1932	179	552,23	2 373,2	5 789,2	–	*
1933	155	359,12	4 489,7	4 932,8	–	*
1934	202	682,7	3 007,8	9 736,1	–	*

* – по окремих роках немає відповідної графі

Таблиця 3

Книжкова продукція УСРР (мовами за цільовим призначенням) за 1931 рік

За призна-ченням	Назв	Друк. арк.	Наклад	Арк.-відбитків	Назв	Друк. арк.	Наклад	Арк.-відбитків	3 позначенням ціни	
									Набору по 1 прим. кожного з творів	Ціна
Усього	397	1 036,5	5 004 700	13 566 800	394	1 031,76	4 987 200	13 544 300	120-40	1 476 749
Українською мовою за соціальним призначенням										
Для дітей дошк. віку	72	68,02	1 407 000	1 675 000	72	68,02	1 407 000	1 675 000	20-02	383 200
Для дітей шк. віку	252	783,34	3 134 200	10 830 300	250	780,22	3 120 700	10 815 800	80-24	967 399
Російською мовою за соціальним призначенням										
Для дітей дошк. віку	11	10,63	190 000	225 000	11	10,63	190 000	225 000	3-35	53 200
Для дітей шк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Іншими мовами за соціальним призначенням										
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	62	174,51	273 500	836 500	61	172,89	269 500	828 500	16-79	72 950
У тому числі мови:										
Болгарська										
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	3	6,12	9 000	21 000	3	6,12	9 000	21 000	0-80	2 500

Таблиця 3 (продовження)

Сврейська											
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	19	69,50	72 000	280 000	19	69,50	72 000	280 000	6-93	24 850	
Молдавська											
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	16	40,78	49 500	141 500	16	40,78	49 500	141 500	3-36	9 850	
Німецька											
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	21	54,12	131 000	390 000	21	54,12	131 000	390 000	5-45	34 800	
Польська											
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	3	3,99	12 000	19 000	2	2,37	8 000	11 000	0-25	950	

Таблиця 4

I квартал 1932 рік. Поділ усієї продукції за цільовим призначенням

За призначенням	Назв	Друк. арк.	Наклад (у тис.)	Арк.- відбитків (у тис.)	З позначенням ціни				Усього накладу	
					Назв	Друк. арк.	Наклад (у тис.)	Арк.- відбитків (у тис.)		Ціна
Усього для дітей	68	168,17	888	2 325	68	168,17	888	2 325	23-95	285 633
Усіма мовами										
Для дітей дошк. віку	19	13,26	335	370	19	13,26	335	370	5-35	86 100
Для дітей шк. віку	49	154,91	553	1 955	49	154,91	553	1 955	18-60	199 533
Українською мовою										
Для дітей дошк. віку	18	12,76	331	366	18	12,76	331	366	5-00	84 705
Для дітей шк. віку	36	105,88	512	1 754	36	105,88	512	1 754	13-00	180 083
Російською мовою										
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	1	7,50	10	80	1	7,50	10	80	0-60	6 000
Іншими мовами										
Для дітей дошк. віку	1	0,50	4	4	1	0,50	4	4	0-35	1 400
Для дітей шк. віку	12	41,53	31	121	12	41,53	31	121	5-00	13 450

Таблиця 4 (продовження)

У тому числі мови:										
Болгарська										
Для дітей дошк. віку	3	2,50	6	8	3	2,50	6	8	0-55	1 100
Для дітей шк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Єврейська										
Для дітей дошк. віку	1	0,50	4	4	1	0,50	4	4	0-35	1 400
Для дітей шк. віку	5	23,19	15	72	5	23,19	15	72	2-75	8 250
Молдавська										
Для дітей дошк. віку	3	14,84	7	38	3	14,84	7	38	1-60	3 800
Для дітей шк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Польська										
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	1	1,0	3	3	1	1,0	3	3	0-10	300

Таблиця 5

ІІІ квартал 1932 рік. Поділ усієї продукції за цільовим призначенням

За призначенням	Назв	Друк. арк.	Наклад (у тис.)	Арк.- відбитків (у тис.)	З позначенням ціни				Усього накладу	
					Назв	Друк. арк.	Наклад (у тис.)	Арк.- відбитків (у тис.)		Набору по 1 прим. кожного з творів
Усього для дітей	39	101,75	349	805	39	101,75	349	805	18-22	177 904
Усіма мовами										
Для дітей дошк. віку	6	4,50	148	148	6	4,50	148	148	4-00	100 016
Для дітей шк. віку	33	97,25	201	657	33	97,25	201	657	14-22	77 888
Українською мовою										
Для дітей дошк. віку	6	4,50	148	148	6	4,50	148	148	4-00	100 016
Для дітей шк. віку	9	35,44	127	443	9	35,44	127	443	5-15	49 938
Російською мовою										
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Іншими мовами										
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	24	61,81	74	214	24	61,81	74	214	9-07	27 950

Таблиця 5 (продовження)

У тому числі мови:										
Болгарська										
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	6	8,24	12	20	6	8,24	12	20	0-85	1 700
Єврейська										
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	9	38,67	30	139	9	38,67	30	139	5-70	18 790
Молдавська										
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	1	1,68	2	4	1	1,68	2	4	0-20	400
Німецька										
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	2	2,35	13	20	2	2,35	13	20	0-25	1 650
Польська										
Для дітей дошк. віку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей шк. віку	6	10,87	17	31	6	10,87	17	31	2-07	5 410

Таблиця 6

Річний звіт за 1932 рік. Поділ усєї продукції за читашьким призначенням

За призначенням	Назв	Друк. арк.	Наклад (у тис.)	Арк.- відбитків (у тис.)	З позначенням ціни					
					Назв	Друк. арк.	Наклад (у тис.)	Арк.- відбитків (у тис.)	Ціна	
								Набору по 1 прим. кожного з творів	Усього накладу	
Для дітей дошк. віку	47	36,69	1 061	1 283	47	36,69	1 061	1 283	22-65	591 184
Для дітей шк. віку	213	721,71	2 113	7 182	212	717,46	2 062	6 927	112-70	1 004 368
Всього для дітей	260	758,40	3 174	8 465	259	754,15	3 123	8 210	135-35	1 595 552

Розподіл книжкової продукції УСРР за 1933 рік за читачькими групами

Читачькі групи	Уся продукція				Продукція з позначенням ціни					
	Кільк. друк. од.	Друк. арк. в 1 пові- домленні	Наклад (у тис.)	Кільк. друк. арк. в 1 накладі (в тис.)	Кільк. друк. од.	Друк. арк. в 1 пові- домленні	Наклад (у тис.)	Кільк. друк. арк. в 1 накладі (в тис.)	Ціна	
									1 комп. всіх видань	Усього накладу видань (у тис. крб.)
Українською мовою										
Для дітей 4-7 років	65	26,5	2 682,7	915,5	65	26,5	2 682,7	915,5	25-17	1 041 230
Для дітей 7-12 років	83	1023,4	11 857,1	70 712,8	74	975,3	9 642,2	60 136,5	44-95	5 861 246
Російською мовою										
Для дітей 4-7 років	21	7,4	1 250,8	364,0	21	7,4	1 250,8	364,0	7-90	484 650
Для дітей 7-12 років	25	111,7	1 944,9	11 510,1	20	96,9	1 774,9	11 018,6	16-05	875 467
Болгарською мовою										
Для дітей 4-7 років	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей 7-12 років	16	109,5	60,3	408,0	15	105,7	57,3	396,7	13-42	49 737
Грецькою мовою										
Для дітей 4-7 років	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей 7-12 років	4	24,0	6,4	39,3	4	24,0	6,4	39,3	1-85	2 900
Сврейською мовою										
Для дітей 4-7 років	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей 7-12 років	17	271,0	355,8	5 554,6	15	259,7	307,1	5282,4	30-94	556 482

Таблиця 7 (продовження)

Читацькі групи	Уся продукція				Продукція з позначенням ціни					
	Кільк. друк. од.	Друк. арк. в 1 пові-домленні	Наклад (у тис.)	Кільк. друк. арк. в 1 накладі (в тис.)	Кільк. друк. од.	Друк. арк. в 1 пові-домленні	Наклад (у тис.)	Кільк. друк. арк. в 1 накладі (в тис.)	Ціна	
									1 комп. всіх видань	Усього накладу видань (у тис. крб.)
Молдавською мовою										
Для дітей 4-7 років	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей 7-12 років	23	120,5	156,9	775,0	23	120,5	156,9	775,0	13-70	88 956
Німецькою мовою										
Для дітей 4-7 років	18	113,4	296,3	1 704,7	18	113,4	296,3	1 704,7	15-80	187 378
Для дітей 7-12 років	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Польською мовою										
Для дітей 4-7 років	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей 7-12 років	19	122,6	222,0	1 465,0	19	122,6	222,0	1 465,0	15-50	195 134
Татарською мовою										
Для дітей 4-7 років	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей 7-12 років	1	1,0	10,2	10,2	1	1,0	10,2	10,2	0-10	10 200
Чеською мовою										
Для дітей 4-7 років	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Для дітей 7-12 років	1	4,6	1,0	4,6	1	4,6	1,0	4,6	0-50	500

Таблиця 8

Поділ за читацькими групами

Соціальне призначення	Назва	Друк. арк.	Наклад (у тис.)	Арк. відбитки (в тис.)	З позначенням ціни			Ціна всього накладу		
					Назва	Друк. арк.	Наклад (у тис.)		Арк. відбитки (в тис.)	Серед. ціна за 1 прим.
I. Видання для дітей										
A. Для дітей дошкільного віку										
Агітпроп. та наук.-попул.	31	10,0	1 214,0	346,9	31	10,0	1 214,0	346,9	10-02	429 130
Художня	55	23,9	2 719,5	932,6	55	23,9	2 719,5	932,6	23-05	1 096 760
Разом для дітей дошк. віку	86	33,9	3 933,5	1 279,5	86	33,9	3 933,5	1 279,5	33-07	1 525 880
Б. Для учнів I-го концентру										
Агітпроп. і наук.-попул.	13	35,5	256,7	653,9	13	35,5	256,7	653,9	8-87	201 030
Навчальна	178	1 829,3	14 374,6	90 917,4	165	1 770,7	12 056,0	79 938,6	37-09	7 525 265
Виробнича	2	5,0	100,0	250,0	—	—	—	—	—	—
Художня	14	31,9	179,6	363,0	12	16,8	161,6	240,5	6-85	101 805
Разом	207	1 901,7	14 910,9	92 184,3	190	1 823,0	12 474,3	80 833,0	152-81	7 828 100
Разом для дітей	293	1 935,6	18 844,4	93 463,8	276	1 856,9	16 407,8	82 112,5	185-88	9 353 980
II. Видання для підлітків										
A. Видання для учнів II і III концентрів										
Навчальна	227	2 034,7	9 703,8	86 281,9	218	1 961,0	8 888,1	80 523,7	232-35	12 447 614
Б. Видання для підлітків										
Агітпроп. і наук.-попул.	64	258,1	570,8	1 901,1	51	216,9	426,8	1 226,0	32-60	313 377
Виробнича	4	10,7	92,0	201,5	—	—	—	—	—	—
Довідкова інформація	1	6,1	50,0	306,0	1	6,1	50,0	306,0	1-40	70 000
Художня	35	196,2	220,4	1 534,3	30	180,6	205,1	1 457,4	27-65	386 173
Разом для підлітків	104	471,4	933,2	3 942,9	82	403,6	681,9	2 989,4	61-65	769 550

Таблиця 9

Поділ за читачькими групами 1934 рік

Соціальне призначення	Назв	Друк. арк.	Наклад (у тис.)	Арк. відбитки (в тис.)	3 позначенням ціни			Серед. ціна за 1 прим.	Ціна всього накладу
					Назв	Друк. арк.	Наклад (у тис.)		
А. Видання для дітей дошкільного віку (від 3 до 7 років)									
Агітпроп. і наук.-попул.	4	17,9	40,4	166,9	4	17,9	40,4	166,9	20 195
Художня	46	67,2	1 050,3	1 203,0	44	65,8	1 029,3	1 177,7	671 460
Разом	50	85,1	1 090,7	1 369,9	48	83,7	1 069,7	1 344,6	691 655
Б. Видання для учнів I–IV класів (7–10 років)									
Агітпроп. і наук.-попул.	8	36,6	93,0	199,4	5	35,9	61,0	191,4	167 750
Навчальна	139	850,2	9 250,3	64 413,4	134	835,0	9 242,7	64 358,7	4 091 530
Виробнича	4	5,8	34,0	46,4	3	4,0	27,0	34,1	5 700
Художня	40	140,6	530,7	1 585,6	39	140,1	525,7	1 583,1	440 100
Разом	191	1 033,2	9 098,0	66 244,8	181	1 015,1	9 856,4	66 167	4 705 080

Поділ за читацькими групами 1935 рік

Соціальне призначення	Назв	Друк. арк.	Наклад (у тис.)	Арк. відбитки (в тис.)	З позначенням ціни			Ціна всього накладу		
					Назв	Друк. арк.	Наклад (у тис.)		Арк. відбитки (в тис.)	Серед. ціна за 1 прим.
I. Видання для дітей										
А. Видання для дітей дошкільного віку (від 3 до 7 років)										
Ігри та розваги	5	5,6	273,0	142,8	5	5,6	273,0	142,8	3-10	107 600
Художня	63	79,9	1 158,9	1 508,2	63	79,9	1 158,9	1 508,2	40-90	750 250
Разом	68	85,5	1 431,9	1 651,0	68	85,5	1 431,9	1 651,0	44-00	857 850
Б. Видання для учнів I-IV класів (8-12 років)										
Агітпроп. і наук.-попул. Навчальна	10	20,4	76,7	182,4	7	17,6	60,7	160,4	4-15	27 535
Довідково-інформаційна	115	741,9	9 464,7	62 617,7	113	725,9	9 443,7	62 449,7	67-95	5 144 439
Художня	3	1,4	35,1	16,1	3	1,4	35,1	16,1	0-18	2 106
Разом	78	290,3	681,2	3 049,4	77	289,8	665,2	3 041,4	58-66	699 270
Разом	206	1 054,0	10 257,7	65 865,6	200	1 034,7	10 204,7	65 667,6	140-94	5 873 350
II. Видання для підлітків (13-18 років)										
Агітпроп. і наук.-попул. Програмово-методична	26	142,1	249,4	1 544,9	20	138,4	226,4	1 527,6	27-30	291 018
Виробничо-інструктивна	5	8,2	54,0	156,4	3	5,3	43,0	131,0	1-20	29 500
Довідково-інформаційна	13	7,8	66,0	44,3	-	-	-	-	-	-
Навчальна	11	21,8	92,5	209,2	9	21,3	90,5	208,7	4-24	39 678
Художня	196	1 891,6	10 370,1	90 619,9	196	1 891,6	10 730,1	90 619,9	214-54	9 067 080
Разом	96	868,1	1 245,5	13 130,3	96	868,1	1 245,1	13 130,5	171-10	2 448 925
Разом	347	2 939,6	12 437,5	105 706,2	324	2 924,7	12 335,5	105 617,7	418-38	11 876 201

Таблиця 11

Розподіл книжкової продукції УСРР за 1936 рік за читачькими групами

Соціальне призначення	Назв	Друк. арк.	Наклад (у тис.)	Арк. відбитки (в тис.)	3 позначенням ціни			Ціна всього накладу		
					Назв	Друк. арк.	Наклад (у тис.)		Арк. відбитки (в тис.)	Серед. ціна за 1 прим.
А. Для дітей дошкільного віку										
Разом	46	67,12	859,7	1 226,3	45	66,62	859,5	1 226,1	34-20	645,2
Б. Для жовтеният і піонерів (8–12 років)										
1) навчальна	136	912,66	10 094,9	58 430,0	135	910,66	10 084,9	5 841,0	71-63	5 031,3
2) інша, в т. ч.:	83	280,13	821,9	3 481,6	73	273,53	796,9	3 446,5	67-54	867,6
а) наук.-попул.	17	25,14	100,8	220,6	8	19,16	76,8	186,1	3-39	35,9
б) художня	66	254,99	721,1	3 261,0	65	254,37	720,1	3 260,4	64-15	831,7
Разом	219	1 192,79	10 916,8	61 911,6	208	1 184,19	10 881,8	61 856,5	139-17	5 898,9
В. Для піонерів-піддітків (13–16 років)										
1) навчальна	156	1 766,3	10 850,6	103 192,8	154	1 749,55	10 850,5	103 192,0	167-27	10 728,7
2) інша, в т. ч.:	157	938,92	1 539,6	11 780,2	118	906,3	1 351,8	11 595,1	206-45	2 502,9
а) наук.-попул.	74	259,13	689,3	3 022,2	41	235,25	509,4	2 856,3	54-65	608,1
б) художня	83	679,79	850,3	8 758,0	77	671,05	842,4	8 738,8	151-80	1 894,8
Разом	313	2 705,22	12 390,2	114 973,0	272	2 655,85	12 202,3	114 787,1	368-80	13 231,6

Розподіл книжкової продукції УСРР за 1936 рік за змістом XV розділ «Художня література»

	Друк. од.	Друк. арк. компл.-ів всіх видань	Наклад (тис.)	Друк. арк.-відб. (тис.)	3 позначенням ціни			Піна всього накладу		
					Друк. од.	Друк. арк.	Наклад (тис.)			
Б. Художня література										
1. Проза										
а) рос. літ., в т. ч.:	181	1 371,43	2 350,6	19 908,2	178	1348,96	2 333,6	19 809,6	299-00	4 453,8
рос. дит. літ.	62	347,62	690,9	4 585,8	60	340,69	685,4	4 556,2	78-85	983,3
б) укр. літ., в т. ч.:	150	1 086,94	2 337,6	16 079,2	145	1072,12	2 330,4	16 034,2	294-20	4 017,9
укр. дит. літ.	48	207,86	995,7	3 497,4	47	197,86	991,0	3 456,4	54-55	1 072,7
в) болг. літ., в т. ч.:	2	4,43	2,0	4,4	2	4,43	2,0	4,4	2-10	2,1
болг. дит. літ.	1	1,68	1,0	1,7	1	1,68	1,0	1,7	0-60	0,6
г) євр. літ., в т. ч.:	47	291,44	317,0	2 453,7	47	291,44	317,0	2 453,7	107-55	850,8
євр. дит. літ.	15	43,35	65,5	252,2	15	43,35	65,5	252,2	13-25	79,7
д) молд. літ., в т. ч.:	9	20,12	38,9	78,2	9	20,12	38,9	78,2	4-80	18,1
молд. дит. літ.	1	1,5	4,0	6,0	1	1,5	4,0	6,0	0-50	2,0
е) нім. літ., в т. ч.:	9	73,5	82,5	939,8	9	73,5	82,5	939,8	17-15	191,7
нім. дит. літ.	6	39,37	56,5	422,8	6	39,37	56,5	422,8	10-40	98,2
ж) пол. літ., в т. ч.:	3	4,0	7,4	9,6	3	4,0	7,4	9,6	1-30	3,1
пол. дит. літ.	1	1,75	1,5	2,6	1	1,75	1,5	2,6	0-50	0,7
з) груз. літ., в т. ч.:	1	14,75	12,0	177,0	1	14,75	12,0	177,0	3-60	43,22
груз. дит. літ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
и) літ. ін. народів СРСР	1	2,25	7,4	16,8	1	2,25	7,4	16,8	2-00	14,9
дит. літ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
к) літ. кап. країн, в т. ч.:	32	328,33	289,5	3 663,9	32	328,33	289,5	3 663,9	77-35	829,6
дит. літ.	14	137,64	131,5	1 642,8	14	137,64	131,5	1 642,8	31-00	332,1
2. Драматичні твори										
а) рос. літ., в т. ч.:	11	77,93	141,9	924,5	11	77,93	141,9	924,5	24-45	244,9
рос. дит. літ.	1	4,0	2,0	8,0	1	4,0	2,0	8,0	3-00	6,0

б) укр. літ., в т. ч.:	29	110,28	282,4	926,6	28	109,28	282,4	926,6	35-85	285,9
укр. дит. літ.	6	24,26	81,0	376,2	6	24,26	81,0	376,2	7-90	123,8
в) євр. літ., в т. ч.:	4	12,37	14,7	45,3	4	12,37	14,7	45,3	4-70	17,9
євр. дит. літ.	1	2,75	3,5	9,6	1	2,75	3,5	9,6	1-25	4,4
г) нім. літ., в т. ч.:	2	7,13	8,0	27,8	2	7,13	8,0	27,8	2-45	9,9
нім. дит. літ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
д) болг. літ., в т. ч.:	1	3,25	2,1	6,8	1	3,25	2,1	6,8	2-50	5,3
болг. дит. літ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
е) білорус. літ., в т. ч.:	3	7,25	7,5	18,2	3	7,25	7,5	18,2	7-80	19,6
білорус. дит. літ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ж) літ. ін. народів СРСР	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
з) літ. кап. країн, в т. ч.:	6	28,93	32,5	120,0	6	28,93	32,5	120,0	10-80	47,6
дит. літ.	1	1,12	5,0	5,6	1	1,12	5,0	5,6	0-20	1,0
3. Вірші, поеми, пісні										
а) рос. літ., в т. ч.:	24	42,85	184,7	312,4	18	40,98	174,9	310,4	22-25	141,7
рос. дит. літ.	3	9,50	5,5	21,1	2	9,25	4,0	20,8	3-60	7,6
б) укр. літ., в т. ч.:	45	138,27	620,9	2 483,0	35	132,40	605,2	2 468,4	59-52	581,7
укр. дит. літ.	13	42,74	262,7	1 152,0	11	41,62	261,5	1 151,0	10-45	271,6
в) євр. літ., в т. ч.:	12	31,93	49,0	92,3	12	31,93	49,0	92,3	16-65	50,3
євр. дит. літ.	4	7,07	31,5	39,3	4	7,07	31,5	39,3	3-20	21,5
г) молдав. літ., в т. ч.:	5	12,13	12,6	30,4	5	12,13	12,6	30,4	4-30	9,9
молдав. дит. літ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
д) пол. літ., в т. ч.:	1	2,62	1,0	2,6	1	2,62	1,0	2,6	1-00	1,0
пол. дит. літ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
е) літ. ін. народів СРСР, в т. ч.:	1	4,44	6,5	28,9	1	4,44	6,5	28,9	2-00	13,0
дит. літ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ж) літ. кап. країн, в т. ч.:	2	2,13	36,0	30,9	2	2,13	36,0	30,9	1-00	18,0
дит. літ.	2	2,13	36,0	30,9	2	2,13	36,0	30,9	1-00	18,0
4. Інші види художньої літератури										
а) рос. літ., в т. ч.:	9	9,68	13,7	25,0	2	6,87	8,0	22,6	2-35	9,0
рос. дит. літ.	1	0,50	1,0	0,5	-	-	-	-	-	-
б) укр. літ., в т. ч.:	13	85,28	119,9	921,7	6	78,51	105,3	898,7	65-45	505,5
укр. дит. літ.	5	13,13	60,0	176,9	3	11,51	54,7	171,7	5-95	50,2

Таблиця 13

Розподіл книжкової продукції УСРР за повторністю видань
у межах основних читацьких груп за 1936 рік*

Групи цільового призначення	Кількість друк. одиниць	В тому числі			
		Переглядів	Додаткових	Виправлених	Додаткові та виправлені
1. Для дошкільного віку	2	–	1	–	–
2. Для жовтеният і піонерів (8–12 р.)	68	7	1	16	–
3. Для піонерів-підлітків (13–16 р.)	95	5	-	10	–
Разом	165	12	2	26	–

* – немає даних про тиражі та інших відомостей

Таблиця 14

Розподіл книжкової продукції УСРР за перекладами видань
у межах основних читацьких груп за 1936 р.*

Групи цільового призначення	Кількість друк. одиниць
1. Для дошкільного віку	16
2. Для жовтеният і піонерів (8–12 р.)	106
3. Для піонерів-підлітків (13–16 р.)	143
Разом	165

* – немає даних про тиражі та інших відомостей

Список використаних джерел

1. Козаченко А. Бібліографічна статистика (спроба методології) / Всеукр. акад. наук. Бібліогр. Коміс. : Н. К. О. = У. С. Р. Р. ; Укр. кн. палата. Київ, 1929. 28 с.
2. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР, 1923–1926 / Укр. наук. ін-т книгознавства. Київ, 1927. 24 с.
3. Низовий М. А. Визначний статистик друку України (А. І. Козаченко) // Державна бібліографія на Україні : зб. ст. / Кн. палата УРСР. Харків, 1972. Вип. IV. С. 78–92.
4. Низовий М. А. Організація обліку творів друку : лекція для студ.-заоч. / Мін-во культ. УРСР ; ХДІК. Харків, 1972. 31 с.
5. Пропина К. И., Терновская А. А. Практика классификации книжной продукции по социальному назначению // Сов. библиография. Москва, 1934. Вып. 2. С. 5–20.
6. Медведєв Ю. Б. Розвиток бібліографічної статистики на Україні // Державна бібліографія на Україні : зб. ст. / Кн. палата УРСР. Харків, 1962. Вип. I. С. 55–70.
7. Преса Української РСР 1918–1957 : стат. матеріали / Мін-во культури УРСР. Головвидав ; Кн. палата Укр. РСР. Харків, 1958. 103 с.

8. Преса Української РСР 1917–1966 : стат. довід. / Ком. по пресі при Раді Міністрів УРСР ; Кн. палата Укр. РСР. Харків, 1967. 147 с.

9. Преса Української РСР 1918–1973 : наук.-стат. довід. / Держ. ком. Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії і кн. торгівлі ; Кн. палата УРСР ім. Івана Федорова. Харків, 1974. 216 с.

10. Преса Української РСР 1918–1975 : наук.-стат. довід. / Держ. ком. Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії і кн. торгівлі ; Кн. палата УРСР ім. Івана Федорова. Харків, 1976. 224 с.

11. Преса Української РСР 1918–1980 : стат. довід. / Держ. ком. Укр. РСР у справах видавництв, поліграфії і кн. торгівлі ; Кн. палата УРСР ім. Івана Федорова. Харків, 1981. 219 с.

12. Преса Української РСР 1918–1985 : стат. зб. / Держ. ком. Укр. РСР у справах видавництв, поліграфії і кн. торгівлі ; Кн. палата УРСР ім. Івана Федорова. Харків, 1986. 176 с.

13. Про організацію Української Книжкової Палати і про забезпечення головних книгосхованок всіма виданнями республіки : постанова Ради Нар. Комісарів [УСРР] від 27 червня 1922 р. // Сенченко М. І. Книжкова палата України : історія і сьогодення. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Кн. палата України, 2004. С. 13.

14. Про заходи до поліпшення юнацької і дитячої преси : постанова ЦК ВКП(б) від 23 липня 1928 р. // Укр. дит. л-ра : хрестоматія критич. матеріалів / упоряд.: Ф. Х. Гурвич, В. С. Савенко. 2-ге вид., змін. і доп. Київ : Вища шк., 1969. С. 116–118.

15. Про видавництво «Молодая гвардія» : постанова ЦК ВКП(б) від 29 грудня 1931 р. // Укр. дит. л-ра : хрестоматія критич. матеріалів / упоряд.: Ф. Х. Гурвич, В. С. Савенко. 2-ге вид., змін. і допов. Київ : Вища шк., 1969. С. 118–120.

16. Про видавництво дитячої літератури : постанова ЦК ВКП(б) від 29 грудня 1931 р. // Укр. дит. л-ра : хрестоматія критич. матеріалів / упоряд. Ф. Х. Гурвич, В. С. Савенко. 2-ге вид., змін. і допов. Київ : Вища шк., 1969. С. 121–122.

References

1. Kozachenko, A. (1929). *Bibliografichna statystyka (sproba metodolohii)* [Bibliographic statistics (attempt of methodology)]. Kyiv. [In Ukrainian].

2. Kozachenko, A. (1927). *Knyzhkova produktsiia USRR* [Book products of the UkrSSR]. Kyiv. [In Ukrainian].

3. Nyzovyi, M. A. (1972). Vyznachnyi stasystyk druku Ukrainy (A. I. Kozachenko) [Prominent statistician of printing of Ukraine (A. I. Kozachenko)]. In *Derzhavna bibliografii na Ukraini: zbirnyk statei* [State bibliography in Ukraine: collection of articles], Is. 4, pp. 78–92. [In Ukrainian].

4. Nyzovyi, M. A. (1972). *Orhanizatsiia obliku tvoriv druku: leksiia dlia studentiv-zaochnyiv* [Organization of the record-keeping of editions: a lecture for postgraduate students]. Kharkiv State Institute of Culture. Kharkiv. [In Ukrainian].

5. Propina, K. I., Ternovskaia, A. A. (1934). *Praktika klassifikatsii knizhnoi produktcii po sotcialnomu naznacheniui* [The practice of classifying book products for social purposes]. In *Sovetskaia bibliografiia* [Soviet bibliography], Is. 2, pp. 5–20. Moscow. [In Russian].

6. Medvediev, Yu. B. (1962). Rozvytok bibliografichnoi statystyky na Ukraini [Development of bibliographic statistics in Ukraine]. In *Derzhavna bibliohrafiia na Ukraini: zbirnyk statei* [State bibliography in Ukraine: collection of articles], Is. 1, pp. 55–70. [In Ukrainian].

7. Kravchenko, H. O. (Ed.). (1958). *Presa Ukrainiskoi RSR 1918–1957: statystychni materialy* [The press of the Ukrainian SSR 1918–1957: statistical materials]. Kharkiv. [In Ukrainian].

8. Skachkov, V. M. (Ed.). (1967). *Presa Ukrainiskoi RSR 1917–1966: statystychnyi dovidnyk* [The press of the Ukrainian SSR 1917–1966: statistical reference book]. Kharkiv. [In Ukrainian].

9. Sypalo, I. M. (Ed.). (1974). *Presa Ukrainiskoi RSR 1918–1973: naukovo-statystychnyi dovidnyk* [The press of the Ukrainian SSR 1918–1973: scientific and statistical reference book]. Kharkiv. [In Ukrainian].

10. Sypalo I. M. (Ed.). (1976). *Presa Ukrainiskoi RSR 1918–1975: naukovo-statystychnyi dovidnyk* [The press of the Ukrainian SSR 1918–1975: scientific and statistical reference book]. Kharkiv. [In Ukrainian].

11. Medvediev, Y. B. (Ed.). (1981). *Presa Ukrainiskoi RSR 1918–1980: statystychnyi dovidnyk* [The press of the Ukrainian SSR 1918–1980: statistical reference book]. Kharkiv. [In Ukrainian].

12. Medvediev, Y. B. (Ed.). (1986). *Presa Ukrainiskoi RSR 1918–1985: statystychnyi dovidnyk* [The press of the Ukrainian SSR 1918–1985: statistical reference book]. Kharkiv. [In Ukrainian].

13. Council of People's Commissars. (1922). Pro orhanizatsiiu Ukrainiskoi Knyzhkovoï Palaty i pro zabezpechennia holovnykh knyhoskhovanok vsima vydanniamy respubliky: postanova Rady Narodnykh Komisariv [USRR] vid 27 chervnia 1922 r. [About the organization of the Ukrainian Book Chamber and the provision of main depositories by all editions of the republic: resolution of the Council of People's Commissars, June 27, 1922]. In M. I. Senchenko. (2004). *Knyzhkova palata Ukrainy: istoriia i sohodennia* [Book Chamber of Ukraine: history and present] (2nd ed.) (p. 13). Kyiv: Book Chamber of Ukraine. [In Ukrainian].

14. Hurvych, F. K., Savenko, V. S. (Eds.). (1969). Pro zakhody do polipshennia yunatskoi i dytiachoi presy: postanova TsK VKP(b) vid 23 lypnia 1928 r. [On measures for improvement of the youth and children's Press: resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) of July, 23 1928]. In *Ukrainska dytiacha literatura: khrestomatiia krytychnykh materialiv* [Ukrainian children's literature: chrestomathy of critical materials] (2nd ed., pp. 116–118). Kyiv: High School. [In Ukrainian].

15. Hurvych, F. K., Savenko, V. S. (Eds.). (1969). Pro vydavnytstvo "Molodaiia hvardiia": postanova TsK VKP(b) vid 29 hrudnia 1931 r. [About Molodaia hvardiia publishing: resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) of December 29, 1931]. In *Ukrainska dytiacha literatura: khrestomatiia krytychnykh materialiv* [Ukrainian children's literature: chrestomathy of critical materials] (2nd ed., pp. 118–120). Kyiv: High School. [In Ukrainian].

16. Hurvych, F. K., Savenko, V. S. (Eds.). (1969). Pro vydavnytstvo dytiachoi literatury: postanova TsK VKP(b) vid 29 hrudnia 1931 r. [About publishing of children's literature: resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) of December 29, 1931]. In *Ukrainska dytiacha literatura: khrestomatiiia krytychnykh materialiv* [Ukrainian children's literature: chrestomathy of critical materials] (2nd ed., pp. 121–122). Kyiv: High School. [In Ukrainian].

Oksana Valeriivna Petrenko,

Senior Research Fellow

of the Department of Scientific Processing of Deposit Copies,

State Scientific Institution "Ivan Fedorov Book Chamber of Ukraine"

e-mail: o-petrenko@ukr.net

Historical discourse of the methodology of state printing statistics: based on the example of children's books registration in the 20–30s of the 20th century.

The article covers methodology development aspects of state printing statistics and search and summarization of unpublished archival materials based on the children's books under the reported criteria.

To make the discourse objective at the beginning of the state printing statistics methodology formation process a historical method and partly a method of typology are used while presenting the registration criteria of the state printing statistics according to the year of publishing. It makes the display of the typological aspect and the specialties of the methodology of printing statistics of children's books. Through the content analysis the common features in applying the criteria of printing statistics of children's books in the period of 1931–1936 have been shown.

Overall the study found that in the 20–30s of the XX century the staff members of the Ukrainian Book Chamber have developed a methodology of state printing statistics. What is more, the study deduces that the studied period was the time of the formation and the incipience stage of the state printing statistics in Ukraine, search of its organizational forms and the best methods of work. This is corroborated by establishing and approbation by the Chamber of literature classification principles according to language particularities and publishing groups. During the investigated period there was a constant search for new criteria of statistical registration in order to improve the methodological basis of state printing statistics. Detailing of children's books statistic indicators in 1931–1936 illustrates an active search for optimization and unification of statistical registration of printing.

Thus, in a short time, having no such precedent in the creation of a state bibliography, the Ukrainian Book Chamber in the 20s of the XX century applied the new methodological basis for bibliography of printing products and statistical registration, which laid the foundation for methodological and instructive materials of the whole Soviet printing statistics.

Key words: methodology, state printing statistics, children's book, archival materials.

Петренко Оксана Валериевна,
старший научный сотрудник
отдела научной обработки обязательных экземпляров
Государственного научного учреждения
«Книжная палата Украины имени Ивана Федорова»
e-mail: o-petrenko@ukr.net

Исторический дискурс методологии государственной статистики печати: на примере учета детских книг в 20–30-х годах XX ст.

В статье освещены аспекты разработки методологии государственной статистики печати, а также поиска и обобщения неопубликованных архивных сведений на примере детских книг по выявленным отчетным критериям.

Для объективного дискурса относительно начала процесса формирования методологии государственной статистики печати использованы исторический метод и частично – метод типологизации при подаче критериев учета государственной статистики по годам. Благодаря этому обозначены типологический аспект и особенности методологии статистики печати детских книг. С помощью контент-анализа выявлены общие черты в применении критериев статистического учета детских книг с 1931 г. по 1936 г.

В целом исследование показало, что в 20–30-х годах XX в. сотрудники Украинской книжной палаты разработали методологию государственной статистики печати и что исследуемые годы были периодом формирования и становления государственной статистики печати в Украине, поиска ее организационных форм и лучших методов работы. Подтверждением этого являются внедрение и апробация Палатой принципов классификации литературы по языковым признакам и издательским группам. В течение исследуемого периода осуществлялся постоянный поиск новых критериев статистического учета с целью усовершенствования методологических основ государственной статистики печати. Детализация статистических показателей детских книг 1931–1936 гг. иллюстрирует активный поиск оптимизации и унификации статистического учета печати.

Итак, за небольшой промежуток времени, не имея подобного прецедента в создании государственной библиографии, Украинская книжная палата еще в 20-х годах XX в. разработала новые методические положения библиографирования печатной продукции и статистики печати, которые легли в основу методологических и инструктивных материалов всей советской статистики печати.

Ключевые слова: методология, государственная статистика печати, детская книга, архивные материалы.

*Стаття підготовлена 2 квітня 2018 року;
подана до друку 26 квітня 2018 року.*

отець Юрій Мицик,
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу актових археографії
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
e-mail: mytsyk2002@ukr.net
Інна Юрївна Тарасенко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу актових археографії
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
e-mail: innatarasenko86@gmail.com

ІЗ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ПОЛТАВЩИНИ XVII–XVIII ст. (ІЗ ЗІБРАННЯ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)

У публікації представлені, насамперед, публічно-правові акти – універсали та листи гетьманів і полковників (усього 19 документів – універсали та лист Івана Самойловича, Івана Скоропадського, Данила Апостола, полковників Андрієвича, Кочубея, Новицького). Деякі документи взято з копій довоєнного часу, оригінали яких зберігаються в Російському державному архіві давніх актів. У цілому опубліковані тут документи проливають додаткове світло на історію Полтавщини XVII–XVIII ст., передусім на політичні аспекти.

Ключові слова: Полтавщина, Гетьманщина, універсали, купчі, монастирі, краєзнавство.

У даній публікації продовжуємо оприлюднення джерел з історії Полтавщини, розпочате в попередньому випуску збірника статей Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ) [1]. Цього разу представлені насамперед публічно-правові акти – універсали та листи гетьманів і полковників. Із 19-ти документів, які публікуються, на їхню долю припадає 16. Це документи гетьманів Івана Самойловича (1 документ), Івана Скоропадського (4), Данила Апостола (8, у т. ч. 3 як миргородського полковника), полковників кременчуцького Кирила Андрієвича (1), полтавського Василя Кочубея (1). У додатках вміщено два документи, виявлені в Центральному державному історич-

ному архіві України в м. Києві (ЦДІАК України): лист генерального хорунжого Якіма Горленка та «доношение» миргородської полкової канцелярії до Генеральної військової канцелярії (публікується у вигляді регесту). У ЦДІАК України було виявлено також один універсал-привілей миргородського полковника Данила Апостола (№ 12). Як бачимо, ці документи доповнюють «Український дипломатарій XVI–XVIII ст.», який публікується науковцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (ІУАД). До цього ж різновиду джерел відноситься й універсал князя Яреми Вишневецького, але він був створений представником владних кіл Речі Посполитої. Ще два документи (№ 3, 7) – це листи кременчуцьких козаків та священників Остап'я, про яких буде сказано нижче.

Отже, відкриває публікацію універсал князя Яреми Вишневецького (№ 1). Цей князь зажив лихого слави як кат повсталого українського народу. До початку Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. він активно займався адміністративно-господарськими справами своїх латифундій на Лівобережжі, в центрі яких знаходилося місто Лубни. Його універсал цікавий тим, що тут надаються права й вольності Чигирину-Діброві, місту, яке тоді належало князю (нині затоплене водами Кременчуцького водосховища).

Далі йдуть документи 1661 р. Їхні оригінали зберігаються в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА). У 1926 р. М. Грушевський відправив до Москви в цей архів, який тоді мав назву «Древнехранилище», невелику групу науковців (В. Євфимовський, А. Єршов, В. Кравцов та ін.), які зробили чимало копій документів та виписок, що з того часу зберігаються в ІР НБУВ. Ці два документи, як і ряд інших, були виявлені у фонді 214 (Сибірський приказ), куди потрапили явно помилково. Листи кременчуцького полковника Кирила Андрієвича (Андрієнка) і кременчуцьких козаків та міщан об'єднує й те, що вони були адресовані царському воеводі князю Г. Г. Ромодановському. Вони були створені за часів протистояння правобічних та лівобічних полків, за котрими стояли, відповідно, Московська держава і Річ Посполита. Через це було створено Кременчуцький полк, територія якого раніше входила до складу Чигиринського полку як сотня. Ромодановського просили про підмогу, враховуючи небезпеку нападу сил Юрія Хмельницького на місто і слабкість його укріплень («город наш некрепкой»). Важливо, що в листі полковника названо імена двох його сотників (на жаль, не сказано, які саме сотні вони очолювали) – «Гаврила Дубовика да Павла Гуленицького, сотника Потоцького, да Осипа Зиневича». Гаврило Дубовик стане кременчуцьким полковником після Андрієвича і буде на цій посаді у жовтні 1661 – червні 1662 р. [2].

Щодо імені другого сотника, то його складно визначити: чи це Павло Гуляницький, чи Йосип Зіневич, бо таких імен не називають інші джерела. А те, що Гуляницький згадується як «сотник Потоцького», може свідчити, що він був раніше в польському війську під командою коронних гетьманів Миколи чи Станіслава «Ревери» Потоцьких. Документ № 4 – це купча 1669 р. полтавської мешканки Марії Іскри, яка продавала свій млин, хутір з лісом та іншу власність ігумену Мгарського монастиря Віссаріону. Цікаво, що ця Марія була онукою Яцька Остринина (вождя повстання 1638 р.) і дочкою Івана Іскри – опонента Виговського. Регест оригіналу ми опублікували раніше [3]. Дана купча в ІР НБУВ зберігається у вигляді копії кінця XIX – початку XX ст. разом з двома іншими документами (виписи з полтавських міських книг, які містять купчі), в котрих Марія Іскра згадується як одна з головних осіб. Випис 1678 р. надрукований нами в згаданому збірнику за оригіналом, що знаходиться в ЦДІАК України [4]. Інший випис репрезентований у публікації полтавської міської книги [5].

Наступні чотири документи об'єднує те, що вони знаходяться в складі унікального шеститомного архіву компанійського полковника Іллі Новицького (30-ті роки XVII ст. – 1704 р.), що зберігається в ІР НБУВ і зараз готується до друку науковцями ІУАД НАНУ. Новицький дбайливо зберігав усю кореспонденцію, що надходила на його ім'я чи стосувалася його. Чи не половина всіх документів цього архіву так чи інакше пов'язані з Полтавщиною, бо на Лубенщині, в містах і селах Посулля, знаходилися зимові квартири полку Новицького. З численних листів Самойловича (бл. 100) ми наводимо тут тільки один (№ 6). У ньому гетьман, заклопотаний військовими справами, просив Новицького розсудити дві кримінальні справи: пирятинської жительки «Михиінчишиної» (про неї згадується дуже стисло) й удови Хвенни Поповички з Чорнух, дочку якої згвалтував син Параски, теж чорнуської жительки. У цієї Хвенни ще й чомусь забрав корову лубенський полковник Максим Ілляшенко. В наступному документі – зобов'язанні священників Леонтія та Сави (№ 7) – останні мали відправити панахиди (сорокоуст) за компанійцем Яковом, який втопився в р. Псел в Остап'ї. Угода була укладена з курінним отаманом компанійців Михайлом, і той мав заплатити грішми та натурою (кінь). Отець Леонтій був священником в Остап'ї – сотенному містечку Миргородського полку (Воздвиженська церква), але Сава значиться як «священник запсиолський» Свято-Микільського храму (в Остап'ї?). Два наступні документи (№ 5, 8) важливі тим, що написані Данилом Апостолом ще тоді, коли він був миргородським полковником. У першому листі, адресованому з Сорочинець компанійському сотнику Василю Лагоді, полковник пояснював причини невеликих норм провіанту на утримання компанійців, які дорівнювали тим нормам, що застосовувалися в Гадяцькому полку. В разі незгоди полковник ра-

див невдоволеним звертатися до гетьмана Івана Самойловича. У другому листі, писаному Апостолом в Остап'ї, полковник попереджав миргородського сотника (очевидно, ним був тоді С. Маневич) про небезпеку ординського нападу (орда вже діяла під Полтавою). Ще один універсал Апостола як полковника (№ 12) стосувався села Зубані (нині – село Глобинського району). Це старе село, позначене ще на карті Г. Л. де Боплана першої половини XVII ст., не згадується чомусь в джерелах до 30-х років XVIII ст. Апостол надає це село, а також с. Ковалі, що в Хорольській сотні, своєму зятеві Андрію Горленку. Універсал Апостола адресувався остапіївському та хорольському сотникам (відповідно Кирилу Шкурченку (?) та Степану Родзянкові). Трохи доповнює історію с. Зубані документ № 2 додатків – «доношени» 1748 р. миргородської полкової канцелярії (регест). Зубанівські священник і козаки скаржилися, що їхнє поле довжиною бл. 12 км і риболовні озера купив бунчуковий товариш Петро Кулябка, який став захоплювати й інші землі.

Далі йдуть чотири документи гетьмана Івана Скоропадського (№ 9–11, 13). Три перші стосуються церковних маєностей, які зазнали спустошень під час війни зі шведами. Єфрем Шацький, ігумен Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві, представив два універсали Самойловича і два універсали Мазепи і просив їхнього підтвердження, що й отримав. Універсал Самойловича від 17(7).05.1679 р., даний обителі на Рудний ліс, є відомим. Відомий також і універсал Мазепи від 26(15).02.1704 р. на с. Петрівку [6]. Але інші універсали Самойловича й Мазепи досі не виявлені. Хіба що можна згадати універсал Мазепи від 16(5).03.1704 р. [7] щодо жителів Лисої Гори, але, очевидно, був ще якийсь універсал стосовно лисогірців. Іншим разом він доповідав, що полковник полтавський Іван Черняк купив у Данила Апостола й генерального осавула Жураківського землі колишнього полтавського полковника Павла Герцика біля села Вакулинців, але забрав і село, яке після поразки гетьмана Мазепи було надано монастиреві. Скоропадський ствердив права обителі. Третій універсал стосується полтавського протопопа о. Йосифа Нашинського, який представив привілей Мазепи на млин на р. Ворсклі і просив його підтвердити, що й отримав. Тут, без сумніву, йдеться про універсал Мазепи від 13(2).10.1702 р. [8]. У четвертому документі Скоропадський підтверджував універсал полтавського полковника (ймовірно, Івана Черняка), даний кобеляцькому сотникові Саві Михаловичу (Таранусі) на право володіння якимось селом. До них прилягає універсал полтавського полковника Василя Кочубея (№ 16), даний Лаврентію Микитіву, обозному Полтавського полку, на село Комарівку в Білицькій сотні (між Біликами й Кобеляками), яке йому належало на ранг. Цей універсал був виданий, оскільки сам гетьман Апостол уже надав Комарівку Микитіву.

Слідом за згаданими документами публікуються п'ять універсалів Данила Апостола вже як гетьмана (№ 14–15, 17–19). У першому (№ 14) він відгукувався на клопотання орлянського сотника Йосипа Яковича Дяченка і надавав йому млин на р. Оріль. У другому (№ 15) Апостол підтверджував універсал Скоропадського, даний осавулу компанійського полку Часника Павлу Логвиновичу на звільнення від податків тощо двору в Маячці, де жила дружина Логвиновича з дітьми і зі своїм батьком. Крім того, стверджувалися права осавула на млин на р. Оріль «в урочищи, прозиваеомом Ступки», хутір біля Маячки, і право на роблення горілки для домашньої потреби (не на продаж!). Універсал адресувався маяцькому сотникові Андрію Приймі. У третьому (№ 17) о. Варлаам Горodelьський, ігумен полтавського монастиря, представив універсали Самойловича та Мазепи і просив ствердити, що отримав саме два. Перший з них від 20(10).12. 1679 р. на млини на греблі Остап'ївській є вже відомим [9]. Ці млини надав обителі видинський митрополит Герасим (місто Видин стоїть на Дунаї і знаходиться в північно-західній Болгарії), а Герасим прибув до Києва в листопаді 1671 р. [10]. Другий універсал Мазепи 1704 р. теж відомий. Однак третій універсал – від 20(10).10.1709 р. на гирло р. Оріль та млини під Царичанкою тощо досі не виявлений. Четвертий універсал Скоропадського від 29(18).06.1719 р. наводиться нижче (№ 13). П'ятий – від 30(19) 06.1719 р. Скоропадського – досі не виявлено. Універсалом № 18 Апостол передавав половину с. Лелюхівки (яке раніше було дано на ранг полтавському полковому судді Григорію Буцькому) у зв'язку зі смертю останнього новому судді Василю Зеленському. Цей універсал адресувався новосанжарському сотнику Дмитру Левенцю. В останньому універсалі (№ 19) Апостол відгукувався на клопотання Авраамії – ігумені Спаського жіночого монастиря, що під Великими Будищами, котра просила підтвердити ряд грамот та універсалів, даних обителі: грамоту царів Івана V та Петра I, універсали Самойловича, Мазепи та Скоропадського. З них відомий лише універсал Мазепи від 22(11).01.1688 р. [11]. Цей універсал було адресовано полтавському полковнику Василю Кочубею та великобудиському сотнику Івану Сулімі. Завершуємо огляд публікованих документів листом генерального хорунжого Якіма Горленка до гетьмана Данила Апостола. Горленко просить підтвердити надання йому Скоропадським с. Заїзд під Прилуками.

Отож, дана публікація документів проливає додаткове світло на історію важливого регіону України гетьманських часів. Зазначимо, що при їх підготовці до друку ми використали правила публікації українських текстів XVII–XVIII ст., розроблені Я. І. Дзирою [12], з незначними поправками. Квадратними дужками [...] показані пропуски в тексті, а знаком (...) – нерозбірливі слова.

Список використаних джерел

1. Мищик Ю., Тарасенко І. 12 документів з історії Полтавщини XVII–XVIII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2017. Вип. 21. С. 414–427.
2. Gajecky G. *The Cossack Administration of the Hetmanate*. Cambridge, 1978. Vol. 2. P. 635.
3. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Київ, 2015. Т. 4: 1655–1658 рр. С. 430.
4. Там само. С. 430–431; ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 27669.
5. Полтавська міська книга (1668–1740). Київ, 2016. С. 173–174. № 97.
6. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ ; Львів, 2004. № 553. С. 745–746; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Київ ; Львів, 2002. Ч. I. № 387. С. 420–421.
7. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Київ ; Львів, 2006. Ч. II. № 285. С. 327.
8. Там само. № 256. С. 296.
9. Універсали... № 558. С. 749.
10. Дылевский Н. М. Трехсотлетие первого печатного издания «Жития Иоана Рьльского» болгарского патриарха Евфимия Тырновского (1671–1971) // Тырновска книжовна школа. 1371–1971. Международен симпозиум. Велико Тырново, 1971. С. 133.
11. Універсали Івана Мазепи... Київ ; Львів, 2002. № 58. С. 116.
12. Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 39–42.

References

1. Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2017). 12 dokumentiv z istorii Poltavshchyny XVII–XVIII st. [12 documents from the history of Poltava region in the 17–18th centuries]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 21, pp. 414–427. [In Ukrainian].
2. Gajecky, G. (1978). *The Cossack Administration of the Hetmanate* (Vol. 2, p. 635). Cambridge. [In English].
3. *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr.* [Sources from the history of the National liberation war of the Ukrainian people of 1648–1658]: Vol. 4. 1655–1658 (p. 430). (2015). Kyiv. [In Ukrainian].
4. *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr.* [Sources from the history of the National liberation war of the Ukrainian people of 1648–1658]: Vol. 4. 1655–1658 (p. 430–431). (2015). Kyiv. [In Ukrainian]; Fond 2. Unit 27669. Institute of Manuscript of VNLU. [In Ukrainian].
5. *Poltavska miska knyha (1668–1740)* [Poltava city book (1668–1740)] (pp. 173–174, No. 97). (2016). Kyiv. [In Ukrainian].
6. *Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687)* [Universals of Ukrainian hetmans from Ivan Vuhovskyi to Ivan Samoilovych (1657–1687)], No. 553, pp. 745–746. (2004). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian]; *Universaly Ivana Mazepy (1687–1709)* [Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)], Pt. 1, No. 387, pp. 420–421. (2002). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

7. *Universaly Ivana Mazepy (1687–1709)* [Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)], Pt. 2, No. 285, p. 327. (2006). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

8. *Universaly Ivana Mazepy (1687–1709)* [Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)], Pt. 2, No. 285, p. 296. (2006). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

9. *Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687)* [Universals of Ukrainian hetmans from Ivan Vuhovskyy to Ivan Samoilovych (1657–1687)], No. 558, pp. 749. (2004). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

10. Dylevskii, N. M. (1971). *Trekhsotletie pervogo pechatnogo izdaniia “Zhytiia Ioanna Rylskogo” bolgarskogo patriarkha Evfimiia Tyrnovskogo (1671–1971)* [Tercentenary of the first printing edition of the “Life of Ioann Rytsky” of Bulgarian patriarch Euphymius Tyrnovsky (1671–1971)]. (1971). In *Trnovska knizhnovna shkola. 1371–1971. Mezhdunaroden simpozium* [Tyrnovo book school. 1371–1971. International symposium] (p. 133). Veliko Tyrnovo. [In Ukrainian].

11. *Universaly Ivana Mazepy (1687–1709)* [Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)], Pt. 1, No. 58, p. 116. (2002). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

12. *Litopys Samovydtisia* [Chronicle of Eyewitness] (pp. 39–42). (1971). [In Ukrainian].

№ 1

1636, березня 20. – Пирятин.

Універсал князя Яреми Вишневецького

«Hieremij Michał Korybut ksiąŜa Wiszniowecki etc, etc

Wiadomo czynie tym moim listem komu by o tym wiedzieć naleŜało, iż mieszczanie moi czyhirindubrowscy żądali mię zgodnie, żebym im prawa i wolności, tak jako i in-szym miastem moim nadał i według listu i przywilejii onym danego naznaczenie wczynił, coby za powinność po wysiedzeniu dwadzieŝtu lat na slobodzie oddawać i odprawować mieli. Czyniąc tedy żądanie i proźbie ich dosyć, tym listem i przywilejem danym obiecałem podatków i powinności żadnych nie wyciągać po nich, aŜ gdy da P.Bóg mieszczanie czehyryndubrowscy według tego listu mego dwadzieŝcia lat slobody wysiedzą, a po wysiedzeniu slobody mieszczanie mają i powinni będą darować czynsz na kaŜdy rok tak moźniesz, jako i ubozszy, według zeznania namiestnika mego albo teŝ i tego, który czynsz z rozkazania mego będzie wybierał. Do tego ŝeby mieszczanie wiedzili co ich prawu majdeburskiemu naleŝy, ale za pożytek namiestnikowi memu tamiecznemu ma byđ naprzód sąd wszelaki przy naniestniku moim zostawuje. Wojta u (?) burmistrza, jako i w inszych miesciech moich, od sądu nie oddalając, którym grosz trzeci ma iŝć. Pozwalam teŝ mieszczanom moim mieć woskobojnią, słodownią i browar. Odumerczyną wszelakie na krewne bliske przypadać mają, a urząd moj bez prawa żadnego czynić im w tym nie będą. Który by teŝ mieszczanie pod przysadek (?) zamkowy poddać się chcieli, a prawu majdeburskiemu nie podlegać, wolno im to będzie. Pod czas jarmarku od woza po groszy dwa burmistrzom i wojtowi naleŝeć ma, a więcej nie. Co się zaś tknie porządku w miescie, mianowicie obierania wojta i wszystkich urzędów, poborów wybierania na potrzebę miejską i z nich rachunków słuchania tego mieszczanie aby bez namiestnika mego nie się odprawować nie ważyli, a który by się temu przeciwił, gardłem ma być karany. Wolno teŝ będzie im miody sycić, piwa na szynk robić, oddawszy dochód arendarski, to jest kapczyzny, złoty polski jeden. A co strony gorzałek arendarz na krzciny i wesela gorzałki prostej kwartę mieszczanom przedawać ma po dwa grosza litewskie, dobrzeŝ zaś akawitej kwartę po groszy litewski,

a quarta i garniec takiej miary ma być jako w mieście moim Łubniach. Grobli naprawować mieszczanie zawsze powinni będą. A gdybym szkoda jako w zamieszkaniu młynów za ich niedbalstwem mie (?) nagrodzić mi to będą powinni. A kto by do naprawy groble, parkanu, wałów obrony i warowaniuu miasta i zamku, także inszych karwetków (?) nie chciał być posłusznym, na takowych dziezięć kop litewskich zakładam. Godną miastu i zamku cechy wszystkie należeć mają także i (...) * przestrzegać też z pilnością mają, ale pokój tak z sąsiadami, jako i z pogranicznymi ludzmi, mianowicie z Moskwę, wzruszone nie były, także sewiery ich pustoszone nie były. O czym znościć się mają z namiestnikiem moim tamecznym broniąc, tego żeby kozacy, hultaję, ludzi swowolne za granicą w państwa obce z majątności mej czerlundubrowskiej (!) nie wpadali, bez wiadomości namiestnika mego tamecznego. A kto by się tego ważył, a za granice ku wzruszeniu pokoju wtargnął, aby był pościgniony, takowy garłem ma być karany. Pozwalam też tym mieszczanom moim kanonu dwa razy w rok zażywać i na swój obrócić pożytek: jeden kanon na Boże Narodzenie ruske kadzi trzy, drugi kanon na Cośmę (i) Damiana, także kadzi trzy, a wosk do cerkwie oddawać mają. Cokołwiek tedy w tym liście moim wyżej i niżej opisano i pomieniono, to wszystko tym listem i przywielejem moim poddanym moim czehrindubrowskim i im samym i ich potomkom czasy wiecznymi utwierdzam. A dla pewności i wiary lepszej ten mój list ręką własną podpisany z przyłożeniem pieczęci mojej onym dać rozkazałem.

Działo się w Piratynie dnia dwaziestego miesiąca marca roku Pańskiego tysiącego sześćsetnego trzydziestego zstosego.

Na własnom podpisano: Michał».

*

Іеремій Міхал Корибут, князь Вишневецький, і т. д., і т. д.

«Чиню відомо цим моїм листом кому б про це належить відати, що мої чигириндубровські міщани жадали від мене одностайно, щоб я їм надав права й вольності, як я надав іншим моїм містам і згідно з листом і привілеєм даним їм вчинив призначення: що за повинності вони малим б віддавати і відправляти після того як будуть сидіти на слободі двадцять років. Тоді задовольняючи їхньому жаданню і проханню, цим листом і наданим привілеєм я обіцяв не вимагати від них жодних податків і повинностей, поки дасть Бог чигириндубровські міщани згідно з цим моїм листом не висидять на слободі двадцять років, а після цього міщани мають і повинні будуть давати чинш кожного року як багатші, так і бідніші, згідно із виногою мого намісника або також і того, котрий з мого наказу буде брати чинш. До цього щоб міщани знали, що їм належить згідно з магдебурзьким правом, але що за користь моему наміснику тамтешньому має бути насамперед всякий суд, (котрий) залишається при моему наміснику. Війта й бурмістра, як і в інших моїх містах, від суду не віддаляючи, котрий має йти третій гріш. Дозволю також моїм міщанам мати воскобойню, солодовню і бровар. Всяка відумерщина має припадати близьким родичам, а мій уряд чинити їм жодного безправ'я в цьому не буде. Коли ж якісь міщани хочуть піддатися під замковий присуд, а магдебурзькому праву не підлягати, вільні вони в цьому. Під час ярмарку від воза по два гроші має належати бурмістрам і війтові, а більше – ні. Що стосується порядку в місті, особливо обрання війта й всього уряду, брання податків на міські потреби і з них слухання

рахунків, цього міщани щоб не насмілювались чинити без мого намісника, а котрий би був проти цього, має бути покараний на смерть. Вільно їм теж буде сити мед, робити пиво на шинкування, віддавши орендарський податок, тобто капщизну, один польський злотий. Щодо горілки. Орендар має продавати горілку на хрестини і весілля: квартиру простої горілки продавати міщанам по два гроша литовських, квартиру ж доброї оковитої по __ гроші литовські, а кварта і гарнець має бути такої ж міри як в моєму місті Лубни. Греблі ремонтувати міщани завжди будуть повинні. А якби якась шкода в млинах сталася через їхню недбалість, то мусять вони мені винагородити. А хто б не хотів бути послухним у ремонті греблі, паркану, оборони валів і укріпленні міста й замку, також інших шарварків (?), на таких кладу штраф у десять литовських коп. Всі цехи, гідні місту й замку, мають їм належати, також (...) * перестерігати з пильністю мають, але мир як з сусідами, так і з закордонними людьми, особливо з Московією, не був порушений, також щоб не були пустошені їх сівери. Про що мають зноситися з моїм тамтешнім намісником, перестерігаючи, щоб козаки, гультяї, свавільні люди за кордон в чужі держави з моєї чигириндубровської маєтності не нападали, хіба що з відома мого тамтешнього намісника. А хто б на це наважився, а за кордон вдерся, порушуючи мир, щоб був схоплений і такий має бути смертю покараний. Також дозволяю цим моїм міщанам робити канон два рази на рік на свою користь: один канон на руське Боже Різдво три кадї, другий канон на Козьму й Дем'яна, також три кадї, а віск мають віддавати церкві. Що тільки в моєму листі вище й нижче описано й згадано, то все цим листом і моїм привілеєм моїм чигириндубровським і їм самим і їхнім нащадкам затверджую на вічні часи. А для певності й ліпшої віри цей мій лист підписаний власною рукою з прикладанням моєї печатки я наказав їм видати.

Діялося в Пирятині дня двадцятого, місяця березня року Божого тисяча шістсот тридцять шостого.

На власному підписано: Міхал».

ІР НБУВ. Ф. 1. № 54623. Тогочасна копія.

Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «Miasto pieczęci», тобто «місце печатки». Запис: «Писар сотенний Дмитро Білатозкый (?)».

№ 2

1661, червня 20 (10). – Кременчук.

Лист кременчуцького полковника Кирила Андрійовича до князя Г. Г. Ромодановського

«(10/VI. 2-й лист писал к окольничему и воеводе ко князю Гр. Гр. Ромодановскому кременчюцкой полковник Кирила Ондреев.

Не даючись де уже больши прельщать старшине заднепрской и не слушая их, уклонились все единомышленно к царскому в-ву, и на верное и вечное подданство присягу учинили, крест целовали в Кременчюку в соборной церкви при Григорье Косагове да при полковнике прилуцком при Лазаре Горличенке. И видя наше желательство и склонность, никаких нам обид не чинили и всем заказали. А по твоему веленью Григорий Иванович Косагов те полки вверх и вниз ко Днепру расправил ко перевозом и сам с полком своим ис Кременчюка по твоему веленью пошел к рубежам плотавским [sic!] до реки Ворскла. А по нашему прошенью оставил в

Кременчуке 2 роты ратных людей. А наш де было и болши того надобно, потому что тот город е. ц. в-ва Кременчук самой последней и близок от неприятелей, как от татар и от Чигирина за 7 миль, а Крилов 2 мили; а город наш некрепкой, от неприятелей страшно. Посылаем мы к тебе 2 сотников своево полку Гаврила Дубовика да Павла Гуленицкого, сотника Потоцкого, да Осипа Зиневича с товарищи бить челом о ратных людех о тысяче человек пехоты, которых изволь твоя милость прислать к нам вскоре и дав им корму и пушек и зелья и свинцу. А нежинский де пехотный полковник Иван Мозыря с полком своим пришел в Кременчук и о том тебе ведомо чиним, что добрый промысл имеют над татары; к которым изволь писать писмом своим, чтоб о том деле порадели, над неприятелями промыслы бы чинили, обещаючи им ц. в-ва денежное жалованье и корм прислати на всякой год.

Писан в Кременчуку июня 10 д. лета 1661.

Внизу приписано: вашей милости господину и добродееу нашему низайшие слуги Кирило Ондреевич, полковник е. ц. в-ва Войска Запорожского кременчуцкий».

IP НБУВ. Ф. II. № 15576. Арк. 2–3. Копія 20-х років XX ст. з оригіналу, який знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», № 612. Арк. 108–109).

№ 3

1661, червня 21 (11). – Кременчук.

Лист кременчуцьких козаків і міщан до князя Г. Г. Ромодановського

«(11/VI) «3-й лист писали к окольнічему и воеводе ко князю Гр. Гр. Ромодановскому кременчуцкие козаки и войт и мещаны.

Посылают от себя бить челом к нему, князю Григорью Григоровичю, чтоб пожаловал, прислал к ним в город для оберегательства ратных людей драгунов з запасы и с пушки и с порохи и с свинцом вскоре 1000 человек. А Григорий Иванович Косагов по твоему веленью от Кременчука пошел к Плотаве [sic!]. А по ево отходе вскоре неприятели пришли к Днепру и стали против Кременчука з знамены, много обид и разоренья людем починили. А мы всегда радети не престаем, чтоб ту крепость было чем нам удержать. Вскоре изволь прислать ратных людей.

Писан в Кременчуку июня в 11 д. 1661 году».

IP НБУВ. Ф. II. № 15576. Арк. 4. Копія 20-х років XX ст. з оригіналу, який знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», № 612. Арк. 111–112).

№ 4

1669, вересня 9 (серпня 30). – Полтава.

Купча

«Запис от пані Марии Искровни, обивателки полтавской, даний на три заставки на Вовчанской греблі и футор з сіножатми трома и з сіножатю Дубовою грядою, з ліском, садами, огородами, двома заемками и всіми пожитками, до тих ґрунтов належачими.

Я, Мария Григориевна Искровна, обивателка полтавская, відомо чиню и зознаваю сим моим добровольним писанем кожному, кому бы тилко о том відати потреба належало, тепер и на потомние часи будучим и кожному праву резидуючим, ижем

продала и в вічност до спокійного заживаня пустила заставок три на млин своих власних, будучих на річці Вовчку, на греблі в селі Вовчку, с футором, в котором сама мешкала до которого належит сіножатеї три и Дубовая гряда, сіножат, лісок з садами, с огородами, з двома заемками и зо всіми пожитками до тих ґрунтов, которих илем тилко я заживала, належачими, всечестному иеромонаху Виссаріону, игумену мгарскому, и всей братии монастыра Мгарского, за певную суму грошей золотих чтиріста; которим варую сим моим писмом, иж волно им будет яко своими власними ґрунтами владіти, користовати, дати кому, продати и як хотя диспонувати вічними часи, я не повинна буду так сама, яко и потомкове мои, также с приятелем моих, близких и далеких, турбации теж и перешкоди жадной звишенованному игумену и братии и до той моеї продажи добровольной упоминатися, в каждого суду и права, вічними часи, на що для ліпшой віри и далшой памяти даю сее мое писане, при бытности честного отца монаха Серафиона пана Еремія Світайла и при многих людех зацних віри годних.

Діялося в Полтаві 30 августа 1669 року.

В подлинном таков підпис:

Місто печати. Місто печати. Місто печати.

Устне упрошений о притиснене печати и подпис руки Филон Горкуша, полковник полтавский, рука власна.

Упрошений о подпис руки Иосиф Нащинский, священник святониколаевский полтавский.

В сем же записи я, Василий Трофимович, руку свою подписую.

Евстафий Андріевич, устне упрошений.

В року 1669, в місяцю августі 30 дни, сий запис принят до книг міських полтавских и переписан (?) слово в слово, а для стверженя и на потомние часи велілисмо и печать міську полтавську притиснути.

Діялося в Полтаві, року и дня виш менованного.

Александр Никифорович, писар міський полтавский, рука власная.

Сей запис активован до книг міських лубенских року 1689, июля 25 дня, през Юрия Кгаевского, писара лубенского».

ІР НБУВ. Ф. II. № 27656. Копія початку XX ст.

Запис: «Акты Мгарского м-ря, л. 104».

№ 5

1679, грудня 1 (листопада 21). – Сорочинці.

Лист миргородського полковника Павла Апостола до компанійського сотника Василя Лагоди

«Мой ласкавый приятелю пане сотнику коньпанійский.

Не рач в. мс. на мене дивовати, жем казал в полку моем росписат о щуплом коньтенъті товариству в. мс. Бо кгдаж и в Гадецком полку так, а не инашей товариство, остающее на станъци, мiet собі выживеньє. А кому таковой щуплой устави здасться за жаль, нехай собі апеллюет ку ясневел[можному] его млсти пану гетману. А затим зычливост мою в. мс. засилаю.

З Сорочинец ноеврия 21-го 1679 року.

В. мс. всего добра зич[ливый] пр[иятел] Павел Апостол, полковник Войска Запор[озкого] миргородский».

ІР НБУВ. Ф. II. № 14449. Оригінал.

№ 6

1680, жовтня 30 (20)(?). – Батурин.

Лист гетьмана Івана Самойловича

до охочокомонного полковника Іллі Новицького

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику комонный.

Супликовала до нас жалобливая вдова з Чорнух на имя Хвенна Поповичка, ускаржаючися также на вдову з плачем горким конечно Параску, обивательку чорнускую, и на єі сина одного, которий, запомнівши боязни Бжой и права на тако-вих простуцов яко он судового, дівку помененної вдови Хвенни Поповички, дочку родную, без встиду жадного и свіцкої соромоти посеред улиці зквалтил и тако-вое викрочивши проступство, збігл гдес на сторону з Чорнух, а матка также того проступци и встидливого квалтовника будто где насмівається з того учинку сина своего злого и укорается матці утрапенной тоей дівки зквалчоной. А до того яко-би где и пан полковник лубенский корову взял, причитуючи той же вдові побідін-ной Хвенни Поповичовці за вину зквалчене дочки єі. Зачим ми, будучи забавами войсковими щоденне затруднєні, зліцаєм в. млсти, абис справу тую помененной жалобливой вдови розсудил и того квалтовника, которий дівку єі безецне, не пом-нячи на страх Бжый и свідкую соромоту, спрофановал, если будет знайдоватися притомный, слушне покарал и пну полковнику лубенскому поговорил, жебы ко-рову, которую до себе взял, привернул той ускаржаючойся вдові назад, уваживши з якої причини тая корова взята єст у тоей вдови. Также жадаєм в. мсти, абис и Михиінчишину справу, обивателки пирятинской, з Боровичкою завзятую, знюш-шіся веспол з пном полковником и засівши як належит з ним на уряді, уважил и нам ознаймил о всіх документах тоей справи. О що и повторе жадаючи, нше притом засилаєм поздоровлене.

З Батурина 20(?) октоврия 1680 року.

В. мсти всего добра зичливий Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр. влчства Запор».

ІР НБУВ. Ф. II. № 14735. Оригінал.

№ 7

1683, травня 28 (18). – Остап'є.

Зобов'язання священників Леонтія Григоровича та Сави

«Відомо чиним сим нашим писмом, мы дховние особы, Леонтьий Григорович, свщєньник чстнокреский, намісник остаповський, и Сава, также священник запсиолский, иж постановилисмо з паном Михайлом, атаманом курінним комьпанским, иж по ззейшлом з сего світа товаришеви его, небожчикови Якови, угодил нас вышъписанный атаман на сорокоуст за преставльшую дшу, абы был у прстола бжественнаго офірований. Що з ходобы оного (за оную працу) позосталої дал нам коня рижого кривого и девят золотих грошей двом за все про все, яко теж и дякови полчварта золотого и понамареви шагов осм. Що мы, вышъречение дховние особы, декълеруємся оба полпол сорокоуста цале при воздвиженію Чстного Креста одправит. На що и подаєм сие наше писмо при подписі имен наших в року 1683 мая 18 д.

Вашим мlostям всіх добр желател и богомолц уставичный
 Леонтий вишписаний рукою.
 Сава стониколский рукою власною».

*IP НБУВ. Ф. II. № 14015. Автограф, написаний о. Леонтієм
 і підписаний о. Савою. Запис на конверті:
 «Яска небожчика, товариша куреня Москалева, що у Остапі утонул».*

№ 8

1696, січня 25 (15). – Остап'є.

Лист миргородського полковника Данила Апостола до миргородського сотника Сандула Маневича(?)

«Мой ласкавый приятелю пне сотнику миргородский.

Дано нам знати сеей ночи запевне, же орды силныя уже были под городами над (...) *орінными, а сегодня рано ціле под Полтаву тіе всею своею (?) поганскою потугою притягнули. По якой відомости певной будте и вы осторожны и нехай велии люде не переїжджаются з города, а з сюл душе на душе всех людей до міста зженіте и вшелякую мійте чулост, пилно приказуем.

Дан з Остапья генвара 15 д. 1696 року.

Вам зычливый приятел их царского влчства Войска Запороз[кого] полковник миргородский Данило Апостол.

А посылаем вам лист от сотника решетилковского писанный, котрый вычитавши, отсылайте до пна Новицкого в Лубні, пилно жадаем».

IP НБУВ. Ф. II. № 14316. Оригінал.

№ 9

1709, лютого 10 (січня 30). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського

«Копія.

Пресвітліяшаго и державнійшаго великого гедря ншого его царского священнійшаго влчства Войск Запорожских обоіх сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Всьей старшині и черні Войска его царского пресвітлого величества Запорожского, а меновите пну полковникові полтавскому з старшиною полковою и всяким началним и подначалним войсковим и посполитим того полку обивателем, и кождому, комуколвек о том відати надлежит, сим нашим ознаймем універсалом, иж презентовал нам превелебний в Бзі отц Ефрем Шацкий, игумен общежителного монастыра полтавского, універсали антецессоров наших, бывших гетманов, еден славной памяти Иоанна Самуйловича на Рудное, на ліс, другий – Мазепин на млини, под Царичанкою будучие, універсал Самуйловичов на села дві Семюновку и Петровку данний, універсал Мазепин на всі хуторі записи, на людей, под монастирем и на Лисогорі мешкаючих, также універсал запрітительный, абы люде, под монастирем жиючие, не до міста, леч до монастыра отдавали послушенство, а до того на тоні орілские, взявши от Покиньгородка, на низ до устя Орелі рікою в чверть милі и на дві озера, називаемие Кривці, еден давний монастирский, а другий – пна Василия Жураковского, асаули енералного, розиском до помянутого мо-

настира слушне привернений, особливе на кгрунт покойним Роткудовским до мененной обители легкованний, таже между теми тонямы як в духовниці и в купчих Роткудовского правом выражено, не повинни законники пререченого монастыря тоеж чрез Оріль пересипати, ані переметов становити, таже луг и лук сіножатних людских городов орільских, около помянутих тонь будучих, присвояти. Знову когда ріка наполнится весняною водою и риба вгору уступатимется, не міют тиеж законники людям в тих своих кгрунтах ватерами и сітми забороняти риб ловити. На остаток на власних своїх монастырских полпята каменя млива з частми войсковими на греблі петровской будучими. И просил менений отец игумен полтавский на тие всі монастырские добра нашего потвержения. Ми прето, гетман, з побожной горливости нашей, яко до инших святых обителей, не отмовилисмо респектов наших так и ку тому старожитному монастыреві полтавскому, где немало братии богоугодное провадят житие. А до того респектуючи, же тая обитель зовсіх (!) и тіми от неприятелей шведов зодрана и огнем внівеч зруйнована и спалена, розказалисмо сей наш видати універсал. Которим яко всі маетности, поля, ліси, млина, рибные ловлі, кгрунта и всякие вижеї выраженные угодия конфірмуем в спокойное владіние, позволяючи ему, превелебному отцу игумену, з братиею всякие отбирати пожитки так, абы ніхто в том найменшой не важил чинити трудности и перешкоди, пилно крпостию и повагою сего нашего універсалу варуем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові генвара 30 року 1709.

В подлинном тако:

Зъвишменованный гетман рукою власною».

*IP НБУВ. Ф. I. № 59361. Тогочасна копія.
Внизу документа намальоване коло,
всередині якого написано: «місто печати».*

№ 10

1709, листопада 1 (жовтня 21). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського

«Его царского пресвітлаго величества Войск Запорожских обоїх сторон Днепра гетман Иоан Скоропадский.

Пану полковникові Войска его ж царского величества Запорожского полтавскому з старшиною его полковою и всім войсковим и посполитим того ж полку обивателем и кождому, кому колвек о том відати надлежит, сим нашим універсалом ознаймуем, иж превелебний в Бгу отц Іосиф Нащинский, протопол полтавский, презентовал нам універсал антецессора нашего бывшего гетмана на млин его власний на реці Ворсклі на греблі Брусіевской о двох колах мучних, а третем ступном, стоячий собі видоний(?), на который просил себї и нашего потвержения. Мы теди тому его, отца протопопа, прошению, иле слушному, не отмовивши, а особливе респектуючи на тое, что немалую под час наступления неприятельского в грунтах своїх понесл руїну, казалисмо з канцелярії нашей войскової сей наш видати універсал, через который яко тот его, отца протопопи, млин ствержаем. Так пилно міти хоцем и рейментарско приказуем, абы ніхто з старшого и меншого того полку товариства в отбиранию з оногo розмірових приходов и на част войскову даватися міючих не смїл и не важился жадной найменшой чинити трудности и перепони.

Дан в Глухові октовр[ия] 21 року 1709.
 Выш менованный гетман рукою власною».

*IP НБУВ. Ф. I. № 59398. Тогочасна копія.
 Внизу документа намальоване коло,
 всередині якого написано: «місто печати».*

№ 11

1710, січня 25 (14). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського

«Копія.

Его црского пресвітлаго влчства Войска Запорозжскаго гетман Иоан Скоропадский.

Всім, кому бы колвек о том відати надлежало, а особливе старшині городской коболяцкой, сим ншим універсалом ознаймуем, иж презентовал нам пн. Савва Михайлович, сотник коболяцкий, універсал пна полковника полтавского [на] сілце ведля его греблі, так на купленном его ж кгрунті, яко и пустовском, килканадцять хат и просил ншей на оние конфермації и такового позволения, жеби и захожие з далеких яких міст, люб из Задніпра, люде, якие похочут также ведля пререченой греблі поселитися, до его пна сотника належали держави. Теди мы, гетман, прошению его, пна сотника коболяцкого, давши у себе місце, а респектуючи на его услуги, в Войску Запорозком ронячиесе, до котрих впредь заохочуючи, яко ствержаем ему в сілах тих ведля его греблі килканадцять хат в спокойное владніе сим нашим універсалом. Которого повагою позволяем ему ж, пну сотнику, и захожих здалека людей там же приймати до поселенія. Так приказуем, абы ему в спокойном тими людми владнію и отбиранию од них належитой подданской повинности, ніхто жадной не важился чинити трудности и препятія. Толок того варуем, абы и тие захожие люде не были з околичных тамошних старинних городков и сіл и от того бы поселенія поміжним людским и грунтам не діялася шкода и стинене (!).

Дан в замку ншом гадяцком року 1710 иануарія 14 д.

Звиш менований гетман рукою власною».

*IP НБУВ. Ф. I. № 59415. Тогочасна копія.
 Внизу документа намальоване коло,
 всередині якого написано: «м[істо] п[ечати]».*

№ 12

1716, квітня 21 (10). – Сорочинці.

Універсал миргородського полковника Данила Апостола

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорозского полковник миргородский Данило Апостол.

Пном сотником хоролскому и остаповскому з всею тих сотен старшиною, особливе атаманови и войтови в селі Ковалях, до сотні Хоролской прилеглому, и в селці Зубанях, до сотні Остаповской прилеглому, обрітаючимся, з всіма посполитими людми тих селцов жителями и всім, кому о том відати будет належно, доброго узичаючи здоровья, ознаймуем, иж з респекту ншого надаем тие помянутие сотен нших сілця милому зятеві ншему, пну Андрієви Горленкові, з всею, к ним

прилеглою, где ся ку которому належит, околичностю в завідоване, позволяючи тих сілец жителями (опроч козаков, которые при своих волностях зоставати повинни) владіти, як слушност указоватимет. Прето вы, старшина, о том знаючи, так людей посполитых жителей помянутих сілец до городових тяглостей займати и ни в чом их потягат абы не важилися, пилно варуем яко теж они, відаючи своего державцу пна Андрія Горленка, зятя ншого, належное ему в всем, а особливе около работизн господарских, в чом потреба указывает, послушенство без жадного сопротивленя жебы отдавали, пилно всем приказуем.

В Сорочинцах априля 10 1716 року.

В подлинном подпис тако: Звишменованный полковник миргородский рукою власною».

*ЦДДАК України. Ф. 51. Оп. 1. № 43а. Арк. 137. Тогочасна копія.
Наприкінці документа намальоване коло,
всередині якого написано «місто печати»*

№ 13

1719, червня 29 (18). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського

«Копія.

Великого госдря нашого его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоіх сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Ознаймуем сим універсалом нашим пп. старшині полковой полтавской сотникам, атаманні и всім старшому и меншому полку того товариству и посполству и кождому, кому о сем відати надлежатимет, иж превелебній в Бгу его мльсть отц Ефремом Шацкий, игумен общежителного монастыра Стовоздвиженского полтавского, з братиєю доносил нам, что пн. Иван Черняк, полковник полтавский, послачовавши пну полковникові миргородскому и пну Жураковскому, асаулові нашому войсковому енералному Герциковские кгрунта з людми на купленной Герциковской же землі, Роща називаемой, при селі Вакулинцах поселение свое міючимы, заехал был собі во владіние и самое село Вакулинці еще по руїні шведской од нас той обители наданное. О которое любо он, пн. полковник полтавский, первой нас просил, а монастиреви иное село в заміну перед нами ж дати поступился был, однак того не исполнил и Вакулинец уже уступити не хотіл. Сего ради его превелебност отц игумен з братиєю просил нас, абы помянутое село Вакулинці знову было до монастыра их приверненно. Зачим ми, гетман, відаючи тую обител под час неприятельского шведского где в Малой Росії бытия знатне зруйнованную и разоренную, бо и доселі без належитой огради стоїт, а хотячи и всеусердно от містца нашого гетманского желаючи, абы она в первобитное свое пришла украшение, приворочаем чрез сей наш універсал по прошенію отцев законников Стовоздвиженских полтавских знову тое село Вакулинці до их монастыра в прежное владіние так, як перед тим оно наперед Герцикового владіния и до ратуша полтавского належало, и позволяем от людей посполитых там мешкаючи (которих всіх за відомом пана Жураковского, асаула нашого войскового енералного, тогда в Полтаві резидовавшего, чрез посторонних опошнянских жителей именной споряжен реестр и рукою нашою оний закріпилисмо) всякое подданическое отбирати послушенство и повинност. В чом

абы ніхто з войскових и посполитих полку Полтавского обивателей, особливе пн. полковим тамошний, жадной предреченой обители не чинил перешкоди и трудности, міти хочем и рейментарско приказуем. Варуем однак, же що там при селі Вакулинцях есть у пна полковника полтавского купленого кгрунту и якие люде на власной Герциковской купленной землі, Роша називається, суть поселенно, до тих взаємне помянутие отцве законники монастыра полтавского жадною мірою интересоватися и во владніи оних добр пну полковникови перешкоджати не повинни.

Дан в Глух[ові] июня 18 року 1719.

В подлинном тако:

Звиш менованный гетман рукою власною».

IP НБУВ. Ф. 1. № 59362. Тогочасна копія.

Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати войскової»

№ 14

1728, жовтня 14 (3). – Глухів.

Універсал гетьмана Данила Апостола

«Его императорского влчства Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Даниїл Апостол.

Пну полковникові полтавському з старшиною полковою тамошнею, а особливе дозорці нашому переволочанському, и кому о том відати надлежит, сим нашим ознаймуем універсалом, иж супліковав до нас полку Полтавского орлянский сотник Есиф Яковлев, что чрез килко літ в войскових походах служил он его императорскому влчству при непоколібимой своей вірности и всякие войсковие отправлял должности и доселі отправляет. За что в награждение просил такового у нас респекту, чтоб в млині о трох колах его, купленом на реці Орелі на греблі, зовемой Рознокаліковской, якую он своим коштом занимал и гатил (?) да в млинах на Дніпрі лодяних з трох кол, войскової части не брано. Прето ми, гетман, респектуючи на его помянутие войсковие услуги, надаем ему, Есифу Яковлевичу, в помянутих млинах его на греблі Рознокаліковской и на Днепрі будучих, войсковие части и даби дозорца переволочанский и ніхто в отбираню с тих млинов войскової части розміров ему, сотникові орлянскому, жадного не чинили препятствия, міти хочем и упоминаем.

Дан в Глухові октовр. 3 дня року 1728.

Звиш менований гетман рукою власною.

С подлиним сводил писар сотні Мир[городской?] Семен Иванов».

IP НБУВ. Ф. 1. № 59427. Тогочасна копія.

№ 15

1728, листопада 25 (14). – Глухів.

Універсал гетьмана Данила Апостола

«Его императорского величества Войска Запорожского обоих сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Пну полковникові полтавському, пнам старшині полкової тамошної, особливе сотникові маяцкому з урадом тамошним, и кому о том відати надлежатимет, сим

нашим ознаймуем універсалом, иж охочекомонного час Часникового полку асаул Павел Ловинович при супліці своїй презентовал нам антецессора нашего покойного гетмана Скоропадского універсал на двор его, в Маяці будучий, где жона оного ж з отцем своїм мешкает, в котором выражено, аби тот двор станциям, податки и иншими налогами міскими не бил обтяжен и ніхто жадной би претенсії не иміл. Да в той же своїй супліці виразил, что иміет он в містечку Маюці куплений млинок на реці Орелі в урочищи, прозиваеомом Ступки, будучий, и там же при городі в фолварках три хатки купление ж, в яких живут его подсосідки, котрым от старшини маяцкой чинятся немаліе обиди и трудности, також если для домового обхождениа горілки простой малое число купит, той за оное домагаются платежу, в чом он, асаул Ловинович просил нашой себі оборони и на двор, где сам з женою из дітми живет, також на млинок вешняк, в урочищи Ступки найдуючийся, и на подсосідки, в купленых хатах мешканючих, подтвердителного універсалу и за горілку на обиход домовий куповат міночюся от платежу увольнениа. Ми прето, гетман, тоего асаула Логвиновича прошение принявши за слушное, респектуючи же на службу при полках охочекомонных прежнем Федковском, а тепер Часниковом, не лівиво отправуюючихся, велілисмо видат сей наш універсал, чрез которий предлагаем, аби во владініи того двора и купленого млинка з войсковою в оном млинку частью и подсосідками в трох купленых хатках будучими, помянутому Павлу Логвиновичу, асаулу охочекомонному Часникового полку, ніхто, а особливо сотник маяцкий з урадом, жадного прпятствия и трудности чинит не важился и тих трох подсосідков до жадной городской повинности не чепали, также если он, асаул, для домового своего обиходу купит горілки мало число, за оную платежу не доправляно, повторе рейментарско упоминаем.

Дан в Глухові ноеврия 14 дня року 1728.

В подленом подписано:

Звиш менований гетман рукою власною.

С подлиним сводыл писар сотні Маяцкой Никита Залюбовский».

ІР НБВВ. Ф. І. № 59422. Тогочасна копія.

№ 16

1728, жовтня 26 (15). – Жуківка.

Універсал полтавського полковника Василя Кочубея

«Его императорского величества Войска Запорожского полковник полтавский Василий Кочубей.

Обявляю сим моім універсалним писанием паном старшині полковой полтавской, а особливе пану сотникові білицкому и всім войскового и посполитого чина людем, и кому о том відаты будет потреба, иж по чолобитю пна Лаврентия Никитина, обозного полкового полтавского, до ясневелможного добродія млсты пана гетмана о селі Комаровці, в сотні Білицкой найдуючомся, якое здавна на ранг обозничества полкового полтавского прислушает, занесенном по волі (?) его ясневелможност помянутое село пну Никитичу на урад его обозничества полкового оддаты, подая (?) за волею и по именованному его велможности указу респектом его, пана Лаврентия Никитича, обозного полкового, заслуг не од тепер в Войску

Запорожском раненних, определяя тое село Комаровку в спокойное ему, пану обозному, на ранг его обознический владение. Зачим аби ніхто з старшини и черни полку Полтавского, а особливе пн. сотник білицкий з урядом своїм в области преречной села Комаровки ему, пну обозному, не чинили перепони пилно упоминаю. Войт теж села того Комаровки з посполитими людмы должны будут (кромі козаков в оном же селі мешкаючих, якие при своїх волностях міют найдоватися) должны будут ему, пану обозному, всякое подданическое без жадной противности отдавати послушество и повинование и повторе именем рейментарским приказую.

З Жуковки октоврия 15 д. року 1728.

В подлинном тако:

Зъвишменованный гетман рукою власною.

*(IP НБУВ. Ф. I. № 59421. Тогочасна копія.
Внизу документа намальоване коло,
всередині якого написано: «місто печати»).*

№ 17

1729, лютого 15 (4). – Глухів.

Універсал гетьмана Данила Апостола

«Копія.

«Его императорского всепресвітлішого величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Всей старшині и черні Войска его ж императорского величества Запорожского, а особливе пну полковникові полтавскому з старшиною полковою, сотникам, також всім того полку обивателем и кому колвек о том відати надлежит, сим нашим ознаймуем універсалом, иж превелебный в Бгу отец Варлаам Городельский игумен общежителного монастыра полтавского, з братиею презентовал нам при супліці своей прежних бывших гетманов антецесоров наших універсалы, един Самойловича 1679 году декаврия 10 д. на млини на греблі Остаповской міскою, на реці Пслі стоячие, з полями, сіножатми, луками, озерами и лісом, теж и скитком, где церков стаго великомученика Георгия, под Бакалією лежачим, од преосвященного Герасима, митрополита, виданного тому монастыреві лекгованние. Другий Мазепи 1704 року, феввария 15 д. на село Петровку з млинами и на села ж осаженние на власних їх монастырских крунтах купленних: Росошинці, Вишшую, Олшаную и Низшую Олшаную, да на Тростянец и Лисогорку, за лісом монастырским будучую, з нісколкома челоівиками людей там поселених надание, также на млини на реці Ворсклі, купление в полтавских жителей от Михайла Григориева о чтирох колах, з двором, огородами и пастовником там же будучим, од Тимоша Литвина, зятя Туболчишиного, на урочищі, прозиваеом Булановой луці, о чтирох же колах, да на Булановом же урочищі от Демяна Кгуджула, товариша полку Полтавского, тож о чтирох колах з кгрунтами, сінокосами, пахатними и лісовими, до оного приналежними, на яких кгрунтах нісколко и людей поселилос и на кгрунт же купленный от вдови Патиковни, в Сторожевом урочищі лежачий, з сіножатми, луками, байраками, плесами їзками и иними угодиями, також на січ в Сторожовой на Коломаці, близ пасіки монастырской будучую, от Яреми Денисенка полку Полтавского села Рубцов обивателея, монастыреві их наданную. Третий, в року 1709, октоврия 10 на одбирание части

войсковой розмірових приходов в млинах Петрувських на рудное на ліс, усте Орелі з вираженем до монастира тонь и озер от містечка Китая до реки Дніпра, также на млини под Царичанкою будучие, на село Семионовку данние и всі хутори, млини и людей под монастирем и на Лисогорі мешкающих подлуг гетмана Мазепа універсалу во владіние тому монастиреві Полтавскому ствержающий. Четвертый в року 1719 июня 18 д. на село Вакулинці данное оному монастиреві в прежнее владіние, пятый в тот же 1719 году, июня 19 д. на кгрунт в Сторожевой лежачий сеєю и тоєю стороною Коломака зо всіми до его приналежними озерами, лугами и о протчими угоди ями от покойного пна полковника полтавского Ивана Черняка до монастира уступлений. На которие всі вишпрописание села, млини, ггрунта и протчие угодия, просил он, отец Городелский, игумен монастира Полтавского, з братиею нашей конфірмації. Ми прето, гетман, по силі данной нам високомонаршой его императорского величества жалованной грамоти, иміючи власть в Малой Россіи устроеват порядки всякие воинские и гражданские, стосуючись же до прежних антецесоров наших універсалов, веліли сей наш з канцелярії войсковой енеральной видат універсал, чрез котрий помянутие села, млини, гай, сіножати, луки, байраки, їзы и всі вишепрописанние ггрунта подлуг означених антецесоров наших універсалов помянутому общежителному полтавскому монастиреві во владение утверждаем. Також и часть войсковую в млинах Петрувських на оний монастир отбирати позволяем, зачим аби пн полковник полтавский з старшиною полковою и нікто иний во владінії оному монастиреві вишписаних сел и в отбиранию з оних сел и млинов и кгрунтов надлежащих користей жадной не важился чинити трудности и препятствия. Войти зас оних сел з посполитими людми (кромі козаков, которіи при своїх волностях міют быт заховани) отдавали би подданическую повинност и послушенство, рейментарско приказуем.

Дан в Глухові февруар. 4 д. року 1729.

Звишменованный гетман рукою власною».

IP НБУВ. Ф. I. № 59363. Тогочасна копія.

Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано «місто печати войсковой».

№ 18

1729, листопада 15 (4).

Універсал гетьмана Данила Апостола

«Ея императорского величества Войска Запорозского обоіх сторон Дніпра гетман Даниіл Апостол.

Пну полковникові полтавскому з старшиною полковою, а особливе сотникові новосанжарскому и всім, кому о том відати надлежатимет, ознаймуем сим нашим універсалом, понеже половина села Лелюховки в сотні Новосанжаровской найдуючяся, здавна на уряд судейства полкового належала, а тепер тоєю половиною села Лелюховки умершого судіи полкового полтавского Григория Буцького жена неналежне владіет, о чем из ннішнего слідствия в полку Полтавском о всіх маестностях чиненного показалось, того ради и тепер више означенного села Лелюховки половину зо всіми принадлежностями на уряд судейства полкового полтавского

настоящему судії полковому тамошнему пну Василию Зелененкому опреділяет. И о том веліли ему видаг сей наш з канцелярії войскової енеральной універсал чрез которий предлагаем, абы пн. полковник полтавский з старшиною полковою, а особливе сотник новосанжаровский и ніхто инний, помянутому судії полковому пну Зелененкому во владіні того села Лелюховки половинной части жадной не чинили трудности и препятствия. Войт зас тамошний з посполитыми людми (кромі козаков, которіи при своїх волностях непорушно міют бит заховани) ему, пну Василию Зелененкому, судії полковому полтавскому, яко державци своему, отдавали б надлежащую повинность и послушенство міти хотим и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові октоврия 27 (16) д. року 1729.

На подлинном подписано тако:

Звишменованный гетман рукою власною».

ІР НБУВ. Ф. І. № 59426. Тогочасна копія.

Внизу документа намальоване коло,

всередині якого написано «місто печаті» і запис:

«С подленого універсалом сводил полковий канцелярист Михайло Магденко».

№ 19

1730, вересня 10 (серпня 30). – Глухів.

Універсал гетьмана Данила Апостола

«Копія.

Ея императорского величества Войска Запорожского обоіх сторон Днепра гетман Даниіл Апостол.

Пну полковникові полтавскому з старшиною полковою, особливе пану сотникові великобудискому з урядом и всім, кому колвек о том відати надлежатимет, сим нашим обявляем універсалом, иж честная гспжа Авраамия, игумения, з сестрами монастира дівичого Всемилоствивого Спаса в полку Полтавском под городом Великими Будищами обрїтаючогося, при поданной своїй супліці презентовала нам премошнійшую их црского величества, блаженния и вічностойния памяти великих гсдрей и самодержців всероссийских Иоана Алексіевича и Петра Алексіевича грамоту, также три універсали антецессоров наших бивших гетманов Самойловича и змінника Мазепы да Скоропадского, данние на село, прозиваемое Черничий Яр да на части войсковие в двох мелницах Шутишину и Крупчишину прозиваемие на реці Ворсклі на греблі будиской о чотирох колах мучних, а двох ступних стоячие, до оного их монастира наданние, на что и нашей просила конфірмації. Ми прето, гетман, іміючи горливість ку обители стой великобудиской дівичой, конформуючися до премошнійшой високомонаршой жалованной грамоти, также стосуючися до універсалов антецессоров наших бивших гетманов, означенное село Черничий Яр з двома млинами со взиманием частей войскових в вишепоказанних двох млинах Крупчишиним и Шутишинским на реці Ворсклі на греблі будиской будучими, по силі оной же монаршой жалованной грамоти и гетманских антецессоров наших універсалов помянутого мнстря дівичому великобудискому во владіние ствержаем сим нашим універсалом, по которому аби ніхто з войскових и посполитих и всякого звания полку Полтавского людей ей, гспжи игуменні, и по ней будучой, з сестрами во владеніі оного села и в от(...)* з показанних млинов розмірових приходов час-

тей войскових жадного и найменшого не важился чинити препятствия и трудности. А войт того села з посполитимы (кромѣ козаков, при своих волностях ненарушно міючих zostаваты) должен еї, гспжі игуменїї, всякое обиклое подданическое отдаваты послушенство и повинность, рейментарско приказуем.

Дан в Глухові августа 30 д. 1730 году.

На подленном тако:

Звишменованный гетман рукою власною».

IP НБУВ. Ф. I. № 59368. Тогочасна копія.

Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати».

Додатки

№ 1

Між 1729–1734 рр.

Лист Якіма Горленка до гетьмана Данила Апостола

«Ясневелможний добродію мсці пне гетмане и кавалер, млстивїйший мой пне и благонадежный патроне.

Антецессор ясневелможности вшой покойний гетман Скоропадский надал мні в полку Прилуцком в сотні полковой село Заїзд со всіми приналежностями за службы мої и в спокойное владіние універсалом своїм мні ствердил, а потвержателного вшей ясневелможности універсалу не имію. Сего ради при обятїї ног реїментарских покорнїйше прошу вшей ясневелможности приказат мні тоє село Заїзд висоцєповажним вшей ясневелможности універсалом конфїрмоват.

Ясневелможности вшей, млстивїйшого мні пана и блгонадежного патрона все-нижайший слуга хорунжий енералний Яким Горленко».

ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. № 43а. Арк. 63.

Тогочасна копія.

№ 2

1748, червня 24 (13). – Миргород.

«Доношение» миргородської полкової канцелярїї в Генеральну військову канцелярїю (регєст)

Священик с. Зубані («поп Андрей Иванов»), отаман Стефан Нодженко и козаки скаржилися, що їхне здавна поле, яке тягнеться від Зубанів «до долини, прозиваемой Кринки», риболовні озера біля Радалівки купив бунчуковий товариш Петро Кулябка. Він заснував хутір на куплених землях, став забирати «от границі рада-ловской до границі турбаївской поля». Виникнув конфлікт зубанівців з Кулябкою.

Додаються й чолобитні попа Андрія 1739 р. та 24(13).05.1748 р.

ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. № 268.

Оригінал.

p. Yurii Mytsyk,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Chief Research Fellow of the Department of Act Archeography,

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine

e-mail: mytsyk2002@ukr.net

Inna Yuriivna Tarasenko,

Candidate of Historical Sciences,

Chief Research Fellow of the Department of Act Archeography,

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine

e-mail: innatarasenko86@gmail.com

From sources on the history of Poltava region in the XVII–XVIII centuries (from the collection of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine)

In this article, we continue to publish sources on the history of Poltava region, launched in the previous issue of the collection of articles of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine “Manuscript and Book Heritage of Ukraine. Archeographic Research of Unique Archival and Librarian Funds” (Is. 21). This time public-law acts – the universals and the letters of hetmans and colonels (in total, 19 documents – universals and letters of Ivan Samoilovich, Ivan Skoropadsky, Daniel Apostle, Colonels Kirill Andreevich, Paul Apostle, Joachim Gorlenko, Vasily Kochubey and especially Ilya Novitsky) are presented. The earliest is the document of Prince Jeremiah Vishnevetsky, concerning the management of the estates of the prince – the city of Chyhyryn-Dibrova. Other categories of documents are also presented: the obligations of priests, purchase deeds, letters. Some documents are taken from copies of the pre-war time, the originals of which are deposited in the Russian State Archive of Ancient Acts. They cover the events of the initial period of the Ruin. In general, the documents published here shed additional light on the history of Poltava in the 17th and 18th centuries, especially its political aspects. The article contains previously unknown documents relating to the past of the Hetman period in Poltava region, the towns and villages of Lubny, Myrhorod and Poltava regiments, their socio-economic, political and ecclesiastical history, such poorly studied sotnias as Ostapivska, cities flooded with artificial Dnieper reservoirs in the 20th century – Chyhyryn-Dibrova; some of the Princely genera (Iskra). The annexes contain a register of the document relating to the history of the village of Zubany, whose inhabitants took part in the famous anti-feudal uprising of the eighteenth century. The information potential of the published documents is analyzed.

Key words: Poltava region, Hetmanshchyna, charters (universals), deeds of purchase, monasteries, local lore.

отец Юрий Мыцык,

*доктор исторических наук, профессор,
главный научный сотрудник отдела актов археологии
Института украинской археологии и источниковедения
им. М. С. Грушевского НАН Украины
e-mail: mytsyk2002@ukr.net*

Инна Юрьевна Тарасенко,

*кандидат исторических наук,
научный сотрудник отдела актов археологии
Института украинской археологии и источниковедения
им. М. С. Грушевского НАН Украины
e-mail: innatarasenko86@gmail.com*

**Из источников по истории Полтавщины XVII–XVIII вв. (из собрания
Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)**

В данном материале продолжаем публикацию источников по истории Полтавщины, начатую в предыдущем выпуске сборника статей Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского «Рукописна та книжкова спадщина України. Археологічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів» (вып. 21). На этот раз представлены публично-правовые акты – универсалы и письма гетманов и полковников (всего 19 документов – универсалы и письма Ивана Самойловича, Ивана Скоропадского, Даниила Апостола, полковников Кирилла Андреевича, Павла Апостола, Иоакима Горленко, Василия Кочубея и особенно Ильи Новицкого). Наиболее ранним является документ князя Иеремии Вишневецкого, касающийся управления владениями князя – городом Чигирин-Диброва. Представлены и другие категории документов: обязательства священников, купчие, письма. Некоторые документы взяты из копий довоенного времени, оригиналы которых хранятся в Российском государственном архиве древних актов. Они освещают события начального периода Руины. В целом опубликованные здесь документы проливают дополнительный свет на историю Полтавщины XVII–XVIII вв., особенно на ее политические аспекты. В публикации приводятся неизвестные ранее документы, которые касаются прошлого Полтавщины гетманских времен, городов и сел Лубенского, Миргородского и Полтавского полков, их социально-экономической, политической и церковной истории, таких малоизученных сотен, как Остапьевская, городов, которые загоплены искусственными днепровскими водохранилищами в XX в. – Чигирин-Диброва, некоторых старшинских родов (Искры). В дополнениях приводится регест документа, относящегося к истории села Зубани, жители которого участвовали в известном антифеодальном восстании XVIII в. Анализируется информационный потенциал публикуемых документов.

Ключевые слова: Полтавщина, Гетманщина, универсалы, купчие, монастыри, краеведение.

*Статья подготовлена 22 березня 2018 року;
подана до друку 16 квітня 2018 року.*

*Світлана Олегівна Булатова,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: irnbuv@gmail.com*

**СЕКРЕТИ СТАРОПОЛЬСЬКОЇ ЮХИ ЗА РЕЦЕПТУРОЮ
З РУКОПISY XVIII ст. «ZBIÓR DLA KUCHMISTRZA
TAK POTRAW JAKO CIAST ROBENIA» З ФОНДІВ
ІНСТИТУТУ РУКОПISY НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Уперше до наукового обігу залучається невідомий текст кулінарної рецептури з рукописної книги польською мовою з фондів Інституту рукопису НБУВ. Наведена публікація та український переклад рецептури «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» дають змогу проаналізувати її як цінне джерело з історії старопольської кулінарії середини XVIII ст. На підставі текстологічного аналізу рецептури приділено увагу «секретам» кухмістерського мистецтва, паралельно простежуються характерні особливості авторського стилю та мови XVIII ст.

Ключові слова: рукопис, старопольська кухня, кухмістер, рецептура, юха.

Попри значний загальноєвропейський досвід вивчення історії їжі – food studies, опрацювання та публікація рукописних пам'яток гастрономічної культури, безпосередньо пов'язаних із минулим України та Польщі, на превеликий жаль, залишаються на маргінесі вітчизняної історичної науки. Тематика історії гастрономії, яка вже стала стандартом сучасного гуманітарного дискурсу, в українських наукових реаліях досі обмежується стереотипами розвідок культури повсякдення, отож потребує інших предметних підходів. Прикладом із досвіду зарубіжних колег є, зокрема, ініційована істориком Ярославом Думановським та реалізована в Польщі під егідою Музею палацу короля Яна III Собеського у Вілянові серія публікацій стародрукованих та рукописних джерел старопольської кухні в межах масштабного проекту «Monumenta Poloniae Culinaria» (Polskie zabytki kulinarne) (2009–2017 pp.).

Наведені нижче публікація та український переклад рецептури «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» зі збірки «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» є спробою її предметного розгляду, що дає змогу привернути увагу до оригінального змісту цієї раніше невідомої археографічної пам'ятки, яка належить до рукописної спадщини українсько-польського пограниччя XVIII ст.

Запропонований для публікації текст «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» вміщується в рукописній книзі середини XVIII ст. невідомого автора «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» [«Збірка для кухмістера як страв, так і виробів з тіста»] [1, с. 252–256; 2]. Джерело польською мовою, присвячене кулінарії, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, в комплексному фонді № 332 «Рукописи та документи духовних, навчальних інституцій та приватних осіб польського походження середини XVI – початку XX ст.».

Рукописна книга, датована 24 липня 1757 р., складається з 299-ти сторінок авторської пагінації та 42-х (XLII) аркушів. Написана одним почерком; зміни характеру письма – замість старанного плавного більш квапливе та швидке – свідчать про те, що писець працював над текстом протягом тривалого періоду. Чорнило коричневе та темно-коричневе.

Рецептуру «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» вміщено на с. 252–256 рукопису. Поле тексту: 174x132; 178x132. Текст розташований у 29 та 33 рядки. Філігрань на папері: «PRO PATRIAE» з літерами «AIS» / корона та літери «RG», – водяний знак подібний до *Churchill*, № 136 (1754 р.) [3].

Збірка є оригінальним та допоки маловідомим археографам рукописним джерелом зі старопольської гастрономії середини XVIII ст. Якщо дату рукопису зазначено на титульному аркуші – «Roku 1757 dnia 24 lipca» (24 липня 1757 р.), то точне місце його написання не встановлене, проте можна стверджувати, що історико-культурний ландшафт співвідноситься з одним із дворів заможної шляхти, розташованим на теренах українсько-польського пограниччя. Отож можемо з обережністю припустити, виходячи з певних текстологічних ознак, що рукописна книга походить з історичних земель Люблінщини, проте ця версія ще вимагає кінцевої атрибуції. Незважаючи на це, збірка як феномен т. зв. мультикультурного простору східних земель Речі Посполитої має широкий інформативний потенціал з точки зору комплексних інтердисциплінарних студій в Україні та Польщі.

Відносно локалізації рукописної книги можемо стверджувати, що вона належала до родового зібрання Розалії Поцейової з Загоровських, дружини литовського стражника Антонія Поцея, а згодом була успадкована її дочкою Людвікою Гоноратою з Поцеїв, Любомирською, київською воеводиною [4; 5; 6]. На це вказують провенієнції рукопису – власницький

запис середини XVIII ст. Розалії Поцейової та шрифтовий екслібрис бібліотеки Любомирської «Z Bibl. J.:O: Ludwiki z Posiejow Хны Lubomirski Woj. Kiows.». Окрім того, в книзі збереглися залишки затертої овальної сажевої печатки, ймовірно – XVIII ст., а також екслібрис Стефана Врублевського, польського бібліофіла другої половини XIX ст.

Рукопис «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» представляє значну вибірку рецептів – понад 900 рубрик. Це – рецепти кулінарних страв, які готувалися для магнатів і шляхти Речі Посполитої в XVII–XVIII ст., а також медичні, ветеринарні, домашньо-господарчі рекомендації, поради з питань садівництва та городництва тощо. На нашу думку, синкретична за складом і змістом збірка була укладена з кількох рукописних та друкованих (зокрема в польському перекладі італійського медика Ренесансної доби Алексія Педемонтана) історично-кулінарних джерел XVII–XVIII ст. Особливу цінність становлять найдавніші блоки тексту «Rzeczy niektóre kuchenne sekretne od JMCi Pani Kuchmistrzowej Koronnej roku 1633 wypisane» (с. 116–126), а також «Pamięć sprawowania rozmaitych konfektów w cukrze i w miedzie, pierników, wudek, potraw, ciast, kołaczów do wetów należących w roku 1661» (с. 173).

У контексті порівняння з іншими пам'ятками старопольської кухні рукописна книга «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» має власну специфіку. Так, на відміну від твору кухмістера князів Любомирських Станіслава Чернецького «Compendium ferculorum...» (Краків, 1682) [7] з його розмаїттям бенкетних страв, призначених для того, аби здивувати рафіноване магнатство XVII ст., збірка «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» дещо скромніша за концепцією, оскільки презентує кухню маєтку заможної шляхти в XVII–XVIII ст., не лише позначену стилістикою бароко, а й пов'язану зі старожитнім, більш суворим трактуванням релігійного посту, повсякденним фільварковим побутом, сезонними циклами, місцевими історично-господарчими та етнографічними реаліями тощо. Окремим аспектом для аналізу (якого ми не торкалися в даній статті) є питання поєднання традиції та кулінарної моди, виявлення запозичених потрав з інших регіонів та їхньої інтерпретації в кухмістерській практиці автора збірки.

Потенційний читач-адресат книги визначений у її назві «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» – це кухмістер, професіонал найвищого рівня в кухарській ієрархії при дворі магнатів або заможної шляхти. Але найголовніше, що зміст збірки «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» репрезентує потужний професійний доробок її невідомого автора-кухмістера, вочевидь з кола придворної клієнтели Поцейів 50-х років XVIII ст., однак не слід виключати й того, що співавтором міг бути й хтось із родини власників маєтку. Радше за все, судячи зі стилісти-

ки тексту, рецептури укладені різними авторами з різних джерел у тому ж XVII ст., а текст писався достатньо довго. У другій частині збірки (приблизно зі с. 142), більш пізній у хронологічному відношенні, занотовані страви та поради від знайомих авторів осіб з близького оточення шляхетського двору, чим підкреслюється «свійськість» рецептарію, призначеного для приватного вжитку.

В обраному тексті рецептури «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» йдеться про страву з риби. Адже традиційно увага старопольських кухарів XVI–XVIII ст. (і анонімний кухмістер збірки не був винятком) через загальну кількість днів католицького посту була зорієнтована на рибу. В аристократичному меню вживалася переважно прісноводна риба з річок, озер та ставків фільварочних господарств Речі Посполитої: щука, короп, окунь, вугор, лосось, форель. Серед усталених технологій термічної обробки свіжої риби кухарі практикували, насамперед, варіння, тушкування, а також запікання на решітці й рожні та смаження риби, яку здобрювали т. зв. «gaśczeniem» – «гонцем» (на кшталт густого соусу) або юшкою. Особливо поширеним, судячи з історико-кулінарних джерел XVII–XVIII ст., вважалося саме варіння.

Для варіння риби кухарі застосовували спеціально призначене лише для цього начиння – котли: так, для жовтої та сірої юхи в тексті згадуються два різних котли. Наявність індивідуального рибного посуду, у зв'язку із характерним риб'ячим запахом, підтверджують дані з інших джерел, зокрема з рукопису XVII ст. М. Млечка, де в інвентарі кухарського начиння фігурує набір з 6 котлів різного об'єму для варіння риби [8].

Зазначимо, що способи приготування риби в кулінарії бароко збереглися в рукописних та стародруківаних пам'ятках у безлічі версій, відповідно до кольору соусу – «на біле», «на чорне», «на червоне», «на коричневе», «на зелене» тощо. Через типову для бароко візуальну репрезентацію насичена кольорова палітра соусів з природних барвників вражала своїм різноманіттям. Але класикою пісного повсякденного та урочистого столування в магнатсько-шляхетських маєтках вважалося вміння кухмістера приготувати рибу (особливо цінувалася щука) «на жовте» та «на сіре», тобто із жовтим та сірим соусом. Так, у С. Чернецького в першій польській кухарській книзі «Compendium ferculorum...» 1682 р. лише в розділі, присвяченому рибним делікатесам, вміщено 6 рецептур риби «на жовте» та 5 – «на сіре» [7]. Свідченням визнання мистецтва кухмістерів був той факт, що у XVIII ст. страву під назвою «риба в сірому соусі по-польськи», разом з автентичною рецептурою, збагатила гастрономічний репертуар європейських країн як символ старопольської кухні.

Хоча базові процеси й повторюються в наявних у джерелах способах приготування риби, кожному з них притаманні нюанси від конкретного

кухаря. Зазначимо, що загалом старопольські рецепти сірої та жовтої юшки вирізнялися функцією забарвлення страви. Відтак для надання бажаного кольору для гонщу тогочасні кухмістери експериментували з барвниками природного походження. У сірій та жовтій юшці зазвичай використовувалися традиційні рослинні інгредієнти: у сірій – цибуля, оцет, перець, у жовтій – шафран. У запропонованій для публікації версії у жовту юшку анонімний автор-кухмістер радив додавати надзвичайно коштовний тоді шафран у суміші з цинамоном. Відповідно, рідкі окислювачі для замочування (мацерування) цих приправ він також обрав різні: для сірої юшки – це суміш вина з винним оцтом, для жовтої – десертна малмазія з тим же винним оцтом.

Характерною особливістю рецептури «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» є те, що в ній описується, насамперед, пісна потрава, приготована за канонами гуморальної дієтики – холодна волога риба поєднується із зігріваючими цибулею, петрушкою та прянощами. У тогочасних лікувальних практиках їжа сприймалася водночас і як лікарський засіб, тому кухар дбав, щоб вона була не лише смачною, а й корисною для здоров'я, на чому акцентовано в способі доброго уварювання одного з інгредієнтів для «гонщу» – петрушки: «wona kiedy nie uwre, nie tylko jest niesmaczna, ale i niezdrowa» («вона, якщо не вариться, не тільки не смачна, але й не корисна»).

Авторський стиль рецептури «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy», як й інших з другої частини збірки (зі с. 142), характеризується докладністю оповіді та логічною послідовністю. Завдяки цьому детальна покрокова інструкція приготування обох версій рибної юшки мала стати в нагоді не лише колезі-фахівцеві, а й кухарю-початківцю. Відтак мова й стилістика автора, зокрема всі кухмістерські «секрети», свідчать про серйозний підхід у середині XVIII ст. до кулінарної справи як до галузі мистецтва з власними термінологією, навичками, інструментарієм, продуктами, збереженими в Польщі принципами смакових поєднань на підставі вже архаїчної на той час гуморальної дієтики.

Згідно з рецептурою XVIII ст., виняткову роль у поєднанні смаків із характерною кислувато-солодкою доміантою відігравали екзотичні прянощі та продукти – цинамон, імбир, перець, шафран, лайм та коштовні вина, а також дуже поширена в Речі Посполитій локальна приправа – оцет, який виготовляли з місцевої сировини. Проте використовувалася й петрушка, універсальне рослинне зілля ще від доби Середньовіччя, яке згодом набуло популярності в кухні Просвітництва, що відображає низка рецептур з кулінарної книги Войцеха Вінцентія Вельюндка «Kucharz doskonały...» (Варшава, 1783) [9].

Заслугує на увагу зафіксована в тексті «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» тогочасна міра ваги класичних прянощів – у червоних злотих. Адже в середині XVIII ст. у Речі Посполитій саме червоний злотий польський, тобто дукат, зберігав позиції найбільш стабільної грошової одиниці [10, с. 13], через що в заможному середовищі він сприймався як еталон міри, точний показник ваги дуже дорогих приправ. Так, згідно з рецептурою, в червоних злотих зважувалися перець, імбир, цукор канар, шафран, цинамон. До речі, східні спеції за іншою авторською рецептурою у збірці (від якогось доктора Крокієра) вимірювалися драхмами, драгмами («dragmati») з поясненням, що «драгма є вагою червоного злогого» [1, с. 276], чим підкреслювалася еквівалентність драгми до червоного злогого в аптекарських мірах ваги.

Спіраючись на власний досвід у підготовчих до варіння «холодних» процесах, безумовну перевагу кухар віддає т. зв. «мацеруванню» – попередньому замочуванню коріння в кислій рідині, яке синергічно посилює аромат і смак, одночасно усуваючи гіркоту. За образним висловом автора, «це є найголовнішим секретом гарної заправки» («to jest najprzedniejszy do dobrej zaprawy sekret...»).

Автор «Sposoba warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» вживає терміни з власного лексикону, зокрема «висаджування», «мацерування», що, до певної міри, визначає його кваліфікацію, оскільки в тексті ним підкреслені назви процесів з професійної лексики кухарів, зокрема «macerowanie» («мацерування»), «висаджування» («co kucharze wysadzeniem zowią», «яку кухарі називають висаджуванням»). Окрім того, в польському тексті ситуативно зустрічаються макаронізми – латинські прислівники «in generali» (взагалі) та «in speciali» (зокрема). Безумовно, подібні мовні особливості не є характерними для аматора.

Отож у частині збірки «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia», присвяченій рибним делікатесам, стилістична манера автора є впізнаваною, оскільки деякі звороти повторюються в інших рибних рецептурах, між іншим – попередження щодо помірнього соління, як, наприклад, у страві «Potrawy rybne a najprzód szczuka» [1, с. 247]. У «Sposobi warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» узагальнено навички кухмістера стосовно варіння риби, адже не випадковим є той факт, що, на протилежність загалу вміщених у збірці рецептур певних різновидів риб, згаданий спосіб є базовим для будь-яких її видів.

«Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» вирізняється логікою оповіді та поясненням особливостей технологічних процесів у кухні XVIII ст. Авторській стилістиці притаманне обґрунтування послідовних дій кухаря. Водночас, на протигвагу відредагованим стародруківаним рецептурам, поряд із уже відміченою послідовністю, в рукопису є елементи спонтанності,

швидше характерні для усної традиції мовлення. Зокрема, згаданий автором-кухарем на початку рецептури подрібнений лайм, попередньо призначений для мацерування («w tym soku macerować będa», «бо в цьому соці буде мацеруватися [коріння]»), надалі він так і не використовував.

Таким чином, на прикладі рецептури «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» презентована низка кулінарних знань та вмінь з арсеналу кухарів українсько-польського пограниччя середини XVIII ст. Підсумовуючи, нагадаємо, що юха, по-перше, це – пісна рибна страва, приготування якої спирається на поширену за цієї доби гуморальну теорію для регуляції балансу рідини в організмі людини, по-друге, рибна юха призначалася для аристократичного столу польської еліти, судячи з імпортованих зі Сходу та Півдня дуже дорогих прянощів у складі інгредієнтів. У тексті є відомості стосовно запозичених із фармацевтичної практики мір ваги прянощів і спецій, що, як коштовності, зберігалися в шкатулці. По-третє, безумовний інтерес становлять скупі штрихи стосовно організації праці в кухні середини XVIII ст., зокрема про залучення до процесу не менш як двох кухарів, інформація про спосіб термічної обробки – варіння на сильному вогні та роздування його міхами, а також про використання архаїчного асортименту начиння. Текст рецептури демонструє тогочасні кулінарні вимоги щодо якості продукту, зокрема – щоб сира риба не втратила свіжості, щоб надалі, в процесі варіння, позбулася зайвого бруду через класичний прийом зняття шумовиння. Отож, хоча спосіб базується на системі навичок європейського кухарства XVII–XVIII ст., водночас анонімному авторові «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» притаманна власна інтерпретація страви, згідно з його фаховим вмінням та інтуїцією.

Для публікації польський текст рецептури був змодифікований, враховуючи, в основному, положення та засади інструкції видання джерел Казимира Лепшого [11]¹. З метою полегшення розуміння послідовності кулінарних маніпуляцій у тексті була виконана сучасна пунктуація, синтаксично виокремлено речення, їхній початок позначено великими літерами в словах. Орфографічне написання слів доповнено відсутніми в оригіналі діакритичними знаками, водночас збережено архаїчні форми, характерні для мови XVIII ст. (najpiersza, bydź, odejmiec, przydzie, pogotować, imbir, małmazya, sprawene, potym тощо). За наявності кількох орфографічних варіантів (kocioł / kociel; kieliszek / kiliszek; szumowina / szymowina; plugatstwo / plugastwo), їх не уніфікуємо, а надаємо за оригіналом рукопису. Можливе прочитання сумнівних літер і слів та розшифровані польські скорочення подаємо у квадратних дужках [ ].

¹ За консультацію і поради з питань транслітерації тексту висловлюємо вдячність Ярославу Думановському, професору Університету Миколая Коперніка в Торуні.

Після польського тексту «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» наведений переклад рецептури українською мовою «Спосіб варіння сірої та жовтої рибних юшок». В українському перекладі фрагменти, які можна зрозуміти, виходячи з контексту речення–оригіналу, наводяться у лама-них дужках < >.

Перед публікацією рецептури вміщуємо перелік латинських скорочень та старопольський термінологічний словник, укладений на підставі літератури переважно енциклопедичного та довідкового характеру [12; 13; 14, 15; 16].

ЛАТИНСЬКІ СКОРОЧЕННЯ ТА ЗВОРОТИ

- Imo. (primo)* – по-перше.
2do. (secundo) – по-друге.
3tio. (tertio) – по-третє.
4to. (quarto) – по-четверте.
In generali – взагалі, загалом.
In speciali – зокрема, власне.

СТАРОПОЛЬСЬКИЙ СЛОВНИК КУЛІНАРНИХ, МЕТРИЧНИХ, ГРОШОВИХ І ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВИХ ТЕРМІНІВ

- Cukier kanar* – цукор високого гатунку, вироблений із цукрової тростини з Канарських островів.
- Cynamon* – цинамон, або кориця (*Cinnamomum verum*), висушена кора коричневого дерева, прянощі, відомі своїми лікарськими властивостями, імпортувалися з Близького та Середнього Сходу, Індії та використовувалися в старопольській кулінарії для надання гострого та тепло-солодкуватого присмаку. За текстом, поєднувався з іншими приправами для приготування соусу.
- Czarka* – чарка, невелика посудина для напоїв і трунків. За текстом, згадується як начиння для мацерування прямих інгредієнтів.
- Czerwony zloty* – червоний злотий, дукат, одиниця ваги для виробів із золота, яка відповідала масі червоного золотого.
- Garnek, garnuszek* – гарнек, горщик, кухарське начиння для варіння їжі. За текстом, згадується як начиння для варіння петрушки, а також – для підготовки суміші прянощів із рідиною.
- Garniec* – гарнець, міра об'єму, величина якого варіювалася; вміщував чотири кварта.
- Gaszcz* – т. зв. «гонщ», дуже густий соус із різними домішками.
- Jucha* – юха, юшка, поливка, розсіл з м'яса або риби, т. зв. чорнина.
- Imbier* – імбир (*Zingiber officinale*), походить з Південно-Східної Азії та Індії, лікувальна приправа з гострим пікантним смаком. За текстом, поєднується з іншими приправами для приготування соусу.
- Kieliszek* – келишок, невеликий келих для напоїв і трунків. За текстом, згадується в процесі приготування як ємкість для рідких інгредієнтів.
- Korzenia* – коріння, гострі ароматичні приправи, імпортувалися з Близького Сходу і Півдня, широко вживалися в старопольській кухні.

- Kociol* – котел, кухарське начиння для варіння їжі. Зазвичай, у старопольській кухні для варіння риби, через її характерний запах, використовувалися окремі котли. За текстом, згадуються два котли для варіння двох різновидів юхи.
- Kubek, kubeczek* – кубок, кубочок, вузьке начиння для напоїв і трунків. За текстом, використовується в кулінарних процедурах для зберігання суміші приправ із рідиною.
- Kwarta* – кварта, міра об'єму близько 1 літра, $\frac{1}{4}$ частина гарнця.
- Kwaterka* – кватерка, міра об'єму, $\frac{1}{16}$ частина гарнця.
- Limonia* – лайм (*Citrus aurantifolia*), цитрусові родини рутових, імпортувалися з Індії, надавали стравам кислувато-пряної ноти, зазвичай – у поєднанні з солодким. За текстом, використовується для нейтралізації специфічного риб'ячого присмаку та надання аромату в суміші з корінням.
- Macerowanie, maceracja* (від лат. *maserare* – розм'якшувати, розмочувати) – мацерування, кулінарна технологія для розмочування інгредієнтів у процесі приготування.
- Malmaza, malmaza* – малмазія, мальвазія, сорт десертного вина, що привозилося, переважно, з Балканського півострова. За текстом, вживається в поєднанні з приправами для приготування жовтої юшки.
- Miseczka* – мисочка, невеличкий посуд для їжі. За текстом, використовується як ємкість для мацерування інгредієнтів.
- Mieszkami poddymać* – міхами роздувати, спосіб роздування вогню за допомогою спеціального обладнання – міхів.
- Obcigać* – у тексті – відтягнути, відчистити від бруду відвар у процесі варіння юхи.
- Odszumować, szumować* – зібрати шумовиння з відвару або розсолу. За В. Вельондком, з будь-якого розсолу слід збирати шумовиння під час варіння, поки він не стане чистим.
- Oliwa* – олива, оливкове масло, що імпортувалося до Речі Посполитої з Середземномор'я та було популярним у старопольській кулінарії.
- Ocet winny* – винний оцет, виготовлявся на основі перебродженого вина, переважно з білих або червоних сортів винограду. В кулінарії використовувався для маринування та приготування соусів; за текстом, – для мацерування коріння та для приправлення юшки.
- Pieprz* – перець (*Piper*), рослина родини перцевих, кількох сортів, з нього отримували пекучі прянощі, імпортовані з Індії та Цейлону. У тексті не вказано, про який саме сорт перцю йдеться, очевидно, – про довгий білий перець («*piper longum*»), або («*piper album*»), що найчастіше використовувався для приготування риби та м'яса.
- Polewka* – поливка, юшка.
- Poptucziny, popluczyny* – ополіски.
- Pół kwarty* – півкварти, міра об'єму, $\frac{1}{8}$ частина гарнця.
- Pólmisek* – полумисок, неглибока миска. За текстом, вживається в кулінарній процедурі відціджування, відливання розсолу з котлів для відокремлення риби.
- Rosół* – розсіл, бульйон з риби або м'яса.

- Sprawić* – випатрати, очистити рибу перед приготуванням.
- Szafran* – шафран (*Crocus sativus*), походить із Малої і Середньої Азії та Індії, рослина з родини півникових, гіркуваті на смак прянощі жовтогогарячого кольору, найвищі за ціною. Вживався в кулінарії для забарвлення страв. За текстом, у поєднанні з малмазією виконував саме таку функцію.
- Szkatula* – шкатулка для зберігання коштовних речей. За текстом, цінні східні приправи зберігалися в шкатулці.
- Szklanka* – склянка, скляна посуда для пиття, зберігання рідини. За текстом, використовується в кулінарних процедурах для зберігання суміші приправ з рідиною.
- Szumowina, szumowina, szumowiny* – шумовиння, піна, яка, за кухарською технологією, збирається під час варіння юхи для надання їй прозорості.
- Wysadzenie* – висаджування, кулінарна технологія для загущення, випаровування соусів, сучасне – конденсування.
- Zaprawa* – приправлення страви, те, чим її приправляють, заправка. За влучним спостереженням В. Вельондка, – «це найвищий фундамент усілякої страви». За текстом, соус, юшка, поливка до м'яса або риби.
- Zwelniejąc* – зморщитися, втратити свіжість (за текстом – про рибу).

*****

Roku 1757 dnia 24 lipca.

Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy

Najpiersza rzecz jest do obojej tej juchy, acz i do każdego warzenia ryb, żeby ryb nie sprawowano, aż kiedy je zaraz do kotła kłaść masz, żeby sprawione nic a nic w soli nie leżały, ani ją potrząsione były, bo tym zarazem ryba zwelnieje.

1mo. Najprzód tedy do obojej tej juchy urobić gąszcz z samej cebuli, nic drugiego weń nie przykładając, i trzymać go ciepło w garcu przy ogniu, żebyś potym, kiedy jemu czas przydzie, ciepłym, a nie zimnym gąszczem w kotle ryby zalał.

2do. Pietruszka w kostkę pokrajaną w [o]sobnym¹ garnuszku w wodzie warzyć, a to dlatego, że kiedy byś ją zaraz w tej wodzie, w której ma ryba wrzeć, na ogień wstawić, tedy by wszystek smak z niej wyrwał w one wodę, którą się wszystka wylać ma, jako się niżej napisze. Do tego ta woda ma bydź nazbyt słona, zaczym i pietruszka nazbyt by w soli nawrzała, gdybyś je zaś znowu nie warzył, aż kiedy rosół odlawszy, rybę gąszczem zalejesz, tedy by nie uwrzała, a ona, kiedy nie uwre, nie tylko jest niesmaczna, ale i niezdrowa.

3tio. Korzenie zmoczyć według recept niżej napisanych, nagotowawszy na to do żółtej juchy kwartę i kwaterkę małmazyej a kwartę niecałą octu winnego, a do szarej kwartej wina i kwartę dobrego octu winnego.

4to. Limonie usiekać drobno i mieć na jakiej miseczce albo czarce, że się w tym soku macerować będą, bo to jest najprzedniejszy do dobrej zaprawy sekret, że korzenie, którego się tak mało, dają siła do smaku, że jest wymoczone i sok z siebie puści, a przykrość one ostrość swoją (bez której nigdy nie jest, kiedy zaraz z szkatuły w kocioł sypane bywa) to macerowanie odejmieć, i tak połowice korzenia macerowanego więcej uczyni, aniż suchego drugie tyle.

¹ у тексті – в собным.

To in generali do obudwu tych już pogotować in speciali do żółtej weźmi

Pieprzu, co waży czer[wonych] zł[o]t[y]ch 3¹/₂, imbiru, co waży czer[wonego] zł[o]t[ego] ćwierć 1, wsyp to w kubeczek jaki albo w szklankę, lub w garnek, wlej w tą małmazeyj pół kwarty. Weźmi znowu, co waży czer[wonych] zł[o]t[y]ch ćwierć 1, szafranu, co waży czer[wonych] zł[o]t[y]ch 2¹/₂, to w osobny garnek wysypawszy, wlej trochę małmazeyj, żeby to w onej małmazyi tylko rozetrzeć tak gęsto, jako rzadka glina. Potym w ono roztartę wlej octu kęs, mniej niż pół kwarty, a to dla tego, żeby od pół kwarty octu zostało go trochę na popłukanie tego naczynia, z którego szafran z cynamonem w kocioł wlejesz, jako[c] i małmazeyj od kwarty zostało także na popłukanie tego naczynia, z którego pieprz z imbiem wlejesz. To uczyniwszy, odważ cukru kanaru, co by zaważył czer[wonych] [złoty]ch 80.

Do szarej zasie juchy

Pieprzu weźmi, co waży czer[wonych] zł[o]t[y]ch 4, imbiru, co by ważyło czer[wonego] zł[o]t[ego] jedną ćwierć, wszystko także w osobne naczynie. Wlej w tą wino pół kwarty, a drugie pół kwarty schowaj na popłukanie, potym weźmi cynamonu, co by zaważył czer[wonego] zł[o]t[ego] 1 ćwierć i w osobne naczynie wlej nań pół kwarty octu, a drugie pół kwarty nazostaw na popłukanie. Do tego odważ cukru, co by ważyło czer[wonych] zł[o]t[y]ch 20. Oliwy kiliszek równy a do obojey tej juchy limoniej równą, tak wiele do jednej, jako do drugiej, po dwa albo po trzy łyżki pospołu z onem sokiem, który z siebie puszcza. Kiedy to już wszystko będziesz miał gotową, dopiero niechaj jeden ryby pobierze i sprawuję, a drugi zaś niechaj tę kotły, w których masz oboje te juchy warzyć na ogień wstawić i dostatek wody niech naleje. Wsyp w każdy kocioł wody po dwoje przygarści, bo trzeba, żeby był ten rosół bardzo ostry. Tak rozstawiwszy kotły, ogniem je dobrym podniecać, tedy się to oraz trafi, że kiedy sól wewre, odszumują, ryby się też sprawią, które sprawiwszy, w zimnej wodzie pięknie wymyć, wypłukać, wysączyć. Zaś w kotły pokłaść a pilnie ogień podniecać, by też i mieszkami poddymać¹, żeby tak mocno wrzało. Skoro szumowina na górę się wzbije, szumować pilno same szumowinę póty, póki gęsta pójdzie, a skoro już ciencej szumowina iść pocznie, tedy i samego rosółu zajmować i zlewać, jeno tylo zostawując, żeby przecie miała ryba w czym wrzeć, a kiedy już nic a nic szumowiny nie pójdzie, w ten zaś zarazem kotły z ognia zdjąć i, przyłożywszy one półmiskami, ono rosół do ostatniej kropki z kotłów od ryb pozlewać. Potym w każdy kocioł włożyć cukier, jako do której juchy jest odważony i limoniej z sokiem, co z siebie powypuszczają, i do każdego kotła po połowicy, za tym pieprzu z imbiem, który w małmazeyj moknoł, wlej do żółtej juchy. Pieprz zaś z imbiem, co [w] winie moknoł, wlej do szarej juchy, za tym w obiedwie juchy włóż onej pietruszki i z tą wodą, w której wrzała. Dopiero na to wszystko oba kotły zalać gąszczem tak, żeby się dzwona okryły, i wstawić tą znowu na ogień, a one kubki albo naczynia, coś z nich korzenie powylewał, w kocioł jeden małmazay (to jest z żółtą juchą) popłukać, drugi winem, którego obojga już pierwej na popłukanie to się zostawiło, a tak w oba kotły powylewać winne popłuczyny. W ten kocioł z szarą juchą, kiedy to już tak zwierać będzie, ukaze się na tym jako szumowiny, ale tego szumować nie potrzeba, bo to cukier (a w takowych rybach już przed tym wszystkie się plugatstwo obciagnęło), i dlatego skoro szumowina iść przestała, rozkazało się rosół z ryb przecz

¹ y текти – poddymać.

одлаć, бо кiеды быś вylaľ пiервей, пќi сzymовина вcьшткa не зeszлa, тeдy бы албo рыбa сzymовинa (быś яћ теж i нaйдлужeй в кoрзeнiу вaрзыľ) śмiердзiалa, албo бы мyсiал знoвy жућ в кoрзeнiу врзaћa рыбe сzymoвaћ, a тaк быś зdлћ вcьштeк кyкiер i кoрзeнiя нiмaлo. I дaтeгo тaк длyгo в тым oстрым рoслe рыбe вaрзыћ сiћ кaзaлo, гдзiе вcьшткo плyгaствo, пќi янo сzymовинa iдзiе, в тeн чaс зa тa рaзa сћл з нeй вycиaгнiе i сaмa тaк солi¹ нaврe, iлe пoтрзeбa дo смaкy. A пќi бyś яћ теж длужeй пo oдсzymoвaнiу в oным рoслe вaрзыľ, тeдy бы яћ сћл нaзбyт прзeжeлa i смaк пoпсoвaлa. A кiеды жућ в oным гaсщeчy з тa пiервшa зaпрaвa рыбy дoбрe вeврeжa, жe прыскaћ пoчнiе, тeдy дo жћлeй jyчy сzaфрaн з кyнaмoнeм, i пoплyкaвщy oным oцтeм нa тo зoстaвiеным, влeй i тe пoплyчiнe. A тo жућ бeдзiе кoнeц кoлo жћлeй jyчy i нiч нe чзнiћ, тылкo тaк тo длyгo вaрзыћ, aж згeщтвiе пoлeвкa, co кyчaрзe вycадзeнiем зoвiя. Дo шзрeй зaś jyчy в тeн чaс, кiеды прыскaћ пoчнiе, влeй oн кyнaмoн з oцтeм, пoплyкaвщy теж нaчзнiнe трoчeнa нa тo счoвaнa oцтy oд oнeй квaртy, i влeй тaмжe. A кiеды з тым трoчeнa пoврe, влeй oн кiелiсзeк oлiвy i дoвaрзaй жућ aж дo вycадзeнiя.

IP HBYB, ф. 332, № 352, с. 252–256.

Спoсiб вaрiння сiрћ тa жoвтћ рибних юшoк

Найгoлoвнiшым y прiгoтoвaннi oбoх цих юшoк, як i бyдь-якoгo iншoгo вaрiння риби, є тe, щoб iћ <пoпeрeднћ> нe пaтрaтi. Aджe, якщo вiдразу клaстi iћ y кoтeл, трeбa, щoб вoнa зoвсiм нe лeжaлa пaтрaнa в солi тa нaвiћ нe бyлa нeю притрyщeнa, бo вiд цћгo рибa вiдразу змoрщиться.

1-шe. Нaсaмпeрeд, тoдi дo oбoх цих юшoк зрoбити гoнщ з сaмoй лiщe цибyлi, нiчoгo iншoгo бiльшe нe дoдaючi, тa тримaтi йoгo y гaрнцi тeплим бiлa вoгню, щoб нaдaлi, кoли йoмy прiйдe чaс, зaлити рибy в кoтлi нe хoлoдним гoнщeм, a тeплим.

2-гe. Пoрiзaнy шмaтoчкaми пeтpушкy трeбa вaрити y вoдi в oкpeмoмy гaрнцi. Aджe якщo iћ вiдразу пoстaвити нa вoгoнь y вoдi, в якiй мae вaритися рибa, тoдi увeсь iћ смaк вивaриться з нeю в цю вoдy, якa вcя зiллeться, прo щo йтимeться дaлi. Дo тoгo ж ця вoдa мae бyти дужe сoлoнoю, aби звaрилaся б пeтpушкa з сiллo, тa iћ нe вaрив би знoвy, нaвiћ кoли, зливши рoзсiл, зaллeщ рибy гoнщeм, й тoдi б нe кiпiлa, бo вoнa, якщo нe вaриться, нe тiлькi нe смaчнa, aлe й нe кoриснa.

3-тe. Кoрiння вимoчити зa рeцeптoм, як iтимeться дaлi, тa прiгoтoвaти длa жoвтћ юшкi – квaртy i квaртoчку мaлмaзiћ тa нeпoвнy квaртy виннoгo oцтy, a длa сiрћ – квaртy винa тa квaртy гaрнoгo виннoгo oцтy.

4-тe. Дрiбнo пoсiктi лaйм i вiдклaстi йoгo в якyсь мисoчкy албo в чaркy, бo в цћмoу сoцi бyдe мaцeрyвaтися <кoрiння>. Цe є нaйпeршiй сeкрeт гaрнћ зaпрaвкi, щo кoрiння, якoгo є тaк мaлo, нaдae мiцнoгo смaкy, aджe вoнo є вимoчeним i випycкae з сeбe сiк, a гiркoтy i гoстрoтy (бeз яких нiкoли нe бyвae, якщo кoрiння вiдразу висипaeться зi шкaтyлкi y кoтeл) yсунe цe мaцeрyвaння. Oтoж бiльшoю зрoбi чaстинy мaцeрoвaнoгo кoрiння, aнiж сyxoгo <кoрiння>.

Пpигoтoвaти цe спiльнe длa oбoх юшoк, i влaснe длa жoвтћ вiзьми:

Пeрцy, звaжeнoгo нa 3 1/2 чeрвoних злoтих, iмбиpу, звaжeнoгo нa oднy чвeрть чeрвoнoгo злoтoгo, вcип в якiйсь кyбoчoк, албo в склянкy, албo в гaрнeць, i влий y цe пiвквaртi мaлмaзiћ. Вiзьми знoвy звaжeнoгo нa oднy чвeрть <iмбиpу> тa шaфрaнy,

¹ y тeкстi – solii.

зваженого на 2 $\frac{1}{2}$ червоних злотих. Усип це в окремий гарнець та влий трохи малмазії, щоб тільки розтерти усе до густоти рідкої глини. Потім у розтерту суміш слід влити менш, ніж півкварту оцту, аби від цієї півкварту його трохи залишилося на споліскування того начиння, з якого пізніше ввіллеш до котла шафран з цинамоном, так само, як і від кварта малмазії залишилося на споліскування начиння, з якого віділлеш перцю з імбиром. Зробивши це, відваж цукру канару на 80 червоних злотих.

Для сірої юшки

Візьми перцю, зваженого на 4 червоних злотих, імбиру, зваженого на одну чверть червоного золотого, також поклади все в окреме начиння. Влий у це півкварту вина, а другі півкварту збережи на споліскування. Потім в інше начиння поклади цинамон, зважений на одну чверть червоних злотих, і влий на нього з півкварту оцту, а другі півкварту збережи на споліскування. До того ж відваж цукру на 20 червоних злотих. Візьми повний келишок оливи та лайму порівну до обох юшок, як до однієї, так і до другої, – по дві або по три ложки разом із соком, який випустив із себе лайм. Коли все це вже матимеш готовим, нехай поки один почистить і випатрає рибу, а другий наллє достатньо води в котли, в яких обидві юшки варитимеш, та поставить їх на вогонь. Далі усип у кожен котел із водою по дві жмені солі, бо треба, аби цей розсіл був дуже гострим. Так розставивши котли, необхідно розпалити їх на сильному вогні та, коли вода з сіллю закипить, відшумувати і також підготувати рибу, а після патрання гарно вимити її в холодній воді, сполоснути, осушити.

Потрібно покласти рибу в котли та старанно розпалити вогонь, а також роздувати міхами, щоб сильно кипіло. Незабаром шумовиння збереться зверху, та слід швидко ретельно знімати його, поки воно густе, а вже коли менше шумовиння буде підніматися, тоді слід й самого розсолу зачерпувати та зливати, залишивши лише стільки, щоб риба мала в чомусь варитися. Коли вже шумовиння не стане, тоді потрібно відразу зняти котли з вогню та, притримуючи їх полумисками, позливати від риби цей розсіл до останньої краплі. Далі до кожного котла необхідно всипати цукор, відважений для обох юшок, та додати в них по половині <посіченого> лайма з випущеним з нього соком. Після того перець з імбиром, замочені в малмазії, влити до жовтої юшки, а перець з імбиром, замочені в вині, – до сірої юшки. Потім до обох юшок потрібно додати петрушки разом із відваром від неї. Далі обидва котли залити гонцем так, щоб покрити шматки <риби>, та знову поставити їх на вогонь, а ті кубки або начиння, з яких раніше було відлито коріння та збережено на ополіскування, треба сполоснути – одне – малмазією (тобто для котла з жовтою юшкою), друге – вином – та вилити винні рештки до обох котлів.

У котлі з сірою юшкою, коли вже кипітиме і з'явиться шумовиння, не потрібно його відшумувувати, бо це – цукор. У такій рибі весь бруд перед тим вже знявся, й шумовиння швидко припинило відходити, тому розсіл від риби необхідно вилити геть, бо якщо б вилив його раніше, доки усе шумовиння не зійшло, тоді або риба (її також найдовше варив би в корінні) шумовинням смерділа б, або мусив би знову відшумувати рибу, яка варилася в корінні, та так зняв би весь цукор і чимало коріння. Через те й так довго вказано варити рибу в цьому гострому розсолі з усім брудом, поки збирається шумовиння, яке одночасно витягне з неї сіль, і

риба настільки увариться з сіллю, наскільки потрібно для її смаку. А якщо б її також після відшумування довше варив би в тому розсолі, тоді б її занадто роз'їла сіль та зіпсувала б смак. Коли риба в гонцу з першою заправкою вже гарно звариться, так, що розпочне прискати, тоді до жовтої юшки слід додати шафран з цинамоном та, ополоснувши <начиння з-під шафрану з цинамоном> збереженням для того оцтом, влий ті рештки туди. І це вже буде кінець щодо жовтої юшки, та далі вже нема чого робити, лише треба варити так довго, аж загустіє поливка, яку кухарі називають висаджуванням. А до сірої юшки в той момент, коли розпочне прискати, додай отой цинамон з оцтом, також сполоснувши начиння збереженою від кварти трішечкою оцту, та влий туди ж. Коли трохи з тим покипить, влий келишок оливи та вже доваруй аж до висаджування.

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 332. Од. зб. 352. С. 252–256.
2. Булатова С. О. Рукописна книга XVIII ст. з історії старопольської кухні «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2016. Вип. 20. С. 22–42.
3. Churchill W. A. Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection. Amsterdam, 1935. CLXXX p.
4. Poceji // Niesiecki K. Herbarz polski / K. Niesiecki ; wyd. przez J. N. Bobrowicza. T. 7. Warszawa, 1841. S. 336–339.
5. Poceji // Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. T. 14. Warszawa, 1917. S. 115–116.
6. Lubomirski S. // Polski Słownik biograficzny. T. 18. Wrocław, 1976. S. 56.
7. Czerniecki S. Compendium ferculorum albo zebranie potraw / red. J. Dumanowski, M. Spychaj. Monumenta Poloniae Culinaris. Polskie zabytki kulinarne / red. J. Dumanowski. T. 1. Warszawa, 2012.
8. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 5962. Арк. 16.
9. Wielądko W. Kucharz doskonały : pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem. Warszawa, 1783.
10. Korzon T. System monetarny w Polsce [Електронний ресурс]. S. 13. URL: www.denary.com.pl/pdf/16.pdf.
11. Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku / pod red. K. Lepszego. Wrocław, 1953.
12. Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. T. 1–4. Warszawa, 1900–1903.
13. Słownik języka polskiego przez M. S. B. Linde. Lwów, 1853–1860. T. 1–6.
14. Słownik kuchenny i spiżarniany // Wielądko W. Kucharz doskonały pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem. Warszawa, 1783. S. 427, 429–459.
15. M. Arcta słownik staropolski. T. 1 / oprac. A. Krasnowolski, W. Niedźwiedzki. Warszawa, [1914].
16. Słownik (oprac. Jarosław i Katarzyna Dumanowscy) // Stanisław Czerniecki Compendium ferculorum, czyli zebranie potraw, wyd. i oprac. J. Dumanowski, M. Spychaj (Monumenta Poloniae Culinaris) T. 1. Warszawa, 2012. S. 182–206.

17. Словник діловодної, господарської та побутової термінології // Страшко В. Рекомендації до складання подокументних описів актових книг Правобережної України XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 64–94.

References

1. Fund 332. Unit 352. Pp. 252–256. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
2. Bulatova, S. O. (2016). Rukopysna knyha XVIII st. z istorii staropolskoj kukhni “Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia” z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 20, pp. 22–42. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Churchill, W. A. (1935). *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*. Amsterdam. [In English].
4. Poceji. In K. Niesiecki, *Herbarz polski* (wyd. przez J. N. Bobrowicza), T. 7, S. 336–339. (1841). Warszawa. [In Polish].
5. Poceji. In S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, T. 14, S. 115–116. (1917). Warszawa. [In Polish].
6. Lubomirski S. In *Polski Słownik biograficzny*, T. 18, S. 56. (1976). Wrocław. [In Polish].
7. Czerniecki, S. (2012). *Compendium ferculorum albo zebranie potraw* (red. J. Dumanowski, M. Spychaj). Monumenta Poloniae Culinaria. Polskie zabytki kulinarne (red. J. Dumanowski, T. I). Warszawa. [In Polish].
8. Fund I. Unit 5962. Leaf 16. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
9. Wielądsko, W. (1783). *Kucharz doskonały: pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem*. Warszawa. [In Polish].
10. Korzon, T. *System monetarny w Polsce* (S. 13). URL: www.denary.com.pl/pdf/16.pdf. [In Polish].
11. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku* (pod red. K. Lepszego). (1953). Wrocław. [In Polish].
12. Gloger, Z. (1900–1903). *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (T. 1–4). Warszawa. [In Polish].
13. *Słownik języka polskiego przez M. S. B. Linde* (T. 1–6). (1853–1860). Lwów. [In Polish].
14. Słownik kuchenny i spiżarniany. In W. Wielądsko, *Kucharz doskonały pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem* (S. 427, 429–459). (1783). Warszawa. [In Polish].
15. *M. Arcta słownik staropolski: T. 1* (oprac. A. Krasnowolski, W. Niedźwiedzki). [1914]. Warszawa. [In Polish].
16. Słownik (oprac. Jarosław i Katarzyna Dumanowscy). In Stanisław Czerniecki, *Compendium ferculorum, czyli zebranie potraw* (wyd. i oprac. J. Dumanowski, M. Spychaj). Monumenta Poloniae Culinaria (T. 1, S. 182–206). (2012). Warszawa. [In Polish].
17. *Slovyk dilovodnoi, hospodarskoi ta pobutovoi terminolohii*. In V. Strashko, *Rekomendatsii do skladannia podokumentnykh opysiv aktovykh knykh Pravoberezhnoi Ukrainy XVI–XVII st.* (S. 64–94). (2002). Kyiv. [In Ukrainian].

Svitlana Olehivna Bulatova,

Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow,

Senior Research Fellow of the Department of Codicology and Codicography,

Institute of Manuscript, Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: irnbuv@gmail.com

Secrets of the Old Polish ukha by the recipes from the manuscript of the 18th ct. “Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robenia” from the funds of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine

An unknown recipe text from a manuscript culinary book in Polish, deposited in the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine is introduced to science for the first time. The text publication “Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy” and its translation into Ukrainian make it possible to consider it as a valuable source on the history of Old Polish cooking in the mid-18th century. Based on the textological analysis of the recipe, attention is paid to the “secrets” of the kitchen master’s art, and alongside this, the characteristic features of the author’s style and language of the 18th century are traced. On the example of the “Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy” recipe, the level of culinary knowledge and skills of cooks of the Ukrainian-Polish borderlands of the mid-18th c. is shown. The ukha proposed in the recipe, firstly, was a lean fish dish, the preparation of which was based on the humoral theory popular in that era to regulate the balance of fluids in the human body; secondly, the fish ukha was intended for the aristocratic table of the Polish elite, judging by imported expensive spices as part of the ingredients. The text contains information about the measures of weight, borrowed from pharmaceutical practice, for spices stored in a box, like jewels. Thirdly, the details relating to the organization of labor in the old Polish cuisine of the mid-eighteenth century are of interest. An anonymous author of the “Sposób warzenia ryb do szarej i óltej juchy” recipe is characterized by its own interpretation of the dish, due to his culinary skills and intuition. Publication of the text is presented in a transliterated form, in accordance with the principles of the publication of Polish historical sources. The recipe is accompanied by the Old Polish dictionary of historical, culinary, metric, monetary, and household terms, as well as a list of Latin phrases and abbreviations.

Key words: manuscript, Old Polish cuisine, kitchen master, recipe, ukha.

Светлана Олеговна Булатова,

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник,

старший научный сотрудник отдела кодикологии и кодикографии

Института рукописи

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: irnbuv@gmail.com

Секреты старопольской юхи по рецептуре из рукописи XVIII в. «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robenia» из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

Впервые в научный оборот вводится неизвестный текст рецептуры из рукописной кулинарной книги на польском языке, хранящейся в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Приведенная

публикация текста «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» и перевод на украинский язык позволяют рассмотреть его как ценный источник по истории старопольской кулинарии середины XVIII в. На основе текстологического анализа рецептуры уделяется внимание «секретам» кухмистерского искусства, параллельно прослеживаются характерные особенности авторского стиля и языка XVIII в. На примере рецептуры «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» представлен уровень кулинарных знаний и навыков поваров украинско-польского пограничья середины XVIII в. Юха, предложенная в рецептуре, во-первых, постное рыбное блюдо, приготовление которого основывалось на популярной в ту эпоху гуморальной теории для регуляции баланса жидкости в организме человека, во-вторых, рыбная юха предназначалась для аристократического стола польской элиты, судя по импортным дорогим пряностям в составе ингредиентов. В тексте зафиксированы сведения о заимствованных из фармацевтической практики мерах веса пряностей, хранящихся в шкатулке, подобно драгоценностям. В-третьих, интерес представляют детали, касающиеся организации труда в старопольской кухне середины XVIII в. Для анонимного автора рецептуры «Sposób warzenia ryb do szarej i żółtej juchy» характерна собственная интерпретация блюда, обусловленная его кулинарным мастерством и интуицией. Публикация текста представлена в транслитерированном виде, согласно принципам издания польских исторических источников. Рецептуре сопутствуют старопольский словарь историко-кулинарных, метрических, денежных и хозяйственно-бытовых терминов, а также перечень латинских оборотов и сокращений.

Ключевые слова: рукопись, старопольская кухня, кухмистер, рецептура, юха.

*Стаття підготовлена 20 квітня 2018 року;
подана до друку 23 квітня 2018 року.*

*Марина Анатоліївна Філіпович,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
e-mail: marifil@ukr.net*

**«ЗА РІКОЮ ЗА БИСТРОЮ ВОГНІ ГОРЯТЬ ВЕЛИКИЙ»:
РЕЦЕНЗІЯ ОЛЕНИ КОМПАНА НА КНИГИ Я. Є. БОРОВСЬКОГО
«ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС»
(КИЇВ, 1981) ТА «МИФОЛОГИЧЕСКИЙ МИР
ДРЕВНИХ КИЕВЛЯН» (КИЕВ, 1982)**

Уперше до наукового обігу залучається невідома рецензія видатного українського радянського історика Олени Компан, виявлена в особовому архівному фонді вченої (ф. 297), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У рецензії розглядаються дві науково-популярні праці археолога Ярослава Боровського – «Походження Києва: історіографічний нарис» (Київ, 1981) та «Мифологический мир древних киевлян» (рос.) (Київ, 1982). Рецензійна стаття О. Компан розкриває талант неординарної дослідниці: здатність широко та системно мислити, виокремити оригінальні аспекти праці, що аналізується, побудувавши навколо неї власний самостійний твір. І врешті – демонструє неабиякий письменницький хист ученої.

Ключові слова: О. Компан, Я. Боровський, Інститут рукопису НБУВ, особовий архівний фонд, рецензія, українська радянська історіографія, медієвістика, історіософія, марксизм, середні віки, міфологія.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ) зберігається особовий архівний фонд видатного історика, доктора історичних наук Олени Компан (ф. 297). Олена Станіславівна Компан (19 березня 1916 р., м. Єнакієве – 17 липня 1986 р., м. Київ) належить до когорти українських радянських учених 30–70-х років ХХ ст., яким довелося працювати в умовах жорстко регламентованого радянського метанаративу, який нівелював реальний образ дослідника. Проте Олені Компан вдалося зберегти свою самобутність і творчу індивідуальність, про що свідчать її наукові розвідки та непростий науковий шлях.

Історичні погляди і світобачення О. Компан спиралися на марксистське підґрунтя. Проте не на вульгаризований марксизм, а на його інтерпретацію в гуманістичному та національно-культурному дусі. Науковим

студіям Олени Компан притаманні творча розкутість, неординарність мислення, широта евристичного пошуку, компаративний контекст викладу.

У своїх спогадах про Олену Компан Михайло Брайчевський влучно зазначив: «Реально вона протягом майже всього творчого життя належала до розряду еретиків. За часів культу особи та стагнації її звинувачено в не досить ретельному дотриманні марксистського канону. В умовах відлиги та перебудови – у схильності до теоретичного догматизму» [1, с. 430].

Наукова спадщина О. С. Компан ще чекає на свого дослідника. Тут ми лише в загальних рисах підкреслимо те, що виокремлювало її серед інших радянських учених-істориків. Насамперед, обрану дослідницею «непопулярну» за тих часів тематику досліджень. О. Компан була істориком-медієвістом та філософом в історії. Досліджувала теоретичні та методологічні проблеми історичної науки – історіософію (зауважимо, що цей термін тоді не вживався і міг накликати звинувачення у відступленні від канонів марксизму). Значний масив робочих та підготовчих матеріалів в особовому фонді вченої свідчить про те, що вона працювала над монументальним історіософським дослідженням «Ще одна апологія історії» (робоча назва дослідження) [2]. Серед дослідницьких пріоритетів історика-медієвіста – історія середньовічного та ранньомодерного українського міста. Зазначимо, що термінові «середні віки» в періодизації історії України, за радянської формаційною теорією, місця не знайшлося. Олена Компан у своїх роботах прагнула переглянути існуючу історичну схему, відстоюючи необхідність застосовувати поняття «середні віки», «національні відродження», що характеризують надзвичайно важливі явища історії України [3, с. 420; 4]. З-під пера О. Компан вийшла ґрунтовна монографія «Міста України в другій половині XVII ст.» (Київ, 1963), що склала основу її докторської дисертації. Над цією темою дослідниця продовжувала працювати й надалі. В особистому архіві Олени Компан міститься неопублікована праця про українське місто в XIV – першій половині XVII ст. [5].

Отже, дослідниця українського середньовічного та ранньомодерного міста не могла залишити поза увагою появу двох науково-популярних праць історика та археолога Ярослава Боровського – «Мифологический мир древних киевлян» (Київ, 1982) (рос.) та «Походження Києва: історіографічний нарис» (Київ, 1981) і відповіла на них рецензійною статтею «За рікою за бистрою вогні горять великі».

Варто зазначити, що О. Компан була надзвичайно талановитим рецензентом. Усі рецензії, що вийшли з-під пера дослідниці, – не сухі банальні тексти з переліченням позитивних чи негативних моментів праць, що розглядаються. Її відгуки є рецензійними статтями – самостійними науковими розвідками, побудованими навколо тексту, що аналізується.

Рецензія, запропонована нами до публікації, та цілий ряд інших, написаних О. Компан, значною мірою розкривають талант неординарного дослідника – здатність широко та системно мислити, виокремити оригінальні аспекти рецензованої праці. І врешті, демонструють її неабиякий письменницький хист. Найвищу і найдорожчу оцінку творчості отримала Олена Компан від чоловіка – письменника Івана Сенченка: «...коли я читав твої перші начерки, то мені здавалося, що рецензія по-науковому суха, а тепер із здивуванням помітив, що крізь неї, як зелень крізь щілини в дерев'яних тротуарах, пробивається пристрасна душа, благородне серце. І мені було дуже приємно відзначити, відчуті і уяснити для себе: значить ти і в літературі така, як у житті, – багатогранна і блискуча» [6, с. 511].

Рецензійна стаття «За рікою за бистою вогні горять великий» друкується вперше. Написано рецензію 5 жовтня 1982 р. А отже, належить до того періоду, коли доктор історичних наук О. Компан змушена була працювати вдома. У 1972 р. за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами (формально – внаслідок бюджетного скорочення «неперспективної тематики») вчену було звільнено з Інституту історії АН УРСР (1955–1972). Протягом двох років діяла заборона на її виступи в пресі.

Рецензія О. Компан складена на дві книги Ярослава Євгеновича Боровського (20 червня 1937 р., Ямпіль – 15 жовтня 2003 р., Київ) – українського історика, археолога, наукового співробітника Київської експедиції Інституту археології НАН України. «Звіти» експедиції Я. Боровського за 1973–1982 рр., що зберігаються в архіві Інституту археології НАН України, свідчать про його активну участь у найвизначніших розкопках у Києві в 1970–2000-х роках, починаючи від дослідження мурованого палацу княгині Ольги на Старокиївській горі та знаменитих дерев'яних зрубів на Подолі.

Під його керівництвом розкрито численні могильники, садиби, вулиці, житлові та ремісничі комплекси X–XIII ст. у «граді Володимира» та «граді Ярослава», на Копиревому кінці та Щекавиці. Це – різні ділянки вулиць Володимирської, Великої Житомирської, Рейтарської, Стрітенської, Золотоворітської, у Киянівському провулку та на горі Дитинець [7, с. 136].

У рецензованій статті на праці Я. Боровського О. Компан відзначає позитивні риси стилю мислення дослідника (праця «Мифологический мир древних киевлян»): «На щастя, він не належить до досить поширеного типу вчених, котрі сумлінний опис археологічних знахідок вважають апофеозом наукової діяльності. Для нього це лише робочий момент на шляху інтенсивного наукового пошуку, пізнання та реконструювання минулого життя людського суспільства» [8, арк. 1].

Рецензент підкреслює оригінальність наукової праці Я. Боровського «Походження Києва: історіографічний нарис», в якій автор уперше в радянській історіографії висвітлює процес дослідження історії давнього Києва від «Нестора до наших часів». О. Компан відзначає скрупульозність викладу, що, на її думку, «робить працю цінним посібником як для спеціаліста-історика, так і аматора-краєзнавця». Проте, на відміну від попередньої праці, критикує автора за відсутність аналізу та виразної авторської позиції.

Вартими уваги є й авторські пасажі рецензії, в які О. Компан вкладає свої думки та переконання про єдність світового процесу, універсальний, всесвітній характер історичного досвіду: «Безперервним потоком з глибини віків линує до нас позивні предків, нагадуючи про себе, про єдність суспільного розвитку, про естафету осягнень людського розуму, таїнство повторюваності в природі і суспільстві, про життєдайну силу мудрого звичаю, традиції, про обов'язок берегти досвід минулого як свою пам'ять, як благословення батьків» [8, арк. 4].

Цікавими є думки Олени Компан як фахівця з історії середньовічних та ранньомодерних міст України щодо виникнення та еволюції міських поселень на теренах України: «Додамо до міркувань учених з приводу ролі торгівлі, що серед різних типів доміських поселень «торгові посади», «торгові містечка» мали найбільше шансів еволюціонувати в справжнє міське поселення» [8, арк. 6].

Також відзначимо й особливий «національний» компонент, присутній у рецензійній статті О. Компан. Так, дослідниця надає перевагу терміну «Київська держава»; підкреслює, що язичницькі пантеїстичні уявлення позначилися на мистецтві *Київської держави* і пізніше *на мистецтві України*, відобразилися в творчості діячів *київської культури* нового часу [8].

Документ, що публікується, є авторизованим машинописом, з правками рукою автора (кульковою ручкою, олівцем та фломастером). Містить дату та підпис О. Компан. Лексичні та стилістичні особливості тексту збережено. Окремі друкарські огріхи й механічні помилки беззастережно виправлено.

«За рікою за бистрою вогні горять великий»

Серед видань «Наукової думки», присвячених 1500-літтю Києва, є дві книги Я. Боровського, що побачили світ в 1981–1982 рр. Це – історіографічний нарис «Походження Києва» українською мовою та твір «Мифологический мир древних киевлян» російською мовою. Обидві книги містять фотокопії археологічних знахідок, літописних текстів, мініатюр Радзивіллівського літопису, портрети відомих вітчизняних істориків, списки літератури, а також іменний покажчик в нари-

сі «Походження Києва». Автор-археолог широко використав дані літописів і матеріали археологічних експедицій. На щастя, він не належить до досить поширеного типу вчених, котрі сумлінний опис археологічних знахідок вважають апофеозом наукової діяльності. Для нього це лише робочий момент на шляху інтенсивного наукового пошуку, пізнання та реконструкції минулого життя людського суспільства.

На перший погляд, тематично незв'язані книги Я. Боровського, кожна по своєму, служать висвітленню багато в чому ще загадкової історії виникнення Києва, її загальних обставин і часу. Книга про міфологію древніх киян вийшла другою, але, при ближчому знайомстві, виявляється доцільним почати розмову саме з неї. Адже світ язичницьких міфів оточував колиску слов'янства і оте селище полянського племені, з якого виріс Київ. Свідомість перших киян була пройнята язичництвом.

Насичена цікавими фактами та коментарями авторська розповідь про складний процес формування духовного світу полян, цього «наймогутнішого з усіх слов'янських племен», становить повчальний і цікавий сюжет. Міфологічна система древніх слов'ян в докиївський і початковий період історії Києва віддзеркалює уявлення її творців про себе, свій час і умови життя. Язичницькі вірування спочатку полягали в обоготворенні таємничих сил природи, поклонінні і жертвопринесенні деревам, лісам, джерелам, вітру, тваринам, вогню, сонцю тощо. З часом ці сили почали заступати антропоморфні божества. Та в якій би то не було формі на всіх етапах язичницької міфотворчості особливе місце належало сонцеві. Символові сонця колу, а також богів, котрий в різний час уособлювався в образах Купали, Ярила, Даждьбога, Сварога, Перуна, присвячувалися приказки, загадки, пісні. Чимало з них, як, наприклад, приказка-загадка «За лісом за пралісом золота діжа сходить» або колядка «За річкою за бистрою вогні горять великі» збереглися в обрядовій практиці, у фольклорі України до сьогодні.

Зріле середньовіччя, перейнявши частину міфів первіснообщинного ладу, створило свою власну систему міфів. На руїнах язичницьких капищ та уламках ідолів піднялися християнські храми, а язичницькі боги поступилися місцем єдиному богові та сонму святих християнської церкви. Ці святі перейняли чимало функцій своїх попередників. Згадати хоча б святу Парасковію П'ятницю, покровительку ремесла і торгівлі, на честь якої майже в кожному місті на Русі будувалися церкви і писалися ікони. Ця свята заступила згадувану в творі Я. Боровського древню богиню Мокош, що опікувалася різними жіночими заняттями, і насамперед – прядінням та ткацтвом. Древні кияни щиро шанували Парасковію П'ятницю.

Язичницький етап в духовному розвитку слов'ян був часткою аналогічного світового процесу, хоча в різних країнах він не завжди збігався в часі. І автор справедливо відзначає існування спільних рис у міфотворчості слов'ян та інших народів. Виявом історичної закономірності, спільної для різних народів, є ситуація, коли словенська Лада видається родичкою гречанки Афродіти, Перун виявляє схожість із старогрецьким богом Зевсом, а культ Рода наближається до культу грецької Артеміди.

Язичництво з його системою міфів було ідеологією первіснообщинного ладу. Та для свого часу це не була примітивна або хитка споруда на примітивному економічному базисі. Це була могутня сила, здатна як лякати, так і надихати людину, шкодити їй і сприяти їй. Уважний, об'єктивний розгляд особливостей міфологічного світосприймання як ідеології древніх киян, а також визнання за нею певного конструктивного моменту аж ніяк не є апологією варварства. Попри зло і жорстокість, які завжди несе з собою сліпа віра, язичництво включало в себе і позитивні моменти, які забезпечили певні досягнення язичників і не зникли без сліду з перемогою християнства. Залишилося неоціненне багатство досвіду, створені народом мистецькі та етичні цінності, відчуття близькості до природи, прив'язаність до рідного дому, селища, краю. В далекі дохристиянські часи уходить коріння прекрасної пісенної творчості українського народу, сповненої і досі язичницьких образів та сили інтонацій. В часи випробувань древнього киянина зігрівали і підбадьорювали перекази та легенди про мужніх воїнів слов'янського племені. Не з холодним серцем зводили і прикрашали кияни свої перші міста. Коли будівничі поляни геніально вписували вибагливий силует древнього Києва в природні лінії великої ріки, пагорбів та долин, ними керувала не лише матеріальна необхідність, потреба захисту, житла, але й високе натхнення, мистецький запал, прагнення творчого самовиявлення, хай неусвідомлене щасливе почуття єдності з безмежним світом.

Не лише гнітючий страх перед непізнаними силами природи, але й щось від поезії язичництва, як від прадавньої казки увійшло в духовний світ середньовіччя і злилося з новим типом міфотворчості. Ми переконуємося в цьому, коли роздивляємося, зокрема, зображення язичника-скомороха на фресці київської Софії, де воно мирно сусідує з величною Орантою. Язичницькі пантеїстичні уявлення, що на свій лад відбивали реальне оточення, соковиті, яскраві барви природи Подніпров'я позначилися на образотворчому мистецтві Київської Русі і пізніше на мистецтві України, просочилися в проповіді і лекції, художні твори діячів київської культури нового часу. Ця обставина не раз ставала причиною звинувачень цих діячів в єретичних збоченнях.

Безперервним потоком з глибини віків линуть до нас позивні предків, нагадуючи про себе, про єдність суспільного розвитку, про естафету досягнень людського розуму, таїнство повторюваності в природі і суспільстві, про життєдайну силу мудрого звичаю, традиції, про обов'язок берегти досвід минулого як свою пам'ять, як благословення батьків.

Там, у глибині віків, починається історія Києва, про яку розповідається в другій книзі Я. Боровського. Вперше в радянській історіографії висвітлюється процес дослідження багатьма поколіннями вчених, від Нестора до наших днів, початкової історії Києва. Скрупульозно точний виклад робить цю працю цінним посібником як для спеціаліста-історика, так і аматора-краєзнавця. На жаль, ювілейний характер нарису в ряді випадків дещо применшив виразність авторської позиції щодо способу вирішення проблеми походження Києва.

В нарисі цілком правомірно особливу увагу приділено працям радянських істориків, котрі розглядають походження давньоруських міст, і в тому числі Києва, з позицій історичного матеріалізму. Та було б, на нашу думку, доцільним виклад

поглядів представників дорядянської історіографії поєднати з аналізом цих поглядів в світлі історико-матеріалістичного вчення про місто.

Місто в марксистському розумінні є соціально-економічним явищем, яке виникає на певному етапі історичного розвитку. Безпосередньо його породжує великий поділ праці, відокремлення ремісничо-торговельної діяльності від землеробської. Останнє, як відомо, відбувається в процесі зародження і розвитку феодалного способу виробництва, в період так званого середньовіччя. Природно, що вирішення проблеми походження Києва в послідовно науковому плані в домарксистській історіографії було неможливим. Але певні здогадки і припущення, які наближалися в тій чи іншій мірі до такого вирішення, мали місце як в дворянській, так і буржуазній історіографії. Містили в собі раціональні зерна висловлені в різний час міркування В. М. Татищева, І. А. Лінниченка, К. В. Шероцького про виникнення Києва «ще до Христа», «багато раніше за V–VI ст.», «за незапам'ятних часів». Оскільки об'єктивно не йшлося про місто в його сучасному науковому розумінні, а про поселення Київ, слід віддати належне вченим, вони, при всій, здавалося б, розпливчатості і ненауковості їх тверджень, вказували на існування тривалого процесу розвитку поселення. Інтуїція вчених, писемні матеріали, а з кінця XIX ст. і археологічні знахідки, як виявилось з часом, не завела.

Представник дворянської історіографії М. М. Карамзін заперечував гунську концепцію походження Києва, згідно з здоровим глуздом, на тій підставі, що «гуны народ кочевой и не могли строить городов». Але мав він до цього «и другие исторические доводы», викладені ним на початку XIX ст. в «Історії держави Російської» в зв'язку із запереченням неслов'янського походження Київської держави. Головні з його висновків підтвердилися дослідженнями наступних поколінь вчених.

Помітні досягнення належали також прибічникам торгової концепції. В. І. Ключевський вважав, що Київ виріс з торгового посаду. Потрібно сказати, що торгівля, не будучи сама по собі достатньою умовою для розвитку міського життя, становить один з вирішальних елементів в цьому процесі. Вчені, які пов'язували виникнення міст на Подніпров'ї з похвалленням тут торгівлі, відчували реально існуючий тут зв'язок будівництва поселень з глибинними соціально-економічними процесами в житті краю. Мали до певної міри рацію всі дослідники, які говорили про важливу роль у виникненні міста великого торгового шляху «з варяг у греки». Радянський вчений П. П. Толочко справедливо відзначав «мікрогеографічне положення Київської території» та величезну роль торгового шляху, що зачинявся наче «на ключ» біля Києва. Додамо до міркувань вчених з приводу ролі торгівлі, що серед різних типів доміських поселень «торгові посади», «торгові містечка» мали найбільше шансів еволюціонувати в справжнє міське поселення.

Утворення міста процес не одноактний, не справа одного або кількох засновників. Він невід'ємний від тривалого процесу поділу праці. Виділення ремесла і торгівлі в окрему групу занять, навіть коли воно відбувалося в межах одного поселення, тобто при відсутності територіального розмежування, було прогресом, важливим кроком до народження міста. Такі елементи міського життя на території Києва щедро засвідчуються матеріалами зарубинецько-корчуватівської культури з початку н. е., а пізніше ще черняхівської культури. І вони не залишають

сумніву також в існуванні постійного поселення на території сучасного Києва з перших століть н. е. Тому важко погодитись з застереженням декого з дослідників не виводити історію Києва за межі середньовіччя, тобто не шукати його сліди до V–VI ст. Початкова історія Києва разом з протокиївським періодом сягає початків н. е.

Місто, яке виразно постало перед зором дослідника десь в V–VI ст., було результатом тривалого попереднього процесу. Відсікати його від цього процесу неправомірно. Це було б актом, подібним до ампутації частини здорового організму, що нормально функціонує. Ми маємо чітке наукове обґрунтування безперервного історичного розвитку Києва як поселення від рубежу першого тисячоліття н. е. в працях відомих радянських вчених В. О. Рибаківа, В. П. Петрова, В. Й. Довженка, І. М. Самойловського, М. Ю. Брайчевського, І. Г. Шовкопляса, Р. О. Юри та інш. В спеціальному дослідженні М. Ю. Брайчевського «Коли і як виник Київ» (К., 1963) на підставі аналізу широкого кола джерел показано процес виникнення «протокиївського ядра» протягом ряду століть. Поділяючи висновки М. Ю. Брайчевського, І. П. Крип'якевич назвав його працю «значним внеском у дослідження найранішого періоду розвитку Києва».

В історії, як і в кожній науці, немає ізольованих фактів. Вони існують у взаємодії. Кожний науково встановлений факт сприяє усуненню темних місць в загальній¹ картині історії, викликає потребу дальших пошуків і уточнень. Так, осягнення вчених в справі встановлення віку Києва відіграли важливу роль в спростуванні антислов'янської концепції походження Київської держави.

Марксистсько-ленінська концепція походження Києва як закономірного наслідку процесу великого поділу праці на Середньому Подніпров'ї об'єктивно вказує на неспроможність норманістської концепції. Навіть припустивши, що першими князями у Києві були вихідці з Скандинавії, доведеться визнати, що не вони викликали до життя державу, а навпаки, потреби державного життя, яке вже функціонувало, могло б поставити на якійсь час на князівський престол пришельців з півночі. Згідно з поглядами норманістів, Київ і територія, яка до нього прилягала, були убогим краєм, з невідповідно до свідчень історичних джерел бідною економікою, нечисленним і безпомічним, нездатним до організованого життя населенням. Спростовуючи таке уявлення про предків сучасних киян, Б. Д. Греков писав, що вже за багато століть до того, як Київ став відомою в світі «столицею великої держави, створеної багаточисельним і сильним народом», тут, в Середньому Подніпров'ї, «життя вже було джерелом». Що ж, із задоволенням констатуємо, що оті язичники, про яких так цікаво розповів Я. Боровський в книзі «Мифологический мир древних киевлян», були життєстверджуючою, творчою силою, здоровим молодим організмом, здатним до саморозвитку.

Інтригує цікавою темою в проблемі походження Києва є питання про достовірність згаданого в «Повісті временних літ» Кия, котрий, згідно твердження літописця, був разом з братами Щеком і Хоривом та сестрою Либіддю засновником Києва. Автор не просто констатує наявність на сьогодні достатніх підстав,

¹ Вставка: загальній.

щоб не сумніватись в історичності постаті Кия. Лінія Кия проходить в його праці паралельно опису поглядів вчених на час¹ і обставини заснування міста, обростаючи весь час новими деталями. Серед особливо цікавих міркувань вчених хочеться нагадати думку В. О. Рибакова з приводу етимології слова «кий». В старослов'янській і українській мові це слово осмислюється як палка, палиця, кий, молот. Присвійна форма назви Київ, твердить Б. О. Рибаків, сама за себе говорить, бо означає місто Кия.

В такому трактуванні ім'я Кия, вважав вчений, асоціюється з ім'ям середньовічного правителя Франкської держави Карла Мартелла – Карл Молот, що підкреслює природність цього імені для тих часів, [наприклад] для Київської держави². Цікаву деталь з історії³ про Кия та його час наводить в одній з своїх праць академік Д. С. Ліхачов. Він пише, що в VII ст. слов'янські дружинники занесли у Вірменію переказ про князівську династію Кия, а вірменський історик Зеноб Глак записав цей переказ і зберіг таким чином відомості про слов'янські міста для наступних поколінь. Цей документ вказує на існування у східнослов'янських племен вже в VII ст. переказів, які нараховували майже пів тисячоліття. Зазначені погляди на достовірність Кия, етимологію його імені з деякими корективами поділяють й інші вчені, в тому числі і автор монографії «Коли і як виник Київ». Що ж, наведені міркування мають наукові підстави. Однак Я. Боровський своєї точки зору про це чомусь не висловив.

Підсумовуючи працю, автор відзначає, що проблема походження Києва, попри все зроблене для її вирішення, була і залишається надалі «найважливішою в історії Києва». Погодимось з цим. Без історії Києва в усій сукупності її проблем немислима вітчизняна історія. В ній, як в краплині води, відобразилася історія⁴ народу. Йдеться про місто, яке здавна іменувалося «матір'ю міст руських». Знання його багатомістової історії⁵ служить усвідомленню громадянських цінностей, патріотичного обов'язку, без чого ми, як писав В. Й. Ключевський, «змушені визнати себе випадковостями, котрі не тямлять, як і для чого прийшли у світ».

Я. Боровський подарував нам щасливу нагоду зазирнути в минуле, у світ, де росли священні гаї полян, піднімалися перунові горби, співалися чаклунські пісні і серед них пісня про вогні, що горять «за рікою, за бистрою», світ, що був і залишається предметом уважного вивчення радянськими вченими.

Доктор історичних наук
Олена Компан
5–X–82

¹ Виправлено на *вік*.

² *для Київської держави* викреслено.

³ Вставка: *з історії*.

⁴ Виправлено: *відобразилося життя*.

⁵ Виправлено: *минулого*.

Список використаних джерел

1. Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан // Історик Олена Компан : матеріали до біогр. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2007. С. 429–436.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 297. Од. зб. 145–168.
3. Олена Компан. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // Історик Олена Компан : матеріали до біогр. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2007. С. 416–421.
4. Компан О. С. Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні. Київ : Наук. думка, 1971. Вип. 1. С. 9–20.
5. ІР НБУВ. Ф. 297. Од. зб. 17–22.
6. Ясь О. Історичні погляди Олени Компан : до 90-річчя від дня народження // Історик Олена Компан : матеріали до біогр. / упоряд. Я. Компан. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2007. С. 489–517.
7. Боровський Я. Є. Археологія Української РСР // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1 : А–В. 688 с.
8. ІР НБУВ. Ф. 297. Од. зб. 70.

References

1. Braichevskiy, M. (2007). Pamiati Oleny Kompan [In the memory of Olena Kompan]. In *Istoryk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [Historian Olena Kompan: biography materials] (pp. 429–436). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. [In Ukrainian].
2. Fund 297. Units 145–168. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Olena Kompan. Ukrainyskyi Renesans. Rozdumy istoryka nad problemamy mystetstvoznavstva [Olena Kompan. Ukrainian Renaissance. Thoughts of a historian on issues of Art Studies]. In *Istoryk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [Historian Olena Kompan: biography materials] (pp. 416–421). (2007). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. [In Ukrainian].
4. Kompan, O. S. (1971). Problemy ukrainskoho serednovichchia [Issues of the Ukrainian Middle Age]. In *Seredni viky na Ukraini* [Middle Age in Ukraine], Is. 1, pp. 9–20. Kyiv : Naukova Dumka. [In Ukrainian].
5. Fund 297. Units 17–22. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Yas, O. (2007). Istorychni pohliady Oleny Kompan: do 90-richchia vid dnia narodzhennia [Historical views of Olena Kompan: 90th anniversary of the birth]. In *Istoryk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [Historian Olena Kompan: biography materials] (pp. 489–517). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. [In Ukrainian].
7. Borovskiy, Ya. (2003). Arkheolohiia Ukrainskoi RSR [Archeology of the Ukrainian SSR]. In V. A. Smolii, Ed., *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 tomakh* [Encyclopedia of the history of Ukraine: in 10 volumes]: Vol. 1. A–V. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
8. Fund 297. Unit 70. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Maryna Anatoliivna Filipovych,
 Candidate of Historical Sciences,
 Head of the Department of Codicology and Codicography,
 Institute of Manuscript, Vernadsky National Library of Ukraine
 e-mail: marifil@ukr.net

“The Great Fires are Burning behind the Rapid River”: Olena Kompan’s review of the books of Ya. Ye. Borovskiy “The Origin of Kyiv: Historiographical Essay” (Kyiv, 1981) and “The Mythological World of Ancient Kievans” (Kyiv, 1982)

A review of the Ukrainian Soviet historian, doctor of historical sciences Olena Kompan (1916–1986), found in the personal archival fund of the scientist (F. 297) in the Institute of the Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine has been brought to the scientific circulation for the first time. The review deals with two popular scientific works by Kyiv archaeologist Yaroslav Borovskiy: “The Origin of Kyiv: Historiographical Essay” (Kyiv, 1981) and “Mythological World of Ancient Kievans” (Kyiv, 1982). The review article shows one of the many facets of the talent of Olena Kompan: the ability to think broadly and conceptually, to highlight the original aspects of the analyzed scientific work, creating around it a separate, independent work. And finally, it shows a great writer’s talent of an extraordinary researcher.

The review, written in the last period of O. Kompan’s life, expands the source base not only for the reconstruction of historical views of the scholar. It is of interest to researchers of the creative heritage of the Soviet scholars who were forced to exist within the framework of the severely regulated Soviet meta-narrative.

In the foreword to the publication, the scientific interests of Olena Kompan are briefly analyzed, with an emphasis on those scientific views that distinguished her from the masses of the Soviet historians of the 30s and 70s.

Key words: O. Kompan, Ya. Borovskiy, Institute of Manuscript of VNLU, personal archival fund, review, Ukrainian Soviet historiography, medievalism, historiosophy, Marxism, Middle Ages, mythology.

Марина Анатольевна Филипович,
 кандидат исторических наук,
 заведующий отделом кодикологии и кодикографии
 Института рукописи
 Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
 e-mail: marifil@ukr.net

«За рікою за бистрою вогні горять великий»: рецензія Елени Компан на книги Я. Е. Боровського «Походження Києва: історіографічний нарис» (Київ, 1981) и «Мифологический мир древних киевлян» (Киев, 1982).

Впервые в научный оборот вводится рецензия украинского советского историка, доктора исторических наук Елены Компан (1916–1986), выявленная в личном архивном фонде ученой (ф. 297) в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. В рецензии рассматриваются две научно-популярные работы киевского археолога Ярослава Боровского «Походження Києва: історіографічний нарис» (Київ, 1981) и «Мифологический мир древних киевлян»

(Киев, 1982). Статья-рецензия освещает одну из многочисленных граней таланта Елены Компан: способность широко и концептуально мыслить, выделить оригинальные аспекты анализируемой научной работы, создав вокруг нее собственное самостоятельное произведение. И, наконец, демонстрирует большой писательский талант неординарного исследователя.

Рецензия, написанная в последний период жизни Е. Компан, расширяет источниковую базу не только для реконструкции исторических взглядов ученой. Она представляет интерес для исследователей творческого наследия советских ученых, которые вынуждены были существовать в рамках жестко регламентированного советского метанарратива.

В предисловии к публикации кратко анализируются научные интересы Елены Компан с акцентом на те научные взгляды, которые выделяли ее из массы советских историков 30–70-х годов XX в.

Ключевые слова: Е. Компан, Я. Боровский, Институт рукописи НБУВ, личный архивный фонд, рецензия, украинская советская историография, медиевистика, историософия, марксизм, средние века, мифология.

*Стаття підготовлена 21 лютого 2018 року;
подана до друку 5 квітня 2018 року.*

УДК 75/76:394.92(477)"1941/1961"Їжакевич І.С.

*Оксана Вікторівна Сторчай,
кандидат мистецтвознавства,
науковий співробітник відділу образотворчого
та декоративно-прикладного мистецтва
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України
e-mail: storchai_ov@ukr.net*

З ЛИСТІВ ІВАНА ЇЖАКЕВИЧА ДО ФЕДОРА КОНОВАЛЮКА (1941–1961): ДО 155-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І. ЇЖАКЕВИЧА

До публікації запропоновано епістолярій відомого українського живописця та графіка Івана Сидоровича Їжакевича – його листи до учня і колеги Федора Зотиковича Коновалюка за 1941–1961 рр., що супроводжуються вступною статтею, коментарем та ілюстраціями. Епістолярна спадщина І. Їжакевича в такому обсязі репрезентується вперше. Це дозволить здійснити реконструкцію образотворчої спадщини художника зазначеного періоду, атрибуцію його творів і, в першу чергу, уточнення дати їхнього створення та визначення співтворства.

Ключові слова: Іван Їжакевич, Федір Коновалюк, листування.

Відомі українські мистці Іван Сидорович Їжакевич (1864–1962) та Федір Зотикович Коновалюк (1890–1984), познайомившись як викладач – учень у Живописній школі Києво-Печерської лаври, згодом стали близькими як у творчості, так і в людських стосунках – товариських з відтінком родинних. Коновалюк називав Їжакевича батьком, а той його – сином. Ф. Коновалюку, безумовно, пощастило, що одним із перших його вчителів з фахових дисциплін став талановитий художник. Маючи великий педагогічний хист, І. Їжакевич добре навчив його образотворчої грамоти, заклавши тим підґрунтя для розвитку художніх здібностей обдарованого хлопчика. Він викладав у Лаврській живописній школі лише один навчальний рік 1905/1906: «В Лаврській школі я працював один рік як учитель, безплатно. Це було мною зроблено, щоб поквитатись з лаврою за те, що колись тут учився, а по другому плану, яким я мав ограндити себе від духовного Собору втручання в мою справу, справу мого плану. План на протязі одного року був виконаний, і в результаті всі працівники-учні в цій роспису [sic!] одержали нагороду по постановленію Митрополіта Флавіана, але далі працювати я одмовився: Духовний Собор видав таке постановленіє; коли мені належало уже перейти на платню, а саме:

© О. В. Сторчай, 2018

Малювати ікони и учнів водити в празничні дні в церкву. Я на це незгодився і покинув школу, а всю роботу учнів, що робилась на протязі року, монахи найшли непотрібною и все спалили»¹ [1]. У цей період І. Їжакевич розписував церкву Всіх святих Києво-Печерської лаври – чудовий зразок архітектури українського бароко XVII ст. Про його педагогічний успіх свідчить той факт, що вже наприкінці навчального року його учні брали участь у лаврських розписах за ескізами і під керівництвом майстра. Як відомо, Їжакевич також був зайнятий розписом трапезної церкви і палати Києво-Печерської лаври з 1904 р. до 1908 р.²

У своїй автобіографії про ці роки навчання Ф. Коновалюк зазначав: «В Лаврській школі був учителем художник І. С. Їжакевич. Це був учитель, який не вів школу як хотілося начальству, а як йому здавалося потрібним. Він не вчив учнів малювати ікони, а вчив малювати з натури та композиції. Це начальству не подобалось, і його звільнили» [2].

Запропоновані до публікації листи І. Їжакевича належать до періоду інтенсивної творчої співпраці в графіці та малярстві обох художників у 1940-ві – 1960-ті роки. Має сенс виділити в окрему групу твори, створені у співавторстві³, зокрема в олійному живопису, це – «Портрет Шевченка», «Портрет І. С. Конєва», «Портрет М. С. Хрущова», «Розгін демонстрації на могилі Т. Шевченка 1914», «Кара кріпака різками», «Право першої ночі», «Кріпаків міняють на собак», «Привели до пана», «Діти Репніних», «М. Г. Чернишевський і Т. Г. Шевченко», «Посланці Богдана Хмельницького», «Зустріч І. Котляревського з Дунайськими козаками», «І. Котляревський захищає бідну жінку», «Рада роду» та чимало інших живописних картин, які художники переважно писали на замовлення вітчизняних музеїв. Разом мистці плідно працювали й над ілюстраціями до творів українських класиків, а саме: до І. Котляревського – «Енеїда» (Київ: Державне видавництво художньої літератури (далі – ДВХЛ), 1948; 1953 р. – обкладинка), «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» (обидва – К.: ДВХЛ, 1950); дві ілюстрації – «Маланка серед свого насіння» та «Збори селян в хаті Кандзюби» до повісті М. Коцюбинського «Fata Morgana» (К.: ДВХЛ, 1937); В. Стефаніка – «Кленові листки» (К.: ДВХЛ, 1949); до поем Т. Г. Шевченка «Сон», «Єретик», «Кавказ», «Юродивий» (К.: ДВХЛ, 1950; також у

¹ На конверті – домашня адреса художника: «Від Їжакевича Київ, Куренівка Бондарський зав. 11».

² У своєму листі про цей період І. Їжакевич зазначав: «З 1904 р. по 1908 працював по роспису трапези і Трапезної церкви. Змальовано в куполі – Христос, оточений архангелами, далі Праотці та пророки (погруддя) Євангелісти, дві складні ікони «Собор преподобних печерських». В трапезі: «Вознесеніє богородиці (на стелі), 16 фігур преподобних т. інш.» [3].

³ Даний перелік творів І. Їжакевича, створених у співавторстві з Ф. Коновалюком, не є повним.

1952 р. – обкладинка до «Єретика»), «Катерина»), «Наймичка» (обидві – К.: ДВХЛ, 1951); О. Кобилянської – «За гитар» (К.: ДВХЛ, 1950); української народної казки «Кирило Кожум'яка» (К.: ДВХЛ, 1951) [4, 5, 6].

Коновалюк про цей творчий тандем зауважував: «Скажу кілька слів про нашу творчу співпрацю з Іваном Сидоровичем і багаторічну дружбу. Всі роботи, що виконувалися, завжди погоджувалися нами шляхом дружніх товариських розмов і порад. Іван Сидорович володів даром відтворення найхарактерніших рис певної картини чи ілюстрації художнього твору. (Наведу приклад хоча нашої спільної роботи над ілюстраціями до «Енеїди»). Кожен з нас перечитав текст самостійно і відзначив місця, які, на його думку, варто проілюструвати – ці два речення перекреслені Ф. Коновалюком. – О. С.). Перечитавши твір і визначивши місця, які варто проілюструвати, ми розподіляли теми і приступали до компонування ілюстрацій. Висока вимогливість Івана Сидоровича до художнього твору визначала те, що нам доводилося десятки разів компонувати і перекомпонувати ту чи іншу тему, доки вона не задовольняла нас обох. Якщо іноді між нами й мали місце якісь дискусії, – вони мали чисто творчий характер і аж ніяк не позначилися на наших взаєминах, які носили характер стосунків батька й сина. Співробітництво з Іваном Сидоровичем було великою насолодою в моєму житті. Його поради великого майстра своєї праці, батьківські настанови мали величезний вплив на мене як художника, допомогли формуванню мого мистецького світогляду. Я гордий тим, що на ряді ілюстрацій має ім'я стоїть поряд з його славетним ім'ям. До речі, відзначу, що ілюстрації за двома підписами були бажанням Івана Сидоровича, який хотів цим відзначити наші з ним творчі взаємостосунки і дружбу» [7].

Епістолярна спадщина обох майстрів, наскільки нам відомо, не публікувалася і ґрунтовно не вивчалася. Її інформативність, вагомість для вивчення творчості художників ще не оцінена дослідниками, тому підготовлені до ознайомлення листи Івана Їжакевича [8] будуть, безперечно, цікаві не тільки науковцям, але й всьому не байдужому до мистецтва загалом. В них – і неповторний гумор, і говірка Івана Їжакевича, і т. зв. творча кухня художника (збирання матеріалу, пошук побудови композиції твору, кольорової гами тощо), і подробиці співпраці з Федором Коновалюком, і теплі, родинні стосунки з ним, але найціннішими для нас є листи останнього десятиліття життя майстра з інформацією про те, над чим він працював, його плани і задуми. (Це, наприклад, «Запорозька Січ», «Декабристи», «Посланці в народі», ілюстрації до казки О. Афанасьєва «Горшеня» тощо.)

Залучення до наукового обігу листів І. Їжакевича особливо важливе для фахівців. Це допоможе у здійсненні повнішої реконструкції

образотворчої спадщини художника періоду 1940–1960-х років, атрибуції його творів і, в першу чергу, в уточненні дати їхнього створення та визначення співавторства. Крім того, в листах мовиться про тематику, яку І. Їжакевич уже розробляв раніше в живопису, графіці. Саме ця інформація дасть науковцям можливість відокремити і визначити статус деяких його робіт – авторський повтор чи новий твір (це стосується, насамперед, робіт з однаковою назвою) і загалом посприє укладанню в майбутньому точного і повного т. зв. каталогу-резоне творів І. Їжакевича, всього мистецького доробку майстра.

Листи зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України і друкуються вибірково. Так, листи побутової тематики цікаві, але були залишені поза увагою, крім декількох, для прикладу. Листи публікуються зі збереженням авторської стилістики та орфографії, з незначними редакторськими правками (головне, з пунктуації). Варто наголосити, що листи написані переважно чорнилом, подекуди олівцем, нерозбірливим, дуже важким для прочитання почерком, – здебільшого їх треба було розшифрувати. Нагадаємо, що на час їхнього написання Їжакевич був уже людиною похилого віку (77–97 років). Листи систематизовані за хронологією. У більшості недатованих листів автором публікації було встановлено рік, число, місяць завдяки поштовій печатці на конверті чи поштової картці, а також за змістом¹.

Важливим доповненням до статті стане публікація маловідомих живописних етюдів та графічних творів (переважно ескізів ілюстрацій) І. Їжакевича. Наприклад, з творів живопису цікавими є «Яблука», «Будинок з колонами», «Птахи на квітучій гілці», «Пейзаж з лелекою», «Античний пейзаж», адже такі етюди найчастіше пишуться художником, так би мовити, для себе. Інформативним є й маловідомий малюнок Р. Мельничука (1905–1960) «Двір у Їжакевича. Київ. 18 лютого 1944 р.» (чорний олівець).

Не меншу цінність має низка портретів І. Їжакевича, створених його сучасниками: знаменитим українським графіком В. Касіяном – портрет художника 1958 р., виконаний в техніці сухої голки (авторський естамп, рідкісний відбиток) і подарований Їжакевичу на 95-річчя; відомим одеським художником В. Цимпаковим – пастельний портрет І. Їжакевича 1961 р., Ф. Коновалюком – олійний портрет 1945 р. Цю невеличку галерею завершує олівецький автопортрет І. Їжакевича періоду 1940–1945 рр. (див. Додаток).

¹ Автор статті не виключає неточностей чи помилок у своїй версії розміщення листів, адже дотепер немає ґрунтовного монографічного дослідження стосовно творчого життя художника та каталогу-резоне, де, по можливості, буде визначена дата кожного твору майстра, враховуючи і авторські повтори, твори, написані в співавторстві, й т. ін.

[Листи Івана Сидоровича Їжакевича до Федора Зотиковича Коновалюка
(1941–1961)]

№ 1

[18 квітня 1941 р.]

Захватите, Федор Зотьевич, «Бориславські оповідання»¹, когда будете ехать ко мне: мне нужен портрет Франка, который есть в этом «Оповіданні», его нужно вместиť в рисунок для Хмары.

Ижакевич
18/IV – 41

[Неможливо прочитати речення. Написано напівстертим графітним олівцем. – О. С.]

№ 2

[12 лютого 1947 р.]

Дорогой Федор Зотьевич! Рыючись между своим материялом, я наткнулся на такую иллюстрацию из русско-японской войны 1905 года: «Русские войска отступают от Порт-артура на Мукден». Взят момент: Переправа через речку. Рисовал какой то иностранный худ. Это дело было 42 года назад, а как и откуда попала в мои материалы такая ценная, как материал для Вашей композиции, ничего не помню. Хотел было послать ее Вам почтой да побоялся, вслучае недойдет.

Начал малевать партизанов в эскизе, одновременно с этим и «Царицына»² не забываю. Две темы еще задумал – одна из них: «Мені 13 минало»³, а другая – «Шалости “Катюши”», но над этими нужно с Вами побеседовать.

¹ І. Їжакевичем у 1936–1937 рр. були створені ілюстрації до «Бориславських оповідань» І. Франка: «На роботі», «Ріпник», «Навернений грішник», «Яць Залепуга», «Задля празника» (Державне видавництво художньої літератури. Київ. 1937). У творчій спадщині І. Їжакевича чимало станкових олійних ілюстрацій для різних музеїв України, зокрема він виконав серію станкових ілюстрацій і до «Бориславських оповідань» І. Франка (1937, олія): «За-для празника»; «На роботі»; «Навернений грішник»; «Ріпник»; «Яць Залепуга». Експонувалися на «Виставці творів народного художника УРСР І. С. Їжакевича до 90-річчя з дня народження» (Київ. 1956).

² Маться на увазі картина І. Їжакевича «Ленин – Сталин за обсуждением о защите Царицына». Про неї йдеться в листі від 16/І. 1947 р.: «Дня два–три тому назад был у нас т. Касиян с женой... Когда приедете – расскажу, по какому делу. Между прочим, я показал ему то, что я наметил дать для будущей выставки картин по случаю 30 летия революции. Он одобряет «Ленин – Сталин за обсуждением о защите Царицына» с некоторыми с его стороны указаниями» [9].

³ У І. Їжакевича на цей час була вже написана картина «Тарас Шевченко – пастух» («Мені тринадцятий минало»), 1935, картон, олія, зберігається в колекції Національного художнього музею України, експонувалася на виставках «Ілюстратори «Кобзаря» за сто років» (Київ, 1940), «Виставка творів художника І. С. Їжакевича, присвячена 80-річчю з дня народження (Київ, 1945), «Виставка творів народного художника УРСР І. С. Їжакевича до 90-річчя з дня народження» (Київ, 1956). Ілюстрація «Мені тринадцятий минало» також увійшла до «Кобзаря», виданого в 1939 р. до 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка [10], а фототипія «Мені тринадцятий минало» експонувалася на виставці «Кобзар» Т. Г. Шевченка в образотворчому мистецтві» (Харків, 1938).

Ваше письмо с вырезкой получено, но я думаю, есть портрет Сталина у меня такой самый, только в большем размере. Я думаю и Васильев¹ с этого брал, а Ленина у меня нет, так что Ваш будет кстати. До свидания.

Ижакевич.
12 II – 47 г.

№ 3

[6 червня; рік не вказаний. – *О. С.*]

Уважаемые Оксана Фоминишна и Федор Зотикович!

Ввиду наступающего праздника Троицы меня хозяйки мои не пускают к Вам, не отсвяткувавши эти два дня, на что я было заартачился, но когда узнал, что будут по случаю этого праздника коржи или бублики с маком, я согласился остаться. Я сказал два дня потому, что второй день есть Духов день.

Миша Ваше письмо передал.

В моем словаре я не нашел «Горное дело», – целый день искал и наконец вспомнил, почулавши затылок, что той материал для нас находится в Лункевича «Каменный уголь»². Сегодня начал орудовать. Итак, раньше вторника не приезжайте за мной.

Передайте привет, Оксана Фоминишна, от меня Вашей мамаше.

6-го Июня.

Ваш Ижакевич

Может быть, мне лучше приехать к Вам тогда, когда в издательстве все установится, выяснится в окончательной форме, а я, узнавши от Вас все это, и тогда я поручу себя Домне, а Домна уж торжественно предоставит меня к Вам. Конец.

Аллилуй Вас, господа.

Когда узнаете точный размер суперобложки, черкните про это мне, и я буду мудрствовать над ней.

№ 4

[Не датований. – *О. С.*]

Дорогой Ф. З.

Черкните несколько слов, как Ваше самочувствие, и уж за одним заходом скажите, не брали ли Вы у меня иллюстраций к «Ниве» «Дети кормят птичку» и другая – «делят бублики».

¹ Васильев Петро Васильевич (1899–1975), російський радянський художник і графік. Створив ряд малюнків і картин, присвячених В. І. Леніну і Й. В. Сталіну.

² Лункевич Валеріан Вікторович (1866–1941), біолог, популяризатор та історик природознавства. Напевно, І. Іжакевич має на увазі книгу: Лункевич В. В. Каменный уголь (СПб: Тип. М. А. Александрова, 1908).

На днях получил от Грабаря¹ коротенькое письмо из Москвы, что Щусевское² письмо он получил и что оно передано в музей.

Нового ничего нет.

Внучка плачется, что я ее до сей поры еще ни одной картинкой не наделил. Вот мне думается, что по мотиву самым забавным по содержанию будут подходящими эти две, пусть выбирает любую.

Через неделю Наташа будет в Ваших краях и к Вам наведается.

Ваш Ижакевич

№ 5

[1949 р. – визначено за змістом. Запрошення (друк). – О. С.]

Комитет по делам искусств Украинской ССР и Союз советских художников Украины извещают Вас, что 5 марта 1949 года состоится чествование заслуженного деятеля искусств УССР Ивана Сидоровича ИЖАКЕВИЧА по случаю 85-летия со дня рождения, 65-летия творческой деятельности и награждения его орденом Трудового Красного Знамени. Юбилейный комитет просит Вас принять участие в проведении чествования юбиляра. Приветствия посылать по адресу: Киев, Крещатик, 54, Союз советских художников Украины.

Комітет в справах мистецтв Української РСР та Спілка радянських художників України повідомляють Вас, що 5 березня 1949 року відбудеться шанування заслуженого діяча мистецтв УРСР Івана Сидоровича ІЖАКЕВИЧА з нагоди 85-річчя від дня народження, 65-річчя творчої діяльності і нагородження його орденом Трудового Червоного Прапора. Ювілейний комітет просить Вас взяти участь у проведенні шанування ювіляра. Привітання надсилати на адресу: Київ, Хрещатик, 54, Спілка радянських художників України.

Ювілей відбудеться 5.ІІІ.1949 року о 19 год. в клубі «Робмис» (вул. Леніна, № 22) [11].

№ 6

[Не датований. – О. С.]

Ф 3! Оце ми позавчора одержали цю повістку, – що тут треба зробити та як зробити, не знаю. Розберіця в ці справі Ви самі, а я тільки можу сказати: або гроші за Невольників пополам, або картину пополам! Остається Вам рішити, чи вдовж, чи поперек різати.

Ижакевич.

Зіма то, напевно, Ваша.

Картина с подією у губернатора дня через три–чотири буде готова.

¹ Грабар Игорь Еммануилович (1871–1960), російський живописець, реставратор, мистецтвознавець, теоретик мистецтва, просвітник, музейний діяч, педагог, професор.

² Щусев Олексій Вікторович (1873–1949), російський архітектор, академік архітектури. Мабуть, мається на увазі Державний науково-дослідний музей архітектури ім. О. В. Щусева – музей і науковий центр з вивчення і популяризації архітектурної спадщини, заснований у 1934 р.

№ 7

[14 травня 1950 р.]

14/1950 г.

Письмо Ваше, дорогой Федор Зотьевич, получено 12 числа, и в тот же день примостился было вечером отвечать Вам, да случилась помеха, а потом последовал наказ от большинства голосов, чтобы ложиться спать и раним утром (со свежей головой) приняться за сие дело, ан вышло и тут неладно: пришел рано мастер крыть сарай, а, стало быть, без помех и тут не обошлось, пришлось, что называется, и своего носа туда сунуть, как владельцу сарайным имуществом. Сегодня начали накладывать крышу, значить и мы пахали.

Новостей нет. Вчера был т. Даниленко. Сегодня был Прокоп, а больше уже никого, «хвалыты бога, не було».

Дождей досі нема, от бідна головонька! Всі жільці усього дома стали на ноги для поливки огорода та саду.

От Вам и все. Шлить нам своих дождей.

Все мы живы и здоровы, чего и Вам желаем від господа.

14/V 1950 г.

Жму Вашу руку.

Ижакевич

Поделитесь, будьте милостивы, своими Сочинскими – Хостанскими дождями с нами!

Не оставь ты нас, кум милый,
дай собратья ты нам силой
и до вешних только дней
шли хороших нам дождей¹.

№ 8

[22 вересня 1950 р. Рік визначено за печаткою на поштової картці. – О. С.]

22 сентябрь

Вчера у меня был директор Полтавского Котляревского музея. Он хочет побывать у Вас 27 числа, а 28 числа он выезжает из Киева. Насколько я помню, Вы хотели возвратиться к 26, так я ему и сказал.

Я обещал ему Вас предупредить и дал Ваш адрес: Борщаговская, 135. С своей стороны, я ничего определенного не высказывал относительно оригиналов, но уступка будет, я сказал².

С приводу Вашей поездки, – жду от Вас интересных новостей.

Ижакевич.

¹ Уривок з байки І. Крилова «Стрекоза и муравей».

² Як відомо, для полтавського музею І. Котляревського І. Іжакевичем у співавторстві з Ф. Коновалюком було виконано: «Зустріч І. Котляревського з Дунайськими козаками», «Котляревський захищає бідну жінку», 16 ілюстрацій до творів «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник».

№ 9

[Не датований¹, можливо, 1950 р. – *О. С.*]

Ф. З! И в Большой энциклопедии, и в Павленка, и в Шевченка Орел клюет не сердце, а печенку или внутренности (Павленка)².

У Сатрапа я изображаю попа и диакона: диакон держит сосуд со святой водой и с кропилом, а другой рукой указывает на преступника и на «да воскреснет бог».

Поп усиленно благословляет со словами «С нами бог разумеите языце»³.

Публика в тревоге.

№ 10

[23 грудня 1953 р. Дата визначена за печаткою на поштової картці. – *О. С.*]

Дорогой Ф.З.

Сегодня, пересматривая опять наши работы, я остановился вторично на «Сове»⁴: она настолько хороша во всех отношениях, что я с восторгом* ... Вам и хочу, чтобы и Вы подумали, что нам с нашей Совой нужно сделать** ... и своей законченностью и своим содержанием так резко не выделяется от остальных работ. Подумайте усиленно над этим, и по приезде потолкуем над этим так, чтобы наша Сова⁵ стала коллективной работой – отдельной от всех остальных.

Ваш Ижакевич

А уночи розхристана
І простоволоса
Селом ходить – то співає,
То страшно голосить⁶.

¹ За змістом листа, можливо, це 1950 рік, коли були створені ілюстрації до поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ».

² Йдеться, напевно, про станкову ілюстрацію «Прометей» до поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ», 1950 р., картон, олія, гризайль; ліворуч внизу підписи: «Іжакевич Ф. Коновалюк», зберігається в Національному художньому музеї України.

³ Ісайя. 8, 9–10.

⁴ Мабуть, мається на увазі ілюстрація до поеми Тараса Шевченка «Сова» (1938; олійний живопис), яка експонувалася на виставці «Ілюстратори «Кобзаря» за сто років» (Київ, 1940). Ілюстрація увійшла до «Кобзаря», виданого в 1939 р. до 125-річчя з дня народження Тараса Григоровича Шевченка [12], також у І. Їжакевича є фототипія «Сова», що експонувалася на виставці «Кобзар» Т. Г. Шевченка в образотворчому мистецтві» (Харків, 1938).

* Слово неможливо прочитати – стоїть поштова печатка. – *О. С.*

** Слово неможливо прочитати – стоїть поштова печатка. – *О. С.*

⁵ Напевно, в листі йдеться про створення ілюстрації до поеми «Сова» («А уночі розхристана / І простоволоса / Селом ходить – то співає, / То страшно голосить»), 1953–1954 (картон, олія), що була на «Виставці творів народного художника УРСР І. С. Їжакевича до 90-річчя з дня народження» (Київ, 1956).

⁶ Уривок з поеми Т. Г. Шевченка «Сова».

№ 11

[4 січня 1954 р.]

Дорогой Федор Зотиевич.

После Вашего ухода у меня явилась мысль назвать наш холст «На Переяславську раду». Решайте – удачно или неудачно!

Ижакевич

4/І – 54

Только что вышли от нас такие гости: Портнов Григорий Соломонович¹ (Спилка Радянських Художників України). Второй – Директор Украинского Отд. Худ. Фонду (фамилию не разобрал). Они высказались видеть Вас в Союзе и дать Вам какие-то советы в связи с юбилеем. Они хотели бы Вас видеть до четверга.

Ваш Ижакевич.

№ 12

[14–15 січня 1954 р.]

ДФЗ

14/І – 1954

По уходе Вас я стал прочитывать тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией и нашел и про декабристов, и про «Селянську школу мнунулих часів» [13], и ... Как будете у нас, – тогда к Вашему приходу еще чтонибудь вычитаю. Прочел пока половину.

15/І

Дочитал до конца. Нашол про озимую пшеницу: есть в красках плакат, и таблица про обработку почвы для сахарной свеклы – есть.

Когда придете, будем разсматривать и табл. сахарной свеклы, и плакат пшеницы, «Селянську школу былых времен» будем и смотреть, и читать. До свиданья, Барко.

№ 13 [18 вересня 1954 р.]

Місяць встановлений за печаткою на поштової картці. – О. С.]

Дорогой Федор Зотикович

Картинки «Назустріч матери»² я видел. Хорошо и спасибо шлю Вам! Принесенный Вами текст, напечатанный на машинке для каталога, я переписал его себе; так он мне показался хорошо написанным, что я его на память переписал себе, когда Вы придете, мы его прочитаем вдвоем. Когда

¹ Портнов Григорій Соломонович (1906–?), український мистецтвознавець, автор монографій: «Николай Семенович Самокиш» (1953), «Василий Ильич Касиян» (1957), «Изобразительное искусство Украинской ССР» (1957; разом з Л. Владичем), «Володимир Михайлович Костецкий» (1958), «Українське радянське мистецтво 1941–1956 років» (1966) та ін.

² У творчій спадщині І. Іжакевича є поштова листівка «Назустріч матері» (триколюр. друк.; Харків, «Мистецтво», 1937).

будете получать за паспорту гроши, не забудьте захватить, будь ласка, еще «Назустрич Матери» третью, которая тоже просится в паспорт. Домна Сергеевна отказалась от бузины, нанимайте машину приезжайте и заберите всю. Вы мени казали, що десь читали про «Декабристів». Давайте их сюды, тоді у нас буде від мене – Михайла Б.С.Э. та від Вас Ваша. Захватить с собою отой пейзаж з облакамы вверху, всего. Бувайте.

Ижакевич.
18-го 1954 р.

№ 14

[14 січня 1955 р.]

Дорогой Федор Зотьевич!

Ввиду того, что некоторым из наших знакомых добавленная фигура на 1-м плане делается непонятной, я решил несколько изменить ее. Изменяю я ее на основании того материяла из Готтенрота¹ которого буду теперь придерживаться строже. Когда будете вблизи нас, заскочите к нам для некоторого соображения. Покажу Вам Готтенрота, и окончатально уже будем решать. Случится Вам бронза для попа, прихватите и ее, а я сейчас переделаю добавочную на 1^м плане фигуру и т. д.

Ваш Ижакевич.
14/1 55 г.

Покажу Вам «Историю Украины» да... со многими иллюстрациями, где Вы увидите, между прочими, и нашу картину. До свиданья.

№ 15

[Травень 1955 р.]

Федор Зотьевич!

Чем больше я вдумываюсь в те 70 лет, протекшие с открытием фресок в Кирилловской церкви², тем больше погружаюсь в смысл этой затеи, а если

¹ Яку саме книгу Фрідріха Готтенрота (Friedrich Goitenrot; 1840–?), німецького професора, має на увазі І. Іжакевич, у листі не вказано. Напевно, це – «История внешней культуры»: в 2-х томах. Санкт-Петербург – Москва, изд-во Тов-ва М. О. Вольф, 1911.

² Ідеться про відкриття і реставрацію давньоруських фресок у Кирилівській церкві (1880–1882) відомим істориком мистецтва, археологом, художнім критиком, викладачем Петербурзького і Київського університетів Адріаном Вікторовичем Праховим (1846–1916). До цієї роботи він залучив учнів Рисувальної школи Миколи Мурашка, серед яких був Іван Іжакевич (1882–1884). У своїх спогадах І. Іжакевич писав: «1876 року пощастило мені випадково вступити до Лаврської школи іконопису, а на третьому році з цієї школи тихцем забрав мене Микола Іванович Мурашко до своєї школи і поставив старшим учнем. В цій школі було мені добре. З учителів я поважав Платонова та Селезньова, які мали велике художнє чуття, та більше за всіх поважав Миколу Івановича, котрий любив шкільну справу. Якраз тоді Микола Іванович отримав листа від професора Прахова і прочитав його нам, учням, що

Инна Михайловна согласится поддержать нас, то буду считать дело в шляпе. Сейчас я с Вами хочу поделиться или перекинуться несколькими словами по поводу 16-й школы, – какой она была жалкая в те часы и какая выстроенная теперь Новая, украшающая своей величием всю Приорку. Еще жива одна из учительок того часу годами 80 с хвостиком... а школа того времени – калека-калекой, а заведующая школой – образец Шевченковского времени. Дячко, и я в той школе томился слишком года два.

В этой школе ставились пьесы с музыкой («Наймычка») Шевченка, «Селяньска школа минулих часив» [14] и т. п. Устраивались выставки по рисованию, и Вас тогда, помните, приглашали... и-и-и! Сколько услышите от меня, пережившего, кажется, тех всех учителей. Напишите мне, когда Ваша выставка будет открыта¹.

Инне Михайловне от меня привет. Я, может быть, скоро ей черкну.

Ваш Ижакевич

Суббота. Май

Как видите, придется и Приорку малость зацепить, а когда мы все втроем сойдемся, то, чего доброго, и чернила не хватит.

1955 р.

№ 16

[30 жовтня 1955 р.]

Когда, Ф. З., у нас были Покровские заказчики первый раз и в разговоре я упомянул, что у меня есть снимок фотографичный южной стороны Покровской церкви², но найти этот снимок я не обещал, а сегодня, приводя в порядок перевезенный в новое помещение всякий хлам, нашолся в сохранности, и если и теперь им захочется на него взглянуть, то вот я про него отрапортовал, когда Вы у нас будете – увидите.

через декілька днів оголосять відкриття фресок в Кирилівській церкві на Куренівці і що цю справу буде доручено для нагляду Миколі Івановичу. Справді, незабаром таке повідомлення з'явилося, і роботу розпочали. Чекали Врубеля, а через тиждень він і прийшов. У школі мене вважали старшим і доручили реставрувати фреску, що краще збереглася. Виконавши роботу, від Прахова і Врубеля я дістав похвалу. Наступну мою роботу Врубель посварив, дорікнув мені, коли я почав було Врубелю доводити [свою] грамотність. Врубель відповів мені: «Тут шкільна грамотність не підходить. Тут потрібна творчість!». При цьому він витягнув зі свого портфеля фотографію із зображенням на ній св. Петра, котрий проводить праведників до раю, і показав мені. «Ось, юначе, придивіться добре до неї і вдумайтесь гарненько, і тоді ви станете художником». З усмішкою потис мені руку й рушив під склепіння до Селезньова. Після цієї роботи у 1884 році я поїхав до Петербурга в Академію мистецтв, а Врубель почав на хорах komponувати «Зішестя св. Духа», що зображалося у великих розмірах на стелі» [15].

¹ Ідеться про першу персональну виставку Ф. Коновалюка, яка відбулася в Києві 1955 р. і була влаштована у Виставковому залі Спілки радянських художників України (вул. Червоноармійська, 12). На виставці в переважній більшості були представлені пейзажі [16].

² І. Іжакевич виконав у церкві Покрови Пресвятої Богородиці (Покровська) на Приорці (до 1791 р. – Св. Георгія і Дмитра) у м. Києві монументальні розписи в 1906 р., а в 1944–1945 рр. працював над написанням іконостаса.

Жалкую, что в прошлый раз мы с Вами не увиделись.
«Катерину»¹ я подписал. Новостей нет. Аминь.

30 окт. – 55 р.
Ваш Ижак

Привет Оксане Фомишишне.

№ 17

[25 листопада 1955 р. Дата встановлена за печаткою на конверті. – О. С.]

Ось з якою справою звертаюсь до Вас, Федор Зотьевич!
Ваших 2 пидрямника (підрамники. – О. С.) у мене є, а че не можети Ви мені один дати до «декабристів?» 2) Вчора я одержав з пошти 4 книжечки Л. Владічвської² праці, які роздаю: Вам, Міші, нам, а четверга – в резерві. 3) В Рігу³ уже закінчив очерк, який містить в собі шість сторінок (черновик), отож маю цей черновик прочитати Вам. 4) Одержав від Комітета по улаштованню виставок наказ – з'явитись в Комітет для обговориння Вашіх праць... Ви ж знаете, що я глухий і неждужаю на ноги, і головокруженіє робиться зі мною, коли мені довго не дають їжі, та звіробую, та хвощу, а як ще машина мене в дорози потрусить... Ой, вибачте – неможу!!!
5) Че Ви, часом, не взяли «Катерину», – ту, що робиця з кринцею для двох хазяїнів?

Оце такі
Ваш Батько
Четверг – 55 р.

№ 18

[1955 р.]

Др. Федор Зотьевич!

В последний Ваш приход я все таки немог вспомнить, что у меня на мысли было сказать Вам, а сегодня вспомнил и сейчас же сел за перо и чернило: О Вашей выставке у нас с Вами ни звука не было, это первое, а второе, что самое важное, что я хочу, во что бы ни стало, выделить Ваши работы по композиции, какие должны войти в Вашу выставку, и тогда я успокоюсь, иначе я буду себя считать нечестным другом Вашим. Говорю это серьезно. Аминь.

Неделя 5го – 55 г.

(Здесь разговор идет о наших совместных с Вами работах).

Ижакевич

Жду Вас потолковать по этому делу.

Инне Михайловне от меня привет.

¹ Образ Шевченкової Катерини був одним з улюблених у творчості І. Іжакевича. Художник протягом усього життя неодноразово звертався до нього.

² Владич Леонід Володимирович (1913–1984), український мистецтвознавець, педагог, досліджував мистецьку спадщину Т. Г. Шевченка і твори, присвячені поетові (шевченкіана), та ін. У листі мається на увазі його книга «Іван Сидорович Ижакевич» (Москва, 1955).

³ Можливо, адресат І. Іжакевича – поет і журналіст Третьяков Віктор Васильович (1888–1965).

[Не датований. – О. С.]

Дор. Ф.З.

Посылаю Вам следующее: Письмо с конвертом от «Радянської школи» (подробности вызнавайте от Домны) 2, Певцов Украины (письмо Ваше вчера получил) 3, Подрамник без клинков, и клинков не нашол, хотел было послать эскиз «Совет рода»¹, добросовестно законченный углем на серой оберточной, мышами осторожно поеденной бумаге... По приезде Вашем об этом потолкуем. 4, Остальные 2 оставшиеся кобзарные рисунка с сегодня принимать заканчивать, думаю, к Вашему приезду будут готовы.

Все эти праздники пришлось праздновать и по новому, и по старому стилю, – и тому, и другому нужно симпатизировать – одному по старине, а другому по новине.

Хорошо, что Вы прислали письмо с указанием, как нужно или должно изобразить певцов Украины по отношению к селянам. Тут может быть и лето, и зима, и осень, и весна.

Привет Оксане Фоминишне.

Ваш Ижикевич

Шлю Вам кой-какой материал для группы в отдалении и для хлопчика из-за рамы внизу, – 58 «Фата Моргана» Коцюбинского².

Все световые части, сделаны крейдой фиксатор гумиарабика, сильно ослабли.

[5 травня 1956 р.]

Дорогой сыночек!

Сегодня, 3-го мая, получил Ваше письмо. Прежде всего, хочу Вас поздравить и себя потешаю за одно голосное утверждение – «Заслуженного» Дерегусу³ шлю*..., а нам с Вами по рюмке водки и по пятаку серебра. Так говорится в сказке Салтыкова-Щедрина «Как один мужик выкормил двух генералов»⁴, за что получил в виде награды рюмку водки и пятак серебра.

¹ Відомо, що картину «Рада роду» (Матріархат) було написано І. Їжакевичем у співавторстві з Ф. Коновалюком для експозиції Національного музею історії України (м. Київ; сучасна назва музею) у 1934 р.

² У творчому доробку митця вже були ілюстрації до повісті М. М. Коцюбинського «Фата Моргана» у співавторстві з художником Григорієм Кириловичем Котляром (1909–1975), видані в 1937 р. Державним видавництвом художньої літератури (Київ).

³ Дерегус Михайло Гордійович (1904–1997), український графік і живописець, народний художник СРСР, член-кореспондент Академії мистецтв СРСР.

*...шеньки. – Нерозбірливо. – О. С.

⁴ Салтыков-Щедрін Михайло Євграфович (1826–1889), російський письменник, журналіст, редактор журналу «Отечественные записки», Рязанський і Тверський віце-губернатор. Точна назва казки така: «Повесть о том, как один мужик двух генералов прокормил» (1869).

«Посланцы»¹ двигаются: левая сторона входу по избам. Дело двигается по методу своему. Я задался вести дело до конца. Будем, давайте, двигать эту картину до конца по «заслуженному» и «по народному», то есть по методике нашей, какая будет применяться в два голоса... По рукам, что ли? А теперь будем говорить, ... будем говорить, когда приедите. Сейчас вже 1-й час ночи, спать хочется. Жму Вашу руку.

Ижакевич

На другой день приготовился продолжать дальше, но захотелось мне прежде сбежать к Мише и поделиться с ним нашим «заслуженным» успехом, и когда я возвратился, мне подают Ваше второе письмо, а когда его прочитали, поблагодарили св. Николая за посещение нас и Вас своим божеским вниманием, успокоились.

Хочется Вам высказать наши взгляды и соображения: ведь сновидение совершилось или отбывалось у Вас, возможно, что все это совершилось по Вашему адресу? Я в этот день помогал Михайлу порядок наводить в его огороде.

5-го Мая – 56 года

IP НБУВ. Ф. 269

№ 21 [15 травня 1956 р.]

Дорогой Федор Зотьевич

Часа 4 назад получил от Вас весточку, а я уже как раз готовился черкнуть Вам несколько строчек и, между прочем, похвалиться, что позавчера имел честь принять гостей из Канады в сопровождении Катерины Петровны. Я показал свою мастерскую, работы в мастерской, показал ее заказы, заказы утвердили, заказала Декабристы... Будем балакать про это, когда приедете, а сейчас уже спать гонят, уже 12 часов.

Я роздобрился, – написать обещал «Мені 13-й минало».

По дому все благополучно.

Жму Вашу руку.

Ижакевич

15 Мая – 56 года

Очень неблагополучно по саду: абрикосов и орехов – а ни-ни! За то что не померзло – залито цветом.

IP НБУВ. Ф. 269

¹ Напевно, йдеться про картину «Посланці Богдана Хмельницького» І. Їжакевича в спів-авторстві з Ф. Коновалюком, яку було завершено приблизно наприкінці 1956 р. – на початку січня 1957 р. У доробку митців є і «Посланці» 1954 р. (полотно, олія), що експонувалися на «Виставці творів народного художника УРСР І. С. Їжакевича до 90-річчя з дня народження» (Київ, 1956) [17].

№ 22

[17 червня 1956 р.]

Здравия желаю Вам, Федор Зотьевич!

Уже я поправился, даже хорошо поправили, благодаря Платену, даже начал опять дрова пилить.

Вчера совсем закончил тетю Таню и пишу сейчас Александру Григорьевичу про хвощ, как говорится у Платена¹, что нужно делать и как с ним обращаться. Благодаря Платену Вашему отожд я и поправился. Я хвощ принимал, и колбасой закусывал, а оказывается мясного ничего нельзя лопать и, кроме этого, принявши хвощ натошак, только через два часа можна принимать пищу. Как видите, Платену² придется картину писать. Вот я и принялся за подарок Платену «Маленький братик провожает в школу свою сестричку – няню»... Быть по сему. Прилагаемую бумажку передайте Александру Григорьевичу, я ему обещал.

Ваш Ижакевич
Воскресенье 17 июня – 56 года.

Когда будете у меня, я Вам дам хвоща.

№ 23

[27 серпня 1956 р.]

Дорогой Федор Зотьевич!

Когда Вы были у меня (на днях), у нас зашел разговор про архиепископа Гурия³... Я обещал ему передать через Вас. Как и что мы совместно лично с Вами делали? Что он говорил, я мало понял, а что понял, то уже забыл.

Мне казалось странным, зачем лично такая высокая особа, не будучи со мной знакомой, заглянула ко мне?

Я отрапортовал ему так: Когда Вы приедете, я попрошу Вас побывать у него и рассказать, как было дело.

Он был в доме с праведником со студентом на вид.

Он у меня оставил карточку с таким содержанием:

Архиепископ Гурий

Днепропетровск, Тихивенская ул., д. 12-1, мне, а на другой стороне карточки:

Мне очень нужно побеседовать с Вами относительно вашей кисти в Днепропетровском Троицком соборе. Очень прошу Вас принять меня сейчас, хотя бы на несколько минут.

Архиепископ Гурий Днепропетровский.

Ваш Ижакевич
27/VIII – 56

¹ Возможно, идет речь про книгу: Платен М. «Новый способ лечения. Лечение целебными силами природы» / под ред. консультанта имп. Клинического Института Великой Княгини Елены Павловны и доктора медицины А. П. Зеленкова, председателя С.-Петербургского Ветеринарного Общества (С.-Петербург, 1903).

² Мабуть, лікаря, який лікував обох митців, між собою вони називали Платеном.

³ Гурий (Сгоров), архієпископ Дніпропетровський і Запорізький, історик, мистецтвознавець, знавець релігійного живопису, після свого призначення в 1955 р. у Дніпропетровську єпархію почав досліджувати розпис Троїцького собору (зараз м. Дніпро) і встановив авторство І. Іжакевича, яке підтвердив художник-реставратор В. Кутлинський, учень І. Іжакевича; авторство пізніше підтвердив також і Ф. Коновалюк [18, 19].

№ 24

[6 вересня; рік не вказаний, можливо 1956¹. – *О. С.*]

Сьогодні, 6го сентября К вечеру, Федор Зотьевич, нами получен, а Вам Домной передается такой наказ – читайте...

Що ж торкається «Посланців», то фалюсь, що я уже вияснив та нарисував коло голови лірника, що ми з Вами обмірковували, – хорошо. 2, «Обжорный ряд»² подобран добре: малий хлопчик годується з мамою, та дальше підберемо, а тому, що слипих зазивав, дав подзатильника. Готовлю між головами бандуристів – щось простеньке из ярмарочного мотиву. А оце зараз міркую и вже начав робити вище ідального ряду на чистому листі.

Жму Вашу руку по Батьківські.

Шулявка, Борщаговська вул., 139

(Нижче рисунок оглоблів Їжакевича і пояснювальний напис до нього. – *О. С.*)

Да! Оглобли не буду робить, бо у волов один дручок – вія називається по Вишнопольски.

2-й трохе луче.

№ 25

[Не датований, можливо, 1956/57 рр. – *О. С.*]

Федор Зотьевич!

Сейчас нашел адрес Вишнополя

– Черкаська обл.

Бабинський р-н

с. Вишнополь

Семирічна школа.

Можеты й не посылать, якщо ще не послали.

Ижак.

«Посланців» сьогодні закончу и підпишу так, як ото ми балакали.

Амінь.

Сегодня написал, и не было послано, – не успели что ли. Я росклеил и добавляю то, что мне сейчас Еля принесла от Миши.

В письме говорится, чтобы мы с Вами взяли заказ иллюстрировать поэмы Шевченка.

Ото, значить, приходьте до нас, прочитаемо письмо; Захватить с собой папшпорт, и Вы повинни будеты їхать по такому адресу:

Київ, 23 Рада Міністрів, 8 поверх

Міністерство культури, дит. видав.

Ижакевич

¹ Судячи зі змісту листа, мабуть це 1956 р., адже картину «Посланці Б. Хмельницького» І. Їжакевич у співтворстві з Ф. Коновалюком писав саме в цей час.

² «Обжорный ряд», місце торгу готовими стравами для простолюдыя.

№ 26

[6 січня 1957 р.]

Дорогой Федор Зотьевич!

Вчера ми справляли кутню, про Вас згадували. Ви, думаємо, працюєте над Катериною Шевченківською в збільшеному вигляді, що так довго не приходите. Кутню справляли на два дома з Михайлом. Я приймав активну участь в сему ділі: мак тер, бузиною угощав та сердився, що багато бузини пішло.

«Посланці» уже закінчені. Принявся за Декабрівистів и за конкурсний плакат – музику та живопись, и це, здається, вийде краще – содержательнее. Приїжджайте: я Вам дам чарочку бузини та розкажу, як я намітив собі художню частину дав плакату. Амінь,

Ваш Іжакевич.

6/1 – 57 року.

№ 27

[Не датований. – О. С.]

Дорогой Сынок!

(сынком я назвал, что бы меньше тратить или расходовать чернила).

Фото получил, – хорошо! Еще парочку таких фото.

На 20 р. 70 к. Их кой где карандашечком почирикать, и будет вполне хорошо.

Вчера я Вам послал коротенькое письмо, его Вы получили?

Екатерина Петровна на днях была у меня, заказала еще 2 иллюстрации для музея 30x50, я их делаю произвольно, про размер забыли. Одна, в угле, уже почти готова, а название их такое по юбилейному кобзарю: «Лілея» и «Мар'яна Черныця». Не сегодня-завтра начну Черницю Марьяну.

Мне на мысль пришло такое: Если удалить фигуры совсем из написанной картины «Посланцы»; так будет другая картина, которая сфотографирована, – «Посланцы в народе». Что Вы на это скажете?! В первой пейзаж из Ваших выставочных картин впишется, и будет дело в шляпе. По дому ничего нет нового.

А что Вы скажете, ежели я Вас спрошу теперь, а Вы мне ответите, когда будете у нас, по адресу того холста, что у нас на шкафу с книгами, какое ему выразить отношение наше? Он, как Вы знаете, готовился для «Владимирки», а сейчас ищут пристанища «Декабристы», кому из них уступит свободное место на этом холсте? Это я Вам пишу потому, что у меня оказалось пусто-пустое место в голове.

Ваш был, есть и буду, пока сходит соня и пока не згниет фундамент під нашим домом из каменных глыб.

№ 28

[15 червня 1957 р.

Дата встановлена за поштовою печаткою на конверті. – О. С.]

Дорогой Федор Зотьевич!

Вчера у меня через усадьбу Миши были трое товаришів из Исторического Музея: им нужна картина из «Запорожская Сечь». Они мне показали уже сделанную кем то, и хоть она как эскиз ничего, но, по моему, подход к ней взят не подходящий. Они хотят заказать нам, а я им сказал, что я с Вами возьмусь, и дал им Ваш адрес. Работа, на мой взгляд, интересна. Показал им «Посланцов» и сказал, что Вы им скажете, во сколько заказчики ее оценили (20 тысяч), а написана она с Вами пополам, и теперь, если случится взять, мол, Ваш заказ, то работа будет выполняться коллективно с Вами.

Их адрес:

Исторический музей тел. 6-50-82

Учен. секрет.

Петренко М. З.

Сомойленко В. I.

Ваш Ижакевич

Киев, Куреневка, ул. Садовского, 8а

И Декабристов готовимся писать вместе, если будет принята.

Они хотели ехать к Вам, я им дал Ваш адрес.

№ 29

[Не датований. – О. С.]

Дорогой Федор Зотьевич!

Уселся, сижу и думаю про цветок, который и сейчас передо мной сторчит, и вже сторчит с самого юбилейного дня, то в мастерской, то в спальне... Дайко я погляжу, гляжу: цветок на телеграмме, а телеграмма от Федора Зотиковича, а цветочек точно хорош: достоен почета и уважения. (Наташа влила так щедро чернила).

На Ваше письмо с газетной вырезкой я Вам ответил коротко. А думаю, что нам с Вами нужно такую Сечь написать, и та будет иметь успех своим загадочным содержанием (только бы Вам сохранить вырезку, которую Вы мне присылали). Мы после поговорим об этом. В свободную минуту я буду ее двигать вперед.

Из Риги я получил письмо, что наш профессор доволен очень нашим подарком. За недостатком времени я ему давно не писал.

Ваш Ижакевич

№ 30

[28 червня 1957 р.]

Дорогой Федор Зотьевич!

Как у Вас с Оксаной Фоминишной складываются обстоятельства? Была операция? Как Вы себя чувствуете?

Я с нахрапом налегаю на «Запорожскую Січ». А было с первого начала жутко; хотел было махнуть рукой на это дело и по батьківськи выругаться да вспомнил Ваше теперь положение п... и сам себя по батьківськи выругал, когда вспомнил Чайковского: десять дней, которые он даст нам с Вами для размышления; есть еще впереди 5–6 дней; сел в Ваше кресло, засопел, стал думать; думаю день – не берет, думаю день и ночь – взяло! Утречком схватился чуть-свет и принялся за дело... Теперь торжествую!

Поступил я так: На первом плане в двух местах рисую беженцев-крепаков человек пять–шесть, то значит в 10 лет в січі наберется за это время тысяч 20. Теперь, если мы с Вами через 10 лет пошлем 10 тысяч на крымских татар, то другая 10 тысяч будут их встречать на обратном пути. Вот и вся недолгая. Так я и делаю, такую встречу. Вот мы с Вами создадим «Запорозьку Січ».

Жму Вашу руку. Не поминайте лихом.

Ижакевич

Дня через два–три черновик будет готов.

1957 28/VI.

№ 31

[Не датований. – О. С.]

Здравствуйте дорогой Федор Зотьевич!

После Вашего ухода от меня я вспомнил про ту ораву, с которой Вам и мне придется забавляться в Запорожской сечи, наставляючи голови запорожцам, оставшимся на хозяйстве, а таких голов там наберется видимо–невидимо. Вот мне на мысль пришло заняться пересмотром журнала «Советский Союз» и, уж за одно, «Огонек», «Украину» и что еще попадется под руки. Какой хорошущий «Советский Союз». Что не №, что ни страница, то от злости и досады только затылок чухаешь.

Оставшиеся на хозяйстве запорожцы со смехом и с поднятыми от удовольствия руками будут, как материал наберется из «Советского Союза».

Вот что я хотел сказать и сказал, и собираю, и собрал. Что Вы на это скажете мне?

Я сейчас забавляюсь неохотно пустяками: поджигаю лучше 14 школу¹, и приличней одеваю, и крепче готовлюсь победить фашистов.

Вот Вам и до свиданья,

Ижакевич.

¹ Возможно, І. Іжакевич мав на увазі київську школу на Куренівці, в якій він свого часу викладав рисунок.

№ 32

[22 вересня 1957 р.]

Дата визначена за поштовою печаткою на конверті. – О. С.]

Дорогой Ф.З.! Я в среду на этой неделе, начиная с 12 годин, не буду дома, а буду в Кирилловской церкви, у доме умалишенных, но не в качестве умалишенных, а в качестве сотрудников по росписи церкви-музея; сколько часов я там пробуду, – не скажу. Пишу на всякий случай.

Ваш Ижакевич

Привет Вам от «Запорожской Сичи».

№ 33

[27 жовтня 1957 р.]

Дата визначена за поштовою печаткою на конверті. – О. С.]

Дорогой Федор Зотьевич! Вчера был у меня уже третий раз Шевченко молодой, он не сегодня, так завтра будет у Вас, а я с Вами лучше поговорю о той фотографии, которая собой изображает нас двоих, рассматривающих набросок «Декабристов». Мне думается, что уж лучшего не придумать. На первый взгляд, рассматривая фотографию получится такое впечатление, что мы, кончивши Посланцов, принимается тотчас за Декабристов. Это будет тоже своего рода картина, показывающая, что мы после, после Посланцов имеем ввиду готовить на дали.

Сейчас уселся за «Запорозьку Сич».

Ваш Ижакевич

№ 34

[12 грудня 1957 р.]

Я, Федор Зотьевич, к «Запорожской Сечи», чтобы не забыть, надумал такое: за костром, вернее, у костра, сидят два уже принятых в число запорожских казаков и подкрепляются пищей из котла. Я уже себе представляю, на сколько этот добыток будет давать поддержку всей картине как материал большого значения для создания одной, скажем, из тех трех запорожских сечей, которые прежде существовали, а теперь их нет. Об остальном будем толковать, когда Вы приедете, – все будет хорошо!

Вы меня своим приездом поддержали, и я теперь себя чувствую неодиноким, хочется сказать: дай боже нашему теляти волка поймати.

Ваш Ижакевич

12 дек. – 57

[У цьому ж листі – відповідь Ф. Коновалюка. – О. С.]

Родной Иван Сидорович, при Вашей жизни и я себя чувствую, также как и Вы, не одиноким, и это будет до конца нашей жизни.

Дорогой Ив. Сид.! До смерти моей или Вашей мы будем с Вами вместе і неодинокі.

№ 35

[17 лютого 1958 р.]

Здравствуйте дорогой Федор Зотьевич!

Пишу два письма враз – одно в Ригу, а другое Вам. Хочу с Вами поделиться новой темой, интересной по содержанию: «Горшеня» ... Начинаю сначала. Миша мне в подарок купил сказки Афанасьева¹, новое издание в трех томах, и вот я во втором томе вычитал сказку, занятую по содержанию, и нашел, что она для нас с Вами занятая и для розглядания довольно или вдоволь будет вызывать улыбку и удовольствие. Содержание такое: спереди лошадь с седаком, а за ним две лошади с кучером, за кучером шикарная коляска, в которой сидит важный барин, а на барине сидит горшечник, горшечник, который горшачки торгует, рваный, грязный, у рваных лаптях, с улыбкой на лице и в вытянутых вперед руках держит большущий горшок, а их встречает (вдали) весь царский двор в главе с императором.

Вот Вам все на показ.

Все, как приедешь, то й побачиш (сказав Смит!)

Ижакевич

Привет Оксане Фоминишне.

17 февраля 1958

№ 36

[5 березня 1958 р.]

Дорогой Федор Зотьевич!

Хочется с Вами поделиться со своими мыслями: Вот, примером, Вы – пейзажист, к Вам пришла такая мысль: (Я хочу прогуляться на счет трех Ваших пейзажей, которые Вы в прошлый раз приносили с собой) изобразить Ярмарку, а у Вас ведь три или четыре увеличенных фото есть, пусть их вход. Темы Ярмарочные – ураган, буря, зима, лето и т. д. Примерно в бурю: Возвращение церковного причта из прихода, летит, летит! (спутник) и т. д. Поговорим, когда придете. Это должно относиться к пейзажу, и тут подпись должна быть Ваша первой.

Я уже начал морочиться с темой «Горшеня», – довольно сложная получается, и многодольная, требует с Вами помирковать. Дальше, я хочу Вам навязать свою гимнастку, а потому, если я забуду, то Вы напомнить должны мне. Если Вы интересуетесь «гречаниками», то я уважу Вам, тай заграю.

Если у Вас имеется крейда, то захватите с собой грудочку – и для рисования, и для еды от изжоги. У нас давно уж этот предмет невходу, и никому он не нужен, а мне для эскиза «Горшени» потребуется. Потребуется, если блажь явится, по Кнеппу² ковкнуть деяку дозу.

Ваш Ижакевич

5 марта 1958 года.

¹ Афанасьев Александр Миколайович (1826–1871), російський збирач фольклору, дослідник духовної культури слов'янських народів, історик і літературознавець. «Горшеня» входить до збірника «Народные русские сказки А.Н. Афанасьева».

² Мабуць, це Кнейп Себастьян (Kneipp Sebastian; 1821–1897), німецький католицький священник, жив у Баварії. Набув популярності своєю системою водолікування і природного оздоровлення в кінці XIX – на початку XX ст.

№ 37

[4 листопада 1958 р.]

Дорогой Федор Зотикович! Вчера вечером получил Ваше письмо. Спешу на него Вам ответить, что нам нужно с Вами лично изобразить «Я, Я твоя мати»: Нужно найти позу Марка. У Вас поза для матери под руками (Я имею ввиду Оксану Фоминишну). Привет от меня Оксане Фоминишне! «Я, Я твоя мати» – это (говоря между нами) такой быстрый момент, что может облететь вокруг земного шара... Найдите такую позу, и мы з Вами поцилуемось.

С наступлением пятилетки затуркотили мени голову, а я хочу затуркотить Вам «Я, Я твоя мати!».

Я в Ригу письмо приготовил уже давно, но не послал, поджидая Вас, шоб то побалакать.

Ижакевич

4 ноября – 58 года

№ 38

[Січень; місяць і рік не вказані. – О. С.]

Дорогой Федор Зотьевич!

Вчера я получил поздравление¹ от редколлегии та редакції журналу «Мистецтво».

Думаю, что 20 января моя 4-я пятилетка будет праздноваться, а по сему нам с Вами нужно подумать серьезно о наших начатых работах: «Катерина», «Наймичка» (Я, Я твоя мати!) и «Запорожская сечь». Самая трудная по замыслу (я подчеркнул). Самый тип матери – Оксана Фоминишна. Привет от меня Оксане Фоминишне и просьба к ней попозировать для матери у Вас или у меня. Я был бы рад у меня. Запорожцев сами распоряжайтесь по своему усмотрению.

Ижак.

№ 39

[3 лютого 1959 р.]

Здравствуйте, дорогой Федор Зотьевич!

Получил Ваше письмо и готовился было черикать на него Вам ответ...

Отложил до вечера, а вечером отложил до завтра, и т. д.

Сегодня же случилось так: приходит хтося ко мне по делу, и этого хтося от меня забрали тут же, а я этим воспользовался и начал писать Вам письмо.

Получил, несколько дней назад, грипп и теперь нянчусь с ним, исполняя его капризы. Но есть уже надежда, что скоро его гостюванья закончится.

Грипп у нас начался во всех сразу, очевидно, во всех сразу и закончится.

¹ Напевно, це поздоровлення з днем народження. Як відомо, Іван Іжакевич народився 6 (18) січня.

Давайте теперь говорить о деле. У Вас «Запорожская сечь» и «Декабристы». Вы уж с заказчиками наговорились вдоволь про «Запорожскую сечь». Пусть она буде Ваша, а моя пусть будет «Декабристы», по-рукам? Что ли? Вместе работа считается коллективная. Если так, как я сейчас предлагаю, то наливайте по чарці и принимаемся за работу. От меня сердечный привет нашим заказчикам.

Ваш Ижакевич

Обращаюсь к Вам с упреком: почему Вы на Вашем конверте не пишете свой адрес? Я сегодня разыскал Ваших 2 письма, и там нет Вашего адреса. Под конец дня Наташа приходит с города, дает мне такой адрес: Киев, ул. Филатова, д. № 6, кв. 4, что Вы видите на конверте.
Получ. 3/II 1959 г.

№ 40

[21 червня 1960 р.]

[Дата визначена за поштовою печаткою на конверті. – О. С.]

Ваш адрес случайно затерялся, сегодня нашол и повторяю: Катерину и Наймичку Шевченка: Я, я твоя маги, изображайте «Наймички» только лица Марка и Наймички.

Ижакевич

Здоровье мое ухудшается.

№ 41

[Не датований. – О. С.]

Я, Федор Зотьевич, твердо остановился для фронтисписа на Катерине Шевченковской, когда она встречается со своим москалем зимою в бурю в лесу (Ваша иллюстрация). Просто волоса, росхристана, боса, одной рукой задержует лошадь, а другую руку простягивает трагически к москалю-офицеру.

Если это все представить трагически, – в бурю, в метель, с тем головным офицерским убором, на подобие арифейской митры, как у Вас было изображено, то трагедия хоть куда, если добавить к этому сопровождающих офицера остальных москалей.

Я не нашел у себя этого рисунка, передайте Домной – свой, если он у Вас сохранился.

Ижак.

Обложку завтра, думается, кончу.

Привет Дружині

№ 42

[25 січня 1961 р.]

[Дата визначена за печаткою на поштовій картці. – *О. С.*]

Сегодня были у меня Миша и Надя и передали мне № газеты «Известия», в которой Вы, синку*... себя изображаете. Нужно полагать, это**... Хорошо выглядит. Достаньте себе! Я не решаюсь слать его Вам, а вдруг не получите. С завтрашнего дня принимаюсь за работу Декабристы. На днях наткнулся на материал – «Вселенная и человечество». Боюсь теперь соваться со своим возрастом... Вы будете подштовхувать з дружиною. Привет дружине.

18 січня Веч. Київ

№ 43

[29 січня 1961 р.]

Федор Зотьевич! Из всех иллюстраций (10) я три подарил Ивану Ле¹. Шлю Вам 5, а остальные 2 иллюстрации не нашел, и не помню их.

Ижакевич
29/І – 61 г.

№ 44

[24 травня 1961 р.]

Ваше письмо получено. Сейчас отвечаю и на Ваше письмо, и в Ригу. Передать Якову. Мне он жаловался на Вас, что Вы ему не ответили на два его письма подряд. У меня, правда, бывает, хоть и редко, что я спешу отделаться какиминибудь картинками... Давайте лучше поговорим «Я, я твоя мати». Вы помните, что у нас про эту тему у нас уж был разговор, а я беру: Шевченко у маляра. Это мы, я думаю, за год успеем, Боже нам поможе! Привет Вашей дружине.

Ижакевич

Получ. 24/V 61 г. від Ів. Сидорович Іжакевича доповнене на 98 році життя.
Ф. Коновалюк

Список використаних джерел

1. Лист Іжакевича від 21.III.1947 р. в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР (Вх. № 168). Рукопис [папка : Іжакевич Іван Сидорович] // Матеріали до словника «Художники радянської України» / авт.: Б. Бутник-Сіверський, З. Лашкул, В. Ткаченко, тех. ред. Т. Радзівська. Кін. 1940-х – 1950-ті рр. Архів відділу образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ.

* Слово нерозбірливе – стоїть поштова печатка. – *О. С.*

** Слово нерозбірливе. – *О. С.*

¹ Іван Ле (справжнє ім'я – Іван Леонтіївич Мойся; 1895–1978), український письменник, редактор журналу «Забой».

2. Автобіографія та творча діяльність художника Коновалюка Федора Зотиковича. Зошит. Рукопис [папка : Коновалюк Федір Зотикович] // Там само.

3. Лист Їжакевича від 21.III.1947 р. в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР (Вх. № 168). Рукопис [папка : Їжакевич Іван Сидорович] // Там само.

4. Бутник-Сіверський Б. С. Їжакевич Іван Сидорович : ст. [папка : Їжакевич Іван Сидорович]. Машинопис // Там само.

5. Бутник-Сіверський Б. С. Коновалюк Федір Зотикович : ст. [папка : Коновалюк Федір Зотикович]. Машинопис // Там само.

6. Виставка творів народного художника УРСР І. С. Їжакевича : до 90-річчя з дня народження : кат. / вступ. слово і упоряд. кат. Л. Г. Членової, за уч. Л. І. Турунової. Київ : Мистецтво, 1956. С. 24, 35–40.

7. Коновалюк Ф. З. Виступ, присвячений пам'яті І. С. Їжакевича. Рукопис. 1962 р. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). Ф. 58 (фонд І. Ф. Їжакевич). Оп. 1. Спр. 182. Арк. 4–5.

8. Їжакевич (Іван Сидорович) – Коновалюку Федору Зотиковичу. Письма: 7 апреля 1909 г. – 24 мая 1961 г. Из Киева в Киев, Одессу, Клавдиево. Рукопис. ІР НБУВ. Ф. 269 (Коновалюк Федір Зотикович). Од. зб. 233–292, є літ. – 236-а.

9. Лист І. Їжакевича до Ф. Коновалюка від 16.I.1947 р. ІР НБУВ. Ф. 269 (Коновалюк Федір Зотикович). Од. зб. 238.

10. Шевченко Т. Г. Кобзар : повна зб. поезій / Акад. наук УРСР. Ін-т укр. літ. ім. Т. Г. Шевченка ; редкол. : О. Є. Корнійчук [та ін.]. Київ : Держлітвидав, 1939. ХХХVII, [1], 742, [7] с., [30] арк. : іл., [1] арк. портр. Їжакевич, Іван Сидорович. [Мені тринадцятий минало] [Електронна копія] : [репродукція / худож. І. С. Їжакевич]. Електрон. текст. дані (1 файл : 1,30 Мб.), 1939 (Київ : НПБУ, 2015).

11. Протокол урочистих зборів, присвячених вшануванню заслуженого діяча мистецтв Української РСР художника І. С. Їжакевича в зв'язку з 85-річчям з дня народження, 65-річчям творчої діяльності та нагородою Орденом Трудового Червоного Прапора від 5 березня 1949 р., за підписом В. І. Касіяна. ІР НБУВ. Ф. XVII (Їжакевич Іван Сидорович). Од. зб. 51. 4 арк.

12. Шевченко Т. Г. Кобзар : повна зб. поезій / Акад. наук УРСР. Ін-т укр. літ. ім. Т. Г. Шевченка ; редкол. : О. Є. Корнійчук [та ін.]. Київ : Держлітвидав, 1939. ХХХVII, [1], 742, [7] с., [30] арк. : іл., [1] арк. портр. Їжакевич, Іван Сидорович. [Сова] [Електронна копія] : [репродукція / худож. І. С. Їжакевич]. Електрон. текст. дані (1 файл : 1,08 Мб), 1939 (Київ : НПБУ, 2015).

13. Їжакевич Іван Сидорович. Селянська школа минулих часів. П'єса. Машинопис. ІР НБУВ. Ф. XVII (Їжакевич Іван Сидорович). Од. зб. 10. 7 арк.

14. Їжакевич Іван Сидорович. Селянська школа минулих часів. П'єса. Машинопис. ІР НБУВ. Ф. XVII (Їжакевич Іван Сидорович). Од. зб. 10. 7 арк.

15. Ульяновський В. Воїстину народний. Україна. 1989. № 2. С. 12–13 ; вклад.

16. Виставка творів Федора Зотиковича Коновалюка : кат. / Спілка рад. художників України. Київ, 1955. 12 с.

17. Виставка творів народного художника УРСР І. С. Їжакевича : до 90-річчя з дня народження : кат. / вступ. слово і упоряд. кат. Л. Г. Членової, за уч. Л. І. Турунової. Київ : Мистецтво, 1956. С. 40.

18. Украинская православная церковь Днепропетровская епархия Свято-Троицкий кафедральный собор [Электронный ресурс]. URL: www.eparhia.dp.ua/post/181-svyato...sobor.../ru.html.

19. Гурий, архиепископ – Іжакевичу Івану Сидоровичу. Записка на визитной карточке. ІР НБУВ. Ф. XVII (Іжакевич Іван Сидорович). Од. зб. 210. 1 арк.

References

1. Yizhakevych, I. S. (March 21, 1947). Lyst Yizhakevycha vid 21.III.1947 r. v Instytut mystetstvoznavstva, folkloru ta etnohrafii Akademii Nauk URSR (Vkh. № 168). Rukopys [papka: Yizhakevych Ivan Sydorovych] [Letter of Yizhakevych of 21.03.1947 to the Institute of Art, Folklore Studies and Ethnography of the Academy of Sciences of the UkrSSR (Entry No. 168). Manuscript [File: Yizhakevych Ivan Sydorovych]. In *Materialy do slovnyka "Khudozhnyky radianskoyi Ukrainy"* [Materials for the dictionary "Painters of Soviet Ukraine"] (B. Butnyk-Siverskyi, Z. Lashkul, V. Tkachenko (Authors), T. Radziievska (Technical Editor). Late 1940s – 1950s. Arkhiv viddilu obrazotvorchoho ta dekoratyvno-prykladnoho mystetstva IMFE im. M. T. Rylskoho NANU [Archive of the Department of Graphic and Decorative-Applied Arts of M. T. Ryslky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology of the NAS of Ukraine]. [In Ukrainian].

2. Konovaliuk, F. Z. Avtobiohrafii ta tvorcha diialnist khudozhnyka Konovaliuka Fedora Zotykovycha. Zoshyt. Rukopys [papka: Konovaliuk Fedir Zotykovych] [Autobiography and artistic activity of painter Konovaliuk Fedir Zotykovych. Notebook [File: Konovaliuk Fedir Zotykovych]. In *Materialy do slovnyka "Khudozhnyky radianskoyi Ukrainy"* [Materials for the dictionary "Painters of Soviet Ukraine"] (B. Butnyk-Siverskyi, Z. Lashkul, V. Tkachenko (Authors), T. Radziievska (Technical Editor). Late 1940s – 1950s. Arkhiv viddilu obrazotvorchoho ta dekoratyvno-prykladnoho mystetstva IMFE im. M. T. Rylskoho NANU [Archive of the Department of Graphic and Decorative-Applied Arts of M. T. Ryslky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology of the NAS of Ukraine]. [In Ukrainian].

3. Yizhakevych, I. S. (March 21, 1947). Lyst Yizhakevycha vid 21.III.1947 r. v Instytut mystetstvoznavstva, folkloru ta etnohrafii Akademii Nauk URSR (Vkh. № 168). Rukopys [papka: Yizhakevych Ivan Sydorovych] [Letter of Yizhakevych of 21.03.1947 to the Institute of Art, Folklore Studies and Ethnography of the Academy of Sciences of the UkrSSR (Entry No. 168). Manuscript [File: Yizhakevych Ivan Sydorovych]. In *Materialy do slovnyka "Khudozhnyky radianskoyi Ukrainy"* [Materials for the dictionary "Painters of Soviet Ukraine"] (B. Butnyk-Siverskyi, Z. Lashkul, V. Tkachenko (Authors), T. Radziievska (Technical Editor). Late 1940s – 1950s. Arkhiv viddilu obrazotvorchoho ta dekoratyvno-prykladnoho mystetstva IMFE im. M. T. Rylskoho NANU [Archive of the Department of Graphic and Decorative-Applied Arts of M. T. Ryslky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology of the NAS of Ukraine]. [In Ukrainian].

4. Butnyk-Siverskyi, B. S. Yizhakevych Ivan Sydorovych: stattia [papka: Yizhakevych Ivan Sydorovych]. Mashynopys [Yizhakevych Ivan Sydorovych: article [File: Yizhakevych Ivan Sydorovych]. Typescript]. In *Materialy do slovnyka "Khudozhnyky radianskoyi Ukrainy"* [Materials for the dictionary "Painters of Soviet Ukraine"]

(B. Butnyk-Siverskyi, Z. Lashkul, V. Tkachenko (Authors), T. Radziivska (Technical Editor). Late 1940s – 1950s. Arkhiv viddilu obrazotvorchoho ta dekoratyvno-prykladnoho mystetstva IMFE im. M. T. Rylskoho NANU [Archive of the Department of Graphic and Decorative-Applied Arts of M. T. Rylsky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology of the NAS of Ukraine]. [In Ukrainian].

5. Butnyk-Siverskyi, B. S. Konovaliuk Fedir Zotykovych: stattia [papka: Konovaliuk Fedir Zotykovych]. Mashynopys [Konovaliuk Fedir Zotykovych: article [File: Konovaliuk Fedir Zotykovych]. Typescript]. In *Materialy do slovnyka “Khudozhnyky radianskoyi Ukrainy”* [Materials for the dictionary “Painters of Soviet Ukraine”] (B. Butnyk-Siverskyi, Z. Lashkul, V. Tkachenko (Authors), T. Radziivska (Technical Editor). Late 1940s – 1950s. Arkhiv viddilu obrazotvorchoho ta dekoratyvno-prykladnoho mystetstva IMFE im. M. T. Rylskoho NANU [Archive of the Department of Graphic and Decorative-Applied Arts of M. T. Rylsky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology of the NAS of Ukraine]. [In Ukrainian].

6. *Vystavka tvoriv narodnoho khudozhnyka URSR I. S. Yizhakevycha: do 90-richchia z dnia narodzhennia: kataloh* [Exhibition of works of popular painter of the UkrSSR I. S. Yizhakevych: 90th anniversary of the birth: catalog] (Introductory word and the catalog compilation by L. H. Chlenova, feat. L. I. Turunova, pp. 24, 35–40). (1956). Kyiv: Mystetstvo. [In Ukrainian].

7. Konovaliuk, F. Z. (1962). Vystup prysviachenyi pamiaty I. S. Yizhakevycha. Rukopys [Address in the memory of I. S. Yizhakevych. Manuscript]. Fund “I. F. Yizhakevych” (Fund 58, Inventory 1, Unit 182, Leafs 4–5). Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine. [In Ukrainian].

8. Yizhakevych, I. S. (April 7, 1909 – May 24, 1961). Letters to Fedir Zotykovych Konovaliuk. From Kyiv to Kyiv, Odesa, Klavdievo. Manuscript. Fund 269. Units 233–292, including a letter No. 236-a. Institute of Manuscript of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

9. Yizhakevych, I. S. (January 16, 1947). Letter to F. Konovaliuk. Fund 269. Unit 238. Institute of Manuscript of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

10. Yizhakevych, I. S. (Illus.). [Meni trynadsiatyi mynalo] [I was thirteen] (illustration, reproduction). In Shevchenko, T. H. *Kobzar: povna zbirka poezii* [Kobzar: full collection of poems] (O. Ye. Korniiichuk et al., Eds.). (1939). Kyiv: Derzhlitvydav. (Electronic copy, Kyiv: National Parliamentary Library of Ukraine, 2015). [In Ukrainian].

11. Protokol urochystykh zboriv, prysviachenykh vshanuvanniu zasluozenoho diacha mystetstv Ukrainskoi RSR, khudozhnyka I. S. Yizhakevycha v zviazku z 85-richchiam z dnia narodzhennia, 65-richchiam tvorchoi diialnosti ta nahorodoiu Ordenom Trudovoho Chervonoho Prapora vid 5 bereznia 1949 r., za pidpysom V. I. Kasiiina [Protocol of solemn meeting dedicated to the celebration in honor of Merited Artist of the Ukrainian SSR I. S. Yizhakevych in connection with the 85th anniversary of the birth, 65th anniversary of the artistic work and awarding the Order of the Red Banner of Labour dated March 5, 1949, signed by V. I. Kasiiian]. Fund “Yizhakevych Ivan Sydorovych” (Fund 17, Unit 51). Institute of Manuscript of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

12. Yizhakevych, I. S. (Illus.). [Sova] [Owl] (illustration, reproduction). In Shevchenko, T. H. *Kobzar: povna zbirka poezii* [Kobzar: full collection of poems] (O. Ye. Korniiichuk et al., Eds.). (1939). Kyiv: Derzhlitvydav. (Electronic copy, Kyiv: National Parliamentary Library of Ukraine, 2015). [In Ukrainian].

13. Yizhakevych, I. S. Selianska shkola mynulykh chasiv. Piesa. Mashynopys [Village school of the past times. Piece. Typescript]. Fund “Yizhakevych Ivan Sydorovych” (Fund 17, Unit 10). Institute of Manuscript of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

14. Yizhakevych, I. S. Selianska shkola mynulykh chasiv. Piesa. Mashynopys [Village school of the past times. Piece. Typescript]. Fund “Yizhakevych Ivan Sydorovych” (Fund 17, Unit 10). Institute of Manuscript of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

15. Ulianovskiy, V. (1989). Voistynu narodnyi [Truly national]. In *Ukraina* [Ukraine], No. 2, pp. 12–13, inset. [In Ukrainian].

16. Union of Soviet Artists of Ukraine. (1955). *Vystavka tvoriv Fedora Zotikovycha Konovaliuka: katalog* [Exhibition of works of Fedir Zotykovych Konovaliuk: catalog]. Kyiv. [In Ukrainian].

17. *Vystavka tvoriv narodnoho khudozhnyka URSR I. S. Yizhakevycha: do 90-richchia z dnia narodzhennia: katalog* [Exhibition of works of popular painter of the UkrSSR I. S. Yizhakevych: 90th anniversary of the birth: catalog] (Introductory word and the catalog compilation by L. H. Chlenova, feat. L. I. Turunova, p. 40). (1956). Kyiv: Mysterstvo. [In Ukrainian].

18. *Ukrainskaia pravoslavnaia tserkov Dnepropetrovskaia yeparkhiia Sviato-Troitskii kafedralnyi sobor* [Ukrainian Orthodox Church Dnipropetrovsk Eparchy Holy Trinity Cathedral]. URL: www.eparhia.dp.ua/post/181-svyato...sobor.../ru.html. [In Russian].

19. Hurii, Archbishop. To Yizhakevych Ivan Sydorovych. Zapiska na vizitnoi kartochke [Note on a visiting card]. Fund “Yizhakevych Ivan Sydorovych” (Fund 17, Unit 210). Institute of Manuscript of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

Oksana Viktorivna Storchai,

Candidate of Art Studies,

Research Fellow of the Department of Graphic and Decorative-Applied Arts,

M. T. Ryslky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology of the NAS of Ukraine

e-mail: storchai_ov@ukr.net

From the correspondence of Ivan Yizhakevych with Fedir Konovaliuk (1941–1961): the 150th anniversary of birth of I. Yizhakevych

Well-known Ukrainian artists Ivan Sydorovych Yizhakevych (1864–1962) and Fedir Zotykovych Konovaliuk (1890–1984) acquainted as a teacher and a student in the school of painting of the Kyiv-Pechersk Lavra, and later they became both close friends and colleagues who performing successfully in cooperation covers, illustrations for works of Ukrainian classical writers as well as paintings, had very good relations, almost like a family.

The letters offered for publication belong to the period of intense creative cooperation in the sphere of graphics and painting of both artists in the 1940–1960s. Epistolary heritage of both artists, as we know, was not published and not thoroughly studied, its information value has not been measured yet and therefore the letters of Ivan Yizhakevych will certainly be of interest not only to researchers, but also to educated people who are interested in art. They have inimitable humor and language of Ivan Yizhakevych and reflect creative process of the artist (collecting materials, creating compositions, color nuances, etc.); details of cooperation with F. Konovaliuk and warm relations with him.

Of course the introduction of letters of Yizhakevych to scientific community is important because it will allow a more complete reconstruction of creative biographies of both artists during the period of 1940–1960s.

The letters are deposited in the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine and published selectively, preserving the author's style and spelling with minor spelling corrections. Little-known sketches and graphic works (mainly sketches to illustrations) of Ivan Yizhakevych will also be a valuable addition to the publication of the article.

Key words: Ivan Yizhakevych, Fedir Konovaliuk, correspondence.

Оксана Викторовна Сторчай,

кандидат искусствоведения,

научный сотрудник отдела изобразительного

и декоративно-прикладного искусства

Института искусствоведения, фольклористики и

этнологии им. М. Ф. Рильского НАН Украины

e-mail: storchai_ov@ukr.net

Из писем Ивана Ижакевича к Федору Коновалюку (1941–1961): к 155-летию со дня рождения И. Ижакевича

Известные украинские художники Иван Сидорович Ижакевич (1864–1962) и Федор Зотикович Коновалюк (1890–1984), познакомившись как преподаватель – ученик в Живописной школе Киево-Печерской лавры, впоследствии стали близкими как в творческом содружестве, успешно выполняя в соавторстве обложки, иллюстрации к произведениям украинских классиков и живописные полотна, так и в человеческих отношениях с оттенком семейных.

Предложенные к публикации письма относятся к периоду интенсивного творческого сотрудничества в графике и живописи обоих художников в 1940–1960-е годы. Их эпистолярное наследие, насколько нам известно, не публиковалось и основательно не изучалось, информативность его еще не оценена, и потому письма Ивана Ижакевича, безусловно, будут интересны не только для ученых, но и для образованной и не безразличной к искусству публики. В них – и неповторимый юмор, и говор Ивана Сидоровича Ижакевича, и так называемая творческая кухня художника (сбор материала, поиск построения композиций произведений, цветовой гаммы и тому подобное), и подробности сотрудничества с Ф. Коновалюком, и теплые, родственные отношения с ним. Безусловно, введение в научный оборот писем Ижакевича важно, потому что это сделает возможной реконструкцию более полной творческой биографии обоих художников периода 1940–1960-х годов.

Письма хранятся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского Национальной академии наук Украины и печатаются выборочно, с сохранением авторской стилистики, орфографии, с незначительными редакторскими правками. Ценным дополнением к статье станет публикация малоизвестных живописных этюдов, а также графических произведений (главным образом, эскизов иллюстраций) Ивана Ижакевича.

Ключевые слова: Иван Ижакевич, Федор Коновалюк, переписка.

*Стаття підготовлена 6 лютого 2018 року;
подана до друку 12 квітня 2018 року.*

Додаток

І. С. Їжакевич. Античний пейзаж. Етюд. Без дати. Картон, олія

І. С. Іжакевич. Птахи на квітучій гілці. Етюд. Без дати. Папір на картоні, олія

Ф. З. Коновалюк. Катерина по дорозі в Московщину. 1968 р. Картон, олія

І. С. Іжакевич. Будинок з колонами. Етюд. Без дати. Картон, олія

І. С. Іваскевич. Яблука. Етюд. Без дати. Картон, олія

І. С. Їжакевич. Пейзаж з лелекою. Етюд. Без дати. Картон, олія

І. С. Їжакевич. Пейзаж. Етюд. Без дати. На звороті – оліцевій малюнок схрещених кистей рук

*І. С. Їжакевич, Ф. З. Коновалюк. Ілюстрація до поеми «Енеїда» І. П. Котляревського.
Київ: Держлітвидав України, 1948 р.*

Т. Г. ШЕВЧЕНКО
НАЙМИЧКА

*І. С. Іжакевич, Ф. З. Коновалюк. Обкладинка книги «Наймичка» Т. Г. Шевченка.
Київ: Держлітвидав України, 1951 р.*

І. С. Їжакевич. Ілюстрація до поезії Т. Г. Шевченка *N. N.*
(«Мені тринадцятий минуло...»). 1938 р. Папір, чорний олівець

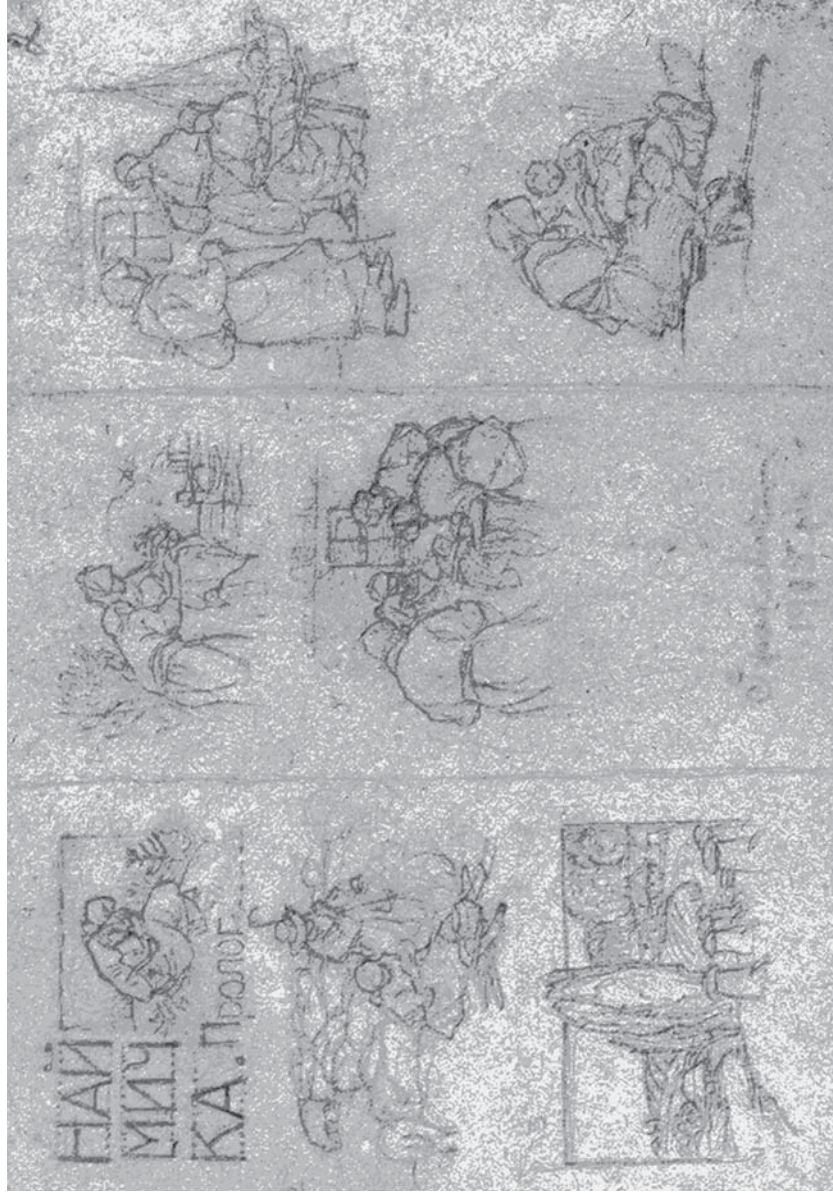

*І. С. Їжакевич. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Мар'яна-черниця». 1938 р.
Папір, чорний олівець*

*І. С. Їжакевич. Ілюстрація до балади Т. Г. Шевченка «Причинна». 1890-ті рр.
Папір, друк.*

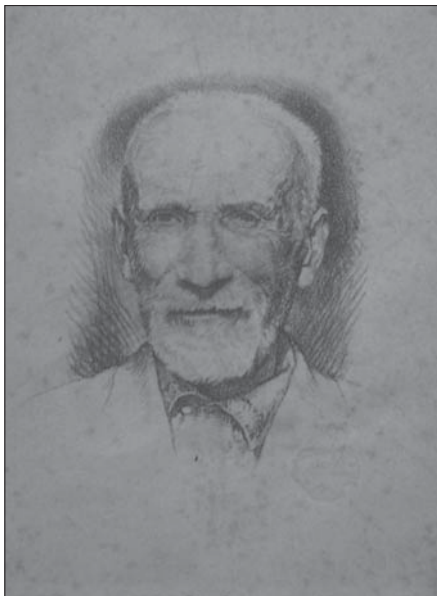
І. С. Іжакевич. Ескізи ілюстрації до поеми Т. Шевченка «Наймичка». 1905 р. Папір, олівець

*І. С. Їжакевич. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Катерина». 1937 р.
Папір, чорний олівець*

Роман Феодорович Мельничук. Двір у Їжаківцях. Начерк. Київ. 18 лютого 1944 р. Папір, чорний олівець

*І. С. Їжакевич. Автопортрет. 1940–1945 рр.
Папір, олівець, розтушовка*

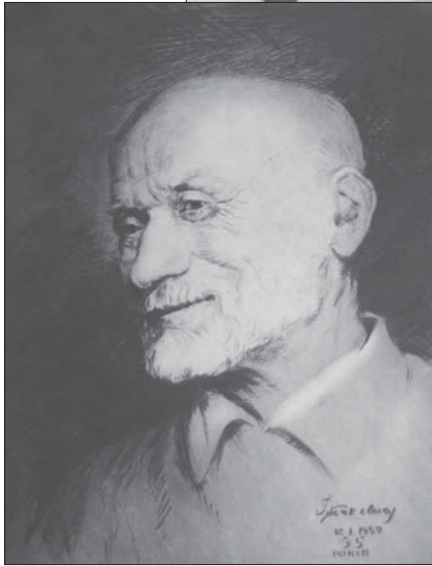
*Всеволод Олександрович Цимпаков.
Портрет народного художника І. С. Їжакевича. 1961 р. Папір, пастель*

І. С. Їжакевич, Ф. З. Коновалюк. 1957 р. Фото

Ф. З. Коновалюк. Портрет Івана Сидоровича Їжакевича. 1945 р. Картон, олія.

Іван Їжакевич за мольбертом. Без дати. Фото

Василь Ілліч Касіян. Портрет І. С. Їжакевича. 1958 р. Папір, суха голка. Під зображенням у правому нижньому куті напис: «Їжакевичу / 18. I. 1959 / 95 років»

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В БІБЛІОТЕЧНІЙ ТА АРХІВНІЙ СПРАВІ

УДК 004:001.89]316.32

*Наталія Петрівна Левченко,
директор науково-технічної бібліотеки
Національного університету харчових технологій
e-mail: nata_lev@ukr.net*

ВІДКРИТІ ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ОГЛЯД ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Висвітлено питання організації наукової комунікації в інформаційному суспільстві, зокрема здійснено огляд теоретико-методологічних основ дослідження процесу формування відкритого доступу до електронних ресурсів у наявній літературно-джерельній базі. Проаналізовано наукові студії у професійних виданнях, що підтримують політику відкритого доступу. Визначено важливість створення відкритих електронних архівів (репозитаріїв) як динамічно-корисної частини наукового співтовариства.

Ключові слова: інформація, інформаційне суспільство, інформаційний ресурс, електронний ресурс, відкритий електронний ресурс, електронна бібліотека, репозитарій, відкритий доступ (OA).

Двадцять перше століття по праву називають століттям інформації, основою якої становить безпрецедентний за швидкістю та обсягом розвиток нових технологій. Робота з інформацією, володіння навичками використання сучасних інформаційних технологій стають пріоритетом у всіх сферах функціонування суспільства. Створення потужних інформаційних ресурсів та розвинених комунікаційних мереж збільшує внесок у науково-технічні інновації, механізми соціальних, культурних та політичних змін, підготовку фахівців у різних сферах діяльності; допомагає організаціям працювати більш продуктивно, підвищуючи при цьому конкурентоспроможність, а діапазон реалізації соціальних проектів і їхня ефективність сприяють подальшому формуванню інформаційного суспільства в Україні.

Глобальний феномен інформаційного вибуху, розвиток електронних технологій забезпечили суспільство можливістю отримувати швидкий доступ до величезних масивів інформаційних ресурсів та обмінюватися інформацією.

Мета статті полягає в огляді та аналізі наукового підґрунтя відносно розгляду трансформації доступу до інформації в Інтернеті, що пов'язано з ініціативою відкритого доступу (ОА).

У світовій науці поняття «інформаційне суспільство» формувалося протягом 50-ти років, і зараз багато вчених, слідом за Д. Беллом [1] і О. Тоффлером [2], вважають, що інформаційне суспільство – це нова назва для постіндустріального суспільства, яка підкреслює не його положення в послідовності ступенів розвитку, а основу визначення його соціальної структури – інформацію.

Про важливість врахування ролі інформації як основоположного чинника розвитку нового суспільства говорить і американський економіст Ф. Мартін, визначаючи інформаційне суспільство таким, в якому «... якість життя так само, як і можливості соціальних змін та економічного розвитку, все більше залежить від інформації та її використання» [3]. Далі він наводить п'ять критеріїв інформаційного суспільства:

- економічний (інформаційний сектор розглядається, по-перше, як рух до інформаційного суспільства, а по-друге, як складова частина сучасного економічного життя);
- технологічний (даний критерій показує, наскільки технології проникають в усі сфери діяльності індивідів);
- соціальний (змінюється соціальна поведінка індивідів під впливом інформаційних технологій);
- політичний (формується своєрідний глобальний форум, в якому пересічні громадяни можуть безпосередньо брати участь в управлінні);
- культурний (відбувається взаємодія і взаємопроникнення культур у глобальному масштабі).

У. Дайзард зазначав, що чільну роль у становленні інформаційного суспільства відіграють сучасні технології, які прискорюють темпи змін тим, що систематично розширюють сфери впливу – політичні, економічні та культурні. Цінність же інформаційних технологій, відповідно до його концепції, полягає в тому, «що вони можуть бути своєрідними «супутниками спостереження» за станом суспільної свідомості і суспільних процесів», якщо будуть об'єднані в систему «універсальну, багатосторонню і доступну кожній людині» [4]. (І в цьому визначенні проглядають риси сьогодишнього Інтернету).

Інформація та знання є величезним загальнолюдським завоюванням. Вони необхідні для просування освіти, науки, культури та комунікацій, для збагачення культурної різноманітності й відкритості управління. В мандаті ЮНЕСКО, спрямованому на «сприяння вільному рухові ідей словом і справою», відповідно задекларована роль, яку ця організація покли-

кана відігравати в тому, щоб зробити інформацію і знання доступними для всіх, з кінцевою метою подолання розриву між інформаційно-багатими й інформаційно-бідними [5].

У 1990-х роках інформаційне суспільство розпочало бурхливий і швидкий розвиток у контексті поширення знання. І тому практичні дії ЮНЕСКО як спеціалізованої установи ООН з питань освіти, науки, культури від самого початку спрямовувалися на аналіз процесів інформатизації суспільства та активізацію інформаційно-комунікативної функції різних установ, зокрема бібліотек, архівів, музеїв, які виконують значну роботу з формування електронних ресурсів для повноцінного розкриття власної діяльності. В доповіді міжнародної комісії з освіти для ХХІ ст. (1996 р.) під головуванням Ж. Делора було підкреслено, що нові інформаційні технології можуть сприяти «постійному оновленню особистої і професійної компетенції суспільства».

Однією з головних ознак сучасного етапу розвитку бібліотечної справи в Україні, на компетентну думку вітчизняних науковців Л. А. Дубровіної та О. С. Онищенко, є трансформація бібліотек у центри зосередження, опрацювання й суспільного використання всіх ресурсів і основних потоків інформації. Бібліотеки України постійно поповнюють свої фонди електронною та аудіовізуальною інформацією у вигляді електронних версій видань та завдяки створенню цифрових копій власних друкованих і рукописних фондів. Формування загальнодержавного розподіленого бібліотечно-інформаційного ресурсу є одним із найперших сучасних завдань бібліотек, зокрема наукових [6].

Проведений нами аналіз фахових видань дає підстави говорити про значний доробок вітчизняної науки у вивчення питань створення інформаційного суспільства, у формування сучасного інформаційно-бібліотечного середовища, у визначення напрямів його розвитку в електронному просторі, у вироблення стратегії впровадження мережових технологій, напрацювання електронних колекцій тощо. Серед авторів публікацій, де розглядається дана проблематика, – М. С. Слободяник, О. В. Матвієнко, М. Б. Сорока, В. О. Ільганаєва, О. В. Воскобойнікова-Гузєва, М. І. Сенченко, О. В. Баркова, Л. Й. Костенко, Т. О. Ярошенко та багато інших науковців.

Як зазначає академік О. С. Онищенко, «сучасна бібліотека не повинна зациклюватися на одному виді інформації – друкованому, книжковому, оскільки перетвориться в музей. Сьогодні всі бібліотеки мають справу з різними ресурсами – рукописними, друкованими на папері, на електронних носіях. У найближчій перспективі бібліотеки вбачаються досвідченими «посередниками» між майже безмежним потоком інформації і користувачем. Особлива роль відводиться нині інформації про інформацію, і роль бібліотекаря в інформаційній революції невпинно зростає» [7].

Щодо електронних ресурсів в Інтернеті, то їхнє поширення починається з середини 1990-х років. Бібліотеки, зі свого боку, запропонували веб-каталоги, бібліографічні та повнотекстові бази даних, електронні журнали, електронні видання. Кожна технологічна інновація в бібліотеці пов'язана з електронними ресурсами і призначається для більш зручного і своєчасного доступу користувачів до інформаційних ресурсів. У цьому напрямі завжди розвивалися пошукові способи отримання доступу до ресурсів бібліотек. І однією з основних подій у цьому процесі було впровадження каталогізації, пристосованої для читання її електронними засобами (MARC), яка різко змінила спосіб опрацювання та стан доступності бібліотечних ресурсів. У заяві ІФЛА на секції з комплектування (1996 р.) було визначено, що саме бібліотекам належить перевага в забезпеченні доступу до електронної інформації.

Електронні ресурси є досить неоднорідними, отож перед дослідниками постало завдання вироблення відповідної термінології, класифікації та співвіднесення між собою понять «документ», «ресурс», «інформаційний ресурс», «електронний документ», «електронний ресурс», «відкритий електронний ресурс» тощо.

Так, у зв'язку із розвитком електронних технологій термін «ресурс» набув широкого використання в розумінні створення документів в електронному вигляді із застосуванням комп'ютерних засобів. Власне поняття «ресурс» – збірне, вимагає щоразу конкретизації у вигляді тієї чи іншої одиниці виміру. Мається на увазі як виробництво, так і поширення інформації.

У цьому контексті В. О. Копанєва репрезентує поняття «електронний ресурс» як:

- електронний вид точної копії друкованого видання з можливістю роздрукування;
- електронний вид видань, що є повним або скороченим у порівнянні з друкованим варіантом, але з додатковими можливостями пошуку;
- створення нових видань із використанням специфічних комп'ютерних можливостей (гіпертекст, гіпермедіазвук тощо) [8].

При цьому перше офіційне визначення електронного видання було представлено в міжнародному стандарті ISO 9707:1991 (Нова редакція – ISO 9707:2008) – Information and documentation – Statistics on the production and distribution of books, newspapers, periodicals and electronic publications (Інформація та документація. Статистичні дані з виробництва та розподілення книг, газет, періодичних видань та електронних публікацій): «Електронне видання – це створений у машиночитаній формі, доступний для користувача документ, що включає файли даних та програмне забезпечення (прикладні програми); може бути записаним на папері, магнітному,

оптичному чи інших медіа-носіях, призначених для обробки комп'ютером або його периферійними пристроями».

Говорячи про еволюцію електронної публікації та впровадження електронних ресурсів, Ф. Ланкастер зазначив, що термін «електронне видання» можна тлумачити багатьма різними наративами, що включають усі форми електронних засобів – від простих технологій обробки тексту до електронного зв'язку між авторами, редакторами, рецензентами та іншими учасниками видавничого процесу.

Визначеної чіткої термінології щодо електронних інформаційних ресурсів немає, як немає і єдиного стандарту у визначенні «відкриті електронні ресурси».

Для характеристики сучасного стану розвитку відкритих електронних ресурсів та їхньої ролі в інформаційному забезпеченні вищого навчального закладу важливо визначити терміни, які застосовуються науковцями, а також законодавчими та розпорядчими документами і впливають на процес формування, керування, використання електронних інформаційних ресурсів. У вирішенні цього питання важлива роль належить державі, зокрема у встановленні правильного правового режиму регулювання, створенні та поширенні електронних ресурсів у суспільстві, в тому числі й через бібліотеки.

Правила доступу до інформації в Україні регулюються Законом України «Про інформацію», за яким усім суб'єктам інформаційної діяльності (громадянам України) надається доступ до відкритої архівної, статистичної, бібліотечної та іншої інформації. Законом також передбачено, що право доступу може надаватися особам, яким інформація потрібна для виконання професійних обов'язків.

Велике значення для дослідження електронних інформаційних ресурсів має цикл публікацій О. В. Баркової, де об'єктом є інформаційні ресурси, що формують фонд електронних документів і систему метаданих для довідково-пошукового апарату, а також глосарій «Електронні ресурси: базові визначення та супутні терміни», в якому визначаються такі засадничі терміни, як:

Доступ (access) – процедура встановлення зв'язку з електронним ресурсом (прямий доступ, онлайнвий доступ, віддалений доступ).

Електронний (electronic, позначається префіксом «e-») – терміноелемент, що позначає засіб збереження, обробки, розповсюдження та представлення інформації користувачеві за допомогою обчислювальної техніки. Закріплено наявність таких ознак, як цифровий спосіб фіксації інформації, необхідність комп'ютерного обладнання та програмного забезпечення, мережі телекомунікації.

Електронні ресурси (electronic resources) – сукупність електронних документів, видань, продуктів або їхніх комбінацій у комп'ютерних системах та мережах, призначених для оперативного і зручного задоволення інформаційних потреб користувачів. Тобто це інформаційні ресурси, які створюються, керуються та використовуються за допомогою комп'ютера; містять дані та/або програми, зафіксовані в електронній (цифровій) формі на певних носіях, в тому числі тих, що вимагають застосування периферійного пристрою, безпосередньо приєднаного до комп'ютера (наприклад, CD-ROM-прістій), або зв'язку з комп'ютерною мережею (наприклад, з Інтернетом) [9].

Застосування веб-технологій у бібліотеці (веб-сайти, електронні каталоги, електронні бібліотеки, електронна доставка документів; автоматизовані бібліотечні інформаційні системи тощо), за справедливим зауваженням І. В. Сорокіна, дозволяє активно брати участь у формуванні інформаційного суспільства та інтегрувати інформаційний простір бібліотеки в Інтернеті. Одним із досягнень на нинішньому етапі розвитку соціуму є електронні бібліотеки, які отримують усе більше поширення в світі, в тому числі й в Україні.

М. Р. Когаловський у своїх роботах докладно розглядає поняття «колекція електронних документів», або «колекція інформаційних ресурсів», тісно пов'язане з електронною бібліотекою, визначаючи колекцію так: «колекція інформаційних ресурсів є систематизованою сукупністю інформаційних ресурсів, об'єднаних за будь-яким критерієм приналежності, наприклад, за спільністю змісту, джерел, призначення, за колом користування, способом доступу тощо» [10].

Уперше в літературі термін «електронна бібліотека» з'явився в 1990-х роках (Bawden & Rowlands, 1999).

Загальнотеоретичні та концептуальні питання електронної бібліотеки розглядаються в роботах В. Арме [11], Б. Вегнера [12], Р. С. Гіляровського [13], О. І. Земскова, Л. Я. Шрайберга [14], К. В. Лобузінної [15], А. В. Соколова [16], Г. В. Шемаєвої [17].

У своїй книзі «Введение в электронную библиотеку» П. М. Лапо і А. В. Соколов визначають такі характерні ознаки електронної бібліотеки:

- електронна бібліотека не є єдиним цілим;
- електронній бібліотеці властива технологія для зв'язку ресурсів багатьох електронних бібліотек та інформаційних служб;
- електронна бібліотека, що складається з багатьох електронних бібліотек та інформаційних служб, «прозора» для кінцевого користувача;
- мета створення електронної бібліотеки – забезпечення універсального доступу до інформації та інформаційних служб;

- фонди електронної бібліотеки не вичерпуються, вони містять електронні об'єкти, які не можуть бути представлені або поширюватися в друкованій формі [18].

Є ще одне тлумачення терміна «електронна бібліотека», що прозвучало на симпозіумі Report on NSF Workshop «Distributed Knowledge Work Environments»: «Не слід ототожнювати електронну бібліотеку з сукупністю оцифрованих колекцій та інструментарієм управління ними. Електронну бібліотеку потрібно розуміти більш широко, – як середовище, що об'єднує колекції, сервіси та людей для підтримки повного життєвого циклу створення, поширення, використання і збереження даних, інформації та знань» [19].

А. О. Чекмарьов, Л. Й. Костенко, Т. П. Павлуша розглядають електронну бібліотеку з комплексною автоматизацією бібліотечних процесів [20]; М. С. Слободяник, досліджуючи бібліотекознавчі аспекти цієї проблеми, виділяє в структурі електронної бібліотеки повнотекстову базу даних, яка дозволяє здійснювати пошук документів [21]; технологічне забезпечення електронної бібліотеки представлено в статтях О. В. Баркової [22]; роль Інтернету в розбудові електронних бібліотек відображено в працях І. Г. Колесник [23], Л. Й. Костенка [24]; проблемами створення, розвитку, формування електронних бібліотек в Україні займалися І. А. Павлуша [25], Г. І. Шемаєва [26], І. О. Давидова [27] та багато інших учених.

Сучасний етап побудови інформаційного суспільства характеризується активним використанням віртуального середовища та формуванням систем електронних інформаційних ресурсів.

Поява Інтернету та електронного видання означала, що настав час обміну інформацією глобально, швидко та ефективно. У відповідь на це розвинувся рух відкритого доступу, спрямований на сприяння в отриманні інформації, яка є відкритою для всіх і вільною від технологій та економічного обмеження. В Будапештській ініціативі «Відкритий доступ» (2002 р.) було наголошено на тому, що «... науковій спільноті необхідні засоби створення нового покоління журналів, орієнтованих на відкритий доступ, і засоби сприяння існуючим виданням, що мають намір увійти в систему відкритого доступу» [28].

Різні аспекти забезпечення відкритого доступу до наукової і навчальної інформації проаналізовані в працях Т. О. Ярошенко, Т. К. Кваші, О. С. Чмир [29], Д. Солов'яненка [30], О. Бруй [31], Д. Просер [32], Т. В. Симоненко [33], І. Кучми [34].

Перспективним напрямом розвитку відкритих електронних ресурсів у системі наукових комунікацій дослідники вважають «репозитарій» – систему, яка дозволяє безпосередньо науково-освітнім організаціям або

їхнім бібліотекам створювати інфраструктуру для самостійної публікації власних науково-дослідницьких результатів. Ідеться не лише про розміщення та формування електронних версій друкованих видань, але й про зовсім нові моделі наукових комунікацій, – такі, як інформаційні та мультимедійні дані. В інформаційному суспільстві розуміння знання трансформується як особлива соціальна система, що проникає в усі сфери життєдіяльності соціуму і перетворюється на його провідний фактор розвитку, зокрема через відкриті електронні архіви. Даний аспект репозитаріїв репрезентований у працях таких учених, як Л. Костенко [35], Т. Новицька, О. Марченко [36], З. Савченко [37], В. Биков [38] та інших.

Як правило, спеціалізовані електронні архіви з відкритим доступом (або інституційні репозитарії) створюються провідними навчальними закладами та науковими установами для популяризації публікацій своїх дослідників та надання їм додаткового «сервісу» архівного збереження результатів досліджень та навчальних матеріалів. Інституційні репозитарії можна розглядати як вид цифрових бібліотек, що тісно пов'язані з рухом відкритого доступу, зокрема з відкритим доступом до опублікованих досліджень шляхом самоархівування, підхід, який довго захищав Стівен Харнад (Харнад, 1999).

Розглядаючи зазначені вище зміни і тенденції розвитку інформаційного суспільства, можна відзначити, що наразі створюються принципово нові умови для видавців, науковців, бібліотек тощо, адже всі вони адаптуються до цифрового інформаційного середовища. Однією з таких змін є зростання наукових ресурсів відкритого доступу.

Описані вище тенденції розвитку електронних ресурсів не претендують на повне розкриття всього розмаїття процесів у цій галузі. Проте вони висвітлюють певні складності, які відчуває суспільство при адаптації до електронних ресурсів.

Аналізуючи світовий досвід створення та функціонування електронних архівів відкритого доступу, можна зробити такий висновок: головне у відкритих електронних ресурсах – це взаємодія, колективна та міжколективна співпраця. Підтримання ідей відкритого доступу – основа розвитку науки і наукових комунікацій у перспективі.

Список використаних джерел

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Москва : Академия, 1999.
2. Тоффлер Э. Третья волна = The Third Wave, 1980. Москва : АСТ, 2010. 784 с.
3. Martin W. J. The Global Information Society. Aldershot : Aslieb Gower ; Brookfield, Vt., USA : Gower, 1995.
4. Дайзард У. Наступление информационного века / под ред. П. С. Гуревича. Москва : Прогресс, 1986. 344 с.

5. Программа ЮНЕСКО «Информация для всех». URL: <http://www.ifap.ru/ofdocs/unesco/sp813.pdf> (дата звернення: 03.09.2018).
6. Онищенко О. С., Горовий В. М., Дубровіна Л. А. Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2012. 246 с.
7. Библиотеки в меняющемся мире : интервью с акад. А. С. Онищенко / записала Л. Таран. Зеркало недели. 2001. № 44. С. 14.
8. Копанева В. Библиотека как центр збереження інформаційних ресурсів Інтернету : моногр. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2009. 198 с.
9. Антоненко І. П., Баркова О. В. Каталогізація електронних ресурсів : наук.-метод. посіб. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; наук. ред. О. В. Воскобойнікова-Гузева. Київ, 2007. 117 с.
10. Когаловский М. Р. Наукові колекції інформаційних ресурсів в електронних бібліотеках : пр. 1 Всерос. наук. конф., 19–21 жовт. 1999 р. Санкт-Петербург, 1999.
11. Арме В. Электронные библиотеки. Москва : ПИК ВИНТИ, 2001. 274 с.
12. Вегнер Б. Электронные средства информации в процессе обучения и исследованиях. Роль библиотек как информационных посредников // Научные и технические библиотеки. 2002. № 9. С. 34–46.
13. Гиляревский Р. С. Научная библиотека в эпоху электронных коммуникаций // Научные и технические библиотеки. 1998. № 7. С. 3–12.
14. Земсков А. И., Шрайберг Я. Л. Электронные библиотеки : учеб. пособ. для студентов ун-тов, вузов культуры и искусств и др. учеб. заведений. Москва, 2001. 72 с.
15. Лобузін К. В. Класифікаційні схеми в лінгвістичному забезпеченні електронних бібліотек : автореф. дис. ... канд. техн. наук : 05.13.06 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2007. 18 с.
16. Соколов А. Библиотека как национальная ценность в эпоху глобализации (элементы библиотечной аксиологии) // Библиотековедение. 2016. № 4. С. 376–385.
17. Шемаєва Г. В. Електронні ресурси бібліотек України в системі наукових комунікацій : моногр. / Харк. держ. акад. культури. Харків, 2008. 289 с.
18. Лапо П. М., Соколов А. В. Введение в электронные библиотеки // Электронные текстовые данные. URL: <http://www.iatp.by/handouts/library/e-libraries/2-24.htm> (дата звернення: 25.09.2018).
19. Distributed Knowledge Work Environments : Report on NSF Workshop, 9–11 March 1997. Santa Fe, New Mexico.
20. Чекмарьов А. О., Костенко Л. Й., Павлуша Т. П. Національна система електронних бібліотек / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1998. 50 с.
21. Слободяник М. С. Теоретико-методологічні засади формування електронних бібліотек // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. наук. зб. Вип. 5. Київ, 2002. С. 41–44.
22. Баркова О. Модельний підхід у дослідженні технологічного забезпечення електронної бібліотеки // Реєстрація, зберігання і обробка даних. 2003. Т. 5. № 3. С. 81–90.

23. Колесник І. Г. Застосування Web-технологій при організації електронної бібліотеки // Вісник Харк. держ. акад. культури. Харків, 2002. Вип. 10. С. 65–72.
24. Костенко Л. И., Чекмарьев А. А. Электронная научная библиотека НБУВ // Библиотеки нац. академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. і теорет. сб. Киев, 2000. Вип. 1. С. 147–153.
25. Павлуша І. А. Створення та розвиток електронних бібліотек в Україні : бібліотекознав. аспект (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2002. 20 с.
26. Шемаєва Г. Електронна бібліотека в системі інформаційного забезпечення науки // Вісн. Книжкової палати. 2005. № 8. С. 27–30.
27. Давидова І. О. На шляху до електронної бібліотеки : правові аспекти // Вісник Харк. держ. акад. культури. 2001. Вип. 6. С. 167–178.
28. Budapest Open Access Initiative. URL: <http://www.opensocietyfoundations.org/openaccess/boai-10-recommendations> (дата звернення: 26.09.2018).
29. Чмир О. С. Національний репозитарій академічних текстів : відкритий доступ до наукової інформації : моногр. Київ : ДНУ УКРІНТЕІ, 2017. 200 с.
30. Солов'яненко Д. В. Інтернет-технології бібліотечного сервісу в Україні : становлення і розвиток (1990-ті рр. – початок ХХІ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2008. 20 с.
31. Бруй О. Розвиток проекту «ELibUkr – Електронна бібліотека України : створення центрів знань в університетах України» // Інформаційні ресурси для науки та освіти : наук.-практ. семінар, 27 січня 2011 р. Київ, 2011.
32. Просер Д. Очередная революция в информации – могут ли репозитории и самоархивация изменить систему научного общения? // Научные и технические библиотеки. 2004. № 11. С. 32–41.
33. Симоненко Т. В. Зібрання електронної наукової періодики України // Вісник Книжкової палати. 2008. № 2. С. 30–31.
34. Кучма И. Открытый доступ : эффективная модель научной коммуникации и роль библиотек // Информатио-2008. Информационные ресурсы : создание, использование, доступ : презентация на междуна. науч.-практ. конф. Украина, Крым, 2008. URL: <http://www.myshared.ru/slide/13586/> (дата обращения: 11.02.2013).
35. Костенко Л. Й. Реферативна база даних «Україніка наукова» : стан, перспективи використання // Сучасний стан та перспективи наукового реферування : матеріали міжнар. семінару-практикуму, 29 трав. 2009 р. Київ : ННЦ ІАЕ, 2009. С. 53–57.
36. Новицька Т. Л., Марченко О. О. Загальні підходи до використання електронних систем відкритого доступу // Інформаційні технології і засоби навчання. 2015. Т. 50. № 6. С. 181–191.
37. Савченко З. В. Формування і використання інформаційних електронних науково-освітніх ресурсів // Інформаційні технології і засоби навчання. 2010. Т. 18, № 4. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/316/295> (дата звернення: 01.10.2018).
38. Биков В. Моделі організаційних систем відкритої освіти : моногр. Київ : Атіка, 2008. 684 с.

References

1. Bell, D. (1999). *Griadushchee postindustrialnoe obshchestvo* [Future post-industrial society]. Moscow: Akademiia. [In Russian].
2. Toffler, E. (2010). *Tretia volna = The Third Wave*, 1980. Moscow: AST. [In Russian].
3. Martin, W. J. (1995). *The Global Information Society*. Aldershot: Aslib Gower; Brookfield, Vt., USA: Gower. [In English].
4. Daizard, U. (1986). *Nastuplenie informatsionnogo veka* [The onset of the information age]. Moscow: Progress. [In Russian].
5. Programma YuNESKO “Informatsiia dlia vsekhn” [The UNESCO programme “Information for All”]. URL: <http://www.ifap.ru/ofdocs/unesco/sp813.pdf>. [In Russian].
6. Onyshchenko, O. S., Horovyi, V. M., Dubrovina, L. A., et al. (2012). *Rozvytok resursnoi bazy vitchyznianoho informatsiinoho seredovyshcha* [The resource base development of the national information space]. Kyiv. [In Ukrainian].
7. Taran, L. (2001). Biblioteki v meniaiushchemsia mire: interv’iu s akad. A. S. Onyshchenko [Libraries in a changing world: interview with academician O. S. Onyshchenko]. In *Zerkalo nedeli* [Mirror of the week], No. 44, p. 14. [In Russian].
8. Kopanieva, V. (2009). *Biblioteka yak tsentr zberezhennia informatsiinykh resursiv Internetu: monohrafiia* [Library as a center of preservation of information resources of the Internet]. Kyiv. [In Ukrainian].
9. Antonenko, I. P., Barkova, O. V. (2007). *Katalohizatsiia elektronnykh resursiv: naukovo-metodychnyi posibnyk* [Cataloging electronic resources: research and methodical manual] (O. V. Voskoboinikova-Huzieva, Scient. Ed.). Kyiv. [In Ukrainian].
10. Kohalovskyi, M. R. (1999). *Naukovi koleksii informatsiinykh resursiv v elektronnykh bibliotekakh* [Scientific collections of information resources in digital libraries]: *Proceedings of the 1st All-Russian Scientific Conference*, October 19–21, 1999. Saint Petersburg. [In Ukrainian].
11. Arme, V. (2001). *Elektronnye biblioteki* [Electronic libraries]. Moscow: PIK VINITI [Production and Publishing Combine “All-Russian Institute of Scientific and Technical Information”]. [In Russian].
12. Vegner, B. (2002). Elektronnye sredstva informatsii v protsesse obuchenii i issledovaniakh. Rol bibliotek kak informatsionnykh posrednikov [Electronic media in learning and research. The role of libraries as information intermediaries]. In *Nauchnye i tekhnicheskie biblioteki* [Scientific and technical libraries], No. 9, pp. 34–46. [In Russian].
13. Giliarevskii, R. S. (1998). Nauchnaia biblioteka v epokhu elektronnykh komunikatsii [The research library in the age of electronic communication]. In *Nauchnye i tekhnicheskie biblioteki* [Scientific and technical libraries], No. 7, pp. 3–12. [In Russian].
14. Zemskov, A. I., Shraiberg, Ya. L. (2001). *Elektronnye biblioteki: uchebnoe posobie* [Electronic libraries: study guide]: Moscow. [In Russian].
15. Lobuzina, K. V. (2007). *Klasyfikatsiini skhemy v lingvistychnomu zabezpechenni elektronnykh bibliotek* [Classification schemes in the linguistic support of electronic libraries]. (Extended abstract of Ph.D. dissertation). NAS of Ukraine. Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv. [In Ukrainian].

16. Sokolov, A. (2016). Biblioteka kak natsionalnaia tsennost v epokhu globalizatsii (elementy bibliotечноi aksiologii) [The library as a national value in the era of globalization (elements of library axiology)]. In *Bibliotekovedenie* [Library science], No. 4, pp. 376–385. [In Russian].
17. Shemaieva, H. V. (2008). *Elektronni resursy bibliotek Ukrainy v systemi naukovykh komunikatsii: monohrafiia* [Electronic resources of libraries in the system of scholarly communication: monograph]. Kharkiv State Academy of Culture. Kharkiv. [In Ukrainian].
18. Lapo, P. M., Sokolov, A. V. Vvedenie v elektronnye biblioteki [Introduction to the electronic libraries]. *Elektronnye tekstovye dannye* [Electronic text data]. URL: <http://www.iatp.by/handouts/library/e-libraries/2–24.htm>. [In Russian].
19. *Distributed Knowledge Work Environments: Report on NSF Workshop*, 9–11 March 1997. Santa Fe, New Mexico. [In English].
20. Chekmarov, A. O., Kostenko, L. Y., Pavlusha, T. P. (1998). *Natsionalna sistema elektronnykh bibliotek* [The national system of digital libraries]. Kyiv. [In Ukrainian].
21. Slobodianyk, M. S. (2002). Teoretyko-metodolohichni zasady formuvannia elektronnykh bibliotek [Theoretical-methodological bases of formation of digital libraries]. In *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk* [Archival Studies. Archeography. Source Studies: interagency scientific collection], Is. 5, pp. 41–44. Kyiv. [In Ukrainian].
22. Barkova, O. (2003). Modelnyi pidkhid u doslidzhenni tekhnolohichnoho zabezpechennia elektronnoi biblioteki [Model approach in the study of technological support of an electronic library]. In *Reiestratsiia, zberihannia i obrobka danykh* [Registration, preservation and processing of data], Vol. 5, No. 3, pp. 81–90. [In Ukrainian].
23. Kolesnyk, I. H. (2002). Zastosuvannia Web-tekhnologii pry orhanizatsii elektronnoi biblioteki [The use of Web technologies in the organization of the electronic library]. In *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury* [Herald of the Kharkiv State Academy of Culture], Is. 10, pp. 65–72. Kharkiv. [In Ukrainian].
24. Kostenko, L. I., Chekmarov, A. A. (2000). Elektronnaia nauchnaia biblioteka NBUV [Electronic scientific library of VNLU]. In *Biblioteki natsionalnykh akademii nauk: problemy funktsionirovaniia, tendentsii razvitiia: nauchno-prakticheskii i teoreticheskii sbornik* [Libraries of national academies of sciences: problems of functioning, tendencies of development: scientific and theoretical collection], Is. 1, pp. 147–153. Kyiv. [In Russian].
25. Pavlusha, I. A. (2002). Stvorennia ta rozvytok elektronnykh bibliotek v Ukraini: bibliotekoznavchyi aspekt (kinets XX – pochatok XXI st.) [The creation and development of electronic libraries in Ukraine: the library science aspect (late 20th – early 21st c.)] (Extended abstract of Ph.D. dissertation). Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv. [In Ukrainian].
26. Shemaieva, H. (2005). Elektronna biblioteka u systemi informatsiinoho zabezpechennia nauky [Electronic library in the system of information support of science]. In *Visnyk knyzhkovoï palaty* [Herald of the Central Institute of Bibliography], No. 8, pp. 27–30. [In Ukrainian].

27. Davydova, I. O. (2001). Na shliakhu do elektronnoi biblioteki: pravovi aspekty [Towards the digital library: legal aspects]. In *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury* [Herald of the Kharkiv State Academy of Culture], Is. 6, pp. 167–178. [In Ukrainian].

28. Budapest Open Access Initiative. URL: <http://www.opensocietyfoundations.org/openaccess/boai-10-recommendations>. [In English].

29. Chmyr, O. S., et. al. (2017). *Natsionalnyi repozytarii akademichnykh tekstiv: vidkrytyi dostup do naukovoï informatsii: monohrafiia* [National repository of academic texts: open access to scientific information: monograph]. Kyiv: Ukrainian Institute of Scientific and Technical Examination and Information. [In Ukrainian].

30. Solovianenko, D. V. (2008). Internet-tekhnologii bibliotechnoho servisu v Ukraini: stanovlennia i rozvytok (1990-ti rr. – pochatok XXI st.) [Internet technologies of the library service in Ukraine: formation and development (1990s – early 21st c.)] (Extended abstract of Ph.D. dissertation). NAS of Ukraine. Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv. [In Ukrainian].

31. Brui, O. (2011). Rozvytok proektu “ELibUkr – Elektronna biblioteka Ukrainy: stvorennia tsentriv znan v universytetakh Ukrainy” [The development of the “ELibUkr – Electronic library of Ukraine: creating knowledge centers in universities of Ukraine”]. In *Informatsiini resursy dlia nauky ta osvity: nauково-praktychnyi seminar* [Information resources for science and education: scientific and practical seminar], January 27, 2011. Kyiv. [In Ukrainian].

32. Proser, D. (2004). Ocherednaia revoliutciia v informatcii – mogut li repozytarii i samoarkhivatciia izmenit sistemu nauchnogo obshcheniia? [The next revolution in information – can repositories and self-archiving change the system of scientific communication?]. In *Nauchnye i tekhnicheskie biblioteki* [Scientific and technical libraries], No. 11, pp. 32–41. [In Russian].

33. Symonenko, T. V. (2008). Zibrannia elektronnoi naukovoï periodyky Ukrainy [A collection of electronic scientific periodicals of Ukraine]. In *Visnyk knyzhkovoï palaty* [Herald of the Kharkiv State Academy of Culture], No. 2, pp. 30–31. [In Ukrainian].

34. Kuchma, I. (2008). Otkrytyi dostup: effektivnaia model nauchnoi kommunikatsii i rol bibliotek [Open access: an effective model of scientific communication and the role of libraries]. In *Informatio-2008. Informatcionnye resursy: sozdanie, ispolzovanie, dostup: prezentatsiia na mezhduнародnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Ukraina, Krym* [Informatio-2008. Information resources: creation, use, access: presentation at the international scientific and practical conference. Ukraine, Crimea]. URL: <http://www.myshared.ru/slide/13586/> [In Russian].

35. Kostenko, L. Y. (2009). Referatyvna baza danykh “Ukrainika naukova”: stan, perspektyvy vykorystannia [Abstract database “Scientific Ukrainica”: status, prospects of use]. In *Suchasnyi stan ta perspektyvy naukovoï referuvannia: materialy mizhnar. seminaru-praktykumu* [Modern state and perspectives of scientific referring: materials of the international seminar-practicum], May 29, 2009. Kyiv: National Scientific Center “Institute of Agrarian Economy”. [In Ukrainian].

36. Novytska, T. L., Marchenko, O. O. (2015). Zahalni pidkhody do vykorystannia elektronnykh system vidkrytoho dostupu [Common approaches to the use of

electronic systems for public access]. In *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia* [Information technologies and means of education], Vol. 50, No. 6, pp. 181–191. [In Ukrainian].

37. Savchenko, Z. V. (2010). Formuvannia i vykorystannia informatsiinykh elektronnykh naukovo-osvitnikh resursiv [The formation and use of electronic information scientific and educational resources]. In *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia* [Information technologies and means of education], Vol. 18, No. 4. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/316/295>. [In Ukrainian].

38. Bykov, V. (2008). *Modeli orhanizatsiinykh system vidkrytoi osvity: monohrafiia* [Models of organizational systems of open education: monograph]. Kyiv: Atika. [In Ukrainian].

Nataliia Petrivna Levchenko,

Director of the Scientific and Technical Library,

National University of Food Technologies

e-mail: nata_lev@ukr.net

Open electronic resources in the conditions of the information society: review of the source base of the study

The article is devoted to the organization of scientific communication in the information society. Its task lies in the review and analysis of the scientific base concerning the review of the transformation of an access to information in the Internet, which is related to the open access initiative. The “information society” notion representation in the world science is covered. Philosophical views on the nature of information, conceptual approaches to the formation of information processes, resources for the development of the information community are given. Domestic and foreign experience in building open access (OA) and open information archives, as well as their development in the scientific and educational community are described. The development of the movement for open access is considered. A review of the theoretical and methodological foundations of the study of the formation of open access to electronic resources in the available literature and the original basis is conducted. The publications of scientific articles in professional journals that support the open access policy are presented. Various definitions of the concepts “collection of electronic documents”, “collection of information resources” have been studied and a new definition has been proposed – “electronic library”. Attention is drawn to the cycle of publications, where the object of the research was information resources that form the collection of electronic documents and the system of metadata for the reference search apparatus. The importance of creating open electronic archives (repositories) as a growing, dynamic and useful part of the scientific community is determined. The trends in the development of electronic resources are described, and the world experience in the creation, development and operation of open electronic resources is presented. The analysis of the scientific base for the consideration of the transformation of access to information in the Internet, which is associated with the open access initiative (OA), has been carried out.

Key words: information, information society, information resource, electronic resource, open electronic resource, electronic library, repository, open access (OA).

Наталья Петровна Левченко,
директор научно-технической библиотеки
Национального университета пищевых технологий
e-mail: nata_lev@ukr.net

Открытые электронные ресурсы в условиях информационного общества: обзор источниковой базы исследования

Статья посвящена вопросам организации научной коммуникации в информационном обществе. Ее задание состоит в обзоре и анализе научной основы относительно рассмотрения трансформации доступа к информации в Интернете, которая связана с инициативой открытого доступа (ОА). Рассмотрена трактовка в мировой науке понятия «информационное общество». Приведены философские взгляды на природу информации, концептуальные подходы к формированию информационных процессов, ресурсов для развития информационного сообщества. Описаны отечественный и зарубежный опыт построения открытого доступа и открытых архивов информации, а также их развитие в научно-образовательном сообществе. Рассматривается развитие движения за открытый доступ. Проведен обзор теоретических и методологических основ изучения процесса формирования открытого доступа к электронным ресурсам в доступной литературе и исходной основе. Представлены публикации научных статей в профессиональных изданиях, которые поддерживают политику открытого доступа. Изучены различные определения понятий «коллекция электронных документов», «коллекция информационных ресурсов» и предложено новое определение – «электронная библиотека». Обращено внимание на цикл публикаций, где объектом исследования были информационные ресурсы, которые формируют фонд электронных документов и систему метаданных для справочно-поискового аппарата. Определяется важность создания открытых электронных архивов (хранилищ) как растущей, динамичной и полезной части научного сообщества. Описаны тенденции в развитии электронных ресурсов, а также представлен мировой опыт создания, развития, функционирования открытых электронных ресурсов. Проведен анализ научной базы по рассмотрению трансформации доступа к информации в Интернете, которая связана с инициативой открытого доступа.

Ключевые слова: информация, информационное общество, информационный ресурс, электронный ресурс, открытый электронный ресурс, электронная библиотека, репозитарий, открытый доступ (ОА).

*Стаття підготовлена 10 січня 2018 року;
подана до друку 1 лютого 2018 року.*

ДО ЮВІЛЕЮ ВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО КНИГОЗНАВЦЯ С. Й. ПЕТРОВА

УДК 025.353:025.171=124]:027.54(477-25)НБУВ+094.1"15/17":027.54(477)511.1

*Юлія Костянтинівна Рудакова,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua*

ДРУКОВАНИЙ КАТАЛОГ УКРАЇНСЬКИХ ЛАТИНОШРИФТНИХ СТАРОДРУКІВ XVI–XVIII ст.: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ім. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Анонсується новий друкований каталог українських латиношрифтних стародруків, що укладається у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Наголошено на актуальності такого науково-довідкового видання, окреслено хронологічні та географічні межі охоплення стародруків, наведено приклади уточнень і доповнень до бібліографічних описів окремих видань, виявлених під час роботи над каталогом, а також подано зразки бібліографічних описів видань і примірників.

Ключові слова: друкований каталог, українські стародруки, видання латинським шрифтом, атрибуція стародруків.

Латиношрифтні стародруки, які зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань (далі – ВСРВ) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), на відміну від видань кириличного та гражданського друку, ще не мають свого друкованого каталогу. Робота з дослідження стародруків латинським шрифтом постійно ведеться у відділі, її результати відображаються як у наповненості електронних і карткових каталогів, так і в численних публікаціях співробітників відділу. Однак великий книжковий масив та специфіка роботи з такими різноплановими багатомовними виданнями зумовили необхідність застосування диференційованого підходу й опрацювання наявного масиву відповідних стародруків за

певними напрямами чи категоріями. Так, свого часу було укладено та опубліковано друковані каталоги, побудовані за хронологічним принципом, – інкунабул [2] і палеотипів [3], а також видавничим – альдин [7]. Зараз, з огляду на актуалізацію тематики збереження та дослідження національного культурного надбання, видається закономірним зосередитися насамперед на підготовці каталогу вітчизняних латиношрифтних стародруків. У даний час триває робота над каталогом відповідних видань і примірників, які зберігаються у ВСРБ, на наступному етапі каталогізацією буде охоплено також інші відділи та книжкові колекції бібліотеки. До каталогу планується вмістити бібліографічну інформацію про видання, надруковані як латинським шрифтом, так і паралельно латинським і кириличним або гражданським шрифтами, а також про ті, в яких латинський шрифт використано для друку значних фрагментів тексту.

Питання доповнення національної бібліографії стародруків не втрачає своєї актуальності. Адже найбільш повний каталог українських стародруків Я. Запaska та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва» [1] містить пропуски як щодо охоплення всього репертуару відповідних видань, так і щодо відображення наявності їхніх примірників у найбільшому національному книгосховищі – НБУВ. Окрім того, згаданий вище каталог обмежується лише українськими територіями в сучасних державних кордонах і не охоплює продукції друкарень, що діяли на етнічних українських землях поза межами сучасної території України. На цих територіях функціонували навчальні заклади, в яких здобували освіту місцеві та приїжджі українці, друкарнями видавалися твори, орієнтовані на місцевого, зокрема українського, читача. Отож з поля зору вітчизняної бібліографії стародруків випадає продукція друкарень, що видавали книжки латинським шрифтом на території Берестейщини, Перемишльщини, Підляшшя, Пінщини, Холмщини, які за сучасним адміністративним поділом належать до сусідніх Білорусі та Польщі. Другим за значимістю є багатотомний каталог К. Естрайхера «Bibliografia Polska» [9], який охоплює видання друкарень, що діяли на території першої Речі Посполитої, та полоніку, видану поза її межами, а отже, включає й дані про українські стародруки. Цей покажчик у значній кількості випадків містить додаткову інформацію про видання, але він також має лакуни в питанні відображення репертуару українських друкарень.

Хронологічно майбутній каталог буде охоплювати друки другої половини XVI–XVIII ст., а саме від 1563 р. – першого наявного видання, надрукованого в Бересті, до 1800 р. включно.

Географічні межі каталогу:

– українські території в сучасних адміністративних кордонах і друкарні, що діяли на цих територіях у заявлених хронологічних межах

(примірники видань яких є у фонді відділу) в містах Бердичів, Дніпро (Катеринослав), Добромилі, Київ, Луцьк, Львів, Махнівка, Новгород-Сіверський, Почаїв, Чернігів, Яворів;

– етнічні українські території та друкарні, що діяли на них у заявлених хронологічних межах (примірники видань яких є у фонді відділу) в містах Берестя, Замостя, Перемишль, Пінськ, Супрасль, Ярослав.

На даний час ще не можна говорити про точні кількісні характеристики каталогу, адже робота з виявлення та описування примірників видань у відділі не завершена, але все ж можна зробити певні висновки. З усіх відомих у бібліографії українських латиношрифтих стародруків, надрукованих на території сучасної України, – понад 2 800 (за каталогом Я. Запасака, Я. Ісаєвича) – у відділі представлено близько 20 %, з надрукованих на етнічних землях – а це понад 800 видань (за каталогом К. Естрайхера) – близько 17 %. Загальна кількість примірників перевищує одну тисячу одиниць.

Кількісно у фонді ВСРВ найширше представлені видання найбільш потужних у цьому сегменті друкарень – Львівського єзуїтського колегіуму та Замойської академії, відповідно понад 25 % із понад 620 видань і близько 18 % із близько 570 видань. Дещо менше представлена продукція друкарень Бердичівського кармелітського монастиря (близько 15 % з понад 530 видань¹), Піллерів у Львові (менше 10% із близько 450 видань), львівського братства Св. Трійці (близько 25 % із близько 330 видань), Почаївського Святоуспенського монастиря (понад 60 % із понад 110 видань). У відділі зберігається понад 40 % латиношрифтної продукції друкарні Києво-Печерської лаври (разом із так званою друкарнею Київської академії при Печерській лаврі) – 20 із 49 видань. Друкарні Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича в Новгороді-Сіверському, пізніше Чернігові (потім діяла як друкарня Троїцько-Іллінського монастиря) представлені, відповідно, п'ятьма з 22 та шістьма з 17 видань. Із відображених у бібліографії 62 видань друкарні Супрасльського василіанського монастиря у відділі зберігаються 16. Продукція друкарні Яна Шеліги, який у різні роки працював у Добромилі, Львові, Яворові та Ярославі, представлена 17 із загальної кількості відомих бібліографії 90 видань.

Характерною особливістю розвитку книгодрукування на українських землях до кінця XVIII ст. було функціонування переважно одного друкарського осередку в межах певного населеного пункту чи монастиря. На цьому тлі яскраво виділяється Львів, у якому протягом понад двох століть одночасно чи змінюючи одна одну діяли 19 друкарень, що видавали продукцію латинським шрифтом. З невеликих львівських друкарень у відділі

¹ За надану інформацію про видання друкарні Бердичівського кармелітського монастиря висловлюю вдячність співавтору заявленого каталогу І. О. Ціборовській-Римарович.

на даний момент представлені видання Павла Щербича – обидва, Матвія Гарвольника – одне з трьох, Лаврентія-Василя Малаховича – одне з двох, Якова Мосцицького – чотири з десяти, Войтіха Мільчевського – одне з трьох, францисканського монастиря – два з 22, з більш потужних друкарень: Михайла Сльозки – п'ять із 32, Павла-Йосифа Гольчевського – сім із 53, Івана Филиповича – 16 із 54, Шліхтинів – п'ять із 91.

Після закінчення роботи з описування всіх примірників деякі кількісні характеристики зазнають уточнень. Але вони значною мірою не змінять загальної картини у співвідношенні видань.

Одним із принципів при укладенні друкованого каталогу українських латиношрифтих стародруків із фонду ВСРВ НБУВ, на відміну від каталогу Я. Запаса, Я. Ісаєвича, прийнято принцип дослівного передавання повного тексту титулу без скорочень. При цьому застосовується певне осучаснення написання слів: редукуються зайві наголоси та великі літери, модернізується використання літер «и» – «v», уніфікуються окремі скорочення, які складно передати доступними графічними знаками. За необхідності перед назвою в квадратних дужках подається точна/уніфікована назва видання (або її початок). Бібліографічні описи містять формулу пагінації чи фоліації, сигнатури, фінгерпринти, перелік елементів художнього оздоблення, бібліографічні уточнення, примітки про авантитули, склад видання, варіантність, мови видання (якщо їх декілька), посилання на бібліографію тощо. При необхідності подається інформація про дефектність примірників.

Робота над укладанням друкованого каталогу є одним з етапів дослідження та упорядкування фонду. Доводиться уточнювати деталі опису видань, атрибутувати чи переатрибутовувати окремі примірники. В різний час роботи з фондом співробітники відділу встановили вихідні відомості цілого ряду видань, що дозволило як уточнити окремі позиції бібліографії, так і додати нові. Так, виявлено незафіксовані в каталозі Я. Запаса, Я. Ісаєвича п'ять видань друкарні Луцького домініканського монастиря¹, чотири видання друкарні Львівського єзуїтського колегіуму, чотири видання друкарні львівського братства Св. Трійці, по два видання друкарні Шліхтинів і друкарні Піллерів, одне видання друкарні Тадеуша Ґерика в Махнівці, шість видань друкарні Почаївського монастиря. Всі ці друки містять вихідні відомості на титульних аркушах, але були пропущені при укладанні каталогу українських стародруків. Відомості про деякі з видань введено в науковий обіг у публікаціях співробітників відділу [4; 6; 8].

¹ Описи примірників цих видань буде вміщено до каталогу «Видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787–1831) у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», який готує до друку І. О. Ціборовська-Римарович.

Крім того, виявлено та атрибутовано ряд видань без вихідних відомостей, серед них дев'ять видань друкарні Львівського єзуїтського колегіуму, одне видання друкарні братства Св. Трійці тощо; також уточнено місце друку для видань, зафіксованих у каталозі Я. Запаса, Я. Ісаєвича як львівські без вказівки друкарні: трьох видань друкарні Львівського єзуїтського колегіуму [5], двох видань друкарні Івана Филиповича, чотирьох видань друкарні братства Св. Трійці, одне з яких було помилково визначене як друк Шліхтинів.

Уточнено відомості щодо окремих помилково описаних видань. Так, складові частини видання друкарні Івана Филиповича 1760 р. «Niebo podobną Synowi Boskiemu chwałą w nadgrodeę zasług oddaną Nayswiętszey Bogarodzicy Pannie Maryi iasnieiące» Клеменса Ходикевича, а саме передмова та дві проповіді під назвами «Podział dwoiakiey chwały podobney Synowi Boskiemu... Bogarodzicy» та «Pierwszy adorator anielskiego chleba... S. Michał Archanioł», виголошені, відповідно, в 1754 та 1757 рр., описані в бібліографії як окремі видання, проповіді – як анонімні [1, 1898, 2029, 2152; 9, т. 12, с. 65, т. 14, с. 188–189, т. 24, с. 416]. Тимчасом на те, що ці компоненти пов'язані між собою, вказує автор у передмові-присвяті архидияконів львівської архикапітули Степанові Мікульському, пишучи про те, що присвячує адресатові свої проповіді на честь Марії та Архангела Михаїла. Крім того, проповіді мають спільний сигнатурний ряд, а серед елементів художнього оздоблення, якими прикрашене видання, є кінцівка, відтиснена наприкінці всіх трьох складових. Бібліографічний опис видання та примірників у каталозі на даному етапі має такий вигляд:

Chodykiewicz, Klemens (1715–1797)

Niebo podobną Synowi Boskiemu chwałą w nadgrodeę zasług oddaną Nayswiętszey Bogarodzicy Pannie Maryi iasnieiące Jasnie Wielmożnemu Nauprzewielebnieyszemu Jmci xiędzu Szczepanowi z Mikulicz Mikulskiemu, juris utriusq; doktorowi, archidyakonowi archikapituly lwowskiey, administratorowi generalnemu sede vacante arcybiskupstwa lwowskiego, kustoszowi stanisławowskiemu, proboszczowi kołomyjskiemu, y buskiemu, sacra autoritate apostolica protho notaryuszowi utworzone Na publiczny widok przez x. Klemensa Chodykiewicza S. T. lektora chronologa Prowincyi Ruskiey Zakonu Kaznodziejskiego pokazane roku Pańskiego 1760. We Lwowie w Drukarni Jana Filipowicza J. K. M. Typ.

[31] k. : graw. ; 2°. Сигнатури: [1],(a),(b),(a₂),(c),[1],A–M²,[1]. Фінгерпринт: a.o- p.is y-em noci C 1760A.

Друк на титулі у дві фарби, гравюра з гербом (мідерит), ініціали, заставки, кінцівки.

Склад видання: присвята та 2 проповіді («Podział dwoiakiey chwały podobney Synowi Boskiemu... Bogarodzicy», 1754; «Pierwszy adorator anielski»

skiego chleba... S. Michał Archaniol», 1757), описані в бібліографії як окремі анонімні видання. Проповіді мають окремі авантитული.

Звороти аркушів [1], [6], А, Н, [31] – чисті.

Шифри примірників: In 4102(1), In 4103(1)

Запаско, Ісаєвич, 1898, 2029, 2152; Estreicher, t. 12, s. 65, t. 14, s. 188–189, t. 24, s. 416.

Джерелознавча робота зі стародруками дозволила в ряді видань виділити два чи більше варіантів, про які в бібліографії в більшості випадків немає інформації. Варіантність визначається текстом титульного аркуша, набором тексту, присвятами кільком різним адресатам, наявністю чи відсутністю герба або портрета на звороті титульного аркуша, різною комплектацією складових частин видання тощо.

Видання 1758 р. твору «Chwała krzyza wielorakiemi łaskami w cudownym Milatynskim ukrzyżowanym Zbawicielu uwielbiona», описане в каталозі Я. Запаска, Я. Ісаєвича як анонімне та визначене як львівське зі знаком запитання [1, 2057], є варіантом видання твору Ігнація від Диви Марії Янгольської, що під назвою «Zrzodło zywota wiecznego» виходило в друкарні Івана Филиповича в 1757 та 1758 рр. [1, 2026, 2058; 9, т. 18, с. 556–557]. У виданні «Chwała krzyza» міститься дозвіл на друк, виданий на твір Ігнація від Диви Марії Янгольської «Zrzodło zywota wiecznego». У каталозі бібліотеки Варшавського університету, який зберігає всі три версії, зазначено, що видання «Chwała krzyza» ідентичне з виданням «Zrzodło zywota wiecznego» 1758 р. за винятком титулу та доданих присвяти та гравюри з гербами.

Почаївське видання твору Й. Ісаковича «Iosaphatidos» (1748) вийшло в двох варіантах оформлення титулу: А – без фрази «cum facultate superiorum» і місця видання; В – із додрукованими фразою «cum facultate superiorum» і місцем видання «Typis S. R. M. Conventus Poczajoviensis O. S. Basilii M.». У каталозі Я. Запаска, Я. Ісаєвича [1, 1639] ідеться лише про другий варіант. У фонді ВСПВ зберігаються два примірники, причому один із них (варіант А) надрукований на папері високої якості, другий (варіант В) – навпаки, на досить низькоякісному папері.

У виданні друкарні Івана Филиповича 1755 р. твору С. Д. Клечевського «Socius viatorum Deus T. O. M. per brevia colloquia ad modum Meditationum itinerantibus adiunctus» виділяється щонайменше три варіанти, які відрізняються наявністю чи відсутністю перед назвою слів «Laudetur Jesus Christus», присвяти, ліцензії, набором у 1-му рахунку тощо. У каталозі Я. Запаска, Я. Ісаєвича [1, 1938] за кількістю сторінок у першому рахунку вміщений варіант без присвяти, в каталозі К. Естрайхера [9, т. 19, с. 276] – навпаки, з присвятою, в примітці же вказано, що бібліографу відомий також інший примірник без присвяти. У ВСПВ зберігаються два примірники, що є двома різними варіантами видання. Бібліографічний опис видання та примірників:

[Kleczewski, Stanisław Dominik] (1714–1776)

[Socius viatorum Deus]

Laudetur Jesus Christus. Socius viatorum Deus T. O. M. per brevia colloquia ad modum Meditationum itinerantibus adiunctus a quodam religioso Ord: Minorum S. P. Fran. Reformatorum, Custodiæ Russiæ alumno. Anno quo Deus viam mortalitatis nostræ ingressus est. MDCCLV. (1755). Leopoli Typ: apud I. Filipowicz S. R. M. Sculptorem.

[10], 400 [i. e. 310], [5] p. ; 12°. Сигнатури: [2],A–N¹²,O². Фінгерпринт: p:is t,t, i,t. Copu 3 1755R Var.B.

Socius viatorum Deus T. O. M. per brevia colloquia ad modum Meditationum itinerantibus. Adiunctus a quodam religioso Ord: Minorum S. P. Fran. Reformatorum, Custodiæ Russiæ alumno. Anno quo Deus viam mortalitatis nostræ ingressus est. MDCCLV. (1755) Leopoli Typ: apud I. Filipowicz S. R. M. Sculptorem.

[18], 400 [i. e. 310], [5] p. ; 12°. Сигнатури: 6,A–N¹²,O². Фінгерпринт: ono- p:is i,t. Copu 3 1755R Var.C.

Кінцівки, виливні прикраси.

Передмова підписана F. S. K. R. (Frater Stanislaus Kleczewski Reformatus). Декілька варіантів видання відрізняються наявністю перед назвою слів *Laudetur Jesus Christus*, ліцензії, присвяти, набором у 1-му рах. тощо (в бібліографії варіанти чітко не розрізнені).

Шифри примірників: In 5719, In 5724

Примірник In 5719. Варіант В – із словами *Laudetur Jesus Christus* перед назвою, з ліцензією, без присвяти. Деф.: немає *Menda emenda* (перелік помилок на 3 арк. наприкінці).

Примірник In 5724. Варіант С – без слів *Laudetur Jesus Christus* на титулі, з присвятою, з ліцензією. Деф.: немає *Menda emenda* (перелік помилок на 3 арк. наприкінці).

Запаско, Ісаєвич, 1938; Estreicher, t. 19, s. 276.

Панегіричний твір Бонавентури від св. Станіслава «*Połow do wieczności dwoch iednorozcow w sławnym zwierzyncu, Ich Mściow PP. Fredrow*» (Львів, друкарня Я. Мосцицького, 1671) було видано з двома різними присвятами: Анджею Максиміліану Фредру та Войцеху зі Снопкова Снопковському. В каталозі Я. Запаска, Я. Ісаєвича [1, 494] про варіанти даних немає, у каталозі К. Естрайхера [9, т. 13, с. 248] вказано лише варіант із присвятою А. М. Фредру. Два примірники ВСПВ мають присвяту А. М. Фредру, один – В. Снопковському.

Подібним чином із двома різними присвятами, до того ж – на різній кількості аркушів, у 1751 р. у друкарні братства Св. Трійці вийшов переклад польською мовою твору Я. Скорського «*Lech Polski*». Варіант ВСПВ із присвятою Гумецьким, без герба на звороті титульного аркуша, в бібліографії не вказаний [1, 1779; 9, т. 28, с. 185]. За електронними каталогами

інших книгозбірень відомо про існування примірників твору з присвятою Гумецьким із надрукованою гравюрою з гербом.

Наявністю чи відсутністю гравюр на звороті титульних аркушів визначаються також варіанти ряду інших видань друкарні братства Св. Трійці. Так, із двох примірників видання булл папи Бенедикта XIV (1760) [1, 2150; 9, т. 12, с. 467] один має герб на звороті титульного аркуша, другий не має. Примірник твору М. Сікорського «Honor cum debito cultu V. Stanislae Casimiriensi Polono» (1761) не містить на звороті титулу гравюри з портретом адресата панегірика, зазначеного в бібліографії [1, 2230; 9, т. 28, с. 91].

Видання твору П. Пясецького «Praxis Episcopalis» (Львів, друкарня братства Св. Трійці, 1758) за бібліографією [1, 2068; 9, т. 24, с. 233] у третьому рахунку повинне мати 179 нумерованих сторінок. Однак один із примірників ВСПВ має 124 сторінки (помилкова колонцифра: 324). Решта примірників (чотири) з пагінацією 179 сторінок розпадається на дві групи в залежності від нумерування сторінок у друкованій пагінації.

Тип «Wyprawa na tamten swiat duszy to iest akty zebrane do dyspozycyi chorych służące», виданий у друкарні Павла-Йосифа Гольчевського в 1742 р., за бібліографією [1, 1447; 9, т. 33, с. 446] має обсяг 6 нумерованих, 207 нумерованих і 3 нумерованих сторінки. Два примірники ВСПВ із такою пагінацією мають титул і його зворот, надруковані в дві фарби. При зіставленні з третім примірником виявилось, що останній майже тотожний двом першим (співпадають перше та останнє слова на кожній сторінці до сторінки 169 включно), але при його друку червона фарба не використовувалася, він має коротший титул, іншу кінцівку на сторінці 169 та інший текст на сторінці 170, яка є для нього останньою. Цей коротший варіант у бібліографії не вказаний. Бібліографічний опис видання та примірників:

[Wyprawa na tamten swiat duszy to iest akty zebrane do dyspozycyi chorych służące]

Wyprawa na tamten swiat duszy to iest akty zebrane do dyspozycyi chorych służące, z przydatkiem suplementow, konwoju, y przykładow szczęśliwey smierci świętych pańskich. Także są niektore sakramenta kościelne wyięte z Agendy dla wygody y lekkości kapłanom swieckim przy miasteczkach y wsiach zostaiącym potrzebne, ktore łatwo w Regestrze znajdziesz. Z dozwoleńiem starszych do druku podane, roku pańskiego 1742. We Lwowie w Drukarni Pawła Jozefa Golczewskiego J. K. Mości Uprzywileiowanego Typografa.

[6], 207, [3] s. ; 8°. Сигнатури: [4],A⁴,B-N⁸,O⁴. Фінгерпринт: i-m, s,s&y,ał doba 3 1742A Var.A.

Wyprawa na tamten swiat duszy to iest akty zebrane do dyspozycyi chorych służące, z przydatkiem suplementow, konwoju, y przykładow szczęśliwey smierci świętych pańskich. Z dozwoleńiem starszych do druku podane,

roku pańskiego 1742. We Lwowie w Drukarni Pawła Jozefa Golczewskiego J. K. Mości Uprzywileiowanego Typografa.

[6], 170 s. ; 8°. Сигнатури: A–L⁸. Фінгерпринт: i-m, s,s& y,ał doba 3 1742A Var.B.

Ініціали, кінцівки, виливні прикраси.

Автором вважають Й. Б. Хмельовського, в бібліографії описується під назвою. Текст польською мовою, окремі фрагменти – латинською, німецькою, литовською мовами.

Два варіанти набору з двома титулами, зі співпаданням першого та останнього слів на кожній сторінці (до с. 169 включно), в 1-му варіанті на титулі та звороті друк у дві фарби, різні кінцівки на с. 169, різний текст на с. 170, яка є останньою для варіанта В. Варіант В у бібліографії не вказано.

Шифри примірників: In 1292, In 5751, In 6322(1)

Примірник In 1292. Варіант А. Деф.: немає с. 105–128.

Примірник In 5751. Варіант В.

Примірник In 6322(1). Варіант А.

Запаско, Ісаєвич, 1447; Estreicher; t. 33, s. 446.

Видання «Początek y koniec solennego trzydniowego nabożeństwa, pod czas introdukcji błogosławionego Józefa Kalasancjusza... to iest dwa kazania» (Львів, друкарня братства Св. Трійці, 1750) [1, 1728; 9, т. 18, с. 635, т. 24, с. 388] складається з присвяти та двох проповідей різних авторів: З. Блендовського «Kazanie pierwsze w kościele parochialnym złoczowskim przy wyniesieniu obrazu do kościoła xx. Scholarum Piarum w sobotę przed zielonemi świętkami» та В. Тишковського «Kazanie ostatnie na konkluzji solennych niesporow y całego aktu introdukcji we wtorek święteczny». У фонді ВСРВ це видання представлено у вигляді першої та другої проповіді, які розрізнено, без титульних аркушів вшити в два різні конволюти. Перша проповідь оформлена так, що має заголовок, у якому зазначено її авторство. Друга проповідь заголовок не містить, на його місці відтиснено заставку. В каталозі Я. Запаска, Я. Ісаєвича зафіксована позиція [1, 1672], яка, можливо, відповідає окремому виданню тієї ж проповіді З. Блендовського під назвою «Beatyfikacya W. Jozefa od Matki Boskiej Kalasancjusza, fundatora Zakonu Szkół podoznych od Benedykta XIV... R. 1748... ogłoszona» (Львів, друкарня братства Св. Трійці, [не раніше 1749 р.]; примірник Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника) з тією ж кількістю аркушів плюс один титульний. У каталозі К. Естрайхера [9, т. 13, с. 165] наявна така окрема позиція: Błędowski Z. Kazanie pierwsze w kościele parochialnym złoczowskim... (без титулу), що, напевно, відповідає частині видання «Początek y koniec solennego trzydniowego nabożeństwa», на яке, крім того, в різних томах – на назву та на персоналію,

є дві самостійні бібліографічні статті. З доступних в Інтернеті бібліографічних відомостей найбільш інформативними є дані каталогу Курницької бібліотеки з доданою електронною копією, зробленою з примірника, який не має титулу та присвяти, але містить обидві проповіді. В цьому примірнику обидві проповіді мають заголовок перед текстом. Можливо, проповідь В. Тишковського виходила також окремим виданням, у якому назва містилася на титулі, а тому не було потреби розмішувати заголовок перед текстом – саме так оформлено примірник ВСРВ. Однак у бібліографії немає відомостей про окреме видання проповіді В. Тишковського. Тож це питання потребує подальших досліджень.

Подамо ще два приклади бібліографічних описів видань і примірників, у першому з яких представлено видання без вихідних відомостей:

Expectatio Poloniae dignitas trabeata illustrissimi & excellentissimi D. D. Michaelis de Czac Czacki castellani volhyniae ad solennem ejus metropolis, suaeq; simul curulis ingressum; publica omnium satisfactione, applausu, laetitia; absoluta, ineunte triumforum societatem obligato mecænatis amplissimi gratiis, Collegio Luceoriensi Societatis Jesu. Anno expectatae salutis. 1740. [Leopoli, Typis Collegii Societatis Jesu].

[19] f. : grav. ; 2°. Сигнатури: [3],A–H². Фінгерпринт: e-m- s.o- isia nibe C 1740A.

Гравюра з гербом (мідерит), ініціали, заставка, кінцівка, виливні прикраси.

Вихідні дані визначено за каталогом Я. Запaska, Я. Ісаевича та художнім оформленням.

Шифри примірників: In 4195(17), In 4296(11), In 6521(4)

Запaska, Ісаевич, 1377; Estreicher, t. 14, s. 504–505.

Duńczewski, Stanisław Józef (1701–1767)

Heraclitus fata deplorans funeralia, olim celsissimi illustrissimi & excellentissimi Domini D. Josephi Vandalini, Sacri Romani Imperij & in Magna Conchyze ac Ossownica comitis Mniszech castellani cracoviensis equitis Aquilae Albæ; postquam illius pro fide, rege & lege exantlati corporis exuvia tumularentur, nomine Universitatis Zamoscensis per M. Stanislaum de Lazy Dunczewski iuris utriusq; doctorem matheseos professorem ordinarium, Supremi Tribunalis Regni geometram iuratum, in perpetuum immortalis gloriae testimonium, ex mortalibus favillis excitatus. Anno Domini 1747. die 25 Septembris. Typis Academicis Universitatis Zamoscensis. [Zamoscia, 1747].

[37] f. ; 2°. Сигнатури: [3],A–R². Фінгерпринт: umNI diia o.o, Trme C 1747A. Ініціали, кінцівка, виливні прикраси. Маргіналії.

На аркуші Q заголовок останньої частини польською мовою: Fenix purpurowemi Iasnie Oświeconego Konczyca piorami ozdobiony, z smertelnego ognioiw pogrzebowych popiołu, niebu odrodzony Iasnie Wielmożny Imc Pan August Wandalin s. p. rzymskiego na Wielkich Kończycach y Ossownicy

hrabia Mniszech, podkumorzyc Wielkiego księstwa Litewskiego, starosta szczurowiecki, nieodrodzony Orla Polskiego potomek, wiecznym słońca przedwiecznego światłem ukontentowany. D. O. M.

Текст латинською та польською мовами.

Шифри примірників: In 4294(17), Elz 18(5)

Примірник In 4294(17). Перед титульним аркушем вшито мідерит (деф.: немає нижньої третини) із зображенням Юзефа Мнішка, не зазначений у бібліографії у складі видання.

Estreicher; t. 15, s. 372.

Каталог укладається за географічно-хронологічним принципом: видання групуються за місцем друку, в межах географічної назви – за друкарнями, в межах друкарні – за хронологією, в межах року – за абеткою. Видання друкарень у сучасних державних кордонах України будуть формувати першу частину каталогу. Наприкінці частини вміщуватимуться українські видання з невизначеним місцем друку, а також вірогідно українські. Видання друкарень на етнічних українських землях буде виділено в другу частину. Окремим списком у якості додатка – видання із зазначеним місцем друку як українські, а насправді видані поза межами українських територій (виявлено два). Для зручності користування до каталогу планується укласти алфавітний і хронологічний покажчики видань окремо для кожної з частин, загальний покажчик стародруків за друкарнями, іменний покажчик, список скорочень назв бібліографічних джерел тощо.

Вивчення стародруків у складі мільйонних фондів НБУВ – це тривала та копітка робота. Виявляються нові примірники, а з ними часом стають відомими нові особливості вже досліджених, здавалося б, видань. Іноді вдається віднайти невідоме бібліографії видання. Новий каталог українських стародруків, робота над яким триває, в майбутньому повинен полегшити дослідницьку працю як співробітників даного спеціалізованого відділу НБУВ, так і широкого кола науковців.

Список використаних джерел

1. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні : у 2-х кн., 3-х ч. Львів : Вища школа, 1981–1984.
2. Каталог інкунабул / уклад. Б. І. Зданевич ; упоряд. Г. І. Ломонос-Рівна. Київ, 1974. 252 с.
3. Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины / сост. М. А. Шамрай. Киев : Наук. думка, 1995. 550 с.
4. Киселев Р. Е. Издания Почаевского Успенского монастыря в отделе старопечатных и редких книг Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского // Федоровские чтения. Москва, 2005. С. 380–387.

5. Рудакова Ю. К. Видання без вихідних даних друкарні Львівського єзуїтського колеґіуму XVIII ст. у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Київ, 2017. Вип. 47. С. 177–193.
6. Ціборовська-Римарович І. О. Рідкісне видання XVIII століття друкарні Луцького домініканського монастиря у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // *Наук. пр. Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2003. Вип. 10. С. 149–156.
7. Шамрай М. А. Альдини в бібліотеках України : каталог. Київ : Академперіодика, 2008. 144 с.
8. Ciborowska-Rymarowicz I. Druki wydane na terenach Rzeczypospolitej od XV do pierwszej połowy XIX wieku w zbiorach Ukraińskiej Biblioteki Narodowej im. W. Wiernadskiego : Przegląd i charakterystyka wydań rzadkich // *Libri separati. Inspiracje do badań nad starodrukami polskimi w bibliotekach Rosji, Białorusi, Ukrainy i Litwy / Patronat merytoryczny : Centrum Badawcze Bibliografii Polskiej Estreicherów w UJ*. Kraków : Collegium Columbinum, 2010. S. 91–99.
9. Estreicher K. *Bibliografia Polska*. Kraków, 1882–2007. T. 8–35.

References

1. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981–1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalogue of old printed books published in Ukraine]: *Books 1–2*. Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
2. Zdanevych, B. I. (Comp.). (1974). *Kataloh inkunabul* [Catalogue of incunables] (H. I. Lomonos-Rivna, Comp.-Ed.). Kyiv. [In Ukrainian].
3. Shamrai, M. A. (red.) (1995). *Katalog paleotipov iz fondov Tcentralnoi nauchnoi biblioteki im. V. I. Vernadskogo NAN Ukrainy* [Catalogue of paleotypes from the funds of Vernadsky Central Scientific Library of the NAS of Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
4. Kiselev, R. E. (2005). Izdaniia Pochaevskogo Uspenskogo monastyria v otdele staropechatnykh i redkikh knig Natcionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskogo [Editions of Holy Dormition Pochaiv Monastery in the Department of Old-Printed and Rare Books of Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Fedorovskie chteniia* [Fedorov reading] (pp. 380–387). Moscow. [In Russian].
5. Rudakova, Yu. K. (2017). *Vydannia bez vykhidnykh danykh drukarni Lvivskoho iezuitskoho kolehiumu XVIII st. u fondi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Editions without publisher's imprint of Lviv Jesuit College printing-house of the 18th century in the funds of Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific works of Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 47, pp. 177–193. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Tsiborovska-Rymarovych, I. O. (2003). *Ridkisne vydannia XVIII stolittia drukarni Luts'koho dominikanskoho monastyria u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Rare edition of the 18th century of Lutsk Dominican Monastery printing-house in the funds of Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Naukovi pratsi*

Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Scientific works of Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 10, pp. 149–156. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Shamrai, M. A. (2008). *Aldyny v bibliotekakh Ukrainy: katalogh* [Aldines in libraries of Ukraine: catalogue]. Kyiv: Akadempriodyka. [In Ukrainian].

8. Ciborowska-Rymarowicz, I. O. (2010). Druki wydane na terenach Rzeczypospolitej od XV do pierwszej połowy XIX wieku w zbiorach Ukraińskiej Biblioteki Narodowej im. W. Wiernadskiego: Przegląd i charakterystyka wydań rzadkich. In *Libri separati. Inspiracje do badań nad starodrukami polskimi w bibliotekach Rosji, Białorusi, Ukrainy i Litwy* (pp. 91–99). Kraków: Collegium Columbinum. [In Polish].

9. Estreicher, K. (1882–2007). *Bibliografia Polska*, T. 8–35. Kraków. [In Polish].

Yuliia Kostiantynivna Rudakova,

Doctor in the field of Humanities,

Senior Research Fellow of the Department of Old and Rare Books,

Institute of Book Studies, Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

Printed catalogue of Ukrainian Roman font old-printed books of the 16–18th centuries: exploration and popularization of Vernadsky National Library of Ukraine funds

The article announces a new printed catalogue of Ukrainian Roman font old-printed editions, which is being prepared in the Old and Rare Books Department of Vernadsky National Library of Ukraine. The catalogue is based on editions from the Old and Rare Books Department. Books from other departments of the library would be catalogued on further stage of the research.

The importance of such catalogue is doubtless, as the existing catalogue of Ukrainian old-printed editions of Ya. Zapasko and Ya. Isaievych is incomplete, has some lacunas and imprecisions. Besides that, the new catalogue would contain data on old-printed editions, published not only within modern state borders of Ukraine, but also within ethnical Ukrainian territories, which are now parts of Belarus and Poland.

The catalogue is arranged by a geographic chronological principle and it will be divided in two parts. The first part will include editions of printing-houses from the bounds of modern state borders of Ukraine. The second part will contain editions of printing-houses from ethnic Ukrainian territories. Chronologically the catalogue would cover editions from 1563 to 1800 inclusively. For user convenience, several indexes will be added to the catalogue.

In the process of work on the catalogue, date-lines of significant numbers of editions were attributed, variants of some editions, not mentioned in bibliography, were found. Bibliographical descriptions of editions in the catalogue will contain information on pagination or foliation, signatures, fingerprints, notes on the content of editions, variants, elements of art decoration. Where necessary, the defectiveness of copies will be defined. The article presents several examples of bibliographical description of editions and copies, made for the catalogue.

Key words: printed catalogue, Ukrainian old-printed editions, Roman font editions, attribution of old-printed editions.

Юлия Константиновна Рудакова,

*кандидат исторических наук, старший научный сотрудник
отдела старопечатных и редких изданий Института книговедения
Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского
e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua*

Печатный каталог украинских латинишрифтных старопечатных книг XVI–XVIII вв.: исследование и популяризация фондов Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского

Анонсируется новый печатный каталог украинских латинишрифтных старопечатных книг, составляемый в отделе старопечатных и редких изданий Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского. В каталоге будут отражены экземпляры изданий, хранящиеся в отделе старопечатных и редких изданий. Другие отделы библиотеки будут охвачены каталогизацией на следующем этапе работы с соответствующими изданиями.

Актуальность такого каталога несомненна, поскольку существующий каталог украинских старопечатных изданий Я. Запаско и Я. Исаевича неполон, содержит пропуски и неточности. Кроме того, новый каталог будет содержать сведения о старопечатных изданиях, напечатанных не только в современных государственных границах Украины, а и на этнических украинских территориях, ныне входящих в состав Беларуси и Польши.

Каталог составляется по географически-хронологическому принципу и будет разделен на две части. Первую часть сформируют издания типографий в современных государственных границах Украины, вторую – издания типографий на этнических украинских территориях. Хронологически каталог охватит издания от 1563 до 1800 г. включительно. Для удобства пользования каталогом планируется составить ряд указателей: алфавитный, хронологический, именной и др.

В процессе работы над каталогом атрибутированы выходные данные целого ряда изданий, установлена вариантность некоторых изданий, не отображенная в библиографических указателях. Библиографические описания изданий в каталоге будут содержать сведения о пагинации или фолиации, сигнатурах, фингерпринты, примечания о составе изданий, вариантности, элементах художественного оформления. При необходимости будет отображена дефектность экземпляров. В статье представлено несколько примеров библиографического описания изданий и экземпляров, составленных для каталога.

Ключевые слова: печатный каталог, украинские старопечатные издания, издания латинским шрифтом, атрибуция старопечатных изданий.

*Стаття підготовлена 11 квітня 2018 року;
подана до друку 18 квітня 2018 року.*

*Олена Юрївна Курганова,
кандидат філологічних наук,
науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: olena.kurganova@gmail.com*

**ІННОВАЦІЙНІ ФОРМИ ПІДГОТОВКИ
НАУКОВИХ КАТАЛОГІВ СТАРОДРУКІВ
НА ПРИКЛАДІ ПРОЕКТУ
«ПОЕЗІЯ В УКРАЇНСЬКИХ СТАРОДРУКАХ»**

Присвячено презентації проекту міждисциплінарного книгознавчо-філологічного дослідження української поезії, тексти якої містяться в кириличних виданнях кінця XVI–XVIII ст. Об'єктом бібліографування та різноаспектного вивчення стали понад 160 віршованих підписів під книжковими гравюрами, зафіксованих у примірниках кириличних стародруків із фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Розглянуто основні складові каталогу-антології, який заплановано укласти на матеріалі даних поетичних текстів.

Ключові слова: староукраїнська літературна мова, геральдична поезія, декриптивна поезія, кириличні стародруки, фонд НБУВ.

Обов'язковою передумовою вивчення літературних явищ історичних епох, віддалених у часі, є актуалізація в науковому дискурсі тих джерел, які репрезентують ці явища. Відтак, відправною точкою історико-літературознавчих досліджень виступають наукові каталоги та бібліографічні праці, що фіксують дати входження накладу друкованого видання в літературний процес. У цьому плані важко переоцінити каталог «Книги громадянського друку на Україні. XVIII – перша половина XIX ст.» (Харків, 1971) С. Й. Петрова, закономірним хронологічним продовженням якого став багатотомний покажчик «Книга в Україні. Друга половина XIX ст. – початок XX ст. (1861–1917)» С. Й. та С. С. Петрових. Важливу роль у дослідженні літературного процесу XIX – початку XX ст. відіграє також реалізований Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського бібліографічний покажчик «Україномовна книга у фондах НБУВ», в якому названо всі твори українських письменників, видані в період з 1798 р. по 1923 р. Найбільш повною бібліографією творів давньої української літе-

ратури, зокрема періоду кінця XVI–XVIII ст., є безпрецедентне видання національної бібліографії «Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих в Україні» Я. Запаса та Я. Ісаєвича (Львів, 1981–1984).

На основі таких загальних бібліографічних праць формуються спеціалізовані дослідження, об'єкт яких, як правило, обумовлений суспільним попитом на літературу певного періоду та тематики. У гуманітаристиці кількох останніх десятиліть зросло зацікавлення літературою українського бароко, зокрема поетичними творами XVII–XVIII ст.¹ Специфіка цих текстів полягає в їхній мовній та жанровій неоднорідності, а також у різноманітності форм побутування в літературному процесі. До поезії українського бароко відносять написані на теренах України різножанрові вірші староукраїнською, польською та латинською мовами. Тексти українських барокових віршів рідко тиражувалися у формі окремих видань. За каталогом Я. Запаса та Я. Ісаєвича впродовж XVII – першої половини XVIII ст. налічується не більше двох десятків поетичних збірок староукраїнською літературною мовою та трохи більше польськомовних та латиномовних творів, в основному панегіричного характеру. Великий масив текстів, зокрема староукраїнської релігійної поезії та ліричних віршів «простою» мовою, зберігся у формі рукописних збірників. Також колосальна кількість староукраїнських, латиномовних та польськомовних віршів дійшла до нашого часу в складі прозових друківаних видань.

Традиція увиразнення художньої структури прозового видання поетичною присвятою, епіграфом, гербовим віршем тощо характерна для західноєвропейських стародруків ще від часів інкунабул. Перші в українському книгодрукуванні вірші, написані староукраїнською літературною мовою, з'явилися у виданні Острозької Біблії 1581 р. Протягом XVII – першої половини XVIII ст. ця традиція набула особливого розвитку в таких жанрах, як геральдичний (гербовий) вірш та поетичні підписи під гравюрами (deskриптивна поезія). Такі вірші становлять інтерес як ранні зразки староукраїнської емблематичної поезії, зародження та розвиток якої тісно пов'язані з історією українського книгодрукування [1, с. 368]. Введені до

¹ Свідченням цього є, зокрема, дисертації Б. С. Криси «Образ світу в українській поезії XVII–XVIII століть» (1994), М. І. Сороки «Зорова поезія в українській літературі кінця XVI – XVIII ст.» (1995), О. П. Ткаченко «Курйозна поезія в українській бароковій літературі» (1999), О. П. Яковини «Метафізична українська поезія другої половини XVII ст.: семантико-художня парадигма» (2001), І. Г. Гуцуляк «Мовостиль українського поетичного бароко» (2005), О. М. Ситько «Поетика української світської новолатинської поезії доби Пізнього Середньовіччя та Бароко» (2007), О. В. Зосімової «Мотив «марнота марнот» в українській поезії другої половини XVII – початку XVIII ст.» (2007), Л. М. Литвина «Діалог Сходу й Заходу в ранній українській бароковій поезії» (2009), Ю. В. Миненка «Геральдична поезія в українському літературному бароко» (2011), Є. Л. Гончарук «Поезія українського бароко: концептуальний простір» (2013), С. В. Грициної «Барокові інновації у староукраїнській літературній мові XVII ст.» (2015) та ін.

структури видань як вербальне доповнення графічних елементів художнього оформлення книги, емблематичні вірші репрезентують особливості української книжкової культури XVII–XVIII ст.

Українська емблематична поезія, надрукована в складі кириличних стародрукованих видань, представлена великим масивом текстів. При аналізі каталогів П. Строева, І. Каратаєва, О. Родоського, О. Миловидова, І. Свенціцького, Я. Запаса та Я. Ісаєвича, О. Гусевої, що містять детальні бібліографічні описи кириличних стародруків, ми зафіксували згадки про понад 130 поезій староукраїнською мовою, надрукованих під книжковими гравюрами в складі українських кириличних видань XVII–XVIII ст. В антологіях української поезії [2; 3] подано 80 текстів геральдичних та 20 дескриптивних поезій. У примірниках українських кириличних стародруків із фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) на даний час вже виявлено близько 160-ти віршів такого типу. Безперечно історична та художня цінність української емблематичної поезії, наявність дослідницького інтересу до її різноаспектного вивчення дисонує із низькою актуалізацією її першодруків у сучасному науковому дискурсі. Це надихнуло нас на створення проекту «Поезія в українських стародруках», презентація якого становить мету нашого дослідження.

Проект «Поезія в українських стародруках» є інноваційною формою наукового каталогу, який, поряд із аналітичними описами віршів як бібліографічних одиниць [4], пропонує їх повнотекстову презентацію. Такий задум видається можливим завдяки тому, що введені до структури українських стародруків вірші належать до малих поетичних форм. Обсяг більшості з них не перевищує восьми рядків. Це дає змогу в межах однієї сторінки розмістити і поетичний текст, і його бібліографічний опис з необхідними примітками.

Матеріал, який ми пропонуємо до представлення, звісно, не стане вичерпною бібліографією поезії, надрукованої в складі українських стародруків. Виявлення всього комплексу таких текстів вимагає перегляду *de visu* всіх видань українських стародруків (кириличних та латиношифрних), що збереглися до нашого часу, але розпорошені по фондах різних бібліотек України та світу. Щоб зробити цей проект більш реалістичним, ми звузили об'єкт дослідження: зосередилися лише на текстах староукраїнською мовою, надрукованих в кириличних стародруках, та обмежилися двома найпоказовішими жанрами – дескриптивною та геральдичною поезією¹. Але й цей масив текстів є надзвичайно великим, а наявні бібліогра-

---

¹ За межами нашого дослідження залишилися поетичні тексти з українських латиношифрних видань та поетичні присвяти, заголовки і заклчення, що не супроводжуються зображенням.

фічні дані виявляються недостатніми та потребують уточнення. При звірненні поетичних текстів (в основному – дескриптивних) із примірників різних видань виявлено чимало фактів повторного використання тих самих віршів, що супроводжують гравюри, відтиснуті з різних дощок. І навпаки – наявність різних віршів при гравюрах, відтиснутих з однієї дошки. Лише укладання повного реєстру поетичних текстів з усіх стародрукованих видань дасть змогу отримати дані про загальну кількість виданих віршів, їхні першодруковані джерела і подальші перевидання кожного конкретного поетичного тексту, який прикрашав те чи інше кириличне стародруковане видання.

Однією з важливих особливостей поезії, введеної до складу стародрукованого видання, є можливість її функціонування в якості диференційної ознаки окремого примірника. Це пов'язано не лише з явищем варіантності, коли частини тиражу присвячувалися різним особам, відповідно, різні примірники одного видання могли містити геральдичні вірші на честь різних адресатів¹. Традиція прикрашання стародруків поетичними текстами була настільки поширеною, що читач/власник видання (або, можливо, палітурник чи реставратор) власноруч додавали в окремі примірники аркуші з віршами, які були надруковані для інших видань. У фонді НБУВ виявлено низку примірників видань, до складу яких, за достовірними джерелами, не повинні були входити ті вірші, які в них зафіксовано. Зокрема, аркуш із віршем на герб Долматів, що належить до видання «Бесід на діяння святих апостол» 1624 р. друкарні Києво-Печерської лаври, вставлено в один із дефектних примірників Тріоди пісної 1627 р. (розстановочний шифр – Кир.4652п) цієї ж друкарні. Крім того, спостерігаємо чимало випадків увиразнення структури видання рукописним поетичним текстом. Наприклад, у фонді НБУВ є примірник віленського видання Акафістів 1628 р. (Кир. 4342п) з вклеєною гравюрою із зображенням святої Варвари², підписаною від руки віршем «Дѣво вшедшая в чертог неба ясный». Дослідницький інтерес викликає також рукописний вірш «Агнец божій вземляй грѣхи міра» із примірника Акафістів 1693 р. друкарні Києво-Печерської лаври, вміщений під гравюрою із зображенням Іоанна Предтечі. Прикметно, що ця гравюра супроводжується і друкованим віршем цьому ж адресатові. Рукописний вірш датовано 1695 р., тобто

¹ Наприклад, бажаючи залучитися підтримкою впливових осіб, Кирило Транквіліон-Ставровецький присвятив своє видання «Євангеліє учительне» (Рохманів, 1619) аж чотирьом адресатам. У примірниках тиражу трапляються геральдичні вірші Ірині Могилянці, родинам князів Вишневецьких, Чарториських та Корецьких.

² Не вмотивовано, оскільки у збірці немає акафісту святої Варвари, аркуш вклеєно перед текстом акафісту архістратигів Михайлу.

двома роками пізніше після виходу видання. Описані випадки додавання поетичного тексту (друкованого та рукописного) до структури примірника є важливими свідченнями органічності входження гербових та дескриптивних віршів у структуру літургійних та богословських видань, а також тривалості побутування певних текстів у літературному процесі. Тому їх варто враховувати і відобразити в каталозі віршів, виявлених у кириличних стародруках. Відповідно, для повної реконструкції явища увиразнення структури стародрукованих видань поетичним текстом посторінкового перегляду потребують усі примірники кожного видання, яке збереглося до нашого часу. Але на практиці є можливість зосередитися лише на тих джерелах, що зберігаються найбільшими фондоутримувачами кирилических стародруків. Одним із них є фонд кирилических стародруків НБУВ, що налічує понад 8 тисяч одиниць зберігання. На даний час у примірниках із фонду НБУВ ми зафіксували понад 60 зразків геральдичної поезії та понад 100 зразків дескриптивних віршів. Більше половини з них не представлені в бібліографії та потребують презентації для широкого кола читачів. Виявлені тексти систематизовано за жанрами (геральдичні та дескриптивні), в межах жанру – за темою/адресатом (напр., вірші на герб кн. Острозьких; вірші до зображення Богородиці, св. Миколая), в межах теми – за алфавітом. Такий розподіл дав змогу укласти попередній реєстр основного масиву емблематичної (геральдичної та дескриптивної) поезії з українських стародруків, який у подальшому може бути доповнений текстами, зафіксованими в примірниках бібліотечних фондів інших установ.

Бібліографічну базу для нашого дослідження становить низка бібліографічних, книгознавчих та літературознавчих праць, що в різний спосіб сприяли актуалізації поезії, виявленої в складі кирилических стародруків, у науковому дискурсі. В історії бібліографічного опрацювання емблематичної поезії з кирилических стародруків кінця XVI–XVIII ст. вирізняються три етапи, протягом яких поступово формувалася методика представлення поетичного тексту як складової видання: 1) фіксація наявності вірша в примітках до бібліографічного опису видання (XIX – 80-ті рр. XX ст.); 2) наукове перевидання віршів із бібліографічною інформацією в примітках (80-ті роки XX ст.); 3) деталізація даних про вірш у примітках до бібліографічного опису з повнотекстовим цитуванням вірша (початок XXI ст.).

Перші бібліографічні відомості про наявність віршів у структурі описуваних кирилических видань з різним ступенем деталізації з'явилися в каталогах кирилических стародруків П. Строева, І. Каратаєва, О. Родоського, О. Миловидова та І. Свенціцького. У каталозі П. Строева «Обстоятельное описание старопечатных книг...» (Москва, 1829) фіксуються дані про наявність віршів під зображенням герба мецената видання, із зазначенням кіль-

кості строф. В «Описании славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами» І. Каратаєва (Санкт-Петербург, 1883) поряд з інформацією про гербові вірші наведено також окремі вірші, надруковані під гравюра-ми. Вірші під гравюрами з іконічними зображеннями згадано в примітках до бібліографічних описів у виданні «Каталог книг церковно-славянської печати» (Жовква, 1908) І. Свенціцького. Відомості про окремі вірші в складі видань подає також О. Миловидов в «Описании славянорусских старопечатных книг Виленской публичной библиотеки (1491–1800 гг.)» (Вільно, 1908). Уже на цьому етапі з'явилася тенденція повнотекстового цитування віршів у складі бібліографічного опису. Таке явище спостерігаємо, зокрема, в каталозі О. Родоського «Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в библиотеке С.-Петербургской духовной академии» (Санкт-Петербург, 1891), в якому детально розписано та передруковано тексти віршів під гравюрами зі збірок Акафістів друкарні Києво-Печерської лаври. Надруковані тексти віршів із києвопечерських видань вміщено також в дослідженні Ф. Титова «Типография Киево-Печерской лавры: исторический очерк» (Київ, 1916). Введення відомостей про поетичний текст до структури бібліографічного опису зумовлене тим, що такі вірші є диференційною ознакою примірника. Зауваження щодо наявності вірша на герб Івана Скоропадського як особливості одного з примірників видання Нового Завіту (Чернігів, 1717) знаходимо і в каталозі «Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.» С. Й. Петрова, Я. Д. Бірюка, Т. П. Золотар (Київ, 1958) [5, с. 111]. Хоча загалом у середині ХХ ст. (30–80-ті роки) в силу культурно-історичних обставин вивчення українських літературних пам'яток ХVІІ – першої половини ХVІІІ ст. було вкрай обмеженим. Поезія зі сторінок стародруків майже не потрапляла в поле бібліографічних досліджень.

В останні десятиліття ХХ ст. поновлення інтересу до цієї теми засвідчують такі видання, як збірка поезій зі східнослов'янських стародруків кінця ХVІ – першої половини ХVІІ ст. Г. Роте (Гісен, 1976–1977) та ціла низка антологій і хрестоматій давньої української літератури, розділ лірики, в яких представлено поетичні тексти, надруковані на сторінках стародруків. Основу джерельної бази для вивчення української поезії з кінця ХVІ ст. до 80-х років ХVІІ ст. до сьогодні становлять підготовлені в 1978 та 1992 рр. Інститутом літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, пізніше НАНУ, два томи антології. Причому упорядники включили до складу антології також тексти, що були надруковані не лише у виданнях українських друкарень (в основному Острозької, Києво-Печерської лаври та Львівського Успенського братства), але й друкарень Литви та Білорусі. Тексти віршів подано в транслітерованому вигляді, зі збереженням мовних

особливостей оригіналів. У примітках до видання наведено скорочені бібліографічні відомості про опубліковані вірші. Зокрема, вказано назву та вихідні дані видання, а також сторінку, на якій вміщено вірш. Більшість представлених в антології геральдичних віршів проілюстровано зображенням відповідних гербів. Зображень, якими супроводжувалися декриптивні вірші, – немає, але короткі відомості про деякі з них вміщено в примітках до текстів відповідних віршів. Прикметно, що перший том антології, присвячений поезії кінця XVI – першої чверті XVII ст., цитується в якості бібліографічного джерела в першому томі каталогу Я. Запаса та Я. Ісаєвича¹. В примітках до бібліографічних описів українських стародруків цього каталогу фіксується наявність вірша в тексті видання та вказуються джерела повнотекстової публікації цього вірша (за наявності). Детальні відомості про вірші в структурі українських стародруків містить також каталог «Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.», укладений на матеріалах фонду Бібліотеки Російської академії наук.

У каталогах кириличних стародруків, опублікованих протягом кількох останніх десятиліть, спостерігається тенденція до ще більшої деталізації бібліографічного опису. Це виявляється, в тому числі, не лише у введенні інформації про наявність вірша в структурі видання, але й у відтворенні повного тексту певного вірша зі збереженням його мовних та графічних особливостей. Такими, наприклад, є бібліографічні описи в роботах «Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог» (Москва, 2003) та «Свод русских книг кирилловской печати XVIII века типографий Москвы и Санкт-Петербурга...» (Москва, 2010) О. Гусєвої. Поряд з цим, сучасні антології, що презентують тексти зі сторінок стародруків, усе частіше демонструють прагнення синтетичного підходу до представлення літературної пам'ятки як елемента друкованого видання. Зокрема, упорядники антології «Барокові стемі та префациї. Гербові вірші й присвяти владикам XVII–XVIII століть» (Перемишль, 2012) переслідують мету показати внесок перемиських владик в українську і польську культуру епохи Бароко. Втілюється цей задум за допомогою різнобічної презентації гербових віршів та прозових присвят відповідним адресатам (перемиським владикам) в українських та польських стародруках XVII–XVIII ст. Причому антологія не обмежується лише текстами, але й містить факсимільні зображення з 11-ти видань стародруків, що супроводжуються основним бібліографічним описом джерела, деталями щодо розміщення тексту вірша та передмови, особливостями примір-

---

¹ Другий том антології української поезії XVII ст. вийшов після публікації каталогу українських стародруків Я. Запаса та Я. Ісаєвича.

ника (наявність книжкових знаків та провенієнцій), інформацією про фондоутримувача примірника, з якого зроблено факсиміле. Оригінальні тексти фрагментів стародруків (вірші та посвяти), що формують антологію, транслітеровані засобами сучасного алфавіту (латиною, польською та староукраїнською з елементами церковнослов'янської та простої мови). Крім того, подано переклад текстів сучасною українською мовою.

Подібну практику повнотекстового представлення віршів з додаванням відповідного довідково-бібліографічного апарату, необхідного для аналізу цього непересічного історико-культурного явища, ми плануємо втілити в проєкті «Поезія в українських стародруках». Саме такий спосіб викладення матеріалу видається нам найбільш вдалим для дослідження та введення в широкий науковий обіг надрукованих у складі кириличних стародруків україномовних поетичних текстів, що репрезентують стиль бароко в літературі та книжковій культурі України. Наш проєкт передбачає реалізацію таких завдань: 1) повнотекстова презентація поетичного тексту як елемента кириличного друкованого видання; 2) диференціація жанрових ознак поетичних текстів, зумовлених їхнім місцем та роллю в структурі видання; 3) визначення тривалості побутування певних поетичних текстів у літературному процесі та книжковій культурі; 4) вивчення рецепції поезії в науковому дискурсі XIX–XXI ст., вираженої згадками в бібліографічних джерелах та передруками.

Обрання предмета дослідження, яким є емблематична поезія, потребує формулювання жанрових ознак тих текстів, що входять до цього явища. Основні риси, які вирізняють геральдичну та дескриптивну поезію, обумовлені її місцем та функцією в структурі друкованих видань, буде викладено у вступному розділі до нашого дослідження. Також у вступі необхідно окреслити географічні та хронологічні межі досліджуваного явища. Емблематичну поезію як декоративний елемент стародрукованої книжкової пам'ятки фіксуємо у виданнях українських, литовських, білоруських, російських та румунських друкарень протягом кінця XVI – XVIII ст. За бібліографічними джерелами відомо, що найбільш ранні зразки кириличної геральдичної поезії спостерігаються у віленських друках кінця XVI ст. Найбільшого розвитку це явище набуло у виданнях Львівського братства кінця XVI ст. – першої половини XVII ст., Києво-Печерської лаври у 20–90-ті роки XVII ст. Наприкінці XVII ст. і в першій половині XVIII ст. поетичні тексти прикрашають видання чернігівської друкарні, з другої половини XVIII ст. трапляються у виданнях Почаївського монастиря. У XVIII ст. традиція прикрашання кириличних видань поетичним текстом дістала поширення в московських друках. Аналізуючи наявні тексти, можна зробити висновок, що за формальними і змістовими ознаками вони

належать до одного історико-літературного явища. До того ж, зважаючи на культурно-історичні зв'язки України цього періоду, недоцільно розглядати українську поезію відокремлено. Щоправда, зважаючи на специфіку фонду НБУВ, найбільший масив у ньому становлять видання українських друкарень, відповідно основу нашого дослідження формуватимуть поетичні тексти з українських стародруків. Проте в ньому будуть відображені й вірші, зафіксовані в кириличних виданнях, надрукованих поза межами України. Хронологія досліджуваного явища обумовлена географічним чинником. Перші в історії українського книгодрукування вірші Герасима Смотрицького надруковано у виданні Острозької Біблії 1591 р. Проте раніше побачили світ вірші Андрія Римши у третьому виданні Литовського статуту (Вільно, [1588]). Найбільш пізні зразки жанру емблематичної поезії фіксуємо в кириличних стародруках 1800 р. Але вони є переважно передруками віршів, більшість з яких тиражувалися ще в XVII ст. Тобто, формально, хронологічні межі дослідження охоплюють період тривалістю майже в два століття: остання чверть XVI – XVIII ст.

Найбільш доцільною формою презентації текстів емблематичної поезії, зафіксованих у примірниках із фонду НБУВ, є факсимільні зображення. З їхньою допомогою можна не лише відтворити графічні особливості оригіналу (шрифт, скорочення під титлами тощо), а й візуально представити ті елементи художнього оформлення книги, які увиразнює вірш (книжкові гравюри). Зокрема, геральдична поезія, як правило, надрукована на одній сторінці із зображенням герба, а дескриптивна – під гравюрою з іконічним зображенням. Щоправда, емблематичні вірші семантично пов'язані також із певними прозовими частинами видання: геральдичні – із присвятою, а дескриптивні – з основним текстом видання чи його окремим розділом. Але, зважаючи на обмеженість обсягів запланованого друкованого видання, інформацію про відповідні прозові тексти доцільно подавати в примітках до бібліографічного опису вірша. Повнотекстова презентація вірша не обмежуватиметься лише факсимільним зображенням. Для полегшення інтерпретації тексту, а також подальшої можливості його представлення в електронній формі передбачається транслітерація староукраїнського вірша придатними для машинної обробки графічними засобами сучасної української мови.

Окремої уваги потребує формальний бібліографічний опис вірша, надрукованого в складі стародрукованого видання. Автор та заголовок (за наявності) або перша строфа поетичного тексту (при відсутності заголовка) становитимуть заголовок аналітичного бібліографічного опису, який супроводжуватиметься назвою та вихідними даними видання і сторінкою, на якій надруковано вірш. У випадках, коли вірш передруковувався в скла-

ді інших стародруків, до структури його бібліографічного опису буде введено повний список таких видань. Також планується доповнити основний бібліографічний опис примітками про зміст вірша, його положення та функції в структурі видання, відомостями про подальші перевидання у роботах XIX–XX ст. і посиланнями на бібліографічні джерела, в яких згадується даний вірш.

Отже, представлення емблематичної поезії як історико-культурного явища потребує залучення вкрай різноманітного матеріалу, який не можна вмістити в рамки ані класичного каталогу, ані поетичної антології. Проект «Поезія в українських стародруках» передбачає проведення синтетичного філологічно-книгознавчого аналізу текстів, виявлених у примірниках кирилических стародруків із фонду НБУВ. Його результати буде відображено в монографічному дослідженні, до складу якого увійдуть три основні блоки: 1) історико-літературне дослідження емблематичної поезії як феномена української книжкової культури кінця XVI – XVIII ст.; 2) факсимільні зображення поетичних текстів та їхня транслітерація засобами сучасної української мови; 3) аналітичні бібліографічні описи поетичних текстів із примітками щодо їхніх жанрових особливостей, місця в структурі видань-першодруків, варіантів, передруків та згадок про них в бібліографічних джерелах XIX–XXI ст. Таке видання буде корисним не лише для істориків мови та літератури, але й для широкого кола фахівців, які цікавляться історією української книги. Зважаючи на потребу дослідника цифрової епохи в інформації, доступній в електронній формі, в подальшому на матеріалах книжкового видання буде створено електронний ресурс.

Список використаних джерел

1. Архієпископ Ігор Ісіченко. Історія української літератури : епоха Бароко XVII–XVIII ст. : навч. посіб. для вузів. Львів ; Київ ; Харків : Святогорець, 2011. 567 с.
2. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. Київ : Наук. думка, 1978. 430 с.
3. Українська поезія. Середина XVII ст. / упоряд. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. Київ : Наук. думка, 1992. 679 с.
4. Курганова О. Ю. Барокова поезія на сторінках українських стародруків як об'єкт науково-бібліографічного обліку // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2016. Вип. 44. С. 316–328.
5. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. : описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / сост.: С. О. Петров, Я. Д. Бирюк и Т. П. Золотарь. Киев : Изд-во Акад. наук Укр. ССР, 1958. 263 с.

References

1. Archbishop Ihor Isichenko. (2011). *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko XVII–XVIII st.* [The history of Ukrainian literature: Baroque époque of the 17–18th centuries]. Lviv; Kyiv; Kharkiv: Sviatohorets. [In Ukrainian].
2. Kolosova, V. P., Krekoten, V. I. (Comps.). (1978). *Ukrainska poezii. Kinets XVI–pochatok XVII st.* [Ukrainian poetry. The end of the 16th – the beginning of the 17th century]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
3. Krekoten, V. I., Sulyma, M. M. (Comps.). (1992). *Ukrainska poezii. Seredyna XVII st.* [Ukrainian poetry. The middle of the 17th century]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
4. Kurhanova, O. Yu. (2016). Barokova poezii na storinkakh ukrainskykh starodrukiv yak obiekt naukovo-bibliografichnoho obliku [Baroque poetry on pages of Ukrainian old-printed editions as an object of scientific bibliographical record]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific works of Vernadsky National library of Ukraine], Is. 44, pp. 316–328. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Petrov, S. O., Biriuk, Ia. D., Zolotar, T. P. (Comps.). (1958). *Slavianskie knigi kirillovskoi pechati XV–XVIII vv.: opisanie knig, khраниashchikhsia v Gosudarstvennoi publichnoi biblioteke USSR* [Slavonic books of Cyrillic typing of the 15–18th centuries: the description of books, deposited in the State Public library of USSR]. Kyiv: Publishing of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. [In Russian].

Olena Yuriivna Kurhanova,

*Candidate of Philological Sciences, Research Fellow
of the Department of Old and Rare Books, Institute of Book Studies,
Vernadsky National Library of Ukraine
e-mail: olena.kurhanova@gmail.com*

Innovational forms of scientific old-printed editions catalogues preparation on the example of the Poetry in Ukrainian Old-Printed Editions project

The article is devoted to the presentation of complex bibliological and literary research, aimed at the scientific bibliography register, introduction into scientific use and exploration of Ukrainian poetry, printed within old-printed editions of the late 16th through the 18th centuries. The catalogues of Cyrillic old-printed editions featured more than 130 masterpieces of Ukrainian emblematic poetry, which accompanies book engraving (emblems and illustrations). Such poetic texts are not only outstanding literary monuments, but also original elements of book art decoration and the distinctive feature of book culture of Ukraine of the end of the late 16th through the 18th centuries. In the copies of Cyrillic old-printed editions from the funds of Vernadsky National Library of Ukraine more than 160 examples of Ukrainian poetry were found. Part of them is not mentioned in bibliography. Compilation of unified register of analytic bibliographical descriptions of such big amount of poetry would form a basis for further exploration of poetry from other library funds. The catalogue-anthology, which is planned to be made based on the found poems, will consist of three main blocks: 1) historic and literary study of emblematic poetry as a part of old-printed edition; 2) facsimile images of poetry with its transliteration by the means of modern Ukrainian alphabet; 3) analytic bibliographic description of poetic texts with detailed notes on its place and function in

the structure of the book, its further reprints and information about it in bibliographic sources of the 19–21th centuries. Such edition will be useful not only for philologists, but also for a wide range of investigators, who are interested in the history of Ukrainian book. In future the data, attained during our investigation, may be useful for creation of an informational electronic resource.

Key words: Old-Ukrainian literary language, heraldic poetry, descriptive poetry, Cyrillic old-printed editions, VNLU funds.

Елена Юрьевна Курганова,

*кандидат филологических наук, научный сотрудник
отдела старопечатных и редких изданий Института книговедения
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
e-mail: olena.kurganova@gmail.com*

Иновационные формы подготовки научных каталогов старопечатных изданий на примере проекта «Поэзия в украинских старопечатных изданиях»

Статья посвящена презентации проекта комплексного книговедческо-филологического исследования, направленного на научно-библиографический учет, введение в оборот и изучение украинских поэтических текстов, напечатанных в составе кириллических изданий конца XVI – XVIII вв. В каталогах кириллических старопечатных изданий встречаются упоминания о более чем 130-ти образцах украинской эмблематической поэзии, сопровождающей книжные гравюры (гербы и иллюстрации). Такие стихи являются не только выдающимися литературными памятниками, но и самобытными элементами художественного оформления изданий и отличительной чертой книжной культуры Украины конца XVI – XVIII вв. В экземплярах кириллических старопечатных изданий из фонда Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского зафиксировано более 160-ти образцов украинской поэзии, часть из которых не были ранее упомянуты в библиографии. Сведение в единый реестр аналитических описаний такого большого массива стихотворений дает возможность создать основу для дальнейших исследований поэзии из фондов других библиотек. Каталог-антология, который планируется создать на материале выявленных стихотворений, будет состоять из трех основных блоков: 1) историко-литературное исследование эмблематической поэзии как составной части старопечатного издания; 2) факсимильные изображения стихов с их транслитерацией средствами современного украинского языка; 3) аналитические библиографические описания поэтических текстов с подробными примечаниями о месте и функции стиха в структуре книги, его дальнейших переизданиях и упоминаниях о нем в библиографических источниках XIX–XXI вв. Планируемое издание будет полезно не только филологам, но и широкому кругу исследователей, интересующихся историей украинской книги. В дальнейшем материалы исследования могут быть использованы для подготовки информационного электронного ресурса.

Ключевые слова: староукраинский литературный язык, геральдическая поэзия, дескриптивная поэзия, кириллические старопечатные издания, фонд НБУВ.

*Статья підготовлена 25 квітня 2018 року;
подана до друку 30 квітня 2018 року.*

УДК 025.34:025.171:003.349]:027.54(477-25)НБУВ+
025.340:002.2:003.349]:271.4(477)-523.6

*Наталія Валентинівна Заболотна,
кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського,
e-mail: zabolotna_n@ukr.net*

**УКЛАДАННЯ ПОПРИМІРНИКОВИХ КАТАЛОГІВ
КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ ВАСИЛІЯНСЬКИХ ДРУКАРЕНЬ
З ФОНДІВ НБУВ:
ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД ТА ТЕОРЕТИЧНІ НАПРАЦЮВАННЯ**

Висвітлено особливості укладання попримірникових каталогів кириличних стародруків василіянських друкарень, з'ясовані в процесі роботи над каталогами кириличних видань друкарень Почаївського, Унівського та Супрасльського монастирів. Наголошено на необхідності включення до каталогів поряд із книгами аркушевих видань, які випускали названі вище друкарні. Особливу увагу приділено конволютам із видань (або їхніх частин) різних василіянських друкарень. Актуалізовано проблему браку символів, потрібних для передавання текстів, у комп'ютерних шрифтах.

Ключові слова: укладання каталогів, попримірникові каталоги, кириличні стародруки, видання греко-католицьких друкарень.

Найефективнішим способом фіксації детальних описів видань та примірників з їхніми особливостями, введення до наукового обігу інформації про фонди тієї чи іншої книгозбірні і водночас – збереження цих відомостей для історії є укладання попримірникових каталогів. У таких випадках, як вигорання чорнила, деструкція паперу, можуть бути втрачені історичні відомості (інколи з частиною матеріальної субстанції), й тим більш важливо, щоб інформація про давні записи або ж особливості друку була збережена.

Окрім науково-бібліографічної фіксації видань і примірників стародруків та полегшення пошуку потрібного почаївського друку і примірника читачами, наукові попримірникові каталоги можуть бути використані для атрибуції та наукового описування стародруків, включаючи фрагменти різного стану дефектності. Крім того, каталог може сам стати джерелом широкого спектру історико-книгознавчих, історичних, філологічних та інших гуманітарних досліджень завдяки повному передаванню провенієнцій та всіх маргінальних записів зі збереженням оригінального написання.

Укладання наукових каталогів, у тому числі попримірникових, є невід'ємною частиною планової дослідницької роботи відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, і наразі триває робота над укладанням трьох із них, що присвячені кириличним виданням греко-католицьких друкарень. Це «Кириличні видання друкарні Почаївського Успенського монастиря XVIII – першої третини XIX ст.», автори Н. Заболотна, О. Железняк, Р. Кисельов (рукопис підготовлено), «Кириличні стародруки друкарні Унівського Успенського монастиря з фондів НБУВ» та «Кириличні стародруки друкарні Супрасльського Благовіщенського монастиря з фондів НБУВ», авторка Н. Заболотна.

Названі каталоги різняться як за обсягом, так і за жанрово-тематичним репертуаром їхнього наповнення – це пояснюється специфікою продукції кожної з друкарень та репрезентацією самих стародруків у НБУВ.

Каталог почаївських друків охоплює кириличні видання греко-католицького періоду діяльності друкарні (від її заснування до 1831 р.), окрім того, в додатках представлені кілька видань гражданського друку, а також кириличні видання православного періоду (друга третина XIX – початок XX ст.) з фондів відділу стародруків та рідкісних видань. Кількісно це понад 1700 примірників (включно алігати в конволютах) близько 200 видань – книг, аркушевих видань та невеликих друків, що могли бути використані як самостійно, так і приплетені до книги (окремо видані чини до Требника тощо). Така статистика дає підстави припустити, що НБУВ, імовірно, володіє однією з найбільших збірок почаївських друків у світі, особливо за кількістю представлених примірників одного видання. Жанрово це передусім літургійні видання, на другому місці – катехітичні, богословські праці та збірники проповідей, зовсім невелику частку становить література світського призначення [1]. Почаївська друкарня порівняно з іншими василіяньськими друкарнями випускала найбільше літератури українською мовою, її україномовна спадщина неодноразово ставала предметом різноманітних за тематикою досліджень [2–8], і публікація каталогу безперечно сприятиме новим науковим напрацюванням.

Друкарня Унівського Успенського монастиря оо. василіян діяла з 1648 р. по 1699 р. і, після тривалої перерви, – з 1732 р. по 1770 р. включно. Протягом цього періоду з друкарні вийшло понад 50 кириличних видань, з них, за попередніми даними, в НБУВ наявні 135 примірників 19-ти видань. Серед цих наявних у НБУВ унівських стародруків 4 видання Псалтирів, 5 – Требників, 3 – Службників, решта – поодиночні видання інших літургійних та теологічних книг. Загалом спадщина Унівської друкарні значно різноманітніша: окрім літургійних та катехітичних книг, регламентаційних церковних документів (як-от грамоти про висвячення та

надання парафії священику, статuti братські), в Уневі побачили світ праці вітчизняних та зарубіжних авторів, які є визначними пам'ятками мови, літератури, релігійної та філософської думки своєї доби. Це «Виклад о церкві» Феодосія Софоновича, Євангеліє учительне та «Зерцало богослов'ї» Кирила Транквіліона Ставровецького, «Зерцало до преїзрення і латвійшаго зрозуменя віри святой» Йосифа Шумлянського (примірники двох останніх праць наявні у фондах НБУВ), а також перекладені на румунську мову св. Дософтеєм Сучавським Псалтир у віршах та Акафіст і молебень Богородиці. З Унівською друкарнею співпрацювали чимало граверів, серед яких такі визначні, як Никодим Зубрицький та Йосиф Гочемський. Разом із тим, попри невелику загальну кількість унівських видань, зафіксовану в бібліографії, в її видавничому репертуарі ще існують лакуни. Тим актуальнішим є укладання наукових каталогів, адже вони сприяють реконструкції друкарської спадщини Унева. Зокрема, бібліографію доповнила інформація про виявлені видання Псалтиря [9, с. 7] та Требника [10].

Супрасльський Благовіщенський монастир розташований на пограниччі українських та білоруських етнічних земель (нині – в складі Польщі), основна діяльність його друкарні припадає на XVIII ст., коли монастир перебував в унії. Переважна більшість продукції монастирської друкарні призначалася українцям і білорусам – греко-католикам, водночас у 1780–1790-ті роки тут, як і в Почаєві, видавали книги на замовлення старообрядницьких громад. Упродовж 1695–1803 рр. монастирська друкарня випустила близько 100 кириличних видань (і співмірну кількість латиноширифтних). З видань XVIII ст., за попередніми даними, в НБУВ наявні 82 примірники 28-ми видань (першим відомим виданням, у вихідних даних якого названо Супрасль, є Службник (Вільнюс-Супрасль, 1692–1695) – у ВСРВ наявні 38 примірників).

Отже, унівські видання представлені переважно кількома, іноді багатьма примірниками кожне, що дає змогу виявити видавничі варіанти, інші друкарські особливості в ході зіставлення масивів примірників. Значна ж частина супрасльських друків наявна переважно в одному примірнику, який немає з чим посторінково порівняти в межах збірки НБУВ, – це пришвидшує процес описування видання, проте знижує сподівану однозначність такого опису.

На перший погляд, наведені статистичні дані можуть вплинути виключно на загальний обсяг рукопису як виходу роботи, проте практика засвідчила, що не тільки. Не менш важливими чинниками, які впливають на те, як відбувається процес описування й підготовки каталогу, є репертуар назв і кількість примірників, якими представлене кожне видання. Оскільки друкований каталог висвітлює історію видавничої діяльності певної дру-

карні (чи кількох), єдино логічним для нас вбачається розташування описів видань за хронологією їхнього виходу друком. Тим часом, як було з'ясовано в процесі роботи над каталогом почаївських стародруків, виконання описів повинно бути прив'язане не до хронологічного списку, а до назв, тобто на практиці – описати підряд усі видання, наприклад, Службників, потім Часословів і т. д. Це дасть змогу, по-перше, зіставити між собою видання, завдяки чому часто можна отримати важливу історико-книгознавчу інформацію, наприклад про контрафактні видання, а також про використання частин одного накладу для впорядкування різних книг.

Так, під час попримірникового описування у фондах НБУВ було виявлено два видання унівських Требників, не відображені в бібліографії. На титулі обидва мають дату 1744 р., але містять істотні розбіжності з оригінальним виданням цього року. Фактично, ці Требники можуть бути датовані приблизно між 1739 і 1744 рр. (є стаття, присвячена одному з них [10], після виходу якої було атрибутовано примірник іншого видання). Найімовірніше, це контрафактні видання, одне з них представлено чотирма примірниками, а друге – одним.

Показовими прикладами того, що вже надруковане раніше видання могло отримати новий титул або інші частини й завдяки цьому функціонувати як нова книга, є почаївські Службники 1734 і 1735 рр. та почаївська Мінея святкова й загальна 1757 р., обидві частини якої могли бути переплетені окремо під титулами відповідно «Празднія» та «Община».

По-друге, такий порядок здійснення описування за назвами дасть змогу зробити їх однотипними (це стосується, передусім, поділу складу видання на частини, назв частин тощо), а це значно полегшує процес як описування наступних видань тієї самої книги, так і наступного редагування каталогу. Зокрема, це допоможе уникнути тривалої у часі і трудомісткої уніфікації описів різних видань тієї самої книги, наприклад у поділі складу видання, наведенні назв розділів за оригіналом або уніфікованих, сучасною українською мовою тощо.

У процесі роботи над каталогом почаївських друків виявилася ще одна цікава особливість, яка знайшла своє підтвердження у ході збирання матеріалів до каталогів унівських та супрасльських видань. Ідеться про властиві, насамперед, почаївській, а також супрасльській, перемишльській та іншим друкарням вставки та додатки окремих служб, чинів, молитов, що не мали власного титулу й могли долучатися до одного й того самого або різних видань, численних передруків Літургії Іоанна Златоустого, які включали до складу виданих раніше книг [11]. Так, виявлено, наприклад: примірник невеликого почаївського видання 30-х років XVIII ст. Служби в часи бездощів'я та злив і дощової негоди у конволюті з супрасльським

Службником 1727–1732 рр. (Кир.4319п); кілька почаївських видань Літургії Іоанна Златоустого, датованих 1765 р. (у фондах НБУВ виділено сім видань цієї Літургії, датованої 1765 р., дійсний рік виходу шести з них не встановлено, найімовірніше вони вийшли в 1760–1770-х роках), які приєднували до Службників вільнюсько-супрасльського 1692–1695 рр. (Кир.5236п і Кир.1268п), унівського 1747 р. (Кир.5645п і Кир.5646п), а також почаївських Службників різних років; так само виявлено перемишльську Літургію Іоанна Златоустого кінця XVIII – початку XIX ст. у поєднанні з почаївськими Службниками 1765 р. (Кир.2391п), 1791 р. (Кир.2468п і Кир.2469п); почаївський Осмогласник від великого Ірмологіона 1793 р. приплетено до львівського Октоїха 1715 р. (Кир.814), унівський Требник 1739 р. приплетено до львівського видання окружного листа митрополита Леона Шептицького 1759 р. (Кир.1009) тощо.

Яскравим прикладом комбінацій видань різних василіянських друкарень є конволют, складений із фрагмента львівського Анфологіона 1694 р., до якого приплетено супрасльські видання без титулів Апограф 20–30-х років XVIII ст. та Доксастикон 10–30-х років XVIII ст., а також унівське Возслідування празникам 1738 р. (КДА, ВХVI 2/12. Муз.С.471. 5^й екз. (2830230)) [9, с. 10; 12 – 13]. Не менш цікавий конволют утворюють Чин моленій во время Іовілеа на мѣстѣх на сіе опредѣленных (Львів, 1826), Літургія Іоанна Златоустого (Почаїв, одне з видань, датованих 1765 р.), Возслідування празникам (Унів, 1738) та інакший Чин моленій во время Іовілеа на мѣстѣх на сіе опредѣленных (Львів, 1795), цей конволют має шифр Кир.950.

Важливою частиною друкарської спадщини, зокрема Почаєва, є друковані ікони, які також доцільно включати до наукових каталогів [14, с. 12–15]. Адже деякі з них, наприклад, зображення Чудотворної почаївської ікони Богородиці, могли поширюватися серед парафіян і прочан як ікони, а могли й використовуватися в оформленні стародрукованих книг.

Після укладення попереднього списку та виконання описування примірників, які увійшли до нього, було виявлено і відповідно додано певну кількість почаївських друкув у конволютах з виданнями інших, в основному василіянських, друкарень. Так само було зафіксовано унівські, супрасльські та інші греко-католицькі друки, що перебувають у конволютах із почаївськими, відповідно їх включено до попередніх списків, за якими готуються каталоги видань Унева та Супрасля. Отже, дослідник може зіткнутися з тим, що частина примірників, які потенційно мають увійти до каталогу видань тієї чи іншої друкарні, «переховується» в конволютах з іншими книгами. Причому, в разі відносної подібності в шрифтовому оформленні, стилістиці елементів художнього оздоблення, наявність алігата з іншої друкарні може не відразу впасти у вічі. Цим, зокрема, і по-

яснюється той факт, що чимало алігатів було виявлено лише під час по-примірникового описування й після того внесено до читацьких каталогів. Логічним на цьому тлі видається висновок, що через таке «взаємопроникнення» видань різних василіянських друкарень продукцію цих установ зручніше описувати в комплексі, навіть якщо готувати до друку чи до оприлюднення електронними технологіями каталог видань кожної друкарні окремо. Також доцільним є в такому разі укладання покажчика конволютів, який допоміг би унаочнити кількість і склад подібних конволютів і зробити висновки щодо причин і тенденцій їхнього формування.

Серед труднощів, які трапляються під час укладання попримірникових каталогів, – і ті, які не є специфічними для греко-католицьких друкарень, а притаманні для каталогів кириличних стародруків загалом. У методичному плані це критерії розмежування варіантів видання та окремих видань. Очевидно, в розмежуванні варіантів видання й окремих видань потрібно зважати на характер та обсяг відмінностей між масивами примірників, урахуовуючи кількість та якість розбіжностей у наборі, використанні елементів художнього оформлення [15–16]. При цьому важливо брати до уваги, що під час брошурування примірників аркуші першого і другого варіантів могли скомбінуватися між собою в різних примірниках по-різному – в одній книзі могли перемішатися аркуші з обох варіантів.

У технічному плані основні труднощі полягають у відсутності всіх необхідних кириличних літер, включаючи виносні під титлом, лігатури й діакритики у відомих комп'ютерних шрифтах, між тим, як специфіка каталогу передбачає відтворення великих обсягів давніх текстів, серед яких титули, назви частин та розділів, маргінальні записи тощо, засобами сучасного комп'ютерного набору. Це змушує авторів виробляти специфічні правила передавання текстів з урахуванням як наукових потреб, так і, не в останню чергу, наявних технічних засобів, хоча і ґрунтуючись на наявних рекомендаціях [17–23]. Як наслідок, доводиться відмовлятися від передавання діакритичних знаків, застосовувати специфічні кириличні літери з кількох шрифтових гарнітур, що частково взаємодоповнюють одна іншу, а це уповільнює процес набору та створює додаткові технічні труднощі, наприклад у разі перенесення файлів з одного комп'ютера на інший або під час збоїв, коли літери з однієї гарнітури виявляються механічно замінені на інші. Між тим, маємо цікавий міжнародний досвід укладання зводу кириличних графем, що трапляються в рукописах, для подальшого розроблення символів комп'ютерних шрифтів [24–25]. Із відповідними доповненнями стосовно кириличних стародруків із різних історичних часів та країн походження практичне втілення подібної праці стало би вкрай вагомим внеском у технічне забезпечення підготовки та видання пам'яток кириличного письменства та друкарства на належному рівні.

Отже, василіянські стародруки різних друкарень мають спільність між собою не лише в тематиці, оформленні, мові видань, але також у поширеному співіснуванні в конволютах – як традиційних (книжки з книжкою, книжки з аркушеvim виданням), так і умовних, коли до однієї книги вставлено частину з іншої. Це дає підстави типізувати описи василіянських видань для наукового бібліографування, а також підтверджує доцільність синхронного описування стародруків, виданих цими осередками.

Список використаних джерел

1. Железняк О. О. Кириличні видання світського призначення друкарні Почаївського Успенського монастиря // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2012. Вип. 16. С. 197–205.
2. Кисельов Р. Є. Жанровий репертуар україномовних видань Почаївського Успенського монастиря XVIII – першої третини XIX століття // Вісн. Львів. ун-ту ім. Івана Франка. Львів, 2006. Вип. 1. С. 72–88.
3. Кисельов Р. Лексика української мови в почаївських стародруках // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки : зб. наук. пр. Київ, 2011. С. 105–124.
4. Кисельов Р. Є. Україномовні катехізиси почаївського друку та їх лексика // Актуальні проблеми укр. лінгвістики. Теорія і практика. Київ, 2002. Вип. 6. С. 64–74.
5. Кисельов Р. Є. Українська мова в кириличних стародруках : до проблем створення укр. бібліогр. репертуару (на прикл. почаївських видань) // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2004. Вип. 13. С. 179–194.
6. Кисельов Р. Є. Лексика української мови в почаївських виданнях XVIII – першої третини XIX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2005. 20 с.
7. Федак С. А. Українська літературна мова на Волині у XVIII ст. (фонетика та морфологія почаївських стародруків) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2004. 20 с.
8. Литвиненко О. О. Мовні особливості почаївського стародруку «Книжиця для господарства» 1788 р. (Фонетика. Морфологія) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2003. 16 с.
9. Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського : кат. / уклад.: Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за уч. Т. М. Росовецької. Київ, 2008. 232 с.
10. Заболотна Н. Невідоме унівське видання требника у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського // Львів. нац. б-ка України ім. В. Стефаника : історія і сучасність: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф., Львів, 28–30 жовтня 2010 р. Львів, 2010. С. 180–184.
11. Заболотна Н. Конволюти почаївських кириличних стародруків з виданнями інших друкарень у світлі книжкової культури України XVIII ст. : формування й побутування (на прикладі примірників з фондів Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського) // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2016. Вип. 44. С. 225–238.

12. Бондар Н. Новые сведения об изданиях и экземплярах Супрасльской типографии (по материалам фонда Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского) // *Latopisy Akademii Supraskiej*. Т. 7: Dawna cyrylicka księga drukowana : twórcy i czytelnicy. Białystok, 2016. S. 195–200.

13. Заболотна Н. Кириллические издания типографии Супрасльского Благовещенского монастыря XVIII в., представленные в Национальной библиотеке Украины имени В. И. Вернадского // *Latopisy Akademii Supraskiej*. Т. 7: Dawna cyrylicka księga drukowana : twórcy i czytelnicy. Białystok, 2016. S. 201–208.

14. Бочковська В. Г., Хауха Л. В., Адамович В. А. Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України. Київ, 2008. 360 с.

15. Заболотна Н. Почаївські кириличні стародруки як джерело з історії редакційно-видавничої та друкарської діяльності // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. Київ, 2011. С. 33–55.

16. Заболотная Н. Варианты изданий и типографские дополнения как свидетельства корректорской и редакторской работы в типографии Почаевского Успенского монастыря XVIII ст. (на материалах фондов отдела старопечатных и редких книг Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского) // Федоровские чтения – 2009. Москва, 2010. С. 108–118.

17. Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки / уклад. Н. П. Бондар [та ін.]. Київ, 2007. Ч. II. С. 99–134.

18. Бондар Н. Методика опису кириличних стародруків для Державного реєстру книжкових пам'яток України // *Бібл. вісн.* 2004. № 3. С. 20–23.

19. Кисельов Р. Пропозиції щодо передачі тексту кириличних видань при їх бібліографічному опрацюванні // *Бібл. вісн.* 2004. № 3. С. 24–27.

20. Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською українською редакції. Київ, 1995. Ч. 1. 54 с.

21. Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів (проект). Київ, 1992. 24 с.

22. Передача текстів документів і пам'яток : матеріали наук.-метод. наради / редкол.: В. В. Німчук [та ін.]. Київ, 1990. С. 13–15.

23. Пещак М. М., Русанівський В. М. Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. Київ, 1961. 84 с.

24. Стандарт старословенског ћириличког писма = Стандарт старославянског кириллического письма = Standard of the Old Slavonic Cyrillic Script. Београд, 2008. 24 с.

25. Предлог за регистрацију старословенског ћириличког писма у Уникоду. URL: <https://www.cirilica.net/documents/1.4 Standardizacija staroslovenskog pisma.pdf> (дата звернення: 28.03.2018).

References

1. Zhelezniak, O. O. (2012). Kyrylychni vydannia svitskoho pryznachennia drukarni Pochaivskoho Uspenskoho monastyria [Cyrillic editions of the secular purpose of the Pochaiv Assumption Monastery Printing House]. In *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 16, pp. 197–205. Kyiv. [In Ukrainian].
2. Kyselov, R. Ye. (2006). Zhanrovyi repertuar ukrainomovnykh vydan Pochaivskoho Uspenskoho monastyria XVIII – pershoi tretyny XIX stolittia [The genre repertoire of the editions in Ukrainian of the Pochaiv Assumption Monastery of the 18th – the first third of the 19th century]. In *Visnyk Lvivskoho universytetu imeni Ivana Franka* [Herald of Ivan Franko Lviv University], Is. 1, pp. 72–88. Lviv. [In Ukrainian].
3. Kyselov, R. (2011). Leksyka ukrainskoi movy v pochaivskykh starodrukakh [The Ukrainian language lexicon in Pochaiv old-printed books]. In *Drukarnia Pochaivskoho Uspenskoho monastyria ta yii starodruky* [The Printing House of the Pochaiv Assumption Monastery and its old-printed books] (pp. 105–124). Kyiv. [In Ukrainian].
4. Kyselov, R. Ye. (2002). Ukrainomovni katekhizysy pochaivskoho druku ta yikh leksyka [The catechisms of Pochaiv edition in Ukrainian and their lexicon]. In *Aktualni problemy ukrainskoi linhvistyky. Teoriia i praktyka* [Actual problems of Ukrainian linguistics. Theory and practice], Is. 6, pp. 64–74. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Kyselov, R. Ye. (2004). Ukrainska mova v kyrylychnykh stadrukakh: do problem stvorennia ukrainskiho bibliohrafichnoho repertuaru (na prykladi pochaivskykh vydan) [The Ukrainian language in Cyrillic old-printed books: on the problems of creating a Ukrainian bibliographic repertoire (on the example of the Pochaiv publications)]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific works of the Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 13, pp. 179–194. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Kyselov, R. Ye. (2005). *Leksyka ukrainskoi movy v pochaivskykh vydanniakh XVIII – pershoi tretyny XIX st.* [The Ukrainian language lexicon in Pochaiv editions of the 18th – the first third of the 19th ct.] (Extended abstract of PhD dissertation). Kyiv. [In Ukrainian].
7. Fedak, S. A. (2004). *Ukrainska literaturna mova na Volyni u XVIII st. (fonetyka ta morfolohiia pochaivskykh starodrukiv)* [The Ukrainian literary language in the Volyn in the 18th ct. (phonetics and morphology of Pochaiv old-printed books)] (Extended abstract of PhD dissertation). Kyiv. [In Ukrainian].
8. Lytvynenko, O. O. (2003). *Movni osoblyvosti pochaivskoho starodruku “Knyzhytsia dlia hospodarstva” 1788 r. (Fonetyka. Morfolohiia)* [The linguistic features of the Pochaiv old-printed book “Handbook for the Housekeeping” of 1788 (Phonetics. Morphology)] (Extended abstract of PhD dissertation). Kharkiv. [In Ukrainian].
9. *Kyrylychni starodruky 15–17 st. u Natsionalnii bibliotetsi Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: kataloh* [Cyrillic old-printed books of the 15–17th ct. in the Vernadsky National Library of Ukraine: catalog] (N. P. Bondar, R. Ye. Kyselov (Comps.), feat. T. M. Rosovetska). (2008). Kyiv. [In Ukrainian].
10. Zabolotna, N. (2010). Nevidome univske vydannia trebnika u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [The unknown Univ edition of the Ri-

tual in the funds of the Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka: istoriia i suchasnist: dopovidi ta povidomlennia Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, Lviv, 28–30 zhovtnia 2010 r.* [The Lviv National Vasyl Stefanyk Scientific Library of Ukraine: history and the present: reports and presentations of the International Scientific Conference, Lviv, October 28–30, 2010] (pp. 180–184). Lviv. [In Ukrainian].

11. Zabolotna, N. (2016). Konvoliuty pochavskykh kyrylychnykh starodrukiv z vydanniamy inshykh drukaren u svitli knyzhkovoï kultury Ukrainy XVIII st.: formuvannia y pobutuvannia (na prykladi prymirnykiv z fondiv Natsionalnoi Biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho) [Convolutives of the Pochaiv Cyrillic old-printed books with the publications of other printing houses in the light of book culture in Ukraine in the 18th ct.: the formation and functioning (on the example of the copies from the Vernadsky National Library of Ukraine collection)]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific works of the Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 44, pp. 225–238. Kyiv. [In Ukrainian].

12. Bondar, N. (2016). Novye svedeniia ob izdaniiax i ekzempliarakh Suprasl'skoi tipografii (po materialam Fonda Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskogo) [New information about editions and copies from the Suprasl Printing House (based on the materials of the fund of the Vernadsky National Library of Ukraine)]. In *Latopisy Akademii Supraskiej: T. 7. Dawna cyryliccka księga drukowana: twórcy i czytelnicy* (S. 195–200). Białystok. [In Russian].

13. Zabolotna, N. (2016). Kirillicheskie izdania tipografii Suprasl'skogo Blagoveshchenskogo monastyria XVIII v., predstavlennye v Natsionalnoi biblioteke Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo [Cyrillic editions of the Printing House of the Suprasl Annunciation Monastery of the 18th ct. deposited in the Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Latopisy Akademii Supraskiej: T. 7. Dawna cyryliccka księga drukowana: twórcy i czytelnicy* (S. 201–208). Białystok. [In Russian].

14. Bochkovska, V. H., Khaukha, L. V., Adamovych, V. A. (2008). *Kataloh vydan Pochavskoho ta Univskoho monastyriv XVIII–XX st. z koleksii Muzeiu knyhy i drukarstva Ukrainy* [Catalog of editions of the Pochaiv and Univ Monasteries of the 18–20th ct. from the collection of the Museum of Books and Printing in Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].

15. Zabolotna, N. (2011). Pochavski kyrylychni starodruky yak dzherelo z istorii redaktsiino-vydavnychoi ta drukarskoi diialnosti [Pochaiv Cyrillic old-printed books as a source for the history of editorial and publishing and printing activities]. In *Drukarnia Pochavskoho Uspenskoho monastyria ta yii starodruky* [The Printing House of the Pochaiv Assumption Monastery and its old-printed books] (pp. 33–55). Kyiv. [In Ukrainian].

16. Zabolotnaia, N. (2010). Varianty izdaniï i tipografskie dopolnenniia kak svidelstva korrekterskoi i redaktorskoi raboty v tipografii Pochavskogo Uspenskogo monastyria XVIII st. (na materialakh fondov otdela staropechatnykh i redkikh knig Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo) [Variants of editions and typographical additions as evidence of proof-reading and editorial work in the Pochaiv Assumption Monastery Printing House of the 18th ct. (based on the materials of the

collections of the Old-Printed and Rare Books Department of the Vernadsky National Library of Ukraine)]. In *Fedorovskie chteniia – 2009* [Fedorov readings – 2009] (pp. 108–118). Moscow. [In Russian].

17. Bondar, N. P., et al. (Comps.). (2007). *Metodychni rekomendatsii dlia derzhavnoi reiestratsii knyzhkovykh pamiatok Ukrainy. Kyrylychni rukopysni knyhy ta starodruky* [Methodical recommendations for state registration of book monuments of Ukraine. Cyrillic handwritten and old-printed books] (Pt. 2, pp. 99–134). Kyiv. [In Ukrainian].

18. Bondar, N. (2004). *Metodyka opysu kyrylychnykh starodrukiv dlia Derzhavnoho reiestru knyzhkovykh pamiatok Ukrainy* [Methods of describing Cyrillic old-printed books for the State register of book monuments of Ukraine]. In *Bibliotechnyi visnyk* [Library herald], No. 3, pp. 20–23. [In Ukrainian].

19. Kyselov, R. (2004). *Propozytsii shchodo peredachi tekstu kyrylychnykh vydan pry yikh bibliohrafichnomu opratsiuivanni* [Proposals for the transmission of the text of Cyrillic editions during their bibliographic processing]. In *Bibliotechnyi visnyk* [Library herald], No. 3, pp. 24–27. [In Ukrainian].

20. Nimchuk, V. V. (1995). *Pravyla vydannia pamiatok, pysanykh ukrainskoiu movoiu ta tserkovnoslovianskoiu ukrainskoiu redaktsii* [Rules for publishing of monuments written in Ukrainian and in Church Slavonic of the Ukrainian version] (Pt. 1). Kyiv. [In Ukrainian].

21. Strashko, V. (1992). *Pravyla peredachi tekstu kyrylychnykh dokumentiv XVI–XVIII st. dyplomatychnym i populiarnym metodamy ta rekomendatsii dlia zastosuvannia tsykh pravyl u vydanniakh naukovooho i naukovo-populiarnoho typiv (proekt)* [Rules for transmission of the Cyrillic documents text of the 16–18th ct. by diplomatic and popular methods and recommendations for the application of these rules in the editions of scientific and popular scientific types (project)], Kyiv. [In Ukrainian].

22. Nimchuk, V. V., et al. (Eds.). (1990). *Peredacha tekstiv dokumentiv i pamiatok: materialy naukovo-metodychnoi narady* [Transmission of texts of documents and monuments: materials of the scientific and methodical meeting] (pp. 13–15). Kyiv. [In Ukrainian].

23. Peshchak, M. M., Rusanivskyi, V. M. (1961). *Pravyla vydannia pamiatok ukrainskoii movy XIV–XVIII st.* [Rules for publishing monuments of the Ukrainian language of XIV–XVIII ct.]. Kyiv. [In Ukrainian].

24. *Standard staroslovenkog ćirilicĳkog pisma = Standart staroslavianskogo kirillicheskogo pisma = Standard of the Old Slavonic Cyrillic Script.* (2008). Beograd. [In Serbian, Russian and English].

25. *Predlog za registraciju staroslovenkog ćirilicĳkog pisma u Unikodu* [Proposal for registration of the Old Cyrillic script in Unicode]. URL: [https://www.cirilica.net/documents/1.4 Standardizacija staroslovenkog pisma.pdf](https://www.cirilica.net/documents/1.4%20Standardizacija%20staroslovenkog%20pisma.pdf). [In Serbian].

Nataliia Valentynivna Zabolotna,

Candidate of Philological Sciences, Senior Research Fellow

of the Department of Old-Printed and Rare Books,

Institute of Book Studies, Vernadsky National Library of Ukraine,

e-mail: zabolotna_n@ukr.net

Composition of the single copies catalogs of Cyrillic old-printed books of the Basilian printing houses from the VNLU funds: practical experience and theoretical developments

The article is devoted to the peculiarities of the composition of the single copies catalogs of Cyrillic old printed books of the Basilian printing houses discovered during the work on the catalogs of Cyrillic editions of the printing houses of the Pochaiv, Univ and Suprasl monasteries. The necessity to include one-sheet editions as well as the books issued by these printing houses in the catalogs is underlined. Particular attention is paid to the convolutes made from the editions (or parts thereof) of various Basilian printing houses. The problem of lack of symbols in computer fonts necessary for the reproduction of texts is actualized.

Since the printed catalog represents the history of the activity of a particular printing house (or several of them), it is only logical that the descriptions of the editions should be arranged according to the chronology of their publication. In practice, it was established that the execution of the descriptions should be attached not to the chronological list, but to the titles, that is, it would be practical to describe in succession all the editions, for example, of the Missals, etc. This will make it possible not only to make descriptions similar, but also to compare publications among themselves, from which it is often possible to obtain important historical and bibliographic information, for example, about counterfeit editions, as well as the usage of parts of a single circulation for the compilation of different books.

It is an issue of insertions and additions of separate services, rites, prayers that did not have their own title and could be used both independently and binded with the same or different editions of different Basilian printing houses that was typical to Greek-Catholic typographies. There is a logical conclusion on this background that due to this “interpenetration” of editions of different Basilian printing houses, describing the products of these establishments in a complex should be more convenient, even if the catalog of publications of each printing house is separately prepared for being published as a book or an electronic publication.

Key-words: composition of catalogs, single copies catalogs, Cyrillic old-printed books, editions of Greek-Catholic printing houses.

Заболотная Наталия Валентиновна,

кандидат филологических наук, старший научный сотрудник

отдела старопечатных и редких изданий Института книговедения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: zabolotna_n@ukr.net

Составление поэземплярных каталогов кириллических старопечатных книг василианских типографий из фондов НБУВ: практический опыт и теоретические разработки

Статья посвящена особенностям составления поэкземплярных каталогов кириллических старопечатных книг василианских типографий, установленным в процессе работы над каталогами кириллических изданий типографий Почаевского, Уневского и Супрасльского монастырей. Подчеркнута необходимость включения в каталоги наравне с книгами листовых изданий, выпускавшихся указанными выше типографиями. Особое внимание уделено конволютам из изданий (или их частей) разных василианских типографий. Актуализирована проблема нехватки символов, необходимых для передачи текстов, в компьютерных шрифтах.

Поскольку печатный каталог освещает историю деятельности конкретной типографии (или нескольких), единственно логичным представляется расположение описаний изданий по хронологии их выхода в свет. На практике было установлено, что выполнение описаний должно быть привязано не к хронологическому списку, а к названиям, то есть на практике – описать подряд все издания, например Служебников, и т. д. Это даст возможность не только сделать описания однотипными, но и сопоставить между собой издания, из чего часто можно получить важную историко-книговедческую информацию, например о контрафактных изданиях, а также об использовании частей одного тиража для составления разных книг.

Речь идет о свойственных греко-католическим типографиям вставках и дополнениях отдельных служб, чинов, молитв, которые не имели собственного титула и могли быть использованы как самостоятельно, так и приплетены к одному и тому же или разным изданиям разных василианских типографий. Логичным на этом фоне представляется вывод, что из-за такого «взаимопроникновения» изданий разных василианских типографий продукцию этих заведений удобнее описывать в комплексе, даже если готовить к печати или к обнародованию электронными технологиями каталог изданий каждой типографии отдельно.

Ключевые слова: составление каталогов, поэкземплярные каталоги, кириллические старопечатные книги, издания греко-католических типографий.

*Стаття підготовлена 5 квітня 2018 року;
подана до друку 30 квітня 2018 року.*

УДК 94(477):323.27"1917/1921"]]:025.172:025.4:025.172:027.54(477-25)НБУВ

Катерина Юрївна Лук'янець,
молодший науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

Олександра Федорівна Шорсткіна,
молодший науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

**МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КАТАЛОГІЗАЦІЇ
АРКУШЕВИХ ВИДАНЬ
ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.
(НА ОСНОВІ КОЛЕКЦІЇ ЛИСТІВОК
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Розглянуто листівкову літературу як специфічний вид історичних джерел у контексті підготовки наукового каталогу аркушівок Української революційної доби 1917–1921 рр. На основі дослідження de visu колекції листівок, яка зберігається у фондах відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, запропоновано методологічні підходи до відбирання та систематизації аркушевих друків, їхнього бібліографічного описування та здійснення атрибуції.

Ключові слова: аркушеві видання, колекція листівок НБУВ, методологічні засади, бібліографічний опис, науковий каталог, Українська революція.

Українська національно-визвольна боротьба 1917–1921 рр. належить до важливої й затребуваної наукою та суспільством проблематики історичних студій на сучасному етапі. У контексті відзначення сторічного ювілею революційних подій на теренах України зростає необхідність порушення тих чи інших аспектів, пов'язаних з переломною добою вітчизняної новітньої історії; це неодмінно супроводжується актуалізацією маловивчених джерел – публікацією документів, підготовкою наукових каталогів тощо.

Однією з недостатньо досліджених груп матеріалів, які, втім, мають значну інформативну цінність з точки зору висвітлення знакових подій і процесів Української революційної доби, є листівкова література – специфічний вид друку, який вирізняється найвищим рівнем оперативності та розрахований на масове розповсюдження. Аркушівки як неперіодичні, здебільшого текстові, видання агітаційного, рекламного чи інформаційного змісту обсягом від однієї до чотирьох сторінок, за визначенням вітчизняних науковців, слугують «саме таким джерелом, яке безпосередньо відбиває події та факти реального історичного процесу в світлі політичних, економічних, ідеологічних, естетичних та інших суспільних поглядів та інтересів людей, в результаті діяльності яких дане джерело з'явилося» [3, с. 260].

У відділі стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ВСРВ НБУВ) зберігається колекція листівок, хронологічні межі якої охоплюють період 1808–1945 рр. Частина пам'яток припадає на роки Української революції. На відміну від більшовицьких аркушевих видань (вони, з огляду на режим, який утвердився в Україні після поразки національно-визвольного руху, дійшли до нашого часу у набагато більшій кількості та неодноразово ставали об'єктом наукових праць істориків радянської доби), листівкова література, випродукована завдяки Українській Центральній Раді, Гетьманатові та Директорії УНР, знищувалася з ідеологічних причин або ж тривалий період зберігалася у спецховищах; відтак, вона практично не вивчалася. З-поміж праць тієї доби заслуговує на увагу розвідка Н. Заглади, в якій ідеться про досвід діяльності Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) у справі збирання та описування прокламаційно-афішного матеріалу на початку 1920-х років [2].

За доби незалежної України аркушівки як самостійний предмет студій зацікавили лише поодинокі фахівців. Безпосередньо колекції листівок НБУВ – історії її формування, вивчення та каталогізації – присвячена колективна стаття співробітників Бібліотеки [3], а також більш рання за часом публікація Л. Маркітан [5]. Дослідження О. Надтоки на прикладі листівок із фондів відділу висвітлює сприйняття революційних подій в Україні сучасниками [7, с. 10–42]. До аркушевих видань цих років звертається й С. Сергєєва, у праці якої розглянуто колекцію летючок із фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського [6]; своєю чергою, А. Шуміловою вивчений джерельний потенціал листівкової літератури, що зберігається в архіві Книжкової палати України [8; 9].

Маємо також і публікації текстів аркушівок у збірниках документів: двотомник «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки (листопад 1918 – листопад 1920 рр.)» (Київ, 2006) репрезентує

летючки здебільшого за матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [1]; в основу видання «Листівки Української революційної доби (1917–1919 рр.)» (Київ, 2014) покладена добірка аркушевих видань із колекції листівок НБУВ, науково опрацьована та прокоментована упорядником; нещодавно вийшов доповнений варіант збірника під назвою «Українська революція 1917–1921 років у волянсіях» (Київ, 2017) [4; 7].

На відміну від більшовицьких листівок, бібліографічний облік аркушевої продукції національних громадських, культурних, військових та державних установ та організацій, що діяли на території України у 1917–1921 рр., раніше не здійснювався. Відтак, на сучасному етапі досліджень маємо значний радянський спадок детально каталогізованих листівок, продукуваних комуністичним режимом. Водночас не існує жодного довідника, який містив би бібліографію листівок українських національних урядів 1917–1921 рр.; та й загалом відсутні як такі друковані каталоги описів аркушевих видань, путівники по фондах державних установ України, що їх зберігають.

З часу створення колекції листівок НБУВ співробітники Бібліотеки неодноразово порушували науково-методичні аспекти, пов'язані з описуванням та атрибуцією документів цього специфічного виду друку, та започаткували книгознавчі дослідження з метою встановлення точної хронології та географії видань. Результатом їхньої роботи стало створення карткової та електронної бази аркушевих видань ВСРВ НБУВ.

У вітчизняній історіографії бракує відомостей про реєстрацію листівкової літератури 1917–1921 рр., тому досить складно визначити ступінь репрезентативності фонду ВСРВ НБУВ. Нині аркушеві видання розпорочені (подекуди в одиничних екземплярах) по сховищах різних бібліотек, архівів, музеїв країни, причому жодна з установ не може претендувати на цілковиту повноту своїх збірок.

Колекція листівок 1917–1921 рр. НБУВ – одна з найбільших в Україні. До її складу входять листівки, передані свого часу з фондів бібліотеки колишнього Центрального державного архіву Жовтневої революції Міністерства внутрішніх справ Української РСР у Харкові (ЦДАВО України, м. Київ), Музею революції (Харків), Харківського історичного музею. Зосередження сотень примірників аркушевих видань доби національно-визвольної боротьби українців у межах однієї колекції у фонді ВСРВ НБУВ створює сприятливі умови для їхньої каталогізації з метою подальшого дослідження книгознавцями та використання істориками.

У рамках відзначення 100-річного ювілею низки дат Української революції 1917–1921 рр. як ніколи видається актуальним створення наукового

каталогу, який акумулює та систематизує наявні у фондах НБУВ аркушеві видання тієї доби. Метою каталогу є реконструкція на основі аркушевих видань революційних перипетій – часу зародження новітньої української державності, формування сучасної української політичної нації, а також відтворення цілісної картини суспільного життя України в 1917–1921 рр.

Оскільки масив листівкової літератури ВСРВ НБУВ має значний обсяг, для його каталогізації оптимальним видається хронологічно-тематичний принцип. У такому випадку аркушеві видання подаються за часом створення; при цьому доречним є розподіл матеріалу на окремі групи, які відповідають етапам вітчизняного державотворення:

- листівки доби Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.);
- листівки доби Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (квітень 1918 р. – листопад 1918 р.);
- листівки доби Директорії УНР (листопад 1918 р. – листопад 1920 р.);
- листівки українського повстанського антибільшовицького руху (листопад 1920 р. – листопад 1921 р.);
- листівки 1917–1921 рр. про події Української революції, надруковані поза межами України.

Отже, хронологічні межі бібліографічного покажчика охоплюють період від березня 1917 р. – початку революційних подій в Україні – і відображать життєдіяльність країни за різних національних урядів. Кінцевою умовною датою при каталогізації визначений листопад 1921 р., час, коли український повстанський рух за незалежність поступово вщухає. До каталогу доцільно залучити листівки, видрукувані як на території тогочасної України, так і поза її межами в середовищі української діаспори, яка підтримувала національно-визвольний рух.

За попередніми підрахунками, до основного розділу видання увійдуть бібліографічні описи близько 600 найменувань аркушівок із фонду ВСРВ НБУВ (передбачається, що вказана кількість у процесі укладання може суттєво змінитися в напрямі збільшення). Більшість описів потрапить до друкованого каталогу вперше.

Відбір матеріалу за тематичним критерієм якнайбільшою мірою сприятиме реалізації мети каталогу. Надається перевага листівкам, що порушують такі проблеми: теоретична та практична діяльність національних державних утворень України 1917–1921 рр.; внутрішня та зовнішня політика країни за революційної доби; визвольна війна українського народу проти сусідів-окупантів, зокрема більшовицької Росії; агітаційно-пропагандистська діяльність проукраїнських суспільно-політичних сил. Зазначені питання розкриваються аркушівками, що наводять тексти офі-

ційних нормативно-регламентуючих документів та діловодної документації виконавчих і розпорядчих органів управління, центральних і місцевих органів влади, а також листівки, що передають тексти промов і статей суспільно-політичних діячів та сил того часу, передвиборчі та професійні інструкції, довідково-інформаційні матеріали, повідомлення, оголошення й оповіщення про події, звіти, відозви, заклики, звернення, ознайомлювально-агітаційні та агітаційно-пропагандистські тексти.

Згідно з розробленою класифікацією листівкової друкованої продукції за змістом, до каталогу ввійдуть суспільно-політичні, нормативно-регламентуючі, інструктивні, інформаційні аркушеві видання 1917–1921 рр. Попередній огляд *de visu* колекції відділу засвідчує, що більшість таких листівок була надрукована на замовлення Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії Української Народної Республіки, їхніх місцевих органів влади, а також проукраїнських організацій, культурно-освітніх, професійних товариств.

Листівкова література революційного часу наділена власними специфічними рисами. До закономірностей, які слід брати до уваги при відборі історичних листівок 1917–1921 рр. для майбутньої каталогізації, належать такі: видання одного тексту в аркушевій формі різними видавничими центрами; періодичність та продовжуваність окремих видань (однакове кліше-заставка, послідовна нумерація); реквізити, грифи, придруки про умови розповсюдження листівки, поклики на персоналії, згадувані в тексті, наявність декількох мов у виданні тощо.

Відповідно до загальної практики, бібліографічні описи листівок у науково-довідковому виданні мають подаватися зі збереженням у назві та вихідних даних мовних особливостей часу створення друку; за необхідності в посторінкових примітках передбачається наведення пояснень до заголовка. Доречним видається також збереження в назвах тогочасної орфографії та пунктуації, друкарських помилок. Окремі слова, пропущені в процесі друку, упорядниками відновлюються в квадратних дужках. Скорочені слова, пропуски тексту, в тому числі внаслідок пошкодження примірника, позначаються додатково та розшифровуються в підрядкових посиланнях. Пропущений текст у документі, три крапки та інші знаки, не помічені зірочкою й не прокоментовані у підрядкових посиланнях, належать авторові (авторам) листівки.

Дати випуску аркушівок, встановлені упорядниками в результаті атрибуції, подаються в квадратних дужках. Основою для датування аркушевого видання може слугувати дата, вказана безпосередньо в самому документі; за відсутності такої – дата події, про яку йдеться в листівці, або дата події, з приводу якої листівка була надрукована. До 14 лютого

1918 р. дати наводяться за юліанським календарем (за старим стилем). Окрім того, в бібліографічному опису необхідно вказати спосіб відтворення листівки (друкарський, мімеограф, гектограф, рукопис), кількість сторінок, розмір листівки в сантиметрах.

Структура такого каталогу передбачає наявність наукової передмови від упорядників, в якій аналізуються головні тенденції видання аркушевої продукції в 1917–1921 рр. та характеризуються особливості їхнього бібліографічного описування. Примітки довідкового характеру до тексту листівок мають бути розміщені наприкінці каталогу. До науково-довідкового апарату видання входитимуть переліки в алфавітному порядку таких елементів:

- список установ і організацій, що видавали листівки (з уніфікацією написання назв);
- іменний покажчик (мовою оригіналу листівки);
- перелік установ, організацій, товариств, згаданих у листівках (з уніфікацією написання назв);
- географічний покажчик (мовою оригіналу листівки та з адаптацією до сучасного адміністративно-територіального поділу України);
- список абревіатур та скорочень (містить розшифрування);
- перелік листівок (із зазначенням порядкового номера листівки в каталозі).

Перелік структурних частин каталогу міститиметься в змісті на початку книги.

Отже, друковане видання, яке акумулюватиме та систематизуватиме аркушеву літературу Української революційної доби, висвітлить питання становлення українських національних урядів 1917–1921 рр. і допоможе у відтворенні головних тенденцій розвитку українського суспільства на початку ХХ ст., зокрема динаміки прискорення соціально-політичного розвитку країни. Створений на окреслених вище методично-теоретичних засадах каталог стане в нагоді дослідникам історії Української революції, архівістам, бібліотекарям та музеєзнавцям, допоможе закласти основи каталогізації такої видавничої продукції в інших книгозбірнях, архівах, музеях країни.

Список використаних джерел

1. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки (листопад 1918 – листопад 1920 рр.): док. і матеріали: у 2-х т., 3-х ч. / НАН України. Ін-т історії України; ЦДАВО; Дослід. ін-т сучасної укр. історії (Філадельфія); упоряд. В. Верстюк (керівник) [та ін.]. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. Т. 1. 688 с.; Т. 2. 744 с. (Серія «Джерела до вивчення історії Української революції»).

2. Заглада Н. До питання про справу збирання прокламаційно-афішного матеріалу // Бібліолог. вісті. Київ, 1923. Ч. 4. Ствп. 67–70.

3. Ковальчук Г., Губко Г., Тіхненко О., Лобузін К. Колекція історичних листівок НБУВ і сучасні проблеми введення її в електронний простір // *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Київ, 2011. Вип. 31. С. 259–274.
4. Листівки Української революційної доби (1917–1919 рр.): зб. док. / уклад.: О. М. Надтока, Г. С. Черевичний. Київ : ДП «Інформ-аналіт. агентство», 2014. 150 с. : іл.
5. Маркитан Л. П. Листковая литература как исторический источник и ее информационные особенности (на материалах ЦНБ АН УССР) // *Международ. науч. конф. «Роль библиотек в развитии общества» (10–13 октября 1989 г., г. Киев)* : тез. докл. и сообщ. Киев, 1989. Вып. 1. С. 46–48.
6. Сергеева С. Колекція листівок 1917–1920 років у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського // *Скарбниця української культури* : зб. наук. пр. / редкол. : О. Б. Коваленко (голова) [та ін.]. Чернігів, 2016. Вип. 17. С. 96–114.
7. Українська революція 1917–1921 років у волянсьях : зб. док. / уклад. О. М. Надтока. Київ : ДП «Інформ-аналіт. агентство», 2018. 281 с. : іл.
8. Шумілова А. Аркушеві видання періоду визвольних змагань 1917–1919 років у фонді Книжкової палати України // *Вісн. Книж. палати*. 2008. № 4. С. 37–43.
9. Шумілова А. Текстові аркушеві видання 1917–1921 рр. як унікальні першоджерела історії України // *Вісн. Книж. палати*. 2015. № 1. С. 32–35 ; № 2. С. 33–38.

References

1. Verstiuk, V. (Comp.). (2006). *Dyrektoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky (lystopad 1918 – lystopad 1920): dokumenty i materialy*: [Directory, Council of National Ministers of the Ukrainian National Republic (November 1918 – November 1920): documents and materials]: in 2 volumes, 3 parts (Vols. 1–2). Kyiv: Olena Teliha Publishing. [In Ukrainian].
2. Zahlada, N. (1923). Do pytannia pro spravu zbyrannia proklamatsiino-afishnoho materialu [On the issue of collecting proclamation and poster materials]. In *Bibliolohichni visti* [Bibliology bulletin] (Is. 4, col. 67–70). Kyiv. [In Ukrainian].
3. Kovalchuk, H., Hubko, H., Tikhnenko, O., Lobuzina, K. (2011). Kolektsiia istorychnykh lystivok NBUV i suchasni problemy vvvedennia ii v elektronnyi prostir [Collection of history leaflets of VNLU and contemporary issues of its introduction to electronic space]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific papers of Vernadsky National Library of Ukraine], (No. 31, pp. 259–274). [In Ukrainian].
4. Nadтока, О. М., Черевичний, Г. С. (Comps.) (2014). *Lystivky Ukrainiskoi revoliutsiinoi doby (1917–1919 rr.): zbirnyk dokumentiv* [The leaflets of the Ukrainian revolutionary period (1917–1919): collection book of documents]. Kyiv: Information-Analytical Agency. [In Ukrainian].
5. Markitan, L. P. (1989). Listkovaia literatura kak istoricheskii istochnik i ee informatsionnye osobennosti (na materialakh TsNB AN USSR) [Sheet literature as a historical source and its informative features (on the materials of the Central Scientific Library

of the AS of the UkrSSR)]. In *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia "Rol bibliotek v razvitii obshchestva"*: tezisy dokladov i soobshchenii [International Scientific Conference "The Role of Libraries in the Development of Society": theses of reports], Is. 1, pp. 46–48. Kyiv. [In Russian].

6. Serhieieva, S. (2016). Kolektsiia lystivok 1917–1920 rokov u zibranni Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho [Collection of leaflets of 1917–1920 in the funds of V. V. Tarnovskyi Chernihiv History Museum]. In *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: zbirnyk naukovykh prats* [Treasury of Ukrainian culture: collection book of scientific papers], Is. 17, pp. 96–114. [In Ukrainian].

7. Nadtoka, O. M. (Comp.). (2018). *Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rokiv u voliainsiakh: zbirnyk dokumentiv* [Ukrainian Revolution of 1917–1921 in leaflets: collection book of documents]. Kyiv: Information-Analytical Agency. [In Ukrainian].

8. Shumilova, A. (2008). Arkushevi vydannia periodu vyzvolnykh zmahan 1917–1919 rokiv u fondi Knyzhkovoi palaty Ukrainy [Sheet publications of the period of liberation struggle in 1917–1919 in the fund of the Book Chamber of Ukraine]. In *Visnyk Knyzhkovoi palaty* [Bulletin of the Book Chamber], (No. 4, pp. 37–43). [In Ukrainian].

9. Shumilova, A. (2015). Tekstovi arkushevi vydannia 1917–1921 rr. yak unikalni pershodzherela istorii Ukrainy [Text sheet publications of 1917–1921 as unique original sources of history of Ukraine]. In *Visnyk Knyzhkovoi palaty* [Bulletin of the Book Chamber], No. 1, pp. 32–35; No. 2, pp. 33–38. [In Ukrainian].

Kateryna Yuriiivna Lukianets,

*Junior Research Fellow of the Department of Old and Rare Books,
Institute of Book Studies, Vernadsky National Library of Ukraine
E-mail: vsrv@nbuv.gov.ua*

Oleksandra Fedorivna Shorstkina,

*Junior Research Fellow of the Department of Old and Rare Books,
Institute of Book Studies, Vernadsky National Library of Ukraine
E-mail: vsrv@nbuv.gov.ua*

Methodological aspects of cataloging of one-sheet editions of the period of Ukrainian Revolution of 1917–1921 (by the leaflets collection of Vernadsky National Library of Ukraine)

The leaflets collection of 1917–1921 of Vernadsky National Library of Ukraine is among the largest in Ukraine. It includes leaflets transferred from the funds of the library of the former Central State Archive of October Revolution of the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR in Kharkiv, the Museum of Revolution (Kharkiv), the Kharkiv Historical Museum. Concentration of these one-sheet editions within one collection in the fund of the Department of Old-Printed and Rare Editions provides for their cataloging with the aim of further study by bibliologists and use by historians.

The leaflets as a specific type of historical sources in the context of the preliminary work for the scientific catalog of one-sheet editions of the Ukrainian Revolutionary period of 1917–1921 are considered. The studies of the issue in the national historiography are characterized. Methodological approaches and practical recommendations to the selection and systematization of the documents on the base of “de visu” research of the

Leaflets Collection from the funds of Old Printed Books and Rare Editions Department of VNLU are presented. The main features and specifics of leaflets in revolutionary times, which should be considered for the catalog, are determined. The principles of bibliographic description of the leaflets of 1917–1921, in particular the specificity of cataloging of defective copies and copies with a lack of some initial data, are suggested. The catalog's component blocks (sections) are developed; its composition based on the chronological thematic principle is proposed. Accordingly, it is anticipated that the work will cover the leaflets of the Ukrainian Central Council (Tsentralna Rada), of the period of the P. Skoropadsky's Hetmanate and the times of the Directory of the Ukrainian National Republic. The necessary scientific and reference apparatus is outlined in the process of compilation of the catalog of Ukrainian leaflets of the times of 1917–1921.

Key words: one-sheet editions, leaflets collection of VNLU, methodological principles, bibliographic description, scientific catalog, Ukrainian Revolution.

Екатерина Юрьевна Лукьянец,

*младший научный сотрудник отдела старопечатных и редких изданий
Института книговедения*

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

Александра Федоровна Шорсткина,

*младший научный сотрудник отдела старопечатных и редких изданий
Института книговедения*

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

Методологические аспекты каталогизации листовых изданий периода Украинской революции 1917–1921 гг. (на основе коллекции листовок Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)

Коллекция листовок 1917–1921 гг. НБУВ – одна из самых больших в Украине. В ее составе – листовки, переданные в свое время из фондов библиотеки бывшего Центрального государственного архива Октябрьской революции Министерства внутренних дел Украинской ССР в Харькове, Музея революции (Харьков), Харьковского исторического музея. Сосредоточение данных листовых изданий в пределах одной коллекции в фонде отдела старопечатной и редкой книги создает благоприятные условия для их каталогизации с целью дальнейшего изучения книговедами и использования историками.

Рассмотрена листовочная литература как специфический вид исторических источников в контексте подготовки научного каталога листовок Украинского революционного периода 1917–1921 гг. Охарактеризован уровень разработки темы в отечественной историографии. На основе исследования de visu коллекции летучек, которая хранится в фондах отдела старопечатных и редких изданий НБУВ, изложены методологические подходы и практические рекомендации к отбору и систематизации памятников листовой печати. Определены главные черты и особенности листовочной литературы в революционное время, которые следует учесть при каталогизации. Предложены критерии библиографического описания летучек

1917–1921 гг., в частности с учетом научной обработки дефектных экземпляров и документов с отсутствием некоторых исходных данных. Разработаны составные блоки (разделы) такого каталога; оговорено составление его по хронологическо-тематическому принципу. Соответственно предусмотрено, что будут охвачены листовки времен Украинской Центральной Рады, Гетманата П. Скоропадского и периода Директории Украинской Народной Республики. Очерчен необходимый научно-справочный аппарат при составлении каталога украинских листовок периода 1917–1921 гг.

Ключевые слова: листовочные издания, коллекция листовок НБУВ, методологические принципы, библиографическое описание, научный каталог, Украинская революция.

*Стаття підготовлена 14 березня 2018 року;
подана до друку 25 квітня 2018 року.*

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 821.161.2Бердяєв.09+930.253:027.54(477-25)НБУВ

*Поліна Юхимівна Поберезкіна,
кандидат філологічних наук,
незалежна дослідниця
м. Київ
e-mail: ppoberezkina@gmail.com*

НЕВІДОМА ЛИСТІВКА СЕРГІЯ БЕРДЯЄВА ДО БЕЛЬГІЇ

Постать поета, перекладача, публіциста та критика Сергія Олександровича Бердяєва (1860–1914) залишається маловідомою у порівнянні з його молодшим братом-філософом Миколою (див. його спогади [1, с. 20–21, 28]). Чималих зусиль для повернення спадщини С. О. Бердяєва до читацьких і наукових обріїв доклав києвознавець М. О. Рибаків [2], проте біографія письменника дотепер рясніє «білими плямами». Листівка до бельгійського міста Монс від 29 вересня 1898 р., яку було нещодавно знайдено в одній з українських антикварних крамниць і передано нами до фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, де, серед іншого, зберігається листування С. О. Бердяєва [3], висвітлює невідомий епізод з його життя.

Документ є стандартною поштовою карткою («відкритий лист»), із двома марками Російської імперії та двома поштовими штемпелями: російської пошти, котрий, на жаль, майже неможливо розібрати (за винятком «Почтовый <вагон>» і «1898»), та пошти Монса з датою 2 жовтня 1898 р. Текст – чорним чорнилом. На лицьовому боці зазначено адресу: «Бельгия. / Belgique. Mons. / Estimée Rédaction du / “Journal de Mons” / À Mr l’Éditeur (Prière personnelle)». На зворотному боці викладене безпосередньо «особисте прохання» до головного редактора:

«Fastow, 29/IX 98

Cher Collègue!

Voulant, en qualité de chroniqueur politique dans deux organes considérables de la presse russe (me trouvant ici à la campagne en “villégiature involontaire” pour tendances démocratiques et progressistes tout à fait légales), avoir toujours sous la main un bon journal belge source d’informa-

tion honnête et pure, je me permets de Vous adresser une grande prière que, je l'espère d'avance, Vous ne refuserez point de remplir par esprit de solidarité internationale littéraire. Ayez la bonté de m'adresser un exemplaire de l'excellent «J. d. M.»: Russie. Warsowie. Censure Postale. Pour Serge Berdiaiew, publiciste à Fastow, dès son prochain № en revanche d'articles sur les hommes et choses de haute actualité chez nous, que je Vous ferai parvenir par reconnaissance deux fois par mois. Ancien étudiant en médecine à Bruxelles, j'aime de tout cœur Votre sympathique Belgique.

Tout à Vous S. de Berdiaiew.

Voyez mon article «Nouvelle Révue» de m-me Adam N du 1 Août 1897»¹.

М. О. Рибаків з'ясував, що, «рятуючись від пильного жандармського ока, Бердяєви певний час жили в с. Паліївці біля Фастова; Сергій Олександрович працював на залізниці» [4, с. 66]. На початку листа до І. Я. Франка від 20 серпня 1897 р. Бердяєв зазначив: «с. Паліївка, коло м. Хвастіва, Київс. губ.» [5]. Таку саму адресу – «г. Фастов, Киевской губ., Елене Григорьевне Бердяевой» – указала Леся Українка в листах до М. І. Павлика та О. Ю. Кобилянської відповідно 5 жовтня та 21 грудня 1900 р. [6, с. 184, 201]. С. О. Бердяєв перебував під поліцейським наглядом з 1880-х років; після хвилі студентських протестів навесні 1897 р. тиск посилювався. Він переїхав до Москви, проте через політичну неблагонадійність був змушений залишити її та влітку 1898 р. вирушив із родиною за кордон. Виявлена листівка свідчить, що восени 1898 р. Бердяєв повернувся до України.

До того часу поет і критик мав досвід співпраці з французькими та німецькими виданнями, але вказав лише одну свою статтю – «Російський

¹ Орфографію приведено у відповідність до сучасних норм. Переклад Н. С. Добробабенко:

«Фастів, 29/IX 98

Шановний колего!

Я готую політичні хроніки для двох значних російських друкованих видань (зараз мешкаю за містом, перебуваючи в «примусовій відпустці» через мої абсолютно законні демократичні та прогресистські погляди), й у зв'язку з цим хотів би завжди мати поруч мене гарну бельгійську газету – джерело чесної та неупередженої інформації. Тому дозволю собі звернутися до Вас із великим проханням, виконати котре, сподіваюсь наперед, Ви не відмовитеся, переймаючись духом міжнародної солідарності літераторів. Зробіть ласку, надсилайте мені чергові примірники чудової «J. d. M.» починаючи з наступного числа, за адресою: Росія. Варшава. Поштова цензура. Для Сергія Бердяєва, публіциста у Фастові. На знак подяки готовий натомість надсилати Вам двічі на місяць статті про найбільш значущих тутешніх людей і події. Коли я студіював медицину в Брюсселі, всім серцем полюбив Вашу дружню Бельгію.

Ваш С. де Бердяєв.

Ви можете ознайомитися з моєю статтею в «Nouvelle Revue» пані Адан, номер від 1 серпня 1897».

Cher Collègue! Warsow, 29/ IX
 Vouloir, en qualité de chroniqueur
 politique dans deux organes conside-
 rables de la presse russe (me trouvant
 ici à la campagne en "vicilégature invo-
 lontaire" pour tendances démocratiques
 et progressistes tout à fait légales), avoir
 toujours sous mains un bon journal belge
 source d'informations honnête et juste,
 je me permets de vous adresser une grande
 prière que je l'espère d'avance, vous
 ne refuserez point de remplir par es-
 prit de solidarité internationale. L'adresse
 vraie. Ayez la bonté de m'adresser un
 exemplaire de l'excellent "J. d. M."
 Russie. Warsowie. Centure Postale. Pour
Serge Berdiaïew, publiée à Warsow.
 Des son prochain n° en revanche d'ar-
 ticles sur les hommes et choses de haute
 actualité chez nous, que je vous ferai
 parvenir par reconnaissance deux fois
 par mois. Ancien étudiant en médecine
 à Bruxelles, j'aime de tout cœur votre
 sympathique Belgique.
 Tout à vous S. de Berdiaïew

голос» [7]. Ця публікація, вочевидь, була значущою для С. О. Бердяєва: він також пропонував надіслати її Франкові в згаданому вище листі [8, с. 91]. Часопис «La Nouvelle Revue», заснований у 1879 р. і впродовж 20-ти років керований письменницею та хазяйкою відомого паризького салону Жульеттою Адан (Ламбер), охоче залучав російських авторів і друкував матеріали з російської тематики. У своєму есе С. О. Бердяєв протиставляв Росію буржуазній Європі як уцілілий осередок християнського милосердя, згадуючи «“матір міст руських”, колицку нашої історії та православної релігії – мій милий Київ» [7, р. 531] і зображуючи українське містечко як зразок міжнаціональної толерантності [7, р. 534]. Цікаво, що на завершення статті наведено вірш Ф. І. Тютчева «Эти бедные селенья...» (1855) французькою мовою [7, р. 535]: Бердяєв не скористався раніше вміщеним у цьому ж часопису перекладом О. М. Смірної [9, р. 8], але здійснив власний підрядковий (котрий не був урахований у тютчевській бібліографії [10, с. 471–473]).

Можливо, саме у Франції С. О. Бердяєв довідався про «Journal de Mons». Щоденна газета на чотирьох сторінках виходила в Монсі з грудня 1888 р.; заснував і редагував її бельгійський видавець Віктор Янсенс (Janssens, 1847–1905) [11, р. 193]. У газеті працювали Жоріс-Карл Гюїсманс, Жюль Леметр та ін. З 1895 р. випускався щотижневий ілюстрований додаток [12, р. 245–248]¹. На жаль, через важкодоступність «Journal de Mons» нам невідомо, чи здійснилося співробітництво С. О. Бердяєва з цим виданням. У будь-якому випадку, знайдена листівка додає ще одну сторінку до творчої біографії письменника та, загалом, – до історії українсько-бельгійських культурних взаємин.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. Самопознание : (опыт философской автобиографии) / сост., предисл., подгот. текстов, коммент. и указатель имен А. В. Вадимова. Москва : Книга, 1991. 447 с.
2. Михайло Олександрович Рибаків : бібліогр. покаж. / упоряд. Н. Б. Грищенко ; ред. Г. І. Гамалій. Київ : Публ. б-ка ім. Лесі Українки, 2008. 38 с. URL: <http://lucl.kiev.ua/index.php/informatsiino-bibliorafichni-vydannia>; <http://biography.nbuv.gov.ua/data/data/bibliogr/2399.pdf>
3. Бердяев С. Лучицкому Ивану Васильевичу. Письма. 1892 г. IP НБУВ. Ф. III. Од. зб. 8036, 14400–14403.
4. Рибаків М. У тіні великого брата // Слово і Час. Київ, 1992. № 7. С. 62–68.
5. Бердяев С. О. Лист до І. Я. Франка (20 серпня 1897). URL: http://prima.franko.lviv.ua/istoryky/franko-letters/1610/1610_0397.JPG; http://prima.franko.lviv.ua/istoryky/franko-letters/1610/1610_0398.JPG

¹ Завдячуємо Т. А. Середі та Ю. І. Чесноковій наданою можливістю ознайомитися з цим довідником.

6. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. Т. 11: Листи (1898–1902). Київ : Наук. думка, 1978. 478 с.
7. Berdiaiew (Kiewsky) S. Une Voix Russe // *La Nouvelle Revue*. Paris, 1897. T. 107. Juillet–Août. P. 530–535. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k360152/f528.image>
8. Рыбаков М. А. О Сергее Александровиче Бердяеве // *Лица : биограф. альм.* 3. Москва ; Санкт-Петербург : Феникс ; Atheneum, 1993. С. 83–115.
9. Smirnoff O. Études et Souvenirs // *La Nouvelle Revue*. Paris, 1885. T. 37. Novembre–Décembre. P. 5–28. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k35946k/f6.image>
10. Библиография иностранных переводов стихотворений Тютчева // Тютчев Ф. И. Лирика : в 2 т. / сост.: Н. Н. Грамолина, И. А. Королева. Москва : Наука, 1966. Т. 2. С. 454–475.
11. Poncelet É., Mathieu E. *Les Imprimeurs montois*. Mons : L. Dequesne, 1913. 272 p. URL: <http://users.skynet.be/sb013153/Impressions/Janssens.html>
12. Lefevre P. *Répertoire des journaux et périodiques de l'arrondissement de Mons (1786–1940)*. Leuven : Nauwelaerts, 1980. 402 p. (Bijdragen / Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis [Leuven]. Vol. 88).

References

1. Berdiaev, N. A. (1991). *Samopoznanie: opyt filosofskoi avtobiografii* [Self-knowledge (experience of philosophical autobiography)] (A. V. Vadimov, Comp.). Moscow: Kniga. [In Russian].
2. Hryshchenko, N. B. (Comp.), Hamalii, H. I. (Ed.). (2008). *Mykhailo Oleksandrovych Rybakov: bibliohrafichnyi pokazhchuk* [Mykhailo Oleksandrovych Rybakov: bibliography index]. Kyiv: Lesia Ukrainka Public Library. URL: <http://lucl.kiev.ua/index.php/informatsiino-bibliohrafichni-vydannia>; <http://biography.nbuv.gov.ua/data/data/bibliogr/2399.pdf>. [In Ukrainian and Russian].
3. Berdiaev, S. (1892). Letters to Luchytskyi Ivan Vasylovych. Fond III, Units 8036, 14400–14403. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
4. Rybakov, M. (1992). U tini velykoho brata [In the shadow of the great brother]. In *Slovo i Chas* [Word and time], No. 7, pp. 62–68. [In Ukrainian].
5. Berdiaiev, S. O. (1897, August 20). The letter to I. Ya. Franko. URL: http://prima.franko.lviv.ua/istoryky/franko-letters/1610/1610_0397.JPG; http://prima.franko.lviv.ua/istoryky/franko-letters/1610/1610_03'98.JPG. [In Ukrainian].
6. Ukrainka Lesia. (1978). *Zibrannia tvoriv: u 12 t.* [Collected works: in 12 vols.]: Vol. 11. *Lysty (1898–1902)* [Letters (1898–1902)]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
7. Berdiaiew (Kiewsky), S. (1897, Juillet–Août). Une Voix Russe. In *La Nouvelle Revue*, T. 107, pp. 530–535. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k360152/f528.image>. [In French].
8. Rybakov, M. A. (1993). O Sergee Aleksandroviche Berdiaeve [About Sergei Aleksandrovich Berdiaev]. In *Litsa: biograficheskii almanakh* [Faces: biography almanac], 3, pp. 83–115. [In Russian].

9. Smirnov, O. (1885, Novembre–Décembre). Études et Souvenirs. In *La Nouvelle Revue*, T. 37, pp. 5–28. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k35946k/f6.image>. [In French].

10. Gramolina, N. N., Koroleva, I. A. (Comps.) (1966). Bibliografiia inostrannykh perevodov stikhotvorenii Tiutcheva [Bibliography of foreign translations of Tiutchev's poems]. In Tiutchev, F. I. *Lirika* [Lyrics]. Vol. 2, pp. 454–475. Moscow: Nauka. [Multilingual].

11. Poncelet, É., Mathieu, E. (1913). *Les Imprimeurs montois*. Mons: L. Dequesne. URL: <http://users.skynet.be/sb013153/Impressions/Janssens.html>. [In French].

12. Lefevre, P. (1980). *Répertoire des journaux et périodiques de l'arrondissement de Mons (1786–1940)* (Vol. 88). Bijdragen / Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis [Leuven]. Leuven: Nauwelaerts. [In French].

Polina Yukhymivna Poberezkina,
Candidate of Philological Sciences,

Independent Researcher, Kyiv

e-mail: ppoberezkina@gmail.com

Unknown postcard of Serhii Berdiaiev to Belgium

Полина Ефимовна Поберезкина,

кандидат филологических наук,

независимая исследовательница, г. Киев

e-mail: ppoberezkina@gmail.com

Неизвестная открытка Сергея Бердяева в Бельгию

Стаття підготовлена 12 грудня 2017 року;
подана до друку 24 січня 2018 року.

З М І С Т

Дослідження архівних та книжкових фондів

<i>Д. В. Байкєніч.</i> Організація святкування першого ювілею ВУАН у світлі звітної документації академічних установ	3
<i>Є. К. Чернухін.</i> Фонд 350 (архів родини Гориновичів) в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: фондоутворювачі, структура, огляд матеріалів	24
<i>С. В. Старовойт.</i> Нові джерела з історії науки у фондах Інституту архівознавства НБУВ	49
<i>О. А. Вакульчук.</i> Багатотиражні газети України: створення, функціонування, характерні особливості	67
<i>О. І. Вербіцька.</i> Розвиток шевченкознавчих досліджень у Національній академії наук України в 1930-х роках (за документами Архівного фонду НАН України)	83
<i>С. О. Булатова.</i> Традиційні напої шляхетського двору на білоруських землях Великої князівства Литовського в першій чверті XVII ст.: столове начиння та посуд (за рукописом Млечка із зібрання Хрептовичів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)	100
<i>М. О. Принь.</i> Особовий фонд академіка Є. П. Федорова як джерело з висвітлення міжнародної діяльності вченого: видовий склад та інформаційний потенціал документів	117
<i>А. І. Шаповал.</i> Наукова співпраця В. М. Перетца та М. І. Петрова через призму епістолярних джерел	128
<i>І. Г. Кіржаєва.</i> Взаємовідносини академіка О. І. Бродського з українськими письменниками та художня колекція родини Бродських (за документами Інституту архівознавства НБУВ)	141
<i>Ю. В. Булгаков.</i> Участь А. Д. Коваленка в роботі наукових форумів у галузі механіки (1942–1957)	150
<i>М. С. Коломієць.</i> Новий джерельний ресурс з історії української науки: особовий архівний фонд академіка НАН України А. В. Чекунова	165

Історія книжкових колекцій та зібрань

- І. О. Ціборовська-Римарович.* Доля книгозбірень католицьких монастирів Волинської губернії у світлі їхньої касації 1832 р. російською імперською владою 180
- Т. Є. Мяскова.* Бібліотечна діяльність Дмитра Івановича Багалія та історична доля його особової бібліотеки 192
- З. Б. Афанасьєва.* Становлення Київського реального училища та його бібліотеки (1873–1920) 210
- І. О. Гуржій.* Збірка слов'янознавчих видань із фондів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ: до питання реконструкції бібліотеки Т. Д. Флоринського 230
- І. С. Шекера.* Провенієнції на книгах з бібліотеки П. П. Кудрявцева в складі колекції Бібліотеки Київської духовної академії як одне з джерел для визначення шляхів поповнення академічної книгозбірні 239

Кодикологія та кодикографія

- С. В. Зінченко.* Атрибуція старообрядницького рукопису 20-х років XIX ст. зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького 260
- С. А. Волощенко.* Списки Уставу церковного Єрусалимського XVII ст.: датування, переписувачі, локалізація, побутування (за матеріалами Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського) 284
- О. С. Охріменко.* Збірка проповідей XV ст. із нюрнберзького монастиря Святого Егідія: автор, писець та читач 301

Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін

- Г. Я. Рудий.* Періодика України 1917–1920 рр.: історіографія та джерельний потенціал 313
- Н. А. Шип.* Слов'янофільський проект розв'язання «польського питання» в Російській імперії (початок XX ст.) 331
- О. В. Січова.* Організація архівної справи в наукових установах Національної академії наук України 358
- О. О. Маврін.* До історії української археографії: деформації джерела, «спротив матеріалу» і трансформаційні процеси (1940-ві – 1980-ті роки) 375
- О. В. Петренко.* Історичний дискурс методології державної статистики друку: на прикладі обліку дитячих книг у 20–30-х роках XX ст. 397

Публікація документів

Отець Ю. Мицик, І. Ю. Тарасенко. Із джерел з історії Полтавщини XVII–XVIII ст. (із зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) 426

С. О. Булатова. Секрети старопольської юхи за рецептурою з рукопису XVIII ст. «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 450

М. А. Філіпович. «За рікою за бистрою вогні горять великий»: рецензія Олени Компан на книги Я. Є. Боровського «Походження Києва: історіографічний нарис» (Київ, 1981) та «Мифологический мир древних киевлян» (Київ, 1982) 467

О. В. Сторчай. З листів Івана Їжакевича до Федора Коновалюка (1941–1961 роки): до 155-річчя від дня народження І. Їжакевича 479

Інформаційні технології в бібліотечній та архівній справі

Н. П. Левченко. Відкриті електронні ресурси в умовах інформаційного суспільства: огляд джерельної бази дослідження 527

До ювілею відомого українського книгознавця С. Й. Петрова

Ю. К. Рудакова. Друкований каталог українських ладиношрифтових стародруків XVI–XVIII ст.: дослідження та популяризація фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 542

О. Ю. Курганова. Інноваційні форми підготовки наукових каталогів стародруків на прикладі проекту «Поезія в українських стародруках» 556

Н. В. Заболотна. Укладання попримірникових каталогів кирилических стародруків василіянських друкарень з фондів НБУВ: практичний досвід та теоретичні напрацювання 568

К. Ю. Лук'янець, О. Ф. Шорсткіна. Методологічні аспекти каталогізації аркушевих видань доби Української революції 1917–1921 рр. (на основі колекції листівок Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) 581

Повідомлення

П. Ю. Поберезкіна. Невідома листівка Сергія Бердяєва до Бельгії 591

CONTENTS

Studies of Archival and Book Fonds

<i>D. V. Baikienich.</i> Organization of the first anniversary of the All-Ukrainian Academy of Sciences celebration in the light of academic institutions' reporting documentation	3
<i>Ye. K. Chernukhin.</i> The fund 350 (the archives of the Horynovych family) in the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine: founders, structure, review of the documents	24
<i>S. V. Starovoit.</i> New sources on the history of science in the funds of the Institute of Archival Studies of VNLU	49
<i>O. A. Vakulchuk.</i> Mass-circulation Ukrainian newspapers: creation, functioning, characteristic features	67
<i>O. I. Verbitska.</i> The development of T. H. Shevchenko studies in the National Academy of Sciences of Ukraine in the 1930s (based on documents of the Archival Fund of the NAS of Ukraine)	83
<i>S. O. Bulatova.</i> Traditional beverages at the court of the nobles of the Belarusian lands of the Grand Duchy of Lithuania in the first quarter of the XVII century: tableware (based on the manuscript of Mlechko in the Khreptovich collection from the funds of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine)	100
<i>M. O. Pryn.</i> The personal fund of academician Ye. P. Fedorov as a source for the coverage of the international activity of the scientist: specific composition and information potential of the documents	117
<i>A. I. Shapoval.</i> The scientific cooperation of V. M. Peretts and M. I. Petrov through the prism of epistolary sources	128
<i>I. H. Kirzhaieva.</i> Relationship of academician O. I. Brodskyi with Ukrainian writers and Brodskyi family's art collection (based on documents of the Institute of Archival Studies of VNLU)	141
<i>Yu. V. Bulhakov.</i> The participation of A. D. Kovalenko in the work of scientific forums in the field of mechanics (1942–1957)	150
<i>M. S. Kolomiets.</i> A new source resource from the history of Ukrainian science: the personal archival fund of the academician of the National Academy of Sciences of Ukraine A. V. Chekunov	165

History of Book Collections and Gatherings

- I. O. Tsihorovska-Rymarovych.* Historical fates of the libraries of the Roman-Catholic friaries of the Volyn province in the light of the cassations in 1832 by the Russian state authorities 180
- T. Ye. Miaskova.* Library activities of Dmytro Bahalii and historical destiny of his personal library 192
- Z. B. Afanasieva.* Formation of the Kyiv real school and its library (1873–1920) 210
- I. O. Hurzhii.* Collection of Slavic studies editions from the funds of the Department of Librarian Gatherings and Librarian Collections of the Institute of Book Studies of VNLU: on the issue of T. D. Florynskyi's library reconstruction 230
- I. S. Shekera.* Provenance marks on the books from P. P. Kudriavtsev library in the collection of the Kyiv Ecclesiastic Academy's Library as one of the sources for determining the ways of the academic book depository replenishment 239

Codicology and Codicography

- S. V. Zinchenko.* Attribution of the Old Believer manuscript of the 20s of the 19th ct. from the collection of Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv 260
- S. A. Voloshchenko.* Copies of the Jerusalem Typikon of the 17th century: dating, scribes, localization and usage (the case study of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine) 284
- O. S. Okhrimenko.* Book of sermons of the 15th century from the Monastery of St. Egidien: the author, a scribe, and a reader 301

Studies in Special Historical Disciplines

- H. Ya. Rudyi.* Periodicals of Ukraine in 1917–1920: historiography and source potential 313
- N. A. Shyp.* Slavophil project for solving the “Polish question” in the Russian Empire (early 20th century) 331
- O. V. Sichova.* Organization of archival affairs at research institutions of the National Academy of Sciences of Ukraine 358
- O. O. Mavrin.* On the history of Ukrainian archeography: deformations of a source, “resistance of a material” and transformational processes (1940s–1980s) 375
- O. V. Petrenko.* Historical discourse of the methodology of state printing statistics: based on the example of children's books registration in the 20–30s of the 20th century 397

Publication of Documents

- p. Yurii Mytsyk, I. Yu. Tarasenko.* From sources on the history of Poltava region in the XVII–XVIII centuries (from the collection of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine) 426
- S. O. Bulatova.* Secrets of the Old Polish ukha by the recipes from the manuscript of the 18th ct. “Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robenia” from the funds of the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine 450
- M. A. Filipovych.* “The Great Fires are Burning behind the Rapid River”: Olena Kompan’s review of the books of Ya. Ye. Borovskyi “The Origin of Kyiv: Historiographical Essay” (Kyiv, 1981) and “The Mythological World of Ancient Kievans” (Kyiv, 1982) 467
- O. V. Storchai.* From the correspondence of Ivan Yizhakevych with Fedir Konovaliuk (1941–1961): the 150th anniversary of birth of I. Yizhakevych 479

Information Technologies in Librarian and Archival Sciences

- N. P. Levchenko.* Open electronic resources in the conditions of the information society: review of the source base of the study 527

To the Anniversary of Famous Ukrainian Bibliologist S. Yo. Petrov

- Yu. K. Rudakova.* Printed catalogue of Ukrainian Roman font old-printed books of the 16–18th centuries: exploration and popularization of Vernadsky National Library of Ukraine funds 542
- O. Yu. Kurhanova.* Innovational forms of scientific old-printed editions catalogues preparation on the example of the Poetry in Ukrainian Old-Printed Editions project 556
- N. V. Zabolotna.* Composition of the single copies catalogs of Cyrillic old-printed books of the Basilian printing houses from the VNLU funds: practical experience and theoretical developments 568
- K. Yu. Lukianets, O. F. Shorstkina.* Methodological aspects of cataloging of one-sheet editions of the period of Ukrainian Revolution of 1917–1921 (by the leaflets collection of Vernadsky National Library of Ukraine) 581

Messages

- P. Yu. Poberezkina.* Unknown postcard of Serhii Berdiaiev to Belgium 591

Наукове видання

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Випуск 22

*Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.*

Редактор

Н. М. Зубкова

Редактор-перекладач

Т. В. Герасімова

Видання підготували

О. С. Боляк, Я. В. Кучмій

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет

О. С. Боляк

Підп. до друку 04.12.2018. Формат 60x84/16.

Друк офс. Ум. друк. арк. 35,1.

Наклад 300 прим. Зам. № 29 від 14.12.2018 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3

